АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ

Маҷалла соли 1952 таъсис ёфтааст.
Маҷалла ба Феҳристи маҷаллаҳои илмии КОА ҶТ ва КОА ФР дохил аст.
Дар як сол 4 шумора чоп мешавад.
2022, № 4 (269)
«Дониш» – Душанбе

Муҳаммад А.Н.– сармуҳаррир, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми сиёсӣ, профессор
Ҷамшедов П.– ҷонишини сармуҳаррир, доктори илми филология, профессор
Қосимов О.Ҳ.– дабири масъул, доктори илми филология

Ҳайати таҳририя:

Назаров Т.Н.– узви пайвастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми иқтисод, профессор; **Қаюмов Н.Қ.**– узви пайвастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми иқтисод, профессор; **Имомзода М.С.**–узви пайвастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми филология, профессор; **Олимов К.О** – узви пайвастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми фалсафа, профессор; **Салимӣ Н.Ю.–**узви пайвастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми филология, профессор; **Саид Н.С.–**узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми фалсафа, профессор; **Ятимов С.С.**– узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми сиёсӣ, профессор; **Рахимзода Ш.М.**– доктори илми иқтисод, профессор; **Саидмуродов Л.Ҳ.–**узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми иқтисод, профессор; **Шоисматуллоев Ш.–** узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми сотсиология, профессор; **Смирнов А.В.–** узви вобастаи АИ Россия, доктори илми фалсафа, профессор; **Назарзода С.–**узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми филология; **Раҳматуллозода С.Р.–**узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми филология; **Волф М.Н.–**доктори илми фалсафа, профессор; **Мирсаидов А.Б.–** доктори илми иқтисод, профессор; **Одинаев Ҳ.О.–** доктори илми иқтисод, профессор; **Фақиров Ҳ.М.**– доктори илми иқтисод, профессор; **Маҳмадҷонова М.Т.–**доктори илми фалсафа.

МУНДАРИҶА

ФАЛСАФА	
Абдухалилзода К.А. Ҷудонопазирии дунявият ва ислом	7
Субхонзода С. И. Баъзе ақидаҳо доир ба мақулаҳои кулл, махсус ва муҷаррад дар афкори мутафаккирони юнони қадим ва аврупо	12
Заҳруддинов И. З. Ҳувияти миллӣ ҳамчун омили таҳкими истиқлолияти давлатӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ	20
Абдуллох М.С. Худогоҳӣ дар равиши фалсафии Ибни Сино	25
Қосимов Қ. Тамоюлоти ақлгарои (ратсионализм)-и муътазила	28
Сулаймонов Б. С. Таҳлили қазияҳои муттасила ва мунфасила аз дидгоҳи Хоҷа Насируддини Тӯсӣ	33
Муҳамедхоҷаева П. А. Таъсири равандҳои фалсафӣ дар низоми ҷамъиятӣ ва сиёсии Ҳинди асримиёнагӣ	38
Сарфарозова Н. Г. Саидумаров С. С. Асосҳои назариявӣ – методологии таҳқиқи ҳувияти миллӣ теоретико-методологические основы исследования	42
Рачабалиев Х.Х. Нақши Ҳиндустон дар барқарорсозии сиёсӣ, амниятӣ ва иқтисодии Афғонистон (с. 2001)	49
ИҚТИСОДИЁТ	
Фатуллоев Ф., Илолов М. Тиҷоратикунони ҳамчун роҳи амалисозии тадқиқотҳои инноватсионӣ	54
Саидмуродзода Л. Х., Нематова П. М. Самтҳои ташкилӣ барои такмили иттилоот дар системаи идоракунии тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон	62
Одинаев Ш.Т., Азизова Б. А. Мушкилоти маркетинги кишоварзӣ дар давраи ислоҳот	68
Саидова М.С. Саноат – омили рушди иқтисод	73
Ҷоналоев М.С. Инкишофи шаклу воситаҳои экологӣ ва иқтисодии танзими истифодаи замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	78
Саидмуродов Л.Ҳ. Раҳмон Ф.А. Моҳият ва принсипҳои фаъолияти иқтисодии хориҷии корхона	83
Сафаров Н.У. Амнияти озуқаворӣ ва камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъи ҳозира ва дурнамои пешрафт	89
Мирсаидов А.Б. Баъзе ҷанбаҳои консепсияи тадқиқоти диссертатсионӣ дар соҳаи иқтиодиёт	94
Улфатов А. Г. Даврҳои тараққиёт ва вазъияти системаи энергетика дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	101
Мирсаидова Н. С. Таҷрибаи мамлакатҳои хориҷии наздик дар бораи ҳавасмандгардонӣ инкишофи сохибкории занон	108
Алиматова У.Н. Потенсиали Соҳибкорӣ: мазмун ва нақши он дар рушди минтақаҳо	114
Абдулхаева Ш.Р. Таҷрибаи кишварҳои ҳамсоя дар ҳавасмандгардонии рушди соҳибкории занон оид ба нармафзори буҷетӣ	119

Гулаҳмадзода З. Асосҳои институтсионалии танзими андози иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон	124
Негматов Ҷ. С. Вазъияти муосир ва тамоюли инкишофи бозори синамо ДАР Ҷумҳурии Тоҷикистон	130
Солеҳзода А. А., Қурбоналиев К. И. Таҳлили вазъ ва самтҳои минбаъдаи рушди саноати Тоҷикистон	138
Турсунов И. Б. Самтҳои асосии таъминоти ҳамгироии обию энергетикӣ дар мамлакатҳои Осиёи Марказӣ	142
Қурбонов А.К., Алихонзода Ш. Таҳлили нишондиҳандаҳои иқтисодии хадамоти зиддиинҳисорӣ	147
ЗАБОНШИНОСӢ	
Асламов И.А., Қосимов О.Ҳ. Инъикоси фарҳанги ғизо тавассути воҳидҳои луғавӣ дар сарчашмаҳои хаттии миллӣ (дар мисоли забонҳи гуногунсохтор)	153
Низомӣ М. Чанд сухан оид ба сохтор ва маънои луғоти пизишкӣ дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ	159
Азиззода Д. Ҷузъи маъноии муҳаббат бо эҳсоси майлу рағбат ва дилбастагӣ (хешовандӣ, дӯстӣ ва рафоқат) дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	165
Нажмиддинова Д. **М.** Вижагиҳои функсионаливу семасиологии нидоҳои эмотивӣ ва сифатҳои эҳсосиву таъкидӣ (дар асоси маводи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ)	170
Файзова П.Б. Анъанаи луғатнигории форсӣ дар Ҳинду Покистон	179
Қаҳҳоров Ш.Р. Вижагиҳои сараъзоҳои ҷумла дар паремаҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	186
Сатторзода А. Бозтоби замони истиқлол дар адабиёт: бурду бохт	190
Хасанова С. Таснифоти мавзуии истилоҳоти нассоҷии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	199
Гафарова М.М. Муқоиса ва иқтибоси воҳидҳои фразеологии забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ	203
Некушоева Ш.С. Ҷиҳатҳои фалсафӣ-фарҳангии объективатсияи роуgā ва rů̄ʒ дар забонҳои помирӣ	207
Ҷаҳонгиров Ш. Шарҳу тавзеҳи истилоҳоти кулолгарии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар се сарчашма	213
Кенҷазода М. С Вижагиҳои сохтории ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ	216
Нурова З., Ҷаматов С. Падидаи антонимӣ дар истилоҳоти сарфи забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ	220
Раҳмонова Н.Ш. Асосноксозии илмии хусусиятҳои муҳимми воҳидҳои фразеологӣ аз тарафи забоншиносони рус ва тоҷик	225
Раҷабова Ҷ.Н. Калимасозии пасвандҳои бисёрвазифа дар “Ёддоштҳо” ва ифодаи онҳо дар забони англисӣ	233
Мирзоева Ш.Ю. Навъҳои мувофиқати луғавӣ дар мавриди феълҳо бо маънии деструктивӣ дар забонҳои точики ва англисӣ (аз рӯйи маводи матнҳои бадеӣ)	240
Гулова С. Н. Такмилёбии маҳорати тарҷумонӣ ва муҳарририи С.Улуғзода дар ду тарҷумаи як роман («Занбӯр» ва «Ғурмагас») (Э.Л.Войнич)	244
Камариддинова М.Т.Муносибатхои калиматсозии пешванди бе-дар забони тоҷикӣ ва тарзи тарчуми онхо ба забони русӣ	251
Азизова М. С. Таърихи омӯзиши хусусиятҳои таркибии воҳидҳои фразеологии сермаъно дар забоншиносии муосир	257
Аттоев С. К. Оид ба баъзе хусусиятҳои лексикаи сиёсии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	262
Ҳошимова Н. М. Оиди баъзе хусусиятҳои истилоҳот дар забони тоҷикӣ ва русӣ	266

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ.№ 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК.№ 4, 2022

Отделение общественных наук
Журнал основан в 1952 году.
Журнал включен в Перечень периодических научных журналов
и изданий ВАК РТ и ВАК Минобрнауки РФ
Выходит 4 раза в год.
2022, № 4 (269), «Дониш» – Душанбе

Мухаммад А.Н.– главный редактор, член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана, доктор политических наук, профессор
Джамшедов П.– заместитель главного редактора, доктор филологических наук, профессор
Касимов О.Х.– ответственный редактор, доктор филологических наук

Редакционная коллегия:

Назаров Т.Н.– академик Национальной академии наук, доктор экономических, профессор; **Каюмов Н.К.**– академик Национальной академии наук, доктор экономических наук, профессор; **Имомзода М.С.**– академик Национальной академии наук, доктор филологических наук, профессор; **Олимов К.О.**– академик Национальной академии наук, доктор философских наук, профессор; **Салими Н.Ю.**– академик Национальной академии наук, доктор филологических наук, профессор; **Саид Н.С.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор философских наук, профессор; **Ятимов С.С.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор политических наук, профессор; **Рахимзода Ш.М.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор экономических наук, профессор; **Саидмуродов Л.Х.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор экономических наук, профессор; **Шоисматуллоев Ш.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор социологических наук, профессор; **Смирнов А.В.**– член-корреспондент АН Российской Федерации, доктор философских наук, профессор; Назарзода С.– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор филологических наук; **Рахматуллозода С.**– член-корреспондент Национальной академии наук, доктор филологических наук; **Вольф М.Н.**– доктор философских наук, профессор; **Мирсаидов А.**– доктор экономических наук, профессор; **Одинаев Х.О. -** доктор экономических наук, профессор; **Факиров Х.М.**– доктор экономических наук, профессор; **Махмаджонова М.Т.**– доктор философских наук.

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ	
Абдухалилзода К.А. Неотделимость секуляризма от ислама	7
Субхонзода С. И. Некоторые мысли в общих, конкретных и отдельных трудах в сознании древнегреческих и европейских мыслителей	12
Захруддинов И. З. Национальная идентичность как фактор укрепления государственной независимости в условиях глобализации	20
Абдулло М. Самосознание в философском подходе Ибн Сино	25
Косимов К. Рационализм мутазила	28
Сулаймонов Б. С. Анализ соединительных и разделительных суждений с точки зрения Н. Туси	33
Мухамедходжаева П. А. Влияние философских течений на социально-политический строй средневекой Индии	38
Сарфарозова Н. Г. Саидумаров С. С. Теоретико-методологические основы исследования национальной идентичности	42
Раджабалиев Х.Х. Роль Индии в восстановлении Афганистана (2001-2021)	49
ЭКОНОМИКА	
Фатуллоев Ф., Илолов М. Коммерциализация как путь реализации инновационных разработок	54
Саидмуродзода Л. Х., Нематова П. М. Организационные направления по совершенствованию обработки информации в системе управления здравоохранения Республики Таджикистан	62
Одинаев Ш.Т., Азизова Б. А. Маркетинговые проблемы в сельскохозяйственном производстве в ходе его реформирования	68
Саидова М.С. Промышленность-фактор экономического роста	73
Джоналоев М.С. Развитие форм и инструментов эколого-экономического регулирования землепользования в Республике Таджикистан	78
Саидмуродов Л. Х., Рахмон Ф.А. Сущность и принципы внешнеэкономической деятельности предприятия	83
Сафаров Н.У. Продовольственная безопасность и бедность в Республике Таджикистан: текущее положение и будущий прогресс	89
Мирсаидов А. Б. Некоторые аспекты концепции диссертационного исследования по экономике	94
Улфатов А. Г.Периоды развития и состояние энергетической системы в Республике Таджикистан	101

Мирсаидова Н. С. Опыт стран ближнего зарубежья в стимулировании развития женского предпринимательства	108
Алиматова У.Н.Потециал предпринимательства: содержание и роль в развитии регионов	114
Абдулхаева Ш. Р. Опыт стран ближнего зарубежья в стимулировании развития женского предпринимательства, программного обеспечения по бюджетированию	119
Гулахмадзода З. Институциональные основы налогового регулирования экономики Республики Таджикистан	124
Негматов Д.С. Состояние и тенденции развития кино рынка в Республике Таджикистан	130
Солехзода А. А., Курбоналиев К. И. Анализ состояния и дальнейшие направления развития промышленности Таджикистана	138
Турсунов И. Б. Основные направления обеспечения водно-энергетической интеграции в странах Центральной Азии	142
Курбонов А. К., Алихонзода Ш. Анализ экономических показателей антимонопольной службы	147
ФИЛОЛОГИЯ	
Асламов И.А., Косимов О.Х. Роль лексических единиц в отражении культуры питания в национальных письменных источниках (на примере разноструктурных языков)	153
Низоми М. Несколько слов о структуре и семантике медицинских терминологий в южном диалекте таджикского языка	159
Азиззода Д. Семантический компонент любви с чувством страсти и привязанности (родство, дружба и товарищество) на таджикском и английском языках	165
Нажмиддинова Д. М. Функционально-семасиологические особенности эмотивных междометий и эмоционально-оценочные прилагательные (на материале таджикского, русского и английского языков)	170
Файзова П.Б. Традиции персидской лексикографии в Индии и Пакистане	179
Каххаров Ш.Р. Особенности главных членов предложения в таджикских и английских паремиях	186
Сатторзода А. Литература периода независимости: достижения и просчеты	190
Хасанова С. Тематическая классификация текстильной терминологии таджикского и английского языков	199
Гафарова М. М. Сопоставление и заимствование английских, русских и таджикских глагольных фразеологических единиц	203
Некушоева Ш.С. Философско-культурные аспекты языковой объективации poygā и růʒ в памирских языках	207
Джахонгиров Ш. Интерпретация гончарной терминологии таджикского и английского языков в трёх источниках	213
Кенджазода М.С. Структурные особенности простых предложений в современном таджикском языке	216
Нурова З., Джаматов С. Явления антонимии морфологических терминов таджикского и немецкого языков	220
Рахмонова Н.Ш. Научное обоснование существенных признаков фразеологических единиц русских и таджикских лингвистов	225
Раджабова Дж.Н. Словообразование многофункциональных суффиксов в "Воспоминаниях" С. Айни и способы их выражения в английском языке	233
Мирзоева Ш.Ю. Виды лексической сочетаемости при глаголах деструктивной семантики в таджикском и английском языках (на материале художественных текстов)	240
Гулова С. Н. Усовершенствование переводческого и редакторского мастерства С.Улугзаде в процесе двух переводов одного романа («Занбӯр» и «Ғурмагас» - "Овод" Э.Л.Войнича)	244
Камариддинова М.Т. Словообразовательные отношения префикса бе- в таджикском языке и способы перевода их производных на русский язык	251
Азизова М. С. История изучения особенностей полисемических фразеологических единиц в современной лингвистике	257
Аттоев С. К. Атоев С. О некоторых теориях развития терминов в таджикском языкознании	262
Хошимова Н. М. Морфологический способ образования терминологии строительства дорог в таджикском и русском языках	266

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ.№ 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК.№ 4, 2022

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

The journal is founded in 1952
4 numbers are published in a year
The journal is founded into the list of periodical scientific journal and publications peer reviewed by the HAC of the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation and Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan

2022, № 4 (269)
«Donish» – Dushanbe

Editorial board

Muhammad A.N.– Chief Editor, Correspondent Member, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Politologi, Professor.
Jamshedov P.– Deputy Chief Editor, Doctor of Philology.
Qosimov O.H.– Responsible Editor, Doctor of Philology.

Editorial board

Professor **Nazarov T.N.**– Academician, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economics; Professor **Kayumov N.K.**– Academician, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economics; Professor **Imomzoda M.S.**– Academician, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Philology; Professor **Olimov K.O.–** Academician, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Philosophy; Professor **Salimi N.Y.–** Academician, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Philology; Professor **Said N.S.–** Correspondent Member, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Philosophy; Professor **Yatimov S.S.–** Correspondent Member, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Politologi; Professor **Rahimzoda Sh.M**.–Correspondent Member, Doctor of Economics; Professor **Saidmurodov L.H.–** Correspondent Member, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economics; Professor **Shoismatulloev Sh.–** Correspondent Member, AS of the Republic of Tajikistan, Doctor of Sociology; Professor **Smirnov A.V.–** Correspondent Member, AS of Russia, Doctor of Philosophy; **Nazarzoda S.–** Correspondent Member, AS of the Republic of Tajikistan; **Rahmatullozoda S.–** Correspondent Member, Doctor of Philology; Professor **Volf M.N.**–Doctor of Philosophy; Professor **Mirsaidov A.**– Doctor of Economics; Professor **Odinaev H.O.**– Doctor of Economics; **Fakirov H.M.**– Doctor of Economics; **Mahmadjonova M.T.–** Doctor of Philosophy.

CONTENTS

PHILOSOPHY	
Abdukhalilzoda K.A. Unseparability of seculyarity and Islam	7
Subkhonzoda S.I. Some thoughts on general, specific and individual articles in the mind of ancient greek and european thinkers	12
Zahruddinov I. Z. National identity as a factor of strengthening state independence in the conditions of globalization	20
Abdulloh M.S. Self-consciousness in the philosophical approach of Ibn Sina	25
Qosimov Q. Rationalism of mu'tazila	28
Sulaimonov B. S. The analysis of connecting and dividing judgments from the point of view of N. Tusi	33
Muhamedkhojaeva P, A. Influence of philosophical tendencies in thesocio-political context of medieval India	38
Sarfarozova N. G., Saidumarov S. S. Theoretical and methodological foundations for the study of national identity (socially–philosophical analysis)	42
Radzhabaliev Kh. Kh. India's role in the reconstruction of Afghanistan (2001-2021)	49
ECONOMY	
Fatulloev F., Ilolov M. Commercialization as a way of realization of the innovative design	54
Saidmurodov L.H., Nematova P.M. Organizational areas for improvement information processing in the health management system Republic of Tajikistan	62
Odinaev Sh. T., Azizova B. A. Marketing problems in agricultural production during its reform	68
Saidova M.S. Industry is a factor of economic growth	73
Dzhonaloev M.S. Development of forms and tools of ecological and economic land use regulation in the Republic of Tajikistan	78
Saidmurodov L.H., Rahmon F. A. Essence and principals of foreign economic relations of enterprise	83
Safarov N.U. Food security and poverty in the republic of tajikistan current situation and future progress	89
Mirsaidov A.B. Some issues of the concept of диссертатсионӣ dissertation research in economics	94
Ulfatov A. G. Periods of development and the state of the energy system in the Republic of Tajikistan	101

Mirsaidova N. S. Experience of the near foreign countries in stimulation development of women's entrepreneurship	108
Alimatova U.N.. Entrepreneurship potential: content and role in regional development	114
Abdulkhaeva Sh. R. The experience of neighboring countries in stimulating the development of women's entrepreneurship of software for budgeting	119
Gulahmadzoda Z. Institutional bases of tax regulation of the economy of the Republic of Tajikistan	124
Negmatov J. S. State and development trends of the film market in the Republic of Tajikistan	130
Solekhzoda A. A., Kurbonaliev K. I. Analysis of the state and further directions of development of Tajikistan industry	138
Tursunov I. B. The main directions of ensuring water and energy integration in the countries of Central Asia	142
Qurbonov A. K., Alikhonzoda Sh. Analysis of the economic indicators of the antimonopoly service	147
LINGUISTICS	
Aslamov I.A., Kosimov O.H. The role of lexical units in reflecting food culture in national written sources (by the example of different-structured languages)	153
Nizomi M. Some words about the structure and semantics of medical terminologies in the southern dialect of the Tajik	159
Azizzoda D. The semantic component of love with a sense of passion and affection (kinship, friendship and partnership) in Tajik and English	165
Najmidinova D. M. Functional-semasiological peculiarities of emotivive interjections and emotional-evaluative adjectives (on the material of tajik, russian and english languages)	170
Fayzova P. B. Traditions of persian lexicography in India and Pakistan	179
Kakhharov Sh.R. The features of the main parts of the sentence in the tajik and english paremias	186
Sattorzoda A. Literature of the independence period: achievements and disadvantages	190
Khasanova S. Thematic classification of textile terminology of tajik and english languages	199
Gafarova M. M. Comparison and borrowing of English, Russian and Tajik verbal phraseological units	203
Nekushoeva Sh.S. Philosophical and cultural aspects of linguistic objectivation of poygā and růʒ in Pamir languages	207
Jahongirov Sh. Interpretation of pottery terminology of tajik and english langauges in the three sources	213
Kenjazoda M.S. The structural system of simple sentences in the tajik language	216
Nurova Z., Jamatov S. Phenomena of antonymy in the morphological terms of the tajik and german languages	220
Rakhmonova N.Sh. Scientific justification of essential features of phraseological units Russian and Tajik linguists	225
Rajabova J.N. Word formation of multifunctional suffixes in "Yoddoshtho" of S. Ayni and the ways of their expression in English	233
Mirzoeva Sh.U. Types of lexical compatibility with verbs of destructive semantics in Tajik and English (on the material of fiction texts)	240
Gulova S. N. Improvement of the translation and editorial skills of S.Ulugzade in the process of two translations of one novel ("Zanbor" and "Gurmagas" - "the Gadfly" by E.L. Voinich)	244
Kamariddinova M.T. Word-forming relationships of prefix be- in the tajik language and ways of their translation derivatives into Russian	251
Azizova M.S. History of studying the features of polysemic phraseological units in modern linguistics	257
Atoev S. About some theories of the development of terms in taik linguistics	262
Khoshimova N. M. Some features of formation terminology in Tajik and Russian	266

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

ФАЛСАФА

УДК: 297

ҶУДОНОПАЗИРИИ ДУНЯВИЯТ ВА ИСЛОМ

АБДУХАЛИЛЗОДА К.А.[1]

Боиси таассуф аст, ки имрӯз дар фазои динии олами ислом, махсусан фазои дини кишварамон муносибати манфӣ нисбат ба принсипи дунявият садо медиҳад ва ин муносибат аз тарафи дингароёни насли ҷавони ҷомеа, мутаассифона, дастгирӣ ҳам меёбад.

Таблиғгарони дин ҳам дар хориҷа ва ҳам дар дохили кишвар дунявиятро маҳсули тафаккури Ғарб [3,121;7] ба қалам дода, онро ба ислом бегона арзёбӣ менамоянд. Сабаби чунин нофаҳмиҳо, аз нигоҳи мо, бо надонистани моҳияти дини ислом, таърихи дини ислом ва принсипи дунявият ҳамчун қутбнамои низоми ҷомеаи дунявӣ алоқаманд мебошад. Омӯзиши таърихи фарҳанги башарӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дунявият арзиши умумибашарист ва онро маҳсули ин ё он халқият ё фарҳанг донистан хатост. Дуруст аст, ки мафҳуми «Дунявият» бори аввал дар Ғарб пешниҳод шудааст, аммо дунявият ҳамчун падида, раванд, асли зиндагӣ дар сиришти ҳар халқу миллат нуҳуфта аст. Ҳатто аз лиҳози сиёсӣ низ аллакай 45 қарн пеш дар давлати Шумери қадим гузариш аз низоми динӣ ба дунявӣ аз тарафи муаррихон [4,127] ба қайд гирифта шудааст. Ҳодисаи мазкур 25 қарн пеш дар Арабистони Ҷанубӣ дар давлати Саба’ [6,196] сурат гирифтааст.

Чуноне, ки зикр гардид, яке аз сабабҳои муқобил гузоштани дунявият ба ислом нафаҳмидани моҳияти «дунявият» ҳамчун асл ва татбиқи он дар ҷомеа ҳамчун раванди иҷтимоист. Сабаби дигари нигоҳи манфӣ ба дунявият, аз нигоҳи мо, дар надонистани моҳияти дини ислом ва таърихи он нуҳуфта аст.

Комилан равшан аст, ки мафҳуми «Дунявият» аз вожаи дунё пайдо шудааст. Бинобар ин, чуноне, ки робитаи бевоситаи маъноӣ дар байни вожаҳои фард-фардият, шахс-шахсият, ҷинс-ҷинсият, касб-касбият, зеҳн-зеҳният, завқ-завқият, фарз-фарзият ва амсоли инҳо вуҷуд дорад, чунин робитаи маъноӣ дар байни дунё ва дунявият низ вуҷуд дорад. Робитаи онҳоро нодида гирифтан мисли он аст, ки паррандари пару бол кандашударо, ки дигар парида наметавонад, ҳанӯз ҳам парранда ном бурдан аст. Яъне, шарҳи дунявият бидуни дунё ва арзишҳои он ҳарфҳои ба таври сунъӣ ҷамъовардашудаеро мемонад, ки муваққатан мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз ин рӯ, дунявият ҳатто дар фаҳмиши аввалин муқаддам будани дунё ва арзишҳои онро пеши назар ҷилва медиҳад.

Ҳамин робитаи маъноӣ дар байни дунё ва дунявият дар таърифи «Доиратулмаорифи Британия» хеле равшан ифода ёфтааст: «Дунявият ҳаракати иҷтимоиест, ки дар он бар ивази умури ухравӣ бар умури дунявӣ таваҷҷуҳ зоҳир карда мешавад» [16].

Барои равшан фаҳмидани моҳияти мафҳуми «Дунявият» огоҳ гаштан аз шаш навъи назарияи дунявият, ки онро сотсиологи амрикоӣ Л.Шайнер пешниҳод намудааст, хеле муфид мебошад. Тибқи навъи якум

дар зери дунявият кам гардидани таъсири дин асосан дар сатҳи шуури шахси алоҳида фаҳмида мешавад. Е.Д. Руткевич ба муҳаққиқ Б. Вильсон такя намуда, чунин таърифи дунявиятро пешниҳод намудааст: «дунявият – равандест, ки дар ҷараёни он ниҳодҳои динӣ, шуур ва амалия аҳамияти иҷтимоии пешинаи худро аз даст медиҳанд». Аммо ба андешаи Вильсон, менависад Е.Д. Руткевич, на ниҳодҳои динӣ ва на амалияи динӣ, балки шуури динӣ соҳаи тағйиротҳои нисбатан амиқ ва назаррас мебошад». Одамон имрӯз нисбат ба дирӯз дигар хел фикр менамоянд, онҳо ба олам ҳар чӣ бештар реалӣ назар намуда, ҳар чӣ камтар дар асоси сабабҳои динӣ амал мекунанд. Қабати зоҳирии дин ва шуури динӣ имкон дорад, ки ҳатто боқӣ монад, лекин мундариҷаи онҳо дигаргун мегардад, ки ҳолати мазкур аз мавҷудияти дунявият дарак медиҳад [9,347].

Дар таълимоти навъи дуюми дунявият (М. Вебер, П. Бергер ва ғ.) ба тағйиротҳо дар худи гурӯҳ ва ниҳодҳои динӣ, ки дар онҳо тамоюл ба «ондунё» бо тамоюл ба «индунё» иваз мегардад, таваҷҷуҳ зоҳир карда мешавад. Мундариҷаи фишурдаи Вебер дар бораи этикаи протестантӣ, инчунин таълимоти П.Бергер «дар бораи конформизми гурӯҳҳои динӣ», ки онҳоро ҳар чӣ бештар «рӯҳи ҳисобу китоби ақлӣ» фаро гирифта истодааст, онҳо ҳар чӣ бештар на ба Худо, балки ба проблемаҳои заминӣ таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд, аз ҷумлаи чунин навъ мебошанд. Фаъолияти фаъоли дунявӣ

[1] **Адрес для корреспонденции**: Абдухалилзода Кароматулло Абдухалил – кандидат философских наук, доцент кафедры общественных дисциплин Таджикского государственного медицинского университета имени Абуали ибн Сино.734043, г.Душанбе,пр.Сино,58/54, Mail: karomatullo.abdukhalilzoda. 66 @ mail.ru.Тел. 906 55 09 29

(сиёсӣ, фарҳангӣ ва ғайра)-и ташкилотҳои динӣ ин ҷо нишондиҳандаи муҳими дунявият мебошанд, ки ин имкон медиҳад дар хусуси дунявишавии гурӯҳҳои динӣ сухан гуфта шавад.

Барои навъи сеюм (Т. Парсонс, Р.Белла, Х. Казанова ва ғ.)-и назарияи дунявият, менависад, Е.Д.Руткевич, фаҳмиши он ҳамчун натиҷаи тафриқаи сохтории ҷомеа, ҷудошавии дин ҳамчун ниҳоди иҷтимоӣ аз дигар ниҳодҳои иҷтимоӣ (маориф, оила, сиёсат, ҳуқуқ, ахлоқ, иқтисодиёт ва ғ.) ва аз ҷамъият дар умум хос мебошад. Дине, ки як вақтҳо сарчашмаи асосии қонунбарории тамоми ҷомеа буд, ҳар чӣ бештар кори шахсии инсон, проблемаи интихоби инфиродӣ мегардад. Раванди мазкурро, ки дар он фазои таъсири дин маҳдуд мегардад ваба як дараҷаи назаррас вазифаҳои он ҳамчун ниҳоди иҷтимоӣ гум мешаванд, ғайриниҳодшавӣ (де-институционализция) ё хусусигардонии дин номидан мумкин аст.

Мутобиқи навъи ҷоруми назария дунявият маънои табдили дини анъанавиро бо «эквивалентҳои функсионалӣ» ва «суррогатҳои динӣ»-и он, чун марксизм, натсионализм, атеизм, ратсионализм ва ғ. дорад.

Мутобиқи навъи панҷуми таълимот дунявият – ин раванди «ғайриқудсишавӣ»-и олам мебошад. Олами муосир «ғайриқудсӣ» гардида истодааст, яъне хусусияти динӣ, қудсии худро гум карда истодааст, зеро ки оламу одам комилан тавассути ақл, ба воситаи сабабаҳои табиӣ, на сабабҳои ғайритабиӣ шарҳу маънидод шуда истодаанд. Ва ахиран навъи шашуми таълимот дунявиятро чун ҷунбиш аз ҷомеаи «муқаддас» ба ҷомеаи «дунявӣ» муайян менамояд. Намояндаи асосии он Г. Беккер мебошад, ки тағйиротро дар самти мазкурнатанҳо дар дин, балки дар тамоми ҷомеа мушоҳида менамояд. Дар ҷомеаи «муқаддас», менависад Е.Д. Руткевич, дараҷаи муқобилат ба навовариҳои фарҳангӣ бузург буда, таъсири мутақобилаи пурмаҳсул дар байни гурӯҳҳои иҷтимоӣ вуҷуд надорад, инчунин низоми ношаффофи арзишҳо дастгирӣ меёбад. Барои ҷомеаи дунявӣ бошад, баръакс омодагӣ ва қобилият ба тағйирот, шаффофии низоми арзишҳои ба таъсири мухталиф дучоргардида хос аст, инчунин навовариҳо дар он дастгирӣ меёбанд [9, 350].

Дар робита башаш навъи назарияи дунявият ҳаминро бояд гуфт, ки фаҳмиши маъмулии дунявият, ки дар зери он танҳо ҷудоии дин аз давлат фаҳмида мешавад, танҳо маънои маҳдуди дунявиятро ифода менамояд. Дар асл вай маънои фарогир дошта, чуноне ки зикр гардид, маънои таваҷҷуҳи асосӣ ба умури дунявиро дар муқобили умури ухравӣ дар назар дорад. Бо ин маъно дунявият ҳамчун асли низоми дунявӣ ё қутбнамои раванди иҷтимоӣ ба қавму миллат ва дину фарҳанги хос маҳдуд набуда, балки ба тамоми инсоният ба тамоми даврaҳои таҳаввули фарҳангии ӯ бо шаклу сифати мухталиф мутааллиқ мебошад.

Мафҳуми «дунявият» ҳамчун маҳсули тафаккури инсон пайваста дар таҳаввул буда, чуноне ки таъкид гардид, ба як қавм ё фарҳанг маҳдуд буда наметавонад. Вай вобаста ба сиёсатҳои ҳукмрон метавонад маъноҳои гуногунро касб намояд. Имрӯз дар фазои маънавии ҷомеаи мо мафҳумҳое, чун: адабиёти динӣ ва адабиёти дунявӣ, ҳаёти дунявӣ ва ҳаёти динӣ, мундариҷаи дунявӣ ва мундариҷаи динӣ, шахсияти дунявӣ ва шахсияти динӣ, фазои дунявӣ ва фазои динӣ, либоси дунявӣ ва либоси динӣ, расму русуми динӣ ва расму русуми дунявӣ ва амсоли инҳо бисёр дучор меоянд, ки аз гуногунӣ ва бою рангин будани мундариҷаи мафҳуми мазкур далолат мекунанд. Бояд гуфт, ки мафҳумҳои ҷуфти овардашуда на аз нигоҳи онтологӣ, балки аз нигоҳи гносеологӣ ба ҳам зид мебошанд.

Барои собит намудани робитаи байни дунявият ва дунё иқтибосе аз таълимоти яке аз нобиғагони фарҳанги исломӣ дар қарнҳои миёна Муҳаммад Ғазолӣ, ки дар кишти тухми ҷаҳонбинии ғайриилмӣ дар мафкураи аҳли ҷомеа нақши бориз дорад, аз манфиат холӣ нахоҳад буд: «Ва агар аҳли басират нестӣ, аҳли тақлид бош ва ба он имон биёвар ва тахдидҳое, ки Худо ва расулаш кардаанд, диққат кун ва дар оёт ва аҳодисе, ки туро аз дунё барҳазар медоранд, бияндеш. Худои Таоло мефармояд: «Касоне, ки дар эҳсон ва аъмоли некашон зиндагии дунё ва зеварҳои онро ирода мекунанд, подоши аъмолашонро дар дунё бидуни нукс медиҳем» (Ҳуд, 16) ва низ мефармояд: « Куфри он қавм баъд аз имон бад-ин сабаб буд, ки зиндагии дунёро бештар аз охират дӯст доштанд ва худованд гурӯҳи кофиронро ҳидоят намекунад» (Наҳл, 107), ва низ мефармояд: «Аммо касе, ки туғён кард, ва кофир шуд ва зиндагии дунёро бар охират тарҷеҳ дод, бешак дӯзах ҷойгоҳи ӯст» (Нозиот, 38,39). Ба андешаи Ғазолӣ шояд сулси Қуръон дар замм (мазаммат)-и дунё ва замми аҳли он бошад. Ӯ инчунин аз пайғамбар ҳадисҳои зеринро меоварад: «Дунё ва ҳар чӣ дар он аст, малъунанд, магар чизе, ки барои Худо бошад», «Бисёр ҷои тааҷҷуб аст касе, ки сарои охиратро бовар мекунад, чӣ гуна барои сарои ғурур мекушад» [5,147]. Ғазолӣ ҳамчунин дар ҷои дигари асари мазкур боз фармудааст: «Бидон, ки муҳаббати дунё бузургтарини гуноҳон аст ва агар тамоми хатоҳоро ҷамъ карда, аз он муҷассами инсонӣ бисозанд, муҳаббати дунё ба манзалаи сари он аст ва дунё фақат ҷоҳу мол нест, балки қисматҳо ва шуъбаҳои зиёд дорад ва сарвату ҷоҳ ду шуъба аз онҳо мебошанд. Тамоми ҳолатҳои қабл аз марг дунё ва ҳолатҳои баъд аз он охират ба ҳисоб меоянд. Ба иборати дигар ҳар чизе ба ҷуз илму маърифат ва озодӣ, ки дар дунё аз онҳо баҳраманд мешавӣ ва марг туро аз он ҷудо месозад, аз умури дунявӣ ба шумор меояд ва чизҳое, ки баъд аз марг бо худ мебарӣ, аз умури ухравӣ маҳсубанд ва аҳли басират аз онҳо лаззат мебаранд» [5,144].

Бо вуҷуди дар таълимоти дини ислом мақоми паст ва беарзиш доштани дунёю арзишҳои он дар Қуръон боз метавон оятҳоеро низ ёфт, ки аз муҳим будани арзишҳои дунявӣ барои инсон далолат менамоянд. Аз ҷумла, ояти 201 аз сураи «Бакара», ки аз тарафи мардум зимни дуохонӣ пайваста садо медиҳад, талаби арзишҳои дунявиро ҳатмӣ ба қалам медиҳад: «Ва аз мардум касе ҳаст, ки мегӯяд: «Эй Парвардигори мо, ба мо дар дунё неъмат ва дар охират неъмат бидеҳ ва моро аз азоби

оташ(-и дӯзах) нигоҳ дор!». Бояд гуфт, ки калимаи «неъмат», ки дар оят дида мешавад, дар шакли арабияш «ҳасана» аст ва он дар тафсирҳо ба маъноҳои зерин омадааст. Муфассири маъруф Ибни Аббос, ки дар қарни VII зиндагӣ намудааст, дар зери мафҳуми «ҳасана»(неъмат)-и дунё «илм, ибодат, покӣ аз гуноҳ, шаҳодат ва ғаниматро фаҳмидааст [13]. Муфассири дигари машҳур Ибни Касир, ки дар қарни XIV зиндагӣ намудааст, дар зери мафҳуми «ҳасана» маъноҳои «саломатӣ, меҳмонхона, зани хуб, мулки васеъ, донишҳои хуб, аъмоли нек, нақлиёти қулай, номи нек ва амсоли инҳоро» зикр намудааст [14]. Муфассири маъруфи нимаи дуюми қарни XX Ваҳбаи Зуҳайлӣ, ки тафсираш «Тафсир-ул-мунир», соли 1995 дар олами ислом китоби беҳтарин дониста шуд, дар шарҳи мафҳуми «ҳасана» ба калимаҳои «тавфиқ, саломатӣ ва неъмат» ишора намудааст [15].

Ҳамин тариқ, се тафсири маъруф зарурати арзишҳои дунявиро зикр сохтаанд. Бешак аҳамияти муҳими арзишҳои дунявӣ дар ҳадисҳо низ зикр шудаанд. Бинобар ин, ин ҷо чанд саволе пайдо мешавад, ки посух ба онҳо худ ҳамбастагии дунявият ва исломро ҳам ба таври назариявӣ ва ҳам амалӣ собит менамоянд: Дар ҳолате, ки арзишҳои дунявӣ дар ислом мақоми муҳим доранд, чӣ тавр метавон дунявиятро ба ислом зид гузошт? Оё ҳастии дини ислом бидуни пайравонаш маънике дорад? Пайравони дини ислом магар метавонанд бидуни арзишҳои дунявӣ зиндагӣ намоянд? Пайравони дини ислом метавонанд, ки арзишҳои нави дунявиро нодида гирифта, танҳо бо арзишҳои кӯҳнаи дунявӣ қаноат намоянд? Магар пайравони дини ислом орзую ҳаваси дунявӣ надоранд? Магар барои пайравони дини ислом мафҳумҳои «талаботҳои дунявӣ»-ю «манфиатҳои дунявӣ» бегонаанд?

Ин ҷо имкон дорад, ки ба ҳамин монанд саволҳои зиёдро гузошт ва посух ба онҳо то андозае дунявӣ будани қариб ҳар фарди пайрави дини исломро собит менамояд. Пас, он афроде, ки исломро ба дунявият муқобил мегузоранд, ё аз таърихи ислом ба таври зарурӣ огоҳ нестанд, ё аз таърихи ислом огоҳ ҳастанду лек хоҳони ба сари қудрат омадани дин ҳастанд. Онҳо бо татбиқ намудани ин ҳадафи хеш бо истифода аз дин мехоҳанд, ки аз арзишҳои дунявӣ ҳар чӣ бештар баҳравар шаванд.

Воқеан ҳам вақте ба таърихи ислом ба таври ҷиддӣ назар меандозем, ба таври барҷаста мебинем, ки барои мусалмонони аввалин низ дунёю арзишҳои он аз мақому манзалае бархӯрдор будаанд. Аллакай дар ибтидои ислом дар баъзе ҳолатҳотарҷеҳ дода шудани арзишҳои дунявӣ дар нисбати арзишҳои динӣ равшан эҳсос мегардад.

Ба андешаи муаррихи шинохтаи мисрӣ Абдулваҳҳоб Наҷрон [2,469] раванди дунявӣ, яъне гум шудани низоми идоракунии хусусияти динидошта ва дунявишавии он дар давраи чор халифаи рошиддин, ки баъди марги пайғамбар ҳукмронӣ кардаанд, оғоз ёфтааст. Бояд қайд намуд, ки аз давраи ҳукмронии халифа Умар (634-644) сардори давлат лақаби Амиралмуъмининро касб менамояд. Баъд аз хулафои рошиддин асосгузори сулолаи умавиҳо Муовия соли 661 халиф мегардад ва бо назардошти ҳадафҳои дунявии хеш писари худ Язидро валиаҳд менамояд, ки ин амал эътирози шадиди саҳобаҳои маккагӣ ва мадинагиро ба вуҷуд меоварад, зеро шахсияти Язид на бо диндорӣ ё ахлоқи накӯ, балки бо ишқбозию бозиҳои вақтхушкунанда фарқ менамуд.

Дар байни халифаҳои ислом Умар ибни Абдулазиз бо парҳезгорию тақводорияш фарқ менамуд. Маҳз ба сабаи он ки вай одамони худро аз ҷамъи молу манол бозмедорад, баъд аз дуюним соли халифагӣ ӯро дучори марг мегардонанд [12,67]. Баъд аз Умар ибни Абдулазиз амакаш Язид ибни Абдулмалик ба хилофат мерасад. Тибқи маълумоти Ҷурҷӣ Зайдон ӯ ба коречуз бодапаймоӣ ва занбозӣ таваҷҷуҳ надошт, шабу рӯз базми айшу нӯш барпо месохт ва бо ду канизак хуш мезист. Вақте бародараш Мусайлима мехоҳад, ки ӯро аз ин роҳ боздорад, ғуломеро ба сӯи Мусайлима фиристода мегӯяд: «Ба бародарам Мусайлима бигӯ, ба ҷои ман ба масҷид биравад ва намоз бихонад» [12,69].

Ин ҷо мо дар хусуси ҷангҳои Ҷамал ва Сиффин, ки байни саҳобаҳо бо сабабҳои дунявӣ сурат гирифта буд, муфассал сухан намеронем. Фақат ҳаминро таъкид менамоем, ки ҷангҳои мазкур ба хотири ба даст овардани ҳокимият ҳамчун арзиши дунявӣ сурат гирифта будва миқдори зиёди қурбониро аз худ асар гузошт. Мувофиқи маълумотҳо дар ҷанги Сиффин қариб 70 000 нафар қурбон шудаанд.

Баъд аз хулафои рошиддин зуҳури дунявият ҳамчун раванди мақоми барҷаста доштани арзишҳои дунявӣ равшантар ба чашм мерасад. Халифаҳои рошиддин бо вуҷуди ин ба халқ наздик буданд ва бо халқ якҷоя намоз мехонданд, дар ҳолате, ки халифаи умавӣ Валид ибни Абдумалик (705-715) зимни иҷрои ҳаҷ дар масҷиди пайғамбар дар Мадина ҳамаи одамони оддиро аз он ҷо пеш менамояд. Халифаибо сахтгирияш машҳур Абдумалик (685-705) бошад, ба муосирони худ гуфтааст: «Шумо аз ман ҳамон сифатҳои ахлоқиеро талаб мекунед, ки Абубакр ва Умар доштаанд, оё худи шумо метавонед ҳамон тавре зиндагӣ намоед, ки одамон дар ҳамон қарн зиндагӣ намудаанд» [10,398-399]. Агар ба маънии суханони халифа Абдулмалик амиқ таваҷҷуҳ намоем, пай мебарем, ки аллакай бо гузашти тахминан панҷоҳ сол дар тарзи зиндагии мардум ва вобаста ба он дар тарзи муносибати мардум ба дину арзишҳои динӣ тағйироти назаррас сурат гирифтааст. Яъне, ҳамагӣ панҷоҳ сол кифоят намудааст, ки дар маркази ҷаҳони ислом муносибат ба дин ва талаботҳои динӣ тағйир ёбаду раванди десакрализатсия сурат гирад.

Ба андешаи мо натанҳо дар замони халифаҳои рошиддин, балки ҳатто дар замони худи пайғамбар мақоми муҳими арзишҳои дунявӣ ва ҳатто тарҷеҳ дода шудани арзишҳои дунявӣ ба арзишҳои динӣ мушоҳида мегарданд. Зимни бозгашти корвони тиҷоратии қурайшиҳо Муҳаммад мегӯяд: «Ин корвони Қурайш аст, бароед, шояд Парвардигор онро барои шумо ғанимат диҳад» [10,149]. Аввалан, худи паймонҳои Муҳаммад бо қабилаҳои мухталиф – паймони Ақаба бо қабилаҳои Авс ва Ҳазрач, паймон бо дувоздаҳ қабилаи Мадина, ки номи «Конститутсияи Мадина»-ро гирифтааст, паймон бо мушрикони Макка, ки бо номи «Сулҳи Ҳудайбия» машҳур аст ва паймонҳои сершумори дигар бо қабилаҳои мухталифи араб ва ҳатто ғайриарабҳо пурра хусусияти дунявӣ дошта, мақсад аз онҳо асосан ба даст

овардани имконияти муфид барои интишори минбаъдаи дини ислом буд. Ин ҷо метавон таъкид намуд, ки Муҳаммад зимни бастани паймон бо Суҳайл ибни Амр бо талаби ӯ аз зикри калимаҳои «раҳмон ва раҳим»-у «расулуллоҳ» дармегузарад. Яке аз сабабҳои шикасти мусалмонон дар ҷанги Уҳуд қароргоҳи худро партофта, ба сӯи ғаниматҳо шитофтани мусалмонон ба ҳисоб меравад. Пайғамбар иштирок дар ҷанги Хайбарро, ки дар он имконияти осонтар ба даст овардани ғаниматҳо мавҷуд буд, танҳо ба онҳое иҷоза медиҳад, ки дар ба даст овардани Сулҳи Ҳудайбия саҳм доштанд. Пайғамбар эълом медорад, ки дар ҷанги мазкур дигарон метавонанд иштирок намоянд, лекин бидуни ба даст овардани ғаниматҳо. Дар ҷанги Тоиф бошад, пайғамбар ба навмусалмоншудагони Макка ғанимати зиёдтар медиҳад. Аз ҷумла ба Абӯсуфён ибни Ҳарб ва ду писараш Муовия ва Язид як килою чорсад граммӣ нуқраю сад шутури ғанимат медиҳад, вале ба аҳли ансор чизе намедиҳад. Вақте онҳо норизоӣ баён менамоянд, пайғамбар мегӯяд: «Эй мардуми ансор! Оё аз андак моли дунё, ким ан ба дигарон бахшидам, то дар ислом устувор шаванд ва шуморо дар исломатон вогузоштам, дилгир шудед? Оё розӣ нестед, ки мардум гӯсфандону шутурон бибавранду шумо пайғамбари Худоро ҳамроҳ бибаред?» [8,541].

Бешак имрӯз ҳатто дар шаҳри Макка бекор мондани масоҷиду тарки ҷамоат кардани аксари мардуми шаҳри мазкур [1,99] маҳсули таъсири дунявишавии ҷомеа маҳсуб меёбад. Яъне, раванди дунявишавии ҷомеа дар шуури динии мардум таъсири амиқ гузошта, муносибати онҳоро ба фароизи динӣ тағйир додааст. Гузашта аз ин, чизе ки дар ин самт хеле тааҷҷубовар аст, вобаста ба омилҳои дунявӣ зарурати тағйири фатво аст. Донишманди маъруфи муосири исломӣ Юсуф Қарзовӣ китобаш «Муъҷиботу тағайюр-ил-фатво фи асрино»-ро (Воҷибкунандагони тағйири фатво дар замони мо) маҳз ба масъалаи мазкур бахшидааст. Ю.Қарзовӣ донишмандони муосири олами ислом Муҳаммад Рашид Ризо, шайхи Азҳар Маҳмуд Шалтут, Муҳаммад Абӯ Заҳро, Мустафо Зарқо, ва бисёре аз муфтиҳои Миср ва дигар донишмандони шинохтаро бо асарҳои ба фатво бахшидаашон зикр намуда, ҳамзамон таъкид менамояд, ки яке аз боризтарин чизе, ки дар ин фатвоҳо бояд ба он аҳамият дод, таваҷҷуҳ намудан ба воҷибкунандагони тағйири фатво аст, ки муҳаққиқон аз уламои уммат ба он ишора намудаанд. Яъне, онҳо ба воҷиб будани тағйири фатво вобаста ба тағйири замон, макон, урф ва ҳолат (омилҳои дунявӣ-А.К.) сухан гуфтаанд ва Ю.Қарзовӣ боз чанд воҷибкунандаи дигарро, ки замона онҳоро тибқи андешаи ӯ тақозо менамудааст, изофа намуда, шумораи онҳоро ба даҳ расонидааст. Ба андешаи Ю. Қарзовӣ ба воҷибкунандагони тағйири фатво омилҳои зерин низ дохил мешаванд: тағйири маълумот, тағйири ҳоҷатҳои одамон, тағйири қудрат ва имкониятҳояшон, умуми будани балою бадбахтиҳо, тағйири вазъи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ, тағйири раъй ва фикр [11,9-10]. Аз ин андешаҳо чунин хулоса мебарояд, ки вобаста ба омилҳои дунявии зикршуда фатвоҳо бояд гуногун бошанд. Агар сарчашмаи фатвоҳо Қуръону ҳадисҳо бошанд, пас онҳо мутобиқи омилҳои зикршуда бояд ба таври гуногун тафсир ёбанд. Маънии мазкур мантиқан ба шароити нави ҷомеа мутобиқ сохтани таълимоти сарчашмаҳои асосии исломро дар назар дорад.Аз ин нигоҳ, исломро ба ҳеҷ ваҷҳ наметавон ба дунявият мухолиф донист.

Ҳамин тавр, вақте дар ибтидои дини ислом ҳам аз тарафи пайғамбар ва ҳам халифаҳои рошиддин омилҳо ва арзишҳои дунявӣ ба таври ҷиддӣ ба инобат гирифта мешуданд, дар замони имрӯза - замони васеъ гардидани талаботу манфиатҳои дунявии инсон ва нерӯ гирифтани равандҳои десакрализатсияю дунявишавии ҷомеа ба ҳам муқобил гузоштани дунявият ва ислом хеле ғайримантиқӣ ва соддалавҳона ба назар мерасад. Дар асоси намунаҳои чӣ нақлию чӣ ақлӣ метавон ба чунин хулоса расид, киислом ҳамчун дини нав, ки дар заминаи синкретизми динҳои пешин ва вобаста ба муҳиди ҷамъиятии нав ташаккул ёфт, дини дунявист. Дар байни ислом ва дунявият самтҳои ҳамбастагии зиёде вуҷуд доранд, ки онҳоро наметавон сарфи назар намуд.Аз ҷумла,

-Бо вуҷуди мақоми паст ва ночиз доштани дунёю арзишҳои он дар сарчашмаҳои исломӣ онҳо пурра сарфи назар карда намешаванд. Ояту ҳадисҳое вуҷуд доранд, ки дар онҳо ба дунёю арзишҳои он таваҷҷуҳ зоҳир намудан талаб карда мешавад.

-Аллакай дар ташаккулу раванди интишори дини ислом мақоми муайянкунанда ва ҳалталаб доштани арзишҳои дунявӣ аз ҳамбастагии ислому арзишҳои дунявӣ далолат менамояд.

- Мақоми мумтоз доштани арзишҳои дунявӣ дар ҳаёти моддии пешвоёни дин ҳамбастагии ду падидаи мазкурроба таври амалӣ собит менамояд.

-Дунявияти имрӯза, махсусан модели тоҷикии дунявият ба дин муқобил набуда, баръакс кафили фаъолияти озоди динҳои мухталиф маҳсуб мебошад. Зеро вай сулҳуоромӣ ва ҳамзистии мусолиматомезро ҳамчун арзиши олӣ ба қалам дода, барои фаъолияти динҳо дар доираи қонун шароити мусоид фароҳам меорад.

Умуман, имрӯз - дар шароити дар ҷомеа пайваста ва паиҳам сурат гирифтани равандҳои дунявишавии ҳаёту десакрализацияи арзишҳои динӣ дунявият ва исломро ба ҳам муқобил гузоштан маънои ба асли таълимоти дини ислом заҳр пошиданро дорад.

АДАБИЁТ

1. Абдулазиз ибни Абдуллоҳ ибни Боз. Масоилу фи-л-ақидати ва сифати-л-вузуъ ва сифати салоти-н-набӣ ва аъмоли рамазона ва-л-азкор. Ар-Риёз. 1435.
2. Абдулваҳҳаб Начран. Хулафои рошиддин. Қоҳира.(б.с.).
3. Аҳмад Идрис ат-Таъон. ал-Алмониюуна в-ал-Қуръон-ул-карим. Ар-Риёз. 1428.
4. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. М.1959.
5. Имом Муҳаммад Ғазолӣ. Китоб-ул-арбаин. Тарҷумаи Бурҳониддин Ҳамдамӣ. Интишороти иттилоот. Теҳрон-1381

6. Лундин А.Г. Государство мукаррибов Саба’.М., 1971.
7. Мухаммад Шакир Аш-Шариф. Секуляризм и его отвратительные последствия,Powered by mir – www. Panerevis.ru
8. Муҳаммад Ҳусайни Ҳайкал. Зиндагонии Муҳаммад. Ҷилдҳои якум ва дуюм.Душанбе, 2018.
9. Руткевич Е.Д. Западная социология о перспективе религии//Религия в самосознании народа(Религиозный фактор в идентификационных вопросах). М.:2008.
10. 1Шайх Муҳаммад Хузарӣ. «Сират-ул-яқин» тарҷумаи «Нур-ул-яқин». Тарҷумаи Мулло Мустазъафи Қаротегинӣ. Душанбе, 2010.
11. file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Desktop/%D9%85%D9%88%D8%AC%D8%A8%D8%A7%D8%AA%20%D8%AA%D8%BA%D9%8A%D8%B1%20%D8%A7%D9%84%D9%81%D8%AA%D9%88%D9%89%20%D9%81%D9%8A%20%D8%B9%D8%B5%D8%B1%D9%86%D8%A7_Foulabook.com_.pdfҚарзовӣ Юсуф.Муъҷиботу тағайюри-л-фатво ви асрино.Рӯзи муроҷиат 1.06.2022. соати 15-42.
12. Ҷурҷӣ Зайдон. Таърихи тамаддуни ислом. (Ба хати форсӣ).Тарҷима ва нигориши Алӣ Ҷавоҳир Калом.Муассисаи Интиороти кабир. Техрон, 1382.
13. http://www.shamela.ws. ал-мактабату-ш-шомилату. Ал-Қуръон-ул-карим ва тафсируху.
14. http://play.google.com>store>apps>details. Коран.Перевод Э.Кулиева (Т. ас-Саади и Ибн Касира).
15. http//www.fikr.com. ал-Ваҳба аз-Зуҳайлӣ. ат-Тафсир-ул-мунир фи-л-ақидат в-аш-шариат в-ал-манҳаҷ. Дор-ул-фикр.Димашқ.
16. .علمانية/http:ar.wikipedia,org/w/index.phr

ҶУДОНОПАЗИРИИ ДУНЯВИЯТ ВА ИСЛОМ

АБДУХАЛИЛЗОДА К.А.

Мақола ба яке аз масоили мубрами исломшиносии муосир – ҷудонопазирии дунявият ва ислом бахшида шудааст. Муаллиф бо такя ба маводи таърихию далелҳои сершумор аз таҷрибаи исломӣ андешаи он муҳаққиқони исломиро, ки дунявиятро маҳсули тафаккури Ғарб ба қалам медиҳанд, рад менамояд ва ҳамзамон, таъкид менамояд, ки вай падидаи иҷтимоӣ буда, хоси тамоми башарият аст. Вай моҳияти дунявиятро, пеш аз ҳама, аз лиҳозӣ луғавӣ шарҳ дода, қайд мекунад, ки вайро набояд аз арзишҳои дунявӣ ҷудо сохт. Муаллифи мақола маҳз аз ҳамин самт ба предмети таҳқиқ наздик шуда, ёдовар мешавад, ки арзишҳои дунявӣ барои Қуръон ҳамчун сарчашмаи асосии таълимоти ислом низ бегона нестанд.

Барои тақвият бахшидани ғояи ҳамбастагии дунявият ва ислом муаллифи мақола инчунин ба таърихи дини ислом рӯ оварда, бо намунаҳои сершумор ҳамбастагии онҳоро собит менамояд. Гузашта аз ин, чизе, ки дар мақола боиси таваҷҷуҳ аст, дар зери таъсири равандҳои дунявишавии ҷомеа сурат гирифтани тағйиротҳо дар шуури динии мардум мебошад. Барои аз лиҳози назариявӣ нерӯ бахшидани ғояи дар мақола баёнёфта муаллиф ҳамчунин дар зери омилҳои дунявӣ сурат гирифтанитағйиротҳоро дар мафкураи донишмандони дин низ зикр намудааст.

Калидвожаҳо: дунявият, ислом, падида, арзишҳои дунявӣ, Қуръон, сунна, тағйирот,омилҳо.

НЕОТДЕЛИМОСТЬ СЕКУЛЯРИЗМА ОТ ИСЛАМА

АБДУХАЛИЛЗОДА К.А.

Статья посвящена одному из актуальных вопросов современного исламоведения – неотделимость секуляризма от ислама. Автор, ссылаясь на многочисленные факты из истории и исламской практики, отрицает мнение тех исламских исследователей, считающих секуляризм плодом Западного мышления и отмечает, что секуляризм, будучи социальным явлением, свойсвенен всему человечеству. Раскрывая сущность секуляризма, прежде всего, с лексической стороны, автор подчеркивает, что не следует отделять секуляризм от светских ценностей. Именно, с этой позиции, подходя к предмету своего исследования, он отмечает, что светские ценности не чужды Корану.

Для усиления идеи взаимосвязанности Корана и ислама, автор статьи, обращаясь к истории религии ислама, доказывает их взаимосвязанность многочисленными примерами. Кроме того, в статье особое внимание уделяется констатации факта о происхождении изменений в религиозном сознании народа под влиянием секуляризационных процессов в обществе.

Для теоретического обоснования идеи, изложенной в статье, автор упомянул также те изменения, которые происходили в мышлении религиозных ученых под влиянием светских факторов.

Ключевые слова: секуляризм, ислам, явление, светские ценности, Коран, сунна, факторы.

UNSEPARABILITY OF SECULYARITY AND ISLAM

ABDUKHALILZODA K.A.

The article is devoted to one of the actual problems of Islamic studies – unseparability of secularity and Islam. The author, using historical materials and a lot of facts from the Islamic practice, ignores the opinion of some Islamic researchers, considering secularity as a product of east thought and states, that secularity as a social phenomenon is appropriate to whole humanity.Disclosing the essence of secularity, firstofall, from the lexical aspect, he emphasizes, that secularity should not be separated from the secular values.It is this position, that the author approaching to the subject of his investigation, notes, thatthe secular values are not alien to the Koran.

Theauthorofthearticleforthemainteningtheideaofinterrelationbetween Qu'ranandIslamuses materials from thehistoryofIslam andsubstanshiates their interrelation by numerous examples.Moreovere, it is payed a special attention to fact of evolution in the religious consciousness under the influence of secular processes in the society.

For the theoretical substanthiation of the idea of article, the author has fixed the change in the thougt of religious scientist under influence of secular factors.

Key words: secularity, Islam, influence, secular values, Qu'ran, sunna, factors

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 1ф1. 2

БАЪЗЕ АҚИДАҲО ДОИР БА МАҚУЛАҲОИ КУЛЛӢ, МАХСУС ВА МУҶАРРАД ДАР АФКОРИ МУТАФАККИРОНИ ЮНОНИ ҚАДИМ ВА АВРУПО

СУБХОНЗОДА С. И.[1]

Тамоми дониши инсон дар бораи олами иҳота кардашуда ва дар бораи худаш ба воситаи мафҳумҳову мақулаҳо иброз мешаванд. Мақулаҳо ва ё худ категорияҳо умумитарин ва муҳимтарин мафҳумҳои илм, аз ҷумла фалсафа мебошанд. Ҳамаи мақулаҳо моҳияти мафҳумҳоро ташкил медиҳанд, вале на ҳама мафҳумҳо мақула шуда метавовнанд. Ҳамаи андешаву и ақидаҳо дар бораи ҳастӣ, муносибати инсон ба ҳастӣ ба шакли мақулаҳо баромад мекунанд, яъне мафҳумҳои умумӣ. Ҳамаи соҳаҳои дониш мақулаҳои худро доро мебошанд. Вазифаи асосии фалсафа аз он иборат аст, ки муносибатхои умумӣ, қонунҳое, ки ба ҳама падидаҳои ҳастиву тафаккур хос мебошанд, баррасӣ намояд. Мақулаҳо шаклҳое мебошанд, ки ба воситаи онҳо қонунҳои умумитарини олами объективӣ инъикос мешаванд. Системаи мақулаҳо хеле васеъ мебошанд, ҳамаи мақулаҳо дар пайдоишу рушди худ вобаста аз тарзи тафаккури инсон ва муносибати ӯ нисбат ба ҳастиӣ рушду такомул меёбанд.

Вақте, ки сухан дар бораи пайдоиши мақулаҳои умумӣ, махсус ва муҷаррад меравад,ҳатман бояд тазаккур кард, ки асосҳои ниҳоии ҳастӣ дар таърихи фарҳанги инсонӣ на ба таври баённамоӣ, ҷамъбастнамоию дарҷшавӣ, балки тавассути диди муайяни худи ҳастӣ, тавассути дарки муайяни ҳастӣ ҳамчун ҳастии инсон дар шакли дигари маҷудияти инсоният ташаккул меёбанд.

Таърихи фалсафа собит месозад, ки одам ба ягон мабдаъ ва ё нахустсабаби пайдоиш боварӣ доштааст, зеро доимо мутафаккирон дар ҷустуҷуи мабдаъ андешаронӣ менамуданд. Мутафаккирони Машриқу Мағриб дар нахустофариниш ва ё мабдаъ қувваҳои гуногунро медиданд, дар таҳқурсии олами ҳастӣ ин ва ё он мабдаъеро тасаввур менамуданд, ки аз он тамоми мавҷудоти гуногун дида мешуд. Дар ҳавзаҳои фарҳангии Эрони ғарбиву шарқӣ дар асрҳои XVIII то мелод роҷеъ ба пайдоиши олами ҳастӣ эътиқоди теокосмологӣ дошта офтоб ҳамчун нахустмабдаъ маъмул буд. Таҳаввули ақоид нисбат ба олами ҳастӣ аз меҳрпарастӣ то ба фалсафаи тавҳидӣ ва санавияти асримиёнагӣ ба назар мерасад.

Аллакай файласуфони антиқа Фалес, Анаксимандр ва Анаксимен таҳқурсии оламро мабдаъи ягонаи куллӣ медонистанд ва гуногурангиву тамоюлҳои олами ҳастиро маншаъгирандаи он мепиндоштанд [1].

Аз нуқтаи назари гносеологӣ куллӣ ҳамчун мабдаъ пешниҳод намешавад ва мо бояд онро аз гуногунии ашё ва ё чизҳои муҷаррад пайдо намоем. Чунин як тазод ҳамчун як сарчашмаи махсус барои афкори минбаъдаи юнониён гардидааст.

Дар афкори фалсафии мактаби Милет куллӣ ҳамчун мабдаъ аз рӯи моҳияти худ бештар воқеияти ба таври ҳиссӣ пешниҳодшудаи муҷарradии ҳиссӣ баррасӣ мешавад. Дар навбати худ пифогориҳо мантиқан дар мутобиқати куллро бо воқеияти ҳиссӣ ғайриимкон мешуморанд [7,14]. Аз эҳтимол дур нест, ки маҳз дар ҳамин асос пифогориҳо минбаъд афкори фалсафии худро пешниҳод намудаанд. Пифогориҳо нахустмабдаъро дар ақл инъикос менамуданд. Онҳо ба хулосае омада буданд, ки байни куллӣ ва муҷаррад як пайвандгаре бояд бошад, ки ин гуногуниро бо куллияти хоси ҳамаи ашёҳоро ба васоили муносибати миқдорӣ инъикос карда тавонад [7,15].

Ба ақидаи пифагориҳо ё пифагорчиён, агар куллӣ ҳамчун нахустмабдаъ нисбати муҷarradии худ (нисбати гуногунрангии объектҳои додашудаи эҳсосшавандаи воқеияти атроф) ҳамчун «оғоз» амал кунад, пас онро ба ҳеҷ вачҳ ба ин ё он муайянии ҳиссшаванда нисбат додан мумкин нест. Баръакс, мо нахустмабдаъро объектҳои додашудаи ҳиссшавандаро на дар конкретияти ҳисшаванда, балки дар ақл бояд ҷустуҷӯ кунем. Пифагорчиён ба хулосае меоянд, ки бояд як навъ «миёнараве» бошад, ки муҷаррад (гуногунрангии ашё) ва куллият (муҷarradгии мавҷудияти ин гуногунрангиро) пайвандад. Пифагорчиён ин «миёнарав»-ро тавассути таносуби миқдорӣ муайян мекунанд [7,15].

---

[1] **Адрес для корреспонденции:** Субхонзода Салахиддин Икром – кандидат философских наук, заведующий кафедрой философии Бохтарского государственного университета имени Н. Хусрава. Тел.: 918136760.

Дар баробари ин таносуби миқдорӣ, инчунин рақамҳое, ки ин таносубҳоро ифода мекунанд, аз гуногунрангии ҳиссшаванда ба асоси аввалини олам на бо сабаби «миқдорӣ»-и худ, балки бо сабаби идеалӣ будани худ мегузаранд. Охирин, яъне идеалӣ будан объекти аслии таваҷҷӯҳи элеатҳо мебошад. Мувофиқи таълимоти элеатҳо кулл ба воситаи идеалӣ будан моликияти шуури мо шуда наметавонад, он танҳо «умумии ҳақиқиро» метавонад инъикос намояд. Мувофиқан, худ аз худ чунин хулоса бармеояд, ки дар воқеият кулл бояд муҷаррад, ҳамчун муҷаррадгии комил вуҷуд дошта бошад. Бар хилофи кулл, ки дар шуури мо ифода ёфтааст, муҷаррад - кулл дар воқеият аст. Муҷаррад ҳамчун кулл дар воқеият ин «камолот» аст, он тағйир ёфта наметавонад, бинобар ин тамоми гуногунрангии равандҳои воқеият (муҷаррадгӣ) ҷуз биниш ё зуҳур чизе нест.

Маълум мешавад, ки худи муҷаррад (фардият) ҳамчун кулл, ҳамчун ҳастии идеалии ҳақиқӣ гузаришро ба муҷаррад (фардият), ба воқеияти ҳиссшаванда, ба гуногунрангии олам ифода карда наметавонад, ва ба ҳамин тариқ, худи таносуби миқдорӣ ҳамчун миёнарав танҳо ҳамчун «шарҳ», «пайванди беруна»-и кулл ва муҷаррад хизмат мекунад, на асоси ҳақиқии алоқа ва вобастагии байни охирин[16].

Минбаъд ба юнониёни қадим лозим омад, ки ба ғайр аз миқдор дар байни пифагорчиён ва муҷаррад дар байни элеатҳо шакли нави миёнаравиро байни кулл ва муҷаррад пайдо кунанд. Демокрит дар муҷаррад фардият ва хусусияти бисёр чизҳои алоҳидаро дида, онҳоро «...бо моҳияти кулл — атомҳо» муайян кардааст [13]. Демокрит холигиро ҳамчун «пайванд», миёнарави байни муҷаррад ва кулл истифода бурд. Тавассути холигӣ, омезиши мутақобилаи атомҳо имконпазир аст, ки ҳар дафъа ба муҷаррадгии нав оварда мерасонад. Аммо чӣ тавр атомҳо дар худ ҷиҳатҳои умумиро дошта метавонанд? Пас аз элеатҳо юнонёни қадим дигар бо ин фикр розӣ шуда наметавонистанд. Зарурати на ин ки ҷустуҷӯ кардани ин ё он шакли «экзотикии» миёнаравии кулл ва муҷаррад, балки зарурати аз нав дида баромадани худи мушкилоти муносибатҳои кулл ва муҷаррад, дар ин муносибат як чизи принсипан навро дидан ба миён омад.

Суқрот яке аз аввалинҳо шуда, мақоми консептуалии мушкилоти умумиро баён намуд. Дар мисоли фазилати ахлоқӣ ва аъмоли ахлоқӣ [14], ба зарурати дидани муҷаррад аз ҷониби худи кулл, аз ҷониби худи мафҳум ишора мекунад. Ба ин васила Суқрот зарурати ҷузъи таркибии «ғносеологии» табиати умумиро ҷудо мекунад. Шогирди ӯ Платон ин фикрро боз ҳам инкишоф дод.

Мутобиқи таълимоти Афлотун, муҷаррад дар моҳияти худ идеяи «ба ҳассосият додашуда» ва бо рӯйдодҳои тасодуфӣ «олудашуда» дар бораи мафҳуми ин муҷаррад мебошад . Қайд кардан муҳим аст, ки тибқи ақидаи Афлотун муҷаррад танҳо ба он дараҷае муҷаррад аст, ки дар он кулл ифода ёфтааст. Агар предмет (ашё) умумият надошта бошад, он ҳамчун як чизи муҷаррад мавҷудияти худро қатъ мекунад. «Ман — мефаҳмонад Суқрот ба Гипия, — дар бораи худи зебогӣ пурсидам, зебогие, ки ҳама чизеро, ки ба он пайваст мешавад, зебо мекунад – ҳам сангро, ҳам дарахтро, ҳам одамро, ҳам Худоро, ҳама гуна амалиёт, ҳама гуна донишро»[14, 165].

Афлотун масъалаи муносибати кулл ва муҷаррадро дар доираи мақоми консептуалӣ, категорияи онтологӣ ва ғносеологӣ ба миён мегузорад. Муҷаррад маводест барои аз ҷониби субъект дарк кардани кулл. Маҳз дар ҳамин таъиноти муҷаррад амалӣ мегардад. Муҷаррад шакли миёнаравиест байни субъекти дарк ва кулл. Дар баробари ин Афлотун дар асоси таълимоти худ дар бораи идеяҳо мақоми онтологии худи умумиро шарҳ медиҳад.

Қайд кардан муҳим аст, ки ҳам Демокрит ва ҳам Афлотун умумиро ба ҳайси ибтидо, асоси аввали маҷмӯи ин ё он ашёҳои материалии ҳиссшаванда шарҳ додаанд. Ҳар ду ҳам имконияти мавҷудияти умумиро дар шакли тоза раво донистаанд. Яъне, кулл ҳам дар худ ва ҳам дар муҷаррад вуҷуд дошта метавонад. Ба ақидаи Демократ кулл (атомҳо) ҳамон сатҳи ҳақиқати ба ҳақиқати муҷаррад монанд мебошад. Худи атомҳо сифати муҷаррадро дар бар намегиранд, онҳо дар лаҳзаи гузариш ташаккул меёбанд. Яъне хусусияти хоси муҷаррадгии Демократ ба худи махсусият, миёнаравӣ, лаҳзаи «ташкилии мутақобилаи» атомҳо байни худ тавассути холигӣ асос меёбанд. Аммо дар сурати чунин шарҳдиҳӣ, ба фикри мо, худи мақоми консептулаии ташаккули муҷаррад аз кулл аз даст меравад. Моҳияти махсус – «холигист»; - он нисбати кулл – «атомҳо» - бегона аст [13, 361].

Ба фикри Афлотун бошад, муҷаррад ин ҳодисаи хусусии кулл аст. Мақоми консептуалии кулл, ки асоси ин мантиқро ташкил медиҳад, зарурати мавҷудияти махсусияти «бегона», шакли бегонаи миёнаравӣ ва гузаришро истисно мекунад. Ба фикри Афлотун зарурати пайдоиши миёнаравӣ танҳо он вақте ба миён меояд, ки агар маълум гардад, ки худи гуногунрангии муҷаррад ба ҳеҷ вачҳ аз кулл бароварда намешавад. Агар муҷаррад ба ҳайси марҳилаи гузариш ба дарки мафҳуми кулл баромад карда тавонад, пас аз худи кулл, аз мафҳум ҳамаи гуногунрангии муҷарради намояндагони онро чӣ тавр баровардан мумкин аст?

Аммо ҳамин мушкилот ҷанбаи дигаре низ дорад. Чуноне ки В. Винделбанд қайд мекунад, агар махсусияти муҷаррад аз кулл баровардашаванда бошад, пас «то кадом дараҷа кулл худ кулл аст?» [5,245]. Мумкин аст, ки кулл номида шуда истода, он, моҳиятан ҳамин тавр набошад ва абстраксияи якхелагии ашёҳои муҷаррад бошад? Чунин саволгузорӣ, эҳтимол, суботкории Арастуро мефаҳмонад, ки ӯ дар метафизикаи худ кӯшиш намудааст, ки махсусияти муҷаррадро муайян намояд ва барорад, дар асоси охирин мантиқи гузариши умумиро ба муҷаррад муфассал ва аниқ асоснок намояд.

Дар омӯзиши ин мушкилот Арасту аввалин маротиба мушкилӣ ва фундаменталӣ будани мушкилоти гузариши умумиро ба муҷаррад ошкор намудааст [2, 25]. Ба фикри мо сабаби ин гуфтаҳо он мулоҳизаҳо ва хулосаҳои мухолиф оид ба робитаи мутақобилаи кулл ва муҷаррад, ки дар кори ӯ хеле зиёд дида мешавад, ба ҳисоб мераванд. «Агар чизе

ғайр аз чизҳои алоҳида вуҷуд надошта бошад ва чунин чизҳо ниҳоят зиёд ҳастанд, пас чӣ гуна метавон дар бораи чӣ будани беохирӣ дониш пайдо намуд? Зеро мо ҳама чизро барои он дарк менамоем, ки онҳо аз ин ё он ҷиҳат ҳамон як чизанд ва ягон чизи куллӣ вуҷуд дорад. Аммо дар баробари ин, агар ин бояд чунин бошад ва ба ҷуз чизҳои алоҳида чизе вуҷуд дошта бошад, пас зарур аст, ки ғайр аз ин чизҳо наслҳо вуҷуд дошта бошанд - ё охирин ё аввал; дар айни ҳол душвориҳои мавҷударо фикр карда, мо навакак муқаррар намудем, ки ин имконнопазир аст.» [2,144] ва баъдан: «Чунин ба назар мерасад, ки ҳеҷ гуна имкон вуҷуд надорад, ки ҳар чизе ки ба таври умумӣ гуфта мешавад, моҳият бошад. Моҳияти аввал он моҳиятест, ки хоси ҳар як чиз буда, ба чизи дигар хос нест, куллӣ бошад - куллӣ аст: чунки куллӣ чизест, ки табиатан ба бисёриҳо хос аст. Аз ин рӯ, барои кадом чиз ин куллӣ моҳият буда метавонад? Ё барои ҳамаи чизҳо ё на барои ягон чиз. Аммо барои ҳама чиз ин куллӣ моҳият буда наметавонад. Агар барои як чиз буда тавонад, пас дигар чизҳо низ ҳамин чиз хоҳанд буд: чунки агар ягон чиз як моҳият дошта бошаду моҳияти ҳастӣ як бошад, пас худи ҳамин чиз ҳам як аст. Пас, агар бар асоси ин мулоҳизаҳо назар андозем, маълум мешавад, ки ҳама чизе, ки ба таври умумӣ вуҷуд дорад, моҳият нест ва ҳеҷ яке аз гуфтаҳои умумӣ ин чизро ифода намекунанд, балки фалон ва фалонро ифода мекунад» [2,148]. Аммо дар баробари ин Аристотел ба таври равшан ҳамин ақидаеро пешниҳод мекунад, ки куллӣ тавассути шаклҳои алоҳидаи материалӣ вуҷуд дорад ва ҳар як чунин шакл ҳам ҳамчун муҷаррад ва ҳам куллӣ баррасӣ шуда метавонад. Умуман, Аристотель муайянии сифатии ин ё он ашёро (ки аз муайянии сифатии дигар чизҳо фарқ мекунад) баррасӣ намуда истода, ҳар дафъа шакли ба он мувофиқро «аз боло» мебарорад ва ба шарофати охирин ин ё он чизи синфи дахлдорро «муайян мекунад». Ин гуна ақидаҳоро пеш бурда истода, Арасту ба он наздик шуд, ки як чизи муҷаррадро ҳамчун муҷаррадгии умумии зарурӣ (шакл) ва муҷаррад (мазмуни тасодуфӣ) баррасӣ намояд. Дар шахсияти Арасту юнониёни қадим мушкилоти мавҷудияти онтологии умумиро то ба ҳадди имкон муайян намуда, ба таври умум мақоми консептуалии ин умумиро ошкор намуда, тахминӣ будани мантиқи гузариши «куллӣ — муҷаррад»-ро асоснок кардаанд. Мушкилоти «ҳалношуда»-и куллӣ дар замони атиқа, дар фалсафаи асримиёнагӣ дар шакли як масъалаи динии шарҳи муҷаррадгии илоҳӣ ва сегонаи он пайдо мешавад. Чунки калисо даъво мекард, ки Худо дар моҳият як аст, аммо дар шахсиятҳо сегона аст. Ӯ дар шакли «падар», «писар» ва «рӯҳи муқаддас» зоҳир мешавад. Дар баробари ин савол ба миён меояд, ки чӣ дар ҳақиқат вуҷуд дорад: Худои якка ё сегона («падар», «писар», «рӯҳулқудс»)? Агар Худо дар ин се шахс зоҳир шавад, пас ӯ, ки тавассути онҳо мавҷуд аст, яккаву муҷаррад нест. Агар он ҳамчун яккаву муҷаррад вуҷуд дошта бошад, пас ӯ наметавонад дар як вақт дар се шахси гуногун пайдо шавад. Баҳси дар асоси ҳамин мушкилот ба миён омада дар ҳақиқат ба муколама дар бораи муносибати муҷаррад ва куллӣ, дар бораи он ки, чӣ чиз дар ҳақиқат вуҷуд дорад: муҷаррад ё куллӣ табдил меёбад. Тавсифи ин муколама "баҳс дар бораи табиати умумият" мебошад. Ҳаминро қайд кардан муҳим аст, ки мушкилоти мухолифати самтҳои фалсафии номинализм ва реализм ба мушкилоти таносуби куллӣ ва муҷаррад асос меёбад, аммо ин мушкилот «мазмуни махсуси асримиёнагиро» мегирад.

Яке аз аввалин файласуфони асримиёнагӣ, ки барои ҳалли масъалаи муносибати куллӣ ва муҷаррад (бо масъалаҳои баҳс дар бораи табиати умумият ҷудо карда шудааст) кӯшиш кардаст, Ҷон Скот Эригена буд. Мутобиқи таълимоти ӯ куллӣ мустақилона вуҷуд дорад ва ҳамчун сабаби олии ҳама чиз – Худо амал мекунад, ки муайян нест ва муҷаррадгии ноофаринанда, балки эҷодкор аст. Умумии номуайян (Худо) ба як умумии муайян, ба як принсип ё моҳияти асосии ашё мегузарад, ки ба наслҳо ва намудҳо тақсим мешавад ва баъд чизҳои ҷудогонаеро ба вуҷуд меорад, ки маҷмуи муайяни сифатҳои идеалӣ (тасодуфӣ) мебошанд ва моҳияти мустақили худро надоранд. Ҳамин тариқ, ба ақидаи Эригена танҳо куллӣ мавҷудияти абадӣ ва ҳақиқӣ дорад ва он умумии идеалият (Худо, моҳиятҳои идеалӣ, принсипҳои асосии ашё), чизҳои муҷаррад бошанд мавҷудияти воқеӣ надоранд, балки танҳо як биниши намудҳои идеалӣ мебошанд, ки ба зинаи поёнтар фуромада, дар сифатҳои идеалӣ ифода ёфтаанд. Нуқтаи назари ба ин монандро дар бораи робитаи мутақобилаи муҷаррад ва куллӣ Ансельм Кентербери низ ба миён гузошт. Тибқи таълимоти ӯ, Худои абадӣ, муҷаррад ва бетағйир вуҷуд дорад. Ӯ як моҳияти ба воситаи худ ва барои худ буда аст. Ҳар чизе, ки берун аз Худо вуҷуд дорад, аз Худо ибтидо мегирад. Ҳангоми офариниши абадӣ, Худо аввал дар барои ин чизҳо фикр мекунад. Фикри ӯ дар бораи онҳо прототипест, ки аз рӯи он чизҳо офарида мешаванд. Худо гуё дар нақши рассом баромад карда, асарҳои худро аз рӯи идеяи худ эҷод мекунад. Ҳастии идеалии ашё дар ақли илоҳӣ абадӣ аст, аммо ҳастии воқеӣ берун аз Худо хусусияти муваққатӣ ва гузаранда дорад. Дар асоси ин, Ансельм исроркорона мегуфт, ки "наслҳо ва намудҳо бояд ба ғайр аз объектҳои алоҳида ва пеш аз он мустақилона вуҷуд дошта бошанд" [8] .

Дар баробари нуқтаҳои назар оид ба масъалаи куллӣ дар фалсафаи асримиёнагӣ тамоюли дигаре ба вуҷуд меояд, ки тибқи он танҳо муҷаррад мавҷудияти воқеӣ дорад. Бори аввал ин нуқтаи назарро Росселин ба миён гузошта буд. Росселин мавҷудияти умумиро на танҳо дар шакли воҳидҳои идеалии мустақил, балки дар шакли сифатҳои ашёи алоҳида инкор мекунад. Тибқи таълимоти ӯ, «насл ва намудҳо вуҷуд надоранд, онҳо танҳо калимаҳо, номҳое мебошанд, ки инсон ба чизҳои алоҳида гузоштааст» [15]. Ба ғайр аз ин ақидаҳои ба ҳам зид нисбат ба мушкилоти куллӣ ва муҷаррад, ақидаҳои муътадилтаре пайдо шуданд, ки ин ду самтро ба ҳам наздик кунанд ҳам, вале хусусиятҳои хоси худро доштанд. Ҳамин тавр, Вилҳелм аз Шампо исбот кард, ки мафҳумҳои умумӣ (универсалӣ) ё универсалӣ воқеан вуҷуд доранд, аммо на ҷудо аз ашё, балки дар худи ашё. Гузашта аз ин, дар ҳар як чизи алоҳида, ин мафҳуми умумӣ (ҷинс ё намуд) танҳо ҳама чизеро дар бар мегирад, ки дар он муҳим аст (дар як чизи алоҳида). Ин, масалан, ашёи алоҳидаро, ки ба як ҷинс тааллуқ доранд, комилан якхела мегардонад, зеро муҷаррадгӣ, фардият дар ашё танҳо як зуҳуроти ё тартиби тасодуфии куллӣ, моҳият мебошад. Масалан, ба ақидаи Вильгелм, инсон ҳамчун намуд як чизи

муҷаррад аст, ки ба он шаклҳои муайян тасодуфан илова шуда, аз он Сукротро ташкил медиҳанд; ҳамон чизе, ки аслан бетағйир боқӣ мемонад, ба ҳамин тариқ шаклҳои дигареро мегирад, ки Афлотун ва дигар фардҳоро аз инсон ҳамчун намуд ташкил медиҳанд. Гуногунрангии сифатии ашё дар воқеият аз мавҷудияти шаклҳои зиёди гуногун вобаста аст. Мавҷудияти ашёи сифатан якхела бо он шарҳ дода мешавад, ки як шакл дар бисёр шахсони алоҳида амалӣ мешавад. Худи шакл тафаккури ақл аст, ки дар материя ҳамчун субстрат амалӣ карда мешавад. Шакл офаридаи ақли илоҳӣ аст ва аввал дар ақли илоҳӣ, яъне пеш аз чизҳои воқеии муҷаррад вуҷуд дорад. Дар шакли поки худ, шакл дар илоҳӣ ва танҳо дар он вуҷуд дорад, дар зеҳни инсон шакл танҳо пас аз амалӣ шудани он дар чизҳои алоҳида ва дарки он аз ҷониби инсон вуҷуд дорад. Фома Аквинский чунин мешуморад, ки чизҳои муҷарради ҳиссӣ дар натиҷаи омезиши материя ва шакл ба вуҷуд меоянд. Муҷаррадгии материя ва шакл моҳияти ин чизҳоро муайян мекунад. Дар махлуқоти рӯҳонӣ, ки шаклҳои мавҷудият (табиати рӯҳӣ доранд) ба вуҷуд меоянд, моҳият бо шакл мувофиқат мекунад. Азбаски дар воқеъ чизҳои зиёде дорои як материя ва як шакл вуҷуд доранд, моҳият ҳамчун умумие, ки ба чизҳои зиёди муҷаррад тааллуқ дорад, баромад мекунад. Таносуби кулл ва муҷаррад дар ин ҷо ҳамчун таносуби кулл ва ҷузъ баромад мекунад; кулл хамчун кулл, муҷаррад ҳамчун ҷузъ амал мекунад. Аз ин рӯ, ба ақидаи Фома Аквинӣ кулл мустақилона, ҷудо аз предметҳои алоҳида вуҷуд надорад, он танҳо дар ҳамин предметҳои алоҳида эътибор дорад, танҳо ба воситаи онҳо вуҷуд дорад. Аммо дар лаҳзаи дарк инсон метавонад муҷаррадро фикран аз байн барад ва тафаккури худро ба кулл ҳамчун моҳият равона созад. Дар натиҷаи ин кулл дар тафаккур пайдо мешавад, ки дар шакли холис мавҷуд аст, яъне ҷудо аз муҷаррад. Аммо азбаски ду ақл вуҷуд дорад - илоҳӣ ва инсонӣ, пас мавҷудияти идеалии кулл духӯра аст. Аз як тараф, он дар зеҳни илоҳӣ ҳамчун прототипи чизҳои муҷаррад вуҷуд дорад, аз тарафи дигар, дар тафаккури инсон дар шакли мафҳумҳое, ки дар натиҷаи ҷудо кардани кулл аз чизҳои муҷаррад, ҳиссӣ ба вуҷуд меоянд. Дар мавриди мавҷудоти рӯҳонӣ, яъне мавҷудоте, ки ба мавҷудоти рӯҳонӣ хосанд, онҳо бо муҷаррадгӣ фаро гирифта намешаванд ва ба воситаи худ вуҷуд доранд, яъне "Онҳо мавҷудоти муҷаррад нестанд, балки умумӣ ҳастанд, ки дар шакли софи худ мавҷуданд, ки дар натиҷа ҳар як воҳиди муҷаррад як намуди бутунро ташкил медиҳад" [18, 81]. Умумият дар таълимоти Фома Аквинӣ дар баробари он, ки вай тавассути ашёи муҷаррад, дар иртиботи ҷудонашаванда бо муҷаррад вуҷуд дорад, метавонад дар шакли поки худ, дар худ, пеш аз чизҳои муҷаррад ва дар баробари онҳо вуҷуд дошта бошад.

Нуқтаи назари баръаксро оид ба мушкилоти кулл ва муҷаррад Уильям Окхэм баён кардааст. Вай (бар хилофи Фома Аквинский) даъво мекунад, ки кулл дар воқеияти объективӣ аслан вуҷуд надорад ва асоси реалӣ надорад. Кулл маҳсули тафаккур аст ва танҳо дар шакли мафҳум вуҷуд дорад, ки аломати бисёр чизҳои муҷаррад мебошад. Ҳамин тариқ, кулл ба ақидаи В.Окхам аломатҳои оддиеанд, ки дар як вақт ба якчанд объектҳои муҷаррад тааллуқ доранд. Фақат ашёҳои муҷаррад объективона вудоранд. Таълимоти асосии файласуфон дар давраи асрҳои миёна, ки мо баррасӣ кардем, аз он шаҳодат медиҳанд, ки марҳалаи ниҳоии афкори фалсафии мутафаккирони асрҳои миёна изҳорот дар бораи ҳукмронии тақсимнашудаи кулл (реализм), изҳорот дар бораи ҳукмронии тақсимнашавандаи муҷаррад (номинализм), майли ҷустуҷӯи «миёнаи тиллоӣ» байни реализм ва номинализм (ки дар илми таърих ва фалсафӣ номи консептуализмро гирифтааст) ба ҳисоб мераванд. Таълимот дар бораи бартарии кулл то андозае дар ақидаҳои «реалистҳо» (И. Эринена, А. Кентербери, Альберти Бузург, Фома Аквинский) амалӣ мешавад, таълимот дар бораи бартарии муҷаррад асоснокии худро дар ақидаҳои «номиналистҳо» (Росселин, Вильям аз Окхэм) пайдо мекунад, доктринаи «ҳукумронии» махсус дар ақидаи намояндагони консептуализм (Вильгелм аз Шампо, Пьер Абеляр) ба амал меояд. Баҳс дар бораи моҳияти мафҳумҳои умумӣ нуқтаи назари умумиро оид ба мушкилоти кулл ва муҷаррад ошкор накардааст, бинобар ин худи мушкилоти кулл дар давраи Ренессанс махсусан ҷиддӣ ба миён меояд.

Ин давра ба маънои муайян худро эҳёи фарҳанги бостонӣ, тарзи зиндагӣ ва тафаккури қадимӣ медонад. Аммо дар асл, Ренессанс, гарчанде ки идеалҳо ва арзишҳои худро дар замони қадим мебинад, бо масеҳияти асримиёнагӣ мухолиф аст; дар шароити муайян онро натиҷаи тамоми инкишофи маданияти асримиёнагӣ маънидод кардан мумкин аст. Дар замони Ренессанс худи инсон ба арзиши худкифоя ва объекти тафаккур табдил меёбад. Давраи Ренессанс кӯшиш мекунад, ки қадру қимати шахс, худшиносии одамро нишон диҳад, он арбобони барҷастаи соҳаи санъатро ба вуҷуд меовард. Аммо дар робита ба мушкилоте, ки мо меомӯзем, ақидаҳои фалсафии яке аз файласуфони барҷастаи давраи Ренессанси Кузанскийро баррасӣ менамоем. Маҳз Н. Кузанский дар корҳои илмии худ комёбиҳои афкори фалсафиро оид ба мушкилоти кулл ва муҷаррад пурратар ҷамъбаст намудааст. Кузанский қайд мекунад, ки бисьёр масъалаҳо доир ба сохти олами мо (аз ҷумла масъалаи кулл ва муҷаррад) метавонанд ва бояд ба мушкилоти мухолифат оварда расонад. Маҳз мухолифат асоси ҳастии чизҳоро ташкил медиҳад ва маҳз ба воситаи мухолифат моҳияти охиринро ошкор кардан лозим аст. "Ҳама чизҳо ба дараҷаҳои гуногун аз мухолифатҳо иборатанд ва аз он як чизи зиёдтар ё камтар мегиранд ва табиати худро аз ду муқобилият бо бартарии яке бар дигаре ошкор мекунанд» [9,171]. Тибқи ин ақидаҳои фалсафӣ умумиро метавон ҳамчун муҷаррад ва муҷаррадро ҳамчун кулл шарҳ дод. Аммо муҷаррадгӣ берун аз бисёриҳо вуҷуд дошта наметавонад, зеро, чуноне ки Кузанский қайд мекунад, аввалан, худи бисёрӣ имконнопазир мебуд, дуюм, муҷаррад муҷаррадгии мутлақ намебуд, зеро он ҳама чизро дар бар намегирифт.

Муҷарраде, ки бисёриро дар бар мегирад, Худост. Худо бошад, «шарики худи олам мегардад» [9, 253]. Дар баробари ин, муносибати Худою оламро Кузанский ба воситаи «кушодашавӣ» ва «печондашавӣ» тасвир кардааст. Ба ақидаи Кузанский, аз нуқтае хат, аз лаҳза — вақт, аз оромӣ — ҳаракат кушода мешавад. Тамоми сайёра ҷуз ошкор шудани Худо чизе нест. «Дар Худои муҷаррад ҳама чиз печонида аст, зеро ҳама чиз дар Ӯст; ва Ӯ ҳама чизро мекушояд, зеро Ӯ

дар ҳама чиз аст» ва минбаъд: "Ҳар чизе, ки офарида шудааст ва офарида мешавад, аз он чизе, ки дар шакли печонидашуда мавҷуд аст, пайдо мешавад" [9, 63].

Тафсири кулл ҳамчун муҷаррад ва муҷаррад ҳамчун муҷаррад ва муҷаррад ҳамчун Худо, ки мазмуни худро тавассути шаклҳои гуногуни воқеият "мекушояд", тафсири муҷаррадгӣ ҳамчун гуногунрангӣ, муайян кардани тамоюли эҳтимолии муқоисаи онҳо ҳамчун мухолифат, бо шиддати нав масъалаи худтаъминкунии яке ва шартӣ (дуюмдараҷа, ҳосилшуда)-и дигареро ба миён овард. Худи мушкилоти аввалияти кулл нисбат ба намояндагони муҷарради худ ва ё баръакс, вобастагии он ба ашёи муҷаррад, ба маънои муайян, фалсафаро ба мушкилоти гносеологӣ ва мушкилоти ба даст овардани «донишҳои ҳақиқӣ», ки давраи Замони нав таҷассум менамояд, меорад. Яке аз зиддиятҳои асосии байни мактабҳои фалсафии эмпиризм ва ратсионализм дар Замони нав ҳамин мушкилоти моҳияти онтологии ҳастӣ мебошад. Он чӣ тавр бояд фаҳмида шавад? Тавассути кулл ё муҷаррад? Ниятҳои мухталифи мактабҳои фалсафӣ дар бораи табиати дарк маҳз аз ҳамин ҷо сарчашма мегиранд.

Аз ҷумла, Ф.Бэкон чунин мешуморид, ки дар олами объективӣ танҳо ҷисмҳои муҷарради сифатан ҷудошуда мавҷуданд, ки дар натиҷаи омезиши табиати муайяни сода ба вуҷуд меоянд [4, 103]. Табиат бо шаклҳо муайян карда мешаванд, ки Бэкон онҳоро бо қонунҳо муайян мекунад. Шаклҳо абадӣ ва тағйирнаёбандаанд. Кулл дар табиатҳои оддӣ ва аз ин рӯ, дар чизҳои муҷаррад низ мавҷуд аст, зеро охирин аз маҷмуи табиатҳои оддӣ иборат буда, маҳз бо шаклҳои такроршавандаи якхела алоқаманданд. Онҳо муҷаррадгиеро ташкил медиҳанд, ки дар паси тафовутҳои бешумори чизҳои сифатан махсус ниҳонанд. Маълум мешавад, ки кулл дар ашёҳои муҷаррад дар намуди шаклҳои (қонунҳои) онҳо вуҷуд дорад. Ҳамин тавр, Ф.Бэкон умумиро бо қонун, ки ба воситаи шумораи зиёди ашёҳои муҷарради алоҳида зоҳир мегардад, муайян мекунад.

Т. Гоббс, пас аз Ф.Бэкон, чунин меҳисобад, ки дар воқеият танҳо чизҳои муҷаррад вуҷуд доранд, ки ба онҳо хосиятҳои муайян ё тасодуфӣ хосанд. Ҳар як чизи муҷаррад, ба ақидаи Гоббс, дар баробари хосиятҳои муҷаррад, инфиродӣ, инчунин бо дигар чизҳои алоҳида шабоҳати муайяне дорад, дорои хусусиятҳои ба ҳам монанд (аксиденсия) мебошад. Дар асоси ин аксиденсияҳо, мо метавонем дар бораи чизҳои гуногун тасаввуроти якхела дошта бошем ва онҳоро бо ҳамон ном ном барем. Аз ин ҷо номҳои кулл ё универсиалӣ ҳамчун шакли муҷарради мавҷудияти кулл бармеоянд [6, 232].

Мувофиқи таълимоти Гоббс, кулл, гӯё, аз ҷониби муҷаррад фаро гирифта мешавад. Дар муқоиса бо Бэкон, Ҳоббс ба сӯи "номинализм" як қадами назаррас мегузорад. Ҷои табиат ва шаклҳои бекониро аксиденсияҳо (хусусиятҳои кулл, сифатҳо, зуҳурот, шабоҳатҳои якхела) гирифтанд. Ӯ бо онҳо ҳамон тавре амал мекунад, ки Бэкон бо табиат ва шаклҳо. Дар ин ҷо, ба ақидаи мо, як мутлақияти муҷаррад бар зарари кулл ба амал меояд.

Ҷон Локк моҳияти чизҳои муҷаррадро боз ҳам бештар мутлақ шуморид. Мутобиқи таълимоти Ҷ. Локк танҳо чизҳои муҷаррад воқеан вуҷуд доранд, дар ҳоле ки кулл танҳо як паҳлӯ, сифати ашёи алоҳида, муҷаррад аст. Дар ашёи муҷаррад ин ҷанбаҳо ва сифатҳо ба таври органикӣ алоқаманданд ва як чизи муҷаррадро ифода мекунанд. Одам ашёи муҷаррадро ба воситаи эҳсоси худ дарк намуда, як сифатро аз дигараш ҷудо карда, ин сифатҳоро алоҳида, дар шакли андешаҳои содда пешниҳод менамояд [12, 94]. Гузариш аз объекти муҷарради яклухт ба идеяҳои содда, ки дар раванди дарки предмет ба амал меояд, гузариш аз муҷаррад ба кулл мебошад, зеро ғояҳои оддӣ (ранг, бӯй, нармӣ, гармӣ) дигар муҷаррад нестанд, балки онҳо кулл, хоси бисёр ашёҳои муҷаррад мебошанд.

Дар баробари ин тибқи ақидаҳои Локк ҳаракат аз муҷаррад ба кулл бо роҳи аз идеяи мураккаб баровардани ҳамаи он идеяҳое, ки «ба ягон гурӯҳи предметҳои бо идеяи камтари кулл муттаҳидшуда хосанд, амалӣ мегардад» [12, 406]. Ҳаракат аз кулл ба муҷаррад бо роҳи ба гурӯҳҳои муайян илова кардани ин ё он ақидаҳои оддӣ анҷом дода мешавад. Дар натиҷаи ин амалҳои равонӣ одамон ҳама мафҳумҳои умумӣ ва мушаххасро эҷод мекунанд. Ҳамин тариқ, ба ақидаи Локк, авлод ва намудҳо худ ба худ вуҷуд надоранд, балки самараи «фаъолияти абстрактии ақли инсон» мебошанд.

Андешаҳои фалсафии намояндагони эмпиризм Ф.Бэкон, Т.Гоббс ва махсусан, Д.Локк барои чунин як равияи аслии фалсафӣ, монанди идеализми субъективӣ заминаи методологӣ гузоштанд. Агар ҳаминро ба асос гирем, ки кулл, ба ақидаи Д.Локк, танҳо дар ашёҳои муҷаррад вуҷуд дорад, пас барои исботи объективии ҳама гуна шабоҳати байни онҳо асосе нест, бинобар ин мафҳумҳои умумие, ки дар тасаввуротҳои одамон мавҷуданд, танҳо афсона мебошанд. Агар аломатҳои умумии ин ё он синфи ашё дар воқеият ба таври объективӣ вуҷуд дошта бошанд, пас онҳо бояд аз тарафи одам дарк карда шуда, айён пешниҳод карда шаванд. Аммо одам ҳамеша танҳо мушаххасро дарк мекунад, яъне фарзияи мавҷудияти объективии ин аломатҳо нодуруст аст.

Вобаста ба ин Д.Беркли менависад: «Ва бо ин роҳ, мегӯянд, мо ба андешаи абстрактӣ дар бораи инсон мерасем..., аммо он рангро дар бар мегирад, зеро ягон инсоне нест, ки аз рангҳо маҳрум бошад. Аммо ин ранг наметавонад сафед ё сиёҳ ё умуман ягон ранги мушаххас бошад, зеро чунин ранги мушаххасе вуҷуд надорад, ки ба ҳама одамон тааллуқ дошта бошад. Бо ҳамин тарз он қадро дар бар мегирад, вале на баланд, на миёна ва на паст, балки чизи аз ҳамаи абстрактӣ. Ва минбаъд: «Ба гумон аст, ки касе аз мардум чунин андешаи абстрактиро ташаккул ва муаррифӣ кунад. Муҷаррад чизе, ки тасаввур кардан мумкин аст, идеяҳои чизҳои муҷарради даркшаванда мебошанд» [3, 40]. Ҳамин тариқ, агар олам ба назари мо ҳамчун маҷмуи чизҳои муҷаррад пайдо шавад, пас мо маҷбур мешавем, иқрор шавем, ки дар дарки мо танҳо чизҳои муҷаррад вуҷуд доранд ва мувофиқан, чунин хусусиятҳои ашё, аз қабили шакл, ҷойгиршавии фазоӣ, субстантивӣ ва бисёр дигар чизҳо ба ҷуз номгӯй, номҳо, чизе нестанд ва охирин воқеиятро ба

шинохти муҷарради воқеияти таассуроти ҳисӣ мерасонад. Дар ин ҷо мо бо чунин факт дучор меоем, ки инкори онтологии кулл ҳамчун принсипи аслии муҷаррад масъалаи макоми консептуалии худи муҷаррадро ҷиддӣ ба миён мегузорад. Чуноне ки В.Н.Кузнетсов қайд мекунад, худи муҷаррад, гӯё «дар ҳаво овезон аст», бе асоси кулл вайро дар муҷаррадгии худ «забт кардан» ва ба дараҷаи қонун дарк кардан мумкин нест [10, 16]. Аз ин сабаб таълимоте лозим буд, ки муҷаррадро аз нуқтаи назари кулл тафсир намуда, умумиро дар пояи ҳар як муҷаррад "гузорад". Чуноне ки маълум гардид, чунин таълимотро дар фалсафа аллакай дар шакли мукаммал ва аслии худ файласуфи Голландия Б.Спиноза офаридааст. Муқаррароти асосии онро ҷамъбаст ва дарк мекунем. Олам ин субстансияи муҷарради умумист. Мантиқи ҳастии ин субстансия маҷмуи бешумори сифатҳо (хусусиятҳо) ва усулҳои (ҳолатҳои) онро ташкил медиҳад. Худи моҳияти субстансия (моҳияти табиат) бо алоқаи куллии хислатҳо модусҳои асосии он муайян карда мешавад. Муҷаррадгӣ ҷавҳари субстансия мебошад, он бо худи субстансия ё баъзе аз сифатҳои он муайян карда мешавад. Кулл чизи муҷаррадро ташкил медиҳад, аммо ба ҳеҷ ваҷҳ моҳияти онро ташкил намекунад. Моҳияти ашёи муҷаррад бошад, бо «системаи мушаххаси алоқамандии қисмҳои ашё, шакли ҳаракат ва таъсири онҳо ба ҳамдигар» муайян карда мешавад» [17, 50]. Тафаккур (инчунин масофат) як атрибути субстансия мебошад. Ақли инсон аз ҷиҳати мазмун ба тафаккур ҳамчун атрибути субстансия якхела нест, аммо вай метавонад ба таври номуайян ба охирин наздик шавад. Яъне, худи кулл ба ақидаи Б. Спиноза табиатест дар маҷмуи сохтории худ. Ва ашёҳои муҷаррад ҳамчун чизе, ки аз он мебароянд, баррасӣ мешаванд. Бо қиёс бо он, ки ҳама шаклҳо ва муносибатҳои геометрӣ аз моҳияти фазо бармеоянд, мутаносибан аз моҳияти субстансия ҳатман тамоми модусҳои (усулҳои) ниҳоии он бармеоянд. Чунин раванд ба фикри Б. Спиноза шарти абадӣ, муносибати вобастагӣ аст, ки берун аз замон аст. Ҳамон тавре ки фазо ҳамчун сабаби муассири мавҷудияти секунҷа ё баробарии кунҷҳои он ба ду кунҷи рост амал намекунад, субстансия (кулл) ҳамчун сабаби асосии амали ниҳоии он (муҷаррад) амал намекунад. Яке нисбат ба дигаре аз рӯи принсипи пай дар пайи зарурӣ, робитаи мантиқии абадии вобастагӣ амал мекунад. Дар баробари ин, тасудофии ба назар намоёне, ки ашёҳои муҷаррадро ташкил медиҳад, ба гуфтаи Спиноза, танҳо "паноҳгоҳи ҷаҳолати мо" аст» [17, 362] .

Муҷаррад дар таълимоти Б.Спиноза тамоман тасодуфӣ нест. Ҳар як чизи муҷарради алоҳида ба воситаи усули аз доираи чизҳои дигар хориҷ кардани он шакл мегирад, дорои хусусиятҳои хоси худ мегарданд. Нокифоягии сифатхои муайян, абстракт будани онҳо, мавҷуд набудани ин ё он хусусиятҳо мафҳуми ҳақиқии муҷаррадгии ашё мебошад. Моҳияти кулл бошад - субстансия, табиат ё ба ифодаи Б.Спиноза Худост. Тафсири Б.Спинозаро вобаста ба Худо (кулл) ва модусҳои охирин (муҷаррад) таҳлил намуда истода, масъалаи муайян кардани шахсият тавассути кулл бевосита ба миён меояд, вале дар баробар ин Б.Спиноза муҷаррадгии умумитарин (Худо, субстансия)-ро бо ҷараёни гузаштан ба дигараш, ба шакли маҳдудияти худ ифода намекунад. Ба ибораи дигар, шарти мантиқии гузариши кулл ба муҷаррад аз худи кулл (Худо) ҷудо карда шудааст. Ба мисли он, ки дар худи фазо ва дар атрибутҳо (самтҳо)-и муайянкунандаи он мазмуни секунҷа ё доира, инчунин мантиқи пайдоиши онҳо ҳамчун мафҳум умуман ифода нашудаанд, дар субстансия низ тамоюли маҳдуд шудан ба чизи дигар вуҷуд надорад. Ин гуна майл (фаъолият) танҳо дар хусусияти модда, дар тафаккур пайдо мешавад. Аммо дар таълимоти Спиноза худи тафаккур ҳамчун сифат фаъолиятро (тамоюли зоҳириро) танҳо ҳангоми боло рафтан аз муҷаррад ба кулл нишон медиҳад, аммо на баръакс. Бо вуҷуди ин, Спиноза моҳияти муҷаррадгии субстансия (Худо), «хатҳои» онро «маҳдудияткунанда» (атрибутҳои кулл) ва чизҳои муҷаррадро (то ҷое ки дар он замон имконпазир буд) ҳамчун маҳсулоти маҳдуди ин субстансия равшану возеҳ пешниҳод кардааст. Дар ин ҷо қайд кардан зарур аст, ки худи олам, ба қавли Б.Спиноза, ба воситаи як субстансияи муҷаррад, кулл, беохир вуҷуд дорад, ки дорои маҷмуи хислатҳои бешумор аст. Субстансия тавассути модусҳо зоҳир мешавад. Кулл бо зуҳури ҳамон як сифатҳои субстансия ва муҷаррад бо модусҳои ниҳоии он шарт карда мешавад. Ҳамин тариқ, дар таълимоти Б.Спиноза мавҷудияти муҷаррад ба кулл ба субстансия тобеъ аст.

Г. Лейбнитс таълимоти Спинозаро дар бораи субстансияи муҷаррад, ки ҳамаи ашёҳои муҷаррад модусҳои онро ташкил медиҳанд, ба таълимоти бисёр будани субстансияҳо мукобил гузошта, охиринро монадаҳо меноманд. Монадаҳо дар тасаввуроти Лейбнитс оддӣ буда, аз қисмҳо иборат нестанд ва бинобар ин тақсим намешаванд. Мувофиқи ақидаи Лейбнитс, агар монадаҳо тақсимнашаванда бошанд, пас онҳо шаклҳои тӯлкашидаи материалӣ-моддӣ шуда наметавонанд, чунки ҳама чизи материалие, ки тӯл мекашад, бояд то беохир тақсим шавад. Ба ақидаи Лейбнитс, моҳияти ҳар як монадаро тарафи фаъоли он ифода мекунад. Ҳар яке аз монадаҳо ду тамоюлро дар бар мегиранд: "майли дарк кардан ва майли талош" [11, 274]. Фаъолияти ҳар як монада дар тағйирёбии доимии ҳолатҳои дохилии он ифода меёбад, ки мо онро тавассути «мушоҳидаи ҳаёти ҷони худамон» мушоҳида карда метавонем. Монадаҳоро метавон ҷон номид, агар онҳо эҳсосот дошта бошанд ва рӯҳ номид, агар ақл дошта бошанд. Чуноне ки Лейбнитс қайд мекунад, монадаҳо моҳияти тамоми табиат мебошанд. Аммо, агар монадаҳо ҳама чизро, аз ҷумла ҷисми ғайриорганикии табиатро ташкил диҳанд, пас маълум мешавад, ки «ҳамаи ҷисмҳои ғайриорганикӣ бояд рӯҳ дошта бошанд» [11,72]. Лейбнитс ин саволро пешгӯӣ карда, мафҳуми хаёлоти бешуурро пешниҳод мекунад. Байни объектҳои фаҳмида аз сар гузаронидашуда ва хаёлоти беихтиёр ҳеҷ гуна гузариши ногаҳонӣ вуҷуд надорад. Гузаришҳо дар ҳолатҳои монадаҳо тадриҷан сурат мегиранд. Лейбнитс, гуё хаёлоти беихтиёрро ба дифференсиал ва дарки бошуурро ба интеграл монанд мекунад. Танҳо шумораи беохири хаёлоти беихтиёр, ки ҷамъбаст карда мешаванд, метавонанд «бузургии»-и ба шуур дастрасро диҳанд. Мувофиқ ба гуфтаҳои боло, монадаҳо то он дараҷае фарқ карда метавонанд, ки фаъолияти онҳо то чӣ андоза аниқ ва равшан мегардад ва ба сатҳи фаъолияти бошуурона мегузарад. Монадаҳо аз сатҳи фаъолияти бешуурона то сатҳи фаъолияти равшану возеҳу ба зинаҳо гузошта шуда,

нардбони муҷарради мавҷудоти зиндаро ташкил медиҳанд. Аввал маъданҳо, баъд наботот, ҳайвонот, инсон ва ниҳоят Худо меоянд. Аммо ҳар як монада ҳамчун монадаи сарбаста амал мекунад. Монадаҳо «тиреза надоранд», бинобар ин, таъсири монадаҳо ба ҳамдигар тамоман истисно карда мешавад, ҳар кадоми онҳо мисли олами мустақил, алоҳида мебошанд. Аммо чуноне ки Лейбнитс қайд мекунад, ҳар як монада дар худ тамоми коинотро бо тамоми боигарӣ ва гуногунрангии худ ҳис мекунад, вале на ҳамаи монадаҳо нури ақлро дарк мекунанд. «Синхронизатсия»-и ҷараёнҳои таассуроти монадаҳои гуногун бо ҳамоҳангии қаблан муқарраршуда, ки аз ҷониби Худо амалӣ карда мешавад, муайян карда мешавад. Худо ҳамоҳангии ҳаёти ботинии тамоми шумораи беохири монадаҳоро муқаррар ва нигоҳ медорад.

Ҳамин тавр, монадаҳо дар таълимоти Лейбнитс пайдоишҳои мустақили сарбастаро мемонанд, вале дар ҳар кадоми онҳо нури тафаккури кулл ба воситаи ҳамоҳангии пешакӣ, ки аз ҷониби Худо роҳбарӣ карда мешавад, амалӣ мегардад. Монадаҳо пайдоишҳои муҷаррад буда, худро ҳамчун кулл тавассути ҳамоҳангии илоҳӣ, ки қаблан муқаррар шудааст, зоҳир мекунанд. Лейбнитс дар таълимоти худ дар бораи монадаҳо таъкид мекунад, ки тамоми комилияти ҳастиро осори якхела муайян мекунад, аммо худи ин осори мазкур бо муҷаррадгии худ дар як вақт худро ҳамчун кулл ифода мекунад. Ба ақидаи Лейбнитс, ҳар як монада ҳам муҷаррад ва ҳам кулл аст, аммо агар монада пеш аз ҳама «субстрат»-и муҷаррад бошад, пас Худо ҳамчун як навъ таҳқурсии мантиқии кулл нисбат ба ҳар як монадаи алоҳида амал мекунад.

Сониян, дар давраи асрҳои миёна таълимот дар бораи бартарии кулл то андозае дар ақидаҳои «реалистҳо» (И. Эригена, А. Кентербери, Альберти Бузург, Фома Аквинский) амалӣ мегардад, таълимот дар бораи бартарии муҷаррад асоснокии худро дар ақидаҳои «номенистон» (Росселин, Вильям аз Оккам) пайдо мекунад, таълимот дар бораи «бартарии» махсус дар ақидаи намояндагони консептуализм (Вильгелм аз Шампо, Пьер Абелард) ба амал меояд.

Ба фалсафаи асри нав (сарфи назар аз ақидаҳои Б. Спиноза) асосан он чиз хос аст, ки олам маҷмуи ашёи алоҳида буда, кулл беш аз сифатҳои кулл, ҷиҳатҳои объектҳои муҷаррад нест. Дар ақидаҳои фалсафии Б.Спиноза умумӣ маҷмуи худи ҳастӣ (ё табиат, ё Худо) аст ва муҷаррад тафсири тасодуфӣ, нуқсон, абстрактии ин умумӣ мебошад. Дар таълимоти Спиноза «моҳияти муҷаррад» на дар он, балки дар мантиқи худи кулл мебошад.

Мо кӯшиш намудем, ки дар ин мақола генезиси ақидаҳоро дар бораи мақулаҳои кулл, махсус ва муҷаррад дар афкори баъзе мутафаккирони Юнони қадим ва Аврупо баррасӣ намоем. Маълум мешавад, ки худи таърихи фалсафа аз он шаҳодат медиҳад, ки мутафаккирон дар баробари гуногунрангии ҳақиқати моро иҳотакунанда ба мавҷудияти як асос, ибтидои ягона, сабаби аввалин боварӣ доштанд. Кӯшиш намуданд, ки аслро ёбанд, ки дар он ибтидои олам зоҳир мегардад. Аз нуқтаи назари фалсафии гузаштагон асоси оламро ин ё он моддаи ягонаи ибтидоӣ ташкил медиҳад, ки он аналоги умумӣ буда, аз он тамоми гуногунрангии зуҳурот ва равандҳои воқеияти иҳотакунанда бармеояд.

АДАБИЁТ

1. Антология мировой философии в 4 т. / под общ. ред. В. В. Соколова. - М. : Мысль, 1969. - Т. 1. - Ч. 2. - С. 579.
2. Аристотель. Метафизика / Аристотель // Соч. в 4 т. - М. : Мысль, 1976.-Т. 1.-552 с.
3. Беркли Д. Соч. в двух томах. / Д. Беркли. - М. : Мысль, 1978. Т. 1. - 528 с.
4. Бэкон Ф. Соч. в 2 т. / Ф. Бэкон. - М. : Мысль, 1971. - Т. 1. - 590
5. Виндельбанд В. История древней философии / В. Виндельбанд. - СПБ.: Образование, 2002. - 373
6. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. / Т. Гоббс. - М. : Мысль, 1964.-Т. 1.-528
7. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Лаэртский Диоген. - 2-е изд., испр. - М. : Мысль, 1986. - 570 с.
8. Иванов С.Ю. Всеобщее, особенное, единичное в структуре картины мира: философский анализ. Диссертация на тему «Всеобщее, особенное, единичное в структуре картины мира: философский анализ», 09.00.01 - Онтология и теория познания (dissercat.com)
9. Кузанский Н. Соч. в 2 т. / Н. Кузанский. - М. : Мысль, 1979. - Т. 1. -382 с.
10. Кузнецов В. Н. Западно-Европейская философия XVIII века / В. Н. Кузнецов [и др.]. - М. : Высшая школа, 1986. - 400 с.
11. Лейбниц Г. Соч. в 4 т. / Г. Лейбниц. - М. : Мысль, 1983. - Т. 2. – 623 с.
12. Локк Д. Избранные философские произведения в 2 т. / Д. Локк. - М. : Мысль, 1960. - Т. 1. - 463 с.
13. Лурье С. *Я.* Демокрит: Тексты. Перевод. Исследования / С. Я. Лурье -Л. : Наука, 1970.-361 с.
14. Платон. Соч. в 3 т. / Платон. - М. : Мысль, 1968. Т. 1. – С.438
15. Росцелин «О родах и видах» / Росцелин. - М. : «Средневековая мысль», 2010. - 371 с.
16. Словарь античности: пер. с нем. - М. : Эллис Лак: Прогресс, 1993. – С.438
17. Спиноза Б. Избранные произведения в 2 т. / Б. Спиноза. - М.: Ин-терра, 1996.-Т. 2.-592с.

Фома Аквинский. Тексты: «Сумма теологии», «Сумма против язычников» / Фома Аквинский. - М.: Католическая мысль, 2010. - 937 с.

БАЪЗЕ АҚИДАҲО ДОИР БА МАҚУЛАҲОИ КУЛЛ, МАХСУС ВА МУҶАРРАД ДАР АФКОРИ МУТАФАККИРОНИ ЮНОНИ ҚАДИМ ВА АВРУПО

СУБХОНЗОДА С. И.

Муаллиф кӯшиш намудааст, ки дар мақола афкори баъзе мутафаккирони Юнони қадим ва Аврупоро баррасӣ намояд ва генезиси ақидаҳоро дар бораи мақолаҳои кулл, махсус ва муҷаррад муайян намояд. Маълум мешавад, ки худи таърихи фалсафа аз он шаҳодат медиҳад, ки мутафаккирон дар баробари гуногунрангии ҳақиқати моро иҳотакунанда боварӣ доштанд. Кӯшиш намуданд, ки аслро ёбанд, ки дар он ибтидои олам зоҳир мегардад. Аз нуқтаи назари фалсафии гузаштагон асоси оламро ин ё он моддаи ягонаи ибтидоӣ ташкил медиҳад.

Яке аз аввалин файласуфони асримиёнагӣ, ки барои ҳалли масъалаи муносибати кулл ва муҷаррад кӯшиш кардаст, ин Ҷон Скот Эригена мебошад. Мутобиқи таълимоти ӯ кулл мустақилона вуҷуд дорад ва ҳамчун сабаби олии ҳама чиз – Худо амал мекунад.

Калидвожаҳо: мутафаккирон, Ҷон Скот Эригена, муносибати кулл ва муҷаррад, таърихи фалсафа.

НЕКОТОРЫЕ МЫСЛИ ОБ ОБЩИХ, КОНКРЕТНЫХ И ОТДЕЛЬНЫХ ТРУДАХ В СОЗНАНИИ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИХ И ЕВРОПЕЙСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

СУБХОНЗОДА С. И.

Автор попытался обсудить в статье взгляды некоторых древнегреческих и европейских мыслителей и определить генезис взглядов на общие, специальные и отдельные статьи. Оказывается, сама история философии свидетельствует о том, что мыслители верили в многообразие истины, которая нас окружает. Они пытались найти оригинал, в котором фигурирует начало мира. С философской точки зрения древних в основе мироздания лежит та или иная единая первосущность.

Одним из первых средневековых философов, пытавшихся решить проблему соотношения целого и индивидуального, является кот Эригена. Согласно его учению, целое существует самостоятельно и выступает как высшая причина всего — Иоанн СБог.

Ключевые слова: мыслители, Джон Скот Эригена, тотальный и индивидуальный подход, история философии.

SOME THOUGHTS ON GENERAL, SPECIFIC AND INDIVIDUAL ARTICLES IN THE MIND OF ANCIENT GREEK AND EUROPEAN THINKERS

SUBKHONZODA S.I.

The author tried to discuss in the article the views of some ancient Greek and European thinkers and to determine the genesis of views on general, special and individual articles. It turns out that the very history of philosophy testifies to the fact that thinkers believed in the diversity of the truth that surrounds us. They tried to find the original, in which the beginning of the world appears. From the philosophical point of view of the ancients, one or another single primordial essence lies at the heart of the universe.

One of the first medieval philosophers who tried to solve the problem of the relationship between the whole and the individual is Erigen's cat. According to his teaching, the whole exists independently and acts as the highest cause of everything - John the Divine.

Key words: thinkers, John Scot Erigena, total and individual approach, history of philosophy.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 327.3 (575.3)

ҲУВИЯТИ МИЛЛӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАҲКИМИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТӢ ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ

ЗАҲРУДДИНОВ И. З[1].

Дар шароити ҷаҳонишавӣ масъалаи ҳувияти миллӣ ҷойгоҳи махсусро пайдо мекунад, чунки ин ду падида ба ҳамдигар он қадар созгор нестанд. Раванди ҷаҳонишавӣ то метавонад ба ҳувияти миллӣ зарба мезанад, чун дуюмин ба таъсиррасониҳои манфии аввалин муқобилият намуда, дар идораи ҷаҳон ҳувияти миллӣ ба раванди ҷаҳонишавӣ монеаҳо ба вуҷуд меорад. Ин монеа дар он зуҳур мегардад, ки на ҳамаи масъалаҳо ва мушкилиҳо заминаи иқтисодӣ ва ҳалли иқтисодиро талаб доранд. Масъалаҳое вуҷуд доранд, ки дар марҳила ва замони мушаххас аз таъсиррасониҳои иқтисодӣ фаротар мебошанд. Маҳз ба қатори чунин падидаҳо ҳувият, махсусан ҳувияти миллӣ дохил шуда, аҳамияти фарҳангӣ ва сиёсии он арзиши бузург дорад. Мафҳуми ҳувият (калимаи арабӣ мебошад) дар забонҳои хориҷӣ аз решаи лотинии identicus гирифта шуда, маънои якхелагӣ, монандӣ, ҳувиятро дошта, бо мафҳумҳои худмуайянкунӣ, худшиносӣ, худогоҳӣ ва амсоли инҳо наздикӣ дорад.

«Шояд, имрӯз ягон паҳлуи ҳаёти мо диққати файласуфон, ҷомеашиносон ва равоншиносонро мисли мафҳуми ҳувият бештар ба худ ҷалб накарда бошад. Гап дар сари он аст, ки имрӯз «таҳқиқи ҳувият» соҳаи мустақил ва босуръат ташаккулёбандаи илмӣ ба ҳисоб меравад ва метавон гуфт, ки «ҳувият» имтиёзест, ки ба воситаи он паҳлуҳои муҳимми ҳаёти муосир баррасӣ, баҳогузорӣ ва омӯхта мешаванд» [1, с.176]. Ҳувият маҳсули иҷтимоӣ буда, оила, муҳит, тарбия, боғча, мактаб, макотиби олӣ, коллективҳои меҳнатӣ, қувваҳои мусаллаҳ ва дигар гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар пайдоиш ва ташаккули он нақши муҳимро мебозанд. Имрӯз ҳувият дар баробари мафҳумҳои худшиносии миллӣ, ватанпарастӣ, худогоҳӣ ва монанди инҳо паҳн гашта, дар ташаккули давлатҳои миллӣ мақоми худро соҳиб мебошад.

Худшиносии миллӣ – моҳиятан дар раванди иҷтимоикунӣ дарки мансубияти фард ва муносибати он ба иттиҳоди шаҳрвандони давлат (миллат)-и мушаххас мебошад. Ба ҳайси воситаҳои муҳимми равонии ташаккулёбии худшиносии миллӣ шинохти миллӣ ва рефлексия ҳамчун сарчашмаи маърифати одам аз тарафи худ баромад мекунад [3, с.37]. Дар баробари ин, ба андешаи Левашов В.К. бунёди ҳувияти миллӣ дар дохили ҳар як давлат бо роҳи муттаҳидкунии фардҳо, гурӯҳҳо, этносҳои мухталиф дар миллати шаҳрвандӣ (шаҳрвандон-миллатҳои дохилии давлат. – З.И.) ба миён оварда мешавад, ки он дар пояи ватанпарастӣ асос ёфта, хусусияти фародинӣ, фароэтникиро соҳиб мебошад [3, с.37]. Ҳувияти миллӣ ба таърихи гузашта, имрӯза ва оянда такя намуда, дар ҳолатҳое аз андешаҳои асотирӣ истифода карда, дар шуури одамон дар шакли ҳиссӣ-эҳсосӣ ва ақлӣ-идеологӣ омехта мегардад. Ҳувияти миллӣ дар дохили давлат ташаккул меёбад ва метавонад аз гурӯҳҳо, халқияту миллатҳои дохилии давлат таркиб ёбад. Албатта, ҳувияти миллӣ берун аз давлат ҳам метавонад пайдо шавад, чунки на ҳамаи халқияту миллатҳо соҳиби давлати худ мебошанд, аммо дар дохили давлат он муттамарказ ва самаранок мебошад.

Ҳувият ба сиёсат, иқтисодиёт, фарҳанг ва дигар паҳлуҳои ҳаётии одамон таъсири бузург мерасонад. Аз ин рӯ, нодида гирифтани он ва ташаккули заифи он барои давлатҳои миллӣ зарар дорад, чунки давлатҳо бидуни он хеле осебпазир гашта, манфиатҳои миллӣ ва меҳанпарастӣ барои онҳо беарзиш мегардад. Дар замони муосир, махсусан дар шароити ҷаҳонишавӣ ин камбудӣ ва заифиҳои давлатро ҳувайдо мекунад ва раванди ҷаҳонишавӣ аз фурсати мувофиқ истифода намуда, ба давлатҳои соҳибихтиёр зарба мезанад ва истиқлолияти давлатиро зери суол мегузорад.

Ҳувият ин ҳолати субъективии одам барои муайянкунии фардияти хеш буда, ба воситаи он ба кадом гурӯҳи иҷтимоӣ, синфӣ, динӣ, ҷинсӣ, касбӣ, этникӣ, миллӣ ва ғ. тааллуқ доштани худро мушаххас мекунад. Ҳувият дар шаклҳои мухталиф зуҳур мегардад, аммо яке аз шакли асосии он ҳувияти миллӣ ба ҳисоб меравад. Ҳувияти миллӣ барои мавҷудияти давлат муҳим мебошад, чунки одамон сарфи назар аз сохти мавҷудбудаи низоми сиёсӣ дар давлат ба он (агар) боварӣ дошта, барои ҳифзи он талош мекунанд ва мекӯшанд онро аз ҳамаи намуд ҳамлаҳои бадхоҳон ва душманон дифоъ кунанд. Аз ин рӯ, эътирофи ҳокимияти мавҷудбуда аз тарафи одамон ҳаётан муҳим мебошад, чунки мавҷудияти худи ҳокимият аз онҳо вобастагии бузург дорад. Ҳувияти миллиро давлатҳо метавонанд ба таври худ дарк намоянд.

Амрикоиҳо дар тӯли таърихи худ ҳувиятро бо мафҳумҳои "нажод", "халқият", "идеология" ва "фарҳанг" муайян мекарданд, ки дар солҳои охир дутои аввала аз истифода берун карда шуда, ҷомеаи худро "бисёрэтникӣ" ва "бисёрхалқӣ" ҳисоб мекунанд. Ба андешаи онҳо Амрико аз дигарон бо як ҳисси боварии махсус "рамзи амрикоӣ"

[1] **Адрес для корреспонденции:** Захруддинов И.З. - старший преподаватель кафедры философии Таджикского национального университета.734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Тел.: 917-17-70-82. E-mail: falsafa-tnu@mail.ru

тафовут дорад, ки аввалин бор аз тарафи Томас Ҷеферсон баён гашта, пайравони он мафҳуми вориднамудаи онро ба қолаб даровардаанд. Ин эътиқод бошад маҳсули фарҳанги англо-протестантии падарон-асосгузорон буда, ба таҳқурсии он дар садаи XVII-XVIII асос гузошта шудааст. Элементи марказии ин фарҳанг забони англисӣ, дах аҳкоми инҷилӣ, тасаввуроти англисии бартарияти қонун, масъулияти ҳокимон ва ҳуқуқҳои шахси алоҳида, инчунин арзишҳои "мулҳидӣ"-и протестантӣ – фардгароӣ, этикаи корӣ, боварӣ ба он ки одамон қудрати доштан ва сохтани биҳиштро дар рӯйи замин ё худ "Нури илоҳӣ дар теппа"-ро соҳиб мебошанд, ташкил медиҳад. Иқдомҳои идеалии чунин фарҳанг ва имкониятҳои фароҳамнамудаи иқтисодии он миллионҳо муҳоҷиронро ба худ ҷалб менамуд ва онҳо аз пайи амалишавии онҳо ба ИМА раҳсипор мешуданд [7, с.12]. Албатта, дар замоне як қисмати чунин ҳадафҳо дар ИМА татбиқ гаштанд ва ин самараи худро дод, чунки ИМА ба давлати муқтадири сайёра табдил ёфт, аммо дар охири қарни XX ва ибтидои қарни XXI, махсусан дар даҳсолаҳои охир аз чунин мақсаду орзуҳо хабаре ҳам намондааст, чунки баҳогузорӣ ва ҷойгоҳи арзишҳои ахлоқӣ дигаргун гаштаанд. Ахлоқи протестантӣ дар ИМА қарибки амал намекунад ва бо боварӣ гуфта метавонем, ки имрӯз дар ИМА буҳрони ҳувият вуҷуд дорад.

Давлатдорӣ ва ҳувияти давлатӣ ба ҳам алоқаманд мебошанд ва дар сурати заифшавӣ ва ё аз байн рафтани давлат буҳрони ҳувият ба миён меояд. Албатта, ин раванд яксон набуда, дар шаклҳои мухталиф ба миён меояд. Масалан, бо пошхӯрии давлати бузурги ИҶШС дар як қатор давлатҳои собиқи он ба монанди Россия буҳрони ҳувият ба миён омад ва дар қисмати зиёди давлатҳои дигари собиқ иттиҳод, баръакс, эҳёи ҳувият, махсусан ҳувияти миллӣ ба миён омад. Ҳатто дар бисёр давлатҳои собиқ ИҶШС ҳувияти миллии эҳёшуда бо миллатгароӣ якҷоя гашта, тамоюлҳои манфиро ба вуҷуд овард, ки дар як қатор давлатҳо ҷангҳои шаҳрвандию норозигиҳои миллӣ зиёд гашта, бисёр фишангҳои идоракунӣ, рушди иқтисодиёт заиф гаштанд ва хатари аз байн рафтану парокандашавии давлатҳоро ба миён овард.

Яке аз талаботҳои асосӣ нисбати давлати миллӣ дар равандҳои ҷаҳонишавӣ ин эҳё ва ташаккули ҳувияти миллӣ дар ҷомеа мебошад, чунки он барои ҳифз намудани истиқлолияти давлатӣ назаррас мебошад. Барои таҳкими ҳувияти миллӣ, махсусан дар равандҳои ҷаҳонишавӣ устувории истиқлолияти давлатӣ омили муҳим ба ҳисоб меравад. Дар тӯли таърих миллатҳое, ки бидуни давлати миллӣ буданд, нисбат ба миллатҳои соҳибдавлат бештар ҳувияти миллии худро аз даст додаанд. Аз ин рӯ, соҳиби истиқлолияти давлатӣ будан гоми назаррасе барои ҳифз ва таҳкими ҳувияти миллӣ мегардад. Албатта, давлат чӣ қадаре аз миллатҳои мухталиф таркиб ёфта бошад, ҳамон қадар барои ташаккули ҳувияти миллӣ монеаҳо бештар пайдо мешавад. Дар давлатҳои аз як миллат таркибёфта ташаккули ҳувияти миллӣ хуб ба роҳ монда мешавад. Ин маънои онро надорад, ки дар давлатҳои бо таркиби миллатҳои зиёд ҳувияти миллӣ вуҷуд надорад ва ё дар ҳамаи давлатҳои бо таркиби як миллат ҳувияти миллӣ ташаккулёфта мебошад. Аммо дар бисёр давлатҳои гурӯҳи дуюм ҳувияти миллӣ нисбати давлатҳои гурӯҳи аввал хубтар рушд мекунад. Гузашта аз ин, барои аз даст надодани ҳувият зарур аст, то он дар сатҳи коллективӣ рушд дода шавад, на дар сатҳи индивидуалӣ. Набояд фаромӯш кард, ки ҳувият сарфи назар аз он ки фардӣ аст ё коллективӣ, вай маҳсули ҷомеа мебошад. Яъне, ҳувият дар ҷомеаи мушаххас вобаста ба сатҳи рушди он ва мавқеъгирии арзишҳои он ҷомеа ташаккул меёбад. Аз ин рӯ, сохти ҷомеаи мавҷудбуда барои пайдоиш ва ташаккули ҳувият мусоидат мекунад. Агар ба сохти ҷомеаҳои муосир назар афканем дар ҷаҳони ғарбӣ ҷомеаҳо хусусияти фардгароӣ ва дар ҷомеаҳои шарқӣ ҷомеаҳо аксаран хусусияти коллективиро касб мекунанд. Бинобар ин, ҳувият дар сатҳи индивидуалӣ тамоми ҷомеаро пурра фаро гирифта наметавонад ва дар натиҷаи гузашти наслҳо заиф мешавад ва хатари аз байн рафтани он бузург мегардад. Ҳувияти фардӣ барои мустақилияти шахс муҳим мебошад, аммо дар ҷомеа бештари одамон онро соҳиб нестанд ва ё онро дуруст дарк карда наметавонанд. Аз ин рӯ, мақсади асосии давлатҳоро бояд ташаккули ҳувияти миллии коллективӣ ташкил диҳад, чунки аз он тақдири ояндаи давлат ва истиқлолияти давлатии он вобастагӣ дорад. Гузашта аз ин, ҳувияти миллии коллективӣ камбудиҳои ҳувияти фардиро пинҳон мекунад ва ба аксарияте, ки дар ҷомеа ҷойгоҳи худро пайдо накардаанд ва ё дарки дурусти ҳувиятро нашинохтаанд кумак мерасонад.

Ба таркиби ҳувияти миллӣ забон, адабиёт, фарҳанг, таърих, урфу одат, анъанот, дин, ҷинсият, асотир ва ғ. дохил мешаванд. Аз оне, ки омилҳои зикршуда тағйир меёбанд, пас ҳувияти миллӣ низ ба гузашти замон тағйир меёбад. Вай метавонад такмил ёбад, ё умуман дар шакли нав эҳё гардад ва мо инро баръало дар ҳувияти миллии бештари давлатҳо дар тӯли таърихи мавҷудияти онҳо мушоҳида мекунем.

Омили муҳимми ҳувияти миллӣ забон мебошад, чунки ба шарофатии забон мансубияти шахс ба ин ё он этнос, миллат ва халқият муайян карда мешавад. Аз ин рӯ, миллатҳои мухталиф кӯшиш мекунанд, ки пеш аз ҳама забони миллӣ ё модарии худро рушд диҳанд. Дар навбати худ, давлатҳои бегона дар марҳилаҳои мухталифи таърихӣ дар замони истилои давлатҳои дигар забони худро дар он ҷо паҳн мекарданд ва ба забони модарии онҳо зарба ҳам мезаданд. Дар натиҷа халқияту миллатҳое забони миллии худро аз даст доданд ва ё дар баробари забони миллиашон дар онҳо забони дуюм пайдо гашт, ки то андозае нисбати забони модариашон авлавиятдор мебошад. Мисоли инро мо дар Ҳиндустон медидем ва ҳоло ҳам мебинем, ки дар он ҷо забони англисӣ дар давлат чӣ нақш дорад ва ё мавқеи забони русӣ дар Украина, забони арабӣ дар як қисмати давлатҳои осиёгию африқоӣ, мавқеи забони фаронсагӣ дар минтақаи Африқо, мавқеи забонҳои испанию португалӣ дар Амрикои Лотин ва ғ. тасдиқи ин суханҳо мебошанд. Хушбахтона миллати тоҷик соҳиби забони миллии худ буда, барои ҳифз ва рушди он мо имрӯз талошҳо дорем. Мо дар даврони таърихи давлатдории миллӣ, махсусан дар марҳилаи Сомониён соҳиби элементи муҳимми ҳувияти миллӣ, яъне забони миллӣ гаштем. «Ҳамин тариқ, аҳди Сомониён на танҳо давраи муттаҳидшавӣ ва ба охир расидани раванди ташаккули халқи тоҷик, балки замони ташаккули забони давлатии ягона, фазои ягонаи иқтисодӣ, фарҳангу ҳудуди ягона ва дини ягона мебошад. Ин даврае буд, ки дар маҷмуъ як менталитети тоҷикона

ташаккул ёфта буд» [4, с.19]. Забони миллии мо нишони давлатдории миллӣ ва ифтихори миллатдории тоҷиконаи мо мебошад. «Тоҷикон дар ҳар давру замон, дар ҳар ҳолу вазъият, дар ҳар сахтӣ ва ноҷуриҳои ҳаёт аз насл ба насл зиндагӣ намуда, худро тоҷик ном бурдаанд ва онҳоро забони ягона, фарҳанг, расму оин ва хусусиятҳои этнопсихикии ин қавм ба ҳам муттаҳид намудааст. Ин далелҳо воқеӣ ва асоснок мебошанд, ки ин миллатро дар масири таърих сарҷамъ намудааст, дар ҳоле ки фарзияҳои дигар дар пеши он пучу беҳуда қарор мегиранд» [4, с.53]. Албатта, масъалаи забон дар мо ташаккул ёфтааст, аммо дар омӯзиши бахши адабиёти бузурги гузашта (махсусан адабиёти гузаштаи тоҷику форс) ва таърихи гузаштаамон заифӣ вуҷуд дорад. Тамоми минтақаи Шарқ, аз он ҷумла таърихи гузаштаи мо бо адабиёт, санъат ва ҳикматҳои ғании худ саршор буда, афсӯс, барои насли имрӯза то андозае фаромӯш шудааст. Онро аз нав эҳё намуда, ба аҳолӣ, махсусан насли ҷавон аз нав омӯзонидан лозим аст, ки бо арзишҳои худамон ифтихор намуда, ғуломи фарҳангҳои бегона нагарданд. Амалӣ намудани барномаҳои «Фурӯғи субҳи доной китоб аст», «Илм – фурӯғи маърифат», «Тоҷикистон – Ватани азизи ман» ва амсоли онҳо гоми аввал дар ин роҳ мебошанд, аммо инҳо роҳҳои мавсимӣ буда, ба мо дар тарбия ва ташаккули насли имрӯза дар рӯҳияи илмию меҳанпарастӣ нақшаи стратегӣ ба маврид мебошад. Президент Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми 2019 қайд намуд, ки ҳар шаҳрванд бояд дар як сол на камтар аз панҷ китоби бадеиро мутолиа намояд. Чунин иқдом хеле саривақтӣ мебошад, аммо мушкилӣ дар он аст, ки ин корҳо, яъне муҳаббат ба китобу китобхонӣ набояд фармонӣ бошаду ба як завқу шуғли дӯстдоштаи одамон табдил ёбад. Барои ин зарур аст, ки дар боғчаю мактабҳо, дар донишкадаю донишгоҳҳо ташвиқу тарғиби китобу китобхониро дучанд намуда, дар соҳаи илму маориф маблағгузориҳои заруриро сарф намудан зарур аст.

Миллате, ки аз таърихи гузаштаи худ бехабар мебошад ва ё барои вай таърихи гузашта аҳамият надорад, дар пайдо намудани мавқеи ояндаи худ ба душвориҳо рӯ ба рӯ мегардад. Имрӯз бисёр мушоҳида мешавад, ки давлатҳои бидуни таърих ба таърихсозӣ банд мебошанд ва таърихи офаридаи онҳо аз воқеият хеле дур мебошад. Ин суханҳо ба миллати тоҷик тааллуқ надоранд, чунки тоҷикон таърихи бузурги гузаштаро соҳиб мебошанд ва фақат онро фаромӯш кардан лозим нест ва ба насли имрӯз дарс ва фаҳмонидан лозим мебошад. Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон оид ба донистани таърихи гузаштаи миллати худ дуруст қайд мекунад, ки «… аз рӯйдодҳои воқеии таърихӣ низ чашм пӯшида наметавонем. Бояд онҳоро биомӯзем, бидонем, ба фарзандон фаҳмонем, то ки аз гузашта ибрат бигиранд. Рӯ овардан ба таърих ва омӯзиши он маҳз барои худогоҳӣ, бедорӣ ва ҳушёрии миллати мо басо ногузир аст. Ба назарам, ифтихор аз гузаштаи таърихии халқу миллати худ вақте бачову шоиста аст, ки онро донӣ, дарк кунӣ ва аз бурду бохташ огоҳ бошӣ. Вагарна ифтихорат пучу бепоя аст ва ба ҷуз саргарангию гумроҳӣ ҳосиле нахоҳад дошт» [5, с.4-5]. Таърихи ғании халқи тоҷик барои дуруст интихоб намудани тарзи идоракунии давлат як мактаби бузурги таърихию маънавӣ мебошад. Аз ин рӯ, донистани таърихи гузашта барои имрӯз кумак намуда, барои оянда роҳро боз мекунад.

Раванди ҷаҳонишавӣ монеаи ташаккули ҳувияти миллӣ мебошад, чунки ҳувият барои устувории омилҳои миллӣ ва дӯстдории арзишҳои миллию ватанӣ меорад, ки ин дар навбати худ барои паҳн намудани арзишҳои умумиҷаҳонӣ ё интернатсионалистӣ монеа мешавад. Барои барандагони идеологияи ҷаҳонишавӣ паҳн намудани раванди бисёрфарҳангӣ ё мултикултурализм мувофиқ мебошад, чун ин раванд ба он оварда мерасонад, ки арзишҳои миллӣ оҳиста-оҳиста заиф гашта, метавонанд дар оянда ҳатто аз байн ҳам раванд.

Барои чӣ ҷаҳонишавӣ ба ҳувияти миллӣ муқобил мебарояд? Барои он ки дар шароити ҷаҳонишавӣ ҳувияти фаромиллӣ вуҷуд дорад, яъне барандагони идеологияи ҷаҳонишавӣ ба ҳамаи он чизе ки дар доираи давлати мушаххас ё миллати ягона маҳдуд мешавад, зид мебошанд. Ин маҳдудшавиҳо барои раванди ҷаҳонишавӣ марговар мебошанд, чунки ҳувияти миллӣ маънои дӯст доштани миллати мушаххас, дӯст доштани худро дорад. Дӯст доштани миллати мушаххас дӯстдории давлати мушаххасро ба миён меорад, ки ҳисси эгоистиро зинда намуда, ба ҳувияти фаромиллӣ зарба зада, мехоҳад онро аз байн барад. Аз ин рӯ, раванди ҷаҳонишавӣ ва барандагони он то метавонанд ормонҳои эҳёкунандаи ҳувияти миллиро заиф мекунанд, то он ба нестшавии ҳувияти миллӣ оварда, дар навбати худ қудрати раванди ҷаҳонишавиро ҳифз мекунад. Яъне, ҳувияти миллӣ ва раванди ҷаҳонишавӣ ба ҳам муқобил мебошанд, ки аввалин дар навбати худ ба таҳқими истиқлолияти давлатӣ мусоидат мекунад. Барои ин зарур аст, ки давлатҳои миллӣ дар ҷомеаҳои худ ҳувияти миллиро зинда намуда, онро ташаккул диҳанд, чунки он кафили мавҷудияти худи онҳо низ шуда метавонад.

Як қатор омилҳое вуҷуд доранд, ки барои ташаккули ҳувият мусоидат хоҳанд кард. Яке аз чунин омилҳои муҳим ин ё он навъи даъватҳо мебошанд. Масалан, даъват, хатар ё таҳдид метавонад ҳисси ҳувияти миллиро фаъол гардонад ё зинда кунад. Агар ба таърих назар афканем, пас мушоҳида мекунем, ки замонҳои ҷанг ва таҳдидҳо ба ватан ҳувияти миллӣ дар ҷомеа фаъол мегардад ва дар зери ин ё он идея муттаҳидшавӣ дар давлатҳо сурат мегирад. Имрӯз раванди ҷаҳонишавӣ худ як даъват, хатари сиёсӣ барои мавҷудияти истиқлолияти давлатӣ буда, ҳувият барои пойдории он арзишманд мебошад. Ҳувият маҳсули иҷтимоӣ мебошад. Агар барои он ягон неруи ҳаракатдиҳанда, ба монанди хатар, мақсад ва ғ. вуҷуд надошта бошад, пас он низ метавонад заиф гардад. Бинобар ин, бояд ҳувият ҳама вақт мукаммал шавад, то ба нобудӣ рафта нарасад. Раванди ҷаҳонишавӣ маҳз ба давлатҳои ноустувор роҳ ёфта, омилҳои ҳаракатдиҳандаи онро хомӯш мекунад ва барои заифгардии давлат ва истиқлолияти он қадамҳои устувор мегузорад.

Фарҳанг ҳамчун омили дигар метавонад, ки ҳама вақт дар мукаммалшавӣ ва навшавии ҳувият кумак расонад. Аз фарҳангу адабиёти миллӣ бехабар ва ё дар зери таъсири фарҳангҳои бегона мондан, метавонад ҳувияти миллиро заиф гардонад. Гузашта аз ин, чӣ қадаре дар давлат бисёрфарҳангӣ паҳн бошад, ҳамон қадар ҳувияти миллӣ заиф мегардад. Ин заифшавӣ ба он оварда мерасонад, ки одамон нисбат ба ҳама намудҳои арзишҳои миллӣ бепарво гашта, дар

муносибат ба давлату миллат бетарафӣ ва хунукназариро интихоб мекунанд. Бисёрфарҳангии урупоию амрикоӣ имрӯз бухрони ҳувиятро дар он минтақаҳо ба миён овардааст. Барои он ки дар давлатҳои бисёрфарҳанг бухрони ҳувият ба миён наояд, зарурат ба ягон идеяи муттаҳидкунада мебошад, ки ҳамаи фарҳангҳои мавҷудбуда дар пояи ҳамон идеяи марказӣ амал намоянд. «Бидуни ғояи олӣ, – ба маврид қайд мекунад Ф.М. Достоевский, – ҳам одам, ҳам миллат вуҷуд дошта наметавонанд». Ҳамаи ғояҳо, бигзор ҳаққонӣ бошанд, ё бардурӯғ вобаста ба шароити мувофиқи таърихии онҳо тамоми халқҳоро фаро мегиранд. Таҷрибаи таърихӣ шаҳодат медиҳад, ки аз ҳамон лаҳзае, ки пояи маънавӣ ва фарҳангӣ, ки барои пайванди меҳварии тамаддун хизмат мекунад, аз дарун пусидан гирад, пас метавон гуфт, ки суқути тамаддун шуруъ мегардад. Ҳама намуд сохти мавҷудбуда мавҷудият ва самаранокии худро то ҳамон замон ҳифз мекунад, ки аксарияти одамон ба қонунӣ будан, боадолатӣ ва самаранокии он эътиқод дошта бошанд [2]. Пас, ин идеяи муттаҳидкунада метавонад – Ватан, миллат, дин ва ғ. бошад. Гузашта аз ин, ҳувияти миллӣ ва амсоли он дар пояи арзишҳои суннатӣ ё консервативӣ устувор мебошанд. Ба андешаи мо арзишҳои бисёрфарҳангӣ шояд барои насли ҷавон ҷолиб ва ботароват бошанд, аммо онҳо тез гузаранда буда, дар замони тӯлонӣ ноустувор мебошанд. Барои ин, арзишҳои суннатӣ ва ё консервативӣ барои ҳифз ва ташаккули ҳувияти миллӣ хубтар мусоидат мекунанд.

Коркарди ҳувияти миллӣ дар пояи арзишҳои фарҳангӣ ва динӣ самарнок мебошад. Дар ҷомеаҳое, ки дин таърихи тӯлонӣ дорад, пас фарҳанг ва адабиёти он низ одатан бештар дар доираи ҳамон дин ташаккул ёфтаанд. Дин ва фарҳанги классикӣ хусусияти суннатӣ доранд ва барои рушди ҳувияти миллӣ мувофиқ мебошанд, на зид. Аз ин рӯ, истифодаи арзишҳои суннатӣ ва консервативии динӣ ва фарҳангӣ ба мақсад наздик мебошад, аммо ин маънои онро надорад, ки бояд сохти давлатӣ аз дунявӣ ба теократӣ табдил ёбад. Арзишҳои зикршударо мумкин аст, ки бидуни мамониат дар ҷомеаҳои бо сохти идоракунии дунявӣ низ татбиқ намуд. Баръакс, дин холигии соҳаи маънавии ҷомеаи дунявиро ғанӣ мегардонад ва дар ҷомеа арзишҳои гуманистӣ хубтар рушд мекунанд.

Муҳаққиқи муосири амрикоӣ Фрэнсис Фукуяма қайд мекунад, ки ҳувияти миллиро мумкин аст, ки дар пояи арзишҳои либералӣ ва демократӣ, инчунин таҷрибаи умумӣ ба миён овард. Баъдан дар асоси пояи устувори бунёднамудаи онҳо ҷомеаҳои мухталиф метавонанд рушд кунанд. Фрэнсис Фукуяма чунин шаклҳои таъсири мусбати ҳувияти миллиро дар идоракунии низомҳои муосир номбар мекунад: а) амнияти физикӣ, ки барои ҳифзи мавҷудияти давлат муҳим мебошад; б) ҳувияти миллӣ сифати идоракунии давлатро баланд мебардорад, чунки шахс барои хизмат намудан ба давлату миллат талош мекунад; в) ҳувияти миллӣ барои пешрафти иқтисодиёт мусоидат мекунад. Ҳар шахси ватандӯст кӯшиш мекунад, ки иқтисодиёти давлат рушд карда, некуаҳволии мардум хубтар гардад; г) ҳувияти миллӣ ҳисси бовариро нисбати якдигар баланд мебардорад; ғ) ҳувияти миллӣ низомҳои иҷтимоиро дар сурати рушди нобаробари иқтисодӣ дастгирӣ мекунад [6].

Дар таркиби ҳувияти миллӣ ҳисси миллатгароӣ ниҳон аст. Ин ҳисси миллатгароиро ба сӯйи миллатгароии мусбат равона намудан зарур аст, дар сурати дигар миллатгароии манфӣ метавонад натоиҷи манфиро ба бор орад. Дар давлат ва ҷомеа ташаккул додани ҳувияти миллӣ барои он мусоидат мекунад, ки дар поя ва баҳамалоқамандӣ бо он идеяи миллӣ ё идеологияи мушаххасро барои давлат коркард намудан мумкин аст. Бинобар ин, вобаста ба марҳилаи рушди таърихӣ, махсусан дар шароити ҷаҳонишавӣ ва таъсироти манфии он барои ҳифз ва таҳкими истиқлолияти давлатҳои соҳибихтиёр дар пояи ҳувияти миллӣ коркард намудани идеяи миллӣ, дар мисоли ҷумҳурии мо идеяи ватанпарастӣ ба мақсад наздик мебошад.

АДАБИЁТ

1. Бауман, З. Индивидуализированное общество [Текст] / З. Бауман / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
2. Гаджиев, К.С. Национальная идентичность: концептуальный аспект [Текст] / К.С. Гаджиев // Вопросы философии. – 2011. – № 10. – С. 3-16.
3. Инкижекова, М.С. Категории «национальная идентичность» и «патриотизм» в современном образовательном пространстве [Текст] / М.С. Инкижекова // Знание. Понимание. Умение. – 2017.–№ 4.–С. 34.
4. Муҳаммад, А.Н. Тоҷики тоҷвар (таҷрибаи таҳлили сиёсатшиносии этникӣ) [Матн] / А.Н. Муҳаммад. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 168 с.
5. Раҳмонов, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих (Дастури таълимӣ барои мактабҳои миёна, миёнаи махсус ва олӣ) [Матн] / Раҳмонов Э. – Душанбе: Ирфон, 1997. – 136 с.
6. Фукуяма, Ф. Идентичность: стремление к признанию и политика неприятия [Текст] / Ф. Фукуяма. – М.: Альпина Паблишер, 2019. – 250 с.
7. Хантингтон, С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности [Текст] / С. Хантингтон. – М.: Издательство АСТ, 2018. – 544 с.

ҲУВИЯТИ МИЛЛӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАҲКИМИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТӢ ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ

ЗАҲРУДДИНОВ И. З.

Дар мақола муаллиф мафҳуми ҳувияти миллӣ ва ҷойгоҳи онро дар ҳифз ва таҳкими истиқлолияти давлатӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ мавриди баррасӣ қарор додааст. Қайд мешавад, ки давлатҳо бидуни ҳувияти миллӣ бисёр заиф мегарданд ва ҳувият яке аз он идеяҳои муттаҳидкунандае мебошад, ки барои мавҷудияти истиқлолияти давлатӣ омили ҳаётан муҳим ба шумор меравад. Албатта, раванди глобализатсия барои ташаккули ҳувият дар давлатҳо монеаҳо бунёд мекунад, аммо ҳамон давлатҳо истиқлолияти давлатии худро устувор мекунанд, ки агар тавонанд ба он муқобилият карда, ҳувияти миллиро ташаккул диҳанд. Муаллиф тарафдори ташаккули ҳувияти миллӣ дар пояи арзишҳои ҷомеаҳои суннатӣ ва консервативии шарқӣ буда, навъи арзишгузориҳои ҷомеаҳои ғарбиро қабул надорад.

Калидвожаҳо: ҳувият, ҳувияти миллӣ, ҷаҳонишавӣ, давлат, истиқлолияти давлатӣ, арзиш, забон, таърих, фарҳанг, ғоя.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ФАКТОР УКРЕПЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

ЗАХРУДДИНОВ И. З.

В статье автор рассматривает понятие национальной идентичности и его места в сохранении и укреплении государственной независимости в условиях глобализации. Подчёркивается, что государства, где отсутствует национальная идентичность, становятся очень уязвимыми, и поэтому идентичность является одной из объединяющей идеей, которая является жизненно - важным фактором существования государственной независимости. Безусловно, процесс глобализации создаёт препятствие для формирования идентичности внутри государств, и только те государства укрепят свою государственную независимость, если смогут противодействовать ему и продолжать развивать национальную идентичность. Автор является приверженцем формирования национальной идентичности на основе традиционных и консервативных ценностей восточных обществ, и не приемлет ценности западных обществ.

Ключевые слова: идентичность, национальная идентичность, глобализация, государство, государственная независимость, ценность, язык, история, культура, идея.

NATIONAL IDENTITY AS A FACTOR OF STRENGTHENING STATE INDEPENDENCE IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

ZAHRUDDINOV I. Z.

In the article, the author considers the concept of national identity and its place in the preservation and strengthening of state independence in the context of globalization. It is emphasized that states where there is no national identity become very vulnerable, and therefore identity is one of the unifying ideas, which is a vital factor in the existence of state independence. Of course, the process of globalization creates an obstacle to the formation of identity within states, and only those states will strengthen their state independence if they can resist it and continue to develop national identity. The author is committed to the formation of national identity based on the traditional and conservative values of Eastern societies, and does not accept the values of Western societies.

Key words: identity, national identity, globalization, state, state independence, value, language, history, culture, idea.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 008.1

САМОСОЗНАНИЕ В ФИЛОСОФСКОМ ПОДХОДЕ ИБН СИНО

АБДУЛЛОХ М.С. [1]

Проблема самосознания — один из самых важных вопросов, к которым философия обращалась с разными подходами на протяжении всей истории. Пожалуй, в истории философии нельзя найти дискуссию, которой было бы уделено столько внимания. Философский подход Ибн Сино поднимает вопрос о самосознании, исходя из его критериев, это восприятие превосходит любое другое знание. По мнению Ибн Сины, это самовосприятие должно быть непосредственным и никакая другая сила не может быть посредником между человеком и его восприятием самого себя. Согласно Ибн Сины, характеристика самосознания и его отличие от других типов сознания состоит в том, что в этом типе восприятия должно быть некое тождество между самосознающим и самосознанием. Другими словами, в этом виде сознания «Я» также является субъектом знакомства. Но что интересно в философском подходе Ибн Сины, так это классификация благочестия, а у животных есть некое благочестие, и отличие их от человека в том, что их благочестие не имеет рефлексивного аспекта, оно происходит от свойства познания. От страха второе есть некое чувство, а восприятие, даже если сентиментализм исследуется в трудах Ибн Сины, не есть способ мышления, а его дефект — человеческий разум. Поэтому самоунижение, выраженное Фрейдом, больше похоже на самосознание животных, связанное со страхом, но тождество субъекта в философском подходе Авиценны имеет индивидуальные аспекты, по сравнению с основанными на самонеопределении идеями Зигмунда Фрейда, а в индивидуальной душе было бы предметом исследования. По мнению мыслителя, самосознание является одним из врожденных свойств души в той мере, в какой невозможно представить себя без самосознания. В дискуссии упоминается в ответе человека по имени Кермани, что его спросили, знает ли душа самого себя даже в состоянии сна. В данном случае подчеркивается, что душа осознает себя во всех состояниях и в основном это познание присуще душе, но душа может не иметь возможности помнить о самосознании. Философский подход Ибн Сино основан на убеждении, что человеческая душа всегда имеет прямое понимание самой себя, понимание, в котором никакие материальные орудия и среды не играют роли, а природа души непосредственно связана с самой собой. Например, мыслитель имеет следующее мнение о природе человека как единой личности: «Человеческая форма, или суть бытия человека, составляет определенную природу, несомненно, общую для всех индивидов, а по своему определению она есть нечто единое, что акцидентально имеется в том или ином индивиде, и оказывается, таким образом, чем-то множественным, но эта множественность не определяется человеческой природой. Если бы человеческой природе было свойственно быть необходимо множественной, то не существовало бы «человека» как сказуемого для единого по числу» [1]. Признаком такой идентичности является современная идентичность, в которой преобладают религиозные черты и отсутствует национальный элемент. Этот вопрос можно поднять на примере культурной идентичности таджикского общества, где религиозные предрассудки являются основным фактором, но в подходе Авиценны благочестие свободно от любых предрассудков, поскольку оно связано с судьбой и считается фактором существования. Иными словами, общее самосознание, по мысли Ибн Сино, есть самопознание, имеющее внутренние факторы и принимаемое как одно из понятий новой эпохи, и соотносимое с материей.

Мнение и образ мыслей Ибн Сино в большинстве его философских трудов считаются результатом перевода с иностранных языков, но в трактате «Донишнаме» мы находим большинство слов, имеющих пехлевийские корни, т.к. эта работа была написана на таджикском языке. Там мы видим познание и восприятие, и уместно, что тело воспринимается только разумом и образ отражается в этом значении: «Стало быть, все, чего мы не знаем и хотим познать, мы познаем при помощи тех вещей, которые мы познали раньше, и все, что бы мы ни познали, познается нами [посредством] познанного, но не всякое познанное [всегда] ведет нас к познанию непознанного, хотя всякому непознанному соответствует нечто познанное, через которое мы его (непознанное) можем познать. Существует путь, которым необходимо пройти от познанного к непознанному» [1, 62]. Однако в продолжении дискуссии, которую Ибн Сино поднял в «Донишнаме», прослеживается связь между разумом, душой и чувством, но мыслитель, по его словам, не нашел ничего лучшего, чем смысл: делать то, что ему нравится. И так случилось, что нет ничего приятнее смысла. И уже было показано, что чувство не так счастливо, как смысл, но оно не сравнивается с ним. Иными словами, по мнению Ибн Сино, чувство не может

[1] **Адрес для корреспонденции:** Абдуллох Машраб Сайфуллох - соискатель Института философии, политологии и права имени академика А.Баховаддинова НАНТ, адрес: 734025 г.Душанбе ул Рудаки 33, Тел.: 904252067: E-mail: maabdullo@mail.ru

сравниваться с разумом, а понимание смысла больше связано с разумом, чем с душой, тогда как все канонисты рассматривают душу человека как средство познания Бога.

До настоящего времени не до конца изучен ряд проблем, связанных с глобализацией и культурной идентичностью. В частности, очень мало комплексных материалов для антиглобалистских исследований с учетом проблемы интеллекта, а из-за невнимания к традиционным ценностям не разработаны удовлетворительные материалы. Эта тенденция обусловлена тем, что в настоящее время наблюдается экспансия новой культурной идентичности информационным вторжением, охватившим весь современный мир, навязыванием и влиянием победившей цивилизации на людей, а с другой стороны, культурное господство, культурное похищение и культурализация наблюдаются на уровне развивающихся стран. В частности, вторая часть имеет историческое значение, и ее примеры мы исследуем при изучении истории человечества. Более того, чтобы возродить национальную культуру и улучшить идентичность людей, каждая страна региона поплатилась за культурное воровство и перешагнула существующие стандарты. Например, казахи называют появившего первого человека на Земле казахом, а туркмены объявляют себя первыми жителями Средней Азии, и таким объяснением и наследием культурной памяти они создают у народов чувство ненависти друг к другу.

Главной трудностью в расширении самобытности национальной культуры для таджиков является исследование цивилизации, созданной древними ариями, и, не признавая вины религиозного фанатизма этого народа, ради абсолютизма в религиозном мировоззрении, они ссылаются на их доисламскую культуру и цивилизацию. Именно религиозные конфликты и суеверия мешают таджикам объединиться и мешают им жить как единый народ. В истории наиболее укрепились два типа мышления: один — арийское, а другой — семитское. Арийская мысль отражена в клинописных надписях, реликвиях Зороастра, Мони и Маздака, а также в пехлевийских надписях, и в них в большей степени применялись светские черты, чем мысли правителя в античную эпоху. Согласно этой идее, хорошие и плохие вещи совершаются в мире, и место их рассмотрения или оценки — этот мир, потому что добрые дела и мысли совершаются ради мира, в котором живут люди. В противоположность этой идее существует другой способ мышления, упоминавшийся с древних времен в различных формах, который мы будем называть семитской идеей. По своим характеристикам эта идея подробно обсуждается в таких книгах, как «Библия», и в какой-то мере в речи и поведении мусульман. Характерной чертой этого образа мышления является несветское, и в христианском календаре уже более 2000 лет призывают «оставить мир» и представляют уединение как правильный путь познания Бога.

Согласно арийскому представлению, человек как разумное существо имеет выбор в определении собственной судьбы и, учитывая индивидуальное самопознание, приспосабливает свою жизнь к замыслу. В случае, если человек находится в неведении о себе, при таком образе мышления, который допускает необходимость человека как в этом мире, так и в потустороннем, человек позволяет другим вмешиваться в свою судьбу. 17-ий пункт Гимн Ахура-Мазды в «Авесте» приводит мнение о действительности человека и эта цитата доказывает, что большое внимание уделяется естественному познанию человека: «Промолвит ли вставая, Промолвит ли ложась, Повязывая пояс, Развязывая пояс, Из дома уходя, Из рода уходя, Страну ли покидая, Иль приходя в страну» [2, 76].

Мнение семитов в этом вопросе таково: Бог создал человека для того, чтобы он мог познать свой мир, но мы в конце концов умрем и вернемся к Господу, поэтому лучше покинуть мир и хотя бы вести одинокое существование в мире. Эта идея сначала продвигалась духовенством во всех религиях и теперь считается оружием мировых держав, чтобы заставить развивающиеся страны стагнировать себя. По этой причине проблемы культурной идентичности в процессе глобализации представляют собой определение своего положения в транснациональном пространстве. Следует отметить, что даже в условиях глобализации, особенно в условиях противоречивых тенденций, философско-теоретических знаний о проблеме культурной идентичности современных обществ недостаточно. Поэтому значение философско-методологического исследования проблемы трансформации культурной идентичности в условиях глобализации особенно важно для понимания законов развития современной цивилизации.

Следует отметить, что введение понятия тождества со сходными и различными признаками не имеет длительной истории. На этом основании, хотя различия и сходства людей представляют собой древний порядок, называть эти различия и сходства «идентичностью» является новой установкой. Цель и условия сходства и различия у разных полов, иногда секс — это знание и осознание. Оказывается, что знание и осознание имеют разные аспекты, такие как знание себя, мира, общества, истории, будущего и так далее. Например, некоторые люди знают историю прошлого например 3000 лет и отличаются от себя, и в то же время они делятся ею с другими людьми, которые эту историю знают. Или тот, кто верит, что мир небесной имеет свое начало и конец, отличается от того, кто этого не делает, и в то же время разделяет это осознание с теми, кто верит. В этом случае можно сказать: например, такой-то человек исторически имеет такой-то тип идентичности, и одинаковый в плане мировоззрения. Конечно, человек может осознавать несколько видов знаний и формировать из них свою идентичность. Например, из состава особого осознания истории, общества и мира сформировались различные идентичности, и национальная идентичность является одной из них. Также в таких случаях одна идентичность создается из композиции нескольких видов идентичности. На этой основе люди всегда имеют разрозненные или сложные идентичности, которые в виде сети придают им индивидуальность и идентификацию в разных условиях. Иногда эти различия и сходства могут быть связаны с гендерно-специфическим поведением в разных контекстах. Например, в счастливых ситуациях, таких как брак: у народов мира есть свои обычаи и традиции, которые часто чужды их культурной идентичности. И точно так же случаи сходства и различия могут иметь и другие конструктивные темы. Элементы идентичности у человека разные.

Иногда это семья, иногда это общество, а иногда это отдельный человек. Конечно, социальные и исторические события также играют важную роль в формировании идентичности. В качестве примера значима роль эксплуатации в формировании национальной идентичности, а также проблемы, вызванные властью церкви на Западе в создании национальной идентичности. Идентичность можно усиливать, вспоминать, переинтерпретировать и даже удалять и изменять, и на этой основе нет никаких ментальных или естественных ограничений в обладании определенной идентичностью. Во многих случаях люди пытаются вспомнить свою идентичность, а иногда отказываются от своей прошлой идентичности и принимают новую. Тождества могут быть разными за счет расширения и распространения сходства и различий. Например, характеристика места жительства человека дает ему ограниченную и пропорциональную принадлежность к месту жительства. С другой стороны, религиозная идентичность может быть широкой, учитывая преобладание присутствия религии. Как исламская идентичность, христианская идентичность и т. д., которая включает в себя широкий круг людей со всего мира. Идентичность интеллектуальна, научна и не основана на реальности, а характеристики человека или группы могут не соответствовать интеллектуальным и научным стандартам. Верно и обратное в этом вопросе. То есть это не тот случай, когда идентичность обязательно антиинтеллектуальна, антинаучна и основана на суеверии и невежестве. Исходя из этого, идентичности могут быть интеллектуальными и научными или нет.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ибн Сино (Авиценна). Избранные философские произведения, - М.: Наука, 1980, - 558 с.
2. Авеста. – СПб. Филологический факультет СПбГУ, Нестор-История, 2013, - 544 с.

ХУДОГОҲӢ ДАР РАВИШИ ФАЛСАФИИ ИБНИ СИНО

АБДУЛЛОҲ М.С.

Масъалаи худогоҳӣ яке аз муҳимтарин масоиле аст, ки фалсафа дар тӯли таърих бо истифода аз равишҳои мухталиф ба он пардохтааст. Шояд дар таърихи фалсафа ҳеҷ баҳсеро натвон ёфт, ки то ин ҳад мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифта бошад. Равиши фалсафии Бӯалии Сино баҳси худогоҳиро матраҳ карда, тибқи меъёрҳои он худогоҳӣ бар ҳаргуна маърифати дигар бартарӣ дорад. Ба қавли Ибни Сино, ин дарк аз худ бояд бевосита бошад ва ҳеҷ қудрати дигаре наметавонад воситаи байни инсон ва дарки ӯ аз хеш бошад. Аз назари Ибни Сино, вижагиҳои худогоҳӣ ва тамоизи он бо соири анвои огоҳӣ дар ин аст, ки дар ин навъ аз идрок бояд байни мадрак ва мударрик навъе аз ҳувият барқарор бошад. Ба ибораи дигар, дар ин навъ аз огоҳӣ “худ” дар айни ин ки фоили шинос аст, айнан мавзӯи шиносоӣ низ воқеъ мешавад. Аммо ҷолиби диққат дар равиши фалсафии Бӯалӣ Сино дарачабандии худогоҳист ва ба қавли мавсуф, ҳайвонот дорои навъи худогоҳӣ ҳастанд ва тамоизи онҳо бо инсон дар ин аст, ки худогоҳии онҳо ҷанбаи инъикосӣ надошта, вижагии шинохт аз ваҳм сарчашма мегирад. Бинобар ин, нохудогоҳие, ки Фрейд баён медорад, бештар ба ҳамон худогоҳии ба ваҳм иртиботдоштаи Ибни Сино ҳамоҳанг мебошад, аммо ҳувияти матраҳ дар равиши фалсафии Ибни Сино дар муқоиса бо андешаҳои дар заминаи нохудогоҳӣ ба вуқуъ пайвастаи Зигмунд Фрейд ҷанбаҳои инфиродӣ дошта, дар зот ва дар нафси воҳид мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд. Ба таъбири мутафаккир, худогоҳӣ вижагии зотии нафс аст то ҷое ки наметавон нафсро бидуни худогоҳӣ тасаввур кард.

Калидвожаҳо: худогоҳӣ, рӯҳ, ақл, хирад, ҷонвар, хештаншиносӣ, илм, табиат.

САМОСОЗНАНИЕ В ФИЛОСОФСКОМ ПОДХОДЕ ИБН СИНО

АБДУЛЛОХ М.С.

Вопрос о самопросветлении и отнесении его между человеком и другими животными является одним из основных вопросов в философских трудах Ибн Сино, а индивидуальное самосознание оценивается по уровню совершенствования человеческого ментального мышления и чувства страха у животных. Необходимо помнить, что мыслитель относит особенности отождествления и восприятия к числу действительных споров мудрости и видит становление процесса обожествления в гармонии с типами самопросветления. В большинстве своих сочинений, таких как «Книга исцеления», «Мудрость Востока», «Таликот» и др., мыслитель рассматривал характеристики средневекового самосознания и считал свободу воли, наряду с определенным образом мышления, факторамы самопознания человека. Кроме того, он оценивает различные типы самосознания, предпочитает человека другим животным и считает индивидуальную определенность выше других знаний.

Ключевые слова: самосознание, душа, разум, знание, животное, самопознание, внутреннее понимание, наука, природа.

SELF-CONSCIOUSNESS IN THE PHILOSOPHICAL APPROACH OF IBN SINA

ABDULLOH M.S.

The question of self-enlightenment and its relation between man and other animals is one of the main issues in the philosophical works of Ibn Sina, and individual self-awareness is assessed by the level of improvement of human mental thinking and feelings of fear in animals. It must be remembered that the thinker considers the features of identification and perception to be among the real disputes of wisdom and sees the formation of the process of deification in harmony with the types of self-enlightenment. In most of his writings, such as «Book of healing», «Wisdom of the East», «Talikot» and etc., the thinker considered the characteristics of medieval self-consciousness and considered free will, along with a certain way of thinking, as factors of human self-knowledge. In addition, he evaluates various types of self-consciousness, prefers a person to other animals, and considers individual certainty above other knowledge.

Key words: self-consciousness, soul, mind, knowledge, animal, self-knowledge, inner understanding, science, nature.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 297

ТАМОЮЛОТИ АҚЛГАРОИ (РАТСИОНАЛИЗМ)-И МУЪТАЗИЛА

ҚОСИМОВ Қ.[1]

Муътазила, қадимтарин мактаби каломии исломӣ буд ва бешубҳа, яке аз муҳимтарин ҷараёнҳои мактаби ақлгарои ислом маҳсуб меёбад. Муътазилиҳо, ки авлавияти ақли инсонӣ ва озодии иродаи инсонро пайгирӣ менамуданд (бар хилофи қазою қадар), имкон пайдо карданд, ки дар таълимоти ақлгароёшон гносеология, онтология ва психологияро ҳамчун низоми нави илмӣ мураттаб созанд. Ин ҳама, бо тақозои замон, албатта, танҳо дар асоси баррасии ақидаи онҳо дар бораи табиати ваҳдат, Худо, инсон ва чунин падидаҳои динӣ ба монанди ваҳйи илоҳӣ ва китоби муқаддас сурат гирифта метавонист.

Ба шакли умум, агар ҳама муътазилиҳо дар яке аз масъалаи асосии афкорашон – инсон ҳамчун мавҷуди озод ва оқил - мувофиқат доштанд, онҳо равияи хоссаеро ташкил надодаанд, ки дар дохили он таълимоти қатъии онҳо ба дигарон таҳмил дода шуда бошад. Ақлгарои (ратсионализм)-и методологии онҳо ва масъалаи масъулияти инфиродии шахс, ки дар таълимоти онҳо мавқеи хосса дорад, танҳо метавонад гуногунрангии андешаҳоро дар байни муаллифони муътазила афзоиш диҳад: Муътазилиён ба қудрати ақл истинов варзида, хурофот ва илмҳои бардурӯғро маҳкум менамуданд: "Мактаби муътазила астрологияро маҳкум мекунад. Муаллифони муътазилӣ бо ҷидду ҷаҳд миёни астрономия, ки илм аст ва астрология, ки хурофот аст, тафриқа мегузоранд". [1. 20] Пайравони ин мактаби фикрӣ муҷизаҳоеро, ки дар ҳадисҳо зикр шудаанд, машкук дониста, дар ҳолатҳои дигар онҳоро рад мекарданд.

Ахлоқи муътазилиён низ монанди табиатшиносӣ ва кайҳоншиносии онҳост: он қотеъан бар ақлгароӣ бунёд гирифта, дар айни ҳол бо ваҳйи илоҳӣ низ мувофиқат дорад: "Муътазилиҳо тасдиқ мекунанд, ки ақли ба қадри кофӣ рушдёфта қодир аст, ки ба зоти худаш ва қабл аз ҳама гуна ваҳйҳо барои кашф кардани ҳақиқатҳои бузурги ахлоқӣ сабабгор бошад [1.80]. Ваҳй бояд танҳо ин маълумоти ақлро тасдиқ кунад, доираи онҳоро васеъ кунад ва ҳеҷ гоҳ бо онҳо дар мухолифат набошад". [1.162] Дар сатҳи қатъии фалсафӣ, ду принсипи ахлоқ - ақл ва иродаи озод ҳамчун масъалаҳои асосии он ба шумор мераванд. Мутазилҳо баъзан кӯшиш мекунанд, ки ваҳйро бо детерминизми табиат ва қудрати эҳтимолии Худо "оштӣ" диҳанд, аммо дар масъалаи бунёдии фалсафаашон, ки тибқи он инсон озод ва барои ҳаёту фаъолияташ масъул аст, ба созиш намерасанд.

Ин ақида ҳамчунин мебоист ба фалсафаи сиёсӣ, ки аз теократияи дар таълимоти теологии ибтидоӣ ҳукмфармо дур буд, оварда мерасонд. Чунонки бармеояд, муътазилиён теократияи муътадилро ҷонибдорӣ мекарданд: қудрати сиёсӣ бояд ба вориси қонунии пайғамбар тааллуқ дошта бошад, аммо ин роҳбар дар сурате воқеан, қонунӣ хоҳад буд, ки агар ӯ сиёсати одилонаеро, ки манфиати умумро ҷонибдорӣ мекунад, амалӣ намояд. Аммо, дар ақоиди баъзе муътазилиён масъалаи эътирофи қудрати меросӣ ё қудрате вуҷуд надошт, ки он ҳамчун дорои манбаи илоҳӣ муаррифӣ мегардид. Ҳадди аққал онҳо муътақид буданд, ки исён бардоштан бар зидди қудрати сиёсӣ, ки озодии иродаи одамонро пахш мекунад ва озодиҳои асосии иҷтимоиро саркӯб мекунад, дуруст аст. [1. С. XVI.]

Ҳамин тариқ, тарзи тафаккури гуманистии муътазилиҳо ва фалсафаи онҳо дар мачмуъ озодии нопурраро дар дин ба фоидаи тарзи тафаккури ақлонӣ ва илмӣ нишон медиҳад. Бо вуҷуди ин, муътазилиҳо монанди мутафаккирони исломӣ пайрави эътиқоди динӣ боқӣ мемонанд ва сохтори ҷаҳонбинии онҳо дар чаҳорчӯбаи динӣ созмон дода шудааст. Ин матлабро дар асоси таҳлили методологии фалсафӣ ва илоҳиётшиносии муътазила метавон равшан кард. Пеш аз ҳама, бояд қайд кард, ки дар масъалаи нахустин воридкунандаи равиши ақлгароӣ дар таълимоти ислом ду нуқтаи назар вуҷуд дорад: ба гуфтаи аш-Шаҳристонӣ [2.33], ақлгароиро бори аввал муътазилиён пайгирӣ намудаанд, дар ҳоле ки Ибни Халдун ақлгароии нахустинро дар таълимоти илоҳиётшиносӣ ва фалсафӣ ба ашъариён нисбат медиҳад ва мегӯяд: "Каломи ашъарӣ бар ду равиш мустақарр буд: яке аз он аз ҷониби фақеҳони пешина ва дигари он аз ҷониби онҳое ба кор мерафт, ки баъдан ба майдони баҳс ворид гаштанд. Дар равиши дуюм масъалаҳои физикӣ, илоҳиётшиносӣ ва мантиқи фалсафӣ бештар мавриди муҳокима қарор мегирифтанд" [3.83].

Ҳ. Волфсон, ки каломи муътазилиро ба ду давра ҷудо кардааст - давраи ғайрифалсафӣ, ки аз соли 26 ҳичрӣ то ба ибтидои ҳаракати тарҷумонӣ (асри II) ва давраи фалсафӣ, ки аз нимаи дуюми асри нимаи дуюми асри II то ба охири ҳаёти интеллектуалии онҳо идома ёфтааст, ҷолиб аст. Муътазилаи фалсафӣ, чунонки ин муаллиф қайд мекунад, ҳукмҳои дедуктивӣ ва қиёсӣ ва аммо ғайрифайласуфҳо танҳо бо усули қиёсии қадима, яъне усуле, ки дар муҳокимаҳои даврони ибтидоии ислом ба кор мерафт, шиносоӣ доштанд. [4.20-21] Бо ин даврае дар назар дошта

[1] **Адрес для корреспонденции:** Косимов Курбан-соискатель кафедры философии Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. Тел.:900886673.

мешавад, ки он пас аз муътазила дар ибтидои асри чорум (тақр. соли 300 ҳичрӣ), замоне буд, ки Абулҳасани Ашъарӣ (260-334 ҳичрӣ) аз муътазила ҷудо шуда, таълимоти нави худро бар асоси ҳадис ва фиқҳи аҳли суннат эълон кард. Ин таълимот, ки бар асоси он мактаби ашъария таъсис ёфт, табиатан хилофи таълимоти муътазила буд.

Муътазилиён дар давраи дуюми вуҷудияти мактаби фикриашон ба китобҳои тарҷумашудаи фалсафии мутафаккирони юнонӣ рӯ оварданд. Албатта, ин маънои онро надошт, ки онҳо ҳамаи маводи ин китобҳоро айнан қабул карданд. Гузашта аз ин, онҳо ҳатто усули ягонаи истифодаи ин матнҳоро надоштанд. Дар мавриди усули нави қиёси мантиқӣ, ки онро муътазилиён коркард намуда буданд, бо иттико бар қавли Ҳ. Волфсон, бояд гуфт, ки он зоҳиран ба усули қиёси пешина монанд буд, аммо аз ду ҷиҳат фарқ мекард: аввалан, дар истифодаи маълумоти фалсафӣ ба ҷои маълумоти матнҳои динӣ, ва сониян, дар истифодаи маълумоти васеъ ва гуногун. Ба ибораи дигар, шакли пешинаи қиёс маълумоти диниро дар шакли тамсил истифода мебурд, дар қиёси нав бошад, ба андозаи зиёд хулосаҳои фалсафӣ ба кор мерафтанд. Ин матлабро олими мазкур чунин шарҳ медиҳад: “Исботи моро барои ин фарзия бояд дар он ҷуст, ки баъзе аз олимони ислом, ки таҳти таъсири ин тарҷумаҳо қарор гирифта буданд, маънои қиёсро аз “аналогия"-и [юнонӣ – К.Қ] ба “силлогизм” иваз намуданд ва қиёсро ба маънои фиқҳии пешинаи он – “аналогия” бо истилоҳи “тамсил” иваз карданд. Ҳамин тариқ, масалан, ҳам Ибни Сино ва ҳам Ғазолӣ қиёсро ба маънои «силлогизм» ва “тамсил”, чунонки дар фиқҳ устувор буд, ба маънои «аналогия», яъне монандии байни ашё ба кор мебурданд; сипас, истилоҳи “тамсил”-ро зикр карда, Ибни Сино қайд мекунад, ки “маҳз ҳамин чизест, ки одамони замони мо онро қиёс меноманд”, ва Ғазолӣ бошад, қайд мекунад, ки “маҳз ҳамин чизро устодони фиқҳ ва устодони калом киёс меноманд”. [4.21]

Ҳамин тариқ, муътазилиён ҳарчанд дар сатҳҳои гуногун чунин ақидаро пайравӣ менамуданд, ки ақл ягона воситаи ҳалли мушкилоти динист, шарҳ ва тафсири масъалаҳои онро дар доираи ақлоният ногузир мешумориданд. Иқболи Лоҳурӣ, гарчанде ки мухолифи ақидаҳои муътазила буд, ақлгарои (ратсионализм)-и муътазилиро чунин тавсиф додааст: “Аммо муҳимтарин саҳми ҷонибдорони ратсионализм (муътазилиҳо – К.Қ.) дар таҳминҳои сирф метафизикӣ, шарҳи онҳо дар бораи модда аст, ки баъдтар онро мухолифонашон - ашъариҳо ба ақидаҳои худ дар бораи табиати Худо мутобиқ карданд. Таваққуҳи ан-Наззом асосан аз хориҷ кардани ҳама гуна худсариҳо аз ҷараёни муташаккили табиат иборат буд. Ҳамин таваққуҳ ба табиатшиносӣ Ал-Ҷоҳизро низ водор сохт, ки иродаи инсонро аз назари комилан манфӣ муайян кунад”. [6] Ба ин маънӣ, муътазилиён динро маҷмуи эътиқоди тобеи низоми мантиқӣ мешумурданд, аз ин рӯ, онҳо имконпазирии мустақилияти комили ақлро аз таҷрибаи объективӣ - ҳам дар донишҳои илмӣ ва ҳам динӣ таъбир менамуданд.

Пайравони муътазила дар эътиқодашон муттаҳид буданд, ки ба ҳар гуна таълимоти исломӣ бояд аз нигоҳи ақлоният ҳусни таваққуҳ зоҳир кард. Қариб ҳамаи муҳаққиқони соҳибниуфузи ин мактаби фикрӣ муътақид буданд, ки баррасиҳои муътазила асосан дар атрофи ду консепсияи муҳимтарин – тавҳид ва адли илоҳӣ тамаркуз буд ва ин консепсияҳоро онҳо ҳамчун масъалаҳои истисноии ҳақиқӣ арзёбӣ менамуданд. Гарчанде ки онҳо мавзуъҳо ва масоили дигарро низ мавзуи баҳсашон қарор медоданд, аммо қобили таваққуҳ аст, ки бисёрии онҳоро мантиқан ба ин ду ғояи бунёдӣ – тавҳид ва адл пайваст мекарданд. Ҳамин тариқ, мувофиқи хулосаи яке аз муҳаққиқони машҳури таърихи фалсафаи ислом, профессори амрикоӣ Маҷид Фахрӣ, то охири асри IX дар таълимоти муътазила панҷ принсипи асосии он ташаккул ёфта буданд: тавҳид, адл, ваъда ва ваъид, ал-манзила байна-л-мазилатайн ва амр би маъруф ва наҳӣ мин мункар. [7.46] Таҳқиқоти охирини таърихӣ, менависад олими дигари покистонӣ Фазл ур-Раҳмон, ки муътазила як гуруҳи зиёиёни мусулмон буданд, ки дар арсаи мунозишаҳои бузурги идеологӣ дар Шарқи Наздик дар асрҳои аввали рушди ислом муваффақ буданд то онро аз ҳуҷумҳои идеологии гностисизм, насроният, зардуштия ва буддизм дифоъ кунад. Яке аз аслиҳае, ки онҳо аз дини Ислом дифоъ мекарданд, илова мекунад муаллиф, таълимоти озодии ирода ва масъулияти инсон буд, ки онро мехостанд аз рӯи ақидаҳои фалсафии аслии юнонӣ ташаккул диҳанд. [8.26]

Муътазилиён бо баррасии ин масъалаҳо ҳарчи бештар ба ихтилофоти байни ақоиди динӣ ва ақлӣ-мантиқӣ ва фалсафӣ рӯ ба рӯ омада, аз ин рӯ, дар баробари таъбири ақлонӣ ба таъвил даст мезананд ва дар ниҳоят ақл ва фалсафаро бар дин афзалият медиҳанд, дар ҳоле, ки ақоиди мактаби фикрии ашъария баръакси он буд. Истифода аз таъвил – шарҳу тафсири ва дарёфти маъниҳои ботинии матни муқаддас фарқияти дигар ва асоситарини муътазила ва ашъария ба ҳисоб меравад. Аммо, ин принсип аз замони Абулҳасани Ашарӣ то замони Ал-Ғазолӣ ва Фахриддини Розӣ хеле тағйир ёфтааст, яъне ҳарчанд Абулҳасани Ашарӣ истифодаи таъвилро ба таври возеҳ рад кардааст, Ал-Ғазолӣ дар “Қонун ат-таъвил” -и худ баъзе қоидаҳоро барои тавлиди ҳақиқии дониш пешниҳод мекунад ва Фахриддини Розӣ бошад, бо тафсири ақлонии Қуръон ва таълифи китобаш бо номи “Тафсири Кабир” дар шинохти таъвилу тафсир аз Ал-Ғазолӣ дуртар рафт.

Ҳақиқат ин аст, ки зоҳиран Ал-Ғазолӣ нисбат ба файласуфон оид ба масъалаҳои дар боло зикршуда далелҳои қолибтаре надошт. Ҳатто дар баъзе асарҳояш ӯ маҷбур шуд, ки ҳамон далелҳои фалсафиро ба такрор ва бо тавзеҳи заифтар истифода намояд. Тавре ки Ҳ. Корбен навиштааст: “Тамоми саъю кӯшишҳои Ғазолӣ ба он равона шуда буданд, ки ба файласуфон нишон диҳад, ки таҳқиқоти фалсафӣ чизеро кашф карда наметавонад. Мутаассифона (барои Ғазолӣ – К.Қ.), ин корро танҳо аз тариқи таҳқиқоти фалсафӣ ба иҷро расондан мумкин аст. Бо ғазаби бениҳоят ӯ ба муқобили таълимот дар бораи абадияти олам даъво мекунад; дар раванди нузули Ақл ӯ фақат маҷозро мебинад ва аз назари вай зебогию дақиқии ин назария берун мемонад... Ҳадафи “ханҷари тез”-и ӯ – инкори сабабияти ашъариён ва

ҳамроҳ бо он – назарияи Ибни Сино дар бораи имкон надоштани вуҷудияти ҷавҳарҳо ба зоти худашон... буд. Барои Ғазолӣ тамоми равандҳои табиӣ ба низоме мутобиқат мешуданд, ки бо иродаи илоҳӣ пешакӣ маълум буданд ва ин ирода метавонист, ки равандҳои мазкурро ба як лаҳза нобуд кунад" [9.183]

Маълум аст, ки ҳангоме ки сухан дар бораи таносуби ақл ва фалсафа меравад, масъалаи асосие, ки ба миён меояд, ба ҳақиқат дахл дорад. Ин масъала ҳанӯз аз даврои ибтидоии ислом дар фалсафаи он мавриди таҳлилу баррасии мутафаккирони мактабҳои гуногун, аз ҷумла муътазила ва ашъария буд. Муҳаққиқи маъруфи рус А.В. Смирнов дар истинод бар ақидаҳои ашъария менависад, ки аксарияти намояндагони мактабҳои ақлгарои ислом аз мавқеи дифоъ менамуданд, ки ки тибқи он ҳама гуна дониш хусусияти зарурӣ-шартӣ - *изтирорӣ* дорад. Ӯ илова мекунад: "Аз нуқтаи назари онҳо, иродаи инсон қодир бар он нест, ки донишҳои ҳақиқиро дар даст орад ва ё донишҳои ботилро аз байн барад; фаротар аз он, худи дониш дар бораи ботил ё ҳақиқӣ будани дониши худро инсон наметавонад, ки бо кӯмаки иродаи озодаш ҳосил кунад". [10.46] Муътазилиён бошанд, баҳс дар бораи масъалаи ҳақиқатро тавсиъа дода, амиқтар баррасӣ менамоянд. А.В. Смирнов дар идомаи ин матлаб менависад, ки қабл аз ҳама муътазилиён доираи ифодаи афкорро муайян мекарданд, ки дар нисбати онҳо масъала дар бораи ҳақиқатро матраҳ кардан мумкин аст. Ӯ нишон медиҳад, ки дар ин доира ифодаҳое монанди *истифҳом, ал-амр ва ан-наҳй, ал-'асаф, таманнин ва мас'ала* мақоми ҳақиқат ва ботилиятро надоранд; дар айни ҳол, маълумоте, ки дар он нафй ва исбот, мадҳ ва замм ва тааҷҷуб ё ҳақ ё ботил буда метавонанд: "Ҳақ будан" ва "ботил будан" тибқи ақидаи муътазилиён, ки ба мувофиқатнокӣ бо "ҳақиқати ашё ишора мекунад, тавсифи ин ифода аст". [11.46]

Дар ин ҷо бояд ба он таваҷҷуҳ кард, ки хоҳиш ва озодии инсон ба ақли ӯ вобаста аст ва танҳо дар доираи фаъолияти ақл инсон хоҳиш ва иродаи хешро идора карда метавонад. Ин хулосаро метавон бо гуфтаҳои Плотин, ки таъсири афкори ӯ монанди файласуфони динари юнонӣ ба муътазилиён зиёд аст, нишон дод: "...агар фарз кунем, ки ба ғайр аз ва новобаста аз хоҳиш, худи ақл бо дониши хеш мабдаи ҳаракат ва пешбарандаи феъл аст, пас суоле ба миён меояд, ки он ба кучо равона карда шудааст ва дар кучо ва чӣ тавр мекунад онро амалӣ менамояд? Оё чунин аст, ки худи он хоҳиши махсусро ба вуҷуд меорад, ё таврест, ки танҳо хоҳишҳоро зинат медиҳад, ки танҳо пас аз он дар натиҷа [дар корамон] озод ҳастем? Аммо ҳатто дар ин сурат ҳам озодӣ на ба худи амал, балки ба ақл тааллуқ хоҳад дошт, зеро ҳама гуна амалия, ба монанди он, ҳатто агар аз ҷониби ақл идора шавад, ҳамеша як чизи мураккаб ва омехта аст, ки дар он озодӣ холис нест". [12.249]

Ҳангоме ки сухан дар бораи "ақл қуввааст, ки инсон ба василаи он байни худаш ва боқии ашё фарқ мегузорад", меравад, он қабл аз ҳама, идроки нафси хеш, сипас, кашфи он чизе, ки фарққунандаи байни нафс ва байни дигар ашё, яъне кашфи навъи алоқа байни нафси инсон ва дигар ашёи вуҷуд, сипас, кашфи алоқаҳои байни ашё мебошад. Дар ин ҷо, Ал-Аллоф инсонро бар такмил додани ақлаш масъул медонад. Дар ин ҷо масъалаи балоғати инсон ба миён меояд, ки ба қавли ӯ одамон дар балоғат мухталифанд ва илова мекунад: "Балоғат фақат ба камоли ақл буда метавонад... ва ақл барои одамон илм аст, зеро ки инсон нафси хешро бо он аз он чизе мамнуъ буда, девона нафсашро нигоҳ дошта наметавонад, бозмедорад. Соҳиби ин сухан мегӯяд, ки ин илмҳо бисёранд, ки аз онҳо ин зарурати ичборӣ бармеояд ва онҳоро бояд инсон пеш аз такмил додани ақл бо санҷиши ашё, ихтиёру омӯзиши онҳо дарк намояд". [12.569] Дар масъалаи имконияти амал намудани инсон, Ал-Аллоф тасдиқ мекунад, ки феъл "дар нисбати солимии ақл ва саломатии инсон" яке аз хосиятҳои гузаранда мебошад. Ӯ феъли нафс ва феъли инсонро ҷудо карда, гуфтааст: "Дар нисбат ба [инсон] вуҷудияти феъли нафс ҳангоми нобудии қобилият ва дар баробари он – имконият барои вазъияти феъл номумкин аст". Ӯ ин хосиятро барои афъоли ҷисмҳо ҷоиз дониста, муқаддам будани имкониятро эътироф менамуд, ки аз тариқи он феъл дар вазъи авал ба ичро мерасид. [13.50]

Намояндаи дигар муътазилия Абу-л-Ҳузайл дар байни онҳое, ки ба ҳалли мубоҳисаҳои муътазилӣ дар бораи назарияи исломии атомизм, ки барои тавзеҳ додани "муносибати байни Худо ва махлуқоташ" истифода шудааст, мақоми хосса дорад. Мувофиқи ин назария, олам аз ҷузъҳо (атомҳо) иборат аст, ки хурдтарини онҳо зарраҳои ҷисмонӣ буда, моҳиятан тақсимнашавандаанд. Моддаҳо (ҷавҳарҳо)-и олам аз ҷамъшавии атомҳо ва аразҳое, ки дар онҳо вуҷуд доранд, ташаккул ёфтаанд ва аразҳо қобилияти мавҷудияти беохир (*бақо)*-ро надоранд, аммо аз ҷониби Худо бо дахолати доимӣ ва бевоситаи Ӯ ба олам дастгирӣ меёбанд. Маҳз Абу-л-Ҳузайл Ал-Аллоф буд, ки баъдтар ба таҳияи консепсияи марбут ба *ҳудус ул-ҷаваҳир* даст задааст. Далелҳои зиёди Ал-Аллоф ва инчунин теологҳои пешрав барои исботи моҳияти ҷавҳарҳо мавҷуданд, ки аксари онҳоро Абу Ал-Ҳасан Ал-Ашъарӣ дар китоби машҳури худ "Мақāлāт ул-ислāмиин ва ихтилāф ул-мусалиин" ("Мақолаҳои исломиён ва тафовути ибодаткунандагон") зикр намудааст. Дар байни ин далелҳо оварда мешавад, ки Абу-л-Ҳузайл Ал-Аллоф қудрати илоҳиро бо ба ҳам овардан, ҷудо намудани ҷисм ва ба ҳолати лойатаҷаззо овардани онро иртибот марбут мекунад. Ӯ навиштааст: "Абу-л-Ҳузайл гуфт, ҷоиз аст, ки ҷисмро Аллоҳи субҳонуҳу тафриқа намояд ва ҳар чизе, ки дар он аз иҷтимоъ аст, ботил созад, то ки он ба ҷузъи ло йатаҷаззо (тақсимнашаванда) бадал шавад. Ин ҷузъ ҳақиқатан ло йатаҷаззоест, ки он на дарозӣ, на паҳноӣ, на чуқурӣ, на иҷтимоъ (ба ҳам омадан) дар он ва на ифтироқ (аз ҳам ҷудо шудан) вуҷуд дорад. Ҷоиз аст, ки он ғайр аз худашро ҷамъ ва ҳам ҷудо месозад". [14.314]

Ин нуқтаи назари Абу-л-Ҳузайл Ал-Аллоф ва пайравони дигари муътазила минбаъд на танҳо аз ҷониби илоҳиётшиносни ақлгарои ислом, балки дар таълимоти мутафаккирону файласуфони асрҳои асримиёнагии аврупоӣ низ инъикос ёфта, дар шакли мукаммалтар ва навшуда пешкаш мегардад. Масалан, файласуф, математик, физик, ҳуқуқшинос ва дипломати машҳури немис Г.В. Лейбнитс (1646-1716) дар гуногунандеши (плюрализм)-и

ҷавҳаршиносӣ ва ё монадологияи хеш таъкид намудааст, ки монадаҳо басит буда аз ҷузъҳо таркиб намеёбанд. Дар маҷмуъ, ин нуқтаи назари Лейбнитсро олими машҳури рус Б.М. Кедров чунин ҷамъбаст кардааст: "Лейбнитс нуқтаи аввали ин консепсияро пазируфт ва онро ба "атомҳо" -и руҳонӣ – "монадҳо" интиқол дод, ки онро моддаҳои тақсимнашаванда, комилан "унсурҳои" олам меҳисобид. Онҳо мабодии рӯҳонӣ буда, аз ҳама гуна моддиёт ва он аломатҳое, ки бо материя алоқаманданд, масалан, фазо, маҳруманд, ба ибораи дигар, онҳо дар фазо вуҷуд надоранд: фазо ба беохирӣ тақсим мешавад ва монадҳо тақсимнашавандаанд, онҳо ботинан том ва ягонаанд ва муттаҳид шуда, гӯё "воҳид", ҷузъҳои тақсимнашавандаи онро ташкил медиҳанд. Ҳамин тариқ, монадҳои Лейбниц антиподҳои атомҳои моддӣ мебошанд". [15.128]

Тамоюлоти ақлгароии муътазилиён ҳамчунин бо назари интиқодии худи пайравони ин мактаби фикрӣ нисбат ба таълимоти муътазилиёни дигар, ба хусус чеҳраҳои намоёни он муайян карда мешавад. Нахустин интиқоди возеҳ аз илоҳиётшиносии ислоҳотхоҳи Абу-л-Ҳусайн Ал-Басрӣ (ваф. 436/1045), ки баъзе асарҳояш то замони мо расидааст, аз ҷониби ҳамасраш фақеҳ (караим)-и яҳудитабор Абу Яъқуб Юсуф Ал-Басир аст (ваф. тақр. 431/1040). Дар як рисолаи қисман ҳифзшуда, ки унвонаш номаълум аст, Ал-Басир далели исботи мавҷудияти Худоро дар таъбири Ал-Басрӣ инкор намуда, аз ҷумла тасдиқ кардааст, ки раддияи ӯ дар бораи аразҳо бар пояи муайянкунандагони маъноҳои аслӣ ташакул ёфтааст, ки исботи пайдоиши муваққатии ҷисмҳоро имконнопазир гардонд. [16]

Эътирози асосии Юсуф Ал-Басир ба ин далел он аст, ки он то даме эътибор надорад, ки агар ҳаракат ва сукунт ҳамчун муайянкунандаҳои ниҳоӣ (*гоӣ*) ё аразҳои воқеии ба ҷисм иловашуда аразҳои воқеии иловагии бадан тасаввур карда нашаванд. Зеро, баҳс мекунад ӯ, фарқ кардани ҷисм ва сифатҳо ё аҳволи ҳаракат ва сукун ғайриимкон аст, вақте ки онҳо дар муайянкунандаи энтитативии ҳаракат ва истироҳат муайян нашудаанд. Тафовут байни ҷисми ҳаракаткунанда ва ҳаракати он танҳо дар сурате муайян шуда метавонад, ки агар ҳардуи онҳо ҳамчун зоти устувор эътироф карда, новобаста аз якдигар шинохтан мумкин аст. Сифатҳои зотӣ ва абадии Худоро монанди илми Ӯ мисол меовард, ки он барои Абу-л-Ҳусайни муътазилӣ ғайр аз Худо чизи дигаре буда наметавонад ва Юсуф Ал-Басир ба хулосае меояд, ки барои Абу-л-Ҳусайн муқаррар намудани *ғайрия* байни ҷисм ва дар ҳоли ҳаракат будани он ғайриимкон аст. Чунин *ғайрияро* танҳо бо хулоса баровардан дар бораи муайянкунандаи шартии ҳаракат тасдиқ кардан мумкин аст. Азбаски Абу-л-Ҳусайн мафҳуми заминаҳои шартиро рад мекунад, вай пайдоиши муваққатии ҷисмҳоро исбот карда наметавонад. [17.151-157]

Сипас Юсуф Ал-Басир идомаи баҳси Абу-л-Ҳусайнро иқтибос меорад. Далел барои пайдоиши муваққатии ҳаракат ва сукун, тасдиқ мекунад Абу-л-Ҳусайн, дар он ифода меёбад, ки ҳастии онҳо дар муқоиса бо ҳастии абадӣ, ки нобудии он номумкин аст, имкон надорад. Ҳар як ҳаракати ҷисм метавонад бо ҳаракати дигар ё бо сукун иваз карда шавад ва ҳар як ҳолати сукун метавонад бо ҳаракат иваз карда шавад. Воҷиб бояд ҳатман вуҷуд дошта бошад (воҷиб-ул-вуҷуд). Агар мавҷудияти он ба феъли фоъил вобаста мебуд, пеш аз он вуҷуд надоштани адам (нобудӣ) лозим мешуд, ки ин ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, абадӣ бояд новобаста аз ҳама гуна вазъият ҳамеша вуҷуд дошта бошад. Ал-Басир бар ин нуқтаи назар эътироз мекунад, ки ҳар гуна шоҳиди ҷисми ҳаракаткунанда аз рӯи зарурат медонад, ки он ҳаракат мекунад, аммо ӯ дар бораи пайдоиш ва навшави (*тағаддуд*)-и он хулосае бароварда наметавонад, ба шарте ки агар эътироф накунад, ки барои он шарти зарурӣ вуҷуд дорад, ки онро ба ҳаракат медарорад. Ҳамин тавр, тасдиқи Абу-л-Ҳусайн дар бораи исботи пайдоиши ҳаракат ва сукун ба мабодии худи ӯ хилоф аст, зеро ки ӯ вуҷудияти ин шартҳоро қабул надорад.

Ҳамин тариқ, таҳлилҳои фавқуззикр масъаларо дар бораи он ки то кадом ҳадд муътазилиён дар фаҳмиш ва таҳлили масоили гуногуни олам ва инсон ба далелҳои ақлонӣ ва мантиқӣ такя менамуданд, равшан карда метавонанд. Баҳсҳои гносеологӣ оид ба масъалаҳои динӣ дар даврaҳои аввали тафаккури исломӣ боиси зарурати пайдо кардани усул ва заминаҳои боэътимоди ба даст овардани дониши ҳақиқӣ гардид. Муътазила аввалин мактаби фикрие буд, ки ин ниёзро пай бурда, кӯшиш кард, ки методологияи динро дар меҳвари ақл ва илм муқаррар кунад..

АДАБИЁТ

1. NaderA.N (1956). Le systeme philosophigue des Mu'tazila, Beyrouth, les lettres orientales, p. 20 81.
2. Аш-Шахрастани Мухаммад. Книга о религиях и сектах. Ч.1. Ислам. Пер. с араб., введ. и коммент. С.М. Прозорова. М.: «Наука», 1984. С. 33.
3. ابن خلدون. بيروت 1982. ص. 86
4. Wolfson H. A. Philosophy of Kalam, Garward University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 1976, p. 20-21.
5. Wolfson H. A. Philosophy of Kalam, p. 21.
6. Iqbal M. The Development of Metaphysics in Persia. A Contrbution to the History of Muslim Philosophy. Iqbal Academy Pakistan. Retrieved. Lahore, 2014.
7. Fakhry M. (1983) A History of Islamic Philosophy. Columbia University Press, p. 46.
8. Rahman, Fazlur 1979. Islam. University of Chicago, p. 26.
9. Корбен А. История исламской философии. Пер. с франц. А.А. Кузнецова. – М.: Прогресс-Традиция, 2010. С. 183.
10. Смирнов А. Что стоит за термином "средневековая философия" (рассмотрение вопроса в ракурсе проблематики истины и причинности) // Средневековая арабская философия. Проблемы и решения. – М.: Изд. фирма "Восточная литература" РАН, 1998. С. 46.
11. Плотин. Сочинения. – СПб.: «Алетейя» при участии Греко-латинского кабинета Ю.А. Шичалина, Москва, 1995. С. 249.
12. Аш-Шахрастани Мухаммад. Книга о религиях и сектах. Ч. 1. Ислам. С. 50.

13. أبو الحسن الأشعري، مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين، تحقيق: هلموت ريتر، دار النشر فرانزشتايز بفسبادن: 1980. ص. 314
14. Кедров Б.М. Монадология Лейбница и атомистика // Organon 5, 1968. С. 128.
15. Madelung W.& Schmidtke S. Rational Theology in Interfaith Communication; Abu l-Husayn al-Badri's Mu'tazil Theology among the Karaites in the Fatiimid Age, Leiden 2006.
16. ركن الدين بن الملاحمى. المعتمد في أصول الدين. لندن 1991. ص. 151-157

ТАМОЮЛОТИ АҚЛГАРОИ (РАТСИОНАЛИЗМ)-И МУЪТАЗИЛА

ҚОСИМОВ Қ.

Муаллиф дар мақолаи хеш муътазиларо ҳамчун қадимтарин мактаби каломии исломӣпиндошта, зикр менамояд, ин ҷараён яке аз муҳимтарин ҷараёнҳои мактаби ақлгарои ислом ба ҳисоб меравад. Дарвоқеъ, муътазилиҳо, ки авлавияти ақли инсонӣ ва озодии иродаи инсонро пайгирӣ менамуданд (бар хилофи қазою қадар), имкон пайдо карданд, ки дар таълимоти ақлгароёшон гносеология, онтология ва психологияро ҳамчун низоми нави илмӣ мураттаб созанд. Ин ҳама, бо тақозои замон, албатта, танҳо дар асоси баррасии ақидаи онҳо дар бораи табиати ваҳдат, Худо, инсон ва чунин падидаҳои динӣ ба монанди ваҳйи илоҳӣ ва китоби муқаддас сурат гирифта метавонист.

Ҳамин тавр, муаллиф мавзӯъро хуб омӯхта пешниҳод менамояд, ки Муътазилиён ақлро сарчашмаи ҳамаи донишҳо медонистанд ва мекӯшиданд, ки масъалаҳои назариявӣ ва амалии исломро бо таваҷҷуҳ ба ақл ва дониш ба низом дароранд.

Калидвожа: Худо, Қуръон, му'тазила, Ислом, ақл, дин, фалсафа, табиат, воҳид, ҳастӣ.

РАЦИОНАЛИЗМ МУТАЗИЛА

ҚОСИМОВ Қ.

В своей статье автор рассматривает Мутазила как старейшую школу исламского богословия и упоминает, что это течение является одним из важнейших течений интеллектуальной школы ислама. Фактически мутазилиты, которые следовали примату человеческого разума и свободной воли человека (в отличие от Казу), имели возможность организовать эпистемологию, онтологию и психологию как новую научную систему в своих интеллектуальных учениях. Все это, с учетом требований времени, конечно, могло быть сделано только на основе рассмотрения их взглядов на природу единства Бога, человека и таких религиозных явлений, как божественное откровение и священная книга.

Таким образом, автор досконально изучает тему и предполагает, что мутазилиты считали источником всех знаний разум и пытались систематизировать теоретические и практические вопросы ислама с вниманием к разуму и знаниям.

Ключевые слова: Бог, Коран, мутазилиты, ислам, разум, религия, философия, природа, единство, бытие.

RATIONALISM OF MU'TAZILA

KOSIMOV K.

In his article, the author considers Mu'tazila as the oldest school of Islamic theology, and mentions that this current is one of the most important currents of the intellectual school of Islam. In fact, the Mu'tazilites, who followed the primacy of human reason and free will of man (in contrast to Qazu), had the opportunity to organize epistemology, ontology and psychology as a new scientific system in their intellectual teachings. All this, with the demands of time, of course, could only be done on the basis of examining their views on the nature of unity, God, man, and such religious phenomena as divine revelation and the holy book.

Thus, the author thoroughly studies the topic and suggests that the Mu'tazilites considered reason as the source of all knowledge and tried to systematize the theoretical and practical issues of Islam with attention to reason and knowledge.

Keywords: God, Qur'an, mu'tazila, Islam, mind, religion, philosophy, nature, unity, existence.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК 161.2 (575.3)

ТАҲЛИЛИ ҚАЗИЯҲОИ МУТТАСИЛА ВА МУНФАСИЛА АЗ ДИДГОҲИ ХОҶА НАСИРУДДИНИ ТӮСӢ

СУЛАЙМОНОВ Б. С.[1]

Дар асрҳои миёна мутафаккирони Шарқ нисбат ба дигар мақулаҳои мантиқӣ қазияҳоро бештар мавриди омӯзишу баррасӣ қарор додаанд. Дар ҷараёни маърифат инсон алоқаи байни ашё ва аломатҳои онҳоро кушода, муносибати байни ашёро муқаррар карда, бурҳони мавҷудияти онҳоро тасдиқ ё инкор мекунад. Ин алоқа ва муносибат дар тафаккур бо шакли қазияҳо инъикос ёфта, алоқаи мафҳумҳоро нишон медиҳад. Дар муқоиса бо мафҳум, қазия қавли (ибораи) таркибӣ мебошад, зеро онҳо аз якчанд мафҳумҳо иборат мебошад. Одатан, мутобиқи таснифи мавзуоти илми мантиқ қазияҳо дар зинаи дуюм баъд аз мафҳумҳо ҷойгир шудаанд. Онҳо аз рӯи сохторашон ба қазияҳои сода ва мураккаб ҷудо мешаванд. Барои ошкор кардани мафҳуми онҳо ҳанӯз аз замонҳои пеш аз мелодӣ то кунун таҳлилҳо дар шакли куллӣ ва ҷузъӣ гузаронида мешуд, то ки мавзуи пажӯҳишшаванда дуруст дарк карда шавад. Қазияҳои сода аз ду мафҳум, яъне мубтадо (S), хабар (P) ва бандакҳои мантиқӣ «аст», «нест», «мебошад» ва «намебошад» сохта мешаванд. Масалан, S-P аст ва S-P нест. Вале қазияҳои мураккаб аз ду қазияи сода ба воситаи яке аз пайвандакҳои мантиқӣ – муттасила «ва (Λ)», мунфасила «ё (V)», шартӣ «агар ...он гоҳ (→)», эквивалентӣ «агар ва танҳо агар ...онгоҳ (↔)», инкорӣ «на, не (¬)» сохта мешаванд. Ин содатарин шакли сохтории қазияҳост ва қисматҳои зиёдест, ки бинобар маҳдуд будани доманаи таҳқиқ сарфи назар мешаванд.

Аз таърифи мухтасари зикршуда, маълум мегардад, ки таснифи мантиқии қазияҳо васеъ буда, дар ҳаҷми як мақола наметавон ин баҳсро матраҳ кард. Бинобар ин, барои дар шакли абстрактӣ таҳлил намудани мавзуи пажӯҳиш бахше аз қазияҳои мураккаб, яъне қазияҳои муттасила ва мунфасиларо аз дидгоҳи мутафаккири бузурги машриқзамин – Насируддини Тӯсӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор додем.

Абӯҷаъфар Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Ҳасани Тӯсӣ мулаққаб ба Насируддин Тӯсӣ (1201-1275) дар осори мантиқияш «Асос ал-иқтибос», «Таҷрид ал-мантиқ», «Таъдил ал-меъёр фӣ ан-нақди танзил ал-афкор» ва «Рисолаи мақулот» масоили мантиқии то замони худ расидаро матраҳ намуда, оид ба қазияҳои муттасила ва мунфасила фикрашро ба шакли возеҳ баён намудааст. Мусаллам аст, ки асосгузори илми мантиқ Арасту аст ва қонунҳои илми мантиқро маҳз ӯ тарҳрези намудааст, вале агар ба таҳлилу таснифи анъанавии қазияҳо ва махсусан, қазияҳои муттасила ва мунфасила диққат диҳем, тақсимбандии онҳо ҳанӯз аз мактаби раввоқиён маншаъ гирифта, то замони Тӯсӣ дар ҳолати рушду ташаккул боқӣ мондааст.

Насиррудини Тӯсӣ қазияро на дар шакли имрӯра: «Қазия шакли тафаккурест, ки дар он нишона ва муносибатҳои ашё тасдиқ ё инкор карда мешаванд» [13, 30], балки дар шакли анъанавии асримиёнагӣ, таркиби онро аз ду чиз, маҳкум алайҳӣ ва маҳкум биҳӣ, яъне аз ду мафҳум ва зиёда аз он дониста, баъдан онро ба «қазияи ҳамлӣ» («котегоричное суждение») ва «қазияи шартӣ» («условные суждения») тақсим кардааст. Ин ду қазияи додашуда, ҳамчун ҷумлаҳои хабарӣ ба андешаи Тӯсӣ қазияҳое хонда мешаванд, ки дар раванди таҳлилҳои мантиқӣ иттиҳоди воқеиро ба ҳам меоваранд ва аз ду истилоҳи алоҳида сохта мешаванд. Дар ҷое ки истилоҳ дар шакли пурра ифода ёбад, мавзуро пешгӯӣ мекунад. Ин амал аз он далолат мекунад, ки ҳаҷми «мавзуъ» («субъект») бо ҳаҷми «маҳмул» («предикат») тобиш меёбад, яъне ҳамоҳангӣ дар пайдарпайии онҳо дида мешавад. Гузашта аз ин, пайвастшавии мубтадо бо хабар (мавзуъ ва маҳмул) ба вуҷуд меояд, ҳамчун: «Аҳмад мушоҳидакунанда аст» [8, 76].

Дар қазияи додашуда (Б.С.), «Аҳмад» мавзуъ, «мушоҳидакунанда» маҳмул ва «аст» бандаки мантиқӣ мебошад, ки формулаи мантиқиаш чунин аст: S-P аст.

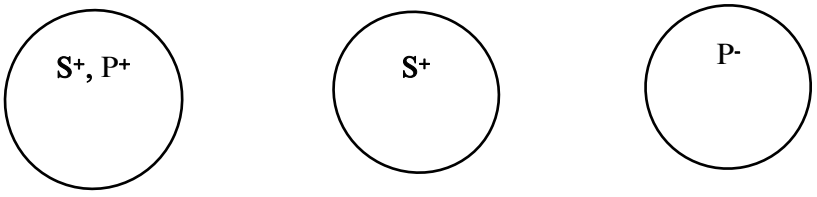

[1] **Адрес для корреспонденции:** Сулаймонов Бахманёр Сайдихсонович - кандидат философских наук, доцент кафедры философии и политологии Таджикского государственного института языков имени Сотима Улугзода. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6, Тел.: (+992) 938384345.

Агар пайдарҳами дар раванди ифодаёбии мафҳум мушоҳида нашавад ҳам мубтадо, хабар ва бандаки мантиқӣ таркиббандӣ карда мешаванд, вале дар шакли ноқис, масалан, «Аҳмад Офтоб аст». Ин ҷо, «Аҳмад» мазуъ, «Офтоб» маҳмул, «аст» бандаки мантиқӣ аст. Қазия дода шудааст, хабари мантиқӣ ифода ёфтааст, лекин дар шакли дурӯғ.

Ноҳақ будани қазия дар формулаи мантиқӣ барҷало мушоҳида мешавад, чун: S-P нест.

Пажӯҳишҳо нишон медиҳанд, ки дар таълимоти мантиқии мутафаккир мубтадои қазия, одатан, хабарро пешгӯӣ мекунад. Дар сурати риоя нашудани ин матлаб қазия дурӯғ дониста мешавад, чуноне ки дар боло зикр намудем.

Насируддин Тӯсӣ қазияҳоро дар ҳар маврид вобаста ба мавзуи баррасишаванда аз рӯи сифат ва миқдор дар китоби «Асос ал-иқтибос» тақсимбандӣ намудааст, ки ин нахустин тақсимбандии мукаммал дар илми мантиқ ба ҳисоб меравад. Ӯ чунин мепиндорад, ки ҷумлаҳои хабарӣ аз рӯи характери миқдории мавзуъ ба қазияи шахсӣ, қазияи ҷузъӣ ва қазияи куллӣ ҷудо мешаванд. Агар дар қазияи хабарӣ мавзуъ шахсӣ ё мафҳуми шахсӣ бошад, дар он сурат он қазияи шахсӣ номида мешавад. Мисол: «Бар тақдири аввал қазияро шахсӣ хонанд ва он ё мӯҷиба бувад, монанди: Зайд котиб аст, ё солиба бувад, монанди: Зайд котиб нест. Агар куллӣ бувад «каммият» (миқдор) («количество») хонда мешавад ва агар ин набувад «қазияи муҳмала» («неопределённое суждение») хонда мешавад. Мисоли мӯҷиба: Мардум котиб аст ва акси ин дар солиба, мардум котиб нест. Дар қазияи мазкур маълум нест, ки мафҳум ба кул далолат мекунад ё ба ҷузъ» [8, 73].

Дар ин ҳолатҳо агар миқдор зикр карда нашавад «қазияи маҳсура» *(сур* («квантор»)*, ки миқдори ҳукмро талаб ва таъйин кунад)* хонда шавад ва он ду гуна бувад. Дар рафти таҳлил ҳукм ба ҳамаи ашхос «кул» далолат кунад онро «куллия» ва агар бар баъзе «ҷузъ» далолат кунад онро «ҷузъия» хонанд. Мисол барои куллияи мӯҷиба: «Ҳамаи мардум котибанд ё ҳар марде котиб аст. Куллияи солиба: Ҳеҷ мардум котиб нест. Ҷузъияи мӯҷиба: Баъзе мардумон котибанд. Ҷузъияи солиба: Баъзе мардумон котиб нестанд» [8, 73].

Аз матни додашудаи таснифи қазияҳои Тӯсӣ пешниҳод карда, хулоса баровардан (С.Б.) мумкин аст, ки ин қазияҳо – қазияи шахсӣ, қазияи ҷузъӣ ва қазияи куллӣ на тасниф, балки яке дар заминаи дигаре ба вуҷуд омадаанд, яъне Тӯсӣ аз қазияи шахсӣ тавонистааст, ки қазияи ҷузъӣ ва куллӣ истинтоҷ *(аз чизе чизи дигар ҳосил кардан)* кунад.

Дар навбати дуюм, Тӯсӣ, қазияҳоро аз рӯи «кайфият» (сифат) («качество») ба тасдиқӣ ва инкорӣ ҷудо карда, изҳор медорад, ки вобаста ба сифати пайсатшавӣ мумкин аст, ки аз онҳо тасдиқӣ ё инкорӣ ҳосил шавад.

Агар қазияи хабарии тасдиқиро мисол оварем, чунин аст: «Зайд котиб аст» ва агар қазияи хабарии инкориро мисол оварем, чунин натиҷа медиҳад: «Зайд котиб нест». Дар сурати дуруст ифода наёфтани ин гуна қазияҳо, қазияи додашуда номаълум мемонад ва аз он шакли сеюм (хулоса) ҳосил нашуда, чизе фаҳмида намешавад.

Баъд аз раддабандии қазияҳои хабарии миқдорию сифатӣ, Насируддини Тӯсӣ дар заминаи онҳо кӯшидааст, ки қазияҳоро аз рӯи сохту таркибашон ба ду гурӯҳ: қазияи «шартии муттасила» («условно-соединительные») ва қазияи «шартии мунфасила» («условно-разделительные») ҷудо намуда, дар бораи сохтори онҳо чунин менависад: «Агар дар байни қазияҳои шартӣ чунин муносибат бошад, ки аввалин қазия қарори дуюмро ба даст меорад ё охиринро рад мекунад, ин гуна қазия – қазияи муттасила номида мешавад. Агар, дар байни ин ҷузъҳо мувофиқати мантиқӣ дида намешавад ё ҷудошавӣ мушоҳида мешавад ин қазияро қазияи шартии мунфасила меноманд» [8, 69].

Қазияи шартии муттасила дар навбати худ ба ду навъ ҷудо мешавад: Қазияи шартии муттасилаи тасдиқӣ, ҳамчун: «Агар офтоб барояд он гоҳ рӯз мешавад» ва қазияи муттасилаи шартии инкорӣ, масалан: «Нодуруст аст, ки агар офтоб барояд он гоҳ рӯз вуҷуд надорад». Мушкил нест пайбурдан байни қисматҳои қазияи шартии муттасилаи тасдиқӣ ва инкорӣ. Дар қазияҳои шартии муттасила «Агар.... он гоҳ» ҷумлаҳои хабариро тасдиқ намуда, «Нодуруст аст, ки.....он гоҳ» инкоркунандаи ҷумлаҳои хабарӣ мебошанд.

Қазияҳои шартии мунфасила низ дар навбати худ ба ду навъ ҷудо мешаванд: Қазияҳои шартии мунфасилаи тасдиқӣ ва қазияҳои шартии мунфасилаи инкорӣ. Дар шакли мисоловарӣ қазияҳои шартии мунфасила Тӯсӣ чунин мисол меорад: «Ё офтоб ғуруб кард ё ин ки шаб шуд». Ба ҳамин шакл мисоловарии қазияи шартии мунфасилаи инкорӣ оварда мешавад: «Нодуруст аст, ки ё офтоб ғуруб кард ё ин ки шаб шуд».

Агар ба шакли сохтории қазияҳои муттасила ва мунфасила диққат диҳем, маълум мешавад, ки дар таълимоти мантиқии Насируддини Тӯсӣ қазияҳои шартӣ аз ду қазияи одӣ таркиб ёфтаанд, аввалини онҳо «муқаддам» («антецедент») дуюмин «толӣ» («консеквент») номида мешаванд ва муқаддамот толиро ҳамеша мувофиқат мекунанд. Дар сурати мувофиқат накардан қазияи додашуда, ки ё муттасила аст ва ё мунфасила шаклан ва мазмунан маънои худро гум карда, ҳамчун сохтори мантиқ дониста намешавад.

Тӯсӣ тамоми мавзуоти илми мантиқро дар китобҳои мантиқияш таърифу тасниф намуда, онҳоро дар шакли алоҳидагӣ ва зергурӯҳҳо раддабандӣ карда, ба ҳамин шакл «муқаддам» ва «толӣ»-ро, ки дар қазияҳои муттасила ва мунфасила барои як натиҷагирӣ истифода мешаванд, дар таснифи панҷ маънои вазифавӣ бо шаклҳои истифодабарӣ

маънидод намудааст: «Якум, вобаста ба вақт, ҳамчун оянда, ҳозираву гузашта, падару писар, гузаштаву ҳозира ва пайдарпайии ҳазираву гузашта, писару падар, ҳазира – гузашта. Дуюм, ҳамчун як муқаддам барои ду, ҷавҳар – араз ва ё баракс. Ин масъалаи зикршуда, ба чунин тарз низ фаҳмида мешавад: Ҳар куҷое, ки толӣ вуҷуд дорад будани муқаддам ҳатмист. Дар он ҷое, ки муқаддам ҳаст муҳим нест, ки толӣ бошад ё не, зеро муқаддам гоҳо маҳзуф (нахонда, вале тасдиқ шуда) баррасӣ мешавад. Ба ин тарз фаҳмида мешавад шарти гузоштани муқаддам ва тарзи муносибату истифодабарии он. Зеюм, дар табиат, ҳамчун муқаддами навъи олӣ ва миёна, инчунин, муқаддами навъи миёна ва поён, ба муқаддами миёна навъ ва ба поёнӣ фасл. Дар таълимоти мантиқӣ муқаддами додашуда, ҳарф – калима, калима – гуфтор хонда мешавад. Муқаддами чаҳорум – дар асоси қисматҳои ҳузурӣ сохта мешавад. Масалан, муқаддамияти омӯзгорон бар омӯзандагон, таълим аз таълимгиранда ва тааххури омӯзандагон чун меросбар. Панҷум, муқаддам бар моҳият ва ё баракс» [8, 58-59].

Бо вуҷуди он ки қазияҳои муттасила ва мунфасила иттисол ва инфисолро дар раванди пажӯҳиш ба вуҷуд меоранд, Тӯсӣ тавонистааст, ки онҳоро бо иттиҳоди якдигар тасниф намуда, шаш навъи қазияҳои шартии муттасиларо, ки дуи онҳо қазияи хабарӣ, дуи дигар қазияи муттасила ва дуи охир қазияи мунфасила мебошанд, истинтоҷ намояд. Онҳо: Муқаддами хабарӣ ва толии муттасила, муқаддами мунфасила ва толии хабарӣ, муқаддами муттасила ва толии хабарӣ, муқаддами хабарӣ ва толии мунфасила, муқаддами мунфасила ва толии муттасила, муқаддами муттасила ва толии мунфасила – мебошанд.

Насируддини Тӯсӣ қайд мекунад, ки қазияи муттасила танҳо василаи васл аст ва аз ду ҳукми хабарӣ ба воситаи пайвандаки мантиқии «ва», ки аломати рамзиаш «^» (С.Б.) чунин аст, сохта мешавад. Ба андешаи ӯ, ин гуна қазия танҳо дар як ҳолат ҳақ буда метавонад – вақте, ки ҳамаи таркиботи он маънои ҳақ қабул кунанд. Дар дигар ҳолатҳо қазияҳои муттасила дурӯғ ҳисобида мешаванд. Тӯсӣ чунин меҳисобад, ки дар баъзе ҳолатҳо қазияҳои муттасила дар забон пурра талаффуз намешавад, баъзан дар ҳолати нимталаффуз баён мешаванд ва пурра хондаю дониста мешаванд, чуноне ки қаблан зикр кардем. Дар фаҳмишу шарҳи қазияҳои муттасила он чизе ки Арасту пешниҳод кардааст, Тӯсӣ онҳоро ҷонибдорӣ намуда, дар заминаи онҳо фикрашро на ба шакли догматикӣ, балки бомаротиб бештар баён намудааст.

Хоҷаи Тӯсӣ андеша дорад, ки дар шинохти қазияи мунфасила пайвандаки мантиқии «ё» воситаи инфисол аст ва он бо аломати мантиқии «˅» ишора карда мешавад (С.Б.). Мувофиқи таҳқиқотҳои пешниҳоднамудаи Тӯсӣ гоҳо ин навъи қазия дар ду шакл: ҳақиқӣ (том) ва ғайриҳақиқӣ (ноқис) истифода карда мешавад. Ӯ мегӯяд: «Қазияи мунфасила қазияест, ки агар дар он инфисол тавассути пайвандаки мантиқии «ё» дида шавад ва ба воситаи он (пайвандак) қазияҳо аз ҳам ҷудо карда шаванд» [9, 34]. Ин гуна қазияро Тӯсӣ бо ду ном, «инфисоли ҳақиқӣ» ва ё «мунфасилаи истисноӣ» дар осори мантиқиаш истифода кардааст. Ба ҳамин шакл, Тӯсӣ, қазияи мунфасиларо ба ҳақиқӣ ва ғайриҳақиқӣ ҷудо намуда, менависад: «Қазияи мунфасилаи ҳақиқӣ ин қазияест, ки ба воситаи пайвандаки васлкунандаи «ё» тартиб дода шудааст. Дар ин қазияҳо, ки аз ду қисмат ба ҳам меоянд, яке аз онҳо ҳақ мебарояд, мисол: «Рақам ё тоқ ва ё ҷуфт аст» [8, 77], вале дуюмин дурӯғ хонда мешавад.

Қазияи мунфасилаи ғайриҳақиқӣ низ ба воситаи пайвандаки мантиқии «ё» сохта мешавад. Дар натиҷагирии ин навъи қазияи мунфасила яке аз муқаддимаҳои он ҳақ баромада ва ё ҳар дуи онҳо дурӯғ мебароянд: «Адад ё мунқасим бувад ба ду мутасовӣ ё набувад» [8, 77].

Чуноне ки Тӯсӣ қайд мекунад, қисматҳои таркибии қазияи мунфасила дар навбати худ метавонанд аз як чанд қисм иборат бошанд ва барои ҳамин як чанд қисмати инфисолкунанда барои онҳо лозим аст. Мисол: «Рақами ноқис метавонад сода ё мураккаб бошад ва рақами том метавонад томи ноқис бошад ё томи том бошад ё томи том ва ноқис бошад» [8, 77].

Дар навбдати дигар Насируддини Тӯсӣ қазияи шартии муттасиларо баррасӣ карда, иброз доштааст, ки онро дар шакли дигар «ал-казийа ал-лузумийа (қазияи лузумӣ)» низ меноманд ва дар шакли талхиси истилоҳи мантиқӣ «ал-лузум» («импликация») хонда мешавад. Ин гуна қазия аз дидгоҳи Муаллими Солис аз ду хабар ба воситаи пайвандаки пайвасткунандаи шартии «Агар... он гоҳ» сохта мешавад, мисол, «Агар Офтоб барояд он гоҳ рӯз мешавад». Қисмати аввал «Офтоб барояд» муқаддам ва қисмати дуюм «Рӯз мешавад» толӣ номида мешавад. Бидуни шак гуфтан мумкин аст, ки қисматҳои таркибёфтаи қазияи шартӣ дар алоҳидагӣ метавонанд қазия бошанд, зеро дар онҳо имконияти ҳақ будан ё дурӯғ будан ҳаст ва инъикоскунандаи хабар буда метавонанд.

Хулоса, баррасии таснифи қазияҳо аз нигоҳи Насируддини Тӯсӣ мӯшикофона анҷом додашуда, таълимот дар бораи ин навъи қазияҳоро ӯ аз Муаллими Аввал қабул карда, дар заминаи таълимоти мантиқии Абӯнасри Форобӣ ва Ибни Сино рушду ташаккул додааст. Чуноне ки қаблан зикр кардем Тӯсӣ ҷумлаҳои хабарӣ ва қазияҳои шартиро бо таҳлилу баррасиҳо, дуруст фарқ гузошта, ҳар як кадоми онҳоро дар ҷои худ истифода бурда тавонистааст. Андешаи ӯ дуруст аст, ки ҷумлаҳои хабарӣ аз «мавзуъ» ва «маҳмул» ва қазияҳои шартӣ аз «муқаддам» ва «толӣ» таркиб ёфтаанд. Умуман, назари ӯ дар самти сохтани қазияҳо – шартии муттасила ва шартии мунфасила дар заминаи андешаҳои Муаллими Аввал ва мутафаккирони мактаби машшоия комилан ташаккул ёфтааст. Таснифоти Тӯсӣ ҳарчанд ба моҳияти таснифоти муосир мувофиқат накунанд ҳам, вале ин аввалин зинаи мувофиқаткунонӣ дар ин самт ба ҳисоб меравад. Инчунин, кори мондагори дигаре, ки ӯ дар ин самт анҷом дод, ин, истилоҳссозии самтӣ ва истифодаи дурусти

онҳо мебошад. Албатта, ин раванд ба кори машшоиёни пешин алоқаманд аст, вале асоси тамоми дастгоҳи истилоҳотии мантиқиро дар забони форсӣ ва арабӣ ба «Асос ал-иқтибос» марбут медонанд.

Бояд таъкид намуд, ки Тӯсӣ назарияи қазияи пешиниёни худ, инчунин, анъанаҳои мантиқии онҳоро инкишоф дода, огоҳона ғояҳои асосии мантиқии онҳоро тасниф намуда, ба ин васила ба мутафаккирони баъдина таъсири мусбат гузоштааст.

АДАБИЁТ

1. Аль-Фараби. Логические трактаты [Текст] / Аль-Фараби. – Алма-Ата: «Наука», 1975. – 670 с.
2. Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышление [Текст] / Е.К.Войшвилло. – М., 1989. – 238с.
3. Диноршоев М. Философия Насриддина Туси [Текст] / М.Диноршоев. – Душанбе, 1968. – 157 с.
4. Ибни Сино. Донишнома [Матн] / Ибни Сино. Ҷ. I. – Душанбе, 2005. – 854 с.
5. Иброҳими Динонӣ. Насируддини Тӯсӣ – файласуфи бузург [Матн] / Динонӣ И. – Теҳрон, 1384ҳ. – 202 с.
6. Маъсумии Ҳамадонӣ. Донишманди Тӯс [Матн] / Ҳамадонӣ М. – Теҳрон, 1379ҳ. – 191 с.
7. Муҳаммадтақии Ризавӣ. Аҳвол ва осори Насируддин [Матн] / Ризавӣ М. – Теҳрон, 1354ҳ. – 722 с.
8. Насируддини Тӯсӣ. Асос ал-иқтибос [Матн] / Тӯсӣ Н. – Теҳрон, 1373ҳ. – 627 с.
9. Насируддини Тӯсӣ. Таҷрид ал-мантиқ [Матн] / Тӯсӣ Н. – Байрут, 1988. 712 с.
10. Насируддини Тӯсӣ. Авсоф ал-ашроф [Матн] / Тӯсӣ Н. – Теҳрон, 1361ҳ. – 215 с.
11. Сайфуллаев Н.М. Логика Ибн Сино [Текст] / Н.М.Сайфуллаев. – Душанбе, 1991. – 184 с.
12. Сайфуллоев Н.М., Ивлев Ю.В. Мантиқ [Матн] / Н.М.Сайфуллоев, Ю.В.Ивлев. – Душанбе: «Дониш», 2013. – 317 с.
13. Сайфуллоев Н.М., Сулаймонов Б.С. Мантиқ [Матн] / Н.М.Сайфуллоев, Б.С.Сулаймонов. Душанбе: «Дониш», 2017. 101 с.
14. Смирнов А.В. Логика смысла [Текст] / А.В.Смирнов.–М.:«Наука», 2001.–503 с.
15. Таърихи фалсафаи тоҷик [Матн]. Ҷ. II. Душанбе: «Дониш», 2016. – 892 с.

ТАҲЛИЛИ ҚАЗИЯҲОИ МУТТАСИЛА ВА МУНФАСИЛА АЗ ДИДГОҲИ ХОҶА НАСИРУДДИНИ ТӮСӢ

СУЛАЙМОНОВ Б. С.

Муаллифи мақола кушиш кардааст, ки таълимоти мантиқии мутафаккири асримиёнагии Шарқ – Насируддини Тӯсиро бо диди нав баррасӣ намояд. Ӯ иброз медорад, ки Тӯсӣ дар заминаи андешаҳои мантиқии Арасту ва пешиниёни машшоиёни Шарқ тавонист самти таҳқиқи мантиқро бо таълифи осораш: «Асос ал-иқтибос», «Таҷрид ал-мантиқ», «Таъдил ал-меъёр фӣ ан-нақди танзил ал-афкор» ва «Рисолаи мақулот» рушд бахшидааст.

Пажӯҳиши муаллиф дар самти мантиқшиносии муосир назаррас буда, ӯ бо далелҳои қотеона тавонист исбот намояд, ки Тӯсӣ ҳанӯз дар асри XIII қазия ва ҷузъҳои онро дар шакли муфассал таҳлил, тақсим ва тасниф намудааст.

Чуноне ки аз муҳтавои мақола бар меояд, муаллифи мақола барои асоснок намудани баррасиҳои илмӣ ба сарчашмаҳои асил рӯ оварда, таъкид мекунад, ки Хоҷа Насируддини Тӯсӣ қазияҳоро ба сода ва мураккаб ҷудо намудааст. Қазияҳои мураккабро аз рӯи сохт ба шартӣ ва ҳамлӣ, аз рӯи характер ба муттасила ва мунфасила, инчунин, ба муттасилаи тасдиқӣ ва инкорӣ ва мунфасилаи тасдиқию инкорӣ тасниф намудааст, ки аз ин мураккабот якумин ба мавзуъ ва маҳмул хосанду дуюмин ба муқаддам ва толӣ.

Муаллиф дар мақола қайд мекунад, ки масъалагузориҳо ва таснифоте, ки Тӯсӣ дар осори мантиқиаш, хусусан, дар қазияҳо анҷом додааст, аввалин иқдом дар шинохти қазияшиносии тоҷику форс ва умуман илми мантиқи ҷаҳонӣ ҳисобида мешаванд.

Хулоса, муаллиф сохту таркиббандӣ ва методи дуруст истифода кардани қазияҳоро аз рӯи осори мантиқии Тӯсӣ ёдрас шуда, шаклҳои дуруст ва нодуруст натиҷа гирифтан, инчунин, бо аломату рамзҳои мантиқи ифода кардани онҳоро нишон додааст.

Калидвожаҳо: *Мантиқ, қазия, шартии муттасила, шартии мунфасила, ҳамлӣ, шартӣ, тасдиқӣ, инкорӣ, сифатӣ, миқдорӣ, мавзуъ, маҳмул, муқаддам, толӣ, сур, Насируддини Тӯсӣ, Асос ал-иқтибос.*

АНАЛИЗ СОЕДИНИТЕЛЬНЫХ И РАЗДЕЛИТЕЛЬНЫХ СУЖДЕНИЙ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ НАСИРИДДИНА ТУСИ

СУЛАЙМОНОВ Б. С.

Автор статьи попытался рассмореть логическое учение средневекового мыслителя Востока – Насириддина Туси с новой точки зрения. Он утверждает, что Туси, на основе логических идей Аристотеля и предыдущих перипатетиков Востока, смог развить направление логического анализа в своих произведениях: «Основа заимствования», «Абстрагирование логики», «Исправление мерила в критике высказанных мнений», «Трактат о категориях».

Иследования автора по направлению современной логики являются существенными, так как он прочными фактами доказывает, что Туси ещё в XIII в. смог разделить и классифицировать суждение и его компоненты.

Исходя из содержания статьи, автор обращается к достоверным источникам, утверждая, что Ходжа Насириддин Туси разделил суждения на простые и сложные.

Он классифицировал сложные суждения по форме на условные и предикативные, по характеру на соеденительные и разделительные, а также на соединительное утвердительное и отрицательное и разделительное отрицательное и утвердительное, из состава которых сложные являются первичными к субъекту и предикату, а вторичные к антицеденту и консеквенту.

Автор в своей статье отмечает, что проблематику и классификацию, которую рассматривал Туси в своих логических произведениях, особенно в суждениях, считаются первыми инициативами в иследовании суждений как в персо-таджикской науке, так и в мировой логике.

Таким образом, автор отмечает форму, состав и правильные методы исползования суждений по логическим произведениям Туси, указывая на составление правильных и неправильных умозаключений, а также на правильное использование логических признаков.

Ключевые слова: логика, суждение, условно-соединительные, условно-разделительные, предикативный, условный, утвержденный, отрицательный, качественный, количественный, субъект, предикат, антецедент, консеквент, квантор, Насириддин Туси, Основа заимствования.

THE ANALYSIS OF CONNECTING AND DIVIDING JUDGMENTS FROM THE POINT OF VIEW OF NASIRIDDIN TUSI

SULAIMONOV B. S.

The author of article tried to analyses the logical exercises of the medieval thinker of the East – Nasiriddina Tusi from the new point of view. He claims that Tusi on the basis of the logical ideas of Aristotle and the previous Peripatetians of the East could develop the direction of the logical analysis in the works: "The loan basis", "Abstraction of the logician", "Measured correction in criticism of the expressed opinions", "The treatise about categories".

The author's researches on the direction of modern logic are essential as he the strong facts proves that Tusi in the 13th century could divide and classify judgment and its components.

Proceeding from contents of article, the author addresses reliable sources, claiming that Khoja Nasiriddin Tusi divided judgments into simple and difficult.

It classified difficult judgments by a form on conditional and predicative, by character on connecting and dividing and also on connecting affirmative and negative and dividing negative and affirmative which of structure difficult are primary to the subject and a predicate, and secondary to the anti-assignor and a consequent.

The author in the article notes that a perspective and classification which he considered Tusi in the logical works, especially in judgments, are considered as the first initiatives in a research of judgments both in the Persian-Tajik science, and in world logic.

Thus, the author notes a form, structure and the correct methods of an usage of judgments according to logical works of Tusi, pointing to drawing up the correct and wrong conclusions and also to the correct use of logical signs.

Keywords: Logic, judgment, conditional and connecting, conditional and dividing, predicative, conditional, approved, otritsenny, qualitative, quantitative, the subject, a predicate, an antecedent, a consequent, a quantifier, Nasiruddin Tusi, a loan basis.

УДК: 1ф6.9

ВЛИЯНИЕ ФИЛОСОФСКИХ ТЕЧЕНИЙ НА СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ СТРОЙ СРЕДНЕВЕКОЙ ИНДИИ

МУХАМЕДХОДЖАЕВА П.А[1].

Социально-политическая структура средневековой Индии известна своим неравномерным, но настойчивым характером власти правящих династий, функционирующие на северной и южной территориях страны. Появление мелких княжеств, военные раздоры и внешнее вторжение усиливали неравномерность, составляя факторы политического ослабления централизованных властей. Индийский субконинент средневекового периода имела характерную особенность, унаследованную от древних времен как социальные институты, напоминающие феодальное правление в качестве крупного частного землевладения и эксплуатация зависимого земледельца с характерной для Индии кастового разделения групп населения, которые дошли до средневековья, а также ее более позднего периода. Это заставляло властей усиливать меры для сохранения социально-политической зависимости народа как основное орудие подчинения, что успешно удавалось правящим властям в течение многих веков. Социально-экономическое развитие периода раннего средневековья Индии с населением, состоявшим из многочисленных племен и народов также было неравномерным в силу сохранившегося первобытного строя низших каст и зарождения классового общества в южных частях страны.

На фоне политической раздробленности кастовых и классовых разделений, в средневековой Индии имеется также факт единства индийских народов, основа которой заключается в культурном наследии древности на базе философско-религиозной и языковой общности чем является индуизм и санскрит, соответственно. Санскрит, являясь всеиндийским средством общения и языком священных писаний, имеет глубокое влияние на традиции и ритуалы разных народов страны. В дело развития единой индийской культуры значительный вклад внесли дравидские народы южной части страны, тогда как северная часть преобразовывала политическую и экономическую сферу, открывая новые возможности обогащения страны, включая также нахождение залежей полезных ископаемых и дальнейшей разработки, в частности, металлов, таких как: золото, серебро и другие. Одним из государств, которое обогатилось таким способом, была империя Гуптов со столицей Магадха (современный южный Бихар). «В период своего наивысшего расцвета империя включала значительную часть Северной Индии от современной западной Бенгалии до Пенджаба и земли на юге до реки Нарбадда. Известны походы Гуптов в Декан, хотя прочной власти в этом районе им установить не удалось. В Декане и Южной Индии в первые века нашей эры также проходили активные процессы классицизма, создавались крупные государства и укреплялись связи юга с севером. Южные государства (Чера, Пандья, Чола и др.) имели непосредственные сношения с Римом, основавшим на юге Индии свои торговые фактории» [1.94] В период Гуптов жил и работал известный поэт и драматург, классик санскритской литературы Калидаса, в произведениях которого описывается человек, его переживания, заботы, радости и печали. Описание эмоционального фона человека и социума с комплексной раздробленностью, спрятанной в кастовом разделении, означало обеспокоенность творческого круга, однако принадлежность к придворной элитной жизни, устойчиво продолжала развивать концепцию природного или божественного разделения людей на категории. В средние века санскритская литература продолжала развиваться, но она сохранила нарочито изысканный, придворный характер. Развивалась литература на местных языках, прежде всего, поэзия. С санскрита на эти языки стали переводиться классические произведения эпического жанра. Относительно произведения Калидасы, необходимо отметить, что все же они смогли выйти из традиционной рамки и воспроизвести чувственные стороны народа Индии и до сих пор продолжают быть объектом изучения исследователей. С конца XVIII в. переводы произведений Калидасы появились в Европе. В России перевод драмы Калидасы «Узнанная по кольцу Шакунтала» был сделан Н. М. Карамзиным.

Возвращаясь к истории империи Гуптов, необходимо упомянуть, что она достигла значительный прогресс также в земледелии путем очищения новых земельных участков, осушения болот, освоения необработанных земель, лесных массивов. Как мы уже указали, разработка металлов развивалась очень ускоренным темпом и всесторонне применялась во многих отраслях. Применялись железные земледельческие орудия, в частности, плуг с железным лемехом, что облегчало освоение новых земель. Ирригационная система начала развиваться одновременно путем проведения отводных оросительных каналов на малых реках, появилось так называемое «персидское колесо» (водоподъемная машина,

[1] **Адрес для корреспонденции:** Мухамедходжаева Парвина Ахмаджоновна, докторант Института философии, политологии и права имени *А.М.Баховаддинова Академии наук Республики Таджикистан,* ***e-mail:*** ***pnkhojaeva@gmail.com***

приводимая в действие быками), строились водоемы, колодцы для орошения. Применялись разные оросительные системы как за счет мелких ирригационных сооружений, так и крупных, что было под силу отдельным сельским общинам. Наряду с этим, началась практика наделения рабов землей для ведения ими собственного хозяйства, что позволило перейти из феодального строя в новые социально-политические формы разделения труда и отношений. Источники сообщают «об имуществе, принадлежащем рабам, о семьях рабов, что свидетельствовало о перерождении самого института рабства. Встречаются и рекомендации правителей о целесообразности передачи земли, которая находилась в личном распоряжении государя и оставалась необработанной из-за недостатка рабов, тем, кто соглашался обрабатывать ее на условиях уплаты доли урожая». [1.95] В области военной технологии и мощи империя Гуптов оснащала свою армию всеми возможными техническими арсеналами для завоевания новых территорий. Однако военная мощь, предоставленная наместникам династии в провинциях, постепенно разрушала централизованное управление и сталкивалась с непослушными князями, которые хотели установить свои правила и добиться большего авторитета и власти.

За двухсотлетний период своего существования, империя Гуптов смогла предоставить стране новые виды управления и формы социально-экономического развития, используя единые ценности как религиозное, так и природное богатство для укрепления своей власти. Однако в силу характерности существующего общественного строя страны, как феодального и образующей политической раздробленности княжеств, династия Гуптов потерпела разрушение своего единства в результате несостоятельности справиться с политическими разногласиями своих наместников в провинциях. Слабость центрального государственного аппарата и продолжающая традиционно политическая раздробленность становились характерной чертой средневековой Индии и ее государственного строя. Религиозно-духовное единство и землевладельческая организация индийского общества, стабильное существование и саморазвитие продолжали давать надежду правителям, однако малые победы и регулярные поражения ослабили династию Гуптов. Кроме внутренних, также имели место внешние факторы, связанные с географическим расположением страны, где образовались сравнительно сильные государства, заинтересованные в расширении своей власти, территории и богатства. Союз эфталитских племен, возникший в V в. в Центральной Азии, нанес серьезное поражение Кушанским властям, Сасанидскому Ирану и обрушился на Северо-Западную Индию. Во время первого нашествия в середине V в. Гупты смогли отстоять свои территории и власть, но в начале VI в. эфталитам удалось завоевать западную часть Индии и значительную часть Джамна-Гангской долины, которая являлается самой фертильной землей аграрной Индии. Завоевание сопровождалось большими разрушениями и кровопролитием. Союз эфталитских племен был непрочным и не смог надолго сохранить господство над индийскими областями, но последствия этого завоевания были весьма значительными, ибо позволили ослабить государственную основу, наносив удар на военную мощь, нуждающиеся в перевооружении.

Философия, религия и культура Индии в раннее средневековье, связанное с индуизмом, составлял совокупность религиозных, мифологических, правовых и этических представлений, связанных с культами трех основных индийских богов — Брахма, Вишну и Шива. В значительной мере спецификой самого индуизма является такая совокупность, как характерная черта истории страны, которую можно объяснить не только религиозно-философской, но и социально-экономической и правовой системой. Огромный фонд культурных ценностей индийского народа, накопленный в течение тысячелетий, чем являлись мифы, эпос и религиозная, правовая, научная литература, продолжали формировать и укреплять философско-духовный институт этого народа. Индуизм остается уникальной с этой характерной чертой так как ни одна религия, пожалуй, не была так тесно связана со всеми областями духовной и материальной культурой народа, начиная с древних времен, сохраняя духовно-материальную связь во всех сферах жизни своих последователей по сей день. Оставаясь огромным источником и хранилищем древнейших исторических сведений, индуизм, в средние века, продолжала отражаться все в тех же обычаях и традициях страны. Существующие в индуизме многочисленные секты и ветви, имеющие своих богов и своеобразные религиозные обряды и обычаи, мирно уживались между собой и имели единство в общих принципах и представлений, которыми являлись *дхарма* (долг), *карма* (поступки и дела – добрые или дурные, которые имели свои последствия для человека) и *ахимса* (не причинения вреда животному). Наряду с этими принципами, другая характерная черта индуизма, которая оправдывает кастовую систему и существующий социальный строй в целом, проповедует покорность, исключает стремление к насильственному изменению своего положения. Религиозные взгляды представления составляли и философскую мысль средневековой Индии, сформированные в рамках классической брахманской системы философии — ньяя, вайше-шика, санкхья, йога, миманса, веданта. Все эти ортодоксальные школы противостояли буддийским и материалистическим школам, что также стало причиной вытеснения буддизма. В средневековье появились первые обзоры философских систем, развивалась логика, математика, астрономия и медицина. «Индийские математики знали теорему, называемую у нас теоремой Пифагора, предложили решение целой серии уравнений, оперировали понятиями синус и косинус. Применение тригонометрических функций и введение системы десятичного счета оказали влияние на все последующее развитие математической мысли. Высокого уровня достигла астрономическая наука. Были усовершенствованы методы вычисления положения планет, периода вращения звезд, измерения времени. Арбхата или Арабхата (476—550) известный древне-индийский астроном и математик высказал смелую по тем временам мысль о видимом вращении небесной сферы, являющемся результатом действительного вращения Земли. Век, в котором жил Арбхати считается «золотым веком» научного развития областей астрономии и математики, а также значительные знания были накоплены в области медицины. При лечении болезней большое значение придавалось водным процедурам, применению трав, диете. Источники свидетельствуют о таких сложных операциях, как

трепанация черепа, удаление катаракты, камнесечение, наложение внутренних швов и др. В медицинских трактатах большое внимание уделялось описанию болезней и систематизации их симптомов.

В раннее средневековье параллельно с литературой на санскрите зародилась литература на новоиндийских языках» [1.99]. Медицинская часть подобного развития науки положила основу философской системы аюрведа и включала в себя духовную сторону развития человека наряду с решением вопросов здоровья и диеты. Аюрведа, как известно, означает «знание жизни» или «знание продолжительности жизни» и до сих пор остается традиционной системой индийской народной медицины. Она считается дополнительной ведой, которая основывается на философской системе санкхья. Эта часть вед по сей день остается практикой и распространяется во многих странах как нетрадиционная медицина.

Наряду с внутренними факторами, имевшие влияние на социально-политический строй, немаловажное значение имели и внешние события. В этой связи важно заметить, что начало XI в. известно в истории как период нашествия тюркских завоевателей, которые временами орзанизовывали многочисленные набеги и постепенно перешли на уровень владения землями. Первые набеги и завоевания принадлежали новосозданному государству Газневидов, подчинившее себе современный Афганистан, Пенджаб, Синд, часть Ирана и Средней Азии. Махмуд Газнави (998—1030), основатель династии Газневидов начал завоевательные походы в Северную Индию.

Индия смогла сохранить свою многовековую духовную атмосферу во многих социальных и политических отраслях, однако своеобразные для этого региона традиции приобрели другой акцент, сочетающий с культовым и религиозными обрядами и духовной практикой новых властителей и их политики. Ассимиляция традиций местного и прибывшего населения начали сказываться во многих отраслях, включая сферы образования и культуры философские идеологии, а также духовные практики и традиции. Богатый ритуальными традициями индуизм толерантно принял духовный институт ислама в форме суфизма. Разнообразие привлекало новых приверженцев в ряды мусульман и новые социальные условия, основавшиеся на равенстве перед богом, благоприятно способствовали расширению и распространению новых атрибутров жизни людей, тем самым формируя и меняя философско-религиозные представления, приведенные представителями Азии и Ближнего Востока. Они развивали на новой земле свои школы и концепции и с приходом новых идеологий, и особенно кардинально отличающихся друг от друга, создавали новые возможности союзов. Это особенно касается двух основополагающих религий Индии – индуизма и буддизма, которые находились долгое время в состоянии противостояния, которые начали искать себе «союзников» для укрепления своих позиций. Приход ислама в Индийский субконтинент (711/1312), начавшийся с экспедицией Мухаммад ибн Касыма имевший исключительную цель развивать торгово-экономические связи, только между прибрежными поселениями Синдха, привел новые идеи и подходы в сфере торговли. Однако эти же прибрежные торговые миссии впоследствии стали пунктами развития и распространения идеологических школ и в целом религии ислама и долина Синдх даже стала называться «колыбелью ислама в Индии». Представители обоих религий создали платформу для продвижения религиозно-идеологических школ, ибо «антипатия буддистов к индуистам... проложила путь к пропаганде ислама и расширению числа его союзников, а также новых приверженцев ислама среди правителей-индуистов. Одним из таких правителей, который принял ислам, был принц Джай Сингх, сын Раджа Дахира» [4.73-74]. Наряду с новопринявшими ислам населением, прибывшие торговцы приводили свои семьи, создавали свой очаг и этим расширяли ряды приверженцев ислама. В основном, это были представители семей Сайиды и Курайши. [3.203] и эти термины широко пользовались в титулатуре мусульманских правителей, что указывало на притензии родства с Пророком Мухаммадом. Ускоренный демографический процесс запустил другой социальный механизм ассимиляции культуры, что позволяло продвижению новых идей, культуры, языка и т.д. Переводились на местные языки священные писания, включая Коран, а представители элиты в Синдхе и Мултане к средневековому периоду уже могли говорить на арабском и персидском языках, что являлось результатом новой системы обучения. Известна также, что знаменитая игра в шахматы пришла в Европу именно из Индии через Персию [4.163] и получила известность среди научных кругов, а далее стала частью образования и традиции.

Такое ускорение процесса, как мы наблюдаем, изучая ассимилирование культурной спецефичности региона никак не создавали конфликтые ситуации, а наоборот демонстрировали как социально-политические реформы могут происходить в духе толерантности к другим религиям и тем самым сохраняют культурно-религиозное наследие, включая индуистские храмы, христианские церкви и иудейские синагоги в других мусульманских странах, например, в Сирии и Египте [2.72].

Рассматривая политическую и экономическую сторону этого процесса, которые имели свои цели, можно приходить твердому заключению, что философские и духовные школы естественным образом применили ассимиляцию или синтез как метод сосуществования и характерная гетероненность общества, которые применялись и учитывались во всех сферах жизни народов этого субконтинента. Открылись новые возможности для философского осмысления отношения человека к природе и новую платформу свободного выражения мысли в силу дозволенной формы медитации, состояния транса или углубления в духовные ритуалы. Этот период предоставил исследователям истории, философии уникальные возможности изучить стадии становления идеологических истоков и социокультурной значимости народов на основе общности духовных традиций двух мировых религий в редком формате ассимиляции присущее этому континенту. В процессе ассимиляции и формирования новых школ, появилась возможность исследования и ознакомления с новыми аспектами философских школ двух религий – индуизма и ислама.

ЛИТЕРАТУРА

1. История средних веков. Под редакцией Колесниковой Н. М. 1986.
2. Ислам. Энцик.словарь. 1991
3. История Индии // на английском. A History of India, Hermann Kulke and Dietmar Rothermund (forth edition), London and New York, 2004.
4. Риясат Али Надави //на англиском. Riyasat Ali Nadvi, Ahd-i Islami ka Hindostan. Индия. 1

ТАЪСИРИ РАВАНДҲОИ ФАЛСАФӢ ДАР НИЗОМИ ҶАМЪИЯТӢ ВА СИЁСИИ ҲИНДИ АСРИМИЁНАГӢ

МУҲАМЕДХОҶАЕВА П. А.

Мақолаи мазкур раванди таъсири ҷараёнҳо ва идеологияҳои фалсафӣ, ки дар ҳаёти халқҳои Ҳиндустони асримиёнагӣ сурат мегирифтанд, баррасӣ менамояд. Далелу ҳоводиси таърихӣ дар асоси мисолҳои тағиротҳои ғоявӣ ва мавҷудияти назарияҳои фалсафӣ, маънавӣ ва ҷамъиятию сиёсии Хиндустони асримиёнагӣ таҳлил шудаанд. Таъсири муштарак ва раванди ассимилятсия, ки сабаби ташаккули ҷанбаҳои нави мактабҳои фалсафии ду дини ҷаҳонӣ – ҳиндуизм ва ислом дар Ҳинди асримиёнагӣ гашта буд, хулосагузорӣ мақола мебошад.

Вожаҳои калидӣ: Ҳиндустони асримиёнагӣ Индии, фалсафаи ведҳо, индуизм, будизм, ислом.

ВЛИЯНИЕ ФИЛОСОФСКИХ ТЕЧЕНИЙ В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ СТРОЙ СРЕДНЕВЕКОЙ ИНДИИ

МУХАМЕДХОДЖАЕВА П. А.

В статье рассматривается процесс влияния философских течений и идеологий, существующие и проникшие в жизнь народов средневекой Индии. Исторические факты и события анализируются на примере идеологической трансформации философских, духовных и социально-политических концепций средневековой Индии. Основой заключения служат двусторонние влияния и процесс ассимиляции событий и традиций, которые сформировали новые аспекты философских школ двух мировых религий – индуизма и ислама в средневекой Индии.

Ключевые слова: Средневековая Индии, ведийская философия, индуизм, будизм, ислам.

INFLUENCE OF PHILOSOPHICAL TENDENCIES IN THE SOCIO-POLITICAL CONTEXT OF MEDIEVAL INDIA

MUHAMEDKHOJAEVA P A.

The article discusses the influence of philosophical tendencies and ideologies that existed and penetrated into the life of the peoples of medieval India. Historical facts and events have been analyzed in the examples of the ideological transformation of the philosophical, spiritual and socio-political concepts of medieval India. The conclusion is driven from the review of shared influence and assimilation process of events and traditions that shaped new aspects of the philosophical schools of two world religions - Hinduism and Islam in medieval India.

Key words: Medieval India, Vedic philosophy, Hinduism, Buddhism, Islam

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 1

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ – МЕТОДОЛОГИИ ТАҲҚИҚИ ҲУВИЯТИ МИЛЛӢ

(таҳлили иҷтимоӣ–фалсафӣ)

САРФАРОЗОВА Н.Г., САИДУМАРОВ С.С[1].

Дар замони муосир ҳувият–мафҳуми ниҳоят пурпечутобу мушкилфаҳм буда, қисми ҷудонашавандаи фарҳанг мебошад ва яке аз унсурҳои муҳимтарини ҷомеаи шаҳрвандӣ аст. Фарҳанг ҳамаи соҳаҳои асосии ҳаёти ҷамъиятиву сиёсиро дар таноби худ фаро гирифта, ба рафти инкишофи иҷтимоӣ–сиёсии давлат таъсиргузор аст ва ҳамчун фишанги рушди иқтисодиаш баромад мекунад. Чолишҳои замони муосир боиси таназзули фарҳангҳои миллӣ гардида, омили асосии ба вуҷуд омадани субфарҳангҳо ва омехташавии фарҳангҳо мешавад, ки бешак ба ҳувияти миллӣ таъсир мегузоранд. Ба андешаи академик М. Шакурӣ: «Шахсияти бегонафарҳанг маҳсули империализми фарҳангист, ки халқҳоро аз истиқлоли фарҳангӣ ва ҳувияти миллӣ маҳрум сохта, ба тобеияти як миллати бузург даровардан ҳадафи он аст» [29, с. 300].

Майл намудани муҳаққиқон ба мавзӯи ҳувият аз якчанд омил вобаста аст. Аввалан, масъалаи ҳувият дар даврони ҷаҳоншумулӣ бинобар ба вуҷуд омадани равишҳои мухталифи бо ҳамдигар зид таҳлили навро талаб менамоянд. Дувум, бо рушду густариши илму техника роҳҳои омӯзиши моҳияти дохилии ҳувият тағйир ёфтаанд. Савум, таҳқиқи ин мавзӯъ метавонад бухронҳои навро дар тамаддуни муосир ҳувайдо созад, ки барои шаклгирӣ ва тағйирёбии шаклҳои дигари ҳувият таъсиргузор бошанд. Чаҳорум, бухрони фарҳангӣ холигии арзишҳоро ба вуҷуд оварда, аз будаш зиёд нишон додани он арзишҳоеро тезондааст, ки пештар барои комилгардонии инсон дар ҷомеа хизмат мекарданд.

Таҳлили адабиёти илмӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки доир ба қоидаи ҳувият андешаҳои мухталиф вуҷуд доранд. Мафҳуми «ҳувият» ҳанӯз аз Юнони антиқа то замони муосир дар фалсафаи таҳлилӣ мавриди истифода аст. Дар фарҳанги забони тоҷикӣ мафҳуми ҳувият ба маънои «моҳияти шахс ё чизе, шахсият» [24, с. 513] омадааст. Дар фарҳанги эронӣ «Ҳувийят (а) 1. (тасаввуф) зоти бори таъоло. 2. ҳастӣ; вуҷуд. 3. Он чи муҷиби шиносоии шахсе ё чизе мешавад» [25, с. 1177] [11, с. 451] омадааст. Аз ин бармеояд, ки ҳувият пеш аз ҳама ҳастӣ ва вуҷуд доштани Худову инсон аст.

Дар замони муосир масъалаи ҳувиятро илмҳои гуногун, аз қабили психология, сотсиология, антропология, фарҳангшиносӣ ва махсусан фалсафаи иҷтимоӣ ҳамчун объекти таҳқиқоти худ қарор додаанд, ки муфассал дар бораашон меоварем. Таҳлили мантиқии мафҳуми ҳувият дар асоси дигар илмҳо ба вуҷуд меояд. Дар илми мантиқ мафҳуми ҳувиятро бо «айният» мутобиқ дониста, таъкид менамоянд, ки ба мафҳуми «ҷудонашавандагӣ» наздикӣ дорад (Г. Лейбнитс, Г. Фреге, Б. Рассел). Худи мафҳуми айният хусусияти аз якдигар фарқнакунандаи предметҳо ба ҳисоб рафта, муносибати ном ва объект аз рӯйи принсипи ҳаммаъно, пердметӣ ва баҳамалоқамандӣ баҳо дода мешавад [34, с. 141–158]. Назарияи психологӣ «ҳувият»-ро ҳамчун ҳиссиёт - «эҳсоси хеш» маънидод менамояд, ки дар он раванди ҳаёти инсон тағйир ёфта, характери динамикӣ дорад. Айниятро ҳамчун ифодакунандаи механизми психологии ҳимоявии монанд шудан ба ягон образ шарҳ медиҳанд [9, с. 64]. Назарияҳои фалсафӣ ва психологӣ боиси пайдошавии назарияи антропологии ҳувият гаштаанд, ки пеш аз ҳама нодир будани ҳар як фарҳангро таъкид менамояд ва омӯзиши инсонро дар асоси хусусиятҳои психофизиологӣ, фарҳангӣ ва зуҳороти иҷтимоӣ ба роҳ мемонад. Дар таҳқиқоти Ф. Боас, Л. Уайт, Б. Малиновский, А. Рэдклифф-Браун ва К. Леви-Стросс исбот мегардад, ки хусусиятҳои сохтори ҳама гуна фарҳанг, пеш аз ҳама дар муташаккилии дохили сохтор ва институтҳои таъсиркунанда ба фард ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ ба вуҷуд меоянд [2, с. 274; 17, с. 604]. Анъанаҳои антропологии замони муосир ба масъалаҳои консептуалии илми ғарб тағйиротҳои ҷиддиро ворид намуданд. М. В. Тлостанов доир ба ин масъала қайд менамояд, ки пештар ҳувият ба маънои психологӣ ва иҷтимоӣ–психологӣ барои инсоният фаҳмо буд, аммо ҳангоми пайдоиши ҷинси миёна мард–гетеросексуал ва масеҳӣ–мавқеи ин мафҳумро суст ва абстракт гардонидааст [17,с. 191]. Андешаҳои сотсиологӣ нисбат ба мафҳуми ҳувият гуногунҷанба буда, бо роҳҳо ва усулҳои мухталиф дар ҷамъият таъсиргузоранд. Дар бисёр маврид аз назарияҳои психологӣ, антропологӣ ва ё этнологӣ гирифта шудаанд, аммо

[1] **Адрес для корреспонденции:** Сарфарозова Назира Гулазоровна Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат философских наук, доцент кафедры философии и гуманитарных наук. Тел.: 93-485-24-44. E-mail: sng-2005@mail.ru.; Саидумаров Саидвохид Саидбурхонович Таджикский технический университет им ак. М. С. Осими кандидат философских наук, доцент кафедры общественных наук. Тел.: 93-501-24-44. E-mail: svd-2010@mail.ru.

фарқияташон дар он аст, ки предмети таҳқиқотро васеътар мавриди омӯзиш қарор медиҳанд. Дар ин бора П. Бергер ва Т. Лукман қайд менамоянд, ки дар сотсиология назарияи ҳувият нисбатан васеъ аст, бинобар ин, мантиқан онро охирон таҳлил намудан лозим аст [23, с. 282]. Дар фалсафаи модернизм ва постмодернизм ҳувият яке аз масъалаҳои меҳварӣ ба ҳисоб рафта, самти таҳқиқоти онҳоро таъсири мубрамии анъанаҳои иҷтимоӣ–сиёсӣ ва иҷтимоӣ–фарҳангӣ муайян мекунад, ки низомҳои гуногунтаркиб ва серҳаракати иҷтимоиро фаро мегиранд. Доираи ваҳдатофарии онҳо пеш аз ҳама мувофиқ омадани фазои ҷуғрофӣ, иҷтимоӣ, давлатҳои миллӣ, фарҳанги миллӣ ва ҳувияташон ба ҳисоб меравад [27, с. 43].

Тафсири имрӯзаи мафҳуми «ҳувият»-ро пеш аз ҳама дар осори олими амрикоӣ Эрик Хомбургер Эриксон (1902-1954) бо маънои имрӯзааш воҳӯрдан мумкин аст, ки онро дар илмҳои ҷомеашиносӣ ва махсусан равоншиносон васеъ истифода мебаранд. То он вақт равоншиносон корбурди мафҳуми «томият» (Ч. Кули), «Ман» ва «Вай» (З. Фрейд) ва ё «Фардият» (П. Лакан)–ро роиҷ медонистанд, ки Ҷ. Г. Мид пеш аз Э. Эриксон таҳқиқ намуда, кӯшидааст алоқаи диалектикии байни ду зинаи «Ман» (фарди алоҳида ва маҷмуи қолабҳои дигар нисбат ба хеш)–ро кушода диҳад [32, с 123]. Андешаҳои асосии ӯро Ю. Хабермас тақвият дода, таъкид менамояд, ки робитаи мутақобилаи шахсҳо аҳамияти умумӣ доранд [6, с. 290]. Ба андешаи Э. Гуссерл байни шуур ва воқеият «фазои беинтиҳои фикр» мавҷуд аст [10, с. 115]. Файласуфи тоҷик П. Шозимов ба он назар аст, ки «Ҳувият доираи шуур буда, ягонагии субъект ва гурӯҳи иҷтимоиро бо унсурҳои муҳими иҷтимоӣ–фарҳангӣ, ҳодисаҳои таърихӣ, асотир ва анъанаҳои халқияти худ фаро мегирад» [30, с.38].

Нукоти муқобил ба гуфтаҳои болоро В. Ҷеймс пешниҳод намуда, мувофиқи он ҳувиятро ҳамчун илҳоми субъективии ҳиссиёти тафовут ва яклухтӣ баҳо додааст [14, с 126]. Аммо чунин тафсир дар забони илмӣ мавқеи назаррасро пайдо накард. Мавриди зикр аст, ки консепсияи пурмуҳтаво доир ба ҳувиятро сотсиологи машҳури англис А. Гиденс коркард намудааст. Ба таъкиди вай ҳувият ду қутб дорад. Аз як тараф–созгории мутлақ (конформизм) ва аз дигар тараф гушанишинӣ бо худ мебошад [35, с. 47]. Муҳаққиқи маъруф Ч. Тейлор дар фишурдае саволи табиати худии «Ман» ва хусусияти диалектикию ахлоқӣ–онтологии ҳувиятро асоснок намудааст [22, с. 30].

Бархе аз муҳаққиқон ба ҷанбаи мантиқӣ–илмии хориқаи мафҳуми ҳувият аҳамият дода, аз ҷумла В. Брюшинкин ҷанбаи мантиқӣ–лингвистикиашро чунин баҳогузорӣ намудааст, ки тафсири ҳувият дар муҳокимаҳои мувофиқ ҳувайдо гашта, ҷанбаи илмиаш бо усулҳои муносибати маърифат бо ҳувият алоқаманданд ва ҷанбаи иҷтимоияш ба худҳаммонандкунӣ рабт дорад [5, с. 261—272].

Ба ин минвол, ҳувият ҳамчун раванди бисёрҷанбаи ташаккули шахсият метавонад бо ёрии тарафҳои гуногун кушода гардад. Таҳлили диалектикии усулҳои гуногуни болозикр танҳо дар доираи конструктивизм фаъол буда метавонанд. Ин аз корҳои П. Бергер ва Г. Лукман чун «Сохтмони воқеии ҷамъият» сарчашма мегиранд. Дар ин рисола қайд гардидааст, ки ҳувият ҳамчун хориқа дар асоси муносибати диалектикии фард ва ҷомеа ба вуҷуд меояд [3. с. 48].

Олими дигар З. В. Брандт таъкид менамояд, ки мафҳуми ҳувият баъд аз солҳои шастуми асри XIX дар забони русӣ машҳур гардидааст. То замони пайдоиши ин мафҳум дар забони русӣ калимаи «айният», ки маънои мувофиқат ё мутобиқ омадан ба ягон чизро ифода менамуд, истифода мегардид [4, с. 8]. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки пас аз истиқлоли давлатӣ (1991) баҳри ҳалли масъалаи ҳувияти миллӣ ва муаррифии воқеияти сиёсии хеш бархост, яке аз аввалин файласуфони тоҷик - П. Д. Шозимов масъалаи ҳувияти миллиро дар аввали асри XXI мавриди таҳқиқ қарор дода, саҳми се академики тоҷик - Р. Масов, М. Шукуров ва Н. Негматовро [30, с. 194] дар таҳкими он баланд арзёбӣ намуд. Воқеан, мафҳуми ҳувиятро дар забони тоҷикӣ аслан ба маънои имрӯзааш баъд аз даврони соҳибистиқлолӣ дар осори академик М. Шакурӣ вохӯрдан мумкин аст, ки чун ифодаи дарди миллати тоҷик таърихист. Ба андешаи М. Шакурӣ: «Омилҳои бумии анъании ҳувиятсоз бунёди миллии фаҳангро ба вуҷуд меоваранд ва ягонагии фарҳангии миллатро таъмин мекунанд» [29, с. 294]. Дар ҷойи дигар таъкид месозанд, ки «Назарияи адами фарҳанги ягона дар зимни худ мақсаде дорад, ки ҳисси миллӣ, ифтихори миллӣ, умуман, ҳувияти миллиро кам-кам нест карда, барои расидан ба якрангии ҷаҳонӣ, дурусттар ин ки барои расидан ба ҳамрангӣ бо мардуми Ғарб замина омода бисозанд» [29, с. 295]. Яъне тоҷиконро огаҳ месозад, ки дар даврони ҷаҳоншумулӣ фарҳангҳо ва махсусан соҳибмиллатоне бо сари баланд ба он ворид гардида пешгом мегарданд, ки ҳувияти миллиашонро аз даст надода, дар тамаддуни ҷаҳонӣ мақоми волоро касб мекунанд.

Амалан ҳама намуди ҳувият дар зинаи дарки ба кадом ҷомеа тааллуқ доштани фард шакл мегирад. Раванди дарк кардани фард, ки ба кадом «ватани хурд» тааллуқ дорад, ҳувияти ҳудудӣ–муқимӣ, этникӣ, минтақавӣ, миллӣ ва гендерӣ ба вуҷуд меорад.

Яке аз намудҳои ҳувияти миллӣ ҳудудӣ–муқимӣ ба ҳисоб меравад, ки дар асоси вай метавон зинаи муттаҳидӣ ва ё парокандагии аъзои онро муайян кард. Муҳаққиқон Г. Ф. Ромашкин ва В. А. Давиденко ба ин масъала диққати махсус дода, чунин таъкид намудаанд: «... моҳияти ҳаёти иҷтимоии ҷомеаҳо дар минтақаҳои муқимиашон... аз алоқаҳои фарҳангӣ, ки ба решаҳои амиқи таърихиашон рафта мерасад, вобаста буда... ҳамчун фишанг ва баҳамоварандаи онҳо ба ҳисоб меравад» [18, с. 88]. Фаҳмиши ҳувияти этникии инсон дар назарияҳои муосири иҷтимоӣ васеъ истифода гардида, дар худ маънии устувориро дошта, аммо метавонад тағйир ёфта, тавассути хусусиятҳои монандаш зуҳури узвияти фардро ба ягон гурӯҳи иҷтимоӣ инъикос намояд ва фарқашро аз дигар гурӯҳҳои иҷтимоӣ ифода менамояд [1, с. 58]. Барои таҳлили шароитҳои инкишофи иҷтимоӣ–фарҳангӣ ва иҷтимоӣ–психологии ҷинсҳои гуногун мафҳуми гендерро истифода мебаранд, ки бори аввал дар солҳои 70–уми асри XX

муҳаққиқони аврупоӣ ба он даст задаанд. Яке аз аввалинҳо шуда антрополог Гейл Рубин кӯшиш намудааст, ки ба ҷойи мафҳуми ҷинс мафҳуми гендерро (кал. англ. gender, аз кал. лот. genus «авлод») истифода барад [28, с.60].

Ҳувияти миллӣ чун зинаи ниҳоии дарки фард ва мутааллиқияташ ба гурӯҳи муайян, қабули арзишҳо, идеалҳо, меъёрҳо, ки миллат аз рӯи онҳо фаъолият намуда, дар раванди таърихиаш онҳоро ташаккул додааст, тамоми миллатро идора намуда, ба наслҳои минбаъдааш ба мерос мегузорад.

Раванди дарки фард доир ба мутааллиқ будани миллат ва пайдо намудани ҳувият хело пурпечутоб буда, ба ҳам омехтани унсурҳои гуногуни ҷомеаро фаро мегирад. Ин раванд дар дохили матрисаи васеъ сурат гирифта, низомҳои маҷмаавиро, ки моҳияташон ба гардиш даровардани усулҳои мухталиф ба мисли: фазои ҳудудӣ, забон, рамзҳои фарҳангӣ, таърихи ягона, хотираи таърихӣ ва ғ мебошад, фаро мегирад. Аз ҳама асосаш, баҳри муттаҳид намудан идеяи такконбахши ваҳдатофари ҳамон давраи таърихӣ лозим аст. Ҳувияти миллӣ ба ҳамрайъие, ки тавассути муҳокимаи умум ба вуҷуд омадааст, такя менамояд, зеро дар ин зина манфиати фардҳои алоҳида ва ё гурӯҳҳои иҷтимоӣ омехта гардида, мақбули ҳамагон мегарданд [36, с.222]. Дар ин ҳолат на танҳо ҳиссиёти шаклгирифтаи мутааллиқ будан ба миллат аз тарафи шахс бартарӣ мегирад, балки ҳамаи хусусиятҳо ва арзишҳои миллиро бошуурона дарк ва ҳама вақт онҳоро ҳифз менамояд, ки ба аъзояш имкон медиҳад, ҳувияти миллии хешро бозсозӣ намуда, баҳри ояндагон ҳамчун намунаи таърихӣ вогузор намоянд.

Дарки ҳувияти миллии фард бо ду роҳ сурат мегирад. Якумашро «мусбӣ» ва ё «воқеӣ» ном мебарем, зеро аз рӯи монандӣ фардҳои як ҷомеа ба ҳамдигар муттаҳид мешаванд. Ин усулро бештари вақт структуралистон дастгирӣ намуда, ҳамчун унсури асосии ваҳдатофар забонро истифода менамоянд. Дувум, «апофатикӣ» (манфӣ), ки чун назарияи конструктивистҳо дарки фарқияти мафҳумҳои «моён» ва «дигарон»-ро боиси ба вуҷуд омадани ҳувияти миллӣ медонанд. Муҳаққиқи норвегӣ И. Нойманн доир ба ин масъала таъкид менамояд, ки ҳувият дар доираи мақулаҳои фарҳангӣ ба осонӣ касб нашуда, танҳо дар муносибат ва саволи дар кучо сарҳади дигарон шуруъ мешавад, зуҳур мекунад [15, с.8]. Ба андешаи С. Хантингтон лаҳзаи ҳувайдошавандаи ҳувият – ҳадди ақал дар ягон соҳа бартарӣ пайдо намудани миллат мебошад. Асосҳо барои муайян намудани сарҳад метавонад гуногун бошанд: Инсонҳо ҳиссиёти ҳувияти миллиро дар мубориза бо одамони дорои дигар забон, дин, нигоҳдорандаи анъанаҳо ва сокинони дигар минтақа барои худ кашф менамоянд [26, с. 61]. Боиси таъкид аст, ки ҳувият ба таври объективӣ ҳангоми созгор гардидани унсурҳо ба вуҷуд омада, аз ҳар як фарди бошуури ҷомеаи миллӣ вобастагӣ дорад.

Чунин баҳогузорӣ метавонад ҳиссиёти ҳувиятро мустаҳкам гардонад, дар ҳолати яке аз хусусиятҳои идеалигардидаи таърихии миллат дар рафтори бархе аз намояндагонаш пайдо нагардад ва ба парокандагии ин миллату заифшавии ҳувият оварда расонад. Дар ин ҳолат зарурати аз сари нав дида баромадани ҳувияти анъанавӣ ба миён меояд ва аз элитаи сиёсию зиёиён талаб карда мешавад, ки унсурҳои навро ҷустуҷӯ намуда, ҳувияти миллати хешро замонавӣ гардонанд. Дар ҳолати баръакс ба нестшавии миллат оварда мерасонад, ки аъзои он ба гурӯҳи «пурқувватар» ҳамроҳ мегарданд. Агар чунин холигӣ тӯлонӣ идома ёбад, фардҳои ҷомеаро ба гумроҳӣ ва аз даст додони ҳувияташон бурда, ноустувориро дар ҷомеа ба миён меорад.

Ба андешаи муҳаққиқи амрикоӣ Л. Гринфелд ҳувияти миллӣ аз рӯи фаҳмиши амиқи муосир ҳувияте ба ҳисоб меравад, ки мутааллиқияташро ба кадом як «халқият» ифода намуда, аломати асосиашро эътирофияти дигарон ҳамчун «миллат» ташкил медиҳад. Ҳувияти миллӣ омезиши хусусиятҳои объективӣ ва субъективиро дар як доира ифода менамояд, ки боиси фарқ гузоштани миллатҳо аз якдигар мегардад. Онҳо зери ҳиссиёти тақдири ягона, ғаму андуҳи ягона, хотираи коллективӣ ва ғ. муттаҳид шуда, боиси шаклгирии «мо»–и коллективона мегардад [8, с. 34].

Хусусияти ҳувияти миллӣ дар зуҳури қуввaҳои берунӣ (иҷтимоӣ) ва дохилӣ (равонӣ) бараъло намудор мегардад. Вай дар худ маҷмуи рамзҳоро фаро гирифта, дар якҷоягӣ ҳиссиёти махсуси нисбат ба ҷамъият доштанро пурзӯр менамояд, ки аъзои он метавонанд аз ҳамдигар тафовут дошта бошанд, аммо дар мавридҳои зарурӣ худро ҳамчун намояндаи як миллат эҳсос намоянд, зеро ҳамаашон зери «як миллат» муттаҳид гаштаанд [19, с. 11].

Бинобар ин, ҳувияти ҳар як миллатро метавон, пеш аз ҳама ҳамчун шуури коллективӣ, худмуайянкунии образи худ ва моҳияти худшиносиаш фаҳмид. Вай дар асоси ормонҳои миллат бо омезиши рукнҳои миллӣ–таърихӣ, иҷтимоӣ–равонӣ, сиёсӣ–фарҳангӣ ва ғ. шакл мегирад. Дар моҳияти он қолабҳои фарҳангӣ, хусусиятҳои этникӣ, одатҳо, эътиқодҳо, асотирҳо, императивҳои ахлоқӣ, ҷаҳонбинӣ, худшиносии миллӣ, зеҳният (менталитет), характери миллӣ, хотираи таърихӣ, архетипҳо, анъанаҳои миллӣ, рамзҳо ва стереотипҳои рафтори миллат маҳфуз бошанд.

Боиси тазаккур аст, ки ҳувияти миллӣ ченакҳои мухталиф дорад: фазоӣ–ҷуғрофӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ–фарҳангӣ, этномиллӣ, мазҳабӣ, асотирӣ, рамзӣ ва ғ. Ҳувият сохтори динамикӣ дорад, ки аз унсурҳои гуногуни яке аз онҳо бартаридошта вобаста аст.

Сохтори ҳувияти миллиро дар солҳои 90-уми асри ХХ Э. Смит чунин шарҳ медиҳад, ки он дорандаи андозаи гуногун буда, дар зинаҳо ва шаклҳои мухталиф зоҳир мегардад. Дар як ҳолат яке аз онҳо ва дар дигар ҳолат ҷузъиёти дигар бартариро ба даст мегиранд [20, с. 30].

Дар бисёр маврид ҳувияти миллиро аз сиёсат ё фарҳанг ва аз ҳама моҳияти наздикаринаш–халқият ҷудо мекунанд. Ҳувияти халқият дар худ натиҷаи мақулаҳои иҷтимоии дар натиҷаи иҷтимоигардии гурӯҳи муайянро, ки боиси шинохти хеш гардида, идроки баҳодиҳӣ–эмотсионалии онҳоро фаро мегирад, дар бар гирифта, дар оянда ҳамчун мақулаи он дониста мешавад. Бо ёрии он инсон мавқеи худро дар байни халқиятҳои мухталиф муайян намуда, рафтори худро берун аз гурӯҳи иҷтимоии хеш ба танзим медарорад. Халқият барои фард ҷамъияти боварибахш ба

ҳисоб рафта, бехатарӣ ва дастгириашро таъмин менамояд. Ҳангоми пайдо шудани талабот ҷиҳати аз байн бурдани эҳсоси ғамгинӣ ва худро ҳамчун узви комилҳуқуқи як ҷомеа дарк кардан, аксарияти одамон баҳри таскин ва дастгириашон ба халқияти хеш такя мекунанд. Бинобар ҳамин, ҳувияти халқиятро аз миллӣ ҷудо нашояд кард. Ҳамчун қоида, андоза ва меъёри ҳувияти миллӣ бо муназзамиаш фарқ мекунад, ки садсолаҳо тағйир намеёбад. Ҳувияти халқият–на танҳо мутааллиқияташро ба он, балки зарурати узвияти ҷудонопазири ӯро бояд ҷомеааш эътироф намояд.

Ҳуввияти халқӣ пеш аз ҳама зуҳуроти иҷтимоӣ–фарҳангии сохташуда ва сохташаванда ба ҳисоб меравад; дувум, нақши асосиро дар шаклгириаш фарҳанг мебозад; савум, дар робитаи мутақобилаи таърих ва ҷуғрофиё бо ёрии омилҳои субъективӣ ва объективӣ ба амал меояд.

Ҳувияти халқият ва миллат дар доираи мақулаҳои «идеалӣ» ва «манфӣ» ба вуҷуд омада, дорои унсурҳои зерин мебошад:

- маҷмааи этноним ва топоним–ифодакунандаи номи халқият, миллат ва ё давлат;
- стереотипҳои автоматишуда - маълумот доштан доир ба хусусиятҳои мусбат ва ё манфии гурӯҳи иҷтимоии хеш;
- стереотипҳои гетеро (кал. юн. дигар) - маълумот доштан доир ба фарқият аз дигар ҷамъиятҳо;
- «сарҳади этникӣ» — маълумоти иҷтимоӣ - психологӣ ҳамаи хусусиятҳои дохили гурӯҳро бояд инъикос намояд ва озодии фарҳангӣ - психологиро соҳиб бошад [12, с. 30];
- таърих ва асотири миллӣ;
- анъана, фарҳанг, унсурҳои ҷаҳонбинии содалавҳона, зеҳният, характери миллӣ, ки дар бисёр маврид ҳамчун батанзимдарорандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ баромад мекунанд;
- арзишҳои мазҳабӣ;
- рамзҳои давлатӣ;
- образҳои фарҳанги бадеии касбӣ;
- мусиқии классикии дорандаи арзишҳои миллӣ ва ғ.

Ҳамаи унсурҳои болозикр ҳангоми фаъолияти дастаҷамъонаву самарабахш метавонанд ҳувияти миллии ҳамон гурӯҳро ба танзим дароранд ва онро ба пеш баранд.

Ҳар як миллати дорои ҳувият дар робитаи мутақобила бо дигар миллатҳо зиндагӣ менамояд. Бинобар ин, масъалаи «манфиати миллӣ» яке аз унсурҳои меҳварии ҳувияти миллӣ ба ҳисоб меравад. Таҳлили ин масъала дар доираи ҳувият ҳанӯз ҳам баҳснок аст [16, с. 32– 33]. Мафҳуми «манфиати миллӣ» моро, бешубҳа ба фаъолияти коммуникатсионӣ мебарад, ки тавассути стереотипҳои автоматикӣ ва гетеро ҳувияти худро бозсозӣ менамоем: худ аз худ манфиатҳо наметавонанд дар шакли фикр, андешаҳо, хоҳишҳо ва кӯшишҳо амалӣ гарданд. Нақши асосиро дар ин ҳолат идеология мебозад [16, с. 33].

Омили асосии нигоҳ доштани ҳувият хотираи таърихӣ ба ҳисоб меравад, зеро ҳар як узви ҷомеа дар таҳтушшуури хеш доир ба гузаштааш маълумотҳои зарурироро нигоҳ медорад. Дар натиҷа томияти шахс дар раванди иҷтимоӣ–фарҳангӣ ва сиёсӣ - фарҳангии иҷтимоигардиаш ташаккул ёфта, гузаштааш барои тааллуқ доштан ба ҷомеаи муайян ва худшиносиаш кумак менамояд [33, с. 26]. Мутаносибан, ҳувияти ҷамъият, халқият, миллат ва давлат дар асоси анъанаҳои таърихӣ, ки дар давоми асрҳои зиёд бо ёрии асотир, рамзҳо ва рафторҳои қолабӣ ташаккул ёфтаанд, ба вуҷуд меояд.

Яке аз усулҳои асосӣ баҳри омӯзишу таҳлили хориҷаи ҳувияти миллӣ фаҳмидани тағйирёбии раванди таърих мебошад. Ҳувияти миллӣ ҳамчун матни гуфтор (нарратив) наметавонад бутуну комил бошад, вай метавонад порча–порча, пароканда ва ё гуногунтаркиб бошад. Матни гуфтори миллат ҳама вақт ҳангоми пайдо шудани матни гуфтори дигар метавонад канда шавад, ки ин пеш аз ҳама ба миллатҳои хурд мутааллиқ аст. Ҳувияти миллӣ доимо дар асоси таъсири дигар ҳувиятҳо канда ва ё аз байн бурда мешавад [31, с. 158].

Механизмҳое, ки бо ёрии онҳо ҳувияти миллӣ ташаккул меёбад, табиати иҷтимоӣ - психологӣ доранд, бинобар ин муҳаққиқони соҳаи психологоияи иҷтимоии муосир ба он диққати махсус медиҳанд. Онҳо пеш аз ҳама диққати худро ба таҳқиқи механизмҳои психикӣ, ки ба худшиносӣ оварда мерасонад, мутамарказ менамоянд. Минбаъд ба фард баҳри муайян намудани «нуқтаи ҳисоб» имконият медиҳанд. Илова бар ин, худшиносиро аз давраи худмуайянкунии ҷисмонӣ то худмуайянкунӣ дар фазои ахлоқӣ меомӯзанд [31, с. 159]. Худмуайянкунии фардҳо доир ба миллати муайян инъикоси дохилӣ ва тағйироти субъективии омилҳои берунӣ ба ҳисоб меравад.

Самти ҳувияти миллӣ, муайян намудани хусусияташ ба мушаххас кардани арзишҳои қолабигардидаи фард ва ҷомеа, ки бо ёрии онҳо худмуайяннамоӣ ё худшиносӣ ба вуҷуд меояд, вобаста аст. Инсон талаботи худро доир ба бехатарӣ ва ба ҷамъият қонеъ гардонида, бошуурона хешро мутааллиқи миллате дониста, дар худ ҳисси «мо»–ро ташаккул медиҳад. Аз тарафи дигар дар рафти қонеъ гардонидани талаботи томияти хеш эҳсосоти «онҳо»–ро барои худаш тарҳрезӣ менамояд.

Ҳукумат ҳамчун кафили ҳувияти миллӣ вазифадор аст, ки баҳри рушди худшиносӣ ва ҳувияти миллӣ образи «бегона»–ро офарад. Одитарин усули рушди ҳувият офаридани образи душман мебошад, то ин ки аҳолӣ бар зидди вай муттаҳид гардад. Масалан, собиқ президенти ИМА Ҷ. Буш (калонӣ) дар давраи ҳукмрониаш барои муттаҳид намудани миллаташ онро самаранок истифода бурдааст [20, с. 96].

Ҳувият на танҳо ҷанбаи мусбат дорад, метавонад ҷанбаи манфӣ низ касб кунад. Ҳувият ҳамон вақт хусусияти манфӣ мегирад, ки давлат «душманони» дохилӣ ва беруниашро барои «фиреб» додани аҳолиаш офарад, то ин ки дар ҳокимият мустақар монад. Мафҳуми «мо» падидаи универсалӣ ва қолабишудаи шуур ба ҳисоб меравад, ки барои ҳамагуна ҷомеа ҳамчун фишанги худшиносии миллӣ истифода мегардад.

Ҳангоми тӯлонӣ гардидани бухрони манфӣ доир ба ҳувияти миллӣ ҳам фардҳо ва ҳам омма метавонад умеди хешро баҳри иваз намудани раванди манфӣ ба мусбӣ кананд. Дар ин ҳолат энергияи манфӣ метавонад аз лидерони «сарвайрон»-кутоҳсавод ҳувайдо гардаду ҳувияти миллии манфӣ тамоми ҷомеаро фаро гирад. Бухрони иҷтимоӣ метавонад ба пояҳои низомҳои арзишҳои миллӣ халал ворид намояд.

Дар доираи худшиносии миллӣ образҳои гурӯҳи соҳибтамаддун, ки қудрати бунёди давлатро доранд, ниҳон аст. Ҳиссиёти ҳувият метавонад мустаҳкам гардад ва ё комилан аз байн равад, зеро дар ин ҳолат яке аз унсурҳои он метавонад нақши калидиро бозад. Агар ҳамаи унсурҳо ба дурустӣ фаъолият намоянд, корҳо ба сомон меоянд, аммо дар ҳолати муқобил натиҷа метавонад ба он миллат оқибати бад биёрад. Чуноне ки муҳаққиқи олмонӣ А. Нойман таъкид менамояд, ҳувият худододӣ нест ва муносибатест, ки доимо дар доираи дигаргуниҳо шакл гирифта, тағйир меёбад [35, с. 349].

Дар аввали асри XXI анъанаи нав рушд намуда истодааст, ки мувофиқи он элитаи аксарияти давлатҳои мутараққии оламро шахсоне ташкил медиҳанд, ки ҳувияти миллии баланд надоранд. Дар замони муосир фаъолони ҷомеа зиёд аз як кишвар ба кишвари дигар макони зисти худро иваз мекунанд, ки боиси коҳишёбии ҳувияти миллиашон мегардад ва худро мутааллиқи ягон миллат наҳисобида, космополит мешаванд [7, с. 102—103]. Сотсиологи амрикоӣ Б. Робинсон ҳангоми таснифи таҳаввулоти элитаи сиёсии мамлакатҳои ғарб ба хулосае омадааст, ки дар онҳо синфи нав–буржуазияи фаромиллӣ ба вуҷуд омадаасту онҳо аз ҳокимият ва корхонаҳои фаромиллӣ ҷудо буда наметавонанд [15,с. 105]. Буржуазияи нав худро ҳамчун элита нишон дода, дар гирифтани тасмимҳои ҷаҳонӣ нақши бузург мебозанд ва ҳувияти миллӣ барояшон дуюмдараҷа буда, қариб бегона гаштааст ва дар мадди аввал сармояааш ва манфиатҳои ширкатҳои фаромиллӣ меистад. Ин одамон шуъбаҳои маҳаллии ширкатҳои фаромиллиро роҳбарӣ менамоянд ва ё ширкатҳои шахсии худро доранд. Тарзи ҳаёти онҳо аз элитаи дар дигар шаҳрҳои калон ба мисли Лондон, Дубай, Ню - Йорк ва Маскав фарқи куллӣ надорад, зеро мақсади ягонаи онҳо ҳифзи манфиатҳои ширкатҳои фаромиллӣ ба ҳисоб рафта, оммаро ба он таҳрик медиҳанд, ки аз манфиатҳои миллии хеш даст кашанду космополит шаванд. Дар шароити бисёрмиллатӣ, чуноне ки Ф. С. Файзуллин ва А. Я. Зарипов қайд менамоянд, ҳангоми дар ҷомеаи ҳалқиятҳои мухталиф зиндагӣ карданаш қариб, ки ба қадом халқият мансуб будани фардро муайян кардан номумкин мегардад [13, с. 41]. Дар ин ҳолат онро шахсияти «дубаҳра» ном бурдан мумкин аст, ки дар ҳастии маънавиаш фарҳанги дигаре бартарӣ ёфтааст ва ин боиси заиф шудани ҳувияташ гардидааст, зеро арзишҳои фарҳангии миллати хешро нодида гирифта, баҳри дар ҳаёти худ амалӣ кардани онҳо саҳлангорӣ мекунад.

Пас, ҳувияти миллӣ – мақулаи иҷтимоие мебошад, ки баҳри таҳлили ҳамаҷиҳатаи робитаҳои иҷтимоӣ истифода мегардад. Бинобар ин, таҳқиқи ин масъала дар охири асри XX ва аввали асри XXI бо дидгоҳ ва тасмимҳои муосир боз яке аз мақулаҳои фалсафаи иҷтимоӣ баҳсбарангез гаштааст. Ҳувияти миллиро бо томмияти инсоният монанд мекунанд, ки хусусияти аз насл ба насл гузаштанро дошта, бошуурона мутааллиқ будан ба миллати хешро нишон медиҳад. Моҳияти он аз доираи як шахс берун буда, худшиносии низоми ҷомеаро дар худ ҳувайдо менамояд.

Аз таҳлили гуфтаҳои боло бармеояд, ки таҳқиқи мавзуи ҳувият дар доираи як фан маҳдуд шуда наметавонад, бинобар ин, мебояд барои таҳлили ҳаматарафаи он усулҳои гуногуни илмӣ ба кор бурда шаванд, ки боиси ба вуҷуд омадани таҳқиқоти мукаммали илмӣ гарданд ва зояндаи идеяҳои нав доир ба ин мавзуъ бошанд. Шарти зарурии таҳлили мавзуи ҳувият дар асоси таҳқиқоти машҳури равияҳои эссенсиализм – конструктивизм ба роҳ монда шавад ва моҳияти ҳувияти фардӣ - коллективиро дар худ ифода намояд. Умуман дар ин мавзуъ таҳлили муқоисавии зинаҳои микро ва макрои ҷомеаи сунатии дар даврони ҷаҳоншумулии бо фарҳангҳои модерни ғарбӣ махлутгардидаи Тоҷикистон хело мураккаб мебошад. Зеро агар барои омӯзиши зинаи микро муайян намудани айнияти мантиқии ҳувият зарур бошад, пас барои зинаи макро ба назар гирифтани сохторҳои гуногуни рамзҳо ва арзишҳои бавучудовардаи зуҳуротҳои иҷтимоӣ ба миён меояд. Ҳар як рукни ҳувият дар замони муосир мубрамии худро дорад, ки бо усулҳои ба худ хоси назариявӣ ва таҷрибавӣ бояд мавриди назар қарор гиранд.

АДАБИЁТ

1. Аклаев А.Р., Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент / А.Р. Аклаев // учеб. пособие. - 2-е изд, испр. - М.: Издательство: «Дело» АНХ, 2008.-480 с.
2. Белик А.А. Резник Ю.М. Социокультурная антропология (историко-теоретическое введение). Учебное пособие / А.А. Белик, Ю.М. Резник. М.: Издательство МГСУ «Союз», 1998. - 320 с.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: пер. с англ. — М.: Медиум, 1995. - 279 с.
4. Брандт, З.В. К истории термина «идентичность» / З.В.Брандт. -М.: Слово, 2000.-44 с.
5. Брюшинкин В.Н. Особенности исследования идентичности // Субъективность и идентичность: коллект. монография / отв. ред. А.В. Михайловский; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. — С. 261—272.
6. Габермас Ю. Фософський дискурс Модерну. — К.: Четверта хвиля, 2001. — 424 с.
7. Гобозов И А. Государство и национальная идентичность: Глобализация или интернационализация —М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013.—200 с.

8. Горский В. Парадоксы исторического сознания современной культуры // Мировоззрение и духовное творчество. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 34—51.
9. Гуревич П.С. Проблема идентичности человека в философской антропологии // Вопросы социальной теории. 2010. Т. IV. С. 64–87.
10. Гуссерль Э. Картезианские размышления. СПб.: Наука. Ювента., 1998.-315с.
11. Деҳҳудо, Алиакбар. Фарҳанги Деҳҳудо ҷилди 8 («Толковый словарь Деххудо») / Алиакбар Деҳҳудо. - Теҳрон, 1963.–2391с.
12. Дробижева Л.М. Аклаев А.Р., Коротеева В.В., Солдатова Г.У. Демократизация и образы национализма в РФ 90-х годов. М.: Мысль, 1996. 381 с.
13. Зарипов А.Я., Файзуллин Ф.С. Этнополитичекие движения как социалный феномен.–Уфа: УГАТУ, 2000. – 134с.
14. Искусство и цивилизационная идентичность [отв. ред. Н.А. Хренов]; Науч. совет РАН «История мировой культуры». — М.: Наука, 2007. — 603 с.
15. Малинова О. Ю. Россия и «Запад» в XX веке: трансформация дискурса о коллективной идентичности. М.: РОССПЭН, 2009. 190 с.
16. Новикова О.С. Национальное самосознание как форма превращения социальных отношений: (Монография). — М.: Прометей, 1998. - 170 с.
17. Рэдклифф-Браун А. Методы этнологии и социальной антропологии // Антология исследования культуры. Т. 1: Интерпретация культуры. СПб., 1997. С. 7–63.
18. Ромашкина Г.Ф., Давыденко В.А. Жизненные миры и региональная идентичность как сопряженные научные проблемы // МИР (Модернизация. Инновации. Развитие). 2016. Т. 7. № 4. С. 86-96.
19. Скворцов Н.Г. Проблема этничности в социальной антропологи. — СПб.: СПбГУ, 1996. — 183 с.
20. Смит Э. Национальная идентичность [пер. с англ. П. Таращука]. — М.: Основы, 1994. — 223 с.
21. Соколов К..Б. Национальная идентичность в контексте системного подхода // Системные исследования культуры, 2008 / под. ред.: Г.В. Иванченко, В.С. Жидков. — СПб.: Але-тейя, 2009. - 604 с.
22. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення но-вочасно!' 1дентичносп. — К.: Дух 1 лиера, 2005. — 650 с.
23. Тлостанова М.В. Человек в современном мире: проблемы множественной идентичности //Вопросы социальной теории: науч. альманах. 2010. Т. 4. С. 191–218.
24. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (иборат аз 2 ҷилд). Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 2008. – 945 с.
25. Фарҳанги забони форсӣ (алифбой–қиёсӣ) Машҳед Муширӣ – Теҳрон: Суруш пресс, 1992. – 1348с.
26. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Сэмюэл Хантингтон. - М., 2004. - 636 с.
27. Черныш Н. и др. Вариации на тему идентичности для социокультурного оркестра // Социология: теория, методы, маркетинг. 2007. № 1. С. 33–48.
28. Чикалова, И. Гендер: введение в понятие / И. Чикалова // Иной взгляд: Междисциплинарный альманах гендерных исследований / редкол.: И. Р. Чикалова (гл. ред.). – Минск: БГПУ, 2002. – С. 60 – 61.
29. Шакурӣ М. Хуросон аст ин ҷо: маънавият, забон ва эҳёи миллии тоҷикон, чопи дувум/М. Шакурӣ. – Душанбе: Адиб, 2009, - 576 с.
30. Шозимов П. Таджикская идентичность и государственное строительство в Таджикистане. – Душанбе.: Ирфон., 2003, - 208 с.
31. Ядов В А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности // Мир России, 1995. - № 3-4. - С. 158-181.
32. Мд Дж. Дух, самшть і сустльство з точки зору социального біхевіориста. — К.: Украньский центр духовно!' культури, 2000. — С. 123.
33. Нагорна Л.П. Соцюкультурна 1дентич-шсть: пастки цишсних розмежувань. — К.: 1ШЕНД щ. І. Ф. Кураса НАН Украни, 2011. — 272 с.
34. Kitis E. Frege's and Russell's solutions to the problems of non-exist subject terms, identity, statements and opaque contexts // Faculty of Philosophy Yearbook. V. 1. Thessaloniki: Aristotle University, 1989. Faculty of Philosophy, Aristotle University, 139-158.
35. Neumann I.E. Russia as Central Europe's Constituting Other // East European Politics and Societies. - 1993. - Vol. 7. - № 2. - P. 349.
36. Calhoun, C. Nationalism, Political Community, and the Representation of Society: Or, Why Feeling at Home Is Not a Substitute for Public Space / C. Calhoun // European Journal of Social Theory. 1999. - Vol. 2. - No. 2. - P. 217-231.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ – МЕТОДОЛОГИИ ТАҲҚИҚИ ҲУВИЯТИ МИЛЛӢ

САРФАРОЗОВА Н. Г. САИДУМАРОВ С. С.

Муаллифон мақолаи мазкурро барои таҳлили яке аз мақулаҳои иҷтимоӣ – фалсафӣ, фарҳангӣ – сиёсӣ ва равоншиносӣ – антропологии муосир - ҳувият бахшидаанд. Дар аввал онҳо аз нигоҳи фарҳангӣ ба таҳлили мафҳум пардохта, ҷанбаҳои гуногун ва маъниҳои онро аз нигоҳи муҳаққиқони машҳури ватанӣ ва ҷаҳонӣ манзур намуда, баъд онро аз нигоҳи илмҳои мухталиф мавриди таҳқиқ қарор дода, назарияҳои фарҳангӣ, равоншиносӣ, иҷтимоиёт, антропологӣ ва махсусан фалсафиро ба риштаи таҳқиқ кашидаанд. Дар баробари ин онҳо ченакҳои ҳувияти миллиро ба мисли фазоӣ–ҷуғрофӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ–фарҳангӣ, этномиллӣ, мазҳабӣ, асотирӣ ва рамзӣ омӯхта, таъсири ҳар яки аз ин мақулаҳоро ба ҷомеаи Тоҷикистон муайян намудаанд. Дар бораи доимо тағйирпазирии ҳувият низ сухан ронда, нақши олимони тоҷик ва элитаи сиёсиро дар таҳкими он назаррас донистаанд. Боиси таъкид аст, ки муаллифон таъсиру авҷи ширкатҳои фаромиллиро ба ҳувият, махсусан дар даврони ҷаҳоншумулӣ барасӣ намудаанд. Дар хулосаи мақола роҳҳои баланд бардоштани ҳувияти миллии тоҷикон пешниҳод гардида, таъкид мешавад, ки тамоми элитаи сиёсӣ ва маънавии ҷомеа барои ташаккули он аз як гиребон сар бароранд.

Калидвожаҳо: ҳувият, миллат, худшиносии миллӣ, ҳувияти миллӣ, тоҷик, зеҳнияти миллӣ, ҳиссиёти миллӣ, ифтихори миллӣ.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

САРФАРОЗОВА Н. Г. САИДУМАРОВ С. С.

Авторы посвятили данную статью анализу одной из современных социально-философских, культурно-политических и психолого-антропологических категорий - идентичности. Сначала они проанализировали понятие идентичности с культурологической точки зрения, и охарактеризовали его различные аспекты и значения с точки зрения известных отечественных и зарубежных исследователей, затем исследовали его с точки зрения различных прикладных наук, культурологических, психологических, социологических, антропологических и особенно философских теорий. При этом они изучили такие измерения феномена национальной идентичности, как пространственно-географическое, историческое, социокультурное, этнонациональное, религиозное, мифологическое и символическое, и определили влияние каждой из этих категорий на таджикское общество. Авторы также отметили о постоянной смене идентичности и считают роль таджикских учёных и политической элиты значимой в её укреплении. Следует подчеркнуть, что авторы рассмотрели влияние транснациональных компаний на идентичность, особенно в эпоху глобализации. В заключение статьи предлагаются пути повышения национального самосознания таджиков, и подчёркивается, что вся политическая и духовная элита общества должна приложить совместные усилия для его формирования.

Ключевые слова: идентичность, нация, национальное самосознание, национальная идентичность, таджик, национальный менталитет, национальные чувства, национальная гордость.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE STUDY OF NATIONAL IDENTITY (SOCIALLY–PHILOSOPHICAL ANALYSIS)

SARFAROZOVA N. G., SAIDUMAROV S. S.

The authors have devoted this article to the analysis of one of the modern socio-philosophical, cultural-political and psychological-anthropological categories - identity. First, they analyzed the concept of identity from a cultural point of view, and characterized its various aspects and meanings from the point of view of well-known domestic and foreign researchers, then investigated it from the point of view of various applied sciences, cultural, psychological, sociological, anthropological and especially philosophical theories. At the same time, they studied such dimensions of the phenomenon of national identity as spatial-geographical, historical, socio-cultural, ethno-national, religious, mythological and symbolic, and determined the impact of each of these categories on Tajik society. The authors also noted the constant change of identity and consider the role of Tajik scientists and the political elite significant in its strengthening. It should be emphasized that the authors considered the influence of multinational companies on identity, especially in the era of globalization. In conclusion, the article suggests ways to increase the national self-consciousness of the Tajiks, and emphasizes that the entire political and spiritual elite of society should make joint efforts to form it.

Key words: identity, nation, national consciousness, national identity, Tajik, national mentality, national feelings, national pride.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 32 (54+581)

НАҚШИ ҲИНДУСТОН ДАР БАРҚАРОРСОЗИИ СИЁСӢ, АМНИЯТӢ ВА ИҚТИСОДИИ АФҒОНИСТОН (с. 2001-2021)

РАҶАБАЛИЕВ Х.Х.[2]

Ҳудуди чор даҳсола аст, ки таҳаввулоти дохилии Афғонистон дар меҳвари таваҷҷӯҳи натанҳо давлатҳои ҳамсоя, балки кишварҳои абарқудрати ҷаҳон ва минтақа қарор дорад. Афғонистон аҳамияти бузурги геостратегӣ дорад, ки вайро дарвозаи Осиёи Марказӣ, Шарқи Наздик ва Осиёи Ҷанубӣ мешуморанд. Бисёре аз кишварҳои абарқудрат мекӯшанд, ки нуфузу тавондмандии худро дар ин кишвар нишон диҳанд. Ҳиндустон яке аз бозигарони асосии минтақа ба ҳисоб меравад, ки ҳадафҳои васеътар дар барқарорсозӣ ва рушди Афғонистонро дорад. Дар соли 2001 давраи беҳтари рушди муносибатҳои Ҳиндустон ва Афғонистон пас аз суқути ҳукмронии "Толибон" буд, ки мутаасифона дер давом накард.

Тавре ба ҳамагон маълум аст, шиддат гирифтани ҷангҳои дохилӣ дар шароити ҳузур доштани кишварҳои абарқудрат ва рақобати онҳо дар ин кишвар боиси он гаштааст, ки миллионҳо нафар хонаву дари худро партофта, ин кишварро тарк кунанд, миллионҳо нафари дигар ҷони худу ҷони назидиконашонро аз даст доданд, ҳазорон-ҳазор нафар бесарпаноҳ ва ятиму бечора гаштанд.

Барои пешгирӣ аз ин даҳшате, ки имрӯз ба сари мардуми осоиштаи Афғонистон омадааст, Ҳукумати Ҳиндустон пайваста дар ҳама конфронсҳои байналмилалӣ таъкид мекард ва ҳузури кишварҳои абарқудратро на барои хотима бахшидани ҷанги дохилии Афғонистон, балки барои авҷ ва шиддат гирифтани он медонист.

Моҳи ноябри соли 1996 дар шаҳри Ню – Йорки ИМА конфронс оид ба ҳалли буҳрони Афғонистон баргузор гардида буд, ки дар он 19 кишвар, аз ҷумла ИМА, Покистон, Эрон, Ҳиндустон, кишварҳои Осиёи Марказӣ, Туркия, Хитой ва кишварҳои аврупоӣ иштирок намуда буданд. Дар ин конфронс намояндаи Ҳиндустон К. Рангунат дар суханронияш иброз намуд, ки "Афғонистон метавонад бе дахолати кишварҳои дигар тинчиву оромиро дар кишвари худ пойдор созад". Инчунин зарур аст, ки дар Кобул зулм ва қувваи низомиро қатъ намоянд, то ин ки раванди сиёсии кишвар ба танзим дароварда шавад [8, с.128].

Ҳиндустон баъд аз соли 2001 дар бозсозӣ ва барқарорсозии Афғонистон нақши муҳим дошта, барои ҳамкориҳои техникӣ ва эҷодии тавонмандӣ дар ин кишвар сармояи назаррас ворид мекард. Дастгирӣ ва ҳамкориҳои Ҳиндустон ба барқарорсозии хатҳои ҳавоӣ, нерӯгоҳҳои барқӣ ва сармоягузорӣ дар соҳаҳои тандурустӣ ва маориф, кӯмак ба омӯзонидани хизматчиёни давлатӣ ва қуввахои амниятии Афғонистон татбиқ мешуд. Инчунин Ҳиндустон дар сохтани шоҳроҳи Дилором-Заранҷ, ки ноҳияи Дилороми Афғонистонро бо сарҳади Ҷумҳурии Исломии Эрон мепайвандад, кӯмак мекард [17]. Ин роҳ Афғонистонро бо бандари дигар, яъне бандари Чобаҳори Ҷумҳурии Исломии Эрон мепайвандад ва инчунин тиҷорати дуҷонибаи худро бо Ҳиндустон фароҳам меорад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки 7- уми ноябри соли 2017 Ҷумҳурии Ҳиндустон тавассути бандари «Чобаҳор»-и Эрон нахустин корвони гандуми хайриявиро ба Афғонистон ирсол намуд [22]. Интиқоли гандум ба Афғонистон дар он солҳо марҳилаи нави ёрии башардӯстонаи Ҳукумати Ҳиндустон ба шумор мерафт, ки дар маҷмӯъ 1,1 миллион тоннаро дар бар мегирифт. Баъ аз ин, миқдори ин гуна кумакҳоро ба кишвари Афғонистон дучанд намуда, то ба имрӯз, яъне баъди ба сари Ҳукумат омадани "Толибон" (15 –уми августи соли 2021) ва қатъ гардидани муносибатҳои дуҷониба миёни кишварҳо, ба мардуми ниёзманду фақири он тақдим менамояд.

Ҳарду миллат алайҳи ҷангҷӯёни исломӣ, то ишғол намудани Ҳукумати Ашраф Ғанӣ аз ҷониби "Толибон" , (санаи 15-уми августи соли 2021, ки Ҳукумати Ҳиндустон дар ин рӯз 74-ум солгарди Истиқлолияти давлатияшро ҷашн мегирифт) ҳамкориҳои стратегӣ ва низомӣ доштанд. Ҳамкориҳои сиёсии ду кишвар ба тақвияти кӯшишҳои муштараки онҳо дар мубориза алайҳи терроризм, ҷиноятkории муташаккил, қочоқи маводи мухаддир, қонунигардонии пул ва ғайра равона карда шуда буд. Дар баробари ин ҳама, Ҳукумати Ҳиндустон дар барномаҳои таҷҳизонидан ва таҳкими тавонмандӣ барои нерӯҳои амнияти миллии Афғонистон кумак мекард.

[2] **Адрес для корреспонденции:** Раджабалиев Хайрулло Холназарович – Институт изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ, доктор PhD- 2 курса. Адрес: 734025, Республики Таджикистан, г.Душанбе, пр. Рудаки, 33. E-mail: khair1508@mail.ru. Тел: (+992) 938-58-58-15.

Аз соли 2001, Ҳиндустон донори калонтарини Афғонистон дар минтақа мебошад. Маҷмуи охирини кумаки молиявӣ ба маблағи 500 миллион доллар дар моҳи майи соли 2011 ба Кобул расонида шуда буд, ки дар аввали соли 2012 ҳаҷми умумии кумаки ҷониби Ҳиндустон 2 миллиард долларро ташкил кард [3, с.8]. То замони барҳам хурдани Ҳукумати Ашраф Ғанӣ (15- уми августи соли 2021) Ҳиндустон чаҳорумин кишвари сарпарасти Афғонистон буд ва пас аз кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, ба монанди ИМА, Олмон ва Ҷопон, меистод.

Ҳиндустон инчунин ба Афғонистон тавассути шабакаҳои байналмилалӣ кумак мерасонид. Ҳамин тавр, вай барои лоиҳаҳои Барномаи Рушди Созмони Милали Муттаҳид (БРСММ) дар Афғонистон маблағ ҷудо мекунад, ки барои бунёди институтҳои демократӣ, ҳукумати маҳаллӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ ва мубориза бо оқибатҳои офатҳои табиӣ равона шуда буданд.

Илова ба ҳамкорӣ дар доираи СММ, Ҳиндустон ҳамасола ба Бонки байналмилалӣ маблағ ҷудо мекард, ки он кумитаи идоракунии Кумитаи бозсозии Афғонистонро назорат мекунад. Ин хазина соли 2002 таъсис ёфтааст, тақрибан 30 кишвар барои фаъолияти он маблағ ҷудо мекунад ва идоракунии онро Бонки байналмилалӣ, Бонки Исломии Рушд, Бонки Осиёии Рушд ва СММ амалӣ мекунад. Байни солҳои 2002 ва 2009 аз ин Хазина ба Афғонистон тақрибан 3 миллиард доллар ҷудо карда шуд. Маблағҳои аз ҷониби ин фонд ҷудошуда барои пӯшонидани харочоти буҷаи ҳукумати Афғонистон (пардохти музди меҳнат ба шахсони мансабдор ва дигар "кормандони давлатӣ") ва лоиҳаҳои мухталифи рушд истифода мешуданд. Бо вуҷуди ин, маблағҳое, ки Ҳиндустон ба Афғонистон тавассути шабакаҳои байналмилалӣ ҷудо мекард, ночиз буда, бо ҳаҷми кумаки молиявии ба Кобул дар асоси дуҷониба муқоиса карда шуда наметавонанд. Ин бо он шарҳ дода мешавад, ки дар муқоиса бо кишварҳои Аврупо, ки дар расондани кумак тавассути созмонҳои байналмилалӣ саҳми бештар мегузоранд, Ҳиндустон дар наздикии Афғонистон ҷойгир аст ва пеш аз ҳама манфиатҳои сиёсиву иқтисодии худро дар минтақа амалӣ менамояд.

Дар соҳаи электроэнергетика, Ҳиндустон лоиҳаи калонтарини хати интиқоли нерӯи барқ- Пули – Хумрӣ – и Кобулро сохта ба истифода додааст. Ин сохтмони хатти интиқоли барқ 202 км дарози дорад. Хати барқ моҳи январи соли 2009 пурра мавриди истифода қарор гирифт, ки айни замон маҳз тавассути ин хат барқ ба Кобул аз Ӯзбекистон ва Тоҷикистон интиқол дода мешавад, ки ин ба коҳиши ёфтани қувваи барқ дар пойтахти Афғонистон кумак мекунад. Сохтмони хати интиқоли барқии Пули-Хумри-Кобул таҳти назорати муҳандисони ҳиндӣ сурат гирифта буд. Аз нуқтаи назари муҳандисон татбиқи лоиҳа хеле мушкил ба назар мерасид, зеро хати интиқоли барқ аз ағбаи Соланг дар баландии тақрибан 4000 метр мегузарад. Лоиҳаи дигари бузурге, ки аз ҷониби ҳиндустониҳо дар бунёди бинои Солма ва хати интиқоли барқ дар тӯли 143 километр, ки Чишти Шариф ва Ҳиротро мепайвандад, мебошад [6, с.19].

Ғайр аз ин ҳама, мутахассисони Ҳиндустон ба таъмир ва насби зеристгоҳҳои барқи тоза дар маҳалҳо, инчунин омӯхтани дурнамои рушди гидроэнергетика ва нерӯи офтобӣ дар Афғонистон машғул буданд. Дар соҳаи телекоммуникатсия, то соли 2007 Ҳиндустон таъмир ва модернизатсияи системаҳои коммуникатсиониро дар 11 вилояти Афғонистон анҷом дода, дар 12 ноҳияҳои тобеи маркази Афғонистон марказҳои бисёрфункционалии ҷамъиятии телекоммуникатсионӣ таъсис додааст.

Инчунин, бо кумаки Ҳиндустон тавсеаи пахши телевизион ва радио дар Афғонистон имконпазир гардид. Ҳоло мавҷҳои телевизионӣ ва радиоӣ тавассути моҳвораи INSAT 3A интиқол дода мешаванд.

Аммо, қисми зиёди маблағгузории Ҳиндустон дар Афғонистон ба лоиҳаҳои хурди рушд (Small Development Projects) дар соҳаи кишоварзӣ, маориф, тандурустӣ ва таҳсилоти касбӣ рост меояд. Қайд кардан ба маврид аст, ки аз ҳама лоиҳаҳои хурд ва камхарҷи Ҳиндустон дар Афғонистон 1 миллион долларро ташкил мекунад. Одатан, чунин лоиҳаҳо аз ҷониби пудратчиёни маҳаллӣ бо маблағи Ҳиндустон камтар аз як сол амалӣ карда мешаванд. Расман, ҳадафҳои ин тарҳҳо чунинанд: "эҷоди ҳисси шарикӣ ва иштироки сокинони маҳаллӣ, бахусус дар минтақаҳои ҳассос дар минтақаҳои ҷанубӣ ва шарқи Афғонистон бо мақсади мусоидат ба рушди онҳо ва фароҳам овардани имтиёзҳои воқеӣ барои сокинони маҳаллӣ" .

Қайд кардан ба маврид аст, ки 28 августи соли 2005 дар ҷараёни сафари сарвазири Ҳиндустон Манмоҳан Сингҳ ба Афғонистон, Созишнома оид ба нақшаи лоиҳаҳои рушди хурд бо маблағи 20 миллион доллари ИМА ба имзо расида, лоиҳаи сохтмони 38 мактаб дар вилоятҳои гуногуни Афғонистон тарҳрезӣ шуда буд [1, с.1], ки дар сохтани ин мактабҳо шумори мардуми зиёд соҳиби ҷойи кор мегаштанд.

Дар ҳақиқат, ин навъи кӯмак яке аз самараноктарин ва пурбортарин аст, зеро он ба сатҳи зиндагии одамони оддӣ таъсири мустақим мерасонад. Аксар вақт, ин гуна лоиҳаҳо сохтмони беморхонаҳо дар деҳот, мактабҳо, марказҳои таълимии касбӣ, клиникаҳои байторӣ, каналҳои обёрӣ, нуқтаҳои обтаъминкунӣ ва ғайраҳоро дар бар мегиранд. Ба ибораи дигар, ҳама чиз барои мардуми оддӣ дар деҳот лозим аст. Дар маҷмуъ аз соли 2005 то аввали соли 2010, 19 вилояти Афғонистон, дар марҳилаҳои гуногуни татбиқи 84 лоиҳаи хурд оид ба рушд буданд.

Соҳаи дигари муҳимми ҳамкориҳои иқтисодии Ҳиндустон ва Афғонистон савдо мебошад. Чун анъана, Ҷумҳурии Исломии Покистон, Ҷумҳурии Мардумии Чин ва Ҷумҳурии Исломии Эрон шарикони асосии тиҷоратии Афғонистон мебошанд.

Савдои дуҷониба байни Ҳиндустон ва Афғонистон дар асоси Созишномаи тиҷорати имтиёзноки соли 2003 ба танзим дароварда мешавад. Бо имзои ин созишнома тарафҳо дар соҳаи коҳиши боҷи содиротӣ имтиёзҳои муштарак доданд. Ҳиндустон, дар навбати худ, зумуррад ва ёқут, инчунин чормағзҳои коркардшуда, намудҳои алоҳидаи буттамева, меваҳои тару тоза ва хушкро, ки ҳиссаи назарраси содироти Афғонистон ба Ҳиндустонро ташкил

медиҳанд, аз Афғонистон содир мекард ва боҷи гумрукиро 50% кам карда буд [6, с.37]. Тавсеаи савдои байни ду кишвар инчунин тавассути қабули Афғонистон дар Ассотсиатсияи ҳамкориҳои минтақавӣ дар Осиёи Ҷанубӣ (SAARC) дар соли 2005 ба амал омадааст.

Вобаста ба ин, сатҳи маҳдудиятҳои тарофавӣ дар Афғонистон ба таври назаррас дар ин солҳо коҳиш ёфта буд, дар ҳоле, ки воридоти молҳои Ҳиндустон ба бозори Афғонистон афзоиш ёфт. Сарфи назар аз динамикаи бомуваффақияти рушди тиҷоратии ду кишвар, монеаҳое вуҷуд доранд, ки барои рушди минбаъдаи муносибатҳои тиҷоратӣ халал ворид месозанд.

Маблағҳое, ки Ҳукумати Ҳиндустон ба Афғонистон ҷудо мекард, асосан ба лоиҳаҳои инфрасохторӣ, сохтмони роҳҳо ва телекоммуникатсия, лоиҳаҳои обёрӣ, рушди шабакаҳои барқу обтаъминкунӣ рост меоянд. Лоиҳаҳое, ки аз ҷониби Ҳукуати Ҳиндустон маблағгузорӣ мешуданд, дар тамоми манотиқи Афғонистон паҳн шудаанд ва аксари бахшҳои иқтисодиёти ин кишварро фаро мегирифтанд.

Соли 2009 роҳи Заранҷ-Дилором бо арзиши 150 миллион доллар, бо маблағҳои Ҳукумати Ҳиндустон ва мутахассисони ин кишвар сохта шудааст, ки дарозии он 218 км – ро дар бар мегирад [3, с.8]. Роҳи нав барои Афғонистон аҳамияти стратегӣ дорад: он шаҳри Заранҷро бо шоҳроҳи Қандаҳор-Ҳирот пайваст мекунад ва ба ин васила пайвастшавии қисми ҷанубу ғарбии Афғонистон бо Ҷумҳурии Исломии Эрон ва имкони транзити молҳои афғонро тавассути бандари эронии Чобаҳор таъмин мекард. Дар оянда, ин метавонад вобастагии Ҳидусторо аз Ҷумҳурии Исломии Покистон кам кунад ва мумкин аст, ки барои рушди иқтисодии вилоятҳои ҷанубу ғарбии Афғонистон омилҳо гуногунро эҷод кунад.

Соли 2005 Ҳиндустон узвияти Афғонистонро ба Ассотсиатсияи Ҳамкории Минтақаи Ҷанубӣ (SAARC) пешниҳод кард. Ин ду кишвар ҳам алайҳи ҷангҷӯёни исломӣ ҳамкориҳои стратегӣ ва низомӣ доштанд. Дар натиҷаи куштори як шаҳрванди Ҳиндустон аз ҷониби ҷангҷӯёни "Толибон" дар моҳи ноябри соли 2005, Ҳиндустон 200 сарбози полиси сарҳадии Ҳинду-Тибетро (ITBP) барои таъмини амнияти шаҳрвандони Ҳиндустон ва лоиҳаҳое, ки Ҳиндустон дастгирӣ мекунад, фиристодааст [7, с.60]. Афғонистон робитаҳои худро бо Ҳиндустон пас аз ташаннуҷи давомдор ва мушкилот бо Ҷумҳурии Исломии Покистон, ки ба паноҳгоҳ ва дастгирии "Толибон" гумонбар мешуд, тақвият дод. Ҳиндустон сиёсати ҳамкориҳои зич бо кишварҳоеро ба мисли Афғонистон, Бутан ва Эрон бо ҳадафи мустаҳкам кардани мавқеи худ ҳамчун як қудрати минтақавӣ, ки дар кӯмак ва ҷилавгирӣ аз ҷангҷӯёни исломӣ дар Кашмир ва дигар шаҳрҳои Ҳиндустон муттаҳам мешавад, пеш мебарад [15].

7 – уми июли соли 2008 дар шаҳри Кобул амалиётҳои террористӣ ба амал омад, ки ҳадафи асосии ҳамла ба сафорати Ҳиндустон буд. Дар натиҷаи ҳамла, 58 нафар кушта ва зиёда аз 141 нафари дигар ҷароҳатҳои гуногун бардоштанд [16].

8 – уми октябри соли 2009 террористон боз ба сафорати Ҳиндустон ҳамла карданд. Дар натиҷаи ҳамла 17 нафар ба ҳалокат расида, 63 нафари дигар захмҳои гуногун бардоштанд. Ин амали терористиро гурӯҳи "Толибон" бар души худ гирифт [16]. Инчунин дар ин солҳо ҳамлаи дигар дар меҳмонхонае, ки табибони ҳиндӣ дар он ҷо қарор доштанд, рух дод, ки 18 нафар кушта шуданд.

Пас аз ин ҳодисаҳои даҳшатнок вазорати корҳои хориҷии Афғонистон изҳор дошт, ки Ҳиндустон як кишвари ба мо дӯст буда, ҳеҷ як душман наметавонад муносибатҳои дӯстонаи моро аз байн барад. Ҳамин тариқ, дар моҳи октябри соли 2011 муносибатҳои Афғонистон ва Ҳиндустон аз сари нав барқарор шуд, ки ин нахустин шартномаи дуҷонибаи Афғонистон аз давраи ҷанги Шӯравӣ дар соли 1979 буд [5, с.1]. То моҳи майи соли 2011, кумаки Ҳиндустон ба миқдори 2 миллиард доллари ИМА афзоиш ёфт ва Ҳукумати Ҳиндустон таъминкунандаи калонтарини минтақа ба ҳисоб мерафт.

Баъди барқарор гардидани муносибатҳо аз сари нав Ҳиндустон дар ҳама соҳаҳо кӯмакҳои худро афзоиш дод. Ҳукумати Ҳиндустон барои толибилмони беш аз 200 мактаби давлатӣ ва хусусии Афғонистон бурсия (квота) ҷудо карда буд. Илова бар ин, зиёда аз 16000 донишҷӯён аз Афғонистон дар Ҳиндустон таҳсили илм мекунанд. Сафари президенти Афғонистон Ашраф Ғанӣ Аҳмадзай 19 – сентябри соли 2018 ба Ҳиндустон сабаб шуд, ки боз ҳам ба мудати 5 – сол шартномаи квотаҳоро (бурсия) барои донишҷӯёни афғон тамдид кунад [18].

Дар ҳамин росто қайд кардан ба маврид аст, то ишғол намудани Ҳукумати Ашраф Ғанӣ аз ҷониби "Толибон", (санаи 15-уми августи соли 2021), таҳсили донишҷӯён дар баробари дигар равобитҳои дуҷониба миёни Ҳиндустону Афғонистон пурра қатъ гардид. Донишҷӯёне, ки дар давоми таҳсили худ ба аёдати падару модар, хешу табор ва ёру наздикони худ омада буданд, дигарбора натавонистанд таҳсили худро дар Ҳиндустон гузаронанд ва боқимонда донишҷӯёне, ки айни ҳол дар Ҳиндустон қарор доранд, таҳсилашонро бе ягон мушкили давом додаистодаанд.

Дар соли 2015 нерӯҳои амниятии Афғонистон масъулияти таъмини амниятро аз неруҳои НАТО бар ӯҳдаи худ гирифтанд, ки шумораи онҳо ба 352 000 нафар мерасид. Қариб 4000 афсари афғон дар мактабҳои ҳарбии Ҳиндустон таҳсил карда буданд ва ин рақам ҳамасола афзоиш меёфт.

17 – уми майи соли 2017 дуюмин мулоқоти Шӯрои ҳамкори миёни Ҳиндустон ва Афғонистон сурат гирифт, ки вазирони корҳои хориҷии ин ду кишвар вохӯрӣ намуда, шумори зиёди созишномаро ба имзо расонида буданд.

Бояд қайд кард, ки дар Афғонистон аз соли 2015 дар як муддат се ҳолати нави гузариш барои таъмини амнияти кишвар зарур омад:

а) сиёсат;

б) бехатарӣ;
в) иқтисодиёт;

Инчунин Ҳиндустон нигаронии худро нисбат ба ояндаи Афғонистон баён намуда, таъмини амният ва пешрафти ин кишварро дар муддати тулонӣ ба уҳдаи худ гирифта буд. Робитаҳои сиёсӣ миёни ин ду кишвар дар солҳои охир дар сатҳи олӣ қарор гирифта буд. Ташрифи сарвазири Ҳиндустон дар моҳи майи соли 2011, сафари ноиби президенти Ҳиндустон моҳи март ва сентябри соли 2014, сафари вазири корҳои хориҷии Ҳиндустон дар моҳи январи соли 2011, моҳҳои феврал ва сентябри соли 2014 [19], инчунин ташрифи президенти Афғонистон Муҳаммад Ашраф Ғанӣ ба Ҳиндустон 14 – сентябри соли 2016, 24 – октябри соли 2017, 19 – сентябри соли 2018, 26 – июни соли 2019 [20], ки дар раванди он тарафайн чандин созишномаи дуҷониба оиди ҳамкории иқтисодӣ ва ҳарбӣ ба имзо расонданд, шаҳодати ин гуфтаҳо мебошад.

Ҳиндустон барои рушди устувори Афғонистон чунин ақида дорад, ки бояд сармоягузории дарозмуддат гузорад, чун ки ин сармоягузорӣ метавонад барои пешрафти сарватҳои табиии худ кӯмак расонад. Ҳамин тариқ, дастгирии Ҳиндустон дар авлавияти пешбурди сармоягузорӣ дар Афғонистон ва консортсиуми ширкатҳои давлатӣ ва ширкатҳои хусусӣ барои яке аз сармоягузориҳои калон дар соҳаи саноати кишвар интихоб карда шуд.

Ҳукумати Ҳиндустон ҳамчунин қайд мекунад, ки сулҳу субот дар Афғонистон танҳо дар он ҳолат амалӣ мешавад, ки агар ҳамаи бозигарони асосӣ ва кишварҳо (Ҳиндустон, Эрон, Чин, Покистон, Русия, ИМА) дар таъмини сулҳу субот, рушд ва шукуфоии ин кишвар иштирок дошта бошанд, на ин ки барои манфиатҳои кишварҳои худ. Ҳиндустон ба ин васила барои ҷалби сармоягузориҳои минтақавӣ ва байниминтақавӣ (трансрегиональный) дар Афғонистон талош меварзад. Ин сармоягузорӣ метавонад омили ифротгароиро (экстремизм) дар Афғонистон аз байн барад ва барои дар оянда бо кор таъмин намудани аҳолӣ заминаи мусоид фароҳам орад. Ин дар ҳолест, ки Ҳиндустон чунин чорабиниҳои муҳимро, ки моҳи июни соли 2012 дар нишасти (саммит) сармоягузории Ҳиндустон дар Афғонистон баргузор гардид, ба нақша гирифта буд [16].

Бо эътирофи он, ки минтақаи Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ калиди сулҳ дар Афғонистон аст, Ҳиндустон пешбурди тадбирҳои эътимодноки тиҷоратиро дар минтақа таъмин менамуд. Дар ин раванд вохӯриҳои вазирони кишварҳои минтақаи "Осиёӣ Миёна" (Тоҷикистон, Ӯзбекистон, Туркманистон, Қазоқистон ва Қирғизистон) низ дохил мешаванд [8, с.132]. Дар сатҳи бисёрҷониба, ин ташаббусро дар Афғонистон ба воситаи платформаҳои гуногун дар шакли се кишвар: Афғонистон - Ҳиндустон, ИМА – Афғонистон – Ҳиндустон ва Эрон муколамаи ҳамкорӣ ба роҳ андохтааст, ки кӯшиш мекунанд ҳамаи шарикони байналмилалии чумҳуриро бо андешаҳои гуногун оид ба рушди ҷаҳонӣ муттаҳид созанд, то ки ноил шудан ба ҳадафҳои умумӣ - таъмини сулҳу субот дар он бошад. Ҳиндустон инчунин дастгирии худро барои ҳамкории байналхалқӣ оиди Афғонистон дар Созмони Милали Муттаҳид ва дар конфронси байналхалқӣ, ки ба ояндаи кишвар, аз ҷумла Конфронси рушди Токио ("Дӯстони Конфронси Афғонистон") дар моҳи июли соли 2012 ва Конфронси 2014 дар Лондон баргузор шудаанд, изҳори пуштибонӣ намудааст.

Афғонистон бояд аз таҷрибаи сулҳи Тоҷикистон, инчунин лоиҳаҳои минтақавӣ, аз қабили Туркманистон - Афғонистон-Покистон-Ҳиндустон, лоиҳаи интиқоли гази Ҳиндустон-Эрон-Покистон, созишномаи тиҷоратӣ, созишномаи тиҷорати транзитӣ ба воситаи Туркия - Афғонистон - Тоҷикистон, ташаббуси лоиҳаи Чин "Як камарбанд ва як роҳ", лоиҳаи созмони минтақавии Ҳиндустон - Эрон - Афғонистон ва дигар ташаббусҳои минтақавӣ самаранок истифода кунад.

Савдои дуҷониба дар тӯли солҳои 2016-2017, 800 миллион доллари амрикоиро ташкил додааст ва барои густариши минбаъдаи он имкониятҳои калон дошт [15]. Бисёр ширкатҳои маъруфи Ҳиндустон дар Афғонистон тиҷорат мекунанд, ба монанди Gammon India, Spice Jet, Phoenix, APTECH ва ғайра. Ҳиндустон яке аз калонтарин бозорҳои минтақа барои маҳсулоти Афғонистон мебошад. Маросими ифтитоҳи даҳлези интиқоли ҳавоӣ Кобул-Деҳлӣ ва Қандаҳор-Деҳлӣ дар моҳи июни соли 2017 ба тиҷорати дуҷониба такони тоза бахшид [19].

Ҳиндустон яке аз калонтарин донорҳои минтақавии Афғонистон боқӣ монда, аз соли 2002 инҷониб зиёда аз 3 миллиард доллар кумак расонидааст [21].

Дар охир метавон хулосабарори кард, Ҳиндустон дар бозсозӣ ва барқарорсозии Афғонистон, то ишғол намудани Ҳукумати Ашраф Ғанӣ аз ҷониби "Толибон", (санаи 15-уми августи соли 2021) нақши муҳим дошта, барои ҳамкориҳои техникӣ ва эҷодии тавонмандӣ дар ин кишвар сармояи назаррас ворид мекард. Дастгирӣ ва ҳамкориҳои Ҳиндустон ба барқарорсозии хатҳои ҳавоӣ, нерӯгоҳҳои баркӣ ва сармоягузорӣ дар соҳаҳои тандурустӣ ва маориф, кӯмак ба омӯзонидани хизматчиёни давлатӣ ва қуввахои амниятии Афғонистон татбиқ мешуданд.

АДАБИЁТ

1. Afghan News. India signs MoUs on Small Development Projects.-2007, - 1c.
2. Aunohita Mojumdar. Indo-Pak. Rivalry in Afghanistan // Hindu, Madras, 2003. 220 сах.
3. Dr. Shanthie Mariet D'Souza. India's role in the economic stabilisation of Afghanistan, 2016 -28 сах.
4. Indian Express, 20.11.1996.
5. India-Afghanistan Relations - Ministry of External Affairs .2020.- 8 сах.
6. India and Afghanistan a development partnership. External publicity India division Ministry of exernal affairs governmant of India, 2009. – 44 сах.
7. "India's Northern Exposure". Council on Foreign Relations. Archived from the original on 30 May 2008. Retrieved 3 June 2008, 253. -60c.

8. Т.Л. Шаумиян. Индия и Афганистан в региональном контексте//Современный Афганистан и сопредельные страны (Сборник статей): Москва, 2011. 315 сах.
9. Security Situation in Afghanistan: India's Options // SAPRA India Monthly Bulletin. September 2003.
10. Современный Афганистан и сопредельные страны (Сборник статей): Москва, 2011. 315 сах.
11. Mainstream, New Delhi, 04.09.1999, vol. XXXVII, ;№ 37, 280 сах.
12. Mainstream, New Delhi, 11.09.1999, vol. XXXVII, ; №38, 285 сах.
13. Международый Журнал красного креста. Конфликт в Афганистане, Избранные статьи из номеров 880–881, декабрь 2010 г. – март 2011 г. – 304 сах.

НАҚШИ ҲИНДУСТОН ДАР БАРҚАРОРСОЗИИ СИЁСӢ, АМНИЯТӢ ВА ИҚТИСОДИИ АФҒОНИСТОН (с. 2001-2021)

РАҶАБАЛИЕВ Х.Х.

Дар мақола мавзӯи нақши Ҳиндустон дар барқарорсозии Афғонистон мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифта шудааст. Новобаста аз он, ки Ҳиндустон бо Афғонистон сарҳади муштарак надорад, лекин дар фазои ягонаи геополитикӣ ва робитаҳои анъанавӣ дар заминаҳои сиёсӣ, тиҷоратӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ қарор дорад. Ҳиндустон Афғонистонро ҳамчун самти афзалятноки сиёсати хориҷии худ меҳисобад. Зеро раванди ташаккули муносибатҳои Ҳиндустон бо Афғонистон, ҷавобгӯи манфиатҳои миллии ин кишвар мебошад.

Ба андешаи муаллиф, то ишғол гардидани Ҳукумати Афғонистон аз ҷониби "Толибон", Ҳиндустон дар бозсозӣ ва барқарорсозии Афғонистон нақши муҳим дошт. Барои ҳамкориҳои техникӣ ва эҷодии тавонмандӣ дар ин кишвар сармояи назаррас ворид мекунад. Дастгирӣ ва ҳамкориҳои Ҳиндустон ба барқарорсозии хатҳои ҳавоӣ, нерӯгоҳҳои барқӣ ва сармоягузорӣ дар соҳаҳои тандурустӣ ва маориф, кӯмак ба омӯзонидани хизматчиёни давлатӣ ва қувваҳои амниятии Афғонистон татбиқ мешуданд.

Калидвожаҳо: Ҳиндустон, Афғонистон, Покистон, сармоягузорӣ, барқарорсозӣ, Толибон ва Кашмир.

РОЛЬ ИНДИИ В ВОССТАНОВЛЕНИИ ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОТЕНЦИАЛОВ И БЕЗОПАСНОСТИ АФГАНИСТАНА (2001-2021гг.)

РАДЖАБАЛИЕВ Х.Х.

В статье подробно анализируется роль Индии в восстановлении Афганистана. Несмотря на то, что Индия не имеет общей границы с Афганистаном, она находится в единой геополитической и традиционной среде в политической, торговой, экономической и культурной областях. Индия рассматривает Афганистана в совоей качестве внешнеполитического приоритета. Потому что процесс развития отношений Индии с Афганистаном отвечает национальным интересам этой страны.

По мнению автора, до оккупации правительством Афганистана "Талиби", Индия играла важную роль в восстановлении и реконструкции Афганистана. Он вкладывает значительные средства в наращивание технического и творческого потенциала в этой стране. Поддержка и сотрудничество Индии были распространены на реконструкцию воздушных трасс, электростанций и инвестиции в здравоохранение и образование, а также на помощь в обучении афганских государственных служащих и сил безопасности.

Ключевые слова: Индия, Афганистан, Пакистан, инвестиции, реконструкция, Талибан и Кашмир.

THE ROLE OF INDIA IN RESTORING THE POLITICO-ECONOMIC POTENTIAL AND SECURITY OF AFGHANISTAN (2001-2021)

RAJABALIEV Kh.Kh.

The article analyzes in detail the role of India in the reconstruction of Afghanistan. Despite the fact that India does not share a common border with Afghanistan, it is in the same geopolitical and traditional environment in the political, commercial, economic and cultural fields. India regards Afghanistan as its foreign policy priority. Because the process of developing relations between India and Afghanistan meets the national interests of this country.

According to the author, before the occupation by the Talibi government of Afghanistan, India played an important role in the reconstruction and reconstruction of Afghanistan. It invests heavily in building technical and creative capacity in the country. India's support and cooperation has been extended to refurbishing airways, power plants and investing in health and education, as well as helping to train Afghan civil servants and security forces.

Key words: India, Afghanistan, Pakistan, investments, reconstruction, Taliban and Kashmir**.**

ИҚТИСОДИЁТ

УДК:332.14(573.3)

КОММЕРЦИАЛИЗАЦИЯ КАК ПУТЬ РЕАЛИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННЫХ РАЗРАБОТОК

ФАТУЛЛОЕВ Ф. , ИЛОЛОВ М.[1]

В современном мире наука стала одним из важнейших инструментов обеспечения поступательного экономического развития. Это объясняется двумя основными обстоятельствами. Во- первых, способность генерировать и внедрять достижения научно – технического прогресса превращается в один из факторов обеспечения конкурентоспособности как национальной экономики в целом в глобальной конкурентной среде, так и отдельных товаропроизводителей на конкретных рынках. Во- вторых, в настоящее время наука сама по себе превратилась в специфическую сферу товарного производства, которая производить очень дорогостоящий товар – объекты интеллектуальной собственности.

Формирование экономики на базе новой экономики, экономики знаний и инноваций, на современном этапе общественного развития является стратегической целью многих стран мира. Знания и научные разработки играют в этом процессе первоочередную роль как источник экономического роста и конкурентоспособности. Научно – исследовательские институты являются ключевыми для создания новых знаний, а также научных разработок и их внедрения в современном обществе.

В принятых законах Республики Таджикистан «Об Национальной академии наук Таджикистана» (2021г.), «Об инновационной деятельности в Республике Таджикистан» (2012г.) и ряд постановлений Правительства определяющий государственную политику в области науки и инноваций, направленной на поддержку научного потенциала, развитие научных исследований, разработку новых технологий и применение их в производстве.

жСегодня отечественная промышленность требует обновления. Вместе с тем, академическая наука владеет значительными интеллектуальными ресурсами, многими научными разработками и технологиями, но они не используются на практике, также почти отсутствует рынок научной продукции и технологий.

Под коммерциализацией инноваций – подразумевается привлечение инвесторов для финансирования деятельности по реализации этого новшества из расчета участия в будущей прибыли в случае успеха. В тоже время процесс выведения инновационного проекта на рынок является ключевым этапом инновационной деятельности после чего (выведения на рынок) происходит возмещение затрат разработчика (или владельца) инновационного продукта и получение им прибыли от своей деятельности.

Процесс выведения инновационного проекта на рынок содержит несколько этапов:

1. Если у предприятия есть несколько проектов, то для выхода на рынок необходимо отобрать проекты, которые обладают коммерческим потенциалом и высокой степенью готовности к освоению. Кроме того, немаловажными оценками проектов являются: востребованность на рынке, потенциальный срок окупаемости, рентабельность, риски.

2. Формирование финансовых средств. При недостаточности собственных средств необходимо привлечь инвесторов.

3. Закрепление прав на проект и распределение между участниками.

4. Внедрение новшества в производственный процесс с учетом доработки.

В целом всех участников процесса коммерциализации инновационных продуктов можно разделить на две категории (рисунок 1)

[1] Адрес для корреспонденции: Фатуллоев Файзулло – Руководитель отдела коммерциализации инновационных разработок ЦИРН и НТ Национальной академии наук Таджикистана. Тел.: 900258118; Илолов М- заведующий отделом математического моделирования динамических процессов ЦИРН и НТ Нациоанальной академии наук Таджикистана. Тел.: 221-83-90.

Рис. 1 Участники процесса коммерциализации инноваций

В процессе коммерциализации очень важно выбрать метод. На рисунке 2 представлены основные способы коммерциализации инноваций. У предприятия есть выбор: самостоятельно коммерциализировать проект и пройти все перечисленные выше этапы, либо можно продать лицензию, либо полностью все права. Каждый метод предоставляет разработчикам широкие возможности по реализации. Варианты получения прибыли от проекта так же зависят от самого проекта. Если вы создали оборудование, то его можно продавать, если вы придумали управленческие или технологические инновации, то предприятие может оказывать инжиниринговые услуги. Можно просто продать лицензию на свою инновацию или сдать ее в «аренду». Для этих целей, если это нужно, предприятие может отправить своего сотрудника на помощь партнёру для передачи секретов. Иногда возможно применение сразу нескольких методов коммерциализации инноваций.

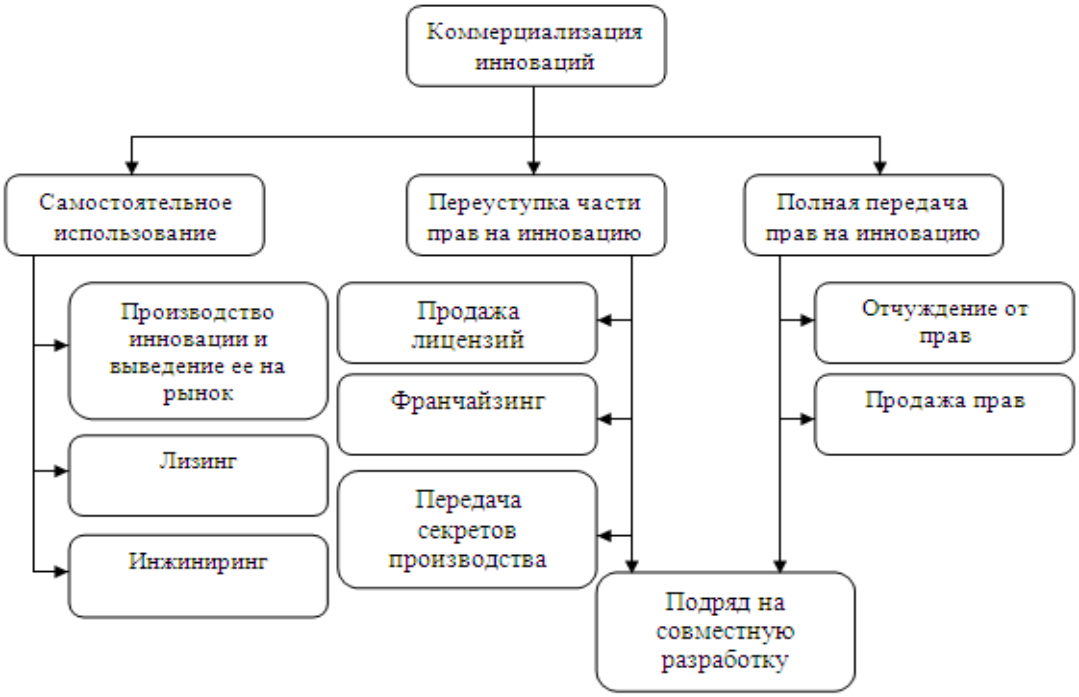

Рис. 2 Способы коммерциализации инноваций

Перед выбором метода коммерциализации, нужно рассмотреть каждый и выбрать тот, который лучше всего подходит для данной ситуации и для данного проекта. В таблице 1 приведены основные достоинства и недостатки каждого метода.

Таблица 1.

Достоинства и недостатки способов коммерциализации инноваций

Способы коммерциализации	**Достоинства**	**Недостатки**
Самостоятельное использование	При успешной организации производства и «захвате» ниши на рынке, очень высокие доходы; Постоянный контроль предприятия и производства; полное распоряжение правами на интеллектуальную собственность (инновации).	Высокие риски; Большой срок окупаемости; Требуется наличие значительных финансовых ресурсов.
Переуступка части прав на инновацию	Минимальные риски; Небольшие затраты; Достаточно короткий срок окупаемости; Выход на новые рынки за счет других компаний; Возможность формирования собственного товарного знака; Получение финансирования от заказчика при заключении подрядного договора.	Значительно меньше доходы по сравнению с другими способами коммерциализации; Риск нарушения лицензии патентных прав; Риск появления контрафактной продукции.
Полная передача прав на инновацию	Минимальные риски; Небольшие затраты; Минимальный срок окупаемости; Возможность получения очень высокого дохода, в зависимости от значимости разработанной инновации.	Риск недополучения потенциального дохода; Из-за усиления позиций конкурентов вероятна вынужденная смена области деятельности.

Для реализации первого метода потребуются существенные трудовые, временные и финансовые ресурсы. Завоевание рынка и окупаемость скорее всего станут возможны в средне- или долгосрочной перспективе. Но даже если все хорошо организовано, остается риск, что спроса на продукцию не будет.

При выборе второго или третьего метода инвестиции в проект можно вернуть в краткосрочном периоде. Если предприятие продает лицензию, то вместе с ней и часть рынка переходит к лицензиату, но предприятие также может приобрести часть рынка лицензиата. В случае продажи лицензии разработчик получает стабильный доход в виде роялти. При продаже прав предприятие теряет все свои права на разработку, но зато получает значительный доход (в зависимости от значимости инновации).

Существует несколько вариантов классификации лицензий, они могут быть: патентные и беспатентные, исключительные и неисключительные, ограниченные и неограниченные. Еще одной проблемой для предприятия может стать определение стоимости нематериального актива.

Для этого существует несколько подходов:

1. **Затратный подход**
   1. метод по затратам
2. **Сравнительный подход**
   1. метод ранжирования,
   2. метод отраслевых стандартов,
   3. метод справедливого распределения прибыли
3. **Доходный подход**
   1. метод освобождения от роялти,
   2. метод на основе экономии,
   3. метод на основе прироста дохода

Так как получение прибыли является главной целью, то при анализе методов коммерциализации предприятию необходимо рассчитать потенциальные доходы и расходы при использовании конкретного метода коммерциализации.

Реализация инновационных разработок

На сегодняшний момент времени так сложилось, что наука является важным инструментом экономического развития любого субъекта. Наука превратилась в специфическую сферу товарного производства, где товаром является объект интеллектуальной собственности.

Внедряя научные разработки хозяйствующие субъекты, регионы, государство повышают свою конкурентоспособность. Если рассматривать непосредственно предпринимательский сектор, то следует помнить, что предпринимателю важно заинтересовать потенциального клиента, привлечь новые группы потребителей, - тем самым

повысить уровень конкурентоспособности, это все возможно с помощью применения инноваций и инновационных технологий. Инновации являются результатом труда ученых, но этот труд необходимо оформить в проект и внедрить, т. е. реализовать на рынке. Однако научное и предпринимательское сообщество находятся на разных сторонах пропасти. Если ученые научатся мыслить в категориях рынка, то они смогут зарабатывать на «интеллекте» [4].

Именно слова Томаса Эдисона: «Я не стану изобретать то, что нельзя продать» должны быть лозунгом для научного сообщества в современных рыночных условиях.

Для того, чтобы научная деятельность не оставалась в тени, необходимо ее результаты внедрять в реально существующие субъекты. Если инновация и технологии не находят применения, остаются никому не известными, не получают финансирования, не привлекают новых исследователей, то они «погибают» и, как следствие, полученный результат интеллектуальной деятельности остается не применимым на практике. Выход на рынок товара, услуг, технологий- единственный способ для выживания инноваций.

Внедрение инноваций может осуществляться несколькими путями:

1. На коммерческой основе - коммерциализация инноваций.
2. На некоммерческой основе.

По мнению М. Портера, «процветание, особенно в продвинутых экономиках, вытекает из способности национальных компаний создавать, а затем в глобальном масштабе коммерциализировать новые продукты и процессы, осваивая передовые рубежи инноваций тем быстрее, чем ближе конкуренты» [5].

В европейских странах существует проблема в цепочке «ученый - инноватор - предпринимательское сообщество», она основывается на поиске рыночных возможностей, в то время как в Таджикистане на первом плане стоит проблема отсутствия связующего звена между учеными и предприятиями.

Следует, отметить, что в сложившейся ситуации сыграла роль миграция ученых, которая началась 25-35 лет назад, на практике можно отметить, что именно ученые этого возраста решаются на коммерциализацию своих инновационных разработок. Ученые более преклонного возраста с недоверием относятся к бизнесу, поэтому не реализуют свои разработки на коммерческой основе.

Эта проблема возникла в связи с тем, что восприятие целей исследований и предназначения инноваций различны у ученого и представителя предпринимательского сообщества. Ученые большую часть времени занимаются разработкой, им важен сам процесс получения продукта инновационной деятельности, а бухгалтерскими расчетами они не хотят заниматься, так как они не имеют никакого интереса для ученого. Инвесторы, в свою очередь, готовы вкладывать активы только в те проекты, которые имеют финансовое обоснование и эффект от внедрения на рынке.

Для адаптации фундаментальной науки к бизнесу необходимо прибегнуть к процессу коммерциализации. Коммерциализация инноваций - это процесс выделения средств на инновации и поэтапного контроля за их расходованием, включая оценку и передачу завершенных и освоенных в промышленных условиях результатов инновационной деятельности [2].

Коммерциализация инноваций - это привлечение инвесторов для финансирования деятельности по реализации этого новшества из расчета участия в будущих прибылях в случае успеха [7].

Процесс коммерциализации инноваций обычно включает в себя участников, обладающих финансовыми ресурсами (см. таблицу).

Процесс освоения нововведений является длительным, дорогостоящим и рискованным, так как нововведение является продуктом интеллектуальной деятельности.

На основе этих фактов можно сказать о том, что процесс коммерциализации является сложным за счет потребности в финансовом, организационном, нормативно-правовом обеспечении инноваций.

Для решения всех основных проблем, с которыми сталкиваются ученые, необходимо расширять создание профессиональных сервисных компаний венчурного рынка, в которых оказывают услуги в сфере маркетинга и развития бизнес-инновационных проектов [3].

Эти компании должны быть связующим звеном между научным и предпринимательским сообществом. Основные функции, которые выполняют такие компании:

-проведение маркетингового исследования и анализа рынков высокотехнологической продукции;

- поиск и оценка рыночных сегментов, ниш, которым будет интересен новый продукт;

- подготовка и проведение бизнес-планирования;

- подготовка и проведение финансового планирования;

-осуществление стратегического маркетинга в инновационных компаниях;

- осуществление операционного маркетинга и вывод новых продуктов на рынок;

Таблица 2

Участники	Рынок действия и обоснование потребности в инновациях	Особенные требования, предъявляемые к инновациям
Транснациональные корпорации и крупные компании	Ориентированы на деятельность на международных рынках. Инновации необходимы для совершенствования деятельности и завоевания новых рынков с помощью инновационных товаров	Отдается предпочтение инновациям сферы «новой экономики». Под «новой экономикой» понимается комплекс наукоемких отраслей, занятых производством и обслуживанием информационно коммуникационного оборудования, созданием и распространением программных продуктов, развитием коммуникационных сетей, а также всей системой формирования, хранения, распространения и получения информации... [10]
Крупные и средние компании	Ориентированы на деятельность внутри страны. Инновации необходимы для повышения уровня конкуренции по сравнению с аналогичными импортными производителями	Таких участников интересуют инновации, которые имеют подтверждающие маркетинговые исследования, гарантирующие высокий спрос на рынке. И инновации прошедшие стадию опытного производства
Венчурные компании. Венчурные фонды	Ориентированы на деятельность, как на местном, так и на международном рынке. Инновации выступают как способ максимизации прибыли	Отдается предпочтение «революционным» инновациям сферы «новой экономики». Основное требование к инновациям - они должны быть активно развивающимися, и приносить максимальную прибыль
Частные инвесторы. Частные инвестиционные компании	Ориентированы на деятельность в основном внутри страны. Инновации необходимы для повышения эффективности деятельности и завоевания новых сегментов рынка	Отдаются предпочтения инновациям, обладающим коротким сроком окупаемости и реализуемым на стабильном экономическом рынке. Стоимость инновационного проекта должна быть среднерыночной. Так как высокая стоимость проекта связана с большими финансовыми затратами, из-за чего может потерпеть инвестор в случае, если проект не будет работать. Большие финансовые потери могут привести к банкротству капиталовкладчика
Специальные инвестиционные банки инновационной деятельности. А также коммерческие банки, обладающие правом заниматься инвестиционными банковскими услугами	Ориентированы на деятельность на международных рынках. Потребность в инновациях как в способе максимизировать прибыль	Отдается предпочтение «революционным» инновациям любой стремительно развивающейся сферы экономики. Основное требование к инновациям - они должны быть активно развивающимися, и приносить максимальную прибыль

Профессиональные сервисные компании венчурного рынка в Таджикистане должны подготавливать и предоставлять финансовую, плановую, маркетинговую информацию ученым-изобретателям (рис. 1), инвесторам (рис. 2), и представителям предпринимательского сообщества (рис. 3).

Универсальной структуры подготовки документов по реализации инвестиционного проекта не существует. Так как каждый проект индивидуален, а также каждый разработчик (ученый) имеет свои взгляды на его реализацию и фундаментальную значимость. Однако любой инновационный проект содержит основные фазы реализации [9]:

1.Прединвестиционная фаза проекта включает в себя следующие этапы:

1.1 Прединвестиционные исследования и планирование проекта.

1.2. Разработка документации и подготовка к реализации.

Рис. 3. Взаимодействие сервисной компании венчурного рынка и ученого-изобретателя по подготовке и предоставлению необходимой информации

2.Инвестиционная фаза проекта, включает в себя этапы:

2.1 Проведение торгов и заключение контрактов.

2.2 Реализация проекта.

2.3 Завершение проекта.

Анализируя каждый из этапов, можно определить особенности деятельности сервисной компании венчурного рынка в Таджикистане. На ранней стадии реализации проекта необходимо осуществлять формирование качественной инвестиционной документации. На основе пакета этой документации инвестор будет принимать решение о первичном финансировании проекта. Грамотно выполненная документация является частью успеха и гарантией того, что проект будет рассмотрен инвестором.

Прединвестиционная подготовка инновационных проектов ранних стадий включает в себя следующие работы [8]:

1.Проведение оценки текущей стратегии коммерциализации проекта. Стратегия коммерциализации проекта описывает, каким образом планируется создавать устойчивые денежные потоки.

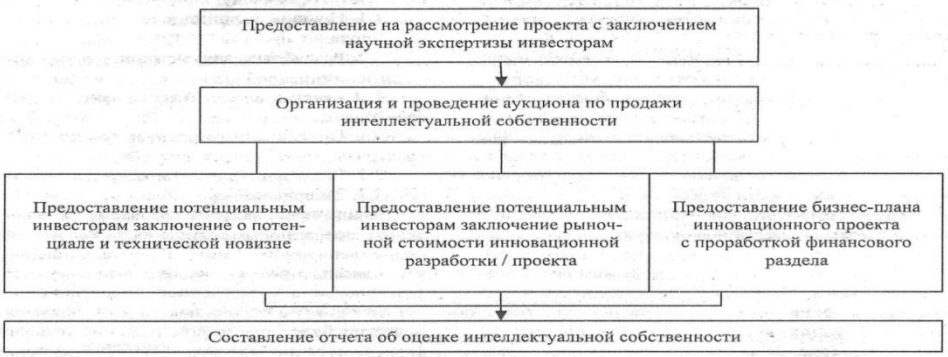

Рис. 4. Взаимодействие сервисной компании венчурного рынка и инвестора по подготовке и предоставлению необходимой информации

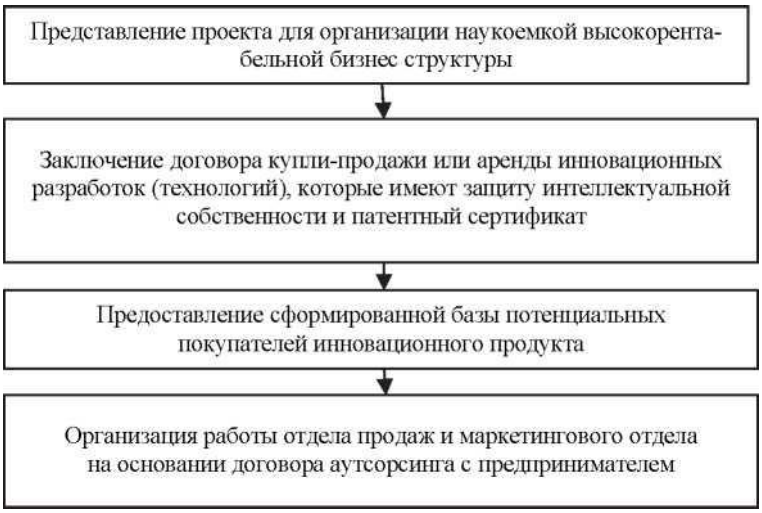

Рис. 5. Взаимодействие сервисной компании венчурного рынка и представителя предпринимательского сообщества (предпринимателя) по подготовке и предоставлению необходимой информации

Стратегия коммерциализации состоит из описания следующих элементов: целевого рынка, бизнес-модели, стратегии и возможных каналов продвижения инновации, потенциальных партнеров и политики взаимодействия, перечня мероприятий, нацеленных на завоевание рынков, политики формирования цены, возможные преграды выхода на рынок. После оценки текущей стратегии делается заключение о соответствии или нет данной стратегии желаниям инвестора, для которого подготавливается необходимая документация.

Проведение предварительного исследования рынка сбыта. Проводится анализ потенциальных покупателей, изучаются потребности рынка и так далее.

2. Расчет и анализ количественных показателей. В основе финансового плана лежат расчеты количественных показателей рынка: объем и потенциальная емкость рынка, динамика его роста, прогноз доли рынка компании и конкурентов.

3. Сегментация рынка и выбор целевых сегментов потребителей. Формирование целевых сегментов осуществляется на основе выдвинутой гипотезы о возможных целевых аудиториях, которая затем проверяется путем анализа рынка.

4. Проведение анализа конкурентной среды. Анализ конкуренции должен быть полным. Необходимо выявить возможных конкурентов как прямых, так и косвенных. Также необходимо прогнозировать возможность появления новых конкурентов на рынке, так как реализация инновационного проекта является длительным процессом.

5. Формирование маркетинговой стратегии.

6. Формирование плана маркетинга.

7. Формирование стратегии и плана продаж.

Осуществление перечисленных работ способствует точной формулировке стратегии коммерциализации инновационного проекта, на основе которой потенциальный инвестор получает обоснованный бизнес-план с реальным прогнозом по финансовым потокам.

Далее активное участие в реализации инновационного проекта сервисная компания должна принимать на этапе реализации проекта. Основная деятельность на этом этапе носит маркетинговый и управленческий характер. Проводится подробное исследование маркетинговых ниш; оцениваются перспективы инновационного продукта; формируются маркетинговые стратегии по продаже и продвижению инновационного продукта; осуществляется аутсорсинг отдельных функций.

Качественный анализ и оценка перечисленных работ способствует успешной реализации продукта на рынке и реализации коммерческого потенциала проекта.

На этапе реализации инновационного проекта можно выделить период роста проекта. В этот период необходимо заботиться о повышении эффективности инновационного проекта. Необходимо скорректировать стратегию инновационного проекта, что способствует увеличению периода получения максимального дохода.

В результате качественно подготовленная документация по проекту является 60 % успеха коммерциализации инновационной разработки. Основными результатами успешной коммерциализации инноваций является:

- получение дополнительного дохода;
- развитие научного превосходства;
- повышение конкурентоспособности страны [1].

Научная деятельность должна быть обязательно реализована на практике. И одним из путей реализации инновационных разработок является коммерциализация. Внедрение инноваций в практическую деятельность

повышает конкурентоспособность и уровень экономической безопасности как страны в целом, так и отдельных предпринимательских структур, которые, несмотря на риск, внедряют инновационные разработки в деятельность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Коммерциализация результатов научно-технической деятельности: европейский опыт, возможные уроки для России / В.В. Иванов, С. Колесова, О.П. Лукша и др. - М.: ЦИПРАН РАН, 2006. - 264 с.
2. Комков, Н.И. Требования и условия оценки эффективности бизнес-инноваций в условиях рыночной конкуренции / Н.И. Комков, Г.Г. Балаян, Н.Н. Бондарева; под ред. А.Г. Коровкина //Научные труды ИНПРАН. -М.: Макс-Пресс, 2005 - 27 с.
3. Комков, Н.И. Проблемы коммерциализации научных исследований и направления их решения / Н.И. Комков, Н.Н. Бондарева // Проблемы прогнозирования. - 2007. - № 1.
4. Крутик, А.Б. Направления коммерциализации отечественных инновационных разработок / А.Б. Крутик, Д.С. Криворотов // Научно-технические ведомости СПбГПУ. -1/2013.
5. Porter, M. The Impact of Location on Global Innovation / M. Porter // The Global Competitiveness Report. - 2002-2003. - P. 227.
6. http://fido.fem.spbstu.ru/modules/library/text_ book.php?id=2&page=112 - СПбГПУ Кафедра «ФИДО»
7. http://cci-hse.ru/node/10 - центр коммерциализации инноваций.
8. http://www.technopark.by/business/207.html - технологический парк
9. Могилев. Система дистанционного бизнес - образования. Инновационный проект: понятия, основные этапы создания и реализации.
10. http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId= 934 - Базылев Н.И., Грибанова Н.Л. «Новая экономика», ее движущие силы и тенденции развития // Евразийский международный научно-аналитический журнал. Проблемы современной экономики. - 2006. - № 1/2 (17/18).

ТИҶОРАТИКУНОНИ ҲАМЧУН РОҲИ АМАЛИСОЗИИ ТАДҚИҚОТҲОИ ИННОВАЦИОНӢ

ФАТУЛЛОЕВ Ф., ИЛОЛОВ М.

Дар маколаи мазкур раванди тичоратикунонии татқиқотҳои инновациони ва дар амал ҷори кардани он, ҷалби сармоягузорон барои фаъолияти онҳо ва амалисозии навоварии аз ҳисоби иштирок дар тақсимоти фоидаи ба даст меомада,масъалахои бахамалокамандии иттиходияхои сохибкори ва илми бо максади ба анчом расонидани тадкикотхои инновациони ва ба фуруш баровардани он ба бозор, воситаҳои тиҷоратикунони тақсим мешавандба мустақилона истифодабарии он, як қисми ҳуқуқион ба дигар кас додан вапурра ба дигар кас додани ҳуқуқ ба навовари, пешниходи роххои халли он бо воситаи бунъеди ширкатхои касбии хизматрасон, шархи модели алокаи олим ва сохибкор.

Калимаҳои калиди: тиҷоратикунонии навовари, илм ва инновация, ҷамъияти соҳибкорон, сармоягузори, бозори венчури, ширкатҳои хизматрасон

КОММЕРЦИАЛИЗАЦИЯ КАК ПУТЬ РЕАЛИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННЫХ РАЗРАБОТОК

ФАТУЛЛОЕВ Ф., ИЛОЛОВ М.

В статье рассматривается процесс коммерциализации инновационных разработок и их внедрение, привлечение инвесторов для финансирования деятельности по реализации новшества из расчета участия в будущей прибыли, а также проблема взаимодействия предпринимательского и научного сообщества в целях их реализации на рынке, способы коммерциализации разделяются: на самостоятельное использование; на переуступки части прав на инновацию; на полную передачу прав на инновацию, методы коммерциализации рассматриваются для каждого в данной ситуации и для данного проекта, рассматриваются этапы выведения инновационного проекта на рынок с определением участников процесса коммерциализации инноваций, представлен путь решения проблем через создание профессиональных сервисных компаний, описывается модель связи ученого и предпринимателя

Ключевые слова: коммерциализация новшеств, наука и инновации, предпринимательское сообщество, инвестиции, венчурный рынок, сервисные компании.

COMMERCIALIZATION AS A WAY OF REALIZATION OF THE INNOVATIVE DESIGN

FATULLOEV F., ILOLOV M.

The article discusses the process of commercialization of innovative developments and their implementation, attracting investors to finance activities for the implementation of innovations based on participation in future profits, as well as the problem of interaction between the business and the scientific community in order to implement them on the market, commercialization methods are divided into: independent use; on the assignment of part of the rights to innovation; to the full transfer of rights to innovation, commercialization methods are considered for each given situation and for a given project, the stages of bringing an innovative project to the market are considered with the definition of participants in the process of commercializing innovations, a way to solve problems through the creation of professional service companies is presented, a model of communication between a scientist and an entrepreneur is described

Keywords: Commercialization of innovation, science and innovation, business community, investment, domestic market, service companies

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 651:61(575.3)

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ОБРАБОТКИ ИНФОРМАЦИИ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

САИДМУРОДЗОДА Л. Х., НЕМАТОВА П. М.[1]

Совокупность управленческих действий образует управленческий процесс. Он является особым видом общественной деятельности человека, наравне с общением, материальным производством и познанием. Но, в то же время, разворачиваясь и конкретизируясь в социальной реальности, управленческий процесс включает в себя и элементы общения, познания, материального производства, без которых он остается лишь формальной структурой, порождением сознания.

Управленческий процесс начинается с поступления информации с медицинских учреждений или организаций к органам государственного управления и их должностным лицам. По своей сути, они выполняют в данном случае, роль рецепторов социального института. Ими осуществляется восприятие информации, ее оценка и отбор. На данном этапе важнейшее значение имеет то, насколько поступившая информация релевантная, т.е. насколько она отражает реальные процессы и явления, происходящие в управляемой системе. Здесь необходимо обратить внимание на то, что никакая управленческая информация не может быть полностью абсолютно релевантной. Она отражает состояние управляемой системы с определенными искажениями, вызванными как субъективными факторами того, что управляемая система состоит, в конечном счете, из людей, так и объективными, предопределенными ее сложной структурой и многообразием элементов. Релевантность информации непосредственно зависит от качества обработки первичной поступившей информации.

Л.В. Данилова пишет: «Основным следствием внедрения информационных технологий в медицину должно стать усовершенствование управленческих процессов на всех иерархических уровнях»[1]. Для эффективности системы информационного обеспечения системы здравоохранения важное значение приобретает степень автоматизации и, соответственно, алгоритмизации, получения, отбора и обработки первичной управленческой информации. Важным является и то, в какой мере критерии отбора и оценки управленческой информации будут прозрачными и постоянными. Для Республики Таджикистан весьма актуальным является развертывание автоматизированных систем получения информации социального характера. В настоящее время республика в этом направлении отстает от тех целей перехода к системе «электронного правительства», которые сформулированы, хотя, по ряду позиций, и опережает соседние государства.

У. Хунбо, представляя новый доклад ООН по электронному правительству отмечает: «Электронное правительство – это использование ИКТ для предоставления государственных услуг населению. Среди внедряющих его стран на сегодняшний день лидируют Великобритания, Австралия и Республика Корея. США занимают 12-е место, Казахстан - 33-е, Россия - 35-е, Азербайджан - 56-е. Грузия в этом списке на 61-й позиции, Украина - на 62-й, а Армения - на 87-й. Таджикистан в рейтинге стран мира по уровню развития электронного правительства - на 139 месте, а Туркменистан - на 140-м»[2].

Индекс развития электронного правительства государств Центральной Азии выглядит следующим образом.

Представление об «электронном правительстве» возникло как закономерный результат попытки предложить практическую реализацию теоретических схем информационного общества. «Понятие «электронное государство» («электронное правительство») является одним из существенных элементов «новой» модели публичного управления и отражает систему каналов (в том числе фильтров) внутренних коммуникаций в системе публичного управления (включая документооборот) и коммуникаций с внешними (по отношению к публичной администрации) объектами и субъектами. Соответственно, развитие «электронного правительства», расширение объема и разнообразия указываемых электронных публичных услуг выступают в качестве одного из существенных признаков «новой» модели публичного управления. Электронные государственные услуги, ориентированные на граждан, предназначены

[1] **Адрес для корреспонденции:** Саидмуродзода Лутфулло Хабибулло – д.э.н., профессор; заведующий отделом Института экономики и демографии НАНТ. г. Душанбе 734024 ул.С. Айни 44, эл.почта: lsaidmuradov@rambler.ru тел:+992-900-28-82-52; Нематова Парвина Мухамадалиевна – аспирант Института экономики и демографии НАНТ, 734025 адрес: г.Душанбе, пр.Рудаки, 33 эл.почта: parijon@bk.ru тел.:918-83-52-00.

для предоставления наиболее эффективных, персонализированных и необходимых услуг гражданам, а также для способствования улучшению демократических взаимоотношений и выстраиванию демократического диалога между гражданами и государством»[4].

Таблица 1-Индекс развития электронного правительства государств Центральной Азии[3]

Ранг	Страна	EGDI уровень	EGDI	Веб-присутствие органов государственной власти	Развитость ИКТ-инфраструктуры	Состояние человечес-кого капитала
33	Казахстан	Высокий	0,7250	0,7681	0,5668	0,8401
80	Узбекистан	Высокий	0,5434	0,6884	0,2463	0,6954
97	Кыргызстан	Средний	0,4969	0,4275	0,3123	0,7508
139	Таджикистан	Средний	0,3366	0,1232	0,1866	0,7001
140	Туркменистан	Средний	0,3337	0,0870	0,2559	0,6583
	Азия	Высокий	0,5132	0,5120	0,3730	0,6545
	Мир	Средний	0,4922	0,4623	0,3711	0,6433

Пока еще не достигнута полная ясность в определении понятия «электронное правительство», отсутствует его общепринятое определение. Существующие дефиниции несут значительную идеологическую нагрузку, не позволяющую раскрыть сущностные признаки определяемого явления.

В настоящее время это понятие применяется для характеристики отдельных проектов в сфере внедрения информационно-коммуникационных технологий в сферу государственного управления, для обозначения определенного направления демократизации государственного управления и вовлечения в его сферу активной части гражданского общества, как наименования специальных программ информатизации взаимодействия государства и гражданского общества. Данный термин используется зачастую для описания «законности любого вида использования информационно-коммуникационных технологий в публичном секторе»[5]. По мнению Л. Пирса, «электронное государство является не просто общественным благом, которое представляет собой еще один канал взаимодействия правительств и их избирателей, это еще и возможность применения новых технологий для обеспечения преобразования государства соответственно модели, которая более соответствует XXI веку»[6]. У.Макивер считает, что «электронное правительство» включает в себя предоставление услуг и управление законодательными процессами. Такие технологии могут предоставлять гражданам государства более широкий доступ к государственным услугам и более гибкие и эффективные средства участия в управлении государством, что приводит к улучшению взаимодействия между гражданами и государством»[7]. По мнению западных политологов, концепция «е-правительства» имеет и более глубокий политологический смысл, так как «осуществление инвестиций в инфраструктуру и развитие услуг электронного государства является основополагающим для предоставления публичных услуг, такие характеристики государства, как прозрачность и доверие, имеют решающее значение для легитимации указанных инвестиций и создания условий для повсеместного использования таких услуг гражданами государства»[8].

Основную цель электронного государства можно охарактеризовать как упорядочение деятельности органов, осуществляющих публичное управление, в той или иной форме. «Если рассматривать цели электронного государства более детально, то можно выделить, например, следующие: обеспечение возможности более легко находить информацию и получать государственные услуги для граждан, предприятий, других уровней государственного управления; упрощение деятельности органов государственной власти и снижение затрат за счет интеграции и устранения избыточных систем; упорядочение деятельности органов государственного управления для того, чтобы более быстро реагировать на потребности граждан»[9].

По мнению индийского ученого-политолога С. Бхатнагара, «к преимуществам электронного государства можно отнести более широкое распространение законодательных и подзаконных актов, издаваемых органами публичной власти государства; удобство ознакомления с ними граждан; достижение большей прозрачности государственного управления за счет раскрытия информации о государственных активах, государственном бюджете, а также о государственных закупках; доведение до сведения широкой общественности решений государственных служащих; снижение человеческого фактора, связанного с принятием решений государственными служащими, посредством автоматизации процедур, что ограничивает их дискреционные полномочия; устранение необходимости в посредниках; уменьшение времени, необходимого для получения гражданами государственных услуг; улучшение возможности государства предоставлять услуги более широкому кругу населения»[10].

Однако не все так просто и однозначно. Реализация проектов, связанных с внедрением «электронного правительства» сталкивается с довольно серьезными препятствиями, которые снижают социальную ценность данной новации и ограничивают ее потенциал. С. Коулмэн указывает основные препятствия, встречающиеся на пути

реализации «электронного государства»: «Во-первых, при реализации крупномасштабных государственных проектов с задействованием развивающихся (и из-за этого неоднозначных) технологий существует риск отсутствия релевантной информации о том, где и как, в конечном счете, такие технологии будут использоваться, соответственно, зачастую отсутствуют какие-либо специально определенные технические стандарты. Во-вторых, существует серьезная проблема недоверия граждан к государству, осуществляющему сбор, хранение и использование их персональных данных, которое вызвано страхом всей общественности перед тем, что государство может осуществлять, таким образом,контроль за деятельностью граждан и использовать их данные в своих тайных целях без получения на то их согласия. Данная проблема может решаться за счет обеспечения повышения прозрачности публичного управления. Третьим таким барьером является тот факт, что очень многие государства сильно бюрократически фрагментированы и внутренне отчаянно сопротивляются таким изменениям, несмотря на то, что создается видимость постоянного движения в сторону более широкого распространения электронного управления государством. И, наконец, серьезным барьером для успешной реализации концепта электронного государства является также то, что доступ к компьютерам, а также наличие соответствующих навыков среди населения распределены весьма неравномерно, и те, кто более всего нуждаются в получении государственных услуг, могут оказаться в положении, не позволяющем получить их в электронном виде»[11].

И.В. Понкин указывает также и на такую новацию среди политических институтов, как «Электронная демократия». Под последней, он понимает «использование информационно-коммуникационных технологий для обеспечения поддержки демократических процессов принятия решений, Интернет рассматривается как инструмент распространения демократических принципов прозрачности, информированности и вовлечения граждан в участие в политической жизни государства»[12]. Соглашаясь полностью с последним тезисом, все же нельзя забывать и о том, что Интернет представляет собой и мощный источник социально-деструктивной деятельности. В последние годы актуальным становится вопрос законодательного регулирования деятельности Интернета и иных средств электронной коммуникации, при котором было бы гарантировано при сохранении их демократического потенциала, надежная защита от противоправных действий в электронной сфере.

Все большее количество государств, включая и развивающиеся, в том числе, Республику Таджикистан, разрабатывают собственные национальные программы информатизации. Зачастую они называются программами перехода к информационному обществу. Основным содержанием таких документов становится определение и установление значения количественных показателей, характеризующих технологические и экономические аспекты информационной сферы.

Следует отметить, что «электронное правительство» выступая важным элементом современного реформированного механизма публичного управления в Республике Таджикистан, является единственной, основной и удобной формой организации информационного потока в системе публичного управления, её своеобразной «визитной карточкой».

На основе полученной первичной информации, субъекты управления осуществляют окончательную оценку информации, принимают решение и дают управленческие распоряжения или приказы, которые поддерживают стабильность госуправления. Управленческий процесс имеет определенную цель, определяемую органами государственного управления, их должностными лицами или руководством медицинского учреждения. Данная цель формулируется вне системы информационного обеспечения управления и является для нее также входным сигналом. Практика управления системой здравоохранения свидетельствует о том, что зачастую различные публичные органы формулируют цели, предполагающие различные последовательности управленческих действий, зачастую противоположных. Например, снижение миграционных потоков и рост занятости населения.

Цель достигнута, если получены заранее намеченные результаты. Если результат не получен или получен другой результат, в частности, отрицательный, управленческий процесс можно считать не состоявшимися, или состоявшимися, с обратным результатом, или состоявшимися, частично. На этом этапе важна четкость формулировки цели, ее конкретная выраженность в числовых показателях. Важным является и реалистичность поставленных целей, способность управляемой системы достичь определяемого этими целями состояния, без значительного повышения внутренней напряженности и роста необусловленных издержек.

На любом этапе управленческого процесса могут возникнуть сбои или проблемы. Они могут появиться в результате поступления неточной, недостоверной, необъективной информации (т.е. как было отмечено выше поступления некачественной информации), неправильного ее восприятия субъектами управления, неквалифицированной оценки информации медицинскими работниками (врачами и средним медицинским персоналом), неверного принятия управленческого решения, неправильно избранных или поданных распоряжений или приказов. Поэтому на любом этапе управленческого процесса важен контроль за поступившей информацией и его качеством.

С точки зрения создания системы информационного обеспечения системы здравоохранения важным является разработка системы мониторинга, как подсистемы системы информационного обеспечения. Система должна иметь встроенный алгоритм реакции на данные мониторинга, часть соответствующих действий должна иметь автоматизированный характер. Например, мониторинг срока рассмотрения обращений граждан. Данные электронного

мониторинга будут выступать первичной информацией для соответствующих контрольно-надзорных органов, и являться управленческими фактами для инициализации соответствующих контрольных процедур.

Система управления социального характера по своей природе является «системой с обратной связью», то есть, в ней потоки различной природы направлены не только от управляющего центра к управляемому, но и обратно, управляемые воздействуют на управляющий центр. В системе здравоохранения к субъекту управления поступает информация о состоянии пациента, о выполнении (невыполнении) управленческих (лечебных) «команд», о потребностях и интересах пациента. Важным элементом «обратной связи» выступает и получение управляющим центром информация о том, как пациенты представляют себе достижение поставленных целей лечения, какую оценку они дают принятым управленческим действиям в процессе лечения. К сожалению, можно констатировать, что система получения «обратной связи» в республике практически отсутствует и не носит системообразующего характера.

Все вышесказанное требует развития информационного обеспечения управляющих органов по эффективному управлению отраслями органов начиная от универсальных до отраслевых, от республиканских до местных, от государственных до частных и т.п. Информационное обеспечение управления системой здравоохранения предполагает создание источников информационных ресурсов, вплоть до создания единого информационного пространства.

В настоящее время, к сожалению, отсутствуют единый источник информационного ресурса и портала по предоставлению информации управляющим органам.

Одним из базовых направлений государственной политики должно стать развитие информационной инфраструктуры.

На основе проведенного исследования можно сделать вывод, что при разработке автоматизированной системы информационного обеспечения системы здравоохранения важно понимать, что «институты государственного управления обеспечивают гармоничность формирования и развития всех прочих институтов среды инновационного развития. Переход к системе автоматизированного информационного обеспечения управления требует и соответствующих инструментов организации обратной связи, начиная, например, от внедрения «терминалов качества» и различных каналов получения отзывов о качестве полученной публичной услуги (смс-информирование, «горячие линии» и т.п.) и, заканчивая, системой участия граждан в разработке проектов нормативных решений и контроля их исполнения (в этом направлении в настоящее время существует специальный интернет-портал приМинистерстве юстиции Республики Таджикистан).

Для реализации набора соответствующих инструментов необходимо создание соответствующей инфраструктуры, включающей в себя информационные и аналитические центры, call-центры, службы опросов и мониторинга. Большое значение для установления эффективной системы «обратной связи» имеет и создание национальной мониторинговой службы, особенно это касается системы управления организации лечебного дела.

Первые шаги в этом направлении уже сделаны. Например, Министерством юстиции Республики Таджикистан создан Интернет-портал правовой информации, который позволяет каждому гражданину принимать активное участие в принятии нормативных решений и получить детальную информацию о принимаемых в будущем, как в экономической, так и в социальной сфере нормативных решений органов государственного управления. Министерством здравоохранения и социальной защиты населения Республики Таджикистан в период пандемии Covid-19 тоже были созданы call-центры, которые консультировали граждан по вопросу лечения, ведения профилактических работ и охраны здоровья во время наступающих пиков волн пандемии.

Для эффективной работы информационного обеспечения управления системы здравоохранения большое значение имеет понимание того, что система социального управления, которая работает без сбоев, дает объективную и точную информацию, поступающую в заранее запланированные четко определенные временные промежутки и в заранее определенном объеме.

Необходимо обратить особое внимание на то, что система социальной информации в Таджикистане, в настоящее время, еще далека от состояния, определенного этим принципом. Внедрение информационных технологий в социальное управление, также как и информатизация экономики и государства в целом, сталкивается с рядом серьезных трудностей. Можно согласиться с Шевко Н.Р. в том, что «дублирование операций по обработке информации агентами различных уровней экономической системы; несопоставимость индикаторов, используемых для оценки явлений и процессов различными субъектами экономических отношений; неопределенность направлений и неустойчивость информационных потоков; значительный временной шаг между процессами сбора и обработки информации; отсутствие части необходимой информации для реализации эффективного выбора; низкая эффективность инструментов контроля за качеством информации препятствуют адаптации субъектов рынка к изменениям факторов внешней среды в условиях повышения уровня открытости экономического пространства и усложнения экономических связей»[14].

Оценка, полученная в ходе «обратной связи» информации приводит управляющий субъект к оценке самого управленческого действия, предопределяет его дальнейшие действия, их направленность и интенсивность. Если управленческое воздействие оказалось малоэффективным, то субъекту управления приходится на основе выводов,

сделанных из полученной информации, принимать новое управленческое решение. Решение может быть различным: прекратить воздействие вообще, использовать другие методы воздействия и т.д.

На этом этапе организации информационного обеспечения управления системы здравоохранения большое значение имеет компетентность управляющего органа в работе с информацией, его умение правильно анализировать информацию, обобщать ее, соотносить с конкретными целями управления. По сути, речь идет об информационно-аналитической культуре управленческих кадров, логичности и систематичности их мышления. На данном этапе информационная культура управленческих кадров в отрасли здравоохранения Таджикистана неоднородна: существует, с одной стороны, достаточно многочисленный слой управленцев, способных качественно и оперативно получать и перерабатывать информацию, использовать надлежащим образом, как первичную информацию, так и информацию, полученную от «обратной связи», стремящихся и способных к внедрению электронных средств получения, обработки и передачи управленческой информации.Но, в то же время, достаточно многочисленными остаются и те управленцы, которые не придают какого-либо значения в своей деятельности, организации работы с информацией, у которых отсутствуют порой элементарные навыки работы с ней и, которые весьма далеки от современных информационных технологий.

В системе здравоохранения создана система обработки информации и управления данными, а также их мониторинг. Однако эта система технологична частично и мало компьютеризирована, и компьютерные оборудования нуждаются в эффективном управлении и обслуживании. Кроме этого, в повышении эффективности нуждается само качество управления информационными потоками. Вдобавок к этому сказывается отсутствие высококвалифицированных кадров имеющих навыки работы с современными информационными технологиями и новым медицинским оборудованием. В связи с этим Лидером нации, Президентом Республики Таджикистан уважаемым Эмомали Рахмоном было отмечено: «Напомню, что повышение качества медицинских услуг является одним из основных направлений Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. В течение 2020-2021 годов и 6 месяцев текущего года для обеспечения лечебных и профилактических учреждений современным медицинским оборудованием и тем самым повышения уровня и улучшения качества медицинских услуг закуплено медицинской техники и оборудования на сумму 775 миллионов сомони. В результате эффективного использования современных приборов и оборудования, повышения качества медицинских услуг значительно улучшились показатели здоровья населения. В связи с этим подчеркиваю, что подготовка инженеров медицинской техники или медицинской электроники является одним из важнейших вопросов для эффективного использования и обслуживания оборудования, которое было импортировано с большими затратами. Поэтому министерства здравоохранения и социальной защиты населения, образования и науки, экономического развития и торговли обязаны принять необходимые меры по подготовке таких специалистов в рамках Технического университета Таджикистана или Национального университета Таджикистана»[15].

Таким образом, для совершенствования обработки информации системы управления здравоохранением, необходимо в первую очередь подготовка высококвалифицированных кадров в области информационных технологий. Вместе с тем, должны быть улучшены также на первых порах набор письменных процедур, включая все стадии управления данными, и они должны быть стандартизованы и внедрены по всей стране. Также существует необходимость в улучшении системы хранения и обеспечения безопасности информации и медицинских данных на национальном уровне с системой отчётности, удобной в использовании, доступной для всех соответствующих государственных органов управления и других пользователей информации.

Созданная информационная система управления здравоохранением в Республике Таджикистан, в рамках предыдущих проектов по её развитию, финансированных Европейским Союзом, в настоящее время функционирует в режиме онлайн в медицинских учреждениях страны на уровне районных центров здоровья и центральных районных больницах, городских и областных центрах медицинской статистики и информации управления здравоохранения, а также в Республиканском центре медицинской статистики и информации и республиканских учреждениях здравоохранения. Ввиду отсутствия технических и финансовых ресурсов, система DHIS2 не используется в более чем 1016 сельских врачебных учреждениях здравоохранения, что затрудняет своевременный сбор и обработку данных.

Функционирующая в настоящее время компьютерная техника и средства связи так же требуют частичного обновления.

Как известно, более 73% населения страны проживает в сельской местности. Заболеваемость по многим ведущим социально-значимым статьям (сахарный диабет, ишемическая болезнь сердца, анемия, эндемический зоб, туберкулёз) преобладает среди сельского населения. Отдаленность и труднодоступность ряда регионов, особенно в осенне-зимний период приводит к сложным процессам доступности диагностики и лечения. В силу названных причин, также проблематичным является доступ к информации о состоянии здоровья сельского населения и деятельности сельских учреждений здравоохранения.

Расширение информационной системы управления здравоохранением до уровня сельских центров здоровья, номерных районных больниц, сельских участковых больниц, а также обучение персонала позволит обеспечить своевременное формирование электронных данных на республиканском уровне.

Решение данной задачи требует значительных материальных, финансовых и технических ресурсов и её реализация может быть в рамках создания специального инвестиционного проекта поддержки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Данилова Л.В. Оценка эффективности медицинской информационной системы муниципального здравоохранения г. Оренбурга: автореф. дис. … канд. мед. наук. – Оренбург, 2014. – С.3.
2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.toptj.com/News/2016/08/08/tadzhikistan-po-urovnyu-razvitiya-elektronnogo-pravitelstva-nakhoditsya-na-139-om-meste-v-mire
3. Махмадов П.А. Информационная безопасность в системе национальной безопасности государств Центральной Азии. – Душанбе, 2018. – С. 47.
4. Понкин И.В. Общая теория публичного управления: Избранные лекции. – М., 2013. – С.100.
5. Bhatnagar S. E-Government: From Visionto Implementation. A practical guide with case studies. – New Delhi: Sage Publications India PvtLtd, 2004. – 203 p. – P. 19.
6. Pearce L. New Government, Digital Government: Managing the Transformation // Future Challenges for E-government. – 2004. – Discussion paper №20. – P. 136-149. – P. 136. // <http://www.finance.gov.au/publications /future-challenges-for-egovernment/docs/AGIMO-FC- no20.pdf>.
7. McIver W.J., Elmagarmid A.K. Introduction: Advancesin Digital Government: Technology, Human Factors, and Policy // Advances in digital government: Technology, Human Factors, and Policy / Ed. by W.J. McIver, A.K. Elmagarmid. – Boston: Kluwer Academic Publishers, 2002. – 329 p. – P. 1-36. – P. 1.
8. Hand book for Citizen-centrice Government Version 2.1 / Prepared forthee Govern mentunit, DG Information Society and Media, European Commission. – 2007. – 100 p. – P. 2.
9. Ladner R., Petry F.E. Electronic Government: Overvie wand Issues for National Security Interests // E-Government Diffusion, Policy, and Impact: Advanced Issues and Practices. – Hershey: Information Science Reference, 2009. – 371 p. – P. 13–27. – P. 14.
10. Bhatnagar S. E-Government: From Visionto Implementation. A practical guide with case studies. – New Delhi: Sage Publications India PvtLtd, 2004. – 203 p. – P. 37–38.
11. Coleman S. Foundations of digital government // Digital government: E-Government Research, Case Studies, and Implementation / Ed. by H. Chen, L. Brandt, V. Gregg, R. Traunmüller, S. Dawes, E. Hovy, A. Macintosh, C. A. Larson. – New York: Springer Science Business Media, LLC, 2008. – 730 p. – P. 3–19. – P. 9–10.
12. Понкин И.В. Общая теория публичного управления: Избранные лекции. – М., 2013. – С.107.
13. Шевко Н.Р. Развитие субстанциальной концепции информации в экономике, основанной на знаниях. Автореф. дис. … докт.экон.наук. – Казань, 2014. – С. 3.
14. Речь Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона по случаю Дня знаний и сдачи в эксплуатацию главного корпуса Таджикского государственного медицинского университета (1 сентября 2022 г.) // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.president.tj/ru/node/29048 (Дата обращения: 11.09.2022).

САМТҲОИ ТАШКИЛӢ БАРОИ ТАКМИЛИ ИТТИЛООТ ДАР СИСТЕМАИ ИДОРАКУНИИ ТАНДУРУСТӢ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

САИДМУРОДЗОДА Л. Х., НЕМАТОВА П. М

Дар мақола идоракунии низоми тандурустӣ, масъалаҳои баланд бардоштани иттилоот дар соҳаи тандурустӣ, технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ, ҳукумати электронӣ баррасӣ карда шудааст. Дар замони муосир бе чунин равандҳои муҳим шахс наметавонад, имкониятҳои хешро комилан истифода намояд. Зеро маҷмуъи фаъолияти идоракунӣ тавасути раванди идоракуни эҳсос мегардад. Барои самаранокии системаҳои таъминоти иттилоотии системаи тандурустӣ, дараҷаи автоматикунонӣ ва мувофиқан алгоритмизатсия, ба даст овардани интихоб ва коркарди маълумоти ибтидоии идоракунӣ аҳамияти калон дорад. Инчунин муҳим аст, ки то чӣ андоза меъёрҳои интихоб ва арзёбии иттилооти идоракунӣ шаффоф ва доимӣ хоҳанд буд. Дар замони имрӯза ба хусус кишвари мо низ чорӣ намудани системахои автоматиконидашуда ва ба даст овардани ахбороти дорои характери ичтимоӣ хеле муҳим ва назаррас аст.

Калидвожаҳо: Технологияи иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ, ташаккули иттилоот, идоракунии самаранок, тандурустӣ, низоми идоракунӣ.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ОБРАБОТКИ ИНФОРМАЦИИ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

САИДМУРОДЗОДА Л. Х., НЕМАТОВА П. М

В статье рассматриваются вопросы управления системой здравоохранения, вопросы повышения информатизации в сфере здравоохранения, информационно-коммуникационные технологии, электронное правительство. Так как в современном мире без таких важных процессов человек не может полноценно использовать свои возможности. Потому что совокупность управленческой деятельности достигается посредством процесса управления. Для эффективности систем информационного обеспечения системы здравоохранения большое значение имеет степень автоматизации и, соответственно, алгоритмизации получения выборки и обработки первичных управленческих данных. Также важно, насколько прозрачными и последовательными будут критерии отбора и оценки управленческой

информации. В современном цивилизованном мире, особенно в нашей стране, очень важно и значимо внедрять автоматизированные системы и получать информацию социального характера.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, формирование информации, эффективное управление, здравоохранение, система управления.

ORGANIZATIONAL AREAS FOR IMPROVEMENT INFORMATION PROCESSING IN THE HEALTH MANAGEMENT SYSTEM REPUBLICOFTAJIKISTAN

SAIDMURODOV L.H., NEMATOVA P.M.

In the article, issues of managing the health care system, issues of increasing informatization in the health care sector, information and communication technologies, electronic government are discussed. Since in the modern world, without such important processes, a person cannot fully use his capabilities. Because the totality of management activities is achieved through the management process. The degree of automation and, accordingly, the algorithmization of obtaining a sample and processing primary management data is of great importance for the effectiveness of information support systems for a healthcare system. It is also important how transparent and consistent the criteria for selecting and evaluating management information will be. . In the modern civilized world, especially in our country, it is very important and meaningful to introduce automated systems and receive information of a social nature.

Keywords: Information and communication technology, information formation, effective management, health care, management system.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 339.13:63 (575.3)

МУШКИЛОТИ МАРКЕТИНГИ КИШОВАРЗӢ ДАР ДАВРАИ ИСЛОҲОТ

ОДИНАЕВ Ш. Т., АЗИЗОВА Б.А. [1]

Хусусиятҳои бозорҳои кишоварзӣ аз хусусиятҳои ислоҳоти кишоварзӣ ва пеш аз ҳама, ноустуворӣ ва хусусияти мавсимии гирифтани маҳсулот вобастаанд. Дар айни замон, талабот ба хӯрокворӣ дар давоми сол устувор боқӣ мемонад. Ин боиси ноустувор ва нисбатан пасти нархи маҳсулоти кишоварзӣ ва даромад аз фаъолияти кишоварзӣ мегардад. Маҷмӯи мушкилоти марбут ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, ки мушкилоти маркетинги кишоварзӣ ном доранд. Инҳоро дар бар мегирад:

1. Истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ на дар кӯтоҳмуддат ва на дар дарозмуддат наметавонанд истеҳсоли маҳсулоти худро то андозаи ширкатҳои ғайрикишоварзӣ назорат кунанд.
2. Хавфи баланд ва номуайянии истеҳсолоти кишоварзӣ.
3. Мушкилоти таъсиррасонӣ ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ба нархҳо тавассути амалҳои инфиродӣ.
4. Фишори робитаи "хароҷот – нархи маҳсулоти кишоварзӣ".
5. Қудрати бартарии харидорони маҳсулоти кишоварзӣ нисбат ба қудрати бозори истеҳсолкунандагони кишоварзӣ.
6. Тағйирот дар самаранокии нархгузорӣ дар бозорҳои хӯрокворӣ.
7. Тақвияти мухолифати манфиатҳо байни бахши аграрӣ ва бахши маркетинги озуқаворӣ.

Истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ наметавонанд маҳсулоти худро ба андозаи ширкатҳои ғайри кишоварзӣ назорат кунанд. Ин аз он сабаб ба амал омадааст, ки: аввалан, ҳаҷми умумии маҳсулоти парваришкардашуда бо кори бисёр истеҳсолкунандагони нисбатан хурд, ки мустақилона фаъолият мекунанд, муайян карда мешавад ва дуюм, натиҷаҳои истеҳсолот бештар ба шароити обу ҳаво ва системаҳои биологӣ вобастаанд. [1]

Истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ метавонанд бо хоҳиши худ маҳсулоти худро тағйир диҳанд ва барои ин онҳо кӯшиш хоҳанд кард, ки каму беш майдонро коркард кунанд ё паррандаҳоро камтар ё бештар ғизо диҳанд. Аммо, натиҷаи ниҳоӣ аз бисёр омилҳои дигари нисбатан идоранашавандаи зироат ё маҳсулнокии ҳайвонот - обу ҳаво, офатҳои табиӣ (хушксолӣ, тӯфон ва ғайра) низ вобаста хоҳад буд.

---

[1] **Адрес для корреспонденции:** Одинаев Шохин Талбакович – кандидат экономических наук, доцент, зам. директора по науке, образования и подготовка научных кадров Института экономики и систематического анализа развития сельского хозяйства ТАСХН. Адрес: 734049, г. Душанбе, ул. Хаёти-Нав 306. Телефон: +992 37 2 36 88 61, +992 918 42 57 57. E-mail: economic64@mail.ru; Азизова Басби Абдулхакимовна - соискатель Института экономики и систематического анализа развития сельского хозяйства ТАСХН. Адрес: 734049, г. Душанбе, ул. Хаёти-Нав 306. Телефон: (+992) 987-37-03-26;

Дар бозорҳои маҳсулоти кишоварзӣ, бо афзоиши шадиди талабот аз ҷониби истеъмолкунандагон, афзоиши фаврии афзоиши маҳсулот ва мувофиқан, фоида ба истеҳсолкунандагони он ғайриимкон аст. Ин раванд - мувозинати талабот ва пешниҳод - ақибмонии вақт дорад. Дарахтони мевадиҳанда пеш аз боровар шуданашон якчанд сол месабзанд, аммо шароити бозор дар ин давра метавонад ба таври назаррас тағир ёбад. Афзоиши истеҳсоли шир низ ҷараёни суст мебошад. Ҳатто коҳиши назаррасӣ истеҳсолоти кишоварзӣ заиф ва душвор аст. [2]

Беқобилиятӣ барои зуд мутобиқ шудан ба шароити тағйирёбанда дар соҳаи кишоварзӣ як унсури хавфи баландро ба вуҷуд меорад. Ҳамин тариқ бозоре, ки барои он маҳсулот муддати дароз парвариш карда мешавад, метавонад то давраи расонидани бозор тағйир ёбад.

Тағйирот дар таъми истеъмолӣ ва афзалиятҳои истеъмолкунандагон метавонад боиси аз нав тақсим шудан аз ҷониби захираҳои хоҷагиҳо гардад, зеро онҳо шояд таваҷҷӯҳи зиёдро барои истеҳсоли он маҳсулоте равона кардаанд, ки дигар нолозим аст.

Нархҳои баланд, ки дар натиҷаи норасоии муваққатии маҳсулоти кишоварзӣ ба вуҷуд омадаанд, метавонанд рафтори харидоронро тағйир диҳанд ва бозори истеъмолии ин маҳсулотро ҳангоми афзоиши ҳамон миқдор кам кунанд. Ин пешгӯинашаванда ва идоранашавандаи нисбӣ барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ мушкилоти зиёди маркетингиро ба вуҷуд меорад.

Аксари маҳсулоти хӯрокворӣ «маводи ниёзи аввалия» мебошанд. Ин чунин маъно дорад, ки афзоиши талабот ба маҳсулоти кишоварзӣ нисбат ба афзоиши даромад сусттар аст. Аз ҷумла, оилаҳое, ки даромади аввалашон кам аст, қисми зиёди даромадашонро барои хариди хӯрок сарф мекунанд, аммо бо зиёд шудани даромад онҳо хароҷоти худро барои ниёзҳои аввалия (пеш аз ҳама хӯрокворӣ) мӯътадил мегардонанд.

Дар сатҳи инфиродӣ, интихоби озуқаворӣ аз ҷониби истеъмолкунанда ва алахусус, оё ӯ дар як мағозаи муайян хӯрок мехарад ва маҳз кадом маҳсулотро мехарад, аз омилҳои асосии зерин вобастаанд:

- гуногун;
- бехатарӣ;
- муҳити дӯстона;
- бароҳатӣ;
- сифат.

Маҳсулоти хӯроквории пастсифат, бетароват, ноҷолиб метавонад боиси нописандидани доимии муштариён ба як мағозаи мушаххас гардад. Набудани тозагӣ, бастабандии бепарвоёнаи молҳо аз ҷониби харидорон ба таври автоматикӣ ба тамоми маҳсулоти хӯрокворӣ интиқол дода мешавад ва онҳо аз боздид аз ин мағоза худдорӣ мекунанд. Баръакс, дастрасии доимии маҳсулоти босифат барои мағоза обрӯи эътибор меофарад ва доираи муштариёни доимиро ташаккул медиҳад.

Сифати ғизо – ин хусусиятҳои маҳсулотест, ки барои истеъмолкунанда судмандӣ, матлубият ва арзиши онро муайян мекунад.

Сифати маҳсулоти хӯрокворӣ ва хидматрасонӣ маҳз омилест, ки ба ширкатҳои агросаноатӣ имкон медиҳад, ки бомуваффақият рақобат кунанд ва дар бозорҳо ғолиб оянд.

Муҳити дӯстонаи истеъмолкунандагон одатан муҳитест, ки дар он харидҳо анҷом дода мешаванд. Меҳрубонӣ ва некхоҳии фурӯшандагон, маслиҳат оид ба маҳсулоти нав, набудани навбат заминаи мусоидро ташкил медиҳад, ки муштариёнро ба мағоза ҷалб мекунад

Маҳсулоти гуногуни хӯрокворӣ унсури зарурӣ дар интихоби мағозаи додашуда ё гурӯҳи муайяни мол мебошад. Баъзан ҳар як истеъмолкунанда мехоҳад вояи хӯрокаи худро гуногун кунад, чизи ғайриоддиро бихарад, чизи наверо санҷад. Агар мағозаи додашуда ин хоҳишҳои харидоронро қонеъ карда натавонад, пас харидорон тадриҷан ба рақибон мегузаранд.

Бароҳатӣ дар истеъмоли маводи ғизо аз ҷониби истеъмолкунандагон ба таври васеъ фаҳмида мешавад. Ин бароҳатӣ дар хариди хӯрок, бароҳатии интиқоли онҳо ба хона, нигоҳдории мол, бароҳатӣ дар омода кардани хӯрок, бароҳатӣ дар рӯбучин кардани ошхона аст. Истеъмолкунандагон махсусан қобилияти аз пухтупаз дар ошхона гузаштан ба системаи хӯрокворирро қадр мекунанд. Ҳама истеъмолкунандагон вақти худро дар зиндагӣ қадр мекунанд ва агар маркетинги озуқаворӣ имкон диҳад, ки вақти тайёр кардани хӯрокро ба вақти холии худ табдил диҳанд, он гоҳ истеъмолкунандагон онро фавран қадр хоҳанд кард. [3]

Умуман, ҳангоми хариди молҳои шабеҳ (баъзан стандартизатсияшуда, ба монанди шир ё кефир дорои миқдори муайяни чарб), харидорон макони мушаххаси корхонаи савдо, вақти кории он, хусусиятҳои шахсии (меҳмондӯстӣ, салоҳият) фурӯшандагонро ба инобат мегиранд, дар натиҷа, ба баъзе мағозаҳо нисбат ба дигарон афзалияти ҷиддӣ дода мешавад.

Бо афзоиши даромади аҳолӣ мо тамоюлҳои зерини истеъмоли ғизоро қайд менамоем:

- харидорон вояи хӯрокаи худро беҳтар мекунанд: истеъмоли меваҳои тару тоза, сабзавоти тару тоза, панир, гӯшти сафед, моҳӣ ва маҳсулоти баҳрӣ, ширинихо меафзояд; истеъмоли ширии холис, гӯшти гов, тухм кам мешавад;
- афзоиши навъҳои хӯроквории истеъмолкунандаи миёна;
- истеъмолкунандагон беш аз пеш берун аз хона хӯрок мехӯранд;
- харидорон даромади худро камтар барои хариди хӯрок сарф мекунанд;

- омилҳои ҳаёти иҷтимоӣ, ки ба хариди хӯрокворӣ таъсир мерасонанд (ҳифзи муҳити зист, солимии ҳайвонот, гуруснагӣ дар ҷаҳон ва ғ.)

Инчунин бояд қайд кард, ки ҳангоми афзоиш ёфтани даромади онҳо ва алахусус, вақте ки даромади онҳо коҳиш меёбад, харидорони маҳсулоти хӯрокворӣ ва хидматрасониҳо ба нархи нисбии молҳо хеле бодиққатанд. Нархи нисбӣ – ин нархи як мол нисбат ба нархи дигар; таносуби ду нарх.

Агар харидор боварӣ дошта бошад, ки баъзе ду мол барои ӯ арзиши якхела доранд, пас нархи маҳсулоти аввалро бо нархи моли дуввум муқоиса карда, интихоби худро ба фоидаи маҳсулоти дорои нархи арзон хоҳад кард. Чунин муқоисаи молҳоро тавассути нархҳои нисбӣ ҳамеша аз ҷониби истеъмолкунандагон анҷом дода мешавад – ихтиёрӣ ё беихтиёрона - ин интихоби ниҳоии онҳоро муайян мекунад. [4]

Даромади истеъмолкунанда омили ҳалкунандаи таъсиррасонӣ ба истеъмоли ғизо мебошад. Вобаста аз он, ки сатҳи даромади воқеии аҳолӣ афзоиш ё паст мешавад, тамоюл ба беҳтар шудани истеъмоли ғизо ё бад шудани он ташаккул меёбад. Дар ин ҷо вобастагии возеҳе амал мекунад, ки онро аввалин бор оморсанҷи Пруссия Э.Энгел дар соли 1857 муқаррар намудааст ва қувваи қонунро ба даст овардааст. Қонуни Энгел - сатҳи даромади оила дар кишвар ҳар қадар баланд бошад, ҳиссаи хароҷот барои хӯрок камтар мешавад. Вобастагии баръакс низ дуруст аст.

Хароҷоти озуқаворӣ ҳамчун фоизи хароҷоти умумӣ, соли 2018 – 2021

Ҷадвали 1

Кишвар	Фоиз аз хароҷоти умумӣ	
	2019	**2020**
ИМА	6,4%	9,3%
Британияи Кабир	10,6%	13,1%
Ирландия	9,0%	12%
Канада	9,1%	10%
Австралия	9,3%	9,6%
Австрия	9,8%	12%
Германия	10,7%	12%
Нидерландия	11,4%	10,6%
Швейтсария	11,8%	11,0%
Фаронса	13,4%	14,1%
Туркия	19,7%	25%
Хитой	24%	25%
Беларус	38,9%	30%
Россия	33,5%	31,2%
Ҳиндустон	30%	31%
Ӯзбекистон	47,6%	30%
Қазоқистон	49,9%	49,4%
Украина	52,1%	40%
Бангладеш	53,5%	53,5%
Тоҷикистон	53,4%	61,3%
Қирғизистон	48,8%	57%

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси омӯзиши адабиёҳои илмӣ ва ҳисоботҳои оморӣ.

Истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ҳамеша бо кӯшиши таъсир расонидан ба нархҳо тавассути амалҳои коллективӣ ва инфиродии худ ба мушкилот дучор меоянд. Дар бозор онҳо дар аксари ҳолатҳо, «гирандагони нархҳо» мебошанд. Барои баланд бардоштани нархҳо тавассути назорати таъминот ё маъракаҳои таблиғотӣ, истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ бояд ҳамчун як гурӯҳи мувофиқа амал кунанд. Аммо шумораи ширкаткунандагон ҳар қадар зиёдтар ва шароити иқтисодии онҳо фарқ кунад, ташкил ва ҳамбастагии онҳо дар бозор мушкилтар мешавад. Ҳамин тавр, хоҷагиҳои наздишаҳрӣ, ки дар паҳлӯи якдигар ҷойгиранд, нархи сабзавотро ба ҳам мувофиқа мекунанд, аммо баъзан хоҷагиҳое, ки ҳаҷми зиёди маҳсулот доранд, нархҳоро паст карда, ба ин васила сиёсати умумиро халалдор мекунанд.

Истеҳсолкунандагони кишоварзӣ метавонанд кӯшиш кунанд, ки нархҳоро тавассути барномаҳои ихтиёрии назорати таъминот, талошҳои таблиғотӣ ё тавассути иттиҳодияи шартномавии фермерон баланд бардоранд. Агар ҳама чиз хуб бошад, нархи бадастомада ба ҳама истеҳсолкунандагони соҳаи кишоварзӣ манфиат хоҳад овард, новобаста аз он ки онҳо дар амалҳои гурӯҳӣ иштирок мекунанд ё не. Аз ин рӯ, дар амал баъзан ба даст овардани иштироки гурӯҳӣ ва дастгирии зарурӣ барои муваффақ шудан душвор аст. Ба ин монанд, агар нархи маҳсулот ва мувофиқан, фоидаҳо баланд бошанд, истеҳсолкунандагони алоҳидаи кишоварзӣ сайъ хоҳанд кард, ки тавлидотро васеъ кунанд ва чанде аз

онҳо метавонанд ин корро бидуни оқибат анҷом диҳанд. Аммо, агар ҳамаи истеҳсолкунандагони кишоварзӣ кӯшиш кунанд, ки истеҳсолотро афзоиш диҳанд, он гоҳ нархҳо ва фоидаҳои бозорӣ паст мешаванд. [5]

Шароити баланди рақобат дар соҳаи кишоварзӣ нархи маҳсулоти кишоварзиро ба харочоти истеҳсолот наздик нигоҳ медорад. Ин мушкилот ду ҷониб дорад. Аз як тараф, пастравии нархҳои соҳаи кишоварзӣ барои истеҳсолкунандагон он қадар хатарнок нахоҳад буд, агар истифодаи ашёро бо нархҳои коҳишёфта мутобиқ кунанд. Аммо вобастагии афзояндаи истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ аз воситаҳои саноатии истеҳсолот барои мутобиқ шудан ба нархҳои пастравии кишоварзӣ захираи ками вақтро мегузорад.

Аз ҷониби дигар, болоравии нархҳои маҳсулоти кишоварзӣ даромаднокии хоҷагиҳоро афзун намуда, боиси болоравии нархи омилҳои истеҳсолот, алахусус барои заминҳои корам - роҳи дигаре ҳаст, вақте ки фермерон зери фишори дастаи «харочот - нархи маҳсулоти кишоварзӣ» қарор мегиранд.

Ширкатҳои маркетинги озуқаворӣ нисбат ба истеҳсолкунандагони кишоварзӣ ду бартарии баҳснопазир доранд: онҳо калонтар мебошанд ва аз сабаби фаъолиятҳои умумимиллӣ ва байналмилалии худ, иттилооти хуби бозор доранд.

Замоне ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ зарур набуд, ки бо маркетинги маҳсулоти хӯрокворӣ робита дошта бошанд, зеро шароити рақобатпазирии баланд барои ҳама нархҳои одилона ё ки лоақал нархҳои баробар кафолат медиҳад. Аммо, имрӯзҳо, қарордодҳои мустақим бо коркардкунандагон ва яклухтфурӯшон, ҳамгироии амудӣ ва муносибатҳои шартномавӣ воқеан қисми зиёди маҳсулоти хӯрокворио аз таъсири қувваҳои бозор хориҷ мекунанд ва ба онҳо кафолати сатҳи баланди самаранокиро дар бозорҳои озуқаворӣ бештар пешниҳод намекунанд.

Дар натиҷа, акнун истеҳсолкунандагони кишоварзӣ бояд дар қарорҳои маркетингии худ бештар боихтисос бошанд. [6]

Истеҳсолкунандагони кишоварзӣ самти маҳсулоти худро нигоҳ медоранд, дар ҳоле ки ширкатҳои маркетинги озуқаворӣ ба банақшагирии истеҳсоли маҳсулоти тиҷоратӣ, аз ҷумла интихоби маҳсулот барои парвариш, муайян кардани хусусиятҳои он, мухлат ва нархро нигоҳ медоранд. Гузашта аз ин, бисёре аз истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ дар намудҳои маркетинги маҳсулоти хӯрокворӣ, ки иқтидори бузурги рушд доранд, иштирок намекунанд. Аз ин рӯ, бидуни иштирок дар арзиши афзояндаи маҳсулоти озуқаворӣ, таблиғот ва фаъолияти фурӯш баъзе хоҷагиҳо танҳо мақоми истеҳсолкунандаи ашёи хоми саноати хӯрокворио нигоҳ медоранд. Ширкатҳои маркетинги озуқаворӣ чунин маҳдудият надоранд. Хоҷагиҳо маҳсулотро парвариш мекунанд, ки нархи онҳо пас аз истеҳсолот ба бозор бароварда мешавад. Бо ин равиш, усулҳои дигари истеҳсол, ба истиснои усулҳои тасдиқшуда, барои корхона аҳамият надоранд, зеро истифодаи онҳо дониши иловагӣ талаб мекунад ва бо зиёд шудани номуайянӣ ва хавф алоқаманд аст. Дар натиҷа, хоҷагӣ на барои ба даст овардани нархи баландтарин барои маҳсулоти худ ҳар сол нигаронида нашудааст, балки танҳо дар солҳои камҳосилӣ («пешниҳоди маҳдуд») ба нархҳои баланд ноил шуда метавонад, дар сурате ки коркардкунандагон ва дистрибюторҳо омодаанд барои гирифтани ҳама гуна миқдор ва сифат нархи баландро пардохт кунанд.

Ҷадвали 2. Тарзи маркетингии рушди корхонаҳо дар комплекси агросаноатӣ

Истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва корхонаҳои КАС барои ҷамъоварии маълумоти маркетингӣ ва ташкили таҳвили муштарак ба бозор муттаҳид мешаванд (ба монанди кооперативҳо). Мақсад: кам кардани маълумот ва кам кардани хатарҳои истеҳсоли маҳсулоти нав (яъне, кам кардани харочоти амалиётӣ). Барои ин зарур аст, ки талаботи тағйирёбандаи муштариёнро дақиқ муайян карда, дар ин асос маҳсулоти нав истеҳсол бояд кард. Ҳатмӣ инчунин хоҳад буд: тағирот дар ҷараёни коркард ва шабакаи нави маркетинг.

Интихоби стратегияҳои маркетинг аз ҷониби корхонаҳои саноати коркард аз бисёр ҷиҳатҳо аз рӯи хосиятҳои худи маҳсулот муайян карда мешавад. Дар бозор маҳсулоти оммавии хӯрокворӣ мавҷуданд, ки ба таъми шумораи зиёди истеъмолкунандагон мувофиқанд. Бо вуҷуди ин, дар даҳсолаҳои охир, пайдоиши намудҳои нави маҳсулоти озуқа, ки ба бозорҳои мақсаднок ё ҳатто ба таври боз ҳам маҳдудтар ба бозор мувофиқанд, бештар ба назар мерасанд. [7]

АДАБИЁТ

1. Абрамова, Г.П. Маркетинг: вопросы и ответы / Г.П. Абрамова. – М., 1991. – 159 с.
2. Абрамова, Г.П. Маркетинг в системе рыночных отношений / Г.П. Абрамова // Экономика с - х. и перераб. предприятии. – 1991. – №6.
3. Бобосодикова, Г.Б. Маркетинг / Г.Б. Бобосодикова., И.З. Сарабекова. – Душанбе, 2007. – 192 с.
4. Герасимов, М.Е. Развитие регулирования маркетинговой деятельности предприятий в аграрном секторе экономики: Дисс... канд. экон. наук / М.Е. Герасимов. – Санк Петербург, – 2004. – 169 с.
5. Ғаниев, Т.Б. Асосҳои агробизнес: Китоби дарсӣ / Т.Б. Ғаниев., Ҳ.А. Одинаев., С.Ҷ. Комилов. – Душанбе: 2002. – 216 с.
6. Котлер, Ф. Маркетинг менеджмент: Экспресс – курс / Ф. Котлер. – Питер: 2004. – 464 с.
7. Котлер, Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер. – М:. Ростинтер, 1996. – 704 с.
8. Низоми пешбурди соҳаи кишоварзии Тоҷикистон / АИКТ; Зери назари Ҳ.М Аҳмадов. – Душанбе, 2009. – 764 с.

МУШКИЛОТИ МАРКЕТИНГИ КИШОВАРЗӢ ДАР ДАВРАИ ИСЛОҲОТ

АЗИЗОВА Б. А., ОДИНАЕВ Ш.Т.

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои ислоҳоти кишоварзӣ, мушкилоти марбут ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти озӯкаворӣ, пастравии нархҳои соҳаи кишоварзӣ мавриди бараслӣ қарор гирифтааст.

Қайд кардан зарур аст, ки мураккабии мушкилоти баромадан аз бӯҳрон на танҳо аз набудани таҷрибаи хоҷагидорӣ дар шароити нав, балки аз ҷиҳати асоснокии заифи дастгирии консептуалии ислоҳоти аграрӣ вобаста мебошад.

Муаллиф бозорро ҳамчун як музоядаи калон баррасӣ намуда, ки дар он нархҳо муқаррар шуда, барои ба роҳ мондани мубодилаи мол дар бозор бояд фурӯшандагон ва харидорон ҳузур дошта, ҳисоби нобаробарии арзиши маҳсулоти хӯрокворӣ мавҷуд бошад. Шарти ҳатмии мавҷудияти бозорҳо якваҷта ин тавсеаи озоди иттилоот ва ҳаракати озоди фурӯшандагон ва харидорон аст. Бинобар ин шароитҳо ҳам барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва ҳам истеъмолкунандагон озодии интихобро фароҳам меорад.

Инчунин дар мақола маълумот оиди нархҳо ва имкониятҳои дастраси фурӯши молҳо дар бозор, озодии интихоб ва доираи имкониятҳои маркетингро муаллиф мавриди омӯзиш қарор додааст.

Калидвожаҳо: рушд, маҳсулоти кишоварзӣ, муносибатҳои бозорӣ, иқтисодиёт, маркетинг, бозор, маҳсулот, истеъмолкунанда, фурӯш, харидор, нарх, сифат, харочот, истеъмолкунанда.

МАРКЕТИНГОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ В ХОДЕ ЕГО РЕФОРМИРОВАНИЯ

АЗИЗОВА Б. А., ОДИНАЕВ Ш.Т.

В данной статье рассматриваются особенности аграрной реформы, проблемы, связанные с производителями продуктов питания, снижение цен на сельскохозяйственную продукцию.

Следует отметить, что сложность проблемы выхода из кризиса зависит не только от отсутствия хозяйственного опыта в новых условиях, но и от слабой обоснованности концептуального обеспечения аграрной реформы.

Автор рассматривает рынок как крупный аукцион, на котором устанавливаются цены, а для организации обмена товарами на рынке должны быть продавцы и покупатели, а также существует неравенство в стоимости продуктов питания. Необходимым условием одновременного существования рынков является свободное распространение информации и свободное перемещение продавцов и покупателей. Таким образом, условия обеспечивают свободу выбора как для сельскохозяйственных производителей, так и для потребителей.

Автор также изучил информацию о ценах и доступности товаров на рынке, свободе выбора и объеме маркетинговых возможностей.

Ключевые слова: развитие, сельскохозяйственные продукты, рыночные отношения, экономика, маркетинг, рынок, продукт, потребитель, продажи, покупатель, цена, качество, затраты, производитель.

MARKETING PROBLEMS IN AGRICULTURAL PRODUCTION DURING ITS REFORM

AZIZOVA B. A., ODINAEV SH. T.

This article discusses the features of the agrarian reform, the problems associated with food producers, the decline in prices for agricultural products.

It should be noted that the complexity of the problem of overcoming the crisis depends not only on the lack of economic experience in the new conditions, but also on the weak justification of the conceptual support of the agrarian reform.

The author considers the market as a large auction where prices are set, and in order to organize the exchange of goods, there must be sellers and buyers in the market, and there is also inequality in the cost of food. A necessary condition for the simultaneous existence of markets is the free flow of information and the free movement of sellers and buyers. Thus, the conditions provide freedom of choice for both agricultural producers and consumers.

The author also studied information about prices and availability of goods on the market, freedom of choice and the scope of marketing opportunities.

Key words: development, agricultural products, market relations, economy, marketing, market, product, consumer, sales, buyer, price, quality, costs, manufacturer.

УДК 338.45

САНОАТ – ОМИЛИ РУШДИ ИҚТИСОД

САИДОВА М.С[1]

Саноат яке аз соҳаҳои асосии иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. Кулли соҳаҳои иқтисод аз рушди саноат сарчашма мегирад ва он ба инкишофи минбаъдаи соҳаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ оварда мерасонад. Саноат дар таъмини захиравии иқтисодӣ ва раванди такрористеҳсоли ҷамъиятӣ, фароҳамсозии рушди устувор , дар баландшавии сатҳи некӯаҳволии аҳолӣ ва паст намудни камбизоатӣ дар ҷумҳурӣ саҳми босазо мегузорад.

Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон пурра дар замони Ҳокимияти Шӯравӣ ба вуҷуд омаддаст. То замони Истиқлолият вобаста ба талабот ва пешрафти тараққиёт соҳаҳои энергетика, кимиё ва металлургияи ранга асоси истеҳсолоти саноатиро дар ҷумҳурӣ ташкил менамудаанд.

Соли 1991 шумораи умимии корхонаҳои саноатӣ зиёда аз 2300 ададро ташкил намуда, зиёда аз 400 адади онҳо корхонаҳои нисбатан калон ба шумор мерафтан, ки аз ин шумора наздики 210 адад корхонаҳои саноати вазнин ва қариб 120 адади онҳо мансуб ба коргоҳои саноати сабук буданд [8, 130].

Саноати Тоҷикистон баъди соли 1990 ба бӯҳрони шадиди иқтисодӣ ру ба ру шуд. Сабаби асосии он канда шудани робитаҳои иқтисодӣ бо дигар ҷумҳурҳои собиқ Шӯравӣ, ҷанги шаҳрвандӣ ва ҷумҳуриро тарк намудани бисёр коргарон ихтисосманд мутахассисон гардид.

Ҷанги шаҳрвандӣ ба фаъолияти саноати кишвар нақши манфӣ гузошт. Дар натиҷаи бетартибиҳо аксарияти корхонаҳо аз фаъолият бозмонданд. Корхонаҳое, ки фаъолият макарданд, маҳсулоти онҳо бо молҳои ба ҷумҳурӣ воридгардида рақобат карда наметавонистанд. Илова бар он, бо истифода аз вазъи ба амаломада бештари таҷҳизотҳои корхонаҳо фурӯхта ва дуздида шуда, биноҳои ин корхонаҳҳо баъди хусусӣ гардонидан ба дигар мақсадҳо истифода шуданд.Корхонаҳои саноатии Тоҷикистон дар натиҷаи тақсимоти умумииттифоқии меҳнат ба вуҷуд омада буданд. Фаъолияти онҳо низ мувофиқан аз тақсимоти умумииттифоқии меҳнат вобаста буданд. Бинобар ин бо барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ ҳамбастагиҳои иқтисодӣ аз байн рафтанд ва мувофиқан корхонаҳои саноатӣ ҳам аз манбаҳои ашё, таъмини воситаҳои асосии истеҳсолот ва аз бозори фурӯш маҳрум гардиданд. Аз тарафи дигар, воситаҳои асосии истеҳсолии корхонаҳо ба ҷои 7-8 сол ба ҳисоби миёна 32- 40 соли умри хизматӣ доштанд. Онҳо алакай дар аввали солҳои 90-уми асри XX дар истеҳсоли молҳои рақобатпазири бозории муосир ақибмонда буда ба талаботи замон ҷавобгӯ набуданд.

Соли 1997 ҳачми истеҳсолии маҳсулоти саноатии кишвар 32,3 фоизи ҳаҷми соли 1990 –умро ташкил кард, ки ин нишондиҳанда хеле паст ба шумор мерафт [8, 132].

Аз солҳои аввали соҳибистиқлолӣ ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди саноат, таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва ба ин васила беҳтар намудани вазъи иҷтимоии аҳолӣ тамоми тадбирҳои заруриро андешид.

Ҷунки, роҳбарияти давлат ва Ҳукумати Тоҷикистон хуб дарк менамуданд, ки бе бунёди корхонаҳои истеҳсолӣ ва равнақи саноати сабуку вазнин наметавонад рушду босуботи иқтисодиёти ҷумҳурӣ ва некуаҳволии аҳолиро таъмин намояд.

Дар Паёмҳои солонаи Президенти мамлакат ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон оиди масъалаҳои такмили минбадаи сохтори саноат ва рушди он, таъсиси истеҳсолоти соҳаҳои нав, инчунин ба сикли пурраи истеҳсоли маҳсулоти тайёр гузаронидани истеҳсолоти саноатӣ бо истифодаи ашёи хоми маҳаллӣ диққати аввалиндараҷа дода шудааст.

Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Пайёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон санаи 26-уми декабри соли 2018 қайд намуд, ки “Мо таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши нерӯи барқ, аз бунбасти коммуникатсионӣ баровардан ва ба кишвари транзитӣ табдил додани Тоҷикистон, ҳифзи амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳолии мамлакат ба ғизои хушсифат, инчунин, вусъатдиҳии шуғли пурмаҳсулро ҳамчун ҳадафҳои стратегии худ интихоб намуда, нақшаи гузариши иқтисодиёти кишварро аз шакли аграрӣ - индустриалӣ ба индустриалӣ - аграрӣ амалӣ гардонида истодаем”. Бо дарназардошти аҳаммияти соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ саноатикунонии босуръати кишвар ҳадафи чоруми миллӣ эълон гардид [5, 4].

[1] **Адрес для корреспонденции:** Саидова Мавлуда Саъдуллоевна – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории и предпринимательской деятельности Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Тел.: 985413733, E-mail: s_s_mavluda @mail.ru

Дар асоси муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон”, инчунин мутобиқи ҳадафҳои дарозмуҳлат ва афзалиятҳои рушди кишвар, ки дар паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон баён гардидаанд, Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 соли 2018 таҳия гардид.

Стратегия ба таври объективӣ бо назардошти вазъи ҳақиқии солҳои гузаштаю кунунӣ, саҳми саноатро дар рушди маҷмӯии иқтисодиёти мамлакат инъикос менамояд ва ба таъмини рушди устувори соҳаҳои саноати кишвар бо роҳи диверсификатсияи истеҳсолот ва гузариш аз тавлиди ашёи хому нимтайёр ба сикли пурраи истеҳсолот, истеҳсоли маҳсулоти тайёри рақобатпазир ва хизматрасонии босифат нигаронида шудааст.

Бо мақсади таъмин намудани рушди устувор ва босуръати саноат тавассути диверсификатсияи он ва баланд бардоштани рақобат бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи соли 2020, №293 “Барномаи саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020- 2025” қабул гардид.

Амалишавии Барнома барои сиёсати Ҳукумати кишвар дар соҳаи саноат марҳилаи калидӣ гардид, зеро ин сиёсат ба гузариши босуръати иқтисодиёти ҷумҳурӣ ба самти инноватсионии рушд, баланд бардоштани суръати инкишофи соҳаҳои иқтисодиёт, сатҳи некуаҳволӣ ва коҳишёбии сатҳи бекорӣ равона гардидааст. Раванди саноатикунонӣ ба истифодаи васеи технологияҳои нав, дар соҳаҳои энергетика, металлургия ва мошинсозӣ алоқаманд буда, аз ташкили саноат аз ҷиҳати техникӣ ва технологӣ рушдёфта ва баланд бардоштани ҳиссаи он дар иқтисодиёт асос меёбад.

Саноати имрӯзаи Тоҷикистон дорои заминаи маҷмӯии инкишофёфта ва аз ҷиҳати техникӣ муҷаҳҳаз буда, соҳаҳои гуногунро дар бар мегирад. Онро зиёда аз 90 самти истеҳсолот ва бештар аз 140 навъи маҳсулот муарифӣ мекунанд, ки ба соҳаҳои истихроҷ ва коркарди маъданҳои кӯҳӣ, истихроҷи ангишт, саноати сабук ва кимиё, мошинасозӣ, коркарди металл, масолеҳи сохтмон ва саноати хӯрокворӣ тааллуқ доранд [3, 83].

Соҳаҳои саноат ба қисмҳои зерин ҷудо мешаванд:

- соҳаи истихроҷ – корхонаҳои марбут ба истихроҷ ва бойгардонии ашёи хоми маъданӣ ва ғайримаъданӣ;

- соҳаи коркард – корхонаҳои коркарди ашёи хоми маъданӣ ва ғайримаъданӣ, маҳсулоти кишоварзӣ ва ашёҳои нимтайёр;

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ бештар саноатро ба соҳаҳои зерин ҷудо мекунанд:

1. Электроэнергетика (7 соҳа);
2. Саноати сӯзишворӣ (16 соҳа);
3. Металлургияи сиёҳ (11 соҳа);
4. Металлургияи ранга (36 соҳа);
5. Саноати химиявӣ ва нафту химия (32 соҳа);
6. Мошинсозӣ (136 соҳа);
7. Саноати коркарди чубу тахта ва селулозаю қоғаз (19 соҳа);
8. Саноати масолеҳи сохтмонӣ (32 соҳа);
9. Саноати фарфору шиша (10 соҳа);
10. Саноати сабук (48 соҳа);
11. Саноати дорусозӣ (7 соҳа);
12. Саноати табъу нашр (1 соҳа);
15. Дигар соҳаҳои саноат (13 соҳаҳои дигар) [9, 4].

Сохтори саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар дар шароити муосир дар ҷадвали 1 оварда шудааст:

Ҷадвали 1.

Сохтори саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон

	САНОАТ	**100% (фоиз)**
1.	Саноати маъданҳои кӯҳӣ ва металлҳои қиматбаҳо	(34,4 фоиз)
2.	Саноати хӯрокворӣ	(26,9 фоиз)
3.	Саноати масолеҳи сохтмон	(13,7 фоиз)
4.	Саноати истихроҷи ангишт	(1,6 фоиз)
5.	Саноати сабук	(15,9 фоиз)
6.	Саноати мошинсозӣ, коркарди металл ва кимиё	(7,6 фоиз)

Сарчашма: Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.–Душанбе,2018.– С.5

Тибқи афзалиятҳое, ки Стратегияи миллии рушди ҷумҳурӣ барои давраи то соли 2030 муайян намудааст, дар сохтори имрӯзаи саноат бартарият ба гурӯҳҳои истеҳсолоти зерин дода мешавад:

- коркарди пахта, нахи пахта ва пилла;

- коркарди маъдан, пеш аз ҳама маъданҳои дорои металҳои ранга ва нодир то ҳадди ҳосил намудани металлҳои холис (сурб, сурма, руҳ, симоб, мис) ва металҳои асил, сангҳои ороишию ранга иборат мебошанд;

- истеҳсол ва коркарди алюминийи хом бо дурнамои тавлиди маҳсулоти тайёр (конструксияҳои сохтмонӣ, асбобҳои рӯзғор, маснуоти электротехникӣ, қисмҳои мухталиф барои таҷҳизоти технологӣ, воситаҳои нақлиёт);

- маҳсулоти тайёр аз тамоми намудҳои ашёи хоми кишоварзӣ;

- истеҳсоли нуриҳои менералӣ, воситаҳои химиёвии рӯзғор;

- истеҳсоли маводи бастабандии замонавӣ, зарфу ғунҷоишҳо аз фолгаи алюминий, пакетҳои синтет икӣ ва шишагӣ [10,5].

Зимни Паёми Президенти мамлакат, Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ аз 21.12 2021 ,бинобар аҳаммияти бузурги соҳаи саноат дар рушди минбаъдаи мамлакат, ҳалли масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои стратегии миллӣ, аз ҷумла раванди саноатикунонии босуръати кишвар солҳои 2022-2026 –Солҳои рушди саноат эълон гардид [6, 4].

Тӯли солҳои охир дастгирии соҳаҳои гуногуни саноати мамлакат аз ҷумлаи самтҳои афзалиятноки фаъолияти мақомоту ниҳодҳои давлатӣ маҳсуб меёбад. Натиҷаи чунин тадбирандешиҳо аст ки ҳамасола афзоиши нишондиҳандаи истеҳсолоти саноатӣ ба назар мерасад ва аз татбиқи самарабахши ҳадафҳои стратегии мамлакат шаҳодат медиҳад. Аз ҷумла, дар ин давра таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки баҳри амалисозии ҳадафи саноатикунонии босуръат афзоиши ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ дар мамлакат ботадриҷ таъмин гардида истодааст.

Саноати кишвар омили муҳимтарини ҳалли масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ буда, ҳиссаи он дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ҳарсола бо тадриҷ зиёд гардида истодааст.

Ҷадвали 2 .

НИШОНДИҲАНДАҲОИ УМУМИ ИҚТИСОДИИ САНОАТ

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Шумораи корхонаҳо, воҳид	1473	1586	1804	2164	2310	2043	1999	2161	2164	2283
Ҳаҷми маҳсулот (бо нархҳои с. 2020), млн. сомонӣ	11991	13286	13790	14480	16116	18695	22677	25080	28391	30890
Шумораи миёнаи солонаи коркунони истеҳсолоти саноатӣ, ҳазор нафар	75,4	79,6	76,3	81,7	81,2	80,9	86,8	85,6	84,2	84,3
аз ҷумла коргарон	60,4	57,6	55,4	62,8	67,0	65,9	73,8	72,1	73,2	67,7

Сарчашма: Омори солона. АОНПҶТ, Душанбе 2021, С.272.

Нишондиҳондаҳои ҷадвали 2. шаҳодат медиҳад, ки дар солҳои охир яке аз соҳаҳои пешқадами иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон (саноат) ба дигаргуниҳои ҷиддии истеҳсолӣ, сохторӣ ва ҳудудӣ дучор шудааст.

Саонати Тоҷикистон давраҳои гуногунро аз сар гузаронидааст. Ҳамзамон давраи бӯҳрони саноат ба солҳои 1991-1997 рост меояд. Аз оғози соли 2012 як андоза фаъолшавии соҳаи саноат ба мушоҳида мерасад, ҳарчанд, ки дар раванди мазкур таҷдиди сармоя, ивазкунии таҷҳизоти аз ҷиҳати маънавӣ ва табиӣ кӯҳнаву фарсудашуда бо технологияҳои ҷадиду муосир, зиёдшавии даромад, шумораи кормандон ва унсурҳои дигари ба назар намерасанд.

Дар бист соли охир рушди миёнасолонаи иқтисодиёт дар сатҳи 7,5 фоиз таъмин гардида, маҷмӯи маҳсулоти дохилии мамлакат аз 1,8 миллиард сомонии соли 2000-ум то 95 миллиард сомонӣ дар соли 2021 ва даромади буҷети давлатӣ аз 252 миллион сомонӣ ба 28 миллиард сомонӣ расонида шуд [6, 5].

Яъне маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ қариб 53 баробар ва буҷети давлатӣ 111 баробар зиёд гардида, ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба ҳар нафар аҳолӣ беш аз 30 баробар афзоиш ёфт.

Дар ин давра дар кишвар зиёда аз 2000 корхонаи истеҳсолӣ бунёд гардида, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ нисбат ба солҳои аввали соҳибистиқлолӣ қариб чор баробар афзоиш пайдо кард.

Бо мақсади расидан ба истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши нерӯи барқ дар даврони соҳибистиқлолӣ 287 нерӯгоҳи барқи обии хурду бузург, 1,5 ҳазор километр хатҳои интиқоли барқи баландшиддат, 50 зеристгоҳи баландшиддати барқӣ бунёду таҷдид ва дар маҷмӯъ, 75 фоизи инфрасохтори энергетикии кишвар азнавсозӣ гардид.Дар ин давра беш аз 2000 мегаватт иқтидорҳои энергетикии иловагӣ бунёд гардид. Дар натиҷа соли 2011 дар таърихи навини Тоҷикистон системаи ягонаи энергетикӣ ба вуҷуд оварда шуд ва устувории фаъолияти соҳа таъмин гардид [6,4].

Рушди иқтисодӣ дар соли 2021 аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба 22 фоиз, маҳсулоти кишоварзӣ 6 фоиз, маблағгузорӣ ба сармояи асосӣ 23 фоиз ва гардиши савдо 13 фоиз таъмин карда шуд. Дар замони соҳибистиқлолӣ шумораи корхонаҳои саноатӣ ба 2360 расонида шуд.Танҳо соли 2021-ум 256 коргоҳу корхонаи нав бо 2500 ҷойи корӣ ба фаъолият оғоз намуд [6,4].

Аммо, бо вуҷуди имтиёзу сабукиҳои зиёди пешниҳодгардида имконияту иқтидорҳои истифоданашуда барои боз ҳам тезонидани суръати саноатикунонӣ ҳанӯз зиёданд.

Дар бист соли охир танҳо барои рушди соҳаи саноати кишвар беш аз 35 миллиард сомонӣ сармояи мустақими хориҷӣ ҷалб гардид.

Новобаста аз пешравиҳо дар соҳаи саноат мушкилоти ҳалталаби зерин боқӣ мондаанд:

- норасоии маблағҳои гардони корхонаҳо ва фоизи нисбатан баланди қарзҳои бонкӣ;

- боқӣ мондани ақибмонии техникӣ ва технологӣ, дараҷаи баланди фарсудашавии моддию маънавии таҷҳизоти саноатию кишоварзӣ;

- сатҳи нокифояи рушд, рақобатпазирӣ ва диверсификатсияи саноати коркард;

- набудани мутахассисони баландихтисос, ба монанди менеҷерони сатҳи баланд ва менеҷменти миёна;

- сатҳи пасти ҳамкориҳои дохилӣ ва байниминтақавӣ ва рушди муносибатҳои кластерӣ [1, 8].

Ба андешаи мо, саноатикунонии босуръати мамлакат ин пеш аз ҳама тараққиёти рӯзафзуни истеҳсолоти саноатӣ бо дарназардошти комёбиҳои прогрессии илмӣ-техникӣ мебошад. Таъмини рушди иқтисодӣ ва саноатикунонии кишвар заминаи боэътимоди суботи иҷтимоиро дар ҳар як мамлакат ташкил медиҳад.

Саноатикунонии босуръати кишвар имкон медиҳад, ки бозори дохилии мамлакат бо молу хадамоти зарурӣ таъмин карда шуда, ҷойҳои кори зиёд гардида ва дар ин асос манбаҳои даромади аҳолӣ ва давлат густариш ёфта, қобилияти харидории аҳоли ва сатҳи зиндагии баланд бардошта шаванд.

АДАБИЁТ

1. Барномаи саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025. Душанбе ,27. 05. 2020. 10 с. [захираи электронӣ].
2. Дадоматов Д.Н. Ташаккул ва рушди фаъолияти соҳибкории саноатӣ: назария, методология ва амалия.Диссертатсия . Душанбе. 2020.270 с.
3. Муҳаббатов Х.М., Диловаров Р.Д.Акобиров Ш.З. Географияи иқтисодии Тоҷикистон бо асосҳои демографии он. Душанбе 2019,335с.
4. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. АО назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2021.-702с.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.12.2018 [захираи электронӣ].
6. Паёми президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, пешвои миллат муҳтарам эмомалӣ раҳмон «дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ.21.12.2021 [захираи электронӣ]..
7. Рауфӣ А. Моҳияти иқтисодиёти индустриалӣ-аграрии Тоҷикистон //Иқтисодиёти Тоқикистон.Душанбе. 2018. № 4. С.-24.
8. Раҳимзода Р.Ҳ. Ҳадафҳои стратегии миллӣ-асоси амнияти иқтисодӣ.”ЭР-граф”-Душанбе : 2020. 180 с.
9. Саноатикунонии иқтисодиёт (Барномаи таълимӣ).Кафедраи иқтисоди корхона ва соҳибкории ДМТ.Душанбе 2019. 34.
10. Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.Душанбе 2018 [захираи электронӣ].

САНОАТ – ОМИЛИ РУШДИ ИҚТИСОД

САИДОВА М.С.

Саноат соҳаи муҳими хоҷагии халқ ва асоси баландбардории самаранокии истеҳсолоти ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. Дар шароити имрӯзаи пешрафти иқтисодӣ соҳаи саноат яке аз соҳаҳои муҳимми иқтисоди миллӣ маҳсуб ёфта, таъмин намудани рушди он яке аз вазифаҳои афзалиятнок ба шумор меравад.

Бинобар зина ба зина тадбиқ гардидани ҳадафҳои стратегии кишвар ва рушди соҳаҳои энергетика, озуқаворӣ ва аз бунбасти коммуникатсионӣ баромадани ҷумҳурӣ, ҳамчунин роҳандозӣ гардидани муносибатҳои байналмилалӣ дар ҷодаи тиҷорат барои инкишофи саноат дар ҷумҳурӣ заминаҳои мустақим ба амал омада, зарурати амалӣ намудани ҳадафӣ чоруми стратегии давлат “саноатикунонии босуръати кишвар” ба миён омад.

Саноатикунонии кишвар имкон медиҳад, ки бозори дохилии мамлакат бо молу хадамоти зарурӣ таъмин карда шуда, ҷойҳои кори зиёд гардад ва дар ин асос манбаҳои даромади аҳолӣ ва давлат густариш ёфта, қобилияти харидории аҳоли ва сатҳи зиндагии он боло раванд.Таъмини рушди иқтисодӣ ва саноатикунонии кишвар заминаи боэътимоди суботи иҷтимоию иқтисодии дар ҳар як мамлакат ба вуҷуд меорад.

Дар мақола мазкур оиди мавҷудият, пешравӣ ва бунёди саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз аввалҳои пайдоиш то имрӯз маълумот дода шудааст. Инчунин зарурияти саноатикунонии босуръати ҷумҳурӣ дар афзоиши маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, даромади миллӣ, бо ҷои кор таъмин намудан ва афзоиши некуаҳволии аҳолии мамлакат оварда мерасонад.

Калидвожаҳо: саноат, саноатикунонии босуръат, корхонаҳои саноатӣ, аграрӣ- саноатӣ, саноати-аграрӣ, рушди иқтисодӣ, некуаҳволӣ,ҷои корӣ, маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, даромади миллӣ.

ПРОМЫШЛЕННОСТЬ КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

САИДОВА М.С.

Промышленность считается важной отраслью народного хозяйства и основой повышения эффективности общественного производства. В сегодняшних условиях экономического прогресса промышленность является одной из важнейших отраслей национальной экономики, обеспечение ее развития становится является одной из приоритетных задач.

В связи с поэтапным выполнением стратегических целей страны и развитием отраслей энергетики, продовольствия и выходом республики из коммуникационного тупика, а также налаживанием международных отношений в сфере торговли для развития промышленности в республике возникли прямые предпосылки необходимости осуществления четвертой стратегической цели государства “ускоренная индустриализация страны”.

Индустриализация позволяет обеспечить внутренний рынок страны необходимыми товарами и услугами, создать дополнительные рабочие места и на этой основе расширить источники доходов населения и государства, повысить покупательную способность населения и поднять уровень его жизни. Обеспечение экономического развития и индустриализации страны создает надежную основу для социально-экономической стабильности в каждой стране.

В статье дана информация о существовании, прогрессе и строительстве промышленности Республики Таджикистан с самого начала и до сегодняшнего дня. Также показана необходимость ускоренной индустриализации республики в увеличении валового внутреннего продукта, национального дохода, обеспечении рабочих мест и роста благосостояния населения страны.

Ключевые слова :промышленность, ускоренная индустриализация, промышленные предприятия, агро-промышленность, промышленно-аграрный, экономическое развитие, благосостояние,рабочие места, валовый внутренний продукт, национальный доход.

INDUSTRY IS A FACTOR OF ECONOMIC GROWTH

SAIDOVA M.S.

Industry is considered an important branch of the national economy and the basis for improving the efficiency of public production. In today's conditions of economic progress, industry is one of the most important sectors of the national economy, ensuring its development is one of the priorities.

Due to the gradual implementation of the country's strategic goals and the development of the energy, food industries and the republic's exit from the communication impasse, as well as the establishment of international relations in the field of trade, direct prerequisites for the development of industry in the republic have arisen for the implementation of the fourth strategic goal of the state "accelerated industrialization of the country".

Industrialization makes it possible to provide the domestic market with the necessary goods and services, create additional jobs and, on this basis, expand the sources of income of the population and the state, increase the purchasing power of the population and raise its standard of living. Ensuring the economic development and industrialization of the country creates a reliable basis for socio-economic stability in each country.

The article provides information about the existence, progress and construction of the industry of the Republic of Tajikistan from the very beginning to the present day. The necessity of accelerated industrialization of the republic in increasing the gross domestic product, national income, providing jobs and increasing the welfare of the country's population is also shown.

Keyword: s:industry, accelerated industrialization, industrial enterprises, agro-industry, industrial and agricultural, economic development, welfare,jobs, gross domestic product, national income.

УДК: 333.1(575.3)

РАЗВИТИЕ ФОРМ И ИНСТРУМЕНТОВ ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

ДЖОНАЛОЕВ М.С[1].

В 90-е годы с началом перехода к рыночной экономике в Республике Таджикистан начался активный процесс разработки основ национального земельного законодательства. Последние были направлены, преимущественно, на формирование и развитие элементов рынка в сельском хозяйстве, становление многообразия форм и методов хозяйствования, создание механизма управления аграрной экономикой, в т.ч. механизма использования (регулирования) земельных ресурсов в стране.

Одним из первых в этом контексте был Закон Республики Таджикистан «О земельной реформе» (Постановление Верховного Совета Республики Таджикистан от 14 марта 1992 г., № 604), согласно которой основными задачами земельной реформы в Республике Таджикистан являлись создание условий для равноправного развития различных форм хозяйствования на земле, формирование многоукладной экономики, рациональное использование и охрана земель в целях роста объема производства сельскохозяйственной продукции. При этом, проведение земельной реформы было направлено на то, чтобы «… обеспечивать право каждого гражданина и коллектива на добровольность в выборе форм землевладения, землепользования и хозяйственной деятельности на земле.» [1].

Основными направлениями земельной реформы, согласно этому закону, являлись следующие:

«- проведение инвентаризации всех земель по категориям, землевладениям, землепользованиям и видам угодий;

- выявление неиспользуемых и нерационально используемых земель для создания специального земельного фонда местных исполнительных органов государственной власти с целью последующего его перераспределения для более эффективного использования;

- предоставление земель в пожизненно наследуемое использование гражданам Республики Таджикистан для организации дехканских (фермерских) хозяйств и традиционных народных ремесел, а также приусадебного участка.

- перераспределение земель в случаях преобразования структуры сельскохозяйственных организаций и предприятий;

- установление и уточнение границ административно-территориальных образований, населенных пунктов и их земельно-хозяйственное устройство;

- оформление и перерегистрация документов на право пользования и владения земельными участками.» [2].

Вместе с тем, основу земельного законодательства Республики Таджикистан составляет Земельный кодекс Республики Таджикистан. Земельный кодекс Республики Таджикистан позволяет регулировать земельные отношения и создает необходимые условия для решения задачи рационального использования и охраны земель, воспроизводства плодородия почв, сохранения и улучшения природной среды, обеспечения равноправного и широкого развития всех форм хозяйствования в стране.

В начальный период создания в стране дехканских (фермерских) хозяйств Постановлением Правительства Республики Таджикистан (4 февраля 1999 года, № 29) был утвержден упрощенный порядок образования и регистрации прав землепользования.

Не менее важными являются положения о порядке проведения инвентаризации земель, создания специального земельного фонда органов исполнительной власти на местах, порядок перераспределения земель колхозов, совхозов и сельскохозяйственных предприятий в случае их преобразования, разгосударствления и приватизации, порядок установления административно-территориальных преобразований, населенных пунктов и их земельно-хозяйственное устройство, а также процедуры оформления и переоформления документов на право владения (пользования) земельными участками.

В целях увеличения объема производства сельскохозяйственной продукции, были изданы Указы Президента Республики Таджикистан «О выделении 50 тыс. гектаров земель для личного подсобного хозяйства граждан» от 9 октября 1995 года, № 342 и «О выделении 25 тыс. гектаров земель для личного подсобного хозяйства граждан» от 1 декабря 1997 года, № 874. Выделение этих земель осуществлялось за счет орошаемых и богарных пахотных земель для личного подсобного хозяйства без права строительства на них жилья и других объектов хозяйственно-бытового

[1] **Адрес для корреспонденции:** Джоналоев Мустафо – старший преподаватель кафедры экономической теории Таджикского государственного университета**. Тел.:** 206661855.

назначения и рубки лесохозяйственных культур. Данная мера во многом способствовала росту объема производства сельскохозяйственной продукции, снижению остроты продовольственного кризиса в стране и более рациональному использованию пахотных земель в стране.

В соответствии с этими указами, сельскому населению было передано в целом около 66,8 тыс. га пахотных земель, в т. ч. 37,3 тыс. га орошаемых пахотных земель. При этом, земли для личных подсобных хозяйств закреплены за сельскими джамоатами и освобождены от уплаты всех видов налога, за исключением налога на землю. Важно также и то, что эти участки земли не планируются, и граждане могут свободно распоряжаться произведенной продукцией. Следует отметить, что граждане, имеющие такие земли, должны заключать двусторонние договора с джамоатами и в соответствии с условиями, обеспечить полное и рациональное использование этих земель и своевременно оплатить земельный налог.

В целях полной реализации целей земельной реформы, важное значение приобретало организационно-правовое оформление прав землепользователей. Для этого, Указом Президента Республики Таджикистан «О реализации права пользования землей» от 22 июня 1998 г., № 1021 было установлено, что Сертификат (Свидетельство) на право пользования землей и Свидетельство на земельный пай являются основными документами, удостоверяющими право пользования землей. Последнее имело огромное значение для обеспечения более эффективного использования земли в интересах всех землепользователей, обеспечения прав и защиты интересов населения, создания наиболее благоприятных условий для стабильного и эффективного развития сельского хозяйства в стране. Важно отметить, что этим указом гражданам, имеющим приусадебные участи, земельные участки для коллективного садоводства, огородничества, личного подсобного хозяйства и дехканского (фермерского) хозяйства предоставлено право реализовать Сертификат (Свидетельство) на право пользования землей, осуществляемый через Комитет по земельным ресурсам и землеустройству при Правительстве Республики Таджикистан и уполномоченные им, органам на местах.

С целью подготовки землеустроительных материалов по созданию дехканских (фермерских) хозяйств и уточнении правил государственной регистрации прав пользования землей, осуществляемых Комитетом по земельным ресурсам и землеустройству при Правительстве Республики Таджикистан и его органами на местах, в соответствии со статьей 15 Земельного Кодекса Республики Таджикистан, Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 4 февраля 1999 г, № 29, был утвержден «Упрощенный порядок образования и регистрации прав землепользования». Выданный после оформления всех указанных в «Порядке…» земельных дел Сертификат на право пользования землей Госкомземом Республики Таджикистан вступает в силу после его государственной регистрации в соответствующем органе.

Между тем, в течение 90-х годов в стране участились факты грубого нарушения земельного законодательства, выражающиеся в нерациональном использовании особо ценных земель и их отводе для несельскохозяйственных целей, сокращении орошаемого фонда страны. В условиях крайней ограниченности равнинных земель, быстрорастущего населения и обостренности продовольственной проблемы, это могло привести к деградации (истощении) земельного фонда страны. Необходимость предотвращения сокращения орошаемых земель сельскохозяйственного назначения и обеспечения их рационального и эффективного использования, потребовало принятие срочных и неотложных мер в этой области. В связи с этим, был издан Указ Президента Республики Таджикистан «Об охране и рациональном использовании орошаемых земель» (от 25 июля 2000 г., № 335), согласно которому было запрещено выделение за счет орошаемых земель приусадебных участков, участков под строительство жилья и непроизводственных объектов. Более того, руководителям всех областей, городов и районов в стране было поручено отменить свои решения о выделении орошаемых земель под приусадебные участки, строительство жилья и непроизводственных объектов, принятые до издания настоящего Указа.

С позиции оптимизации отношений между органами государственной власти, органами местного самоуправления, органами по управлению земельными ресурсами, а также физическими и юридическими лицами по поводу обеспечения рационального использования и охраны земельных ресурсов, важное значение имело принятие Закона Республики Таджикистан «О землеустройстве». В ст. 21 данного закона отмечается необходимость реализации комплекса мер по «… формированию устойчивого землепользования и обоснованию размещения в соответствии с экологическими и экономическими требованиями, компактных и оптимальных по площади землевладений и землепользований, созданию благоприятных территориальных условий для эффективного ведения сельскохозяйственной и иной деятельности, устойчивому развитию городов и других поселений в соответствии с градостроительной документацией, разработке комплекса мер по охране земель.» [3].

Согласно Закону Республики Таджикистан «Об оценке земли» 12 мая 2001 года, № 18 (в соответствии с изменениями от 2007 г.), оценка земли в Таджикистане, устанавливая правовые основы оценки земли с учетом комплексности их проведения, «…осуществляется для установления нормативной цены земли в целях объективного налогообложения и арендной платы, создания условий для рационального использования земель, их охране и освоения, повышения плодородия почв.». При этом, кадастровая оценка земли в Республике Таджикистан проводится методами массовой (по всей территории) и индивидуальной кадастровой оценки (по отдельному участку (участков). Проведение земельно-оценочных работ позволяет определить принадлежность конкретной территории к кадастровым зонам.

В целях обеспечения устойчивого развития сельского хозяйства, прежде всего, формирования механизма регулирования использования земельных ресурсов, крайне важным представляется применение программного подхода.

Последний позволяет, наряду с широким применением рыночных инструментов регулирования землепользования, создать необходимые организационно-экономические, социальные, финансовые, инвестиционные, экспортно-импортные и другие условия (аспекты) для обеспечения более эффективного использования природно-экономического потенциала регионов и страны в целом, наметить перспективы для достижения параметров устойчивого развития соответствующих комплексов и отраслей национальной экономики. Так, Правительством Республики Таджикистан в 2000 году, была одобрена «Среднесрочная программа вывода из кризиса агропромышленного комплекса Республики Таджикистан на период до 2005 года».

В целях создания условий для ускоренного социально-справедливого экономического роста, необходимого для увеличения реальных доходов и улучшения качества жизни населения и продовольственной безопасности. Маджлиси Оли Республики Таджикистан 19 июня 2002 года № 666 утвердил «Документ Стратегии Сокращения Бедности».

К числу основных правительственных программ по развитию сельского хозяйства и регулирования использования земельных ресурсов в контексте снижения бедности, охраны окружающей среды и обеспечения продовольственной безопасности, могут быть отнесены следующие:

- Программа по мелиоративному улучшению орошаемых земель на 1998-2003 годы;
- Программа повышения урожайности зерновых культур и увеличение производства зерна в Республике Таджикистан в 2001-2005 годах;
- Среднесрочная программа вывода из кризиса агропромышленного комплекса Республики Таджикистан и приоритетных направлений стратегии развития его отраслей на период до 2005 года;
- Концепция использования земель в Республике Таджикистан и др. (КУР, РТ, С.51).

Приказом Председателя Государственного Комитета по землеустройству Республики Таджикистан от 25.02.2003 г. №7 была утверждена «Инструкция по определению размера ущерба пахотных земель при нарушении земельного законодательства Республики Таджикистан со стороны физических и юридических лиц». Согласно этой инструкции, размер ущерба пахотных земель определяется государственным органом по землеустройству с учетом положений Постановления Правительства Республики Таджикистан "О государственном контроле за использованием и охраной земель в Республике Таджикистан.". При этом, причиненный пахотным землям ущерб при нарушении земельного законодательства Республики Таджикистан физическими и юридическими лицами, определяется в следующих случаях:

- при неполном и нерациональном использовании пахотных земель (пустующие, уничтожение плодородного слоя почвы);
- при гибели посевных площадей (затопление, заболачивание, или превращение пахотных земель в пастбища и кустарники) неправильном использовании земель и несоблюдением агротехнических методов выращивания сельскохозяйственных культур;
- потеря сельскохозяйственных культур при пожаре;
- при самовольно занятых, незаконно выделенных земельных участков сельскохозяйственного назначения под строительство зданий и объектов со стороны физических и юридических лиц.

При этом, были установлены следующие варианты определения ущерба в отношении пахотных земель:

- порядок определения размера ущерба по вине руководителей при неиспользовании пахотных земель или незаконной выдачи земли или при самовольном занятии земли для производства продуктов сельскохозяйственных культур;
- порядок определения размера ущерба, уничтожение и гибель сельскохозяйственных культур в результате халатного отношения ответственных лиц;
- порядок определения размеров ущерба в случае самовольного занятия и незаконного решения по отводу со стороны руководителей, участка пахотной земли и для строительства зданий и других объектов;
- порядок взимания установленного ущерба при нарушении законодательства Республики Таджикистан о земле.

Важно также учесть, что, если нанесенный ущерб приводит к возникновению экологического бедствия или станет причиной полной непригодности земельного участка, то в этом случае, представитель государственного уполномоченного органа на основании Уголовного Кодекса составляет соответствующие материалы и передаёт в прокуратуру страны.

В «Концепции использования земель в Республике Таджикистан» (утверждена Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 31 августа 2004 г., № 349), разработанной в целях более полного, эффективного и рационального использования имеющихся земель, обеспечения результативности аграрно-земельной реформы в стране, перспективного освоения новых земельных площадей и создания новых рабочих мест в сельской местности, для обеспечения более полного, рационального и эффективного использования пахотных земель, улучшения их состояния, предлагается осуществление ряда мер, среди которых - очистка каналов, коллекторно-дренажных сетей до проектной точки, ремонт каналов, коллекторно-дренажных сетей, выравнивание орошаемых земель, промывка засоленных участков, очищение земель от камней, применение фосфорных и органических удобрений в период осенне-зимней пахоты, проведение посева промежуточных культур, эффективное использование сбросных вод, соблюдение агротехнических требований на посевных землях, зимний запасной (яхобный) полив, внесение минеральных и органических удобрений с соблюдением предусмотренных норм,- разработка плана водопользования, организация

севооборота и его соблюдение, посадка плодовых, тенистых и других видов деревьев, в зависимости от протяженности земельного участка для защиты пахотных земель от ветровой эрозии, соблюдение профилактических, агротехнических, гидротехнических и лесомелиоративных мероприятий по защите земель от водной эрозии, проведение глубокой вспашки для восстановления водно-воздушного режима земель, предусмотреть в республиканском бюджете ежегодно необходимые средства для улучшения мелиоративного состояния земель и землеустройства и др. [4].

Важная мера по рациональному использованию земельных ресурсов и роста объема сельскохозяйственной продукции и повышения эффективности сельскохозяйственного землепользования является выделение министерствам, ведомствам и предприятиям земель для организации подсобного хозяйства. Так, по состоянию на 1.01.2004 года министерствам, ведомствам и предприятиям для организации подсобного сельского хозяйства выделено всего 81503 га земли, в т. ч. пахотные земли - 15622 га, орошаемые - 8410 га, многолетние насаждения 2624 га, из них орошаемые 1454 га. виноградников 632 га, в том числе орошаемых - 405 га, тутовника 10 га, из них 8 га орошаемые, цитрусовых - 220 га орошаемых, плодопитомников 9 га орошаемых, залежные земли - 152 га, из них орошаемые 91 га, сенокосов- 305 га, пастбищ -43651 га, приусадебные земли -1164 га, из них орошаемые - 347 га, другие земли - 426 га. Основная цель выделения земель и организация подсобных хозяйств является вовлечение в оборот новых земельных площадей и обеспечение работников министерств, ведомств и предприятий сельскохозяйственной продукцией. (Концепция, С.17).

Принятый в новой редакции Закон Республики Таджикистан "О дехканском (фермерском) хозяйстве" от 10.05.2002 года, № 48, четко определил правовые основы организации и деятельности дехканских хозяйств в Республике Таджикистан. Дехканские хозяйства являются одним из новых видов хозяйствования и показали свои преимущества.

Наряду с образованием дехканских хозяйств, имеет место и упразднение указанных дехканских хозяйств. Основные требования государства к землепользователям, независимо от их имущественной принадлежности, следующие: максимально полное использование земли, постоянное повышение ее урожайности, своевременная уплата земельного налога. которые определены законодательством Республики Таджикистан о земле. В случае невыполнения этих требований дехканскими хозяйствами, их земельные участки в соответствии с требованиями Земельного кодекса Республики Таджикистан, Закона Республики Таджикистан "О дехканском (фермерском) хозяйстве" в установленном порядке возвращаются в специальный фонд района.

Основная цель организации дехканских хозяйств в республике это полное, рациональное, эффективное использование земли, повышение культуры земледелия, снижение уровня бедности и обеспечение населения новыми рабочими местами. Поэтому, членам и руководителям дехканских хозяйств необходимо обеспечить рациональное и эффективное использование земель и направлять хозяйственную деятельность в соответствии с законодательством Республики Таджикистан.

В условиях рыночной экономики, важнейшим инструментом управления использования земельными ресурсами является широкое применение экономических инструментов регулирования землепользования. Так, согласно ст. 32 Налогового кодекса Республики Таджикистан, «Использование земли в Республики Таджикистан является платным. Плата за землю взимается ежегодно в форме земельного налога, арендной платы в установленные сроки.». [5].

Ставки земельного налога и льготы по нему устанавливаются Налоговым кодексом Республики Таджикистан, а размер арендной платы, прежде всего, за использование сельскохозяйственных земель устанавливаются с учетом их качества и месторасположения и данных кадастровой оценки земель. Ставки земельного налога с учетом зонального расположения и специализации земельных ресурсов, установлены следующим образом (табл. 1):

Таблица 1

Ставки единого налога в пределах кадастровых зон Республики Таджикистан, сомони/га

П/н	**Название кадастровых зон**	**Виды земель сельскохозяйственного назначения**					
		посевные площади			**многолетние насаждения**		
		I	**II**	**III**	**I**	**II**	**III**
1.	СОГД	215,21	157,82	12,53	251,07	179,34	14,34
	Горные зоны	186,50	143,48	17,93	200,85	157,82	17,93
2.	ГИССАР	229,56	157,82	14,34	251,07	179,34	17,93
	Горные зоны	179,34	129,12	16,14	193,69	150,65	23,31
3.	РАШТ	186,50	143,48	17,93	200,85	157,82	31,99
4.	КУЛЯБ	236,72	157,82	16,14	250,44	179,34	12,53
	Горные зоны	179,34	143,48	17,93	193,69	150,65	17,93
5.	ВАХШ	251,07	186,50	10,77	294,09	200,85	10,77
6.	ГБАО	64,56	43,03	7,16	71,72	48,40	5,39
Примечание: **I** - естественное орошение; **II** - машинное орошение; **III** - богарные земли							

В экономическом механизме регулирования землепользования наиболее действенным рычагом воздействия на землепользователей выступают льготы по земельному налогу. Последние позволяют повысить заинтересованность

землепользователей относительно бережного использования земельных участков, повышения эффективности и охраны земельных ресурсов.

Таким образом, имеющийся механизм государственного регулирования в силу накопившихся проблем в сфере сельского хозяйства и землепользования предполагает необходимость его совершенствования с учетом требований устойчивого развития, приоритетности продовольственной безопасности и необходимости сохранения и рационального использования агроэкосистем с учетом усиления комплексности и экологичности осуществляемых мер воздействия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Свод законов и другие нормативно-правовые акты о земле//Госкомзем. - Душанбе: «Сарпараст», 2004.
2. Закон Республики Таджикистан «О земельной реформе (в редакции от 3.03.2006 г., № 175)//Свод законов и другие нормативно-правовые акты о земле. - Душанбе: «Сарпараст», 2004.
3. Закон Республики Таджикистан «О землеустройстве»//Свод законов и другие нор-мативно-правовые акты о земле. - Душанбе: «Сарпараст», 2004.
4. Об оценке земель//Закон Республики Таджикистан (в редакции от 12.05.2007 г., № 262). - Душанбе, 2001.
5. Концепции использования земель в Республике Таджикистан//Утверждено Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 31 августа 2004 г., № 349. - Душанбе, 2004. - С.8.
6. Земельный кодекс Республики Таджикистан. - Душанбе, 2012.

ИНКИШОФИ ШАКЛУ ВОСИТАҲОИ ЭКОЛОГӢ ВА ИҚТИСОДӢ ТАНЗИМИ ИСТИФОДАИ ЗАМИН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКСТОН

ҶОНАЛОЕВ М.С.

Яке аз роҳҳои асосии тараққиёти комплекси агросаноатии республика, албатта, беҳтар намудани ҳолати мелиоративии заминҳои обӣ, ташкили пурра, оқилона ва самаранок истифода бурдани заминҳои мавҷуда ва азхудкунии заминҳои нав мебошад. Дар шаҳру районҳои республика заминҳои азхуднашуда бисёранд. Муҳим аст, ки бо зиёд шудани буҷети давлатӣ истифодаи маблағи сармоягузорон, пардохти андози замин ва дигар маблағҳо кори азхудкунии заминҳои нав давом дода шавад. Захираҳои замин, чун камёфттарин ва дар айни замон фаъолтарин қисми сармояи табиӣ аз сабаби маҳдуд будани худ ҳамеша таҳти танзими давлатӣ қарор доранд. Дар шароити афзоиши аҳолӣ ва тезу тунд шудани проблемаи озуқаворӣ чунин танзим аҳамияти махсус пайдо мекунад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кишвари умдатан кӯҳистони дорои иқлими хушк, тезутунд шудани мушкилоти экологӣ ва таъсири ҷиддии тағйирёбии иқлим масъалаи танзими давлатии истифодаи замин муҳимтарин самти сиёсати аграрию иқтисодии давлат ба ҳисоб меравад.

Дар мақола тамоюлҳои асосии рушди шаклҳои истифодаи замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дода шудаанд. Муаллиф дар асоси таҳлили васеи ислоҳоти институтсионалӣ дар соҳаи истифодабарии замин як қатор тавсияҳо пешниҳод мекунад, ки мақсад аз он такмил додани усулҳои истифодабарии захираҳои замин мебошад.

Калидвожаҳо: минтақа, истифодаи замин, захираҳои замин, ислоҳоти замин, самаранокӣ, танзими экологӣ ва иқтисодӣ.

РАЗВИТИЕ ФОРМ И ИНСТРУМЕНТОВ ЭКОЛОГО - ЭКОНОМИЧЕСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

ДЖОНАЛОЕВ М.С.

Одним из основных путей развития агропромышленного комплекса страны, безусловно, является улучшение мелиоративного состояния орошаемых земель, организация полного, рационального и эффективного использования имеющихся земель и освоения новых земель. В городах и районах республики имеются много неосвоенных земель. Важно, чтобы при увеличении государственного бюджета, использовании средств инвесторов, уплаты земельного налога и других средств, должны быть продолжены работы по освоению новых земель. Земельные ресурсы как наиболее дефицитной и в то же время более активной части природного капитала, в силу своей ограниченности, всегда подлежат государственному регулированию. В условиях роста численности населения и обострения продовольственной проблемы, подобное регулирование приобретает особое значение. Для Республики Таджикистан как, преимущественно, горной страны с аридным климатом, обостренности экологических проблем и серьезным влиянием климатических изменений, вопрос государственного регулирования землепользования выступают как важнейшее направление государственной аграрно-экономической политики.

В статье освещены основные тенденции развития форм землепользования в Республике Таджикистан. Автором, на основе обширного анализа институциональных реформ в сфере землепользования, предложены ряд рекомендаций, направленные на повышение методов использования земельных ресурсов.

Ключевые слова: регион, землепользование, земельные ресурсы, земельная реформа, эффективность, эколого-экономическое регулирование.

DEVELOPMENT OF FORMS AND TOOLS OF ECOLOGICAL AND ECONOMIC LAND USE REGULATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

DZHONALOEV M.S.

One of the main ways of developing the country's agro-industrial complex, of course, is to improve the reclamation state of irrigated lands, organize the full, rational and efficient use of existing lands and the development of new lands. There are many undeveloped lands in the cities and regions of the republic. It is important that with an increase in the state budget, the use of investors' funds, the payment of land tax and other funds, work on the development of new lands should be continued. Land resources, as the most scarce and at the same time the most active part of natural capital, due to their limited nature, are always subject to state regulation. In the context of population growth and the aggravation of the

food problem, such regulation is of particular importance. For the Republic of Tajikistan, as a predominantly mountainous country with an arid climate, the aggravation of environmental problems and the serious impact of climate change, the issue of state regulation of land use is the most important direction of the state agrarian and economic policy.

The article highlights the main trends in the development of forms of land use in the Republic of Tajikistan. Based on an extensive analysis of institutional reforms in the field of land use, the author proposes a number of recommendations aimed at improving the methods of using land resources.

Key words: region, land use, land resources, land reform, efficiency, environmental and economic regulation.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК:338.4:62(525.3)

МОҲИЯТ ВА ПРИНСИПҲОИ ФАЪОЛИЯТИ ИҚТИСОДИИ ХОРИҶИИ КОРХОНА

САИДМУРОДОВ Л. Ҳ., РАҲМОН Ф. А.[1]

Дар шароити низоми хоҷагидории бозаргонӣ ҳар як корхона ба бозор мустақилона ворид мешавад ва ба шароити рақобати бозор танҳо корхонае тоб меорад, ки барои фурӯши моли худ шароити муносибро фароҳам меорад. Аз ин рӯ, ҳар як корхонаро зарур аст, ки вобаста ба талаботи бозор роҳи худии тараққиёташро ҷӯяд. Ба тарзи дигар баён кунем, барои он, ки корхона рушду равнақ ёбад, шаклҳои нави истифодаи сармоя, технологияҳои нави аз ҷиҳати иқтисодӣ самаранокро бояд ҷустуҷӯ намояд. Амалӣ кардани ин сиёсатро метавон шартан бо формулан «донистан – имкон доштан – хостан -тавонистан – тез иҷро кардан» ифода намудааст[3]. Ин пайваста коркарди стратегияи тараққиёти ҳар як корхонаро тақозо мекунад.

Ба низом даровардани нуқтаи назари иқтисодчиёни гуногун оид ба мафҳуми идоракунӣ, таърифи идоракуниро нисбат ба иқтисоди беруни пешниҳод мекунад: идоракунии фаъолияти иқтисодии берунӣ – ин ҳамкории мақсадноки идоракунанда ва идорашаванда, муҳити дохилӣ ва берунаи корхона, дар ҷараёни пай дар пай ки марҳилаҳои ташаккули робитаҳои иқтисодии берунаро тай карда ҳамкори барои расидан ба ҳадафҳои корхона мебошад.

Фаъолияти иқтисодии хориҷӣ як падидаи мураккаб ва бисёрҷанба мебошад, аз ҷумла шаклу самтҳои гуногуни мубодилаи байналхалқӣ, тиҷоратӣ, ғайритиҷоратӣ, ташкилотҳои давлатӣ ва ширкатҳо районҳо, соҳаҳо ва соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт.

Принсипҳои ташаккули стратегияи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, корхона талаботи асосиро ба он пешбини намуда, инчунин хусусият ва мазмуни фаъолияти иқтисодии сохтори корхона равиши корро муайян мекунад. Дар зер мо принсипҳои асосии ташаккули стратегияи фаъолияти иқтисодии хориҷии корхонаро баррасӣ менамоем.

- ❖ Принсипи пуррагӣ: стратегияи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ бояд ҳамчун системаи муайян ташаккул ёбад.
- ❖ Принсипи муттасилӣ: стратегияи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ бояд мунтазам истифода бурда, сари вақт пешгири намудани камбудиҳо.
- ❖ Принсипи чандирӣ: имкон медиҳад, ки стратегияи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ бо сабаби ҳолатҳои ғайри чашм дошт тағйир додани самти худро таъмин намояд.
- ❖ Принсипи дақиқӣ: стратегияи фаъолияти иқтисодии хорҷӣ бояд махсусва муфассал, таҳия ва асоснок карда шавад.
- ❖ Принсипи таҳияи стратегияи фаъолияти иқтисодии хориҷии корхонаро дар назар дорад, ки дар он ҳарчи бештари кормандон дар сатҳҳои гуногуни идоракунӣ иштирок мекунанд.

Риояи ҳамаи принсипҳои дар боло зикр шуда гарави асосии амали гардидани фаъолияти самарабахши корхона дар татбиқи стратегияи интихобшудаи фаъолияти иқтисодии хориҷии корхона мебошад. Дар асоси ҳар як стратегия фаъолияти иқтисодии хориҷӣ 3 намуди асосии стратегияи умумӣ мавҷуд аст:

- ✓ Стратегияи рушд;
- ✓ Стратегияи устуворгардонӣ;
- ✓ Стратегияи тағйирот.

Дар раванди ташаккули стратегияи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ дар доираи 3 намуди асосии он вариантҳои гуногуни рушди стратегии кристалл мешавад. Ин вариантҳоро алтернативаҳои стратегӣ меноманд.

Принсипи ибтидоии фаъолияти иқтисодии хориҷии ҳар як корхонаи Тоҷикистон ҳисоботи тиҷоратӣ дар асоси худтаъминкунӣ месупоранд.

[1] Адрес для корреспонденции: Саидмурадов Лутфулло Хабибуллоевич - доктор экономических наук, профессор; Рахмон Фаришгамох Абдугани, сотрудник Координационного совета АМИТ, Rakhmonovaf.1993@mail.ru, Тел.: 201009393

[3] Комилов С.Ҷ., Низомова Т.Д. Иқтисоди корхона. Душанбе, 2001. с.

Аз ҳар як алтернатива як стратеги оянда интихоб карда мешавад.

Мутобиқати алтернативаҳои ба стратегияи умумии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ҳамчун сифати доимӣ қабул карда шавад. Ҳар яке аз стратегияҳои асосии савдои хориҷии корхона дорои имконоти зиёди алтернативӣ амали гардида ҳар кадоми онҳо ба стратегияҳои интихоб шуда асос ёфтаанд. Фаъолияти иқтисодии хориҷӣ метавонад дар шаклҳои гуногун сурат гирад. Аввал аз нуқтаи назари ҷуғрофӣ фарогири ҳудуди бозор ин метавонад:

- ✓ Фаъолияти содиротӣ;
- ✓ Фаъолияти воридотӣ;
- ✓ Фаъолияти савдои беруна;
- ✓ Фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, ки содирот/ воридоти сармояро дар шакли сармоягузориҳои мустақим ва портфелӣ дар бар мегирад;
- ✓ Ҳамкории байналхалқии илмию техникӣ;
- ✓ Сохтмони объектҳо дар хориҷа;
- ✓ Хизматрасонии муҳандисӣ ва машваратӣ ва дигар фаъолиятҳо;
- ✓ Амалиёти вобаста ба кооператсияи байналхалқии истеҳсолӣ ва маркетинг;
- ✓ Иштирок дар амлиёти бозорҳои фондӣ ва асъори хориҷӣ;
- ✓ Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва берун аз он ташкил намудани корхонаҳои муштарак;
- ✓ Фаъолияти иқтисодии беруна(ташкили тиҷорат дар хориҷа дар шакли кушодани филиалҳо, корхонаҳои худӣ).

Дуюм, фаъолияти иқтисодии берунаро аз руи намудҳои амлиёти савдои хориҷӣ метавон тасниф кард:

- ✓ Амалиётҳои ба ҳам алоқаманд;
- ✓ Амалиёти ҷиддӣ.

Сеюм, фаъолияти иқтисодии берунаро аз руи соҳаҳои амалиёти савдои хориҷӣ метавон тасниф кард:

- ✓ Содирот / воридоти мол;
- ✓ Содирот / воридоти моли муҳандисӣ.

Ташаккули рушди фаъолияти иқтисодии беруна – аз сабаби алтернативаҳои зиёди стратегияи раванди хеле мураккаб ва тӯлон мебошад.

Стратегияи иқтисодӣ бояд ба хусусияти пешгузарандагӣ мувоффиқат кунад. Унсурҳои таркибии стратегияи тараққиёти корхона гуфта сиёсати молию нархгузорӣ, камкунии хароҷотҳои истеҳсолию фурӯш, фаъолияти корхонаро мефаҳманд. Ба амал бароварди стратегия афзоиши иқтидори иқтисодии корхона, баланд бардоштани ба рақобат тобоварии маҳсулоти корхонаро бояд таъмин созад.

Барои интихоби вазифаҳои асосии инкишофи корхона дар аввал мебояд таҳлили имкониятҳои асосии тараққиёти корхона ва ояндадории он ба амал бароварда шавад. Ин таҳлил дар навбати худ, таҳлили микромуҳит ва макромуҳитро дар ҳолати интихоби вазифаҳои асосии инкишофи корхона дар бар мегирад

Таҳлили микромуҳит- омӯзиш ва таҳқиқи чунин омилҳоро дар бар мегирад:

- ➢ имкониятҳои бозорӣ;
- ➢ сохтори соҳаи фаъолияте, ки корхона интихоб намудааст;
- ➢ баҳодиҳии хусусиятҳои бозор; баҳодиҳии фоиданокии бозор;
- ➢ баҳодиҳии воситаҳои технологии амалигардонии мақсади стратегии корхона;
- ➢ баҳодиҳии муҳити иқтисодии бозор.

Таҳлили макромуҳит – омӯзиш ва тадқиқи чунин омилҳоро дар бар мегирад:

- ➢ ҷанбаҳои макроиқтисодӣ;
- ➢ бозорҳои якҷояшуда, муттаҳидшуда;
- ➢ баҳодиҳии вазъи сармоягузорӣ;
- ➢ бозори қувваи корӣ;
- ➢ бозори захираҳо.

Баъд аз чунин таҳлили имкониятҳои асосии тараққиёти корхона ва ояндадории он, баҳодиҳии натиҷаҳои имконоти амалигардонии вазифаҳои асосии инкишоф бо назардошти ояндадории корхона, гузаронида мешавад.

Ҳамин тариқ, муқаррар намудани вазъи иқтисодӣ ва дараҷаи ривоҷи корхона имкон медиҳад, ки коркарди стратегияи тараққиёти он бо назардошти ояндадории фаъолияти соҳибкориаш ва баҳои дурнамои он сурат гирад, то корхона сатҳи зарурии рақобат тобовариро соҳиб шавад.

Таҳияи стратегияи тараққиёт аз ду кисмат таркиб меёбад: аз як тараф, баҳодиҳӣ ва таҳлили ояндадории фаъолияти корхона, аз тарафи дигар, аниқ, намудани омилҳои инкишофи корхона. Дар ин ҳолат, корхонаро лозим аст, ки аз нуқтаи назари чигунагии сатҳи таъмини рушди дарозмуддати иктисодии дирӯзаву оянда стратегияи худро коркард намояд.

Омили муҳиме, ки дар интихоби стратегияи тараққиёти корхона таъсири амиқ дорад, муҳити фаъолияти он мебошад. Муҳити фаъолияти корхона, ки бевосита вазъи соҳибкориро муайян менамояд, маҷмӯи як қатор маҳдудиятҳо ва ҳамзамон имкониятҳои инкишофи корхонаро ифода мекунад. Масалан, тақозои истеъмолкунандагон ва хусусияти муҳити беруна ба имконоти ба даст оварданн ҳаҷми нақшавии фоида ё фурӯш таъсири бевосита дорад. Ё худ, хоҳиши густариши молиявию захиравии он метавонад амалӣ нашавад. Хусусияти хоси муҳити соқибкорӣ дар он

аст, ки вай ҳеҷ гоҳ муътадил нест ва доимо дар ҳаракат аст. Аз ин рӯ, лозим аст, ки корхона бояд на танҳо муҳити «зисти» худро донад, балки вазъу тамоюлоти инкишофи дигаронро дар раванди фаъолияти худ ба назар бигирад. Бинобар ҳамин инкишофи фаъолияти корхона ба шиддати рақобати бозор ва омилҳои беруна вобастагии зич дорад, зеро корхонае, ки муҳити соҳибкории худро намедонаду ба тағйиротҳои он зуд мутобиқ намешавад рӯ ба муфлисшавӣ меорад. Интихоби стратегияи корхона тақозо мекунад, ки муҳити беруна дар ду ҷанба мушоҳида карда шавад: муҳити умумӣ ва муҳити муайян.

Муҳити умумӣ ба фаъолияти умумии корхона дахл намуда, вазъияти сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқии мамлакат, вазъи инкишофи илмӣ-технологиро фаро мегирад. Таъсири макроиқтисодиётро ба воситаи чунин унсурҳои он мисли хусусият ва дараҷаи шуғл, тарози пардохти мамлакат, меъёри фоизи қарзи бонкӣ, хусусияти инкишофи иқтисодӣ мушоҳида кардан мумкии аст.

Хусусият ва дараҷаи шуғл ҳамчун унсури макроиқтисодӣ дар раванди инкишофи худ хусусияти ихтилофомез дорад. Мавҷудияти бекорӣ дар мамлакат барои корхона гуё муфид аст, зеро бо нархи арзон метавонад қувваи корӣ киро кунад. Аммо аз тарафи дигар, чӣ қадар сатҳи бекорӣ зиёд бошад, қобилияти харидорӣ ҳамон қадар паст шуда масъалаи фурӯши маҳсулот пеш меояд.

Тавварум (Инфлятсия). Пеш аз ҳама ин падидаи иқтисодӣ ба иштирокчиёни истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва табақаҳои гуногуни ҷамъият таъсири ҳархела мерасонад.

Масалан, дар раванди тавварум қарздорон бурд карда қарздодагон зарар мебинанд. Ба нақшагирии молиявӣ аз сабаби номуайянии нархҳои оянда, ва низ ивазкунии тачҳизот бо хароҷотҳои афзоянда мураккаб мешаванд.

Андозбандӣ – ин категорияи ихтилофангез аст. Аз як тараф пардохти андозҳо (новобаста аз бузургии онҳо) ба камшавии қисмати тақсимшавандаи фоида ва баландшавии нархи маҳсулот меорад. Аммо аз тарафи дигар пардохти андозҳо ба беҳбудии вазъи иҷтимоии меҳнаткашон мусоидат намуда (соҳаи маориф, тандурустӣ, фарҳанг) болоравии тақозои бозориро ба молу хадамот як андоза таъмин мекунад. Ҳамчунин, андозбандии имтиёзнокро истифода карда, корхона метавонад ба технологияи нав рӯ орад.

Рушди иқтисодӣ – на танҳо дар афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба ҳар сари аҳолӣ, балки дар пайдоиши молу хадамоти нав ифода меёбад. Дар амал ин ҳол ба пайдоиши корхонаҳои нав ва роҳҳои навини инкишофи онҳо оварда мерасонад.

Аз гуфтаҳои дар боло зикр карда шуда, қайд кардан мумкин аст, ки унсурҳои зикршудаи макроиқтисодӣ дар робитаи мутақобилаи байниҳамдигарӣ иқтисодиётро равнақу густариш медиҳад.

Ҳамчунин корхона дар муҳити ҳуқуқие фаъолият менамояд, ки қоидаҳои умумиии бозиро барои иштиркочиёни муносибатҳои бозорӣ муқаррар менамояд. Аз ин хотир пеш аз бунёди корхона ё табдили соҳаи фаъолияти соҳибкории он лозим аст, ки ҳуқуқ, ӯҳдадорӣ ва масъулиятҳои ба раванди хоҷагидории истеҳсолӣ пайдошавандаро аниқ омӯхта қарор қабул карда шавад.

Муҳити сиёсӣ – одатан ба вазъи сармоягузорӣ таъсири назаррас дорад. Масалан сиёсати давлатии робитаҳои иқтисодии хориҷии ин ё он соҳаи фаъолият ва хусусияти фаъолияти корхона таъсири мусбӣ ё манфӣ дошта метавонад.

Муҳити муайян унсурҳоеро фаро мегирад, ки бевосита ба фаъолияти корхона, ба қарорҳои он оиди баромадан ба бозор таъсир мерасонанд: таъминкунандагони ашёи хому масолеҳ, тачҳизот, истеъмолкунандагони молу хадамоти корхона, сохторҳои молиявӣ, рақибон ва ғайра.

Ва ниҳоят мафҳуми аз ҳама васеъ *бозори ҷаҳонӣ* мебошад вай кулли гардиши тиҷоратии байни мамлакатҳоро фаро мегирад, ки иттиҳоди иқтисоди ҷаҳониро ташкил медиҳад

Афкори иқтисодӣ дар тӯли се садсолаи охир саъй дорад проблемаҳои тиҷорати байналхалқиро аз ҷиҳати назари дарк кунад ба чунин суолҳои бунёдӣ ҷавоб диҳад чунончи:

- асоси тиҷоратро чи ташкил медиҳад ва фоидае, ки аз муносибатҳои тиҷорати ба даст меояд, чи гуна аст;

- ин ё он мамлакат кадом молҳоро бояд ба фуруш барорад: воридоту содироти ин мамлакат аз чи боист иборат бошад.

Дар назари аввал, шояд чунин намояд, ки ҷавоб гуфтан ба ин саволҳо на чандон душвор аст. Тафовути сарватҳои табиӣ ва шароити обу ҳаво ба осонӣ мефаҳмонад, ки барои чи, масалан, Тоҷикистон пахта ва арзиз содир мекунад. Россия – чубу тахта ва Бразилия – қаҳва. Аммо дар бештари ҳолатҳо ҷавоб гуфтан ба саволҳои алоқаманд ба тиҷорати байналхалқӣ хеле душвор ва омилҳои ҷавобгу дар сатҳи падидаҳо қарор надоранд.

Дар ҳар як марҳалаи таърихии тараққиёти хоҷагии ҷаҳонӣ ҷавобҳо ба саволҳои омада аз бисёр ҷиҳатҳо ба дараҷаи марбутаи тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ вобаста буданд ва дар самтҳои мухталифи гуногуни афкори иқтисодӣ ифода меёфтанд.

Хусусияти муосири ташаккулёбии иқтисоди ҷаҳон на танҳо дар давлату минтақаҳо вале дар корхонаҳо ҳам мебошад. Дар раванди пайдоиши ҷаҳонишавӣ – ташаккулёбии бозори ҷаҳонӣ, молу маҳсулот, хизматрасонӣ, технология, қувваи корӣ, намудҳои сармоягузорӣ сабабҳои он мешавад, ба ташаккулёбии фаъолияти иқтисодии берун сабаб мешаванд. Яке аз омилҳои асосии дар фаъолияти иқтисодии хоҷагидорӣ ин фаъолияти иқтисодии беруна мебошад, ки барои рушди иқтисоди миллӣ, ташаккулёбӣ ва сохтори он таъсири босазое мерасонад. Инчунин барои рушди иқтисоди дигар давлатҳо яке аз сабабҳои болоравии иқтисоди дохила буд.

Масалан дар китоби луғати калоне, ки аз тарафи олими бузург А. Н. Азрилияна дар бораи мазмуни муҳити иқтисодии беруна чунин баён намудааст: системаи самтҳо, шаклҳо, методҳо ва усулҳои иқтисоди тиҷоратӣ буда, ҳамкории илмӣ-техникӣ, асъори миллӣ ва ҳамкории молиявии давлат бо дигар давлатҳо мебошад. [А.Н. Азрилияна: 2004, 986]

Фаъолияти иқтисодии беруна бошад- тиҷорати беруна, фаъолияти сармоягузорӣ, аз ҷумла кооператсияи саноатӣ дар соҳаи мубодилаи байналхалқии молҳо, ахборот, корҳо, хизматрасониҳо, натиҷаҳои фаъолияти зеҳниро фаро мегирад, бо назардошти ҳуқуқҳои истисноӣ ба молиуияти зеҳнӣ.

Ба хулосаи олимони бузурги дигар В.Н. Бурмистров ва К.В. Холопов фаъолияти иқтисоди беруна – ин системаи шаклҳои гуногуни иштироки дар асоси меҳнат тариқи иқтисоди тиҷоратӣ, асъоорӣ-молиявӣ, истеҳсолӣ ва илмӣ-техникӣ бо дигар давлатҳо мебошад. [Бурмистров: 2001, 384]

Ба ақидаи В.В. Покровская робитаҳои иқтисоди беруна – ин муносибатҳои байнидавлатӣ аз ҷиҳати илмӣ-техникӣ, истеҳсолӣ, ҳамкориҳои тиҷортӣ ва муносибатҳои молию асъорӣ. [В.В. Покровская: 1999, 456]

Фаъолияти иқтисодии беруна бошад – ин маҷмуи соҳаҳои истеҳсолӣ-хоҷагидорӣ, ташкили-иқтисодӣ ва вазифаҳои оперативӣ-тиҷоратӣ буда, бо назардошти корхонаи ба содирот нигаронида шуда, шаклҳо ва методҳои фаъолияти ҳамкори дар бозори хориҷа мебошад. Дар сатҳи байнидавлатӣ робитаҳои иқтисоди беруна самти таъмини содироте, ки барои давлат муҳим инчунин иқтисоди байнидавлатҳо, аз ҷумла уҳдадориҳои молиявию қарзӣ ва шартномаҳои байнидавлатӣ, дар доираи кооператсияи байналхалқӣ ба вуҷуд омадааст. Банақшагирии робитаҳои иқтисоди байналхалқӣ ва муайянкунии номгуй молҳои боқимонда ва хизматрасони бо стратегияи муҳими ҳокимияти давлатӣ тариқи системаҳои фармоишии давлатӣ, нақшаи директивӣ, санҷиши рақамҳои молҳои истеҳсолшуда барои содирот пешбини шудааст. Дар рафти ин амалиёт аз тарафи давлат маводҳо ва захираҳои асъорӣ ҷудо шуда натанҳо барои истифода ба ташкилотҳое,ки ҳамчун ба ҳайси давлатҳои фармоишгар барои иҷро намудани содироти давлатӣ баромад менамоянд.

Н.Ф. Гофман ва Г.А. Маховикова чунин баён намудаанд: “Фаъолияти иқтисоди беруна – ин дар сатҳи сохторҳои истеҳсолӣ (фирмаҳо, ташкилотҳо, корхонаҳо, иттиҳодияҳо ва ғайра) амали намуда дар интихоби бозори беруна ва ҳамкории бо хориҷа, молҳои боқи монда ва ассартименти молҳоро барои амалиёти содироту воридот, ҳангоми муайян намудани нарх ва арзиши шартнома, ҳаҷм ва муҳлати таҳвил ва як қисми фаъолияти иқтисодии тиҷорат ҳамчун ҳамкории ватанӣ ва хориҷӣ мебошад”.

Т.Е. Кочергина робитаҳои иқтисодии берунаро чунин шарҳ медиҳад: “Робитаҳои иқтисоди беруна – ин шабакаҳои инкишофёбандаи робитаи мутақобила ва иртиботи тиҷорати субъектҳо, воридшави дар сохтори фаъолияти иқтисодии комплекси иқтисодии беруна мебошад. Барои фаъолияти иқтисодии беруна чунин хулосаҳо бароварда аст, ки ин фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи мубодилаи байналмиллалии мол, корҳо, хизматрасонӣ, ахборот, натиҷаи фаъолияти интеллектуалӣ, аз ҷумла ҳуқуқи истисноӣ ба онҳоро меномад. [Т.Е. Кочергина: 2006,288]

Е.Ф. Прокушев хулоси худро дар бобати робитаҳои иқтисодии беруна –хоҷагидории байналхалқӣ, тиҷоратӣ, муносибатҳои сиёсӣ, гардиши мол, шаклҳои гуногуни таъсири иқтисодӣ, ҳамкориҳои илмӣ-техникӣ, соҳа, кооператсияҳои истеҳсолӣ, хизматрасонӣ ва корхонаҳои муштарак буда, фаъолияти иқтисодии беруна бошад – ин амали намудани робитаҳои иқтисодии беруна, тиҷорат, корхонаҳои муштарак, хизматрасонӣ ва ҳамкориҳо мебошад. [Прокушев Е.Ф.: 2002,307]

И.Т. Балабанов и А.И. Балабанов қайд намудаанд, ки робитаҳои иқтисодии беруна – ин системаи мураккаби шаклҳои гуногуни ҳамкории байналхалқии давлатҳо ва субъектҳои онҳо дар ҳама соҳаҳои иқтисодиёт мебошад. Бо вуҷуди ин ба субъектҳои давлатҳо минтақаҳо, худидоракунӣ, субъектҳои хоҷагидорӣ (аз ҷумла ҳамкориҳои ширкатҳо ва корхонаҳои воҳидӣ) ва соҳибкорони инфиродӣ дохил мешавад. [Балабанов И.Т.:2000]

О.Н. Воронкова ва Е.П. Пузакова мафҳуми фаъолияти иқтисодии беруна ин бештар ба сатҳи микро (субъектҳои хоҷагидорӣ) ва робитаҳои иқтисодии беруна ин дар сатҳи мезо (да сатҳи минтақаҳо) дахл дорад. [Воронкова О.Н. :2005, 496]

Инчунин тарафдори онанд, ки фаъолияти иқтисодии беруни корхона ин фазои фаъолияти хоҷагидорӣ, робитаҳои истеҳсолии байналхалқӣ ва кооператсияҳои илмӣ-техникӣ, молҳои содиротию воридотӣ, баромадан ба бозори беруна, робитаҳои иқтисодии беруна бошад, минтақаҳои Тоҷикистон ин ҳолати қисми муносибатҳои фаъолияти берунииқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз тарафи субъектҳои ҶТ мувофиқи конститутсияи ҶТ ба амал бароварда мешавад ва созишномаҳо мустақилона ва ё дастачамъона иҷрокарда мешаванд.

Ташкили идоракунии фаъолияти иктисодии хориҷӣ (ФИХ) дар навбати аввал аз мансубияти сохавии корхона муайян карда мешавад. Барои идоракунии самараноки фаъолияти иқтисодии хориҷӣ дар сатҳи субъекти хоҷагидор сохтори идоракунӣ, ки ба шароити фаъолияти он мувофиқ аст, бо ҳадафҳо ва вазифаҳои ҳалшаванда муайяншуда зарур аст. Ҳангоми идоракунии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ дар корхона ба омодагӣ ва татбиқи минбаъдаи амалиёти иқтисодии хориҷӣ, ки ба баланд бардоштани даромаднокӣ ва ба даст овардани фоида тавассути иштирок дар тақсимоти байналмилалии меҳнат нигаронида шудааст, таъсир мерасонад.

Дар сатхи корхонаҳо идоракунии фаъолияти иқтисодии хориҷи ҳалли масъалаҳои стратегӣ, истеҳсолӣ, молиявӣ, инфраструктура, таъминоти моддию техникӣ, иттилоотию маркетингиро дар бар мегирад. Зарурати ба назар

гирифтани хусусиятҳои идоракунии фаъолият дар сатҳи байналмилали аз фарқи муҳити иҷтимоию фарҳангии давлати хориҷи вобаста аст.

Мувофиқи ин назария, имруз бисёр мамлакатҳои мутараққи бо омилҳои асосии истеҳсолот дар таносуби мушобеҳ таъмин шудаанд ва дар ин шароит барои онҳо дар ҳоли махсусгардонии он соҳаҳое, киба сифат чой доштани таъсири истеҳсолоти оммави тавсиф карда мешавад, тичорати байни якдигар фоиданок аст. Дар ин ҳол махсусгардони барои зиёд кардани ҳаҷми истеҳсолот, кам кардани харочоти истеҳсоли махсулот ва бо нархи нисбатан паст фурухтани онҳо имкон медиҳад. Барои он, ки ин таъсири истеҳсолоти оммави дастрас карда шавад, бозори ба ҳадди кофи гунҷоишнок зарур аст. Ин вазифа (зиёд кардани ҳаҷми бозор)-ро мувофики назарияи пешниҳодшуда, тичорати байналхалқи ба ҷо меоварад, зеро имконоти васеъ кардани бозори фуруш ва ташкили бозори ягонаи ҳамоҳанг гардонидашударо фароҳам месозад, ки назар ба бозори ҳар гуна мамлакати алоҳида интихобгардида калонтар мебошад.

Дар баробари ташкили идоракунии фаъолияти иқтисодии берунӣ дар корхонае, ки ба тамоми корхо шуъбаи алокахои иқтисодии берунӣ рохбарӣ мекунад ва дар он нақши рохбарикунанда ба хизмати маркетинг тааллук дорад, аксар вакт сохторхои дигаре низ хастанд, ки дар онхо идоракунии соҳаи иқтисодии хориҷиро шӯъбаи маркетинг амалӣ менамояд, ба ибораи дигар, шуъбаи робитаҳои иқтисодии хориҷӣ метавонад ба шӯъбаи маркетинг табдил дода шавад. Ин вариант комилан асоснок аст, зеро байни маркетинг барои бозори дохилӣ ва маркетинг барои бозори беруна фарқияти бунёдӣ ва бунёдӣ вуҷуд надорад, гарчанде ки ҳеҷ гуна талаботҳои баландтари аз ҷониби бозори берунӣ гузошташударо нодида гирифтан мумкин нест, ки ин бо рақобати шадидтар ва рақобати назаррас шарҳ дода мешавад, зиёд будани талабот аз пешниҳод вобастаги дорад.

Категорияҳо ва самтҳои робитаҳои иқтисодии байналхалқӣ

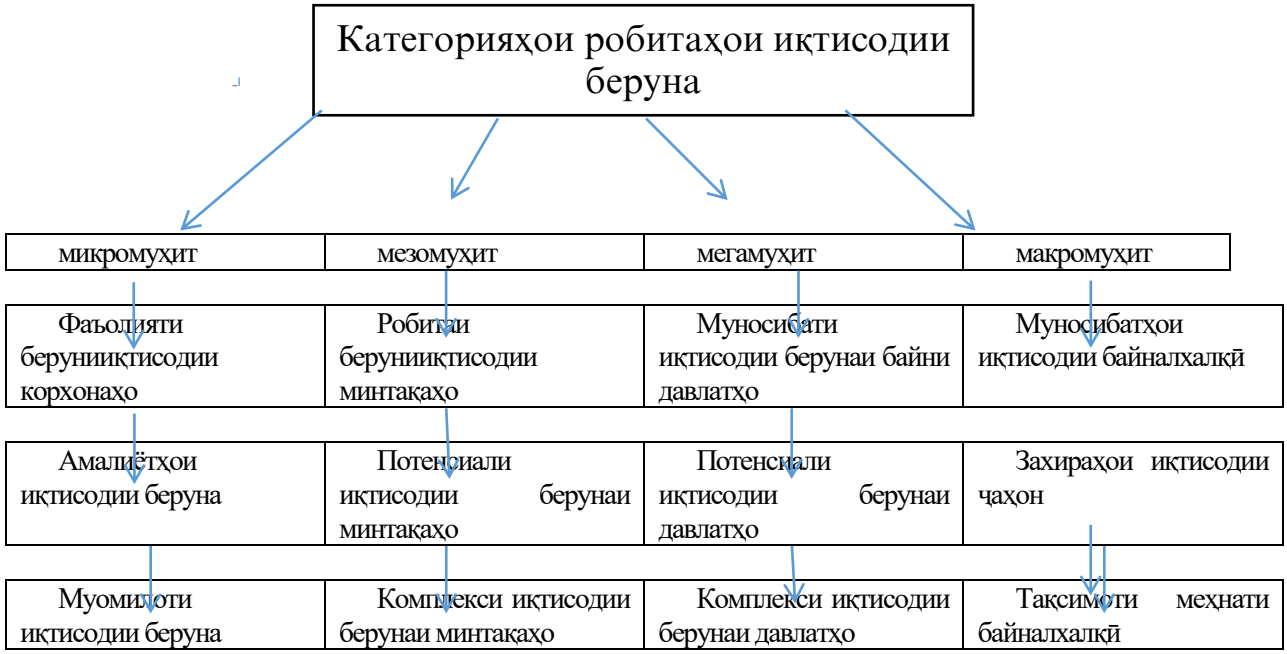

Як қатор мафҳумҳои робитаҳои иқтисодии хориҷӣ ва фаъолияти иқтисодии берунаро тавсиф намудан мумкин аст, аммо дар байни ин мафҳумҳо на ҳамеша фарқияти возеҳ вуҷуд дорад, онҳо аксар вақт дар амал муайян карда мешававнд. Дар асоси умумияти сарчашмаҳои адабӣ ва бархӯрди муаллиф ки мувофиқи мақсад аст, мафҳумҳои баррасишавандаро пешниҳод иенамоем:

Рорбитаҳои иқтисодии хориҷӣ – ин маҷмӯи муносибатҳои савдои хориҷӣ, пулию молиявӣ истеҳсолӣ, илмию техеиникӣ, сармоягузорӣ, муҳоҷиратӣ мебошад, ки дар сатҳи ба ни давлатӣ амали карда мешавад ва иштироки давлат, субъектҳои он ва таҳсилоти ҷамъиятӣ дар системаи муносибатҳои байнналхалқиро фаъолият меноманд.

АДАБИЁТ

1. Покровская В.В. Ораганизация и регулирование внешнеэкономической деятельности. Учеб/ В.В. Покровская –М.:Юрист 1999. – 456с.
2. Гофман Н.Т. Основы внешнеэкономической деятельности / Питер, 2001.-208..
3. Кочергина Т.Е. Внешнеэкономичекая деятельность: учебник – Ростов-на-Дону: Феникс, 2006 – 288с.
4. Прокушев Е.Ф. Внешнеэкономическая деятельность. Инкотермс 2000г.
5. Балабанов И.Т. внешнеэкономичесие связи: Учеб.пособ – М.: Финансы и статистика, 2000-512с.
6. Воронкова О.Н. Внешнеэкономическая деятельность: организация и управление: Учеб.пособ – М.: Экономисть, 2005-496с.
7. Тогузов Т.М. Стратегическое управление внешнеэкономической деятельностью в регионе. –Кисловодск,2002.

МОҲИЯТ ВА ПРИНСИПҲОИ ФАЪОЛИЯТИ ИҚТИСОДИИ ХОРИҶИИ КОРХОНА

САИДМУРОДОВ Л. Х., *РАҲМОН Ф. А*

Дар мақола оиди фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, принсипи асосии ташаккули стратегияи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, намудҳои стратегияҳои умумӣ, таҳлили макромуҳит ва микромуҳит, таваррум (инфлятся), андозбандӣ, дар бори мафҳуми бозори ҷаҳонӣ, муҳити сиёсӣ, категорияҳои робитаҳои иқтисодии беруна, принсипҳои асосии ташаккули стратегияи фаъолияти иқтисодии хориҷии корхона сухан меравад.

Калид вожаҳо: фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, муболилаи байналхалқӣ, тиҷоратӣ, стратегияҳо, микромуҳит, макромуҳит, мегамуҳит, мезомуҳит, муҳити сиёсӣ, таваррум (инфлятсия), андозбандӣ, рушди иқтисодӣ, робитаҳои иқтисодии хориҷӣ, муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ, амалиётҳои иқтисодии хориҷӣ, сармоягузорӣ, савдои хориҷӣ.

СУЩНОСТЬ И ПРИНЦИПЫ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

САИДМУРОДОВ Л. Х., РАХМОН Ф. А

В статье о внешнеэкономической деятельности, основной принцип формирования стратегии внешнеэкономической деятельности, виды генеральных стратегий, анализ макросреды и микросреды, инфляция, налогообложение, бремя концепции мирового рынка, политическая среда рассмотрены категории внешнеэкономических связей, основные принципы формирования стратегии деятельности внешнеэкономического предприятия.

Ключевые слова: внешнеэкономическая деятельность, международный обмен, торговля, стратегии, микросреда, макросреда, мегасреда, мезосреда, политическая среда, инфляция, налогообложение, экономическое развитие, внешнеэкономические связи, международные экономические связи, внешнеэкономические операции, инвестиции, внешняя торговля.

ESSENCE AND PRINCIPALS OF FOREIGN ECONOMIC RELATIONS OF ENTERPRISE

SAIDMURODOV L. H., RAHMON F. A.

In the article on foreign economic activity, the basic principle of forming a strategy for foreign economic activity, types of general strategies, analysis of the macro and micro environment, inflation, taxation, the burden of the concept of the world market, the political environment, the categories of foreign economic relations, the basic principles of forming a strategy for the activity of a foreign economic enterprise are considered.

Keywords: foreign economic activity, international exchange, trade, strategies, microenvironment, macroenvironment, megaenvironment, mesoenvironment, political environment, inflation, taxation, economic development, foreign economic relations, international economic relations, foreign economic operations, investments, foreign trade.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 330.567.26: 31 (575.3)

АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ ВА КАМБИЗОАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: ВАЗЪИ ҲОЗИРА ВА ДУРНАМОИ ПЕШРАФТ

САФАРОВ Н.У[1].

Ҳифзи иҷтимоӣ дар ҳақиқат барои коҳиш додани сатҳи камбизоатӣ ва таъмини амнияти озуқаворӣ дар байни аҳолии деҳот нақши бузург дорад. Васеъ намудани хифзи ичтимой дар дехот дар нихояти кор кобилияти харидорй ва кобилияти истехсолии дехконони майда ва хонагихои дехотро хеле зиёд мекунад. Ин, дар навбати худ, боиси беҳбудии назаррас дар бисёр натиҷаҳои амнияти озуқаворӣ ва ғизо мегардад. Ҳифзи иҷтимоӣ тавассути ҳавасмандгардонии талабот ба маводи ғизоӣ ва ғайриозуқа, инчунин ба ҷомеаҳои деҳот дар маҷмӯъ таъсири мусбӣ мерасонад ва барои бартараф кардани давраи камбизоатӣ ва амнияти озуқаворӣ мусоидат мекунад.

Аммо ба ҳифзи иҷтимоӣ ҷорӣ намудани озуқаворӣ ва устувории беҳтар намудани амнияти озуқавории камбизоатони деҳот танҳо тавассути таҳияи барномаҳои мукаммал ноил шудан мумкин аст. Таъмини мутақобила ва ҳамоҳангии байни ҳифзи иҷтимоӣ ва барномаҳои рушди кишоварзӣ ё васеътари рушди некӯаҳволии деҳот калиди ноил шудан ба таъсири дарозмуддат ва васеи ҳифзи иҷтимоӣ ба паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар деҳот, беҳтар намудани амнияти озуқаворӣ ва беҳбуди ғизои хонаводаҳои камбизоати деҳот мебошад. [4, с. 44].

Ҳифзи иҷтимоӣ, ғизо ва амнияти озуқаворӣ ба таври ногусастанӣ бо он алоқаманданд, ки камбизоатӣ (ва миқдор, сифат ё дастрасии нокифоя ба захираҳои инсонӣ, иқтисодӣ ва институтсионалӣ боиси он мегардад) сабаби аслӣ ва омили асосии камғизоӣ мебошад. Камбизоатӣ ба аҳолии деҳот ба таври номутаносиб таъсир мерасонад: дар саросари ҷаҳон, тақрибан 80% одамони ниҳоят камбизоат дар деҳот зиндагӣ мекунанд. Дар Аврупо ва Осиёи Марказӣ хонаводаҳои камбизоат 66% сокинони деҳотро ташкил медиҳанд. Зиёда аз 80 % озуқавории ҷаҳонро аз рӯи арзиш ва навъҳо истеҳсол мекунанд, мардуми деҳот ва деҳқонони хурд аксар вақт худро аз амнияти озуқаворӣ эҳсос мекунанд. [4, с. 44].

Аҳолии осебпазири деҳот барои таъмини зиндагии худ ва роҳҳои имконпазири раҳоӣ аз камбизоатӣ, ноамнӣ ва камғизоӣ бештар ба кишоварзӣ, системаҳои агроэкологӣ ва захираҳои табиӣ такя мекунанд. Ин боиси он мегардад, ки сокинони деҳот аксар вақт бо хатарҳо ва зарбаҳои кишоварзӣ, аз ҷумла талафоти ҳосил аз обу ҳаво ё офатҳои табиӣ ё бемориҳои чорво рӯ ба рӯ мешаванд. Онҳо инчунин метавонанд ба бозорҳо бирасанд, зеро ҳаҷми истеҳсоли онҳо барои қонеъ кардани талаботи зарурии таъмин нокифоя боқӣ мемонад. Илова бар ин, хоҷагиҳои деҳот аксар вақт дастрасии суғурта, қарз, замин, меҳнат ва хидматрасонии логистикӣ доранд. Дар натиҷа, мардуми камбизоати деҳот ба стратегияҳои пасти хавфи зиндагӣ даст мезананд. Бо вуҷуди ин, ин равишҳо инчунин ҳосилнокии паст доранд, ки потенсиали тавлиди даромадро коҳиш медиҳад ва ба ин васила имкониятҳои аҳолии деҳотро барои беҳтар кардани амнияти озуқаворӣ ва ғизои худ маҳдуд мекунад. [10, с. 66-67].

Аз ин рӯ, қарорҳои истеҳсолӣ ва истеъмолии хонаводаҳои камбизоати деҳот бо ҳам алоқамандии зиёд доранд. Хавфҳо ва мушкилоте, ки онҳо дар фаъолияти даромади худ дучор меоянд, инчунин ба қарорҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии онҳо таъсир мерасонанд. Ин маънои онро дорад, ки онҳо бояд амалҳое анҷом диҳанд, ки метавонанд дар дарозмуддат оқибатҳои зараровар дошта бошанд (Дорвард, ва дигарон, 2006). Чунин амалҳо метавонанд кам кардани истеъмоли озуқа, барҳам додани истеҳсоли зироатҳои аз моддаҳои ғизоӣ бой ё даромаднок, кам кардани харочот ба соҳаи тандурустӣ ё мавриф бо мақсади аз нав тақсим кардани маблағҳо барои хариди озуқа иборат бошанд. Ин мудохилаҳои кӯтоҳмуддат, дар навбати худ, аксаран камбизоати деҳотро ба фақри байни наслҳо гирифтор карда, амнияти озуқаворӣ ва ғизоро халалдор мекунанд ва осебпазириро ба хатарҳои оянда афзоиш медиҳанд.

Имруз Тоҷикистон дар баробари амнияти ғизоӣ осебпазир аст, ки беш аз 27 дарсади аҳолӣ дар як рӯз бо камтар аз 1,90 доллар зиндагӣ мекунанд. Қабл аз пандемияи COVID-19, тақрибан 3,3 миллион нафар ё сеяки ҷамъияти Тоҷикистон аз амнияти ғизоӣ маҳрум буданд, ки аз ин шумора 1,6 миллион нафарашон ба таври ҷиддӣ аз амнияти ғизоӣ маҳрум буданд. Бахши кишоварзии Тоҷикистон 22,6 дарсади маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишварро таъмин мекунад, ки дар он 45,7 дарсади аҳолӣ кор мекунад.Маблағе, ки аз муҳоҷироне, ки дар хориҷ кор мекунанд, як манбаи муҳими даромад барои бисёре аз хонаводаҳои деҳоти Тоҷикистон ба шумор рафта, тақрибан 30 дарсади ММД дар соли 2020-ро ташкил медиҳад. Аммо, бинобар маҳдудиятҳои сафар, ки аз ҷониби COVID-19 ба вуҷуд омадааст,

[1] Адрес для корреспонденции: Сафаров Навруз Умаралиевич - ассистент кафедры национальной экономики и экономической безопасности Таджикского национального университета, кандидат экономических наук. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: 988-72-21-23. E-mail: cheh-16@mail.ru

интиқоли пул 15 дарсад коҳиш ёфтааст ва ҳоло тақрибан 60 дарсади хонаводаҳо аз интиқоли маблағҳои пулии муҳоҷирони меҳнатӣ вобаста мебошанд.

Барномаҳои «Озуқаворӣ барои оянда» ба иллатҳои аслии камбизоатӣ ва камғизоӣ дар 12 ноҳияи вилояти Хатлон дар марз бо Афғонистон нигаронида шудаанд. Вилояти Хатлон аз рӯи сатҳи камбизоатӣ дар кишвар – 39,24 дарсад дар ҷои севум қарор дорад, ки аз нишондоди миёнаи кишвар 3,6 дарсад бештар аст. Ташкилоти «Озуқаворӣ ба хотири оянда» дар ҳамкорӣ бо ҳукумати Тоҷикистон, барои таҳкими устуворӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ аз таҷриба ва захираҳои чанд созмон, ширкат ва шахсони алоҳидаи маҳаллӣ истифода мебарад.

Созмони байнламиллалии USAID афзоиши даромади хоҷагиҳои хурд, мусоидат ба тавонмандсозии иқтисодии занон ва афзоиши истеҳсол ва истеъмоли ғизои серғизоро идома медиҳад ва ҳамзамон диверсификатсияи воситаҳои зиндагӣ барои эҷоди устувории хонавода ва ҷомеа ба зарбаҳо ва стрессҳоро дастгирӣ мекунад. [9, с.3-4].

Сарфи назар аз тавсеаи босуръати барномаҳои ҳифзи иҷтимоӣ дар саросари ҷаҳон тайи ду даҳсолаи охир, фарогирии онҳо то ҳол барои фарогирии аксарияти аҳолии ҷаҳон, бахусус онҳое, ки дар деҳот зиндагӣ мекунанд, нокифоя аст. Деҳқонони хурд ва камбизоати деҳот аксар вақт ҳуқуқ доранд ё ҳатто баъзан бо ягон намуди ҳифзи иҷтимоӣ, асосан кӯмаки иҷтимоӣ фаро гирифта мешаванд. Аммо, бо сабаби монеаҳои гуногуни ҳуқуқӣ, молиявӣ, маъмурӣ ва институтсионалӣ, онҳо наметавонанд ба таври кофӣ дастрасӣ ё аз ин барномаҳо баҳра баранд, ки хавфҳои мавҷударо боз ҳам шадидтар мекунанд ва аксар вақт осебпазирии онҳоро ба зарбаҳои оянда афзоиш медиҳанд.

Далелҳои солҳои охир аз таъсири мусбати ҳифзи иҷтимоӣ ба ғизо, амнияти озуқаворӣ ва ҳосилнокии хонаводаҳои осебпазиртарини деҳот шаҳодат медиҳанд. Дастрасӣ ба барномаҳои пешгӯишаванда, мунтазам ва кофии ҳифзи иҷтимоӣ (ба мисли интиқоли пулӣ) метавонад қобилияти харидорӣ ва иқтидори истеҳсолии кишоварзии чунин хонаводаҳоро афзоиш диҳад. Ба ғайр аз саҳми мустақим ба гуногунрангӣ, бехатарӣ ва миқдори ғизои ҳар як шахс истеъмолкунанда, ҳифзи иҷтимоӣ инчунин метавонад ба дигар омилҳои камғизоӣ, аз қабили амалияҳои марбут ба нигоҳубин, санитария ва маориф таъсир расонад. Ин махсусан дар деҳот муҳим аст, зеро чунин беҳбудиҳо сабабҳои бевосита ва аслии камғизоиро бартараф карда метавонанд.

Ба ҳамин монанд, тавассути дастгирии амнияти даромад, ҳифзи иҷтимоӣ метавонад сабабҳои аслии камғизоӣ барои камғизоӣ дар деҳот, ба мисли набудани дастрасӣ ба захираҳо, аз ҷумла замин, таҳсилот, шуғл ё технологияро ҳал кунад. Ҳифзи иҷтимоӣ инчунин тавассути мусоидат ба сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ, хариди ашёи кишоварзӣ ва гузариш аз кори тасодуфӣ ё мавсимӣ ба меҳнати музднок дар корхонаҳои хоҷагӣ ё ғайриқишоварзӣ таъсири истеҳсолӣ ва иқтисодӣ дорад. Илова бар таъсири мусбат ба амнияти озуқаворӣ ва ҳосилнокӣ дар сатҳи хонавода, ҳифзи иҷтимоӣ метавонад ба тамоми ҷомеа низ таъсир расонад. Он пардохтпазирӣ ва савдоро дар сатҳи иқтисоди маҳаллӣ афзоиш дода, талаботро ба молҳо, аз ҷумла озуқаворӣ ҳавасманд намуда, бавосита ба амнияти озуқаворӣ таъсир мерасонад. Ин, дар навбати худ, ба имкониятҳои даромади бенефитсиарҳои барномаҳои ҳифзи иҷтимоӣ таъсир мерасонад ва аз ин рӯ, таъсири мултипликатори иқтисодии маҳаллиро ба вуҷуд меорад. Сарфи назар аз маълумоти қавии мултипликатори иқтисодии маҳаллӣ, фаҳмидани он, ки оё бозорҳо метавонанд талаботи зиёдтарро дастгирӣ кунанд, барои ҳадди аксар расонидани таъсири ҳифзи иҷтимоӣ ҳам ба хонаводаҳо ва ҳам дар маҷмӯъ ҷомеа муҳим аст. Дар акси ҳол, дар натиҷаи афзоиши талабот, ки ба хонаводаҳои деҳот, ки аз барномаҳои ҳифзи иҷтимоӣ баҳра мебаранд, инчунин ба қобилияти харидории онҳое, ки ҳеҷ гуна имтиёз ё интиқоли иҷтимоӣ намегиранд, таъсири манфӣ мерасонад, дурнамои натиҷаҳои беҳтар аз даст меравад. [9, с. 8-9].

Воқеан, ҳифзи иҷтимоӣ метавонад дар паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар деҳот ва таъмини амнияти озуқаворӣ дар байни аҳолии деҳот ба натиҷаҳои назаррас ноил гардад. Бо вуҷуди ин, далелҳо пайваста нишон медиҳанд, ки ҳифзи иҷтимоӣ танҳо метавонад одамонро аз камбизоатӣ ба таври устувор раҳо кунад, амнияти озуқаворӣ ва ғизои онҳоро беҳтар кунад ва ба рушди иқтисодии маҳаллӣ мусоидат кунад, агар он ба стратегияҳои васеътари зиндагӣ ва рушди деҳот ворид карда шавад, ки тавассути тадбирҳои иловагӣ ва сармоягузориҳои истеҳсолӣ дар соҳаи кишоварзӣ дастгирӣ карда мешаванд. Якҷоя кардани сиёсатҳо ва барномаҳои ҳифзи иҷтимоӣ бо тадбирҳои васеътари истеҳсолӣ метавонад дар баланд бардоштани сатҳи зиндагии хонаводаҳои камбизоати деҳот таъсири манфӣ дошта бошад. Ҳамоҳангсозии беҳтар байни ҳифзи иҷтимоӣ ва тадбирҳои кишоварзӣ метавонад ба мардуми камбизоати деҳот кӯмак кунад, ки аз гардиши ноамнии ғизо, бартараф кардани сабабҳои камғизоӣ, кушодани иқтидори истеҳсолии онҳо ва пешгирии камбизоатии байни наслҳо мебошад.Таҳияи барномаҳои ҳамгирошуда инчунин метавонад фарогирии аҳолии деҳотро бо тадбирҳои ҳифзи иҷтимоӣ афзоиш диҳад ва ба ин васила ҳадди ақал сатҳи ҳадди ақали даромад ва воситаҳои зиндагиро кафолат диҳад. Воридоти маҳсулоти ғизоӣ дар моҳҳои январ-июни соли 2020 коҳиш ёфт нисбат ба моҳҳои январ-июни соли 2019 2,4 фоиз, аз ҷумла воридот зиёд мебошад.

Маҳсулотҳои ғалладонагӣ аз он ҷумла - ғалла 9,0 фоиз, шир ва махсулоти ширӣ 2,4 фоиз, сабзавот, консерва, помидор 58,3 фоиз афзуд. Аммо, дар ин давра воридоти картошка 5,1 баробар, орд 2,2 баробар, сабзавот 1,7 баробар, равған сабзавот 1,6 фоиз, макарон, ва гайра 2,5афзуда, махсулоти қаннодӣ 10,9 фоиз, мева 9,5 фоиз, шарбатҳои мевагӣ сабзавот 40 фоиз зиёд гардидааст. [5, с. 18-19].

Дар марҳилаи кунунӣ бӯҳрони иҷтимоию-иқтисодии ҷаҳонӣ вобаста ба пандемияи Ковид-19 бори дигар зарурати таъҷилии татбиқи ҳуқуқи таъмини амнияти иҷтимоию-иқтисодиро таъкид мекунад. Аммо кишварҳои даромади кам барои таъмини ҳуқуқҳои камбизоатон фазои кофии молиявӣ надоранд. Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ва дигар санадҳо талаб мекунанд, ки ҳама одамон аз камбизоатии шадид бо роҳи

таъмини даромади кафолатноки онҳо дар сурати набудани даромад ё аз даст додани ҷои кор муҳофизат карда шаванд. Коршиносон бар он ақидаанд, ки зарурати фаврии таъсиси Хазинаи Глобалӣ вуҷуд дорад, ки ба кишварҳои камбизоат дар нигоҳ доштани ҳифзи иҷтимоӣ дар сурати ба вуҷуд омадани ҳамагуна буҳронҳо ба монанди пандемияи имруза метавонад кӯмаки молиявии худро расонад. Коршиносони СММ дар он назаранд, ки бидуни чунин фонд кишварҳои дар зинаи рушд қарор дошта наметавонанд бо шумораи зиёди камбизоатӣ дар и вазъият мубориза баранд [9, с.4].

Индекси нархҳои истеъмолӣ дар моҳи июни соли 2020 98,9 фоиз, аз ҷумла ба маҳсулоти хӯрокворӣ 97,2 фоиз, маҳсулоти ғайриозуқа 101,1 фоиз ва хизматрасонии пулакӣ ба аҳолӣ 101,6 фоизро ташкил дод. Аз аввали соли 2020 индекси нархҳои истеъмолӣ 104,3 фоиз, аз ҷумла ба маҳсулоти хӯрокворӣ 107,5 фоиз, маҳсулоти ғайриозуқа 100,6 фоиз ва хизматрасонии пулакӣ ба аҳолӣ 100,6 фоизро ташкил дод.

Диаграммаи 1.

Динамикаи ММД ба ҳар сари аҳолӣ дар паритети қобилияти харидорӣ дар кишварҳои ИДМ дар соли 2021 (бо доллар)

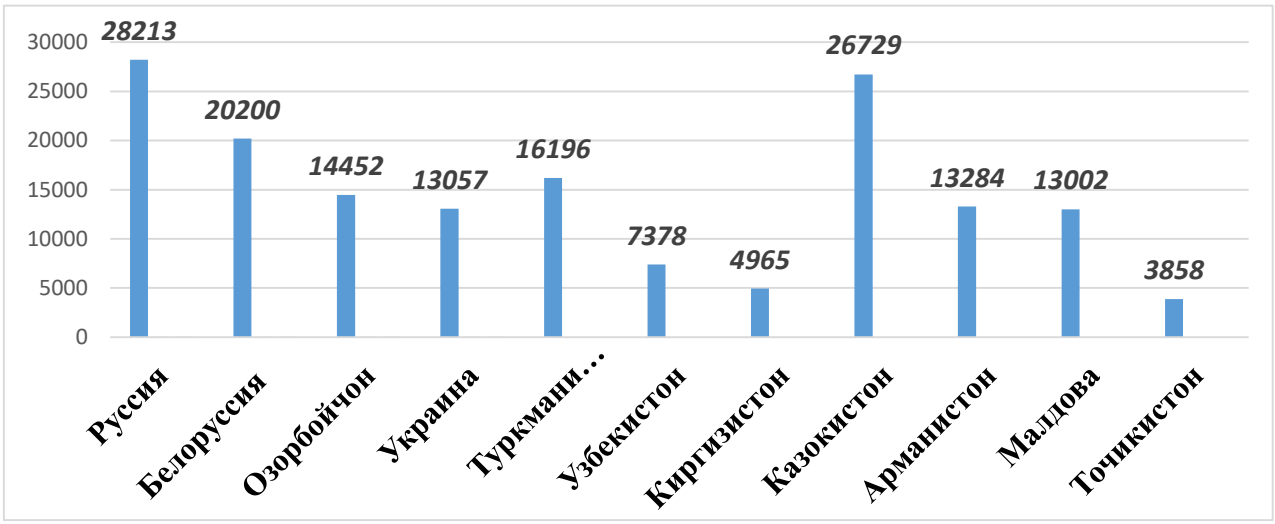

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бонки Ҷаҳонӣ дар соли 2022 тартиб дода шудааст.

Аз замони соҳибистиқлолӣ сатҳи камбизоатӣ дар Тоҷикистон ба таври назаррас коҳиш ёфтааст. Бо вуҷуди ин Тоҷикистон камбизоаттарин кишвари Осиёи Марказӣ боқи мемонад, ки 26 фоизи аҳолии он дар сатҳи камбизоатӣ зиндагӣ мекунанд. [3, с. 111].

Баланд бардоштани дараҷаи зиндагонӣ аз хисоби маблағгузорӣ ба иктисодиёти замин ва алоқа мебошад. Сарфи назар аз коҳиши мунтазами сатҳи камбизоатӣ, Тоҷикистон ба душвориҳои иҷтимоӣ ва иқтисодие, ки ба онҳо таъсир мерасонанд, давом дорад дараҷаи зиндагонии деҳот ва шаҳрҳо, аз ҷумла онҳое, ки даромад надоранд ва озуқаворӣ, бекорӣ, офати табиӣ, беэътимод таъмини нерӯи барқ, маҳдудиятҳои пайвастшавӣ ва нокифоя будани шаҳру деҳот таъминоти об ва ғайра ба ҳисоб меравад. Имрӯз барои ташаккул додани дониш ва иқтидор кӯшишҳо лозиманд зиёд кардани самараи хоҷагии қишлоқ, баланд бардоштани устуворӣ ба таъғирёбии иқлим ва офатҳои табиӣ, инчунин такмил додани идоракунии об захирахо. Тоҷикистон дар соҳаи дониш барои рушди устувор ва туризми фарогир. Процесси давомдоштаи ислоҳотро анҷом додан зарур аст соҳаи энергетика ва таъмини устувории сармоягузорӣ ба инфрасохтор ба ҳисоб меравад.

Тадқиқот, ки ба арзёбии сатҳи камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти ҷанбаҳои минтақавӣ алоқаманд аст, бо мақсади мусоидат намудан ба дарки беҳтари мушкилоти камбизоатӣ ва таҳияи пешниҳодҳои асоснок оид ба паст кардани он ва беҳтар намудани сатҳи камбизоатӣ пешбинӣ гардидааст. Дар расми 1. маълумот оид ба паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Тоҷикистон дар давраи солҳои 2003 то 2020 оварда шудааст, ин рақам нишон медиҳад, ки пас аз татбиқи ҳуҷҷатҳои стратегӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи камбизоатӣ чӣ гуна коҳиш ёфтааст. [3, с.44].

Рисунок 1.

Динамика снижения уровня бедности в Республике Таджикистан с 2003 по 2020 годы.

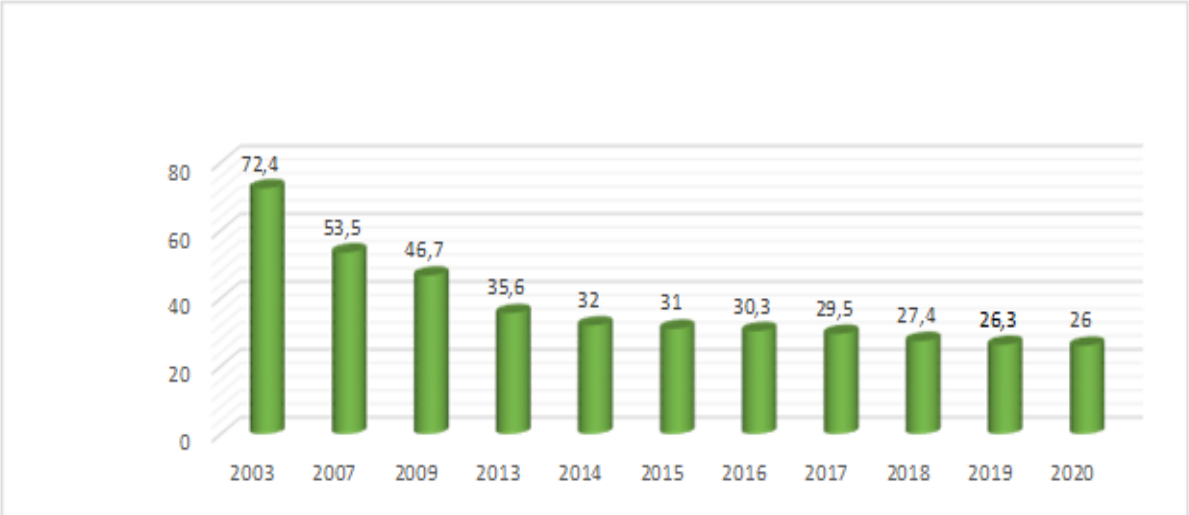

Источник: составлено автором на основе данных Агентства по статистике при Президенте РТ.- Душанбе, 2021. с. 111-112.

Ба шарофати ислоҳоти ҷорӣ ва нақшаҳои стратегии таҳияшуда Ҳукумати кишвар аллакай дар самти паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар кишвар ба натиҷаҳои назаррас ноил гардида, барои соли 2020 он 26 фоизро ташкил дод.

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ба рушди соҳаи кишоварзӣ аҳамияти аввалиндараҷа дода шудааст ва аз ҷумлаи тадбирҳое, ки ба назари мо ба ин рушд мусоидат хоҳанд кард, ислоҳоти замин, таҷдиди сохтори хоҷагӣ, либерализатсияи бозор, эҷоди робитаҳои иқтисодӣ, ки афзоиши арзиши изофиро таъмин мекунанд.

Ҳукумат дар доираи ин стратегияҳои қабулгардида вазифаҳои зеринро гузоштааст:

- Сатҳи камбизоатиро бештар аз 2 маротиба коҳиш диҳад ва камбизоатии шадидро решакан кунад; харочотро барои хифзи иҷтимоии аҳолӣ зиёд намояд.
- Барои ҳалли вазифаи сеюм, таъмин намудани афзоиши ҳиссаи табақаи миёна (тибқи методологияи арзёбии байналмилалӣ) дар соли 2030 то 50 % таъмин карда шавад.

Тадқиқоти гузаронидашуда ба мо имкон медиҳад, ки хулосаҳои асосии зерин барорем:

- Индекси музди меҳнат дар бахши давлатӣ мувофиқи болоравии нархҳо дар бозор ва тарифҳои хизматрасонӣ;
- Афзоиши маблағгузорӣ барои барномаҳои кӯмаки суроғавии иҷтимоӣ ба аҳолии камбизоат;
- Рушди соҳибкории хурд ва миёна дар мамлакат;
- Баланд бардоштани сифати захираҳои меҳнат ва истифодаи самараноки онҳо.

АДАБИЁТ

1. Адам Смит «Тадқиқот оид ба табиат ва сабабҳои боигарии халқҳо» //Нашри Уилям Стрэнд, Шотландия, Шоҳигарии Британияи Кабир, соли 1776 – с. 627.
2. Барномаи миёнамӯҳлати рушди ҶТ барои солҳои 2016 - 2020. [манбаи электронӣ]. URL: https://investcom.tj/uploads/programm_tj.pdf. (санаи истифодабарӣ (10.05.2022).
3. Нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти буҷети хонаводаҳо. Агентии Омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе соли 2020, с. 44.
4. Носирова У.Н. Стратегияи баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии мардум дар шароити табадулоти иқтисодӣ (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон). Автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои иқтисодӣ Хуҷанд соли 2014, с. 18.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ, аз 26 январи соли 2021, маҷаллаи «Ҷумҳурият» аз 27 январи соли 2021 таҳти № 252.
6. Сафаров Н.У. Бедность в современном мире: Теория и практика Монография / Н.У.Сафаров, К. К., Давлатзода – Душанбе: ДМТ, – 2019 – 155 с.
7. Стратегияи миллии рушди ҶТ барои давраи то соли 2030 [манбаи электронӣ].URL:https://vkd.tj/index.php/tj/masoili-mubram/18246 strategiyai-millii-rushdi-um-urii-to-ikiston-baroi-davrai-to-soli-2030. (санаи истифодабарӣ 13.05.2022).
8. Стратегияи баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии аҳолии Тоҷикистон барои солҳои 2013-2015 - Душанбе, соли 2012, с. 130.
9. Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2012.- Душанбе, соли 2009, с. 67.

10. Тадқиқоти Созмони Милали Муттаҳид «Пандемия метавонад дастовардҳои солҳои охирро ба қатл расонад, аммо умед ҳаст» [манбаи электронӣ].URL: https: //www.mk.ru /economics/2020/07/20/eksperty-obespokoilis-koronavirus-otbrosil-mir-v globalnuyu-bednost. html. (санаи истифодабарӣ 16.05.2022).
11. Ҳакимов Ҳ. Р. Мушкилоти камбизоатӣ бо фарогирии мактабҳои гуногуни илмҳои иқтисодӣ, Аудит ва таҳлили молиявӣ - 2013. - № 4. – с. 415.

АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ ВА КАМБИЗОАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВАЗЪИ ҲОЗИРА ВА ДУРНАМОИ ПЕШРАФТ

САФАРОВ Н.У.

Дар мақолаи мазкур амнияти озуқаворӣ ва кабизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазъи ҳозира ва дурнамои пешрафти он мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Муайян карда шуд, ки далелҳои солҳои охир аз таъсири мусбати ҳифзи иҷтимоӣ ба ғизо, амнияти озуқаворӣ ва ҳосилнокии хонаводаҳои осебпазиртарини деҳот шаҳодат медиҳанд. Дастрасӣ ба барномаҳои пешгӯишаванда, мунтазам ва кофии ҳифзи иҷтимоӣ (ба мисли интиқоли пулӣ) метавонад қобилияти харидорӣ ва иқтидори истеҳсолии кишоварзии чунин хонаводаҳоро афзоиш диҳад. Ба ғайр аз саҳми мустақим ба гуногунрангӣ, бехатарӣ ва миқдори ғизои ҳар як шахс истеъмолкунанда, ҳифзи иҷтимоӣ инчунин метавонад ба дигар омилҳои камғизоӣ, аз қабили амалияҳои марбут ба нигоҳубин, санитария ва маориф таъсир расонад. Ин махсусан дар деҳот муҳим аст, зеро чунин беҳбудиҳо сабабҳои бевосита ва аслии камғизоиро бартараф карда метавонанд. Дар охир чанд хулоса ва пешниҳод барои коҳиши минбаъдаи камбизоатӣ дар кишвар ва беҳтар кардани сатҳи зиндагии аҳолӣ пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: проблемаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, паҳншавии пандемия, сатҳи камбизоатӣ, COVID-19, амнияти озуқаворӣ, афзоиши иқтисоди миллӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ, нақшаҳои стратегӣ.

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И БЕДНОСТЬ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН: ТЕКУЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ И БУДУЩИЙ ПРОГРЕСС

САФАРОВ Н.У.

В статье рассматривается продовольственная безопасность и бедность в Республике Таджикистан: текущее положение и будущий прогресс в контексте. Выявлено, что данные последних лет свидетельствуют о положительном влиянии социальной защиты на продовольствие, продовольственную безопасность и производительность наиболее уязвимых сельских домохозяйств. Доступ к предсказуемым, регулярным и адекватным программам социальной защиты (таким как денежные переводы) может повысить покупательную способность и сельскохозяйственные производственные мощности таких домохозяйств. В дополнение к своему прямому вкладу в разнообразие, безопасность и количество продуктов питания, потребляемых каждым отдельным потребителем, социальная защита может также влиять на другие факторы неполноценного питания, такие как практика, связанная с уходом, санитарией и образованием. Это особенно важно в сельской местности, поскольку такие улучшения могут устранить прямые и коренные причины недоедания. В конце приведены некоторые выводы и предложения для дальнейшего снижения уровня бедности и повышения уровня жизни в стране.

Ключевые слова: социально-экономические проблемы, распространение пандемии, COVID-19, уровень бедности, продовольственной безопасности, рост национальной экономики, повышение уровня жизни, стратегические планы.

FOOD SECURITY AND POVERTY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN CURRENT SITUATION AND FUTURE PROGRESS

SAFAROV N. U.

The article examines food security and poverty in the Republic of Tajikistan, the current situation and future progress in the context of the Republic of Tajikistan. It is revealed that the data of recent years indicate a positive impact of social protection on food, food security and productivity of the most vulnerable rural households. Access to predictable, regular and adequate social protection programs (such as cash transfers) can increase the purchasing power and agricultural production capacity of such households. In addition to its direct contribution to the diversity, safety and quantity of food consumed by each individual consumer, social protection can also influence other factors of malnutrition such as care, sanitation and education practices. This is especially important in rural areas, as such improvements can address the direct and root causes of malnutrition. At the end, there are several conclusions and a proposal for further reducing poverty in the country and improving living standards.

Key words: socio-economic problems, the spread of the pandemic, COVID-19, the level of poverty, food security, the growth of the national economy, improving the standard of living, strategic plans.

УДК: 338.43(565.3)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КОНЦЕПЦИИ ДИССЕРТАЦИОННОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ЭКОНОМИКЕ

МИРСАИДОВ А.Б[1].

В Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. “отраслевая приоритезация фундаментальных исследований с повышением концентрации научного потенциала, а также создание потенциала инноваций и самофинансирующихся научно – исследовательских и опытно – конструкторских работ, тесно связанных с производством”[1.58] отмечено как в качестве приоритетного развития образования и науки. Решение этих поставленных задач зависит не только от качественной подготовки высококвалифицированных кадров в системе высшего профессионального образования, но и от подготовки креативных научно-педагогических кадров в системе поствузовского образования.

Как известно, в системе поствузовского профессионального образования посредсвом аспирантуры или докторантуры подготавливают кадры высшей квалификации, которые способствуют развитию знаний как главный фактор качественного преобразования и развития всех сфер общества. Важнейшим свойством знания является его динамичность, который как изменяющаяся, развивающаяся система обладает сложным диалектическим процессом, Именно аспиранты и докторанты выступают одним из важных компонентов движущей силы развития системы знаний в обществе. Они, по итогам учебы и исследовательских работ, подготавливают научный труд, который оформляется в виде небольшой книги или отчета, так называемой диссертацией (от латинского слова -dissertatio - рассуждение, исследование) и предоставляют на публичную защиту свои научные достижения в конкретных научных сообществах (диссертационных советах). В диссертации отражается не только обобщение результатов исследований, проводимых соискателем в определенный период времени, но и результаты его критического анализа, продукт интуиции (способность к познавательной деятельности) креативной способности и рассуждения. Выполнение диссертации и ее защита на заседании диссертационного совета является одним из требований для получения учёной степени, которая свидительствует о роли соискателя в развитии конкретных форм знаний.

В статье мы остановимся на специфических особенностях и концептуальных основах кандидатской диссертации по экономке. Поскольку данная научная специальность является более распространенной: потому что все сферы деятельности общества опираются на экономические ресурсы, а также развитие всех форм и видов человеческой деятельности связано с наличием системы материальных стимулов. Кандидатская диссертация по экономике, выполняется в рамках общих требований, которые установлены для всех дисциплин. Вместе с тем, она имеет некоторые особенности. В научно-исследовательских проектах области экономических наук, эксперты и члены ВАК, прежде всего, оценивают решение наиболее актуальных научно-практических проблем, которые направлены на повышение уровня экономической и социальной эффективности социально-экономической системы общества. Диссертация должна отвечать основным признакам и главной функции экономической науки, которой является познание объективного экономического мира, она направлена на непосредственное выявление существенных сторон всех экономических явлений и мышления. Следует отметить, что не всякое знание об экономических явлениях можно рассматривать как научное, например, те знания, которые приобретены на основе простого наблюдения. Эти знания хотя и играют важную роль в человеческой жизнедеятельности, но они не могут раскрыть сущность и причинно-следственные взаимосвязи явлений, позволяющие определить типы его протекания и предсказать дальнейшее его развитие. Система научных знаний и положения, отражаемых в диссертации, должны иметь не только обоснованную логику, но и, прежде всего, обязательную проверку их в реальной практике. Раскрывая закономерные связи действительных экономических явлений, диссертационное исследование выражает их в абстрактных понятиях и схемах, которые соответствуют этой действительности. Процесс научного исследования идет от сбора фактов, выделения факторов социально-экономического развития, их изучения и систематизации, обобщения и раскрытия закономерностей экономических явлений к связанной, логически стройной системе научных знаний. Это позволяет объяснить не только уже известные факты, но и, главным образом, предсказать новые

[1] **Адрес для корреспонденции:** Мирсаидов Аврор Бобоевич – доктор экономических наук, профессор, заместитель директора Института экономики и демографии по науке Национальной академии наук Таджикистана. Тел.: 904446012, E- mail: chiral-58@mail.ru$

Диссертация по экономике является развернутой аналитической работой, требующей затрат большего объема временных ресурсов, результат которой должен показать всю глубину научных изысканий соискателя. Тема диссертационного исследования должна отличаться научной новизной, которая соответствует современным тенденциям развития и несет пользу в практическую жизнь. Проявление способностей в решении актуальных экономических проблем, и аргументированное формулирование этих решений, а также способность анализировать имеющиеся узкоспециализированные факты и источники, являются главными задачами в написании кандидатской диссертации. В процессе подготовки диссертации, автору необходимо соблюдать массу формальных требований, таких как соответствие формы и содержания работы, связанность изложения, логика повествования и обоснование тезисов. Таким образом, автору приходится изначально придерживаться единой позиции, единой линии. Это означает, что диссертация должна иметь концепцию, без неё не обойтись, она облегчает личное понимание материала.

Концепция (от лат. conceptio «система понимания») диссертации представляет собой комплекс взглядов на экономические явления, определённый способ их понимания, трактовку и руководящую идею для их дальнейшего исследования. Концепция диссертации определяет стратегию действий, поэтому соискателю необходимо, в первую очередь, систематизировать все идеи (взгляды), которые выработаны для понимания генезиса и эволюции исследуемых экономических явлений. Концепция является первым этапом подготовки диссертации, видение соискателем результата своего научного исследования. Часто можно наблюдать за научными сотрудниками, соискателями, которые не понимают, о чем хотят сказать.

Концепция диссертации содействует кристаллизации центральной мысли, устанавливает опорные точки и упрощает структурирование работы. Как выше отметили, диссертация, как и другие научно-исследовательские труды, должна быть логичной и связной. Поэтому составление плана работы, где излагаются основные разделы, пункты будущей диссертации играет большую роль. В процессе формирования концепции, соискатель приобретает возможность заранее определить структурные единицы и общее строение будущей диссертации.

Таким образом, прежде чем приступить к исследованию и написанию научной работы, соискатель должен подтвердить, аргументировать свои идеи, в объёме 5-6 страниц раскрыть свое видение поставленной проблемы, пути ее решения, результаты ее научной и практической значимости. Концепцию исследования необходимо отразить в плане диссертации, кратком содержании глав. Подготовленная концепция диссертации представляется для ознакомления и обсуждения руководителю и другим научным работникам отдела или кафедры, где выполняется диссертационная работа. Это позволит соискателю корректировать и уточнить план действий, область своих научных исследований по результатам обсуждений. В концепции отражаются основные параметры исследования, такие как выбор темы исследования, ее актуальность, уровень разработанности темы исследования, цель, задачи, гипотезу, объект, предмет исследования, теоретическо-методологические основы исследования, научную новизну и научные положения, выносимые на защиту и их достоверность, а также теоретическую и практическую значимость полученных результатов.

При выборе темы, следует обратить внимание на природу экономического исследования, его роль в расширении границ человеческих познаний. В этом контексте существует концепция двух моделей пополнения человеческих знаний. [18.] В рамках первой модели, научное исследование направлено на решение вопросов, которые имеют исключительно академический интерес и являются фундаментальными, вопрос использования их результатов на практике часто не рассматривается, они направлены на расширение или накопление экономических знаний в обществе. По второй модели, исследование имеет исключительно практические цели, сотрудничество исследователей с практиками является важной их чертой в этом направлении [19.]. Отличительные черты фундаментального и прикладного исследования, приведены в таблице 1.

Таблица 1. Фундаментальные и прикладные исследования

Фундаментальные исследования	**Прикладные исследования**
Цели исследования	
Углубление человеческих знаний об экономических процессах	Углубление понимания конкретной экономической проблемы
Выявление всеобщих законов в отношении экономических процессов	Результат исследования - решение проблемы и новые знания ограничены рамками проблемы
Результаты исследований представляют ценность для общества в целом	Результат исследования - решение проблемы и новые знания, ограниченные рамками проблемы
Общая направленность	
Проводятся людьми из академической среды	Проводятся людьми, представляющими различные учреждения, включая организации и университеты
Выбор тем и целей исследования Определяется исследователем	Цели исследований оговариваются Организатором исследований
Гибкий график исследований	Жесткий график исследований

Источник: М. Сондерс, Ф Льюис, и др Методы проведения экономических исследований/; |пер. с англ.]. — 3-е изд. — М. : Эксмо, 2006. — 640 с.

Определение природы исследований устанавливает траекторию формулировки названия темы и научной специальности, т.е. выбора направления по паспорту специальности. Тема исследования является научной задачей, которая охватывает определенную сферу экономического исследования, основывается на многочисленных исследовательских проблемах, вопросах, которые являются более мелкими, чем тема научной задачи. Тема выбирается на основе тщательного ознакомления с фундаментальными трудами отечественных и зарубежных ученых по данному экономическому направлению. Выбор темы исследования является сложным процессом и охватывает такие этапы, как формулирование проблемы, разработка структуры проблемы.

Обоснование актуальности темы является одним из основных требований диссертационного исследования. Соискатель должен иметь ввиду, что главной задачей диссертационного исследования является решение научной проблемы, следовательно, он должен сформулировать и обосновать конкретную научную проблему, которую попытается решить. Научная проблема (от греч. преграда, трудность, задача) представляет собой форму научного знания, которая отражает в себе существующие противоречия в структуре экономических знаний, например, несоответствие предсказанных теорий или научных положений с существующими экономическими явлениями в реальной действительности, или несоответствие научных знаний с целями практики, что требует необходимости теоретического объяснения фактов, существенных вопросов объекта и предмета исследования. Помимо формулировки основного, исходного вопроса или проблемы построения ряда процедур, таких как расщепление проблемы на подвопросы, обоснование её реальности и связи с другими проблемами, способами решения и т.д. Впервые австро-английским ученным К. Поппером обосновано, что в качестве научного исследования выступает процесс выдвижения проблем и отбора их решений. По его мнению, научная проблема возникает при следующих условиях: а) наука имеет факты, но возникает задача их теоретического объяснения; б) в науке уже теория сформирована, но возникли новые факты, которые требуют пересмотра теории. [13.46]

Таким образом, стадии развития знания происходят в процессе постановки проблемы и ее решений, что обеспечивает переход от эмпирического к теоретическому знанию. Актуальность прикладных научных исследований оценивается по уровню большого экономического эффекта, приносящего результаты исследования в конкретный сектор или отрасль экономики, а также его соответствие прикладным задачам, которые стоят перед определенной отраслью знаний. Следовательно, актуальность кандидатской диссертации просто не декларировать, а дать глубокую оценку ситуации в исследуемом объекте и научной отрасли, чтобы тщательно аргументировать необходимость диссертационного исследования. В краткой форме соискатель должен описать отрасль, для которой направлено решение научной проблемы, являющейся, по его мнению, наиболее значимой для отрасли, причины ее возникновения, а также ожидаемую пользу при успешном решении проблем. Актуализация темы исследования характеризует уровень когнитивного пространства соискателя, его креативные способности, научную зрелость и профессиональную подготовленность, умение оценивать ситуацию с точки зрения экономической и социальной значимости. Уровень когнитивного пространства соискателя определяет, в первую очередь, полученные и накопленные знания в результате учебы в системе образования, прежде всего, в системе высшего профессионального образования. Дальнейшее его расширение по конкретным направлениям исследований определяет учеба в аспирантуре и докторантуре. Актуализация направления и тема исследования зависят от изучения состояния разработанности конкретной научной проблемы (темы) в экономической (научной) литературе от интуиции, критического мышления и объективной оценки фундаментальных трудов ученых-экономистов в области изучаемой темы исследования. Ясно видно, что в исследуемой теме уже сделано, а что необходимо сделать в рамках диссертационной работы. На основе изучения фундаментальных источников, следует сгруппировать имеющиеся точки зрения и методологические подходы к исследованию, позволяющие выбрать приемлемые методологии в решении научной проблемы темы диссертационного исследования. Таким образом, ознакомление с состоянием и степенью разработанности выбранного направления (темы) исследования позволяет соискателю установить и описать круг проблем, которые являются недостаточно решёнными, и требуют проведения дальнейших исследований.

В диссертационном исследовании ключевую роль играет формулирование гипотезы, которая является теоретическим ядром исследования, направляющая мысль. Гипотезой являются выдвигаемые научно обоснованные предположения, объясняющие какие-либо экономические явления, процессы, которые после исследования и проверки, становятся истинными или ложными. В основе формирования гипотезы лежит накопленная информация, полученная из опыта. Процесс формирования гипотезы состоит из ряда стадий: наличие экономических явлений, процесс, предмет, для объяснения причин их существования, имеющиеся средства ограничены или отсутствуют; недостаточность их изучения и выдвижение возможной причины возникновения явления и предполагаемого следствия, исходящих из этой причины; соответствие следствий фактам реальной действительности, что является доказательством истины и т.д. Гипотеза является первоначальной формулировкой, предполагаемого варианта открываемых закономерностей развития экономических явлений и формулируемых теорий, научных положений.

В научных исследованиях выделяют теоретические и эмпирические гипотезы. Теоретические гипотезы являются ключевым элементом теории, поскольку предполагают наличие внутренних противоречий теории, несоответствие теории и реальной действительности (экспериментальных результатов) и разрабатывается предложение для его устранения. В данном случае гипотеза выступает как средство совершенствования теоретического знания.

Что касается эмпирических гипотез, то они формулируются как предположения, требующие проверки на практике или экспериментальной проверки. Можно выделить следующие типы эмпирических гипотез по их происхождению: а) гипотезы, которые основаны на теории или модели реальности и требуют доказательства следствия и прогнозы, исходящие из них, проверки этих следствий; б) гипотезы, которые выдвигаются для подтверждения или опровержения существующих теорий, законов, ранее выявленных закономерностей развития экономических явлений, процессов, которые не основаны на существующих теориях; в) гипотезы, которые выдвигаются для модели, теории, которые необходимы для данного случая, что в последствие становятся фактом для данного случая. Гипотезы по содержанию могут быть: гипотезы о наличии новых экономических явлений, фактах; о наличии причинно-следственных связей между явлениями, корреляции между явлениями и т.д. Можно выделить научные и статистические гипотезы. Если первое предполагает решение научных проблем, то второе направлено на доказательство в отношении неизвестного параметра, который сформулирован, например, на языке математической статистики. Но следует отметить, что любая научная гипотеза приобретает количественное измерение, т.е., переводится на язык статистики. Таким образом, процесс формулирования является наиболее творческим этапом для диссертационного исследования, их качество и количество показывает уровень креативности соискателя и научного руководителя. Гипотезы исследования определяют ход формулирования, объекты и предметы, цели и задачи исследования соискателя.

Научное качество диссертационного исследования зависит от конкретизации объекта и предмета исследования, который в дальнейшем определяет траекторию исследования и некоторое принятое изначально допущение. Следует отметить, что определение объекта и предмета исследования зависит от уровня усвояемости соискателем метода научной абстракции. На основе этих фундаментальных научных методов исследователи формируют объекты и предметы исследования, уточняют логические понятия, которые в допустимой форме могут отражать действительность, позволяют «увидеть» детерминизм в ней».[12.48] Этими допущениями, по определению П. Андерсона, являются традиции или матрицы, которые «…обеспечивают учёным, как онтологическую схему, так и методологию исследования»: определяют типы представлений связки «объект–предмет», а методология, со своей стороны, детерминирует процедуру, способы рассмотрения различных подходов». [3.115.]

Объектом и предметом исследования являются категории научного процесса, они имеют между собой общее и частное взаимоотношение. Из объекта исследования выделяется определенный компонент, который выступает предметом исследования, и соответственно название темы диссертационного исследования. Объект представляет процесс или явление, нечто целое, отражающее в себе фрагмент экономического мира, который порождает проблемную ситуацию, независимо от исследователя. Предмет является частью или элементом объекта, который находится в границах объекта. К объектам экономической науки можно отнести экономические аспекты функционирования субъектов (предприятия, организации, экономика страны, отрасли, регионы и т.д), группы людей, динамику и особенности развития потенциала субъектов в социально-экономическом контексте и т.д. Поскольку названные объекты могут быть и объектами других наук, поэтому необходимо при его определении как объекта экономического научного исследования уточнить, что именно намерены изучать в рамках диссертационного исследования.

Предмет исследования отражает в себе свойства, стороны, отношения объектов исследования, которые исследуются в конкретных исторических условиях и этапах социально-экономического развития. Предмет исследования можно сформулировать по - разному, например, в теоретическом, эмпирическом и прикладном исследовании. В экономических исследованиях в качестве предмета можно выделить отдельные свойства, состояния, процессы, функции, виды экономической деятельности, пространственные, временные и интенсивные характеристики отдельных явлений, системы взаимосвязи между различными экономическими явлениями и др. Перечень явлений и их сторон, выбираемый в качестве предмета изучения может быть объемней по сравнению с объектом. В рамках метода научной абстракции, допущение, соискатель в ходе исследования может искусственно выделить, и сделать главный акцент только на часть реальности явлений, абстрагируясь от других существенных ее сторон и принимать в качестве предмета исследования.

Таким образом, соискатель сформулировав научную проблему, и выдвинув гипотезу, определит цель исследования - решение проблем и получение конкретного результата теоретико-познавательного или практически-прикладного характера. В рамках поставленных целей и гипотез исследования, формулируются также подпроблемы или вопросы, на которые должны быть получены ответы.

Как выше отметили, диссертационное исследование, как и всякое научное исследование, является важнейшим способом научного познания, направленное на выявление природы и особенностей изучаемого экономического явления, объекта, опосредующих его факторов (имеющих объективный и субъективный характер) на основе использования определенных научных методов. Выявление закономерности развития экономических явлений (объект

исследования), получение новых знаний о нем, предвидение путей и форм его использования в практической деятельности зависит от правильного подбора методологических подходов к исследованию и выбора методов.

Оппонирование и участие в процессе защиты диссертации на диссертационных советах часто показывает недостаточный уровень методологических и методических знаний соискателей. В действительности, выбор методологических подходов является трудным процессом, зависит от мировоззренческих и философских взглядов соискателя. Обычно под методологией в узком смысле слова понимается система методов, которые применяются в процессе научного исследования или в некоторой области деятельности. В широком смысле слова методология представляет собой учение о методах научной деятельности, теорию научного познания (формы и методы научного познания), которые исследуют познавательные процессы.

В методологии диссертационного исследования следует выделить общефилософскую, общенаучную и конкретную (отраслевую) сторону. Общефилософская сторона методологии представляет собой систему общих условий и ориентиров в познавательной деятельности, обобщенную систему взглядов на мир или концепцию научной картины мира. Общенаучная методология представляет собой концепции и системы научных знаний, имеющих универсальный характер и используемых как средство познавательной деятельности в различных отраслях науки, в том числе экономических наук. Наряду с общефилософской и общенаучной существуют и методологии конкретной отрасли науки, где накапливается арсенал средств научного познания отраслевого характера. В целом можно утверждать, что методология выступает метанаучным знанием. Разработка методологии происходила в рамках диалектического метода Сократа и Платона, Гегеля, индуктивного метода Бэкона, феноменологического метода Гуссерля и т.д. Методология научного исследования тесно связана с теорией познаний философии, а также логикой, которая формулировалась еще во второй половине 19 в. Онтологическая интуиция соискателя является основой научного способа мышления и познавательного опыта. Интуиция, как подчеркивал Б. Спиноза, «является неким Божественным даром, позволяющим нам познавать мир и себя вне зависимости от нашего разума и нашего опыта» [17]. В связи с этим И. Гете, также отметил, что творческое поле должно быть как поле (трос) акробатики, чтобы случайные люди не могли подняться на него. В процессе исследования категорий экономической науки и закономерностей их развития, следует иметь ввиду, что «без отношения вообще нет никакого бытия», следовательно, всякое экономическое явление оказывается функцией/причиной другого явления. Эта всеобщая связь и онтологическая соотнесенность экономических явлений между собой получило название «законы развития». Выявление «сущности» вещей/явлений как исходная задача познания в современном этапе развития экономической науки приобретает новый смысл установления отношений, фундаментальных, инвариантных связей между ними [4.74.]. Этих аспектов методологических знаний не хватает нашим молодым соискателям.

Для того, чтобы обеспечить развитие отечественной науки в контексте современного мирового развития науки, научное сообщество страны должно направить соискателей и молодых ученых на освоение и применение современных методологий научных исследований. В связи с этим, рассмотрим эволюцию и развитие общефилософских и общенаучных методологий в рамках общенаучных картин мира в контексте развития экономической науки [8.87.].

На ранних этапах формирования целостная экономическая наука опиралась на концепцию носившую название «научно-механистической картины мира». У истоков этой концепции стоял И. Ньютон, Г. Галилей, М. В. Ломоносов, Д. И. Менделеевым, Т. Гоббсом, Г. В. Лейбниц и т.д. На данном этапе формировалась экономическая концепция А. Смита. В основе его научного идеала лежала физика Ньютона. А. Смит утверждал, что истина связанна с «естественным состоянием» экономики, которая определяется общими причинами, которые обеспечивают гармонию вследствие их божественного происхождения. «Человеческое общество, рассматриваемое с абстрактной и философской точки зрения, можно сравнить с огромной машиной, правильные и согласованные движения которой дают массу полезных результатов» [15.305]. Таким образом, Смит опираясь на принципы естествознания рассматривал общественную деятельность как подобие работы часового механизма, который идеально обеспечивает согласованные действия всех звеньев, подсистем общества. Идеи А. Смита поддерживал И. Канта, который также считал, что экономические науки должны базироваться не на моральных, а на естественных законах. [7.258.] Данная концепция получила развитие в трудах Д. С. Миля, [11.] где он главное внимание уделял принципу конкуренции и утверждал, что соотношение, выявляемое естественными науками определяет принципы производства. Применение основных моментов принципа естествознания можно наблюдать в научных трудах К. Маркса и В. И. Леонтьева [10].

В основе *второй концепции научной картины мира* и концепции экономического исследования лежит вероятностное представление в описании явлений (физического, биологического, технического и экономического миров), исследование случайных и неопределённых явлений, процессов. Такую научную концепцию создавали М. Фарадей, Дж. Максвелл, Л. Больцман, Ч. Дарвин, Г. Мендель, А. Эйнштейн, Н. Бор. В данной концепции такие понятия, как «вероятность», «неопределенность», «нормальное гауссово распределение», «концепция близкодействия» выступают в качестве основных понятий. Время и пространство как взаимосвязанные параметры формируют единую конструкцию движения явлений и определяющее значение приобрел эксперимент (наблюдение, описание, измерение, сравнение). На базе этого формировались несколько фундаментальных экономических концепций, которые направлены на «поведенческую онтологию». Примером такой концепции или направления,

является «экономика Дж. Стюарта», где выделены следующие её основания: а) природа человека; б) история народов, в) тип социального строя [16]. Эти основания обеспечили развитие принципов, которые связанны с защитой агентов экономики собственных интересов, оценки условий развития наций и т. п. В основе поведенческой онтологии лежит процесс деятельности агентов экономики, исследование уровня их участия в распределении и использовании ресурсов. В институциональной онтологии, которая опирается на нормы и правила, уровень доверия является важным направлением этой онтологии. В развитие этой экономической концепции заметный вклад внесён Г. Торнтоном [2.115]. В рамках второй научной концепции происходила разработка критериев, разграничивающих научные и псевдонаучные идеи на основе применения принципов «верификации» и «фальсификации».

В современных условиях в результате развития постнеклассической науки формировалась *третья научная картина мира, соответственно третья концепция экономического исследования,* которая имеет разветвленный характер, тесно связана с глобальными проблемами и развитием цифровых технологий и информационной революцией. Основоположниками данной научной концепции являются Г. Хакен, И. Р. Пригожин, В. Мандельброт, В.И. Вернадский, Н. Н. Моисеев, В. С. Степин. Данная концепция связана с глобальным эволюционизмом, активизацией междисциплинарного синтеза знаний, мировыми культурными, социальными и другими сетями. Такие понятия как «самоорганизация», «динамическое равновесие», «динамический хаос», «ценоз», «диссипативные структуры», «сложность», «ноосфера» стали более фундаментальными. Как характеризует эпоха первой и второй концепции экономического исследования, экономическая наука была редукционистской, предмет своего исследования связывали или с богатством (продукт), или с поведением индивида. В современных условиях наблюдается активный процесс синтеза планетарно-цивилизационной реальности на базе взаимодействия природного, социального и духовного, что одной из форм его проявления является ноосфера, экономико-экологические отношения [5.56]. Современное «сетевое мировоззрение» вызывает необходимость осмысления фундаментальных экономических проблем. Теперь онтология экономических наук ориентируется на устойчивые и целостные системы, сети, что вызывает активное использование междисциплинарных и системных исследований, привлечение смежных наук для исследования и решений возникающих проблем. Методология экономического исследования в рамках третьей научной картины мира основывается на принципах методологического плюрализма (отхода от методологии универсализма), позволяющий учесть национальный менталитет и особенности, проявляющие свой внешний вид в обычаях, в социальных и политических институтах, которые формируют поведение агентов экономики и организации хозяйственно-экономической жизни общества. В нем можно выделить системы методологических принципов, в основе которых лежит подход или следующие принципы выдвигаемые С.В. Илларионовым: «1) принцип проверяемости; 2) принцип опровергаемости; 3) принцип наблюдаемости; 4) принцип простоты; 5) принцип соответствия или преемственности; 6) принцип инвариантности или симметрии; 7) принцип согласованности или системности». [6.] Эти принципы, имея иерархическую структуру, вступают в тесную связь между собой. Эти фундаментальные положения методологического характера должен усваивать соискатель, что помогает ему в выборе методологического подхода к исследованию. Поэтому сдача кандидатского экзамена по философии, науки для соискателей научной степени обязательна. Не зря после окончания докторантуры (PJ) и защиты диссертации докторантам присваивается, прежде всего, научная степень доктора философии.

Следует подчёркивать, что в контексте третьей научной картины мира в экономических исследований методологического подхода о единстве и взаимодействии природного, социального и духовного приобретали доминантное положение. Поэтому для исследования реальных экономических процессов следует применять все три предела, что соответствует универсальной методологии троичности, которая широко распространена в теории систем. Современное общество и его подсистемы, прежде всего, экономики, имеет целенаправленную инновационную деятельность, которая тесно связана с креативными процессами. Когнитивное мышление выступает катализатором инноваций. В связи с этим, актуализируется переход к построению критериев по оценке качества инноваций, их устойчивости структуры создания общей концепции экономических инноваций в рамках глобальных процессов. В этом контексте все более возрастает роль и значение концепции эпистемологического релятивизма, который меняет всю структуру познания в постнеклассической эпохе и методологические подходы отдельных наук. В научной литературе выделяется три вида релятивизма:

Первый, персоналистский, что обеспечит развитие тезиса Протагора, согласно которому мерой всех вещей выступает человек.

Второй, когнитивный релятивизм, согласно которому в научном познании не существует критериев адекватности научных теорий действительности, следовательно, выдвигается вопрос достижения солидарности по определенному научному вопросу, проблеме.

Третье, культурно-исторический релятивизм, согласно которому содержание и характер научного знания детерминируется в рамках той культуры, где данное знание развивается.

В процессе исследования все эти релятивизмы взаимодействуют и дополняют друг друга, тем самым дают широкий спектр и возможности для проявления творческих и креативных способностей исследователя, соискателя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. с 58.

2. Ананьин О. Макроэкономика Генри Торнтона, или о чем знали экономисты еще 200 лет тому назад. // Вопросы экономики. 2002. № 12, с. 110-126.
3. Андерсон П. Маркетинг, стратегическое планирование и теория фирмы // Классика маркетинга / Сост. Б.М. Энис, К.Т. Кокс, М.П. Моква. – СПб.: Питер, 2001. – С. 109 – 128
4. Гайденко П. П. Волюнтативная метафизика и новоевропейская культура // Три подхода к изучению культуры. - М.: Изд-во МГУ, 1997. - С. 73-74.
5. Данилова В. С. Философское обоснование концепции нообиогеосферы // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. - 2004, № 2. - С. 50-64.
6. Илларионов С. В. Теория познания и философия науки. М.: РОСПСПЭН, 2007. - 536 с.
7. Кант И. К вечному миру. Соч. в 6 тт. Т. 6. / Пер. с нем. -М.: Мысль, 1966.-С. 257-309.
8. Кожевников, Н Данилова В. С. перспективы формирования экономической картины мира//Философские науки, Вестник СВФУ, 2011, Т.8, №2, С.80-85
9. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 2.н. 2. / Пер. с нем. - М: Политиздат,
10. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 2.н. 2. / Пер с нем. - М: Политиздат, 1978. - 648 с.; Леонтьев В. В. Теоретические предпосылки и ненаблюдаемые явления. // Экономические эссе. - М.: Политиздат, 1990.
11. Миль Д. С. Основы политической экономии. В 3 тт. Т. 1. / Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1980.
12. Мирсаидов А.Б. Алтернативные экономичекие теории: онтолгия или “ реальная картина мира” Экономика Таджикистана, 2017, № 4, с 43-53
13. Овчинников Н. Ф. Карл Поппер — наш современник, философ XX века // Вопросы философии. — 1992. — № 8. — С. 40—48.
14. Сондерс М. Льюис Ф, и др. Методы проведения экономических исследований/; [пер. с англ.]. — 3-е изд. — М.: Эксмо, 2006. — 640 с
15. Смит А. Теория нравственных чувств. / Пер. с англ.-М.: Республика, 1997, с 305
16. Философия социальных и гуманитарных наук. Под общ. ред. С. А. Лебедева. - М.: Академический проект, 2008. - 733 с.
17. Татаренко Т. Онтология интуиции. Позиции https://vk.com/pionpot | https://www.instagram.com/pionpot/
18. Gibbons M.L., Limoges H., Nowotny S., Schwartman P., Scott P., Trow M. The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research // Contemporary Societies. — London : Sage.1994.
19. Starkey K., Marian И Bridging I lie relevance gap: aligning .stakeholders in I lie future of management research / / British Journal of Management. — 2001. — JV" 12. Special Issue. — P. 3-26.

БАЪЗЕ ҶАНБАҲОИ КОНСЕПСИЯИ ТАДҚИҚОТИ ДИССЕРТАТСИОНӢ ДАР СОҲАИ ИҚТИСОДИЁТ

МИРСАИДОВ А.Б.

Мақола ба баррасии вижагиҳои мушаххас ва асосҳои консептуалии диссертсияи номзадии илмҳои иқтисод бахшида шудааст, зеро ин ихтисоси илмӣ бештар бо сабабе оне, ки тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон ба захираҳои иқтисодӣ такя мекунанд ва рушди онҳо маҳз бо мавчуд будани системаи хавасмандгардонии моддӣ алокаманд аст, паҳншуда мебошад. Дар заминаи мафҳуми ду модели ғанӣ кардани донишҳои инсонӣ, хусусиятҳои фарқкунандаи тадқиқоти фундаменталӣ ва амалии диссертасияҳо нишон дода шуда, масъалаҳои муаяйн намудани мубрамияти мавзӯи тадқиқот, мазмун ва сохтори ташаккули масъалаҳои илмӣ, таҳияи фарзияҳои тадқиқотӣ нишон мавриди оӯзиш қарор гирифтааст. Дар мақола зарурати ташкили фаъолияти тадқиқотии илмии ватанӣ вобаста бо тамоюли ҷаҳонии муосири рушди илм тавассути таҳия ва татбиқи методологияи муосири тадқиқот асоснок карда шудааст. Ба ин муносибат муаллиф ба мазмун ва шаклҳои зухуроти манзараи сеюми илмии муосири чахон, мутаносибан консепсияи сеюми тадкикоти иктисоди, ки нагичаи инкишофи илми пас аз классикӣ (постклассикӣ), ки хусусияти серҷабҳа дошта бо мавзӯҳои глобалӣ ва рушди технологияҳои рақамӣ ва инқилобҳои иттилоотӣ зич алоқаманд аст, таваҷҷӯҳи ҳоса додааст.

Калидвожаҳо: соҳаи таҳсилоти олии касбӣ, таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ, таҳқиқоти илмӣ, рисола, рисолаи номзадӣ, проблемаҳои илмӣ, фарзия, тасвири илмии дунё, консепсияи муосири таҳқиқоти иқтисодӣ ва ғ.,

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КОНЦЕПЦИИ ДИССЕРТАЦИОННОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ЭКОНОМИКЕ

МИРСАИДОВ А.Б.

Статья посвящена рассмотрению специфических особенностей и концептуальных основ кандидатской диссертации по экономике, которая является более распространенной научной специальностью в связи с тем, что все сферы человеческой деятельности опираются на экономические ресурсы, и их развитие связано с наличием системы материальных стимулов. В контексте концепции двух моделей пополнения человеческих знаний выделены отличительные черты фундаментального и прикладного диссертационного исследования, рассмотрена актуализация темы исследования, содержание и структура формироования научных проблем, формулирование гипотезы исследования и их виды и т.д. В статье обоснована необходимость организации отечественной научно-исследовательской деятельности в контексте современной мировой тенденции развития науки путем освоения и применения современных методологий научных исследований. В связи с этим, автор подробно остановился на содержании и формах проявления соврменной третьей научной картины мира, соответственно третья концепция экономического исследования, являющаяся результатом развития постнеклассической науки и имеющая разветвленный характер, тесно связана с глобальными проблемами и развитием цифровых технологий и информационной революцией.

Ключевые слова: сфера высшего профессионального образования, поствузовское профессиональное образование, научное исследование, диссертация, кандидатская диссертация, научная проблема, гипотеза, научная картина мира, концепция экономического исследования и т.д.

SOME ISSUES OF THE CONCEPT OF DISSERTATION RESEARCH IN ECONOMICS
MIRSAIDOV A.B.

The article is devoted to the consideration of the specific features and conceptual foundations of a Ph.D. thesis in economics, which is a more common scientific specialty due to the fact that all areas of human activity rely on economic resources, and their development is associated with the presence of a system of material incentives. In the context of the concept of two models of replenishment of human knowledge, the distinctive features of fundamental and applied dissertation research are highlighted, the actualization of the research topic, the content and structure of the formation of scientific problems, the formulation of research hypotheses and their views, etc. are considered. The article substantiates the need to organize domestic research activities in the context of the modern world trend in the development of science through the development and application of modern research methodology. In this regard, the author dwelled in detail on the content and forms of manifestations of the modern third scientific picture of the world, respectively, the third concept of economic research, which is the result of the development of post-non-classical science and has a branched character, closely related to global problems and the development of digital technology and information revolutions.

Key words: the field of higher professional education, postgraduate professional education, scientific research, thesis, Ph.D. thesis, scientific problem, hypothesis, scientific picture of the world, the concept of economic research, etc.,

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 620.4:620.182.253

ПЕРИОДЫ РАЗВИТИЯ И СОСТОЯНИЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

УЛФАТОВ А. Г[1].

Приоритетным направлением Таджикистана считается развитие гидроэнергетики, так как страна не располагает достаточными ресурсами углеводородных источников энергии, но обладает большим потенциалом водных ресурсов. Гидроэнергетика является одной из основных источников обеспечения населения и экономики дешевой, экологически чистой электрической энергией, исходя из чего ей принадлежит ведущая роль в социально-экономическом развитии Таджикистана. Для его решения правительство занимается строительством, как крупных и средних, так и малых гидроэнергетических объектов, которые являются не только экономически актуальными, но и жизненно важными, играющими ключевую роль в сохранении энергетической независимости и снижении уровня бедности в стране, создающий условия для развития человеческого потенциала, через доступ к нормально-функционирующим секторам экономики, жилищно-коммунальным и санитарно-гигиеническим услугам и др.

Известные инициативы Президента Республики Таджикистан по региональным и глобальным водным проблемам, признаны и поддержаны мировым сообществом. Эти предложения инициировали начало всемирного процесса нового отношения к водным ресурсам, что является ярким свидетельством практической приверженности Таджикистана-развивать взаимовыгодное сотрудничество и интеграцию по водно-энергетическим вопросам и охране водных ресурсов со странами региона, и мира.

Правительство, опираясь на Конституцию Республики Таджикистан, Водный Кодекс, другие законодательные источники страны, проводит политику рационального использования и охраны водных ресурсов в масштабе страны и региона. Обладая около 60% водных ресурсов региона, Таджикистан с чувством ответственности относится к справедливому и равноправному использованию этих ресурсов не только в стране, но и в прибрежных странах основных рек Центральной Азии.

На территории страны формируется в среднем 64 км^3 водного стока, из общего среднемноголетнего объема бассейна Аральского моря в 115 км^3. С учетом реки Сырдарьи, сток которой формируется в Кыргызстане, протекающей по территории Таджикистана, равен около 80 км^3. При формировании более половины водных ресурсов на своей территории, Таджикистан использует около 10% общего стока в.т.ч., 15,4% стока рек бассейна Амударьи и 7,8% стока Сырдарьи.

К примеру, потенциальный запас реки Пяндж достигает 122,9 млрд. кВт. ч., из которых 86,3 млрд. кВт. ч., считаются технически возможными. На этой реке можно построить 14 гидроэлектростанций (ГЭС) [2].

[1] **Адрес для корреспонденции:** Улфатов Абумуслим Гаюрович - к.э.н., старший преподаватель организации производства в предприятиях АПК Таджикского аграрного университета имени Шириншо Шотемура. Тел.: - (+992) 91-508-50-02, 91-874-07-20, E-mail: abumuclim@mail.ru.

Другим источником гидроэнергетики является река Вахш. По подсчетам специалистов, её гидроэнергетический запас составляет 9147,6 мВт, из которых в настоящее время получают – 5975,1 МВт- 60,9%.

Пока еще неиспользованной остаётся другая река-Зеравшан, обладающая достаточными гидроэнергетическими ресурсами, которая в ближайшей перспективе станет объектом строительства гидроэлектростанций, позволяющих поставку электричества соседним дружественным странам, в частности, Узбекистану.

Такой потенциал, в сочетании с процессом в развитии энергии, позволяет осуществить высокую энерговооруженность в промышленности, сельском хозяйстве, на транспорте и в бытовом потреблении.

В процессе формирования рыночных отношений, становится очевидным, что одной из основных задач Правительства, является обеспечение энергетической независимости Республики Таджикистан, за счет топливно-энергетического комплекса. Первым признаком этого, стало резкое возрастание его значимости для суверенных государств центрально-азиатского региона, а также таких государств, как: Афганистан, Пакистан и Индия. Путем создания каскада ГЭС, в последние годы (независимости), появилась возможность в экспорте электрической энергии и регулировании водных ресурсов.

Наличие гидроэнергоресурсов определило направление развития энергетики республики по пути строительства гидроэлектростанций, что в свою очередь, создало возможность размещения в Таджикистане энергоёмких производств.

Таблица 1. Динамика установленных мощностей и производства электроэнергии в Республике Таджикистан

Годы	Установленная мощность			Производство электроэнергии			Населения
	ГЭС, тыс.кВт	ТЭЦ, тыс.кВт	Всего, тыс.кВт	ГЭС, млн.кВт	ТЭЦ, млн.кВт	Всего, млн.кВт	Темпы роста чел.
1932	-	-	0,5	-	-	1,5	1339,2
1940	7,5	14,0	21,5	31,0	31,1	62,1	1524,2
1950	27,6	32,6	60,2	100,8	68,7	169,5	1509,3
1960	201,9	121,5	323,4	1064,7	223,7	1288,4	2044,8
1970	431,5	420,8	852,3	2281,2	956,6	3237,8	2899,6
1980	3106,41	318	3417,33	12629,9	13518,1	13591	3900,9
1990	3706,41	318	4017,33	15810,0	1190,0	17000,0	5243,9
1991	4044	394	4438	16391	1207	17598	5505,6
2000	4048	376	4424	14025	222	14247	6264,6
2010	4787	318	5105	16401	34	16435	7621,2
2015	5861	422	6283	16860	302	17162	8551,2
2020	5758	598	6356	18114	1657	19771	9506,3

Источник: Статистический сборник Таджикистана: 30 лет государственной независимости. Душанбе -2021г. С.-414-415, Промышленность Таджикской ССР, Душанбе 1981 г. С.-174, Советский Таджикистан за 60 лет, Душанбе 1984. – С. 118

Как указывают данные таблицы 1, в постсоветский период почти за 60 лет, с 1932 года начала электрификации республики, произведено всего 1,5 млн. кВт.часов электрической энергии, в последующие десятилетия темп ее производства уверенно возрастал, если взять после военный период с 1950 г по 1990 год, от 2,7 (1940-1950г) – 2,7 раза самый высокий темп 7,6 раза был достигнут (1950-1960гг), если учесть количество После приобретения пика в 1991 году независимости, в республике произведено более 17,5 МВт электроэнергии однако политические и социально-экономические ситуации, царившие почти до 2000 года, отбросили энергетическую систему республики почти на 20 лет назад, в 2000 году производство электроэнергии снизилось до 14247 млн. кВт, произошло некоторое снижение объемов потребления электроэнергии в промышленности республики, в частности, на таких объектах, как: алюминиевый завод, Вахшский азотнотуковый завод (ВАТЗ), Курган-Тубинский трансформаторный завод, а также на других предприятиях легкой и пищевой промышленности, из-за их частичного и даже полного выхода из процесса производства.

Усилиями нашего Президента, его мудростью, был сделан упор на восстановление и дальнейшее развитие этой системы, как видим из данных таблицы, мы перешагнули этот барьер и добились ощутимых успехов, и в 2020 году произвели более 19 млрд. кВт электроэнергии.

Для более наглядного развития данной отрасли и роста энерговооруженности населения, рассмотрим материалы табл. 2.

Таблица 2. Темпы развития системы электроэнергии и обеспечения населения

Годы	Установленная мощность тыс.кВт		Производство электроэнергии		Количество населения, тыс. чел.		Электровооруженность кВт/чел
	всего	в.т.ч., тем-пы	всего млн.кВт	в.т.ч., темпы роста всего	в.т.ч., тем-пы роста	всего	в.т.ч., тем-пы роста

		роста						
1932	0,5	1,00	1,5	1,00	1339,2	1,00	1,12	1,00
1940	21,5	43,00	62,1	41,4	1524,2	1,87	40,74	36,40
1950	60,2	2,80	169,5	2,73	1509,3	1,00	112,30	2,76
1960	323,4	5,37	1288,4	7,60	2044,2	1,35	630,1	5,61
1970	431,5	2,63	3237,8	2,51	28996	1,42	1116,6	1,77
1980	3106,41	65,34	13591,0	4,20	3900,9	1,34	3484,1	3,12
1990	3706,41	1,18	17000,0	1,25	5243,9	1,34	3241,9	0,93
1991	4044	1,10	17598	1,04	5505,6	1,05	3196,4	0,98
2000	4048	1,00	14247	0,81	6264,6	1,14	2274,2	0,71
2010	4787	1,15	16435	1,15	7621,2	1,22	2156,5	0,95
2015	5861	1,23	17162	1,04	8551,2	1,12	2007,0	0,93
2020	5758	1,01	19771	1,15	9506,3	1,11	2079,8	1,04

Источник: Статистический сборник Таджикистана: 30 лет государственной независимости. Душанбе - 2021г. С.-414-415; 420, Промышленность Таджикской ССР, Душанбе 1981 г. С.-174, Советский Таджикистан за 60 лет, Душанбе 1984. – С. 118, 124

Данные таблицы доказывают, что между вводом энергетических мощностей, производством электроэнергии и электровооруженностью населения наблюдается некоторый диспаритет. Самый высокий темп роста установления мощностей приходится на семидесятые годы прошлого столетия, 1970 по 1980 год его рост составил более в 65 раз, а рост производства всего – в 4,2 раза, в тоже время электровооруженность на душу населения, снизилась с 1,42 в 1970 годы до 901,34 кВт/чел в 1980 годы. На наш взгляд, эта разница объясняется тем, что в Нурекской ГЭС были установлены новые мощности, а их ввод в эксплуатацию был осуществлен немного позже, но рост численности населения перевесил более, чем в три раза.

В целом, мощности растут, если до перестроенного периода примерно за 60 лет, темп их роста был относительно рекордным, в 1932 году мощность 0,5 тыс.кВт, а 1990 году 3706,41 тыс.кВт, то с 1991 по 2020 годы она составила 1,714 тыс.кВт, рост численности населения, соответственно, до 3,9 раз после и 1,7 раза, отрадно, что электровооруженность на душу населения возросла более тыс.раз.

Данная ситуация доказывает, что республика начала свое развитие была отсталая, с точки зрения системы электроэнергии, однако в короткий исторический период стала мощным энергетическим государством, которое развивается в период его независимости.

Рост производства электроэнергии в Республике Таджикистан, с 17000,0 млн. кВт.ч в 1990 г. до 19771 млн. кВт.ч в 2020г., являлся результатом ввода в эксплуатацию каскада ГЭС на реке Вахш, 1 и 2 очереди Рогунской ГЭС.

Бытовое электропотребление, особенно населением также несколько возросло, кроме того, во всех отраслях имеется постоянная составляющая потребления электроэнергии, которая практически не зависит от изменения объемов производства (освещение, вентиляция, насосное хозяйство и т.п.).

Произошел распад единой энергетической системы СССР, являвшейся уникальным техническим достижением мирового уровня. ЕЭС СССР являлась в конце 80-х годов крупнейшим централизованно-управляемым энергообъединением в мире, в состав которого входило 11 объединенных энергосистем (ОЭС), 9 из которых работали параллельно.

В эту систему, также входила южно-территориальная энергетическая система, объединяющая такие республики, как: Казахстан, Туркменистан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан и Афганистан. В настоящее время, из этой энергосистемы вышли Казахстан и Туркменистан. Однако, в ближайшей перспективе в него войдёт, с вводом в эксплуатации CASA – 1000, Пакистан.

Ключевая позиция в этой энергосистеме отводится суверенному государству Таджикистан, так как он обладает достаточным энергопотенциалом (табл. 3.).

Таблица 3. Периоды развития основных энергетических систем Республики Таджикистан *

Наименование	Годы		Установленная мощность МВт
	строительства	эксплуатации	
Варзобский каскад			
Варзоб ГЭС-1	1931	1936	7,44
Варзоб ГЭС-2	1947	1949	14,76
Варзоб ГЭС-3	1950	1952	3,52
Вахшский каскад			
Рогунская ГЭС	1976	2018	3600 *
Шуробская ГЭС (на перспективу)	-	-	800

Нурекская ГЭС	1961	1972	3000
Байпазинская ГЭС	1980	1985	600
Сангтудинская ГЭС-1	2004	2009	670
Сангтудинская ГЭС-2	2010	2014	220
Головная ГЭС	1956	1963	240
Перепадная ГЭС	1954	1960	29,95
Центральная ГЭС	1960	1964	15,10
Сырдаринский			
Кайракумская ГЭС	1952	1957	126-176
Теплоэлектроцентраль (ТЭЦ)			
Душанбинская ТЭЦ-1	1953	1957	198
Душанбинская ТЭЦ-2	2012	2016	400
Яванская ТЭЦ	1964	1969	120

Источник: журнал Электроэнергетика Таджикистана ОАХК «Барки Точик». Издательство «Мусъаб - 1», Душанбе 2019.

*** кроме Памир энерджи**

*** в настоящее время в 400 тыс.кВт.ч**

Каскад Варзобских ГЭС, из них первый *Варзоб ГЭС – 1,* фундамент которого был заложен 25.02.1931 году и сдан в эксплуатацию в конце 1937 года, общая ее мощность составляла 7440 кВт.ч, в целях обеспечения г. Душанбе электрической энергией, от гидроэлектростанции были проложены линии электропередач протяжённостью 14 км.

Вторая очередь - *Варзоб – 2,* была сдана в эксплуатацию 29 марта 1949 года, с мощностью 14,76 тыс.кВт.ч.

Третий, завершающий каскад, электростанций на реке *Варзоб ГЭС – 3,* с мощностью 3,52 тыс.кВт.ч., был сдан в эксплуатацию в 1952 году, который объединил их в единую энергетическую сеть с общей мощностью 25,4 тыс.кВт.ч., позволяющий обеспечить электричеством потребности жителей и народнохозяйственных предприятий города Душанбе, и часть предлагающих его районов.

Последующие годы, после ввода в эксплуатацию каскада ГЭС на реке Вахш, позволило республике полностью обеспечить потребность населения и другие объекты народного хозяйства электроэнергии, дало импульс развитию промышленности, и сфер инфраструктуры. Республика вошла в единую систему южно-территориального комплекса, в том числе и по вопросам обеспечения электроэнергий этих государств.

Рогунская ГЭС. Проектная мощность ГЭС - 3600 МВт, среднегодовая выработка - 13,1 млрд.кВт.ч. В здании ГЭС должны быть установлены шесть радиально-осевых гидроагрегатов, мощностью по 600 МВт. Плотина ГЭС должна образовать крупное Рогунское водохранилище полным объёмом 13,3 км³ и полезным объёмом 10,3 км³. Водохранилище планируется использовать, как в энергетических, так и в ирригационных целях на засушливых землях, площадью более 300 тысяч гектаров. Строительство ГЭС планируется осуществить в несколько этапов, мощность первой очереди должна составить 400 МВт, при среднегодовой выработке 5 млрд. кВт.ч., 16 ноября 2018 года и 9 сентября 2019 года были сданы в эксплуатацию первый и второй агрегаты Рогунской ГЭС.

Нурекская ГЭС является самой мощной в Центральной Азии и, ежегодно, вырабатывает более 10-11 млрд. кВт.ч электроэнергии. Благодаря этой гидроэлектростанции, в 70-е годы прошлого столетия началось строительство Вахшского азотно-тукового завода, Яванского химкомбината и алюминиевого завода в городе Турсунзаде и т.д.

Строительство гидроэлектростанции началось в 1961 году. Первый агрегат, мощностью 300 МВт был сдан в эксплуатацию 15 ноября 1972 года. ГЭС, мощностью 2700 МВт, полностью была сдана в эксплуатацию в 1979 году. В 1988 году все агрегаты ГЭС были модернизированы и мощность станции достигла 3000 МВт. В годы независимости, по поручению Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона, уделяется особое внимание модернизации и обновлению станции. В течение с 2006 по 2016 годы, для этой цели, израсходовано более 627 млн. сомони. Для полного обновления и модернизации гидроэлектростанции будет реализован проект, который состоит из двух этапов. Инвестиции в этот проект составят 6 млрд. сомони.

В результате внедрения проекта «Восстановление Нурекской гидроэлектростанции», проектная мощность станции с 3000 будет доведена до 3300 МВт. [1.- С.17,24]

Байпазинская ГЭС мощностью 600 МВт, с ежегодной выработкой 2,5 млрд. кВт.ч электроэнергии была сдана в эксплуатацию в 1985 году. Гидроэлектростанция имеет водохранилище суточного регулирования.

Байпазинская ГЭС связана энергосистемой с четырьмя ЛЭП – 220 кВ.

Сангтудинская ГЭС-1 была сдана в эксплуатацию с полной мощностью 31 июля 2009 года. Она является совместной таджикско-русской гидроэлектростанцией.

Сангтудинская ГЭС-1 имеет четыре агрегата, каждый мощностью 167,5 МВт. Ежегодно вырабатывает, в среднем, до 2,7 млрд. кВт.ч электроэнергии.

Сангтудинская ГЭС-2 – совместный таджикско-иранский проект, полностью была сдана в эксплуатацию в сентябре 2014 года.

На гидроэлектростанции установлено 2 гидроагрегата по 110 МВт.

В течение 1955-1960 годов, мощности гидроэлектростанций Таджикской ССР увеличились в 3,1 раза, производство электроэнергии выросло в 4,4 раза. В 1960 году 85,5 процентов республики было обеспечено централизованной электроэнергией. В эти годы на берегах ирригационного канала Вахш были построены ГЭС – Головная (Сарбанд), мощностью 210 МВт, Перепадная (Шаршара), мощностью 29,6 МВт и Центральная (Маркази), мощностью 18 МВт. В те годы Головная ГЭС являлась самой мощной на территории Средней Азии.

В годы независимости, с привлечением иностранных инвестиций, модернизируется Головная ГЭС. Турецкая компания Генсер, совместно с китайской компанией PPI, и приборостроители, и консультанты китайской фирмы Лулутон занимаются модернизацией этой ГЭС.

18 ноября 2016 года, с участием Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона, торжественно началась реализация проекта модернизации Головной ГЭС. Для этой цели выделено 1,1 млрд. сомони.

Сырдарья образуется от слияния рек Нарын и Кара-дарё и на ее берегах, на территории Таджикистана, Узбекистана и Киргизии, построено более 12 ГЭС.

Кайраккумская ГЭС – «Дружба народов» была сдана в эксплуатацию в 1957 году, с мощностью 126 тыс. кВт. Она обеспечивает территории северной части республики электроэнергией.

Кайраккумское водохранилище, каждый сезон, регулирует обеспечение воды для всего региона.

С полной реализацией проекта «Реконструкция Кайраккумской ГЭС», то есть с 23.08.2019 до 2023 года, осуществится реконструкция основного и вспомогательного оборудования станции, в результате чего проектная мощность каждого агрегата станции с 21 мегаватта будет доведена почти до 30, а, в целом, мощность станции с126 мегаватта будет доведена до 176.

Душанбинская теплоэлектроцентраль *ТЭЦ-1* была построена в четыре очереди, с 1953 по 1968 гг. Основным топливом для ТЭЦ является природный газ. В ТЭЦ, в качестве запасного топлива, можно использовать мазут.

В годы независимости, в ТЭЦ, несколько раз, в том числе в 2017 году, провели капитальный ремонт и модернизацию оборудования.

Душанбинская ТЭЦ-2 была сдана в эксплуатацию 8 декабря 2016 года. В торжественном мероприятии сдачи Второй Душанбинской ТЭЦ участвовал Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон.

Мощность ТЭЦ составляет 235,6 Гкал тепла и 400 МВт электроэнергии.

К началу XXI века ситуация начинает несколько меняться. Отсутствие экономической и финансовой стабилизации в стране, катаклизмы, пандемия не позволили в широких масштабах перейти к прогрессивным и высоко-эффективным энергетическим технологиям, использующим газ и уголь. Одновременно, экспортная цена газа в несколько раз превысила цены на внутреннем рынке и вызвала тенденцию к постепенному сокращению поставок газа в энергетику Республики Таджикистан. В результате чего, возникла необходимость к расширению использования твердого топлива, запасы которого имеются в республике и, на этой основе реконструкции ряда ТЭЦ с переводом на сжигание угля.

Общеизвестно, что стабильная работа топливно-энергетического баланс (ТЭБ), в значительной мере, зависит от состояния ресурсной базы.

В республике имеются некоторые запасы углеводородного сырья, по разным оценкам, в перспективе, могут быть эффективно использованы. Необходимо отметить, что использование ресурсной базы в последние 15-20 лет осуществлялось не более чем на 50-60%, из-за некоторых технических, организационных, экономических и финансовых проблем, которые постепенно решаются, чему правительство всячески способствует.

Динамика развития и потребления энергетических ресурсов, во многом зависят от гидроресурсов, газа, угля и возобновляемых источников энергии **(**ВИЭ). И при этом, опираясь на них, можно дать объективную оценку эффективному использованию имеющихся ресурсов в Таджикистане.

Доказано, что экология и устойчивое развитие являются самыми важными факторами человеческой жизни, как известно, под этими терминами понимается энергоэффективность: стимулирование сокращения вредных выбросов, диверсификация генерирующих источников, сознательное использование гидроэнергоресурсов, создание благополучных условий для эффективного использования возобновляемых источников энергии, переход к зеленой экономике. При этом, как показывает практика, цель и задачи мировой энергетики, также состоят в нахождении альтернативных источников энергии, позволяющие достичь экологическую и социально-экономическую эффективность. В этом контексте, Республика Таджикистан со своим колоссальным запасом водных и гидроэнергоресурсов, занимает особое место для возобновляемых и экологически чистых проектов энергосистемы.

Поэтому, вопрос вовлечения в ТЭБ новых энергоресурсов, в первую очередь, возобновляемых, разработка и создание новых энергоэффективных технологий и оборудования, были и будут актуальными задачами во все времена, особенно сегодня (табл. 4.).

Таблица 4. Ресурсы возобновляемых источников энергии Таджикистана, млн.тонн условного топлива

Ресурсы	Валовый потенциал	Технический потенциал	Экономический потенциал
Гидроэнергия, общая	179,2	107,40	107,40
В том числе, малые ГЭС	62,7	20,30	20,30
Солнечная энергия	4790,6	3,92	1,49
Энергия биомассы	4,25	4,25	1,12
Энергия ветра	16,30	10,12	5,06
Геотермальная энергия	0,04	0,04	0,04
Всего (без крупных ГЭС)	**5020,595**	**38,63**	**27,95**

Источник: постановление Правительства Республики Таджикистан от 30 декабря 2015 года, № 795 «Программа освоения возобновляемых источников энергии и строительство малых гидроэлектростанций на 2016-2020 годы».

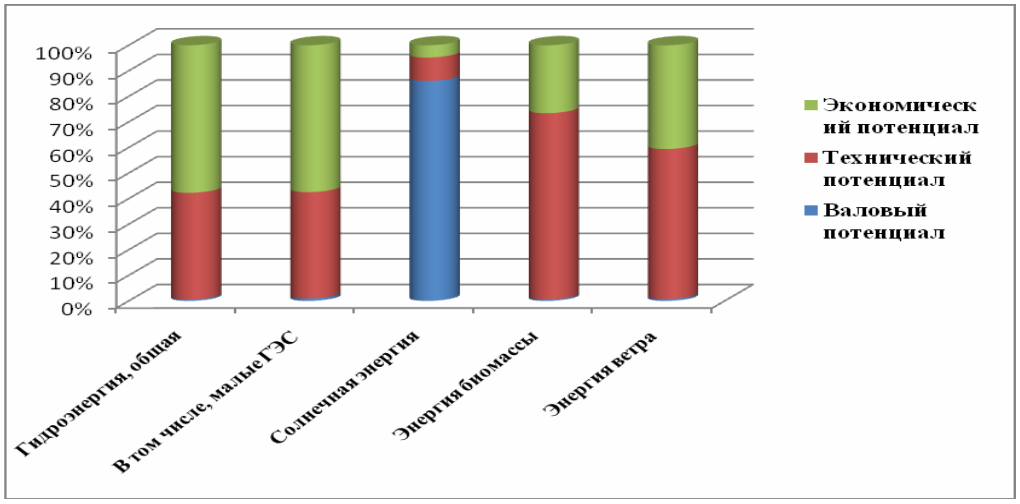

Рисунок 1. Ресурсы возобновляемых источников энергии

При этом, надо иметь в виду, что главной задачей (энергетической стратегии всего народного хозяйства), кроме повышения эффективности производства, роста экономики, является достижение максимально возможного повышения качества жизни людей, в том числе и за счет оптимального использования уникального ресурсно-энергетического потенциала страны.

На современном уровне, ВИЭ могут внести существенный вклад в решение следующих неотложных проблем.

- Обеспечение устойчивого, соответствующего принятым в аналогичных климатических условиях, тепло-и электроснабжения населения и производства в зонах децентрализованного электроснабжения, в первую очередь, в горных районах и предгорных, труднодоступных их участках.
- Обеспечение гарантийного минимума энергоснабжения населения и производства (особенно сельскохозяйственного) в зонах неустойчивого централизованного электроснабжения (главным образом, в дефицитных энергосистемах), предотвращение ущербов от аварийных и ограничительных отключений, особенно в сельской местности.

АДАБИЁТ

1. Журнал Электроэнергетика Таджикистана ОАХК «Барки Точик» / Издательство «Мусъаб - 1», Душанбе 2019 г. – 34 с.

2. Концептуальная Стратегия развития ОАХК «Барки Точик» на период 2009-2020 г.

3. Промышленность Таджикской ССР, Душанбе 1981г. – 517 с.

4. Промышленность Республики Таджикистан, Душанбе 2021г. – 90 с.

5. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 30 декабря 2015 года, № 795 «Программа освоения возобновляемых источников энергии и строительства малых гидроэлектростанций на 2016-2020 годы».

6. Советский Таджикистан за 60 лет, Душанбе 1984 г. – 345 с.

7. Статистический сборник Таджикистана: 30 лет государственной независимости Душанбе, 2021г.

ДАВРҲОИ ТАРАҚҚИЁТ ВА ВАЗЪИЯТИ СИСТЕМАИ ЭНЕРГЕТИКА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

УЛФАТОВ А. Г.

Дар мақола таъмини истиқлолияти энергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби комплекси сӯзишворию энергетикӣ, ки яке аз вазифа ва ҳадафҳои стратегии асосии Ҳукумат мебошад, нишон дода шудааст. Нишонаҳои аввалин ин якбора баланд шудани арзиш ва аҳамияти он барои давлатҳои соҳибихтиёри минтақаи Осиёи Марказӣ мебошад.

Мавҷуд будани захираҳо барои тараққиёти энергетикаи ҷумҳурӣ бо роҳи сохтмони нерӯгоҳҳои барқи обӣ хурду калон муайян карда мешавад.

Динамикаи иқтидорҳои насбшуда ва тавлиди нерӯи барқ аз давраи Шӯравӣ ва то имрӯз, ки таърихи 90 - солаи ин системаро дар бар мегирад, равшан нишон дода шудааст.

Суръати тараққиёти энергетика дар шароити истгоҳҳои (стансия) алоҳидаи барқӣ, истеҳсоли нерӯи барқ, инчунин афзоиши он ба ҳар сари аҳолӣ, таҳлил карда мешавад, ин яке аз комёбии мусбатест, ки истиқлолияти энергетикии ҷумҳуриро таъмин менамояд.

Муаллифон қайд мекунанд, ки вазъияти иқтисодӣ-молиявии кишвар, аз сабаби пандемия қисман коста гардида, имкон надод, ки дастрасии пурраи технологияҳои пешрафта дар самти энергетика ва самаранокии онҳо таъмин гардад.

Баландшавии нархи содиротии газ боиси тамоюли коҳиши тадриҷии интиқоли он ба соҳаи энергетикаи ҷумҳурӣ гардид. Дар натиҷа як қатор нерӯгоҳҳои барқи аловагӣ бо роҳи истифода бурдани сӯзишвориҳои сахт (ангишт), марказҳои барқу гармидиҳӣ (ТЭЦ), ки захираи он дар ҷумҳурӣ мавҷуд аст, таъмин карда мешавад.

Исбот шудааст, ки экология ва тараққиёти устувор муҳимтарин омилҳои ҳаёти инсон мебошад. Аз ин рӯ, масъалаи ба мувозинати (баланс) сӯзишворию энергетикӣ, ҷалб намудани манбаъҳои нави захираҳои энергетикӣ, пеш аз ҳама манбаъҳои баркароршаванда (алтернативӣ), таҳия ва ба вуҷуд овардани технология ва таҷҳизоти нави каммасрафи энергетикӣ дар ҳама давру замон, махсусан имрӯз вазифаи асоси мебошад.

Қазия ва роҳҳои ҳалли истифодабарии манбаъҳои баркароршавандаи энергия ва марказҳои барқу гармидиҳӣ ба аҳолӣ ва хоҷагии халқи ноҳияҳои кӯҳсор, доманакӯҳҳо, минтақаҳои душворфатҳ дар мақола нишон дода шудаанд.

Калидвожаҳо: гидроэнергетика, истеъмол, истеҳсол, таъминот, системаи энергетикӣ, нерӯгоҳҳои барқии обӣ, нерӯгоҳи гармидиҳӣ, захираҳо, манбаъҳои баркароршавандаи энергия.

ПЕРИОДЫ РАЗВИТИЯ И СОСТОЯНИЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

УЛФАТОВ А. Г.

В статье отмечено, что одной из основных задач Правительства является, обеспечение энергетической независимости Республики Таджикистан, за счет топливно-энергетического комплекса. Первым признаком этого стало резкое возрастание его значимости для суверенных государств Центрально-Азиатского региона.

Наличие гидроэнергоресурсов определило направление развития энергетики республики по пути строительства гидроэлектростанций.

Наглядно показана динамика установленных мощностей и производства электроэнергии, за постсоветский период и до настоящего времени, которые охватывают 90 -летнюю историю этой системы.

Анализированы темпы развития мощности в разрезе конкретных электростанций, производства электроэнергии, а также рост электровооруженности на душу населения, что является положительным достижением, обеспечивающим энергетическую независимость республики.

Авторы отмечают, что слабая экономическая и финансовая ситуация в стране, катаклизмы, пандемия не позволили в широких масштабах перейти к прогрессивным и высокоэффективным энергетическим технологиям.

Возросшая экспортная цена на газ вызвала тенденцию постепенного сокращения его поставок в энергетику Республики. В следствие чего, возникла необходимость расширения использования твердого топлива, в ряде ТЭЦ с переводом их на сжигание угля, запасы которого имеются в республике.

Доказано, что экология и устойчивое развитие являются самыми важными факторами человеческой жизни. Поэтому, вопрос вовлечения в ТЭБ новых источников энергоресурсов, в первую очередь, возобновляемых, разработка и создание новых энергоэффективных технологий и оборудования - были, есть и будут актуальными задачами во все времена, особенно сегодня.

Указаны проблемы, в решение которых могут внести свой достойный вклад возобновляемые источники энергии и использование тепло-и электроснабжения населения и сельского хозяйства в горных и предгорных районах, труднодоступных их участках.

Ключевые слова: гидроэнергетика, потребление, производство, обеспечение, энергетическая система, гидроэлектростанции, теплоэлектроцентраль, ресурсы, возобновляемые источники энергии.

PERIODS OF DEVELOPMENT AND THE STATE OF THE ENERGY SYSTEM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

ULFATOV A. G

The article notes that one of the main tasks of the Government is to ensure the energy independence of the Republic of Tajikistan, at the expense of the fuel and energy complex. The first sign of this was the sharp increase in its importance for the sovereign states of the Central-Asian region.

The presence of hydropower resources determined the direction of development of the energy sector of the republic along the path of construction of hydroelectric power plants.

The dynamics of installed capacities and electricity generation is clearly shown, for the post-Soviet period and up to the present, which cover the 90-year history of this system.

The rates of power development in the context of specific power plants, electricity production, as well as the growth of electric power per capita are analyzed, which is a positive achievement that ensures the energy independence of the republic.

The authors note that weak. The economic and financial situation in the country, the cataclysms, the pandemic did not allow a large-scale transition to progressive and highly efficient energy technologies.

The increased export price of gas caused a trend towards a gradual reduction in its supplies to the energy sector of the Republic. As a result, it became necessary to expand the use of solid fuel in a number of thermal power plants with their transfer to burning coal, the reserves of which are available in the republic.

Proved that ecology and sustainable development are the most important factors of human life. Therefore, the issue of involving new sources of energy resources in the fuel and energy balance, primarily renewable ones, the development and creation of new energy-efficient technologies and equipment have been, are and will be urgent tasks at all times, especially today.

The problems are indicated, to the solution of which they can make a worthy contribution renewable energy sources and the use of heat and electricity supply to the population and agriculture in mountainous and foothill areas in their hard-to-reach areas.

Key words: hydropower, consumption, production, provision, energy system, hydroelectric power plants, combined heat and power plant, resources,renewable energy sources.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 396: 338. 22 (575.3)

ОПЫТ СТРАН БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ В СТИМУЛИРОВАНИИ РАЗВИТИЯ ЖЕНСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

МИРСАИДОВА Н. С.[1]

В наше современное время женщины активно работают наравне с мужчинами, развиваются и занимаются бизнесом. Вопросы о гендерном равенстве женщин и мужчин активно рассматриваются и обсуждаются в современном обществе. Особенно эта тема актуальна в странах постсоветского пространства, где роль женщины четко разграничена семьей и обществом.

В некоторых азиатских странах очень малая доля женщин занималась общественной деятельностью. Ментальность, традиции и исторический фактор препятствовали развитию женщин в различных сферах деятельности. Следует сказать, что в командно-административной экономике центральноазиатского региона, женщины, в основном, занимались воспитанием детей, сельскохозяйственной деятельностью, домом, двором (уход за скотом, если таковой имелся). Женщины были домохозяйками и их права были весьма ограничены.

Но после распада планового хозяйства, внутренняя политика стран изменилась и взяла направление демократического развития и правового равенства женщин как в социальной сфере, так в политической и экономической.

В условиях, происходящих в постсоветском пространстве современного радикального реформирования общественных отношений, коренным образом меняется и роль женщины в обществе, по-другому определяются ее социальные функции. Женщина активно вовлекается в различные виды жизнедеятельности, обусловленные потребностями рыночной экономики, в том числе, в систему предпринимательства.

Гендерный аспект современных рыночных экономических отношений приобретает особое значение в связи с тем, что женщины не только продолжают оставаться одним из решающих факторов общественного производства в целом, но и по причине того, что именно развертывание женского предпринимательства создает сегодня возможности для наращивания инновационного потенциала современной национальной экономики.

Основная цель женского предпринимательства – самореализация и приобретение высокого уровня независимости и выработка собственного пути социализации. Причины, обусловливающие производственно-трудовую активность женщин в современной рыночной экономике, в основном, связаны с фактором гендерной самореализации женщины, стремлением достичь независимого материального положения, профессионального уровня и социального статуса в целом. В этом, скорее всего, проявляется стремление женщины «перестать быть тенью мужчины» и иметь свою траекторию социальной эволюции.

Согласно данным, опубликованным в международном отчете «Глобальный мониторинг предпринимательства» в 2020 году, процент предпринимательской активности был значительно выше у женщин - предпринимателей, чем у

[1] **Адрес для корреспонденции:** Мирсаидова Нафисабону Сайфуллжоновна – доктор PhD Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. *Тел.:* 939770097.

мужчин [9]. Однако в «Национальной стратегии действий в интересах женщин до 2030 года» отмечается, что: «Женщины находятся в неравном положении по сравнению с мужчинами в сфере экономики. Доля женщин среди руководителей организаций различных форм собственности должно увеличиться к 2030 году. Недостаточная поддержка самозанятости и предпринимательской деятельности женщин, является ограничением для осуществления ими продуктивной экономической деятельности»[10] .

Как мы уже сказали, после распада планового хозяйства, внутренняя политика некоторых стран, в том числе и нашей страны, изменилась, и взяли курс направления на демократическое развитие и правовые основы равенства. В этом контексте, была поставлена задача: обеспечить собственный рынок труда квалифицированными кадрами, а также восстановить экономику страны после гражданской войны, это дал толчок усиленной подготовке специалистов разных сфер деятельности. Но тем не менее, менталитет и традиции воздвигали барьеры на пути становления женского предпринимательства. На данный момент женщины больше всего заняты в сфере образования, здравоохранения, сельского хозяйства, о чём свидетельствует нижеследующая статистика.

Таблица 1. [12]

Распределение численности женщин, выполняющих работу по найму по отраслям экономики Республики Таджикистан (*тыс. человек)*

	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021
Среднегодовая численность женщин (рабочих и служащих)	**456,2**	**549,6**	**448,8**	**494,5**	**414,5**	**526,8**	567,2	**573,5**
из них занято:								
в промышленности	101,9	79,7	44,1	33,2	22,3	18,2	20,1	20,6
в строительстве	14,0	10,8	3,9	3,2	2,5	2,4	2,3	2,7
в сельском и лесном хозяйстве	85,9	258,8	248,2	288,2	207,2	247,7	262,9	265,1
на транспорте и в связи	10,6	10,2	7,0	8,1	6,2	5,5	6,2	6,3
в торговле, общественном питании, снабжении, сбыте, заготовках	35,8	31,4	6,4	7,5	5,3	6,4	6,6	6,7
в других отраслях материального производства	5,5	2,8	1,4	1,7	1,5	2,3	2,4	2,5
в ЖКХ и в непроизводственных видах бытового обслуживания	14,4	6,5	6,0	7,6	10,0	17,6	18,1	18,3
в здравоохранении	66,7	60,2	41,3	46,6	48,2	66,7	78,5	81,3
в образовании	93,9	68,0	75,2	79,0	86,6	134,6	146,4	150,2
в культуре и искусстве	8,9	5,9	4,7	6,4	5,0	5,7	6,5	6,3
в науке и научном обслуживании	6,4	2,4	2,2	1,8	1,7	2,1	4,9	5,3
в кредитовании и государственном страховании	3,4	3,6	1,9	2,6	4,3	6,3	7,4	7,5
в аппарате органов управления	8,0	9,3	6,5	8,6	13,7	12,4	14,8	15,1

Источник: Статистический ежегодник: 30 лет независимости Республики Таджикистан

Как свидетельствуют данные таблицы, в годы независимости, в Республике Таджикистан среднегодовая численность женщин, работающих и служащих в экономке страны, существенно увеличилась, т.е. с 456,2 тыс. человек в 1991 году, до 573,5 тыс. человек к 2021 году, или более чем на 20 процентов. Больше всего численность выросла в сельском хозяйстве, примерно, более чем в 3 раза. В других сферах также имеются положительные результаты, в таких, как в образование, где за аналогичный период вырос на 16-17%. По этим данным рост хоть и не высокий, но все же среднегодовые темпы роста составили примерно 104,2%.

Однако в некоторых отраслях показатели динамики роста существенно снизились, в частности, в промышленности, где в 1991 году показатели составляли 101,9 тыс. человек, а к 2021 году- менее чем на 21 тыс. человек или сократилось почти в 5 раз. Это говорит о том, что необходимо государственное вмешательство в стимулирование женского распределения численности населения, выполняющего работу по найму в разных отраслях экономики страны.

Нужно сказать, что в современной рыночной экономике, женский рынок труда постепенно расширяется. Во всех странах постсоветского пространства опыт развития женского рынка труда отличается, так как странами были использованы разные методы. А также само законодательство, касающееся экономического развития страны и роли женщины в ней, также отличается.

Так как объект и предметом исследования данной статьи является опыт ближнего зарубежья в развитии женского предпринимательства, то мы сочли уместным рассматривать опыт некоторых стран постсоветского пространства в повышении роли женщин в развитии экономики на основе предпринимательской среды.

Предпринимательская деятельность женщин – относительно новое явление в социально-экономическом развитии **России,** поэтому данное явление находится на стадии постоянного развития и изучения.

Структура российского предпринимательства имеет ярко выраженный гендерный дисбаланс: доля предпринимателей-мужчин составляет 55,9%; доля женщин в общем объеме предпринимателей, находящихся в начале бизнес-карьеры, достигает 47%, а среди устоявшихся предпринимателей – 44%. За последнее десятилетие наблюдается скачкообразное изменение показателей вовлеченности женщин в сферу предпринимательства: снижение в 2012 и 2014 гг., повышение в 2013 и 2016 гг. с последующим спадом к 2018 и 2020 гг., что не в последнюю очередь может быть обусловлено влиянием гендера на развитие бизнеса: мужчины более склонны к рискованному предпринимательскому поведению, инициированию стартапов, несмотря на кризис, в то время как женщины чаще вовлечены в устоявшийся бизнес, предпочитают работу по найму открытию собственного бизнеса в экономически нестабильные периоды, это доказывает актуальность выбранной темы.

В целях активной популяризации бизнес - деятельности среди женщин, создания новых и масштабных успешных проектов женщин-предпринимателей, разработки и реализация программ поддержки мам, занимающихся бизнесом, обеспечения их доступа к информации, рынку, образованию и финансам в рамках общероссийской общественной организации малого и среднего предпринимательства «Опоры России» в 2015 году, учрежден Комитет по развитию женского предпринимательства.

Комитет по развитию женского предпринимательства реализует комплексную программу поддержки женских предпринимательских инициатив.

Также комитет развивает деятельность в таких направлениях, как Законодательная и экспертная работа, образовательные программы, популяризация и тиражирование международной деятельности и финансовые программы.

Совместные проекты, которые реализует Комитет с органами власти и институтами развития малого и среднего бизнеса:

- Федеральный образовательный проект «Мама-предприниматель», реализуемый совместно с Корпорацией МСП;
- Проект по развитию женского предпринимательства, разработанный «ОПОРОЙ РОССИИ», по решению Председателя Совета Федерации Матвиенко В.И. включен в Национальную стратегию в интересах женщин на 2017 - 2022 гг.
- Учреждена рабочая группа по развитию женского предпринимательства при поддержке Совета Федерации РСФСР;
- Реализована инициатива «ОПОРОЙ РОССИИ» по созданию Первого международного конкурса женских предпринимательских проектов АТЭС APEC BEST AWARD совместно с Минэкономразвития РФ;
- Разработан первый системный инструмент оценки развития женского предпринимательства в РФ (индекс WBI) совместно с АСИ.

С 2015 года в России проводится регулярное исследование деловой и социальной среды для развития женского бизнеса и формируется «Индекс женского предпринимательства» (Women Business Index, WBI) [8].

WBI (Women Business Index) – показывает уровень благоприятствования деловой и социальной среды для развития женского предпринимательства в России. Индекс строится по трем ключевым показателям, которые отражают отношение общества к предпринимательству (макроуровень – культура предпринимательства), экономические условия и инфраструктуру (экосистема) и личные качества и таланты (микроуровень). Свою оценку предпринимательской среды дают женщины, которые уже руководят/владеют бизнесом, и те, которые работают по найму или временно не работают. Такой подход позволяет получить комплексную оценку деловой среды. Индекс женского предпринимательства демонстрирует устойчивость, показатель не изменился по сравнению с 2018 годом (см. рис 1)

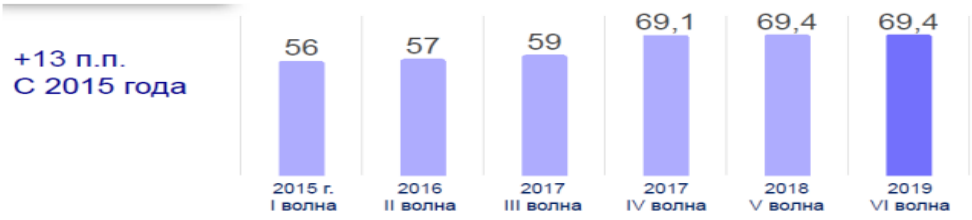

Рис. 1. Динамика WBI (Women Business Index) в России

(+13 п.п. – производственный потенциал)

По данным «Опоры России» и НАФИ, в сфере социального предпринимательства доля женщин в полтора раза выше, чем в классическом коммерческом бизнесе. Отмечается, что более 60% заявок на этот конкурс поступает именно от женщин-предпринимателей [7]. По данным Минэкономразвития Российской Федерации, благодаря, запущенным женщинами, проектам, создано более 2,5 тысяч рабочих мест, причем десятая их часть — это рабочие

места для людей с ограниченными возможностями здоровья. Такие «бизнесвумен» во многом выполняют государственные задачи по социальной поддержке граждан.

Интеграция **Республики Казахстан** в общемировые экономические процессы требует более активного участия женщин в экономической жизни страны. Самостоятельным фактором гендерного освобождения женщин в сфере экономики становится предпринимательство. Общество обновляется и демократизируется, поэтому поощряется развитие предпринимательства. Это - основной ресурс развития реального сектора экономики.

Проблема становления женского бизнеса в Республике Казахстан обозначилась за последние годы весьма существенно, и продолжает оставаться актуальной, так как женщина, несмотря на более чем семидесятилетний период утверждения равноправия мужчины и женщины, остается в плену традиционного стереотипа о вторичной ценности деловой карьеры и ограниченных пределах такой карьеры.

В настоящее время в Казахстане женщинам принадлежат мелкие предприятия. К сферам с наибольшей долей женщин можно отнести гостиницы и рестораны (63%), торговлю (59%), коммунальные, социальные и персональные услуги (59%) и сельское хозяйство (53%). В рамках специального проекта в Астане было проведено исследование о том, какие же профессии востребованы в данной кризисной ситуации. Анализ исследования показал, что наиболее востребованными оказались профессии: няня — домашний воспитатель, няня-гувернантка, пекарь-кондитер, домработница-горничная, официант [5].

В Казахстане на сегодняшний день сформирована комплексная система поддержки женского предпринимательства, которая включает меры финансового характера и меры сервисной поддержки. Развитие женского бизнеса в республике осуществляется через государственные программы, соглашения между правительством и международными институтами развития: ЕБРР, ПРООН, Всемирный банк, ООН Женщины и др. Основной инструмент женского предпринимательства – это Единая программа поддержки и развития бизнеса «ДКЗ 2020» [4].

Среди всех предприятий малого бизнеса, возглавляемых женщинами, доля предприятий с численностью сотрудников до 20 человек, составляет порядка 75 %, с численностью от 21 до 100 человек – 18 %, более 100 человек – 6 %.

Обобщая обзор тенденций женского предпринимательства в Казахстане, можно сказать, что его развитие несет специфические черты, сформированные исторически наследием и национальной спецификой. Женский труд и предпринимательство в Казахстане обладают особенностями, требующими специального изучения, в том числе в разрезе сфер деятельности и регионов страны.

Правительством Азербайджанской Республики приняты ряд мер по созданию благоприятной налоговой среды для субъектов МСП (малое и среднее предпринимательство), улучшению доступности кредитования, развитию системы безналичных цифровых платежей, стимулированию производства потребительских товаров и сельскохозяйственной продукции. Создано Агентство развития малого и среднего бизнеса, в структуру которого входят дома, центры и фонды развития МСП и государственно-частного партнерства. Эти структуры предоставляют более 100 видов информационных, финансовых, юридических и других услуг, а также тренинги силами более 30 организаций. Таким образом обеспечиваются поддержка проектов МСП, доступ к финансам, создание и управление центральной базой государственно-частного партнерства.

Увеличение экономических инициатив женщин в Азербайджане, их представительство в широком диапазоне социально-экономического развития малых и средних предприятий, а также с точки зрения занятости является очень важным.

Оценка развития бизнеса в Азербайджане показывает, что за период последних лет женщины вносят большой вклад в сферу предпринимательства. Женское предпринимательство сейчас в Азербайджане вышло на высокий уровень. Правительство поддержало женщин, занимающихся бизнесом.

Помимо проведения подобной пропагандистской деятельности, были созданы неправительственные, общественные организации по оказанию помощи женщинам-предпринимателям в регионах. Сейчас в Азербайджане работают обширное количество женщин-предпринимателей, руководящие целой фабрикой, фирмой или крупными сферами услуг.

В Азербайджане в настоящее время 143 тысячи женщин-предпринимателей. В нынешних условиях рыночной экономики, когда страна перешла на новую модель экономического развития, роль женщин возрастает.

Существующие в **Узбекистане** условия и перспективы развития делового климата существенно отражаются на развитии женского предпринимательства, которое является важным фактором обеспечения экономического роста государства.

Важной составной частью частного бизнеса Узбекистана является женское предпринимательство. С 2019 года в Узбекистане внедрено гендерное финансирование для женщин, выразивших желание заниматься предпринимательской деятельностью [1].

Женщины Узбекистана составляют достаточно активную часть в малом предпринимательстве, способствуют развитию экономики в области торговли, услуг, мелкотоварного производства, вносят ощутимый вклад в обеспечение трудоустройства.

Существенна роль женского предпринимательства в обеспечении рабочих мест, что является одним из приоритетных направлений в экономическом развитии.

Принимая во внимание растущую роль женщин в обеспечении благосостояния семьи, с одной стороны, и их предпринимательский потенциал с точки зрения вклада в экономику, с другой, необходимо осуществление последовательных и эффективных мер со стороны центральных и местных органов власти по созданию благоприятной среды для экономической деятельности женщин, включая доступ к информационным, образовательным и финансовым ресурсам.

В данное время в Узбекистане развитие малого бизнеса и частного предпринимательства – одно из главных направлений структурных преобразований в экономике страны. Этот сектор не только основной участник формирования внутреннего валового продукта, но и важное звено занятости, источник доходов и роста благополучия населения.

Однако следует учитывать, что карантинные ограничения не позволили провести классическое социологическое исследование на основании анкетного опроса в формате «интервьюер-респондент» и оно было проведено в формате телефонного опроса. Поэтому настоящее исследование не дает полной картины ситуации в данной сфере:

47,2% респондентов ведут бизнес в промышленной сфере;

20,9% - в сфере услуг;

13,6% - в сельском хозяйстве;

12,3% - в торговле;

6% - в других [13].

Раньше становление частного бизнеса **женщин в Таджикистане** шло медленно, наталкиваясь на множество социальных, экономических и юридических барьеров. Женщина как субъект предпринимательской деятельности, сталкивалась с особым классом социальных проблем: конфликты ролей, выполняемые в общественной и частной жизни, массовое сознание, деформирование в сторону патриархата и другое. Неизбежная, при переходе к рыночной экономике, структурная перестройка, требует пересмотра концептуальных и методологических подходов к формированию женского предпринимательства. Речь идет о создании благоприятных условий для раскрытия творческого потенциала женщин.

В годы независимости в Таджикистане значительно сократилась государственная торговля, приоритетной стала частная торговля. Розничный товарооборот в частном секторе в 2020 году составил более 27024,8 млн. сомони, что составило 98 процентов всего товарооборота в стране. Больше всех в частном секторе женщины заняты в Согдийской области – 7 474 чел., или 36,6 процента от общего количества женщин – предпринимателей республики. В столице их число достигает 7 182 человек, или 35,1 процента, в Хатлонской области - 2 726 – 13,3 процента, в РРП – 2 848 – 13,9 процента, в ГБАО – 228 – 1,1 процента [12].

В первую очередь большинство таджикских женщин идут в сферу бизнеса для того, чтобы улучшить материальное благосостояние своих семей. Занятие бизнесом - очень трудное дело, ибо человек сталкивается с множеством барьеров и с различными стереотипами [3]. В Республике Таджикистан к концу 2020 года предпринимательской деятельностью занимались свыше 345 тысяч граждан, каждый четвертый из них (более 80 тысяч) – женщина [7].

С целью привлечения женщин в сферу бизнеса, принимаются меры на государственном уровне. Место и роль женщины в развитии общества, в частности, в сфере малого предпринимательства, высоко оцениваются Президентом республики Эмомали Рахмоном.

Так, во время его встречи с предпринимателями страны, им был поднят целый ряд вопросов, связанных с преодолением барьеров в деле развития предпринимательства и его государственной поддержки. Были сняты бюрократические барьеры при регистрации, упрощена система налогообложения, наведен порядок в выдаче патентов, сокращено количество проверок, введена книга регистрации проверок объектов малого предпринимательства и др [2].

Становлению и развитию женского предпринимательства способствовало принятие таких документов как: Семейный кодекс Республики Таджикистан, Указ Президента Республики Таджикистан «О мерах по повышению положения женщин в обществе» от 3 декабря 1999 года №5, Закон «О государственных гарантиях равноправия мужчин и женщин и равных возможностей для их реализации», который подписан Президентом Республики Таджикистан 1 марта 2005 года за №89, постановления Правительства Республики Таджикистан о Государственной программе Республики Таджикистан «Упорядочение семьи и права», «Основные направления государственной политики по обеспечению равных прав и возможностей для женщин и мужчин в Республике Таджикистан на 2001-2010 годы» от 8 августа 2001 года №391, «Воспитание, подбор и расстановка руководящих кадров Республики Таджикистан из числа способных женщин на 2007-2016 годы» от 1 ноября 2006 года № 496.

В Республике Таджикистан, за годы независимости для женского бизнеса созданы хорошие условия. Сегодня женщина – предприниматель имеет свободный доступ к статотчетности, информационной базе, саморазвитию и самосознанию своих прав и, как было отмечено выше, больше половины аграрных производителей составляют сельские женщины- предприниматели, которые заняты производительным фермерским трудом. «В Таджикистане

осуществляется свыше 300 проектов и программ для обучения женщин малому и среднему бизнесу, более 200 организаций гражданского общества работают в сфере развития женского предпринимательства» [11].

Из вышеизложенного вытекает, что потребность рынка труда на период до 2020 года тесно зависит от экономической политики государства. По прогнозам демографии, ежегодно около 300 – 350 тысяч человек вливаются в рынок труда и больше половины из них – женщины. Политика занятости населения отчетливо требует способствовать созданию благоприятной среды на рынке труда для развития женского предпринимательства, развивать малый и средний бизнес, гендерное равноправие, инновации, привлекать как можно больше инвестиций и уделять особое внимание созданию новых рабочих мест.

В условиях формирования рыночных отношений, женщины активно вовлекаются в систему предпринимательства. Увеличение числа женщин-предпринимательниц, женщин, входящих в состав советов директоров крупных компаний или женщин-менеджеров, происходит довольно стремительно. Женщина-предприниматель, в условиях рыночных отношений, составляет мужчине все большую конкуренцию.

Основываясь на вышесказанном, можно сделать несколько выводов, но главный из них: женщины-предприниматели подтвердили свое умение руководить и показали, что могут внести значительный вклад в дело возрастания благосостояния народа. Они играют важную роль в решении экономических, социальных вопросов, в укреплении здорового общества, а также служат примером реализации гендерной политики государства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Артыкова Д.А. Формирования занятости населения в Республике Узбекистан. – Ташкент, Фан. 2020. – С. 166.
2. Асроров И.А., Бобокалонов О.К., Каримова М.Т., Муминова Ф.М. Стратегия развития
3. Бобосадыкова Г.Б., Шамсиев К.Б. Проблемы участия женщин в предпринимательстве Таджикистана. –Душанбе, 2006. - 120 с.
4. Единая программа поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса 2020». Business.gov.kz. [Электронный ресурс]. URL: https://business.gov.kz/ru/businesssupportprograms/detail.php?ID=51798.
5. Женщина: и очаг, и дело. Деловой Казахстан (Алматы), № 9 (306), 08.03.2012 /Мурат Омиралиев/ http://www.damu-komek.kz/1247
6. Женщины и мужчины России, 2016. М.: Федеральная служба государственной статистики (Росстат). Стат. сб. 2016.
7. Женщины-предприниматели в Таджикистане: между семьей и бизнесом //www.dw.de/dw/ article/016229661, 00.html
8. Индекс предпринимательской активности женщин. Комитет по развитию женского предпринимательства «ОПОРЫ РОССИИ» [электронный ресурс]. URL: womanopora.ru/proekty/ indeks-zhenskojpredprinimatelskoj-aktivnosti-(wbi)/ (дата обращения: 09.03.2020).
9. Международный отчет «Глобальный мониторинг предпринимательства»// Высшая школа менеджмента/Санкт-Петербургский государственный университет; https://gsom.spbu.ru/images/cms/menu /otchet_cor1_rgb.pdf.
10. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. – Душанбе. 2016.
11. Рахимзода С. Бизнесом занимаются только самоутверждённые люди//http: vecherka.tj/porrait/ srahimzoda-biznesom-zanimayutsya-tolko-samoutverzhdyonny-e
12. Статистический ежегодник: 30-лет независимости Республики Таджикистан. –Душанбе. ГУАСПРТ, 2021. – С. 165; Таджикистан в цифрах: статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе. ГУАСПРТ, 2022. – С. 118.

ТАҶРИБАИ МАМЛАКАТҲОИ ХОРИҶИИ НАЗДИК ДАР БОРАИ ХАВАСМАНДГАРДОНӢ ИНКИШОФИ СОҲИБКОРИИ ЗАНОН

МИРСАИДОВА Н. С.

Дар мақола таҷрибаи пешқадами кишварҳои хориҷи наздик вобаста ба ҳавасмандгардонӣ ва рушди соҳибкории занон дар иқтисодиёти миллӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Аз ҷумла, муаллиф баъзе шартҳои таҷрибаи бархе давлатҳои мустақилро ҳамчун асоси худшиносӣ ва ба даст овардани сатҳи баланди рушд дар низоми субъектҳои муносибатҳои гендерӣ дар шароити муосир муайян намуда, баъзе камбудиҳоро дар самти ҳавасмандгардонӣ ва рушди соҳибкории занон дар иқтисодиёти миллӣ мушаххас сохтааст. Ҳамчунин дар ин мақсола самтҳои афзалиятноки танзими занон дар соҳаи соҳибкорӣ муайян карда шуда, барои ҳифзи соҳибкории гендерии хусусӣ дар сатҳи давлат тадбирҳои асосӣ андешида шудаанд. Ҳамзамон ҳавасмандии баланди занон ба меҳнати пурсамар дар давлатҳои рӯ ба рушд омӯхта шуда, имконнопазирии татбиқи неруи шахсии бидуни маълумот ва ғайра объективона баҳо дода шудааст.

Калидвожаҳо: соҳибкории занон, фаъолияти иҷтимоию иқтисодӣ, тиҷорати хурд ва хусусӣ, кишоварзӣ, соҳаи хизматрасонӣ.

ОПЫТ СТРАН БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ В СТИМУЛИРОВАНИИ РАЗВИТИЯ ЖЕНСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

МИРСАИДОВА Н. С.

В статье расмотрены передовой опыт стран ближнего зарубежья в стимулировании и развитии женского предпринимательства в национальной экономике. В частности, автором отождествлены предпосылки опыта некоторых стран независимых государств, как основа самореализации и приобретения высокого уровня развития в системе субъектов гендерных отношений в соврменных условиях, выявлены некоторые недостатки по

стимулированию и развитию женского предпринимательства в экономике страны, определены приоритетные направления по регулированию женщин в сфере бизнеса, предприняты ключевые меры по защите частного гендернего предпринимательства на уровне государства, изучено высокая мотивация женщин к производительному труду в развивающих странах и объективно оценено невозможность реализации личностного потенциала без образования и т.д.

Ключевые слова: женское предпринимательство, социально-экономическая активность, малый и частный бизнес, сельское хозяйство, сфера услуг.

EXPERIENCE OF THE NEAR FOREIGN COUNTRIES IN STIMULATION DEVELOPMENT OF WOMEN'S ENTREPRENEURSHIP
MIRSAIDOVA . N. S.

The article examines the best experience of neighboring countries in stimulating and developing women's entrepreneurship in the national economy. In particular, the author identified some background for the experience of some of independent countries as the basis for self-realization and acquiring a high level of development in the system of subjects of gender relations in modern conditions, identified some shortcomings in stimulating and developing women's entrepreneurship in the country's economy, identified priority areas for regulating women in business, have been taken key measures to protect private gender entrepreneurship at the state level, the high motivation of women for productive work in developing countries has been studied and the impossibility of realizing personal potential without education has been objectively assessed, etc.

Key words: women's entrepreneurship, social and economic activity, small and private business, agriculture, service sector.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК – 338 (575.3)

ПОТЕЦИАЛ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА: СОДЕРЖАНИЕ И РОЛЬ В РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ

АЛИМАТОВА У.Н.[4]

Как свидетельствует мировая практика, именно предпринимательство выступает основой и неотъемлемым компонентом экономической системы любого развитого государства. Состояние предпринимательского сектора, возможности его качественного и количественного роста обусловлены структурой, величиной и условиями формирования предпринимательского потенциала. Степень реализации последнего является объективным отражением уровня социально-экономического развития общества и его важнейшей составляющей – предпринимательской системы.

В современной экономике Республики Таджикистан вопросы развития предпринимательства стоят на первом плане. Так как предпринимательство стало ключевым сегментом современной экономики республики, в котором сосредоточено значительная часть национальных экономических ресурсов. В сфере частного предпринимательства находятся около 80% действующих предприятий страны, более 300 тыс. индивидуальных предпринимателей осуществляют свою деятельность, в том числе 73тыс. женщин. Основная часть ВВП производится в результате предпринимательской деятельности. В развитых странах предпринимательство признано движущей силой экономики государств, а степень её развития зависит от реализации предпринимательского потенциала.

Четкая трактовка и теоретическое осмысление определения предпринимательского потенциала позволят разобраться в его роли в развитии регионов. Многие исследователи проявляют к этой теме значительный интерес, однако, однозначного понятия предпринимательского потенциала пока не сформулировано. При этом учеными признается, предпринимательский потенциал является сложной экономической категорией, изучение которой крайне важно с точки зрения оценки резервов развития предпринимательства. Последнее в свою очередь выступает результатом реализации рассматриваемого потенциала, источником экономического роста, укрепления национальной экономической системы в целом.

Адрес для корреспонденции: Алиматова У.Н.[4] Худжанского государственного университета имени акад. Б.Гафурова

Это понятие составное, представляющее собой связку из двух самостоятельных категорий «предпринимательство» и производное от него «предпринимательский» и «потенциал». Центральное место в этой связке занимает категория «предпринимательство». Обращаясь к научным исследованиям, можно найти отражение самых различных аспектов предпринимательства в работах зарубежных и отечественных авторов.

Согласно Шумпетеру предприниматели не образуют ни особой профессии, ни отдельного класса. Их предназначение в экономике – выполнять определенную – инновационную – функцию. Такая функция тесно связана с особенностями личности предпринимателя – специфической мотивацией, своеобразным интеллектом, сильной волей и развитой интуицией. Предприниматель должен постоянно преодолевать инерцию, в том числе собственную, связанную с его привычками и укоренившимися традициями. После Шумпетера предпринимательская способность стала рассматриваться как особый специфический вид ресурса хозяйственной деятельности [9; 10].

Именно в этот период большое внимание начинает уделяться набору личностных качеств предпринимателя. В своих работах А. Маршалл и его последователи, отмечая значимость организаторской функции, пришли к выводу, что не каждый может быть предпринимателем, так как для этого необходимы определенные предпринимательские способности.

Понятие «предпринимательство» в Законе Республики Таджикистан «О государственной защите и поддержке предпринимательства в Республике Таджикистан» трактуется так: «самостоятельная деятельность, осуществляемая на свой страх и риск лицами, зарегистрированными в порядке, установленном законодательством Республики Таджикистан, направленная на получение прибыли от использования имущества, производства, реализации товара (выполнения работ или оказания услуг)».

Анализ трактовки понятия «предпринимательство» зарубежных и отечественных авторов позволяет сделать заключение, что предпринимательство – это деятельность, осуществляемая предпринимателем, который обладает определенными качественными характеристиками, которые позволяют реализовывать предпринимательские способности. К таким качествам аналитики относят, в частности, следующие способности: принимать нестандартные решения в стандартных и особенно в неопределенных ситуациях; генерировать новые бизнес-идеи и оценивать их перспективность с точки зрения коммерческой целесообразности; оценивать рыночную конъюнктуру с позиции получения дополнительной прибыли; анализировать информацию и делать правильные выводы с позиции рыночной конъюнктуры.

Таким образом, XX – начало XXI века становятся эпохой, когда предпринимательство начинает активно отождествляться с личностью предпринимателя. В это время начинается активное изучение предпринимательства на разных уровнях (личность, организация, регион, страна и др.). Появляется дифференциация понятия на несколько видов: как экономическая категория, как метод хозяйствования, как особый тип мышления, более того, наблюдается тенденция к изучению взаимосвязи и взаимного влияния предпринимательства разных уровней.

Рассмотрим категорию «потенциала». Потенциал происходит от латинского «potentialis» – могущий, буквально могущий быть.

Употребление термина «потенциал» в науке впервые встречается еще в философии Аристотеля, который рассматривал акт и потенцию, как основу онтологического развития. Согласно его теории, бытие делилось на «потенциальное» и «актуальное», а становление (развитие) представлялось как переход от первого ко второму. При этом, потенциал рассматривался как способность вещи быть не тем, что она есть, что позволяло соотнести актуализацию и движение. В то же время, потенция объяснялась Аристотелем, как начало изменения вещи, способность движения и возможность осмысления этого движения. Он утверждал, что существуют следующие виды потенциала: переход в иное состояние и сохранение своего состояния неизменным. То есть, потенциал в философском смысле — способность чего-либо перейти в новое состояние, которая может быть реализована или нет.

В «Большой Советской Энциклопедии» термин «потенциал» определяется как «средства, запасы, источники, имеющиеся в наличии и могущие быть мобилизованы, приведены в действие, использованы для достижения определенных целей, осуществления плана; решения какой-либо задачи; возможности отдельного лица, общества, государства в определенной области». В «Словаре русского языка» С. Ожегова потенциал определяется как «физическая величина, характеризующая силовое поле в данной точке», а также как «степень мощности в каком-нибудь отношении, совокупность средств, необходимых для чего-нибудь» [7; 8].

Современная наука заимствовала термин «потенциал» из физики, где он определяет количество энергии, которую накопила система и которую она способна реализовать в работе.

Эти и другие определения понятия «потенциала» какого-либо объекта, встречающиеся в различных публикациях, позволяют выделить в методологическом плане два его основных аспекта, раскрывающих

сущность данного понятия и определяющих уровень потенциала объекта. Во-первых, потенциал объекта представляет собой его фактически реализуемые способности в каком-либо отношении. Во-вторых, потенциал объекта представляет собой его скрытые потенции, которые могут быть практически реализованы при определенных условиях и в определенных обстоятельствах. Потенции могут превратиться в реальные возможности только в процессе экономической деятельности. Совокупность реальных способностей и скрытых потенций объекта определяют интегральный уровень его потенциала.

В следующем подходе к трактовке понятия «предпринимательский потенциал», как набор качеств и характеристик, навыков и умений, а также желаний и намерений личности, толкающих ее заняться предпринимательской деятельностью. По нашему мнению, это узкое понятие предпринимательского потенциала, так как реализовать предпринимательские способности человек может только в социально-экономической среде, так как сам является частью этой среды [6].

Мы считаем, что более полное определение предпринимательского потенциала отражено в подходе, рассматривающим предпринимательский потенциал «как многоуровневую систему ресурсов и реальных возможностей ведения бизнеса, которые могут быть реализованы через осуществление рисковой, инновационной деятельности и организацию благоприятной предпринимательской среды с целью обеспечения социально-экономической эффективности функционирования бизнес-сферы». В данном определении понятия «предпринимательский потенциал» выделяются уровни предпринимательского потенциала, что является важным для исследования этой категории. Разные уровни (индивид, предприятие, отрасль, регион) находятся в тесной иерархической зависимости, каждый из них является базисом для последующего, и испытывает влияние вышестоящих [5].

Теоретический анализ научной литературы по вопросам предпринимательского потенциала позволил сформулировать авторское видение сущности предпринимательского потенциала региона.

Иначе говоря, потенциал характеризует реальные (а не теоретические) возможности, которые в настоящее время не могут быть реализованы в силу тех или иных причин и/или отсутствия соответствующих условий. Для предпринимательской деятельности в качестве таких условий выступает предпринимательская среда. Отсюда предпринимательскую среду, на наш взгляд, можно представить как отражение совокупности реальных условий и возможностей для занятия предпринимательской деятельностью, которые уже реализованы сегодня. Предпринимательский же потенциал, по-нашему мнению, необходимо рассматривать как совокупность реальных возможностей ведения бизнеса, которые могут быть реализованы через обеспечение благоприятного предпринимательского климата.

Проведенное исследование теоретического задела по вопросам предпринимательства позволяет сделать вывод, что внимание научного сообщества к понятию предпринимательского потенциала явилось неизбежным следствием эволюции самого понятия предпринимательство. Более того, эволюция предпринимательского потенциала неразрывно связана с развитием исходного понятия предпринимательство и переживает те же этапы. При этом, скорость развития исследуемой категории значительно выше чем у исходных категорий. Это обусловлено в первую очередь, вызовами современной экономики, которые стимулируют ускоренное развитие исследования предпринимательского потенциала, как самостоятельной дефиниции. Причина — остро стоящая проблема повышения предпринимательской активности населения и развития предпринимательского потенциала, как его исходной. Также немаловажную роль в эволюции научной категории «предпринимательский потенциал» играет накопленный опыт развития понятий предпринимательство и потенциал в отдельности. А именно, траекторию развития предпринимательского потенциала можно охарактеризовать, как движение по спирали. Предыдущими витками являются пути развития исходных понятий потенциал и предпринимательство, они находит свое отражение в следующем, более крутом, витке, характеризующем эволюцию предпринимательского потенциала, как самостоятельного понятия [3; 4].

Устойчивое развитие социально-экономических систем регионов во многом обеспечивается благодаря сохранению и развитию действующего предпринимательства, выполняющего особые социально-экономические функции, поскольку большинство новых рабочих мест создается именно в этой сфере. Однако, существующие проблемы не позволяют в полную мощь использовать предпринимательские возможности. О наличии существенных проблем при ведении предпринимательской деятельности в контуре сложившейся региональной деловой среды свидетельствует, в частности, показатель индекс демографии предпринимательства, отрицательная динамика которого указывает на угасание предпринимательских процессов в регионе. Степень развития предпринимательства региона зависит от формирования и реализации предпринимательского потенциала. В данном аспекте нами выделены две составляющие потенциала предпринимательства: реализованная действительность и реальные возможности. Другими словами, потенциал предпринимательства региона — это единство реализованного потенциала и не реализованного

потенциала. Поэтому перед региональной властью встает задача поиска и внедрения новых способов управления развитием двух составляющих потенциала предпринимательства региона. Относительно развития второй составляющей потенциала предпринимательства необходима мотивация, то есть совокупность движущих сил и условий, побуждающих потенциальных предпринимателей к осуществлению определенных действий в интересах развития предпринимательства региона [1, с.100].

По нашему мнению, стратегическое управление развитием потенциала предпринимательства, разрабатываемые мероприятия должны учитывать региональные особенности предпринимательства и все многообразие взаимоотношений и связей между различными элементами и процессами региональной предпринимательской системы. Построение эффективных моделей управления развитием предпринимательства на региональном уровне нужен новый подход к исследованию особенностей развития предпринимательства, в основе которого должна лежать необходимость учета окружающей среды, в контуре которой происходит непосредственное развитие потенциала предпринимательства.

В связи, с чем основное внимание уделено внешним факторам, формирующим окружающую среду предпринимательства региона, в контуре которой генерируются, и развивается потенциал предпринимательства.

Предпринимательская система региона развивается не просто под влиянием набора определенного количества факторов, а под сложной совокупности взаимодействующих взаимовлияющих друг на друга объективных и субъективных факторов, которые могут либо позитивно, либо негативно влиять на развитие реального и перспективного потенциала предпринимательства.

В предпринимательстве выделены ключевые факторы успешной экосистемы предпринимательства. Первым фактором формирования успешной экосистемы, позволяющей развиваться действующему потенциалу предпринимательства и создающим стимулирующие условия для развития перспективного потенциала, выделена – политика в отношении предпринимательства. В данную составляющую включаются:

• правила и нормы, регулирующие предпринимательство;

• нормативно-правовая база;

В мае 2002 года принят Закон РТ «О государственной защите и поддержке предпринимательства в Республике Таджикистан». Закон регулирует общественные отношения, связанные с государственной защитой, поддержкой и развитием предпринимательства в Республике Таджикистан и обеспечивает государственную гарантию деятельности субъектов предпринимательства. В последней редакции Закон РТ «О государственной защите и поддержке предпринимательства в Республике Таджикистан» от 02.01.2020г.№1684 определены виды субъектов предпринимательства в зависимости от годового валового дохода (малые, средние, крупные), отражены права и ответственность субъектов предпринимательства, предусмотрены основные направления государственной поддержки предпринимательства [2].

Для непосредственного решения имеющихся проблем и вопросов, принятия своевременных мер по устранению препятствий на пути развития предпринимательства, в стране был создан Совет по развитию предпринимательства и улучшению инвестиционного климата. Государственное финансовое участие в развитии потенциала предпринимательства «осуществляется путем выдачи государственных грантов для организации и реализации социально значимых проектов в отраслях экономики, реализации инвестиционных программ, частичного гарантирования кредитов субъектов предпринимательства за счет Фонда государственной поддержки предпринимательства» [2].

Процессы государственной регистрации создания, реорганизации и ликвидации субъектов предпринимательства регулируются Законом РТ «О государственной регистрации юридических лиц и индивидуальных предпринимателей» от 19 мая 2009 года №508. Помимо этого, законом введена государственная регистрация по принципу «единое окно», т.е. без проведения правовой экспертизы документов, представленных будущими предпринимателями. В 3 июля 2012 года был принят Закон РТ «О моратории на проверки деятельности субъектов предпринимательства в сферах производства» № 859. В результате этого предпринимателям была предоставлена возможность активнее развивать свою деятельность [2].

Таким образом, с начала проведения экономических реформ поддержка предпринимательства в Республике Таджикистан декларирована как приоритетная задача экономической политики. Государство несет прямую ответственность за жизнеспособность и эффективность национальной экономики, элементом которой является сфера предпринимательства.

С точки зрения финансового фактора важно рассмотреть полный спектр финансовых услуг, которые доступны реальным и потенциальным предпринимателям:

• наличие бизнес-ангелов, венчурных фондов;

• возможность получать кредиты и микрозаймы.

Для Республики Таджикистан понятие бизнес-ангела является сравнительно новым. Бизнес-ангел или неформальные частные инвесторы, дающие финансовую и экспертную поддержку компаниям на ранних этапах развития [10]. Развитие данного направления достаточно важно для нашей страны. Так как, зарубежный опыт и многочисленные исследования показывают, что прорывы в экономике обеспечиваются в основном предприятиями малого и среднего предпринимательства. Однако, начинающие предприниматели на этапе создания бизнеса чаще всего нуждаются в дополнительном финансировании. Инвестиции от неформального инвестора обладают двумя преимуществами получение необходимого объема финансирования, но приход в команду компетентного участника, обладающего объективной точкой зрения на бизнес и рыночную ситуацию в целом. Поскольку бизнес-ангелами, как правило, становятся бывшие успешные предприниматели с хорошим бизнес-опытом. Инвестируя собственные средства, бизнес-ангелы заинтересованы в успешном функционировании предприятия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / Пер. с англ. 4-е изд. – М.: Дело ЛТД, 1994. – 720 с.
2. Закон РТ «О государственной защите и поддержке предпринимательства в Республике Таджикистан» в редакции от 02.01.2020г.№1684. Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. Режим доступа: https://medt.tj/ru/
3. Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М.: Дело, 1999. – 192 с.
4. Лапуста. М.Г. Предпринимательство. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 486 с.
5. Найт Ф.Н Риск, неопределенность и прибыль. – М.: Инфра-М, 2005. – 234 с.
6. Сей Ж.Б. Трактат о политической экономии. - М.: Экономика, 1986. – С. 148-149.
7. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. - М.: Наука, 1993. – С.87-97.
8. Хайек Ф. Конкуренция как процедура открытия // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1989. – № 12. – С. 5-14.
9. Хизрич Р., Питерс М. 'Предпринимательство или как завести собственное дело и добиться успеха' – М.: Прогресс-Уневерс, 1991 – С.24-30.
10. Хизрич Р., Питерс М. 'Предпринимательство или как завести собственное дело и добиться успеха' – М.: Прогресс-Уневерс, 1991 – С. 26-32.
11. https://ru.wikipedia.org/wiki/

ПОТЕЦИАЛ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА: СОДЕРЖАНИЕ И РОЛЬ В РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ

АЛИМАТОВА У.Н.

В этой статье рассмотрены проблемы формирования и реализации предпринимательского потенциала в отечественной теории и практике. Различия подходов к определению понятия сопряжены с тем, что в зависимости от контекста исследования его характеризуют по-разному. Поэтому каждое из приведенных определений имеет право на существование. При этом необходимо отметить, что рассматривая предпринимательский потенциал, как специфический трудовой потенциал, занимающийся предпринимательской деятельностью не совсем корректно, так как не учитывается остальная часть населения, которая могла бы, но по каким-то причинам не занимается предпринимательской деятельностью. По нашему мнению, для формирования потенциала большой интерес представляют те, кто может и готов пополнить предпринимательское сообщество.

Ключевые слова: потенциал, развитие, эффективность, региональная экономика, предпринимательство.

ПОТЕНСИАЛИ СОҲИБКОРӢ: МАЗМУН ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ МИНТАҚАҲО

АЛИМАТОВА У.Н.

Дар ин мақола масъалаҳои ташаккул ва татбиқи иқтидори соҳибкорӣ дар назария ва амалияи ватанӣ баррасӣ шудааст. Тафовути бархурдхо ба таърифи мафхум бо он алокаманд аст, ки вобаста ба контексти тахкик он бо тарзхои гуногун тавсиф мешавад. Аз ин рӯ, ҳар яке аз таърифҳои дар боло зикршуда ҳуқуқи мавҷудиятро дорад. Дар баробари ин, бояд гуфт, ки нерӯи соҳибкорӣ ҳамчун нерӯи мушаххаси меҳнатии ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул донистани нерӯи соҳибкорӣ комилан дуруст нест, зеро боқимондаи аҳолӣ, ки метавонистанд, вале бо баъзе сабабҳо ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул нашуданд. ба назар гирифта нашудааст. Ба андешаи мо, онҳое, ки метавонанд ва омодаанд ба ҷомеаи соҳибкорӣ шомил шаванд, барои баланд бардоштани иқтидор таваҷҷӯҳи зиёд доранд.

Вожаҳои калидӣ: нерӯ**,** рушд, самаранокӣ, иқтисодиёти минтақа, нерӯи соҳибкорӣ

ENTREPRENEURSHIP POTENTIAL: CONTENT AND ROLE IN REGIONAL DEVELOPMENT

ALIMATOVA U.N.

The given article discusses the problems of the formation and implementation of entrepreneurial potential in domestic theory and practice. Differences in approaches to the definition of the concept are associated with the fact that, depending on the context of the study, it is characterized in different ways. Therefore, each of the above definitions has the right to exist. At the same time, it should be noted that considering the entrepreneurial potential as a specific labor potential engaged in entrepreneurial activity is not entirely correct, since the rest of the population, which could, but for some reason is not engaged in entrepreneurial activity, is not taken into account. In our opinion, those who can and are ready to join the entrepreneurial community are of great interest for capacity building.

Keywords: potential, development, efficiency, regional economy, entrepreneurship

УДК:33

ОПЫТ СТРАН БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ В СТИМУЛИРОВАНИИ РАЗВИТИЯ ЖЕНСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА, ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПО БЮДЖЕТИРОВАНИЮ

АБДУЛХАЕВА Ш. Р.[1]

Всемирной практикой доказано, что насаждение программного бюджетирования выдается в качестве главного прибора увеличения производительности управления национальными финансами, прозрачности бюджетного течения и доступности сложноватой информации о государственных денег для обыкновенных граждан. Как показывают проведенные исследования, «…в 25 из 34 стран-участниц ОЭСР в той или иной мере осуществлено или планируют переход на программное бюджетирование» [8]. В связи с этим, исследование иностранного эксперимента при введении на региональном уровне разрешает сконструировать и разработать предложения и рекомендации ради использования современного эксперимента на уровне регионов страны ее переходной экономикой.

Это обусловлено тем, что «…в логику программного бюджета заложен прозрачный механизм обеспечения цепочки «стратегическая цель – тактические задачи – мероприятия – инструменты реализации – непосредственные результаты – конечные результаты», наиболее полно осуществляемый на региональном и местном уровнях» [3]. В основе программного бюджетирования лежат категории: «программа» и «цель». Программа – «это совокупность намеченных, подлежащих последовательному выполнению действий, операций, процедур, связанных общностью решаемой проблемы, задачи, а также информации об этих действиях[6], а «цель» представляет собой намеченный и ожидаемый результат направленных действий [7]

Следует подчеркнуть, что внедрение программного бюджетирования требует пересмотра роли и обязанностей как задействованных в данном процессе государственных учреждений, так и ответственных сотрудников этих учреждений. Если прежде в рамках бюджетного процесса, основанного на затратном принципе, особое внимание уделялось соблюдению процедурных и бюджетных положений, теперь при программном бюджетировании, учреждения несут ответственность за результаты, а отдельные лица из числа руководителей подотчетны за достижения, ожидаемые от бюджетных программ. Для этого необходимо «усовершенствовать функциональную бюджетную классификацию так, чтобы как республиканские, так и местные органы власти имели возможность вести *полный* учет расходов по отдельным статьям (функциям и подфункциям). Для этого потребуется также усовершенствовать бюджетную отчетность бюджетных учреждений, реализующих более одной функции (вести учет расходов по каждой из них). Такой подход заложит основу перехода на программное бюджетирование, требующее мониторинга выполнения, возложенных на органы власти, функций» [8].

Прогнозирование, стратегическое и бюджетное планирование обязаны исполняться в рамках совместного и комплексного процесса. Это должно базироваться на доступе к сквозной информации, при этом, используя нахождения и расчеты макропараметров, программ, целей и имеющихся денежных ресурсов. Порядок располагает величественное значение. Материал обязан, сформулирован в правильном порядке, когда один тип информации зависит от наличия и используется для формулирования прочего типа информации, используемой на другом уровне или на последующем этапе. В развитых государствах ключевые несходства в системах правительственного стратегического планирования содержатся на уровне их централизации. В системах с централизованным стратегическим планированием, стратегические миссии и задачи обусловливаются по принципу "сверху вниз" (но вдобавок вливают обсуждения и беседы с отраслевыми учреждениями). Итоги данного процесса основательно рассказаны в операторных намерениях раздельных государственных и других национальных учреждений. В данном контексте особенно увлекательным и наставительным приходится исследование США по координации программ, принимаемых на центральном и региональном (субнациональном) уровнях. При это, госбюджетный федерализм не имеет отличий в раскладах к программно-целевому планированию на региональном и национальном уровнях. В США имеется наилучший опыт по денежному управлению, который основывается на схеме «программы-результаты-эффективность». Уполномоченным органом по разработке и продвижению образцов прогрессивного эксперимента

[1] **Адрес для корреспонденции:** Абдулхаева Шохина Ракибовна, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Информатики и ИТ» Российско-Таджикского (Славянского) университета 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, ул. М.Турсунзаде, 30. Тел.: (+992 37) 227 85 93; (+992) 93 901 16 29 (м.), (+992) 000222152 (м.) E-mail: Shohina_abdulhaeva@mail.ru

управления национальными финансами, как на национальном, так и региональном уровнях, представляется Национальный консультационный совет по региональным и местным бюджетам (NACSLB).

Принцип бюджетного планирования в Республике Таджикистан подразумевает определение единых регламентов планирования для регионов, тогда как в США, несмотря на бюджетный федерализм, планирование основывается на принципе сближения национальных правил и процедур с потребностями субнациональных правительств. Другой важный момент, на который необходимо обратить внимание –связан с облегчением обременительных требований федеральных программ и ведомств к региональным и местным правительствам. В этом направлении предусматривается пересмотреть ненужные, обременительные, дублирующие, не имеющие приоритета, требования и инструкции, где особое внимание уделяется сокращению документации и стимулированию межведомственного сотрудничества [2]. Эти моменты исключительно жизненны в условиях Республики Таджикистан в контексте надобности улучшения управления государственными финансами и переход к программному бюджетированию.

Интересен также опыт таких стран, как Канада, Великобритания, Австралия и Франции, где программное бюджетирование используется достаточно широко и эффективно. Так, опыт Канады показывает, что здесь программные расходы трактуются шире, а сами программы утверждаются посредством голосования в парламенте. В Канаде для повышения эффективности деятельности местных органов государственной власти, создана муниципальная программа оценки результативности. С 2007г. внедрена современная модель программного бюджета EMS (Expenditure Management System). Данная система призвана обеспечить планирование и оценку бюджетных расходов. Кроме того, система обеспечивает финансирование приоритетных региональных программ, контроль над их расходованием, а также разработку политики бюджетирования. Данная система «предоставляет возможность вносить какие-либо изменения в структуру расходов, принимать необходимые решения в процессе планирования» [11].

Канадский опыт показывает, что в практике бюджетного планирования используется подход PPBS, включающий систему планирования, программирования и бюджетирования. Применение данного подхода позволило значительно сократить расходы и дефицит государственного бюджета. Однако определенные причины, в частности, чрезмерная математизация и игнорирование реальной политической ситуации в 1979 г., привели к переходу к системам ПЕМС, включая системы управления политикой и расходами.

Ключом к канадскому опыту является децентрализация и предоставление большей свободы в распределении бюджетных средств. Кроме того, система планирования и исполнения бюджета основана на принципах прозрачности, тщательности и стратегического анализа программных расходов.

На наш взгляд, следующие плоды практики бюджетной реформы Канады, будет воспринята Республикой Таджикистан.

- Канада разработала четкие индикаторы для оценки и мониторинга бюджетных программ. Это особенно важно на ранних стадиях внедрения программного бюджетирования на различных уровнях.

- Следует отметить канадский опыт проведения аудитов эффективности. Его целью является систематическое и целенаправленное изучение функционирования государственных институтов.

Опыт Великобритании примечателен тем, где программное бюджетирование используется очень эффективно. Программы на уездном и муниципальном уровне разрабатываются и утверждаются в течение трех лет. В специальных документах, называемых предбюджетными отчетами и сводками расходов, расходы центрального правительства, учитывают местные потребности и показатели их выполнения. Суть британской практики заключается в том, что ресурсы распределяются по разным ведомствам, а затем распределяются по межведомственным соглашениям.

Финляндия, как и Республика Таджикистан, является единым государством. Опыт Финляндии показывает, что административная система, а также система институционального и бюджетного регулирования, совершенствовались на разных этапах бюджетной реформы. В системе бюджетного планирования Финляндии и Таджикистана центральное место занимает Министерство финансов. Финляндия, как и Таджикистан, усилила парламентский контроль над бюджетным процессом. Это важно для эффективного расходования бюджетных средств и повышения бюджетной дисциплины.

В Российской Федерации тоже накоплен достаточный опыт по внедрению программного бюджетирования на федеральном и на региональном уровнях. Данный процесс в РФ берет свое начало с 2104 г., [5] когда был принят Федеральный закон от 07.05.2013 г. № 104-ФЗ «О внесении изменений в Бюджетный кодекс Российской Федерации и отдельные законодательные акты Российской Федерации в связи с совершенствованием бюджетного процесса». Позже в Федеральном законе от 28.06.2014 г. №172-ФЗ «О стратегическом планировании в Российской Федерации» было дано определение государственной программы.

Следует отметить, что опыт, полученный на федеральном и региональном уровнях Российской Федерации, широко используется при разработке и утверждении методических документов по реализации программного бюджетирования в Республике Таджикистан. Однако российский регионализм и существующая практика административно-территориального деления в Республике Таджикистан существенно отличаются друг от друга, так как принципы федеративного и единого государственного управления существенно различаются.

Однако анализ опыта Республики Коми, Брянской области, Сахалина, Республики Карелия, Республики Саха (Якутия) и Республики Алтай показали, что практика составления государственного и региональных бюджетов на

основе программно- таргетного метода, находится на завершающей стадии. В этих регионах разработаны и утверждены различные программы по реформированию местных финансов, происходит постепенный переход к бюджетированию программ.

Например, в Республике Саха (Якутия) были разработаны три программы по реформированию местных финансов (2003-2004 гг., 2005-2007 гг., 2008-2010 гг.). Реализация этих программ значительно повысила эффективность регионального управления, создала условия для корректировки инвестиционного климата и повысила прозрачность бюджетного процесса.

Согласно анализу, среди регионов России Республика Алтай является одним из регионов, активно использующих программный бюджет. Из опыта региона можно отметить, что реализация программного бюджетирования проходит в несколько этапов. На первом этапе проводится анализ имеющегося опыта и изучаются ключевые показатели результатов, полученных после реализации программы. При этом, оценка проводится по двум основным направлениям. Анализируются качество планирования и качество исполнения.

Опыт стран Центральной Азии показывает, что реформа бюджетной системы и переход к программному бюджетированию основывались на рекомендациях международных организаций и их активном участии.

В Кыргызстане в 1998 году Министерство финансов приступило к апробации применения нового подхода к планированию сметы расходов бюджетных организаций (программное бюджетирование) для достижения цели повышения эффективности национальных операций. Характерной особенностью преобразований в Кыргызстане является то, что переход от финансирования расходов ведомств к финансированию существующих и предусмотренных обязательств (программное бюджетирование) происходил без одновременных кардинальных реформ в сфере государственного управления.

Программное бюджетирование в КР впервые было применено в пилотных министерствах в 1998 г. при поддержке Всемирного банка. Была разработана методика, описаны процедуры, обучены специалисты. Совершенствование планирования программного бюджета в 1999-2009 гг. происходило посредством распространения методики его подготовки и проведения семинаров для представителей всех бюджетных учреждений. Основная цель программного бюджетирования, состоящая в том, чтобы ведомства получали бюджетные ассигнования для выполнения аргументированных общегосударственных программ, не достигла своего назначения [1].

В 2002 году Кыргызстан перешел на программно-бюджетное планирование для всех организаций, финансируемых из республиканского бюджета. Программный план определяет задачи соответствующих бюджетных органов, мероприятия по решению задач. В программном бюджете, сметные расходы помогают достичь поставленных целей и обосновываются в зависимости от предоставляемых услуг.

Бюджетная реформа в Республике Узбекистан привела к серьезным преобразованиям в управлении финансами. Переход на финансовое исполнение бюджета, введение подушевых нормативов финансирования здравоохранения, среднего и высшего образования, реформы учета и отчетности. Развитие взаимосвязей между системами и бюджетами.

В этом контексте, подход к составлению и исполнению бюджета также необходимо изменить. Основой для составления бюджета должны быть четко определенные цели и приоритеты национальной политики, а расходы национального бюджета должны быть увязаны с конкретными и измеримыми результатами деятельности органов власти. В этом суть бюджетирования, основанного на результатах (БОР), нового подхода к планированию и исполнению бюджета.

В Узбекистане совместный проект ПРООН и Министерства финансов Республики Узбекистан «Реформирование бюджетной системы в Узбекистане» оказывает поддержку в адаптации новых методологий планирования и исполнения бюджета. После разработки пилотного проекта по апробации элементов методов программного бюджетирования на базе отдельных министерств, элементы программного бюджетирования также были введены в практику бюджетного планирования Узбекистана Бюджетным кодексом. Поэтому, важным документом в бюджетном планировании является бюджетная заявка. Сюда входят финансовые документы (бюджетные заявки), а также нефинансовые документы (программы развития, аналитические отчеты и реестры расходных обязательств). Нефинансовые документы используются для подготовки и обоснования бюджетных заявок, а также в качестве информации для принятия решений и планирования расходов финансовыми органами.

Следует отметить, что в концепции среднесрочного бюджетного плана Республики Узбекистан указано: дальняя точка зрения. Составление бюджета программы требует более широких реформ, включая реформы государственной службы, изменения в административных областях (замена подробного централизованного контроля, более гибкого для РБС и местных органов власти) и другие институциональные изменения. Бюджетирование с традиционной направленностью ресурсов должно переориентироваться на результаты, достигнутые с использованием этих ресурсов (т.е. эффективность и результативность использования ресурсов). Такая переориентация требует не только процедурных изменений, но и поведенческих изменений (изменений мышления). Требуются хорошие управленческие навыки на уровне ведомственного министерства, разработка таксономии программ и формулирование методологий для прогнозирования доходов и расходов бюджета на следующий бюджетный год и следующие два года.

Внедрение программного бюджетирования существенно расширяет масштабы реформ и, соответственно, увеличивает риски. Поэтому, такие попытки следует предпринимать только в том случае, если созданы все необходимые предпосылки. Подход Республики Узбекистан к внедрению программного бюджетирования также заслуживает внимания, хотя и находится на ранних стадиях реформирования. Такой подход может затормозить прогресс реформ, поскольку почти все страны СНГ находятся на разных стадиях составления программного бюджета.

Оглядываясь на наш зарубежный опыт, мы можем отметить бюджетирование программ как на национальном, так и на местном уровне. Она доказала свою эффективность на местном уровне. Вслед за этим, переход к программному бюджетированию признан приоритетным в процессе реформирования системы управления государственными финансами в Документе стратегического развития Республики Таджикистан. На сегодняшний день, успешных примеров в нашей республике нет. В связи с этим, далее рассмотрим преимущества и перспективы внедрения системы программного бюджета в Республике Таджикистан, особенно на региональном уровне.

Внедрение принципов программного бюджетирования, что дает регионам больше полномочий в определении бюджетных приоритетов, выступает важнейшим направлением совершенствования управления государственными финансами. Как показывает практика «программно-целевым методом в ЕС решают проблемы отставания в экономическом развитии отдельных регионов, реконверсии промышленности, осуществляют поддержку местных инициатив в малых районах промышленных, сельских, городских и приграничных территориях» [10].

Это связано с тем, что программное бюджетирование требует расстановки приоритетов расходов. Это особенно важно в условиях ограниченности государственных средств, выделяемых на решение социально-экономических проблем с участием сообществ. Предоставляя информацию о затратах и выгодах альтернативных программ, составление программного бюджета облегчает принятие решений о приоритетах расходов.

Как показывает международный опыт, разработка и внедрение принципов стратегического планирования в управлении государственных финансов, способствует качественным социально-экономическим преобразованиям и повышают эффективность государственной и региональной бюджетной политики. Примером здесь может посслужить опыт США, Канады, Германии, Франции, Италии, Японии, Южной Кореи и Китая, которые в различные периоды времени начали применять механизмы стратегического планирования развития в различных сферах государственного управления, в том числе, и в сфере бюджетно-финансовых отношений [4].

На основе анализа зарубежной практики внедрения программно-бюджетных систем, можно сформулировать следующие рекомендации, применимые к ситуации в Республике Таджикистан:

- Все меры и механизмы обуславливают важность реформ только на национальном уровне, поэтому необходимо пересмотреть предпосылки и направления бюджетной реформы. В связи с этим, необходима разработка новой бюджетной политики, гармонизирующей стратегические приоритеты регионального развития и объем выделяемых бюджетных средств.
- Разработать систему показателей для программ и их оценки, в соответствии с которой все расходы государственного бюджета структурированы и распределены между программами и подпрограммами, также пригодными для анализа и мониторинга.
- Внедрение практики регулярного контроля за выполнением поручений по регионам, в том числе, за направлением расходования бюджетных средств. Данный механизм дает возможность оценить эффективность расходования бюджетных средств, проанализировать полученные результаты, оценить целесообразность и эффективность деятельности органов местного самоуправления в данном направлении.
- В процессе бюджетного планирования необходимо определить круг ответственных лиц, координаторов и кураторов по каждой программе и подпрограмме, контролировать выполнение участниками бюджетного процесса своих обязательств и разработать систему освоения бюджетных средств.
- Разработать систему кадрового обеспечения реализации бюджетных программ и ранжировать регионы по эффективности и результативности реализации бюджетных программ, подпрограмм и инвестиционных проектов, финансируемых за счет бюджетных средств.

Обобщения зарубежного опыта показывают, что основным вектором бюджетной реформы является внедрение таких моделей бюджетного планирования, как бюджетирование, ориентированное на результат. Сегодня эти технологии в той или иной степени используются не только в странах с развитой рыночной экономикой, но и в развивающихся странах. Внедрение инструментов частного предпринимательства в государственную деятельность, в том числе в бюджетный процесс, сопряжено с большими трудностями, в основном, из-за того, что масштабы деятельности государственных министерств и ведомств несопоставимы с государственными. даже самые крупные компании. Из проведенного анализа можно сделать вывод, что реформирование бюджетного процесса должно осуществляться с учетом конкретных отраслей и деталей, существующих на уровне управления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бюджетная резолюция на 2007 г. (утверждена Постановлением ЖК КР от 30 июня 2006 г. № 1206-III). // Нормативные акты. № 36-2006. Стр. 20
2. Бюджетный комитет Конгресса. Macroeconomic Effects of Alternative Budgetary Paths. February 5, 2013. Report. CBO. https://www.cbo.gov/publication/43769. –C. 61.

3. Кушхов О.И. Программно-целевой подход к управлению региональным бюджетом/ www.viu-online.ru. – С.79.
4. Лудинова Ю.В. Организация бюджетного планирования в регионе: вопросы теории и практики: монография - СПб: СПбГИЭУ, 2011. - С.43. Программный бюджет: учеб. пособие / под ред. проф. М. П. Афанасьева. - М.: Магистр: ИНФРА-М, 2012. - С.104.
5. Марков С.Н. Развитие программного бюджета в российской федерации как способа повышения эффективности государственных расходов//Инновационная экономика и общество. 2019. № 2 (24). С. 70.
6. Райзберг Б.А., Лобко А.Г. Программно-целевое планирование и управление: Учебное пособие. – Москва: ИНФРА, 2002. – С.621.
7. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь – Москва: ИНФРА, 1999. – С.791.
8. Результаты анализа действующего разграничения расходных полномочий между уровнями власти в Республике Таджикистан и рекомендации по его совершенствованию. Душанбе, 2015. – С.22.
9. Результаты анализа действующего разграничения расходных полномочий между уровнями власти в Республике Таджикистан и рекомендации по его совершенствованию. Душанбе, 2015. - С.52.
10. Теплицкая А. А. Обзор и анализ зарубежного опыта планирования // Молодой ученый. - 2013. - №1. - С. 188-192. - URL https://moluch.ru/archive/48/5981/ (дата обращения: 09.11.2018).
11. Чулков А.С. Программный бюджет: проблемы и перспективы развития на региональном и местном уровнях // Финансы и кредит. М., 2014. - №39 (615). – С.13

ТАҶРИБАИ КИШВАРҲОИ ҲАМСОЯ ДАР ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ РУШДИ СОҲИБКОРИИ ЗАНОН ОИД БА НАРМАФЗОРИ БУҶЕТӢ

АБДУЛХАЕВА Ш. Р.

Дар ин мақола, ман хусусиятҳои системаҳои сохтмонро ба натиҷаи ба натиҷа дар дигар кишварҳо шарҳ медиҳам. Дар асоси таҷрибаи хориҷӣ, роҳҳои имконпазири рушди буҷа, ба натиҷа равона карда шудааст. Мо диққати шуморо ба далели он ҷалб менамоем, ки таҳлил ва ҳалли масъалаҳои маблағгузории буҷетӣ дар айни замон на танҳо мақомоти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ, балки ҷомеа дар маҷмӯъ. Таъкид гардид, ки сифати ташкилот ва банақшагирии буҷет ба самаранокии рушди қаламрав бевосита таъсир мерасонад. Роҳи аз ҳама самараноки харочоти буҷети буҷет буҷети мақсадноки буҷет буда, он маънои анизи ҳадафҳо ва муайян ва муайян кардани маҷмӯи чорабиниҳоеро, ки барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо дар назар дорад. Ин равиш бо истифодаи барномаҳои татбиқшаванда асоси заминаи харочоти буҷетҳои маҳаллӣ мебошад, зеро ба шумо имкон медиҳад, ки ҳадафҳои роҳбарони асосии маблағҳои буҷетӣ бо захираҳои мавҷуда ба шумо имкон медиҳад. Таҳлили таҷрибаи хориҷӣ дар истифодаи барномаҳо ва роҳҳои рушди ин консепсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шуд.

ОПЫТ СТРАН БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ В СТИМУЛИРОВАНИИ РАЗВИТИЯ ЖЕНСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА, ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПО БЮДЖЕТИРОВАНИЮ

АБДУЛХАЕВА Ш. Р.

В этой статье рассмотрены особенности построения систем бюджетирования, ориентированных на результат, в других странах. На основе зарубежного опыта, предложены возможные пути развития бюджетирования, ориентированного на результат, в Таджикистане. Обращаем ваше внимание, что анализ и решение вопросов финансирования расходов бюджета в настоящее время является первоочередной задачей не только органов государственной власти и местного самоуправления, но и общества в целом. Подчеркивается, что качество организации и планирования бюджетных расходов напрямую влияет на эффективность развития территории. Наиболее эффективным способом планирования бюджетных расходов, является программно-целевое бюджетирование, предполагающее четкое формирование целей и определение и реализацию комплекса мероприятий, направленных на достижение этих целей. Такой подход, с помощью реализуемых программ, является основой эффективного планирования расходов местных бюджетов, так как позволяет увязать цели главных распорядителей бюджетных средств с имеющимися ресурсами. Проведен анализ зарубежного опыта использования бюджетирования программ и предложены практические пути развития данной концепции в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: бюджет, бюджетирование, планирование, расходы, эффективность, структура расходов, бюджетное планирование, зарубежный опыт.

THE EXPERIENCE OF NEIGHBORING COUNTRIES IN STIMULATING THE DEVELOPMENT OF WOMEN'S ENTREPRENEURSHIP OF SOFTWARE FOR BUDGETING

ABDULKHAEVA SH. R.

In this article, I will explain the features of building performance-based budgeting systems in other countries. Based on foreign experience, possible ways of developing performance-based budgeting in Tajikistan are proposed. Please note that the analysis and resolution of issues of financing budget expenditures is currently a priority not only for state authorities and local governments, but also for society as a whole. It is emphasized that the quality of organization and planning of budget expenditures directly affects the efficiency of the development of the territory. The most effective way to plan budget expenditures is program-target budgeting, which implies a clear formation of goals and the definition and implementation of a set of measures aimed at achieving these goals. Such an approach, with the help of ongoing programs, is the basis for effective planning of local budget expenditures, as it allows you to link the goals of the main budget managers with the available resources. The analysis of foreign experience in the use of program budgeting was carried out and practical ways of developing this concept in the Republic of Tajikistan were proposed.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 336.2 (575. 3)

АСОСҲОИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ ТАНЗИМИ АНДОЗИИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ГУЛАҲМАДЗОДА З. [1]

Системаи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибистиқлол аз соли 1994 оғоз ёфт ва аввалин санаде, ки оид ба масъалаи мазкур қабул гардид, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи асосҳои системаи андоз» аз 20 июли соли 1994, № 977 мебошад. Қонуни мазкур принсипҳои умумии ташаккули системаи андозро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, номгӯи андозҳо, дигар пардохтҳо, супорандагони онҳо, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои андозсупорандагон ва мақомоти андозро муайян намуд. Дар асоси моддаҳои 19 ва 20 Қонуни мазкур 29 намуд андози ҷумҳуриявӣ ва 12 намуд андози маҳаллӣ амал мекард [7,203].

Бо қабули Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 ноябри соли 1998, № 664 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи асосҳои системаи андоз» аз эътибор соқит дониста шуд. Тибқи моддаи 2 Кодекси мазкур системаи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмӯи андозҳое, ки Кодекси мазкур пешбинӣ кардааст, принсипҳо, шакл ва усулҳои муқаррар намудан, тағйир додан ва бекор кардан, пардохт ва татбиқи чораҳои таъмини пардохти онҳо, инчунин шаклу усулҳои назорати андоз ва ҷавобгарӣ барои вайрон кардани қонунгузории андоз мебошад. Дар асоси моддаи 6 Кодекси андоз 15 андози умумидавлатӣ ва 3 андози маҳаллӣ муқаррар шуда буд [3].

Бо қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи қабул намудани Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мавриди амал қарор додани он" аз 3 декабри соли 2004, №61 аз 1 январи соли 2005 санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерин беэътибор дониста шуданд: 1) Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 ноябри соли 1998; 2) Қарори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 ноябри соли 1998 "Дар бораи тартиби мавриди амал қарор додани Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон"; 3) Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 11 декабри соли 1999 "Дар бораи муқаррар намудани коэффисиентҳои индексатсияи меъёри андози замин" [8,1].

Дар муқаррароти моддаи 3 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2004 системаи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз маҷмӯи дар ҳамин Кодекс пешбинишудаи андозҳо, принсипҳо, шаклу усулҳои муқаррар намудан, тағйир додан ва бекор кардан, пардохтан ва андешидани тадбирҳо ҷиҳати пардохти онҳо, инчунин шаклу усулҳои назорати андоз ва ҷавобгарӣ барои вайрон кардани қонунгузории андоз иборат аст, маънидод мегардид. Дар асоси моддаи 6 Кодекси андоз 17 андози умумидавлатӣ ва 4 андози маҳаллӣ муқаррар шуда буд [4].

Дар моддаҳои 4-5 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17 сентябри соли 2012, № 901 муқаррар шуда буд, ки системаи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмӯи муносибатҳои андозии дар Кодекси мазкур пешбинишуда ва андешидани тадбирҳои таъмини пардохти андозҳо, инчунин сохтори ташкилии мақомоти андоз ва шаклҳои ташкилии онҳо, ҳуқуқу уҳдадориҳои онҳо, шаклу усулҳои назорати андоз ва ҷавобгарӣ барои вайрон кардани қонунгузории андозро дар бар мегирад. Шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ уҳдадоранд ҳамаи намуди андозҳоро, ки Кодекси мазкур муқаррар намудааст ва мутобиқи Кодекси мазкур нисбат ба онҳо андозсупоранда мебошанд, супоранд. Ба зиммаи шахс гузоштани уҳдадорӣ оид ба пардохт намудани андозҳои дар Кодекси мазкур пешбининашуда манъ аст. Андозе, ки мутобиқи Кодекси мазкур ҳисоб карда шудааст, аз уҳдадории пулӣ дар назди давлат иборат буда, бояд ба буҷети давлатӣ пардохт карда шавад. Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҳуқуқ доранд танҳо андозҳои маҳаллии муқаррарнамудаи Кодекси мазкурро ҷори намоянд. Дар асоси ин Кодекс андоз 8 андози умумидавлатӣ ва 2 андози маҳаллӣ муқаррар шуда буд [5].

Дар замони муосир системаи андоз маҷмӯи андозҳо ва пардохтҳои дигар мебошад, ки бо тартиби муқарраршуда аз пардохткунандагон – шахсони ҳуқуқӣ ва воқеии дар ҳудуди давлат қарордошта ситонида мешаванд. Системаи андози давлатро ба таври ҳаққконӣ усули асосии иқтисодии ҳамкории давлат ва субъектони хоҷагидор номидан мумкин аст, зеро маҳз ба воситаи системаи андоз давлат бо манфиатҳои тиҷоратии соҳибкорон, кормандони корхонаҳо, ташкилотҳо, сарфи назар аз сохтори идоравӣ ҳамкорӣ мекунад. Тавассути андоз муносибатҳои байни бахши хусусӣ, корхонаҳои ҳама шаклҳои моликият ва мақомоти давлатӣ дар сатҳҳои гуногун бавосита ва ҳатто аз бисёр ҷиҳатҳо муайян карда мешаванд. Мубрамияти кор ба пурзӯр шудани нақш ва аҳамияти системаи андоз ҳамчун танзимгари иқтисоди бозоргонӣ, инчунин воситаи ҳавасмандгардонӣ ва баланд бардоштани рушди соҳаҳои афзалиятноки иқтисоди ватанӣ вобаста аст.

Дар Паёми худ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ санаи 26-уми декабри соли 2019 такид намуда буданд, ки: “Ҳадафи мо аз такмили қонунгузорӣ, ки ба дастгирӣ ва рушди

[1] **Адрес для корреспонденции:** Зулфикор Гулахмадзода, представитель Маджлиси намояндагон Маджлиси оли (нижней палаты Высшего собрания) Республики Таджикистан. телефон: 985994999, электронная почта: zulfiqor1988@mail.ru

бахши хусусӣ, махсусан, истеҳсоли маҳсулоти ниҳоӣ равона гардидааст, ҷорӣ намудани низоми дақиқи андозбандӣ, содда гардонидани расмиёти иҷозатдиҳиву иҷозатномадиҳӣ ва кам кардани шумораи онҳо, ба талаботи замони муосир мутобиқ намудани тартиби пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ва роҳандозии чораҳои ҳавасмандгардонӣ мебошад. Ба Ҳукумат ва парламенти кишвар зарур аст, ки ҳангоми баррасӣ ва такмили қонунгузорӣ, махсусан, зимни таҳияи Кодекси андоз дар таҳрири нав ба ин масъалаҳо диққати аввалиндараҷа диҳанд" [9,1].

Дар заминаи дастури Пешвои миллат лоиҳаи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав таҳия гардида, санаи 3 ноябри соли 2021 аз ҷониби вакилони Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷаласаи навбатии иҷлосияи сеюми Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон даъвати шашум қабул гардид. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 қисм, 15 фасл, 57 боб ва 399 модда иборат буда, дар он ҷиҳати мукаммал гардонии маъмурикунонии андоз принсипҳои андозбандӣ, субъектҳои муносибати андозӣ, танзими канорагирӣ аз андозбандӣ ва пешгирии саркашӣ аз пардохти андоз, мониторинги андоз, машваратдиҳӣ оид ба масъалаҳои андоз, хусусияти андозбандии даромади бахшҳои алоҳида, нархгузории трансфертӣ, бобҳо ва моддаҳои алоҳида пешбинӣ шудаанд. Мутобиқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон теъдоди умумии андозҳо бо роҳи хориҷ намудани андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард ва муттаҳидгардонии андоз аз воситаи нақлиёт бо андоз аз молу мулк, инчунин андоз аз фоида бо андоз аз даромад, аз 10 намуд то 7 намуд кам карда шудааст[6,1].

Агар ба таҳлили илмии мафҳуми системаи андоз, ки аз ҷониби ҳуқуқшиносон пешниҳод мегардад, таваҷҷуҳ намоем маълум мегардад, ки он фарогири мафҳумҳои гуногун мебошад. Масалан дотсент Р.В. Мирбобоева пешниҳод менамояд, ки: "Низоми андоз - маҷмӯи андозҳое мебошад, ки таввасути қонунҳо тартиби ҷори намудан, ҳисоб кардан, ситонидан ва бекор кардани онҳо муқаррар карда мешавад. Дар асоси мавҷуд будани шароити андоз барои системаи андоз чунин тавсиф карда мешавад: принсипҳои андозбарорӣ; ҷо ба ҷокунӣ ва ҷорӣ намудани андозҳо; системаи андозҳо; тартиби тақсимбандӣ кардани андозҳои воридотӣ байни буҷетҳои гуногунҷанбаҳо; ҳуқуқ ва ухдадориҳои иштирокчиёни муносибати бахши андоз; намуд ва методҳои тафтишоти андоз; ухдадориҳои иштирокчиёни муносибати бахши андоз; воситаҳои ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои иштирокчиёни муносибати андоз. Сохтори низоми андоз бо дар назардошти сохти ичтимоӣ - иқтисодии давлат, вазифа ва функсияҳои он, муайян карда мешавад. Низоми андоз дар худ шумораи зиёди андозҳои гуногунро дар бар мегирад. Дар асоси таснифи андозҳо, аломатҳои гуногун гузошта шудаанд объектҳо, субъектҳо ва сарчашмаҳои андозҳо" [2,55].

Гурӯҳи дигари олимон ситсемаи андозро ҳамчун маҷмӯи андозҳо, принсипҳо, усулҳо ва шаклҳои тасдиқи онҳо, тағйирот ва бекоркунӣ, пардохтҳо ва дархостҳо, тадбирҳои додани онҳо, иҷрои маъмурияти андоз, инчунин ба кор бурдани чораҳои ҷавобгарӣ барои вайрон кардани қонунгузории андоз пешниҳод менамоянд [1,112-114].

Дар асоси таҳлили муқаррароти қонунгузорӣ ва андешаҳои илмии олимон ба хулосаи мо системаи андоз ин низоми муносибатҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодии байни давлат ва андозсупорандагон мебошад, ки ҳангоми сохтани қисми даромади буҷети давлатӣ бо роҳи гирифтани як қисми даромади андозсупоранда бо кӯмаки андозу пардохтҳои муқаррарнамудаи қонун ва ғайра ба вуҷуд меоянд. Ин система бо роҳи муқаррар намудани пардохтҳои ҳатмӣ, ҳисоб кардан, амалӣ намудани назорат аз болои даромадҳо тавассути методологияи ягонаи андозбандӣ, ки дар ҷомеаи мазкур таҳия шудааст, ба роҳ монда мешавад.

Ҳамин тариқ, системаи андоз тавассути маҷмӯи шартҳои муҳими андозбандӣ, ки дар як Тоҷикистон мушаххас муқаррар шудааст, шарҳ дода мешавад, ки инҳоро дар бар мегиранд: принсипҳои андозбандӣ; тартиби муқаррар намудан ва ҷорӣ намудани андозҳо; тартиби тақсими даромадҳои андоз дар байни буҷетҳои сатҳи уммидавлатӣ ва маҳаллӣ; ҳуқуқ ва ухдадориҳои иштирокчиёни муносибатҳои андоз; шаклу усулҳои назорати андоз; масъулияти иштирокчиёни муносибатҳои андоз; роҳҳои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои иштирокчиёни муносибатҳои андоз.

Мафҳуми муаллифӣ оид ба системаи андоз пешниҳод шуд, ки тибқи он ин низоми муносибатҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодии байни давлат ва андозсупорандагон мебошад, ки ҳангоми сохтани қисми даромади буҷети давлатӣ бо роҳи гирифтани як қисми даромади андозсупоранда бо кӯмаки андозу пардохтҳои муқаррарнамудаи қонун ва ғайра ба вуҷуд меоянд.

Муайян карда шуд, ин система бо роҳи муқаррар намудани пардохтҳои ҳатмӣ, ҳисоб кардан, амалӣ намудани назорат аз болои даромадҳо тавассути методологияи ягонаи андозбандӣ, ки дар ҷомеаи мазкур таҳия шудааст, ба роҳ монда мешавад.

Пешниҳод шуд, ки системаи андоз тавассути маҷмӯи шартҳои муҳими андозбандии зеринро дар бар гиранд: принсипҳои андозбандӣ; тартиби муқаррар намудан ва ҷорӣ намудани андозҳо; тартиби тақсими даромадҳои андоз дар байни буҷетҳои сатҳи уммидавлатӣ ва маҳаллӣ; ҳуқуқ ва ухдадориҳои иштирокчиёни муносибатҳои андоз; шаклу усулҳои назорати андоз; масъулияти иштирокчиёни муносибатҳои андоз; роҳҳои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои иштирокчиёни муносибатҳои андоз.

Рушди қонунгузории андозии амалкунанда барои бомуваффақият ва зуд анҷом додани ислоҳоти андоз равона гардидааст. Барои ба чунин мақсад ноил шудан, корҳои зиёде анҷом дода шудаанд. Махсусан ташкили мақомотҳои андоз, муайян намудани салоҳияти онҳо, бо таври амалӣ ба охир расонидани рамзгузории қонунгузории андоз ва ғайра. Вале дар ин соҳа то ҳол камбудиҳои муайяне ҷой доранд.

Дар шароити имрӯза оиди маъмурияткунонии андоз дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми муайян ҷой надорад. Оиди ин истилоҳ (термин) дар Кодекси андоз ва дигар қонунҳо чизе гуфта нашудааст, агар гуфта

бошад ҳам, он дар шакли пурра шарҳи худро наёфтааст. Истилоҳи (термин) «маъмурияткунонии андоз» вақтҳои охир танҳо дар маводҳои илмӣ, ки ба андозситонӣ баҳшида шудаанд, истифода бурда мешавад.

Дар асоси таҳлили маводҳои илмӣ ва қонунгузорӣ чунин ақида бароварда мумкин аст, ки системаи идоракунии ҷараёнҳои андоз дар сохти давлатдорӣ мебошад. Идоракуниро дар доираи мазкур, давлат дар симои мақомотҳои салоҳиятдор дар асоси қонунгузорӣ амалӣ менамояд.

Раванди андоз дар навбати ҳуд ин фаъолияти муташаккили мақомотҳои андоз, агентҳои андоз ва андозсупорандагон мебошад, ки он баҳри иҷрои уҳдадориҳои сарқонун оиди пардохти андозҳо равона гардидааст.

Ин фаъолият аз якчанд даврaҳо иборат мебошад:

- баҳисобгирӣ ва қайди андозсупорандагон;
- гузаронидани санҷишҳои андозӣ;
- ситонидани маблағи камомад аз андозсупорандагон;
- додани муҳлатҳои муқарраргардидаи қонун (давомнокии муҳлат);
- ба ҷавобгарӣ ҷалб намудани андозсупорандагон барои қонунвайронкунии андоз ва ғайра.

Таркибҳои маъмурияткунонии андозро чунин номгӯ кардан мумкин:

- система ва сохтори мақомотҳои андоз;
- ҷамъоварӣ, коркард ва тафтиши ҳисоботи андозҳо (эъломияи андоз);
- тартиби пешниҳоди имтиёзҳои андоз;
- ҷавобгарӣ барои қонуншикании андоз;
- бурдани омори андоз;
- танзими андозҳо ва ғайра;

Раванди маъмурияткунонии андоз дар шаклҳои гуногун амалӣ гардонида мешавад, ки ба онҳо дохил мешаванд:

- назорати андоз;
- таъсиррасонии андоз (масалан ҷорӣ намудани ҳабси амволи андозсупоранда);
- ба ҷавобгарӣ кашидани шахсони масъул, ки ба қонунвайронкунии андоз роҳ медиҳанд;
- ҳавасмандгардонии андоз (қабули имтиёзҳо, баргардонидани маблағи иловагӣ, ва ғайра);
- баҳисобгирии андозсупорандагон ва объектҳои андозбандишаванда;

Маъмурияткунонии андоз чунин мақсадҳои таъминотиро доро мебошад:

- устувории вазъи иҷтимоӣ- иқтисодии ҷамъият ва давлат;
- молиякунонии бетанафуси ҷарёни идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ;
- тартиботи ҳуқуқ, риояи қонунгузории андоз дар доираи андозситонӣ.

Манбаҳои маъмурияткунонии андоз инҳо мебошанд:

1. Коституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон;
2. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар он чунин ҳолатҳо ҷой доранд:
- намудҳои пардохтҳои андоз ва дигар ҷамоваріҳо;
- принсипҳои умумии андозбандӣ;
- тартиби ҳисобкунии андозҳо ва пардохтҳо;
- тартиби иҷроиши уҳдадориҳо оиди пардохти андозҳо;
- ҳуқуқ ва уҳдадориҳои андозсупорандагон, мақомотҳои андоз ва агентҳои андоз;
- шакл ва усулҳои амалигардонии назорати андоз;
- ҷавобгарӣ барои қонуншиканиҳои андоз;
- тартиби шикояткунӣ, нисбати санадҳои мақомотҳои андоз;
- ба рамздарории як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва дигар қонунҳои ҶТ;

3. Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон;
4. Кодекси тартиботи мурофиавии шаҳрвандӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон;
5. Кодекси замин Ҷумҳурии Тоҷикистон;
6. Қонун дар бораи буҷети давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон;
7. Фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қарорҳои ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон;
8. Дастурамалҳо оид ба андозҳо;
9. Шартномаи байналҳалқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи андозситонии дутарафа;

Зери мафҳуми усулҳои маъмурияткунонии андозҳо, тарз усул ва воситаҳое фаҳмида мешавад, ки бо ёрии он мақомотҳои андоз нисбати андозсупорандагон, бо мақсади самарнок иҷро намудани уҳдадориҳоиба зиммаи андозсупорандагон, вогузор шудааст, таъсири худро мерасонанд.

Усулҳои маъмурияткунонии андозро ба гуруҳҳои зерин ҷудо мекунанд:

1. Усули маҷбуркунонии маъмурӣ, яъне усули қабули чора, ки барои андозсупоранда ногувор мебошад, ба монандӣ;
- ҷаримаҳо;
- ҳабси амволи андозсупоранда;
- боздошти амалиётҳои бонкии андозсупоранда;
- фурӯши молу мулки ҳабсшуда.

2. Усули ҳавасмандгардонӣ, ки ин усул баҳри ҳавасмандии андозсупоранда ҳангоми иҷрои ӯҳдадориҳои андоз истифода бурда мешавад, ба монанди:

- қабули имтиёзҳои андоз ҳангоми пардохти андозҳо;
- таъғирдиҳии муҳлати андоз;
- камкунии маблағи андоз ва ғайра.

3. Усули танзимкунӣ. Дар доираи ин гуна усул баҳисобгирии андоз, санҷишҳои сайҳрӣ ва камералии андоз амалӣ гардонида мешавад. Усули мазкур барои огоҳидиҳӣ, ҳангоми гузаштан ба фаъолияти нодурусти андозсупоранда равона гардидааст.

4. Дигар усулҳо ба монанди иҳтиёран супоридани андоз, назорати андоз маҷбуран иҷрои ухдадории андоз ва ғайра.

Принсипҳои маъмурияти андоз инҳо мебошанд:

- такмилдиҳии сохтори ташкилии идораи мақомотҳои андоз;
- дуруст ва шафоф будани санадҳои меъёрию - ҳуқуқӣ;
-такмилдиҳии назорат оиди риояи қонунгузорӣ;
-такмилдиҳии корҳои фаҳмондадиҳӣ ба андозсупорандагон оиди қонунгузории андоз;
- рушди техҳологияи иттиллотӣ дар системаи андоз;
- дида баромадани натиҷаҳои баҳсҳои андозӣ.

Мутобиқи қонунгузории андоз, мақомоти андоз системаи марказонидашудаи ягонаи назоратро тартиб дода, назоратҳои дар поён овардашударо мегузаронад:

- назорат оиди риояи қонунгузории андозҳо ва пардохтҳо;
- назорати дуруст ҳисобкунӣ, пурра ва сари сакт пардохтани андоз ва ҷамъовариҳо;

Субъектҳои маъмурияти андоз, Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мақомотҳои амалкунандаи он дар вилоят, шаҳр ва ноҳияҳо ба ҳисоб рафта дорои муҳр, суратҳисоб ва рамз мебошанд.

Бо мақомотҳои андоз як қатор ҳуқуқҳо дода шудаанд:

- тибқи қонун санҷиши андоз гузаронанд.
- ҳангоми гузаронидани санҷишҳои андозӣ нисбати андозсупоранда ё агентии андоз ҳуҷҷатҳоеро, ки ба содир намудани ҳуқуқвайронкуниҳои андоз вобастаанд, гиранд ва доир ба ин амалҳо санад тартиб диҳанд.
-маблағи андозҳоеро, ки андозсупорандагон ба буҷет месупоранд, муайян кунанд;
- дар рафти гузаронидани тафтиши андоз нисбати шахсони ҳуқуқӣ ва воқеъӣ тамоми ҳуҷҷатҳои молиявӣ, китобҳои муҳосибӣ, ҳисоботҳо, сметаҳо, маблағҳои нақд, ҳисобнома-фактураҳо, эъломияҳо ва дигар ҳуҷҷатҳои вобаста ба ҳисобкунӣ ва пардохти андозҳоро месанҷанд;
- аз шахсони мансабдор ва дигар кормандони корхона инчунин шахсони воқеъӣ оид ба масъалаҳои дар рафти гузаронидани чунин санҷиш пайдо шуда, маълумот, даҳони шифоҳӣ ва ҳаттӣ гиранд;
- тамоми биноҳои истеҳсолӣ, анборҳо, биноҳои савдо ва дигар биноҳои корхонаҳо ва шахсони вокеъиро аз назар гузаронанд ва ба усулҳои хронометражӣ таъсис намоянд (агар онҳо манбаи даромадгирӣ бошанд);
- ба роҳбарон ва дигар шахсони масъул барои бартараф намудани камбудиҳои ошкоргардида ва қонунвайронкуниҳо супориш дода, рафти иҷроиши онро назорат намоянд;
- барои вайрон намудани қонунвайронкуниҳо нисбати корхонаҳо, шахсони ҳуқуқӣ ва мансабдор муҷозоти андозӣ ва ҷаримаи қонун муайян намударо истифода баранд;
- мутобиқи Кодекси андоз аз шахсони ҳуқуқи ва воқеӣ андозҳо, ҷаримаҳо ва фоизҳоро ситонанд, аз он ҷумла тавассути даъво ба суд;
- оид ба далелҳои ҳуқуқвайронкунии андоз протоколҳо тартиб диҳанд;
- инвентаризатсияи молу мулкро гузаронанд;
- дар ҳусуси муфлис эълон намудани андозсупоранда ба суд мурочиат намоянд;
- қарзи андозро аз ҳисоби маблағи дар суратҳисобҳои бонки будаи андозсупорандагон ситонанд;
- аз бонкҳо ҳуҷҷатҳои заруриро, ки бо пардохти андоз таалуқ дорад, талаб намоянд;
- барои гузаронидани назорати андоз, мутаҳасисон, коршиносон ва тарҷумонҳоро даъват намоянд;
- ба судҳо оиди масъалаҳои иҷро кардани Конунгузории андоз аз ҷониби андозсупорандагон даъво пешниҳод намоянд;
- мутобиқи Кодекси андоз меъёрҳои ҳуқуқӣ таҳия намоянд, ки он аз тарафи роҳбарият тасдиқ гардида баъдан чоп шаванд;
- дурустии истифодаи мошинаҳои назоратию ҳазинавии дорои ҳотираи фискалиро назорат кунанд.

Андозбандии даромади умумии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бе шаҳрвандӣ, ки фаъолияти соҳибкории инфиродиро бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ дар асоси патент ё шаҳодатнома анҷом медиҳанд дар асоси қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти №151, «Дар бораи Қоидаҳои андозбандии фаъолияти соҳибкорони инфиродии дар асоси Патент ё Шаҳодатнома фаъолдияткунанда» аз 31 марти соли 2022 фаъолиятро анҷом медиҳад.

Дар маҷмӯъ, барои мукаммалнамоии низоми андозию буҷетӣ зарурати андешидани чораҳои зерин зарур аст:

1. Оптимизатсияи сиёсати андозию буҷетӣ дар самти зиёд кардани сарчашмаҳои даромади буҷетӣ ва кам кардани хароҷотхои камсамар;
2. Зиёд кардани даромаднокии корхонаҳои давлатӣ, тавассути муайян кардани меъёри даромаднокии онҳо аз ҳисоби таҳлили даромади воқеъии онҳо;
3. Ҳавасманд гардонидани соҳибкории истеҳсолӣ бо мақсади зиёд кардани сарчашмаҳои даромадҳои буҷетӣ;
4. Рушди соҳибкории саноатӣ аз ҳисоби кам кардани гарони андозбандӣ;
5. Такмили сиёсати буҷетӣ дар самти додани ваколатҳо ба буҷетхои маҳҳалӣ ҷиҳати ҳавасманд шудан барои пур кардани даромадҳои буҷетӣ.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи омӯзиши асосҳои институтсионалии рушди низоми андозбандӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи мо модели имитатсионии қабули қарор дар соҳаи муносибатҳои андоз пешниҳод гардидааст, ки мақсади асосии он бояд чораҳои лозима баҳри такмили низоми андозию буҷетӣ андешида шаванд.

АДАБИЁТ

1. Бабенкова Е.О. Сравнительный анализ налоговых систем России и зарубежных стран // Постулат. – 2017. – № 5-1 (19). С. 112-114.
2. Ғаюров Ш.К., Ғафуров А.Д., Сангинов Д.Ш. ва дигарон. Ҳуқуқи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон: Китоби дарсӣ / Зери назари номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Сангинов Д.Ш. - Душанбе, 2017. – 252 сах.
3. Кодекси андози Чумхурии Точикистон аз 12 ноябри соли 1998, № 664 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1998, №21, моддаи 284; соли 1999, №6, моддаи 162; № 12, моддаи 345; соли 2001, №7, моддаи 478; соли 2002, №4, қисми 1, моддаи 164; моддаи 173; моддаи 209; моддаи 236; моддаи 239; моддаи 290; №11, моддаи 747; соли 2003, №4, моддаи 133; моддаи 137; №8, моддаи 454; №12, моддаи 693; соли 2004, №5, моддаи 344; №7, моддаи 456.
4. Кодекси андози Чумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2004// Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2004, №12, қ. 1, мод. 688; мод. 689; с. 2005, №12, мод. 629; с. 2006, №7, мод. 341; №12, мод. 543; с. 2007, №3, мод. 172; №7, мод. 668; с. 2008, №3, мод. 195; №6, мод. 455; с. 2009, №3, мод. 86; №5, мод. 332; №12, мод. 823; с. 2010, №7, мод. 559; с. 2012, №4; мод. 263; №7, мод.702.
5. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17 сентябри соли 2012, № 901 //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2012, №9, мод. 838; с. 2013, №12, мод. 889, мод. 890; с. 2015, №3, мод. 210, №11, мод. 965, мод. 966; с. 2016, №3, мод. 150, №11, мод. 883; с. 2017, №1-2, мод. 21, №5, қ.1, мод. 280; с. 2018, №2, мод. 66, мод. 67, №7-8, мод. 529; с. 2019, №4-5, мод. 227, №6, мод. 322, №7, мод. 473; с. 2020, №1, мод. 21, мод. 22.
6. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардид // https://www.parlament.tj/news/978-kodeksi-andozi-um-urii-to-ikiston-abul-gardid (санаи мурочиат: 07.11.2021 сол).
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи асосҳои системаи андоз» аз 20 июли соли 1994, № 977// Ведомости Шӯрои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 1994 с.,№14, м.203.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи қабул намудани Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мавриди амал қарор додани он" аз 3 декабри соли 2004, № 61// Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: http://www.adlia.tj (санаи мурочиат: 07.11.2021 с.).
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ аз 26.12.2019 сол // http://prezident.tj/node/21975#shshohin (санаи мурочиат: 07.11.2021 сол).

АСОСҲОИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ ТАНЗИМИ АНДОЗИИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ГУЛАҲМАДЗОДА З.

Мақолаи мазкур ба масъалҳои мубрами андоз бахшида шудааст. Муаллифи мақола кӯшиш кардааст, ки рочеъ ба асосҳои институтсионалии танзими андозии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон маълумоти кофӣ дода, ин масъаларо мавриди пажӯҳиш қарор диҳад. Дар асоси таҳлили маводҳои илмӣ ва қонунгузорӣ чунин ақида бароварда мумкин аст, ки системаи идоракунии ҷараёнҳои андоз дар сохти давлатдорӣ мебошад. Идоракуниро дар доираи мазкур, давлат дар симои мақомотҳои салоҳиятдор дар асоси қонунгузорӣ амалӣ менамояд.

Дар натиҷаи омӯзиши асосҳои институтсионалии танзими андозии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби муаллиф модели имитатсионии қабули қарор дар соҳаи муносибатҳои андоз пешниҳод гардидааст, ки мақсади асосии он ин аст, ки чораҳои лозима баҳри такмили низоми андозию буҷетӣ андешида шаванд.

Калидвожаҳо: системаи андоз, маблағ, кодекси андоз, бонкҳо, қонун, буҷет, ҳуқуқ, патент, соҳибкор, шаҳодатнома, Паёми Пешвои миллат, ҷарима, назорат, инвентаризатсия, сиёсат.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ НАЛОГОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

ГУЛАХМАДЗОДА З.

Статья посвящена важным налоговым вопросам. Автор статьи постарался предоставить достаточную информацию об институциональных основах налогового регулирования экономики Республики Таджикистан и сделать этот вопрос предметом исследования. На основе анализа научных материалов и законодательства можно сделать вывод, что система управления налоговыми потоками является частью государственного устройства. При этом государство осуществляет управление в виде уполномоченных органов на основе законодательства.

В результате изучения институциональных основ налогового регулирования экономики Республики Таджикистан автором предложена имитационная модель принятия решений в сфере налоговых отношений, основной целью которой является принятие необходимых мер по совершенствованию налоговой и бюджетной системы.

Ключевые слова: налоговая система, деньги, Налоговый кодекс, банки, закон, бюджет, права, патент, предприниматель, свидетельство, Послание Лидера Нации, штраф, контроль, инвентаризация, политика.

INSTITUTIONAL BASIS FOR TAX REGULATION ECONOMY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

GULAKHMADZODA Z.

This article is devoted to important tax issues. The author of the article has tried to provide sufficient information about the institutional foundations of tax regulation of the economy of the Republic of Tajikistan and make this issue the subject of research. Based on the analysis of scientific materials and legislation, it can be concluded that the system of managing tax flows is part of the state structure. In this context, the state implements the management in the form of competent authorities on the basis of legislation.

As a result of the study of the institutional foundations of the tax regulation of the economy of the Republic of Tajikistan, the author proposed a simulation model of decision-making in the field of tax relations, the main purpose of which is to take the necessary measures to improve the tax and budget system.

Keyword: tax system, money, Tax Code, banks, law, budget, right, patent, entrepreneur, certificate, Message of the Leader of the Nation, penalty, control, inventory, policy.

УДК: 338.46 (575.3)

СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ КИНО РЫНКА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

НЕГМАТОВ ДЖ.С.[5]

В Республике Таджикистан кино как важный социально-культурный институт, существенно влияет на формирование самосознания населения. Сейчас возрастающую роль играет приобретенный опыт кинематографов страны за советский период. «В силу масштабности темы таджикского кинематографа, фокус данного исследования ограничивается развитием игрового кино в Таджикистане как самого массового вида киноискусства. Автор данного исследования дает следующую периодизацию истории таджикского кинематографа» [1]:

- «начальный этап развития игрового кино, связанный с восстановлением художественного кинопроизводства на студии «Таджикфильм» и формированием основных жанров таджикской кинематографии (1950-1959 гг.);
- учреждение основного административного механизма регулирования советского кинопроцесса, появление новаторских таджикских кинофильмов (1960-1968 г.), созданных в эстетике «оттепели» и их вытеснение к концу 60-х годов коммерческим кинематографом (1969-1979 гг.);
- эволюционное изменение облика таджикского кино в 1980-х гг., связанное с перестроечными реформами;
- таджикский кинематограф 1990-х гг. как продолжение инерционного процесса развития, начавшегося в конце 1980-х годов;

Важную роль в развитии культуры играл принятый «Закон о культуре» [3], регулирующей деятельность в области кинематографии. В Таджикистане Постановлением правительства утверждена «Программа развития кино на 2006-2010 гг.» [5].

Кроме того, в стране программа развития кино на 2006-2010гг. предусматривала развитие сети кинотеатров в Душанбе и других городах. При этом за указанный период на киностудии «Таджикфильм» были созданы творческие объединения и группы по производству различных фильмов и киносериалов.

В 2004 году проведен первый Международный кинофестиваль «Дидор» в дни 75-летию кино в Таджикистане и 80-летию г. Душанбе [9]. Согласно данным, в 2020 г. в республике существовало 12 студий, имеющие лицензию на производство кинофильмов. Также в стране функционирует «Фонд развития кинематографа». В республике действует «Программа развития кино Республики Таджикистан на 2011 – 2015гг.» [8].

Анализ показывает, что, несмотря на это, киностудия ощущает острую потребность в технических кадрах: операторах, звукооператорах, монтажерах, осветителях. На протяжении десятилетий развития таджикского кино проблемным остается вопрос киносценария.

В стране принять Постановление Правительства Республики Таджикистан от 29 декабря 2017 года №598 о создании государственного учреждения "Точикфильм". Было проведена реформирование «Таджикфильм» и особое место уделено подготовку кадров как на базе Института искусств имени М. Турсунзаде. Опыт показывает, что создание фильмов финансируется за счет госзаказа. Также проводится международные кинофестивали, уделяется должное внимание кинопрокату, созданию кинобазы «Симиганч», Рамит, Варзоб и Исфара

Важным этапом в развитие кино в стране является расширение «Таджикфильм» и «Таджиккино», осуществляя свою деятельность в структуре Комитета по телевидению и радио при Правительстве Республики Таджикистан, реализуют государственную политику в сфере кино.

[5]Адрес для корреспонденции: Негматов Дж.С.[5] Таджикский государственный финансово экономический университет

По состоянию на 1 января 2018 года на балансе «Таджиккино» имется 34 кинотеатра на 4100 мест, 13 кинопроекторов и 16 передвижных киноустановок.

В течении 2014-2020 годов за счёт средств государственного бюджета отрасли кино «Таджикфильм» осуществил производство и выставил на показ зрителям новых художественных короткометражных и детских фильмов и другие.

Объем финансирование из года в год увеличивается, однако это не может удовлетворить сегодняшние потребности отрасли. Это связано с тем, что в современных условиях изменились требования кинозрителей к производству фильмов, применению инновационной техники и технологии, а производство таких фильмов требует больших капиталовложений.

Анализ показывает, что по состоянию на 1 января 2020 года в таджикском кинофонде содержатся 1069 копий различных фильмов, часть из которых внесены в золотой фонд «Таджиккино». Однако их хранение и реставрация не соответствуют предусмотренным нормативам.

«Таджиккино» в настоящее время осуществляет контроль за деятельностью кино-видео показывающих точек, продажи и аренды, а также записи аудиовизуальной продукции, компьютерных игр. Однако в виду нехватки необходимых средств предприятие не в состоянии эффективно и в полной мере реализовать свою уставную деятельность, т.е. распространение и показ национальных фильмов, ремонт здания кинотеатров, приобретение оборудования.

Кинотеатры «Ватан», «Орлёнок», «Зебуниссо» и «Ситора», расположенные в городе Душанбе и находящиеся на балансе «Таджиккино», нуждаются в капитальном и текущем ремонте.

В данное время на "Таджикфильм" работают 137 работников. Однако не хватает 36 специалистов, в том числе 3 киносценаристов, 12 кинорежиссёров, 3 звукооператоров, 4 монтажеров изображения и звука, 3 пиротехников, 3 кинооператоров, 2 звукорежиссёров, 2 гримёров и 2 художников.

В структуре «Таджиккино» работают 178 работников, из них 35 человек в головной организации и 143 человека в подведомственных структурах. Сейчас время ГУП КВ «Таджиккино» нуждается в 26 специалистах, в том числе в 3 техниках, 3 киномеханиках, 2 переводчиках фильмов, 4 монтажерах изображения и звука, 4 киноведах, 3 менеджерах, 2 звукорежиссерах, 4 инженерах, 2 художниках и 2 дизайнерах. Поэтому одним из основных приоритетов настоящей Программы считается подготовка кадров внутри страны и за её переделами, а также все большее привлечение в производственную деятельность специалистов отрасли.

За последние годы киноиндустрия в республике перешел на инновационный путь развития. С целью содействия и улучшения мониторинга, оценки стратегических документации отрасли, большего привлечения внутреннего и иностранного капитала и на этой основе усовершенствования действующих нормативных, правовых актов, учреждён Правительственный совет по развитию национальной кинематографии.

В рамках Программы развития кино Республики Таджикистан на 2011-2015 годы [8], был выполнен ряд значительных работ. В том числе в течении 2012 - 2013 годов была проведена реконструкция МТБ «Таджикфильм», что позволило обеспечить единовременную деятельность двух съёмочных групп.

В рамках реализации Программы развития кино Республики Таджикистан на 2011-2015 годы было произведено 44 различных фильма, что составляет 19,4 процента плана реализации указанной Программы.

За последние годы в сфере кино Республики Таджикистан произошли существенные изменения. Динамика показателей, характеризующих развитие кинорынка в Республике Таджикистан за 2012-2018 годы приведены на таблице 1.

Как видно из таблицы 1 за рассматриваемый период общий объем кассовых сборов возросло на 2,19 раза, объем кассовых сборов за просмотр таджикских фильмов на 645,13%, число посещений киносеансов на 86,21% Количество релизов в 4,68 раза, число кинотеатров в 2,13 раза, число коммерческих кинозалов в 2 раза, а количество киноустановки с платным показом уменьшился на 74,63%.

Это свидетельствует о том, что на кинорынке наблюдается незаметное увеличении основных параметров. Однако не все ресурсы еще использованы.

Также нами изучена динамика показателей, характеризующих развитие «Таджикфильм» и «Таджиккино» за 2014-2020 годы (табл.2).

На основе полученных результатов анализа установлено, что за указанный период средства государственного бюджета для финансирования «Таджикфильм»-а возросли на 6,54 раза, его доходы на 5,78 раза, расходы на 6,31 раза и количество сотрудников в 2,28 раза. В 2020 году по сравнению с 2015 году его прибыль возросло на 39,83%.

Нами установлено, что за указанный период доходы «Таджиккино» возросли на 65,11 раза, расходы на 60,55 раза и количество сотрудников на 21,43%. В 2020 году по сравнению с 2016 году его прибыль

возросло в 2,73 раза. При этом общая стоимость созданных телефильмов увеличился в 10,37 раза. Эти результаты свидетельствуют об улучшении производственно-финансовой деятельности «Таджиккино».

Важным направлением считается направления характеризующим параметры кинорынка является реклама. Поэтому нами изучены источники информации о фильмах для населения. Результаты опроса 300 респондентов в городе Душанбе показывают, что основными источниками рекламы являются: телевизионная реклама-25,0%, наружная реклама- 13,0%, друзья, знакомые -10,0%, Интернет -16,0%, реклама на транспорте-4,0%, печатные издания-2,0%, реклама на радио-2,0%, случайное посещение -2,0%, трайлер-22,0% и другие источники -2,0%.

Таблица 1

ДИНАМИКА ПОКАЗАТЕЛЕЙ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ РАЗВИТИЕ КИНОРЫНКА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН ЗА 2012-2018 ГОДЫ

№ пп	Наименование показателя	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020г. к 2012г., в разах
1.	Объем кассовых сборов, тыс. сомони	37,25	69,75	93,12	68,42	80,37	68,90	81,51	2,19
2.	Объем кассовых сборов за просмотр таджикских фильмов, тыс. сомони	55,000	60,652	80,976	58,980	69,887	58,890	90,27	164,13%
3.	Число посещений киносеансов, тыс.чел.	18,45	26,05	34,81	25,48	30,05	25,56	34,56	186,21
4.	Средняя стоимость кинобилета, сомони	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00	100,0%
5.	Количество релизов ед.	3000	12130	16195	11796	13977	11798	14054	4,68
6.	Число фильмов в прокате, шт.	12	12	12	12	12	18	30	
7.	Число кинотеатров, ед.	16	16	16	16	30	34	34	2,13
8.	Число коммерческих кинозалов, ед.	2	2	4	4	4	4	4	2,00
9.	Киноустановки с платным показом, ед.	67	16	16	16	14	14	17	25,37%

Источник: составлена автором на основе данных «Таджикфильм» и «Таджиккино» за 2012-2018 гг. -Душанбе, 2021.-123с. и Таджикистан в цифрах,2021.-Душанбе: АСПРТ, -С.73.

Таблица 2

ДИНАМИКА ПОКАЗАТЕЛЕЙ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ РАЗВИТИЕ «ТАДЖИКФИЛЬМ» И «ТАДЖИККИНО» ЗА 2014-2020 ГОДЫ

№ пп	Наименование показателя	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020г. к 2014г., в разах
1.	Госбюджет «Таджикфильм, тыс.сомони	1607,224	2834,051	3639,502	3639,502	1963,855	1154,154	10523,42	6,54
2.	Доходы«Таджикфильм»,тыс.сомони	101,429	286,753	144,481	99,108	140,751	578,558	586,17	5,78
3.	Расходы «Таджикфильм», тыс. сомони	1708,653	2883,488	3699,502	3730,210	2104,606	1732,712	10777,76	6,31
4.	Прибыль «Таджикфильм», тыс. сомони	-	237,316	84,481	8,4	-	-	331,83	139,83*
5.	Количество работников «Таджикфильм», чел.	137	137	137	137	137	137	312	2,28
6	Общая стоимость созданных телефильмов, тыс. сомони	129,643	1678,973	1215,222	1761,095	745,762	371,825	1344,175	10,37
7.	Доходы «Таджиккино», тыс.сомони	373,91	338,602	190,534	202,859	219,996	230,002	246,117	65,11
9.	Расходы «Таджиккино», тыс. сомони	374,696	339,161	188,504	197,310	206,978	216,292	226,890	60,55
10.	Прибыль «Таджикфильм», тыс. сомони	-1,305	0,599	7,030	5,549	10,018	13,710	19,227	2,73**
11.	Количество работников «Таджикфильм», чел.	28	30	33	34	34	32	34	121,43%

Источник: составлена на основе данных «Таджикфильм» и «Таджиккино» за 2014-2020 гг.-Душанбе, 2021.-123с.

Примечание: *по сравнению с 2015 годом и ** по сравнению с 2016 годом

При изучении вопроса о развитии кинорынка важным вопросом является «А кто же зритель?». Поэтому нами проведен опрос среди зрителей и на рисунок 1 представлены полученные результаты среди населения регионов республики.

Рисунок 1- Структура зрителей по возрасту в г. Душанбе за 2020-2023гг.

Вместе с тем, имеются ряд проблем с привлечением в кинотеатры зрителей старшего

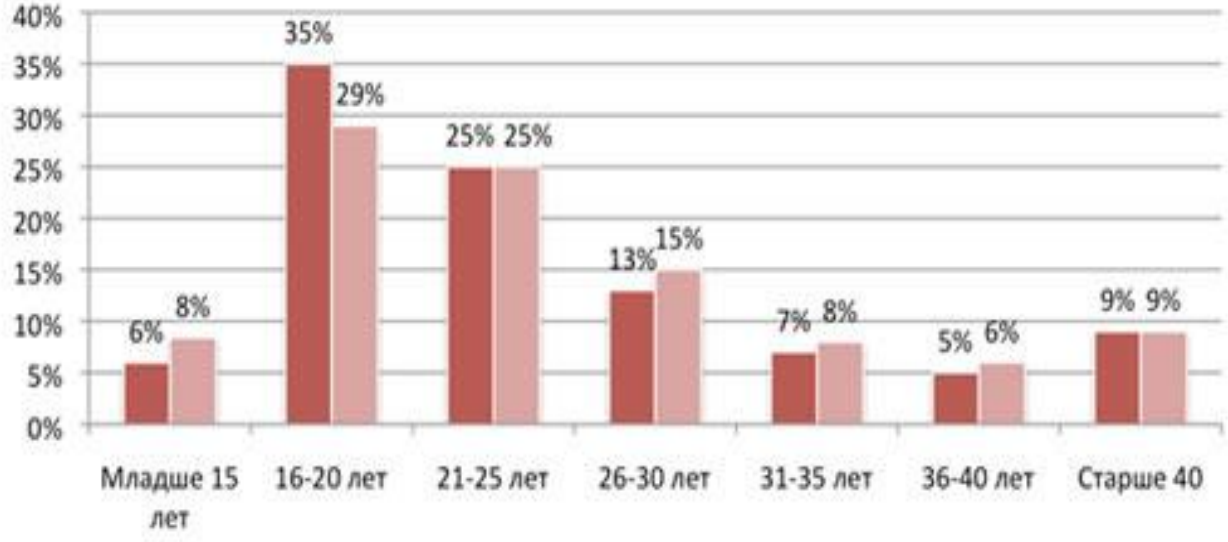

возраста, а также наличия эффективных каналов рекламы.

Поэтому на рис.2 нами показано отношение зрителей к фильмам Таджикистана.

Рисунок 2- Отношение зрителей к фильмам, произведенным в Таджикистане

Для определения отношению зрителей к фильмам среди 300 чел. Опрос проводился в городе Душанбе и Худжанде. В целом только 20,5% опрошенных выразили свою лояльность и приверженность кинофильмам произведенных в Таджикистане.

В Республике Таджикистан функционируют общественные организации в сфере кинорынка. В республике функционирует Союз кинематографистов страны, Профсоюз мастеров театра и кино, Клуб молодых продюсеров и создана Национальная ассоциация кинотеатров, которые играют важную роль в развитие кино рынка в Республике Таджикистан.

Важным моментом при проведении анализа работы кинотеатров является изучении их удельного веса по областям, г. Душанбе и районам республиканского подчинения (табл.3).

Таблица 3

Удельный вес кинотеатров по областям, г. Душанбе и районам республиканского подчинения за 2019-2020 годы

Территории	**2019**	**2020**
1.Республика Таджикистан	100,0	100,0
2.ГБАО	-	-
3.Хатлонская область	38,23	38,23
4.Согдийская область	20,59	20,59
5.г. Душанбе	20,59	20,59
6.РРП	20,59	20,59

Источник: составлена на основе данных «Таджикфильм» и «Таджиккино» за 2017-2018 гг.- Душанбе, 2021.-123с.

Как видно из таблицы 3 за 2019-2020 годы удельный вес кинотеатров не изменился и соответственно по Хатлонской, Согдийской области, г. Душанбе и районов республиканского подчинения составляет 38,23; 20,59; 20,59 и 20,59%. Однако в ГБАО кинотеатры перестали существовать после их приватизации.

Учитывая то, что кино играет важную роль в становлении подрастающего поколения важным, считаем запретить трансляцию и показ фильмов, которые не соответствуют национальным ценностям и могут нанести вред молодому поколению. Поэтому 30 апреля 2020 года Маджлиси намояндагон Таджикистана одобрил поправки в Закон «О кино», согласно которым, показ или трансляция фильмов допускается только после определения их классификации по возрасту. Министерство культуры в обязательном порядке предварительно будет присваивать возрастное ограничение в соответствии с международными стандартами: 0+, 6+, 12+, 16+ и 18+ каждому фильму, который планируют транслировать местные телеканалы и показывать кинотеатры. Во время трансляции или показа фильма должна будет указана графическая маркировка с возрастной классификацией в угловой части экрана.

По результатам проведенного анализа состояния и развития кинорынка нами установлено, что в этой сфере существуют следующие проблемы:

- слабая материально-техническая база, в том числе дефицит современной техники и технологии;
- нехватка финансовых средств для развития кинорынка;
- несоответствие современным требованиям деятельности инфраструктуры кинематографии, в особенности на местном, региональном уровне;
- несоответствие требованиям современных мировых стандартов производства фильмов;
- дефицит высокопрофессиональных кадров и низкая степень материального и морального поощрения специалистов отрасли;
- несоответствие современным требованиям правил купли и продажи билетов кино;
- отсутствие соответствующих условий хранения и реставрации фильмов;

Низкий уровень цифровизации в кинотеатрах, расположенных в регионах и горных кишлаках;

- слабая нормативно-правовая база предупреждения и предотвращения контрабанды аудиовизуальных материалов и другие.

Таким образом, решение указанных проблем способствует улучшение предоставления кино услуг, повышение эффективности работы организаций кинопоказа и кинопроката, а также обеспечении их конкурентоспособности в Республике Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арабова Ш. История таджикского кинематографа /Ш.Арабова. Душанбе, 2014.-301 с.
2. Бухари-заде Н. Таджикистан мечтает о возрождении национального кинематографа... за $100 тысяч в год.-Душанбе, 2017.-112с.
3. Закон Республики Таджикистан о культуре (в редакции Закона РТ от 12.05.2001 г.№4 от 8.12.2003 г.№63, от 6.10.2008 г. №438, от 5.08.2009 г. №544 от 28.06.2011 г.№734).
4. Каримова Р. Культура Таджикистана в годы Независимости (1991-2011 гг.). - Душанбе,2013.- С.186,189,190,196.
5. Постановление Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан №1213 от 3 ноября 2004 г. «О принятии Закона Республики Таджикистан «О кино»; Закон Республики Таджикистан «О кино» №67 от 9 декабря 2004 года.

6. Пресс-релиз Первого МКФ «Дидор» «О подготовке к проведению Международного кинофестиваля «Дидор» в Душанбе от 20 сентября 2004 года.
7. Программа развития кино на 2006-2010 годы от 4 октября 2005 г
8. Программа развития кино Республики Таджикистан на 2011-2015 годы. http://www.adlia.tj/base/show_doc.fwx?Rgn=15938&login=yes (Дата обращения: 03.12.2018).
9. Фильмография таджикского кино: 1929-2003//Рахимов С. Луч экрана. – Душанбе: Главная научная редакция Таджикской Национальной Энциклопедии, 2004.- С.165-246.
10. Doraiswamy R. Tadjik dawn// Cinemaya 199№13.500 .
11. Abikeyeva G. Women down the steppes//Asian film journeys: Selections from Cinemaya. New-Delhi, 2010.- P.394.
12. http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1128918720 (Дата обращения: 03.12.2020).
13. http://news.taj.su/?p=35639 (дата обращения 17.01.2020).

ВАЗЪИЯТИ МУОСИР ВА ТАМОЮЛИ ИНКИШОФИ БОЗОРИ СИНАМО ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

НЕГМАТОВ Ҷ. С.

Дар мақола вазъият ва тамоюлҳои рушди бозори синамо дар шароити муосир баррасӣ шудааст. Ба ташаккул ва рушди бозори синамо дар Тоҷикистон дар асоси муайян кардани параметрҳое, ки самаранокии фаъолияти онро дар бахшҳои мухталиф тавсиф мекунанд, таваҷҷӯҳи хоса зоҳир мешавад. Таҳлили динамикаи нишондиҳандаҳои тавсифкунандаи рушди бозори синамо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2014-2020 гузаронида шуда, муносибати тамошобинони кишвар ба филмҳои тоҷикӣ оварда шудааст. Дар асоси натиҷаҳои таҳлили ҳолат ва рушди бозори синамо масоили мавҷуда муайян карда шудаанд. Қайд карда мешавад, ки ҳалли мушкилоти муайяншуда ба беҳтар намудани хизматрасонии синамо, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти ташкилотҳои намоишгоҳи филмҳо ва иҷораи филмҳо, инчунин таъмини рақобатпазирии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: бахши хизматрасонӣ, бозори синамо, вазъи кунунӣ, бозори синамо, рушди бозори синамо

СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ КИНО РЫНКА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

НЕГМАТОВ Д. С.

В статье рассмотрена состояние и тенденции развития кинорынка *в* современных условиях. Особое место уделено становлению и развития кинорынка в Таджикистане на основе выделения параметров, характеризующих эффективность его деятельности по различным сегментам. Проведен анализ динамики показателей, характеризующих развитие кинорынка в Республике Таджикистан за 2014-2020 годы, выявлены отношение зрительской аудитории Республики Таджикистан к таджикским фильмам. По результатам анализа состояния и развития кинорынка выделены существующие проблемы. Отмечено, что решение выделенных проблем способствует улучшению предоставления кино услуг, повышение эффективности работы организаций кинопоказа и кинопроката, а также обеспечении их конкурентоспособности в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: сфера услуг, кинорынок, современное состояние, кинорынка, развития кинорынок

STATE AND DEVELOPMENT TRENDS OF THE FILM MARKET IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

NEGMATOV J. S.

The article examines the state and development trends of the film market in modern conditions. Particular attention is paid to the formation and development of the film market in Tajikistan based on identifying parameters that characterize the effectiveness of its activities in various segments. An analysis of the dynamics of indicators characterizing the development of the film market in the Republic of Tajikistan for 2014-2020 has been carried out and the attitude of the audience of the Republic of Tajikistan to Tajik films is given. Based on the results of the analysis of the state and development of the film market, existing problems are identified. It is noted that solving the identified problems helps to improve the provision of cinema services, increase the efficiency of film exhibition and film distribution organizations, as well as ensuring their competitiveness in the Republic of Tajikistan.

Key words: service sector, film market, current state, film market, film market development

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 338. 4 (575.3)

ТАҲЛИЛИ ВАЗЪ ВА САМТҲОИ МИНБАЪДАИ РУШДИ САНОАТИ ТОҶИКИСТОН

СОЛЕҲЗОДА А.А.., ҚУРБОНАЛИЕВ К. И. [1]

Нақши саноат дар иқтисодиёти кишвар муҳим ба ҳисоб рафта, дар баланд бардоштани некуаҳолии мардуми кишвар ва ташаккули ҷомеаи пешрафта саҳми калидӣ дорад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёмҳои худ ба Маҷлиси Олӣ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» таъкид доштанд, ки «Бинобар аҳаммияти бузурги соҳаи саноат дар рушди минбаъдаи мамлакат, ҳалли масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои стратегии миллӣ, аз ҷумла раванди саноатикунонии босуръати кишвар пешниҳод менамоям, ки солҳои 2022–2026, яъне то ҷашни 35-солагии Истиқлоли давлатии Тоҷикистон «Солҳои рушди саноат» эълон карда шавад»[4].

Бинобар ин дар доираи ин супориш ба Барномаи саноатикунонии босуръати кишвар барои солҳои 2020-2025 тағйироти зарурӣ ворид карда шуда, нақшаи амали солҳои рушди саноат бояд таҳия карда шавад.

Бояд таъкид намуд, ки дар ҳошияи ҳадафи саноатикунонии босуръати кишвар эълон намудани панҷсолаи рушди саноат амали саривақтӣ буда, барои баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ саҳми арзанда мегузорад.

Чи тавре ки олимони ватанӣ қайд намуданд "Барои ба кишвари индустриалӣ табдил ёфтан пеш аз ҳама мавҷудияти ду омили асосӣ- манбаи энергия ва фаъолияти бемамониати инфрасохтори нақлиётӣ зарур аст. Хушбахтона аз се ҳадафи стратеги, ки дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон меистад, ин омилҳо таъмин гардида, заминаи мустаҳкам барои ҳадафи чорум ба ҳисоб меравад. " [1]

Бояд қайд намуд, ки дар аксари кишварҳои пешрафтаи дунё давраи саноатикунонӣ қарни гузашта ба анҷом расида, айни замон ин кишварҳо дар марҳилаи пасо-саноатӣ, ки ба истифодаи васеи воситаҳои иттилоотӣ ва технология рақамӣ асос ефтааст қарор доранд. Ҳамзамон дар ин кишварҳо инқилоби чоруми саноатӣ (Industry 4.0) ба вуқӯъ пайвастааст, ки асоси онро рақамикунонӣ, автоматикунонӣ бо истифодаи зеҳни сунъӣ ва роботикунонии раванди истеҳсолот ташкил медиҳад [5].

Заминаи соҳаи саноати имрӯзаи Тоҷикистон инкишоф ёфта ва аз ҷиҳати техникӣ муҷаҳҳаз гардида истодааст, ки 90 соҳаҳои гуногунро аз ҷумла дар самти истихроҷ ва коркарди маъданҳои кӯҳӣ, истихроҷи ангишт, саноати сабук, мошинсозӣ, коркарди металл, кимиё, истеҳсоли масолеҳи сохтмон, хӯрокворӣ ва дигар соҳаҳо муаррифӣ мекунад.

Дар 30 соли соҳибистиқлолӣ бо ҷалби сармояи дохилию хориҷӣ садҳо корхонаҳои хурду бузурги истеҳсолӣ эҳё ва ҷойҳои корӣ барқарор шуданд. Агар соли 1992 шумораи корхонаҳо 1628 ададро ташкил карда бошанд, дар соли 2021 шумораи онҳо ба 2386 адад расидааст [7].

Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ аз 9,8 млрд. сомонии соли 1991 то ба 38,8 млрд. сомонӣ дар соли 2021 расонида шуд.

Ҳамзамон дар соли 2021 дар соҳаи саноат ҷиҳати ноилшавӣ ба ҳадафи чоруми миллӣ - саноатикунонии босуръати кишвар, зиёд кардани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва таъмини талаботи бозор бо маҳсулоти рақобатпазири ватанӣ, ба кор андохтани иқтидорҳои нав, истифодаи иқтидорҳои истеҳсолӣ ва содиротӣ, инчунин таъсиси ҷойҳои нави корӣ 309 корхонаву коргоҳи нави саноатӣ бо 5130 ҷойҳои корӣ мавриди истифода қарор дода шуданд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар натиҷаи тадбирҳои андешидашуда истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар соли 2021 зиёд гардида, нисбат ба соли 2020-ум 22 фоиз афзоиш ёфтааст.

Рушди соҳаи саноат аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми истеҳсол дар саноати коркард (116,3 фоиз нисбат ба ҳамин давраи соли 2020), истихроҷ (1,5 маротиба зиёд), таъминоти нерӯи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво (115,2 фоиз) ва таъминоти об, тозакунӣ, коркарди партовҳо ва коркарди дуюмдараҷа (109,2 фоиз) таъмин гардид.

[1] **Адрес для корреспонденции:** Солеҳзода Ашурбой Абдувохидович., к.э.н., доцент кафедры мировой экономики ТНУ, 901607070; Қурбоналиев Кароматулло Исмоилович, ассистент кафедры мировой экономики ТНУ, тел. 907 94 46 96.

Дар соли 2021 дар сохтори саноат ҳиссаи саноати коркард 57,5 фоиз, саноати истихроҷ 21,6 фоиз, таъминоти нерӯи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво 20,4 фоиз ва таъминоти об, тозакунӣ, коркарди партовҳо ва дастрасии коркарди дуюмдарача 0,5 фоизро ташкил намуд.

Дар моҳҳои январ-декабри соли 2021 аз 315 намуд муҳимтарин маҳсулоти саноатии дар ҷумҳурӣ истеҳсолшаванда афзоиши ҳаҷми истеҳсоли 204 (64,8 фоиз) номгӯи он дар қиёс ба ҳамин давраи соли 2020 таъмин гардид.

Бахусус бояд қайд намоем, ки пас аз ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ ҳадафи стратегии кишвар дар соҳаи саноат ба истеҳсоли маҳсулоти ниҳоии дорои арзиши баланди иловашуда, рақобатпазир, воридотивазкунанда ва ба содирот нигаронидашуда равона гардида, гуногунсамтии истеҳсолоти саноатӣ вусъат дода шуданд.

Бинобар ин, дар даврони соҳибистиқлолӣ вобастагии бозори истеъмолии кишвар аз маҳсулоти воридотӣ кам гардида, талаботи дохилӣ аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти худӣ таъмин шуда истодааст.

Танҳо дар солҳои 2015-2021 дар кишвар дар ҳаҷми зиёда аз 60 млрд. сомонӣ маҳсулоти воридотивазкунанда, аз ҷумла масолеҳи сохтмонӣ, маҳсулоти саноати хӯрока, кимиё ва дорусозӣ ва ғайра истеҳсол гардид.

Ҷиҳати таккон бахшидан ба рушди соҳаи саноат тариқи ҷалби сармояи ватанию хориҷӣ даҳҳо созишномаҳои сармоягузорӣ байни Ҳукумати кишвар ва ширкатҳои хориҷии дуру наздик вобаста ба таъсиси корхонаҳои нав дар соҳаҳои металлургӣ, мошинсозӣ, дорусозӣ, хӯрока, кимиёвӣ, истихроҷ ва коркарди маъданҳои куҳӣ, ангишт, нафту газ, агросаноатӣ, истеҳсоли семент ва дигар намудҳои маводи сохтмонӣ, истеҳсоли таҷҳизоти барқӣ, ташкили гармхона ва марказҳои тақсимоти яклухт ба имзо расида, бо муваффақият татбиқ шуда истодаанд. Аз соли 2013 то имрӯз бо ширкатҳои ватанию хориҷӣ маҷмӯан беш аз 20 созишномаи сармоягузорӣ ба имзо расонида шуд ва дар натиҷа 30 корхонаи нави истеҳсолӣ ва 2 корхонаи хизматрасонӣ ба маблағи умумии беш аз 21 миллиард сомонӣ (1,7 млрд. доллари ИМА) бунёд гардиданд.

Модели рушди соҳаи иқтисоди мамлакат низ рӯ ба самти дигар ниҳода ҳадафи мо низ мубаддалгардонии модели иқтисодии кишвар аз аграрӣ-индустриалӣ ба индустриалӣ-аграрӣ муайян гашт, ки дар ин замина афзоиши бемайлони ҳиссаи соҳаи саноат дар ММД-и кишвар сол то сол бояд таъмин карда шавад. Аз ҷумла, тибқи ҳадафҳои дарпешистода ҳиссаи соҳаи саноат дар ММД-и кишвар то 26 фоиз дар соли 2025 ва то ба 30 фоиз дар соли 2030 бояд расонида шавад.

Бо назардошти муҳимияташ саноатикунонии босуръати кишвар ҳамчун ҳадафи чоруми миллӣ эълон гардид, ки барои ноил гардидан ба мақсадҳои стратегии кишвар тариқи тадриҷан зиёд кардани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатии рақобатнок мусоидат хоҳад кард.

Бо мақсади истифодаи самараноки имкониятҳои мавҷуда, масъалаҳои суръатбахшии рушди соҳаи саноат ва устувории онҳо, дигаргунсозии куллии сохторӣ, таъсиси корхонаҳои муштарак бо ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ ҷиҳати баланд бардоштани бозdeҳии иқтисодӣ, ҷорӣ намудани навовариҳои техникию технологӣ дар истеҳсолоти саноатӣ зери таваҷҷуҳи доимии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дошта барномаву стратегияҳои зиёде татбиқ ва мавриди амал қарор доранд.

Сарҳуҷҷати асосии татбиқи ҳадафҳои стратегии миллӣ ин Стратегияи милли рушд барои давраи то соли 2030 ба ҳисоб рафта, дар доираи он тадбирҳои зерин дар самти саноат ҳамчун афзалиятнок муайян карда шудаанд, аз ҷумла:

- баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва ташаккули занҷираи арзиши иловашудаи соҳаҳои саноатӣ;
- афзоиши ҳаҷми истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти саноатӣ, ки дар бозорҳои дохилӣ ва беруна рақобатпазир мебошад;
- ташкили низоми самараноки тайёр намудани мутахассисоне, ки дорои қобилияти офаридан ва азхудкунии технологияҳои саноатӣ ва истеҳсоли маҳсулоти инноватсионӣ мебошанд;
- бунёди асосҳои институтсионалӣ барои рушди устувор ва пешгирикунандаи соҳаҳои саноат, ташкили кластерҳои инноватсионӣ ва пурмаҳсул;
- мусоидат ба рушди содирот ва низоми миллии воридотивазкунии интихобӣ, пеш аз ҳама дар соҳаи комплекси агросаноатӣ (коркарди маҳсулоти меваю сабзавот ва зиёд кардани истеҳсоли он), соҳаи сохтмон, саноати сабук ва хӯрокворӣ.

Тибқи СМР барои давраи то соли 2030 ҷиҳати татбиқи мунтазами он барномаҳои миёнамуҳлати рушд роҳандозӣ карда мешаванд, ки марҳилаи аввали он таи солҳои 2016-2021 ба анҷом расида, айни замон Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 мавриди амал қарор дорад.

Дар доираи Барномаи миёнамуҳлати рушд барои солҳои 2021-2025 ҳадафҳои зерин ҳамчун афзалиятҳои асосии рушд дар соҳаи саноат то соли 2025 муайян карда шудаанд:

- зиёд намудани ҳиссаи саноат дар сохтори ММД – и кишвар то 26,3 фоиз;
- такмили сохтори саноат аз ҳисоби рушди босуръати саноати коркард ва зиёд кардани ҳиссаи он дар сохтори саноат то 63,8 фоиз ва дар ММД то 15 фоиз;
- афзоиш додани ҳиссаи соҳаҳои миёнаи технологӣ дар сохтори саноат то 30,0 фоиз ва дар ММД то 6,2 фоиз;

- рушди бахшҳои саноатии иқтисоди миллӣ бо назардошти татбиқи чораҳо дар самти ҳифзи муҳити зист ва «иқтисоди сабз».

Ҳамзамон барои ҳалли масъалаҳои гузошташуда ва ноил шудан ба ҳадафҳо зарурати такмили заминаҳои институтсионалӣ барои рушди устувор ва босуръати соҳаҳои саноат, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва диверсификатсияи истеҳсолоти саноат, афзоиши ҳаҷми истеҳсолоти саноати коркард ва таъмини талаботи дохилӣ ба маҳсулоти тайёр, ҷобаҷогузории оқилона ва рушди иқтидори истеҳсолии кишвар, афзоиши арзиши иловашудаи молҳои саноатӣ дар асоси рушди кластерҳои соҳавӣ, мусоидат ба рушди саноати кимиё, истифодаи иқтидорҳои рушди иқтисоди кӯҳӣ ва металлургия, рушди саноати дорусозӣ ва зиёд намудани истеҳсоли масолеҳи сохтмон пешбинӣ мегардад.

Бо мақсади тақвияти рушди соҳаҳои мухталифи саноат ва татбиқи ҳадафи чоруми стратегии кишвар - саноатикунонии босуръат, тариқи ташкили кластерҳои истеҳсолӣ, коҳиш додани вобастагии кишвар аз воридоти маҳсулоти ниёзи аввал, таъмини соҳаҳои гуногун бо таҷҳизоти муосир, таҳкими иқтидорҳои содиротӣ ва таъмини гуногунсамтии истеҳсолоти ватанӣ, зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли молу маҳсулоти рақобатноки воридотивазкунанда ва ба содирот нигаронидашуда татбиқи босамари Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва Барномаи саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 муҳим арзёбӣ мегардад.

Илова бар ин, айни замон якчанд стратегияву барномаҳои дигари соҳавӣ, аз ҷумла: Консепсияи рушди саноати ангишт дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Барномаи рушди соҳаи металлургияи ранга ва сиёҳ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2025, Барномаи рушди саноати сабук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2022, Барномаи рушди саноати хӯроквории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025, Барномаи рушди кирмакпарварӣ ва коркарди пилла барои солҳои 2020-2024, Барномаи рушди саноати мошинсозии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025, Барномаи давлатии рушди саноати дорусозӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, Барномаи давлатии рушди содирот барои солҳои 2021-2025 ва дигар барномаву нақшаҳо дар самти саноат ба тасвиб расида, мавриди амал қарор доранд.

Дар умум, дар ҳуҷҷатҳои стратегии давлат ҳамзамон зарур аст, ки минбаъд ба самтҳои зерин ҳамчун афзалиятҳои соҳа диққати аввалиндараҷа дода шавад:

- баланд бардоштани рақобатпазирии соҳаи саноат бо назардошти васеъ ҷорӣ намудани принсипҳои иқтисоди сабз дар истеҳсолот;
- ҷорӣ намудани технологияҳои муосири инноватсионии ҷавобгӯ ба талаботҳои экологӣ ва сарфаҷӯии энергия;
- диверсификатсияи соҳаи саноат ва истеҳсоли маҳсулоти ниҳоии инноватсионӣ бо сифати баланд;
- афзоиши арзиши иловашудаи маҳсулоти саноатӣ тавассути ташкили кластерҳои саноатӣ аз рӯи принсипи истеҳсолоти бепартов;
- коркарди васеи маҳсулоти кишоварзӣ ва истеҳсоли маҳсулоти ниҳоии органикӣ;
- паст намудани хароҷоти истеҳсолӣ дар соҳаи саноат тавассути ҷорӣ намудани технологияи сабз ва сарфаҷуй.

Бояд қайд намуд, ки дар шароити имрӯзаи иқтисодиёти ҷаҳон ва рақобати шадид на ҳамеша имкон мегардад, ки корхонаҳои саноатии кишварҳои рӯ ба инкишоф ба қатори пешсафон ворид шаванд. Ҳамзамон чунин стратегияро интихоб намудан низ нодуруст аст. Танҳо инкишофи мунтазами саноат ва ҷорӣ намудани навовариҳо бо назардошти талаботи мачуда дар бозори дохилию хориҷӣ нисбати молҳои истеҳсолашон дар Тоҷикистон афзалиятдошта ба муваффақият оварда мерасонад. Аз ин рӯ стратегияи интихобнамудаи корхонаҳои саноатӣ бояд ба беҳтар намудани сифату ҷолибнокии маҳсулоти истеҳсолшаванда, баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии он аз рӯи нарху сифат, истеҳсоли маҳсулоти ҷавобгӯ ба стандарти байналмилалӣ ва талаботи истеъмолӣ ва дигар самтҳо равона бояд гардад.

Ҳамзамон зарур аст, ки раванди технологии корхонаҳои саноатӣ ба тағйироти вазъи бозори ҷаҳонӣ ва талаботи он мутобиқшаванда бошад, то ки дар ҳама ҳолати тағйирёбии бозорҳои ҷаҳон гуногуннамудии истеҳсоли маҳсулот таъмин карда шавад. Дар ин ҷода ба роҳбарияти корхона ба роҳ мондани менеҷменти инноватсионӣ ва густариши ҳамкорӣ бо технопаркҳо, институтҳои илмию таҳқиқотӣ, озмоишгоҳҳо ва дигар институтҳо муҳим арзёбӣ мегардад.

Бинобар ин таъсиси кластерҳои илмию таълимӣ ва инноватсионӣ имрӯзҳо яке аз масъалаҳои мубрам ба ҳисоб меравад, ки дар он иштироки якҷояи корхонаҳои саноатӣ, муассисаҳои таълимию илмӣ ва дигар ҷонибҳои ҳавасманд зарур аст. Дар ин ҳолат самараи истеҳсолот баланд бардошта мешавад, ҷараёни навовариҳо таъмин гардида, маҳсулоти рақобатпазир истеҳсол мешавад.

АДАБИЁТ

1. Ашуров, И. С. Таҳлили вазъи инфрасохтори соҳаи саноат дар Ҷумҳурии ТОҶИКИСТОН / И. С. Ашуров, Ф. М. Ғуломносирова, М. М. Асоев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2021. – No 4(76). – P. 111-123.
2. Барномаи саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025. – Душанбе, 2020.

3. Вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Январ-декабр. – Душанбе, Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». – ш.Душанбе, 21 декабри соли 2021. – С.15.
5. Рыжикова, Т. Н. Модернизация, диверсификация и четвертая промышленная революция / Т. Н. Рыжикова, В. Г. Боровский, Д. С. Князева // Инновации в менеджменте. – 2021. – № 2(28). – С. 46-53.
6. Стратегияи милли рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016.
7. Тоҷикистон: 30 соли Истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2021.
8. Шваб Клаус, Маллере Тьерри. COVID-19: Великая перезагрузка/ Всемирный экономический форум, 2020 – 212с. [Электронный ресурс] URL: https://straight2point.info/wp-content/uploads/2020/08/COVID-19_-The-Great-Reset-KlausSchwab.pdf (Дата обращения 23.03.2021).

ТАҲЛИЛИ ВАЗЪ ВА САМТҲОИ МИНБАЪДАИ РУШДИ САНОАТИ ТОҶИКИСТОН

СОЛЕҲЗОДА А.А.., ҚУРБОНАЛИЕВ К. И.

Дар мақола вазъи имрӯзаи рушди саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳошияи эълон намудани солҳои 2022-2026 ҳамчун “Солҳои рушди саноат” таҳлил карда шуда, дастовардҳои солҳои охир инъикос ёфтааст. Қайд гардид, ки ҳамаи заминаҳо дар самти рушди соҳаи саноат ва гузариш ба модели индустриалию аграрӣ дар Тоҷикистон фароҳам оварда шудаас. Зарур аст, ки дар самтҳои афзалиятноки соҳаи саноат, ки дар ҳуҷҷатҳои стратегии кишвар муайян шудааст, корбарӣ карда шуда, ба баланд бардоштани рақобатпазирӣ, самаранокӣ ва истеҳсоли маҳсулоти ниҳоӣ диққат дода шавад. Ҳамзамон ҷиҳати рӯ овардан ба самти иқтисоди сабз ва навоваріҳо дар истеҳсолоти саноатӣ тавсияҳо асоснок карда шуданд.

Калидвожаҳо: рушди саноат, иқтидорҳои истеҳсолӣ, рақобатпазирӣ, иқтисоди сабз, навоваріҳо, менеҷменти инноватсионӣ, стратегияи корхона.

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ И ДАЛЬНЕЙШИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ТАДЖИКИСТАНА

СОЛЕҲЗОДА А.А.., ҚУРБОНАЛИЕВ К. И.

В статье анализируется современное состояние промышленного развития Республики Таджикистан в контексте объявления 2022-2026 годов «Годами развития промышленности» и в ней отражены достижения последних лет. Отмечено, что в Таджикистане созданы все предпосылки для развития промышленности и перехода к индустриально-аграрной модели. Необходимо предпринять меры по развитию отрасли в рамках приоритетных направлений, обозначенных в стратегических документах страны, и уделять внимание повышению конкурентоспособности, эффективности и объема производства конечной продукции. При этом были обоснованы рекомендации по акцентированию внимания на принципах «зеленой» экономики и инновациях в промышленном производстве.

Ключевые слова: промышленное развитие, производственный потенциал, конкурентоспособность, «зеленая» экономика, инновации, управление инновациями, стратегия предприятия.

ANALYSIS OF THE STATE AND FURTHER DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF TAJIKISTAN INDUSTRY

SOLEKHZODA A.A., KURBONALIEV K.I.

The article analyzes the current state of industrial development of the Republic of Tajikistan in the context of the announcement of 2022-2026 as "Years of Industrial Development" and reflects the achievements of recent years in the country. It is noted that Tajikistan has created all the prerequisites for the development of industry and the transition to an industrial-agrarian model. It is necessary to take measures to develop the industry within the framework of the priority areas outlined in the country's strategic documents, and pay attention to increasing competitiveness, efficiency and production of final products. At the same time, recommendations were substantiated to focus on the principles of the "green" economy and innovations in industrial production.

Keywords: industrial development, production potential, competitiveness, "green" economy, innovations, innovations management, enterprise strategy.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 620. 4 (575)

САМТҲОИ АСОСИИ ТАЪМИНОТИ ҲАМГИРОИИ ОБИЮ ЭНЕРГЕТИКӢ ДАР МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

ТУРСУНОВ И. Б.[1]

Осиёи Марказӣ яке аз минтақаҳои нодиртарин бо захираҳои энергетикӣ дар ҷаҳон аст. Смаранокии иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамгироии минтақавии Осиёи Марказӣ дар имкониятҳои берунаи мамлакат асос меёбад.

Ҳангоми муайян кардани ҳиссаи ҳар як ҷумҳурӣ, вобаста аз шумораи аҳолӣ ва нақши ҳар як ҷумҳурӣ дар ташаккули захираҳои об, зарур аст, ки заминаи меъёрию ҳуқуқии танзими истифодаи дохилӣ ва муштараки об ба ҳолати мувофиқ оварда шуда, барои таъмири системаи ягонаи об дар минтақа маблағгузорӣ карда шавад. Кафолати боэътимоди ҳалли бомуваффақияти мушкилоти шиддатёфтаи обу энергетика дар Осиёи Марказӣ метавонад танҳо ҳамгироии иқтисодии минтақавии обу энергетика бошад. Дар акси ҳол, вазъ бадтар мешавад ва бӯҳрони ҷаҳонии молиявӣ танҳо ин равандро суръат мебахшад. Ҳамин тавр, то он даме, ки ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ мазмуни асосии сиёсати кишварҳои Осиёи Марказӣ гардад.

Азбаски об ва энергетика маҳдудияти захираҳои табиӣ доранд, ки иҷораи имконпазири имконпазири захираҳо (даромадҳои соҳиби захира) мебошанд, бо мувофиқаи шартҳои тақсими фоидаҳо дар байни кишварҳои болооб ва поёноби ҳавзаи об (дар сурати истифодаи захираҳои об) ё байни кишварҳои истеҳсолкунанда, кишварҳои транзитӣ ва кишварҳои истеъмолкунанда (дар мавриди захираҳои энергетикӣ), мушкилоти абадӣ мебошанд [1.С-62]. Ҳадди аққал далели он аст, ки ҳоло тамоми минтақа аз мушкилоти норасоии умумии захираҳои об, мавҷуд набудани заминаи ҳуқуқӣ, сарфи назар кардани манфиатҳои кишварҳои ҳамсоя, вайрон кардани принсипҳои тақсимоти об дар дарёҳои фаромарзӣ сарчашма мегирад.

Ҳамин тариқ, дар Осиёи Марказӣ ҳамасола дар натиҷаи идоракунии ғайрисамараноки об, ки ҳосили зироатро коҳиш медиҳад, тақрибан 1,7 миллиард доллар ё 3 фоизи ММД-ро аз даст медиҳад. Бо вуҷуди он, ки рушди манбаъҳои обию энергетикии минтақавӣ барои фароҳам овардани бурднокӣ, ҳамдигарфаҳмӣ ва тақсими манфиатҳо дар байни тамоми кишварҳои минтақа имкониятҳои васеъ фароҳам меорад.

Кишварҳои Осиёи Марказӣ дар истифодаи захираҳои об аз ҳамдигар сахт вобастагӣ доранд. Ҳаҷми захираҳои обии ҳавзаи баҳри Арал дар болотарин дарёҳо ташаккул меёбад, қисми асосии он барои обёрӣ дар кишварҳои поёноби дарёҳо - дар Қазоқистон, Туркманистон ва Ӯзбекистон истифода мешаванд. Ҳамзамон, Тоҷикистон ва Қирғизистон бо иқтидори бузурги гидроэнергетикии худ аз таъминоти нафт аз дигар кишварҳои минтақа вобастагии калон доранд.

Ҳудуди минтақа намнокии нокифоя ё бениҳоят нокифоя дорад (ба истиснои кӯҳҳои баландкӯҳ), аз сабаби он, ки таносуби боришоти солона ва бухоршавӣ камтар аз як аст. Ин дар муқоиса бо дигар кишварҳои ИДМ нисбатан дуртар будани шабакаи гидрографикӣ мебошад. Зичии шабакаи дарёҳо дар биёбонҳои Осиёи Марказӣ тақрибан 2 м дар 1 км^2 аст. Маҷрои миёнаи солонаи ҳавзаи баҳри Арал беш аз 116 км^3 буда, 79,4 км^3 Амударё ва 36,6 км^3 Сирдарёро фаро мегирад. (Ҷадвали 1.).

Ҷадвали 1

Пайдоиши ҷараёни дарёҳо дар ҳавзаи баҳри Арал, нишондиҳандаҳои миёнаи дарозмуддат

Мамлакат	Ҳавзаи Амударё		Ҳавзаи Сирдарё		Дар маҷмӯъ
	км^3/год	в %	км^3/год	в %	
Қазоқистон	-	-	2,516	6,9%	2,516 км^3/год (2,2%)
Қирғизистон	1,654	2,1%	27,542	75,2%	29,196 км^3/год (25,2%)
Тоҷикистон	58,732	74,0%	1,005	2,7%	59,737 км^3/год (51,5%)
Туркманистон	1,405	1,8%	-	-	1,405 км^3/год (1,2%)

[1] **Адрес для корреспонденции:** Турсунов Иброҳимҷон Бахтиёрович, Национальный университет Таджикистана, ассистент общеуниверситетской кафедры экономической теории Таджикского национального университета ibosha1551@mail.ru

Узбекистон	6,791	8,6%	5,562	15,2%	12,353 км^3/год (10,6%)
Афгонистон ва Эрон	10,814	13,6	-	-	10,814 км^3/год (9,3%)
Ҳамагӣ	**79,396**	**100**	**36,625**	**100**	**116,021 км^3/год (100%)**

Манбаъ: Захираҳои обии ҳавзаи баҳри Арал: Пайдоиши обҳои рӯизаминӣ // http://www.cawater-info.net/aral/water.htm

Мувофики ҷадвали 1. Минтақаи асосии ташаккули захираҳои оби минтақа Тоҷикистон аст, ки 51,5% маҷрои ҳавзаи баҳри Аралро ташкил медиҳад. Қирғизистон, ки дуввумин дар дарёи ҳавзаи ин минтақа қарор дорад, 25,2% аз маҷрои умумии минтақаро ташкил медиҳад. Дар қаламрави ин ду кишвар, зиёда аз 3/4 ё 76,7% маҷрои умумии ҳавзаи баҳри Аралро ташкил медиҳад. Ҳамин тариқ, ҳиссаи ҳудуди се кишвари дигари минтақа аз 1/4 ё 23,3% ташаккули захираҳои оби Осиёи Марказӣ камтар аст.

Равиши захиравӣ, ки дар "мерос" аз Иттиҳоди Шӯравӣ боқӣ мондааст, дар фаъолияти идоракунии оби минтақаи Осиёи Марказӣ афзалият дорад ва "бо вуҷуди намунаи эътимодбахш дар бораи фалокати баҳри Арал, об асосан аз нуқтаи назари кишоварзӣ ва энергетика бидуни назардошти вазифаҳои дигари он баррасӣ мешавад. Дар натиҷа, сифати оби ошомиданӣ ва саломатии аҳолӣ бад шуда, ҳосилнокӣ ва ҳосилнокии замин коҳиш меёбад, сатҳи камбизоатӣ, бекорӣ ва муҳоҷират афзоиш меёбад"[2. С-6].

Сохтори истифодаи комплексӣ ва ҳифзи захираҳои об бо назардошти майдонҳои заминҳои обёришаванда, сохтори мавҷудаи истифодаи об ва истеъмолоти мушаххаси об дар ҷумҳурӣ бо назардошти талафоти ташкилии об таҳия карда шудаанд. Дар зери об, миқдори ҳисобшудаи кишварҳо мутаносибан кам карда мешавад.

Дар тӯли солҳои соҳибистиқлолӣ идоракунии манбаъҳои обии минтақа дар асоси қоидаҳои аз ҷониби ҷумҳурӣ мувофиқашуда ва аз ҷониби ИҶШС тасдиқ кардашуда, ин принсипҳо, механизмҳои идоракунии манбаъҳои интиқоли об дар байни кишварҳои минтақа бо истифода аз тавсифи ҳамкории ҳолат истифода бурда мешаванд.

Илова бар нақша "Истифодаи комплекси ва ҳифзи захираҳои об" барои ҳавзаҳои Амударё ва Сирдарё, ки аз ҷониби ҷумҳуриҳо (миёнаи солҳои 1980-ум) мувофиқа карда шудаанд, ҳуҷҷатҳои давраи пешин дар бораи гирифтани об аз як қатор дарёҳои фаромарзӣ мавҷуданд, ки онҳо инчунин Тарафҳоро роҳнамоӣ мекунанд [3].

20 сентябри соли 1995 сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ дар Нукус «Эъломияи Нукуси кишварҳои Осиёи Марказӣ ва созмонҳои байналмилалӣ оид ба рушди устувори ҳавзаи баҳри Арал» -ро ба имзо расониданд, ки дар он шартномаҳо, шартномаҳо ва дигар санадҳои меъёрии қаблан имзошуда ва амалкунанда байни муносибатҳои байни давлатҳои минтақа оид ба захираҳои об дар ҳавзаи дарёҳои Осиёи Марказӣ.

Мувофиқи Протоколи № 413-и ҷаласаи Шӯрои илмӣ ва техникии Вазорати мелиоратсия ва хоҷагии оби ИҶШС аз 02/07/1984, ба Сирдарё ба Тоҷикистон танҳо 3,66 км^3, аз ҷумла 2,46 км^3 аз манбаъҳои рӯизаминӣ ва 1,81 км^3 аз танаи Сирдарё ҷудо карда шудааст. Дар 3.66 км^3 об аз тамоми манбаъҳо дохил мешаванд.

Тақсимоти захираҳои об дар дарёи Амударё дар асоси қарори Шӯрои илмӣ ва техникии Вазорати хоҷагии оби СССР № 566 аз 12 марти соли 1987, қарори Комиссияи давлатии банақшагирии СССР № 563 аз соли 1987 амалӣ карда шудааст. Ҳиссаи ҳар як кишвар дар ҳавзаи баҳр бо фоизи маҷрои дарёи сол дар таносубҳои зерин муайян карда мешавад [4]:

1. **Қирғизистон- 0,6%,**
2. **Тоҷикистон - 15,4%,**
3. **Туркменистон - 35,8%,**
4. **Узбекистон - 48,2%.**

Ин чунин маъно дорад, ки ҳангоми пешгӯии сатҳи оби дарёҳои ҳавзаи Амударё, масалан 62,0 км^3, Тоҷикистон ҳуқуқ дорад, ки барои эҳтиёҷоти обёрӣ тақрибан 9,5 км^3 обро кашад.

Ҳамасола ду маротиба дар ҷаласаҳои Комиссияи байнидавлатии ҳамоҳангсозӣ оид ба об, вобаста ба ҷараёни пешбинишудаи об, аъзои Комиссияи ҳамоҳангсозии об дар байни Амударё ва Сирдарё барои мавсими кишт (апрел - сентябр) ва октябр то сентябр маҳдудиятҳои гирифтани обро қабул мекунанд.

Муносибатҳои байналмилалии обии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо давлатҳои дигар бо Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар санадҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим мегарданд.

Дар сатҳи Консепсияи истифодаи оқилона ва ҳифзи захираҳои об дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумати Тоҷикистон изҳор дошт, ки истифодаи манбаъҳои бойи об ва гидроэнергетика ба манфиати кишварҳои Осиёи Марказӣ тавассути ҳамкорӣ оид ба рушди онҳо мувофиқи мақсад аст. Дар бораи тасдиқи ин Консепсия ба Котиботи Ассамблеяи Генералии СММ хабар дода шуд.

Тоҷикистон узви ҳамаи ниҳодҳои минтақавӣ оид ба танзими байнидавлатии муносибатҳои обӣ, Бунёди байналмилалии наҷоти Арал, комиссияи байнидавлатии ҳамоҳангсозии об ва Комиссияи байнидавлатии рушди

устувор мебошад. Бо иқтидори бузурги обӣ ва энергетикӣ, кишвари мо дар рушди соҳаи обёришавандаи ҳавзаи поёноби Амударё саҳми назаррас дорад.

Танзими муносибатҳои обӣ аз ҷониби кишварҳои ҳавзаи баҳри Арал дар сатҳи ҳавзаи Амударё ва Сирдарё дар асоси Созишномаи соли 1992 ва Созишномаҳои минбаъда дар бораи ҷанбаҳои мухталифи истифодаи муштараки захираҳои обию энергетикии ин дарёҳо асос ёфтааст.

Созишномаи Алмаато аз соли 1992 «Дар бораи ҳамкорӣ дар идоракунии муштараки истифода ва ҳифзи захираҳои обии сарчашмаҳои байнидавлатӣ» дар ташкили муассисаҳои минтақавии идоракунии обҳои сарҳадӣ муҳим аст. Созишномаи мазкур нуқтаи ибтидоӣ мебошад, ки дар он ҳамаи дигар созишномаҳо, фармонҳо, қоидаҳо ва дигар муносибатҳои идоракунии об байни кишварҳои Осиёи Марказӣ бунёд мегарданд. Камбудии Созишнома инҳоро шуморидан мумкин аст:

- истинод ба ҳуҷҷатҳои меъёрӣ оид ба тақсими об, ки гузаштанд;
- мавҷуд набудани шартномаи шартнома;
- мавҷуд набудани механизмҳои татбиқ, инчунин асосҳои иқтисодии шартнома;
- хусусияти расмии шартнома;
- шартнома муносибатҳои обу баркӯро, ки барои рушди Тоҷикистон хеле муҳим аст танзим намекунад.

Созишномаи дигари муҳиме, ки имкон дод то шиддатро дар муносибатҳои обӣ-энергетикии кишварҳои ҳавзаи Сирдарё коҳиш диҳад, Созишнома байни Ҷумҳурии Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон ва Ӯзбекистон дар бораи истифодаи оқилонаи захираҳои обию энергетикии ҳавзаи Сирдарё мебошад. Созишро сарвазири Тарафҳо 17 марти соли 1998 имзо кардаанд. дар Бишкек, Қирғизистон. Баъдтар, июни соли 1999 Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин шартнома ҳамроҳ шуд. Аммо, ин созишнома чорчӯбае буда, хулосаи ҳарсолаи шартномаҳои мушаххасро дар бораи истифодаи захираҳои обу энергетика, аз ҷумла дар дуҷониба пешбинӣ мекунад. Ин ба он оварда расонд, ки кишварҳои алоҳида принсипи гуфтушунидҳои ҷудогонаеро интихоб карданд ва ҳамин тариқ принсипи ҳалли бисёрҷонибаи истифодаи оқилонаи потенсиали силсилаи обанборҳои Нерӯ ва Сирдарёро нест карданд.

«Хоҳиши гирифтани манфиатҳои яктарафа аз истифодаи захираҳои оби минтақа ба раванди парокандагӣ оварда мерасонад. Дар натиҷа, мушкилоти таъминоти устувори об барои обёрӣ, хусусан дар ҳавзаи Сирдарё ҳар сол шиддат мегирад. Стратегияи ва дар шароити тағирёбии иқлим, ин, пеш аз ҳама, ба устувории обёрӣ дар Ӯзбекистон ва Туркманистон, ки дар он ҷо нисфи аҳолии Осиёи Марказӣ зиндагӣ мекунанд, таҳдиди бузурге ба бор меорад" [5.с-56].

21-уми декабри соли 2016 Маҷмаи Умумии СММ Қатъномаи A/RES/71/222-ро зери унвони "Даҳсолаи байналмилалии амал "Об барои рушди устувор" солҳои 2018-2028" бо иттифоқи оро ва бо ҳаммуаллифии 177 кишвари узви СММ қабул намуд. Чӣ тавре ки ба Шумо маълум аст, ташаббус оид ба эълони Даҳсолаи байналмилалии амал "Об барои рушди устувор" бори аввал аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, дар рафти Форуми 7-уми ҷаҳонии об дар Ҷумҳурии Корея ироа шуда буд.

Мутобиқи Қатъномаи мазкур (ОР3) давраи солҳои 2018-2028 ҳамчун Даҳсолаи байналмилаии амал "Об барои рушди устувор" эълон мешавад, ки он аз 22-юми марти соли 2018 шурӯъ шуда, 22-юми марти соли 2028 ба анҷом мерасад. (22-юми март Рӯзи ҷаҳонии захираҳои об мебошад.)

Зимни суханронӣ дар Форум Президенти кишвар зикр карда буд, ки "таҳдиду хатарҳои муосири глобалӣ, аз ҷумла бухронҳои молиявию иқтисодӣ, афзоиши аҳолӣ, тағйири иқлим, зуд-зуд рух додани ҳодисаҳои офатбори гидрометеорологӣ, норасоии об ва дар натиҷа, боло рафтани сатҳи камбизоатӣ, густариши бемориҳои сирояткунанда ва афзоиши фавти модару кӯдак, аз мо саъю талоши бештар ва дар ин арса андешидани тадбирҳои марбутаро тақозо доранд".

Дар робита ба ин, Сарвари давлат пешниҳод намуд, то дар идомаи Даҳсолаи байналмилалии амал "Об барои ҳаёт", солҳои 2005-2015", Даҳсолаи нави байналмилалӣ чиҳати эҷоди заминаи устувор барои ҳамоҳангсозӣ ва ҳавасмандгардонии талошҳо ба мақсади ҳаллу фасли мушкилоти марбут ба мудирияти масъалаҳои об мусоидат менамояд, роҳандозӣ шавад.

Даҳсолаи нав идомаи мантиқии Даҳсолаи байналмилалии амал "Об барои ҳаёт" маҳсуб ёфта, чиҳати расидан ба Ҳадафҳои рушди устувор мусоидат хоҳад кард.

Минтақа як қатор созишномаҳои дигареро ба имзо расонид, ки амалан ба сифати муносибатҳои байнидавлатии об таъсир намерасонанд.

Ҳаҷми истифодаи обро дар кишварҳои Осиёи Марказӣ метавон номунтазам номид. Ҳамин тариқ, ҳаҷми миёнаи солонаи истифодаи оби тоза ба ҳар сари аҳолӣ аз 1.96 ҳазор м^3 дар Тоҷикистон то 4.72 ҳазор м^3 дар Туркманистон (дар Русия ин нишондиҳанда тақрибан 0.4 ҳазор м^3 / солро ташкил медиҳад).

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки минтақаи Осиёи Марказӣ аз об кам нест (302,9 млрд. м^3 ё 5057 м^3 / нафар), аммо ин захираҳо аз чиҳати чуғрофӣ хеле тақсим карда шудаанд ва гуногунии назарраси мавсимӣ доранд. Дар

шаш кишвари минтақа (аз ҷумла Ҷумҳурии Исломии Афғонистон), талабот аз захираҳои обии худ қонеъ карда мешавад ва дар ду кишвар (Туркманистон ва Ӯзбекистон) норасоии захираҳои обии худ вуҷуд дорад.

18 феврали соли 1992, дар Алма-Ато роҳбарони сохторҳои хоҷагии обии панҷ давлат "Созишнома дар бораи идоракунии муштараки захираҳои фаромарзии об" -ро ба имзо расониданд. Дар доираи ин созишнома, Комиссияи байнидавлатии ҳамоҳангсозии идоракунии об дар Осиёи Марказӣ ва мақомоти иҷроияи Комиссияи байнидавлатии идоракунии об, Ассотсиатсияи идоракунии обҳои ҳавзӣ (БВО) Сирдарё ва Амударё таъсис дода мешаванд. Соли 1993 роҳбарони давлатҳои минтақа бо қарори худ "Бунёди байналмилалии наҷоти Арал" (ББНА) таъсис доданд. Ҳамзамон, "Шӯрои байнидавлатӣ оид ба мушкилоти баҳри Арал" ва кумитаи иҷроияи он таъсис дода шуданд.

Ташкили мубодилаи самарабахши захираҳои об яке аз масъалаҳои мубрами минтақавӣ барои давлатҳои Осиёи Марказӣ мебошад. Ҳалли ин масъалаҳо ба вуҷуд овардани заминаи меъёрии ҳуқуқии ҳамкории судманди кишварҳои ҳавзаро тақозо мекунад. Иқтисодиёти ҳар як ҷумҳурии минтақа аз бисёр ҷиҳат аз истифодаи самараноки захираҳои фаромарзии об вобастагӣ дорад.

Мавзӯи асосии идоракунии мустақим ва рушди муштараки ҳавзаи баҳри Арал, ки аз ҷониби комиссияи байнидавлатии ҳамоҳангсозии захираҳои об ва мақомоти иҷроияи он амалӣ карда мешавад, захираҳои оби фаромарзии ду дарёи асосӣ - Амударё ва Сирдарё мебошанд, ки дар маркази он боқимондаи баҳри Арал мебошанд. Ба туфайли ин, то имрӯз тақсимоти бидуни баҳрабардории захираҳои об, самаранокии тамоми каналҳо, иншоотҳо, роҳҳо ва ҳалли ҳама масъалаҳои марбут ба истифодаи самараноки захираҳои обии панҷ давлат, таъмини об ба баҳри Арал ва назди Арал мавҷуданд.

Кишварҳои Осиёи Марказӣ метавонанд танҳо дар сурати ҳамкории самарабахши мутақобилан судманд масъалаҳои самараноки истифодаи обро бомуваффақият ва самаранок ҳаллу фасл кунанд. Чунин ҳамкорӣ бояд ба принсипи ҳамбастагии муносибатҳо нисбати аҳамияти захираҳои об, эҳтиром ва ба назар гирифтани манфиатҳои ҳамаи кишварҳо ва то ҳадди ақал расонидани зарари ҳам обӣрӣ, ҳам энергетика ва ҳам ба муҳити зист, бо истифода аз нерӯи дар шароити кунунии бозор асосёфта асос ёбад.

Қобили қайд аст, ки қаблан тамоюлҳои ҷудоихоҳона дар муносибатҳои байнидавлатии об бартарӣ доштанд, ки ин ба пешбурди ҳатто созишномаҳое, ки аз ҷониби аъзоёни комиссияи байнидавлатии ҳамоҳангсозии идоракунии об дар бораи мубодилаи иттилоот ва сохтори ташкилии мақомоти минтақавии идоракунии об ба имзо расидаанд, монеъ шуд. Ҳоло, бо роҳи васеъ кардани доираи ҳамфикрон дар дигар вазорату идораҳо, фаҳмиши зарурати муттаҳидшавӣ дар заминаи ҳамкорӣ ва омодагӣ барои барқарор кардани кори комиссияҳои байнисоҳавии ҳамоҳангӣ дар ҳар кишвар афзоиш меёбад. Имрӯз идоракунии захираҳои фаромарзии об дар Осиёи Марказӣ бар принсипи ҳавз асос ёфтааст. Мақсади асосии идоракунии идоракунии ҳавзаи об идоракунии идоракунии истифодаи оқилонаи об мебошад.

Ҳангоми ҳалли масъалаҳои мушаххаси истифодаи оқилонаи захираҳои обии ҳавз, аксар вақ мушкилиҳои муайян ба вуҷуд меоянд, аз ҷумла:

- мувофиқат накардани талаботи истеъмолкунандагони гуногун ба миқдор ва сифати захираҳои об;
- вобастагии мухталиф аз шароити табиӣ;
- талабот ба як ва худи ҳамон як обанбор барои аксар вақт иҷро кардани вазифаҳои муқобил - манбаи таъмини об, зисти организмҳои обӣ, канализатсия;
- номувозинатии байни мавҷудияти захираҳои об ва талабот ба онҳо [7].

Истифода ва оқилона истифода бурдани захираҳои об дар ҳавзаи баҳри Арал проблемаҳои мураккаби минтақавии Осиёи Марказӣ мебошанд, ки ҳалли онҳо бидуни ташаккули сиёсати рушди одилона ва оқилона ва истифодаи захираҳои обию энергетикии минтақа дар асоси ҳуқуқи байналмилалӣ ғайриимкон аст.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки барои расидан ба камолоти муайяни ҳамгироӣ вақт лозим аст ва ин манбаи гарон дар ҷаҳони муосир мебошад, аз ин рӯ, он бояд самаранок ва бо садоқати пурра истифода шавад. Ҳалли мушкилоти фавқулодда, алахусус тақсимоти захираҳои об дар минтақа набояд ба таъхир гузошта шавад, балки бояд ҳалли худро ёфт, зеро ин масъала дар тамоми самтҳои фаъолият манфӣ инъикос ёфтааст.

Ҳамин тариқ, қайд кардан муҳим аст, ки барои ҳаллу фасли муштараки мушкилоти иқтисодӣ ва экологӣ, муттаҳидсозии саъю кӯшишҳои ҳамаи кишварҳои Осиёи Марказӣ бо мақсади таъмини амнияти миллӣ ва минтақавӣ ва муқовимат бо чолишҳо ва таҳдидҳои глобалии замони мо ниёз ҳаст. Бо як дараҷа итминони комил метавон гуфт, ки кишварҳои Осиёи Марказӣ дар солҳои оянда бояд стратегияи ягонаи рушдро дар доираи гурӯҳбандии минтақавӣ ва ҳамгироӣ ба системаи иқтисодии ҷаҳонӣ таҳия кунанд, вагарна ин давлатҳо бо нақши ашёи хом ба ширкатҳои фаромиллӣ дучор меоянд.

АДАБИЁТ

1. Линн И.Ф. Пидуфала О. Опыт региональных организаций экономического сотрудничества: уроки для Центральной Азии // Евразийская экономическая интеграция, 2009. №2 (3). –С. 62.
2. Окружающая среда, вода и безопасность в Центральной Азии. Доклад. Алматы, 2010. С. 6.

3. Аминджанов М.: Реальность и фальсификация водных проблем в Центральной Азии. 01.02.2010 // http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1264981200; Диагностический доклад по водным ресурсам Центральной Азии // http://www.cawater-info.net/library/rus/water-rus.pdf; Drainage in Aral Sea Basin – Towards Strategy of Sustainable Development (Progress Report) – Tashkent, 2004, (FAO IPTRID, World Bank, INCO Copernicus, HR Wallingford, SIC ICWC, McGill University); К Саммиту Глав государств Центральной Азии - учредителей МФСА в Алматы, 28.04.2009 г. (Комментарии к теме «Аральское море - пути решения проблемы» Агентства ««Комментарии.ру»«) // http://www.kommentarii.ru/theme/2412 и др.
4. См.: НТС Минводхоза СССР за № 566 от 12 марта 1987 г. и Постановление Госплана СССР №563р от 1987г.
5. Ибатуллин С.Р., Ясинский В.А., Мироненков А.П. Влияние изменения климата на водные ресурсы в Центральной Азии. Отраслевой обзор. Евразийский банк развития, 2009. С. 56.
6. http://www.tajembashgabat.tj/index.php/tj/component/content/article/15-khabar-oi-mu-im/224-10-solai-amalijoti-ob-baroi-rushdi-ustuvor
7. Пути углубления водно-энергетической интеграции в рамках стран Центральной Азии//Исайнов Х.Р., Известия АН РТ., отделения общественных наук 2019 г. №5-2, с-5-11

САМТҲОИ АСОСИИ ТАЪМИНОТИ ҲАМГИРОИИ ОБИЮ-ЭНЕРГЕТИКӢ ДАР МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

ТУРСУНОВ И. Б.

Ҳамин тавр, мо ба хулосае омадем, ки яке аз омилҳои калидии ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ омили энергетикӣ мебошад. Ба ақидаи мо, ҳамгироии давра ба давра дар байни кишварҳои минтақа ба кишварҳои поёноб, аз ҷумла, ба Ӯзбекистон имкон медиҳад, ки аз манбаъҳои барқароршавандаи энергия аз Тоҷикистон ва Қирғизистон нерӯи барқро арзон ва бехатар гиранд. Ҳамзамон, энергияи дар Ӯзбекистон бадастомада тавассути сӯзонидани нафт, газ ва ангишт истеҳсол карда мешавад, ки ин бешубҳа ба мушкилоти экологии минтақа оварда мерасонад.

Ғайр аз он, энергетика локомотиви иқтисодиёти кишварҳои Осиёи Марказӣ мебошад ва барқароркунии системаи ягонаи энергетикӣ дар оянда ба барҳам додани нерӯи барқ дар фасли зимистон дар Тоҷикистон ва Қирғизистон ва таъмини кафолатноки барқи арзон ва бехатар барои Ҷумҳурии Ӯзбекистон мусоидат мекунад. Ҳамин тариқ, амиқтар шудани ҳамгироии обу энергетикии Ӯзбекистон бо Тоҷикистон ва Қирғизистон дорои дурнамои бузург аст ва метавонад нуктаи оғоз ва локомотив барои рушди минбаъдаи иқтисодии ин кишварҳо бошад ва ба ноил шудан ба амнияти озуқаворӣ ва энергетикӣ дар тамоми минтақа мусоидат кунад.

Калид вожаҳо: об, энергетика, ҳамгирой, ҳамгироии обии энергетикӣ, захираҳои обӣ, минтақа.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВМЕСТНОГО ВОДО-ЭНЕРГОСНАБЖЕНИЯ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

ТУРСУНОВ И. Б.

Таким образом, мы пришли к выводу, что одним из ключевых факторов региональной экономической интеграции в Центральной Азии является энергетический фактор. На наш взгляд, периодическая интеграция между странами региона позволит странам низовья, в частности Узбекистану, получать дешевую и безопасную электроэнергию из возобновляемых источников энергии из Таджикистана и Кыргызстана. В то же время энергия, получаемая в Узбекистане, производится путем сжигания нефти, газа и угля, что, несомненно, приводит к экологическим проблемам в регионе.

Кроме того, энергетика является локомотивом экономики стран Центральной Азии, а восстановление единой энергосистемы в будущем поможет ликвидировать электроэнергию в зимнее время в Таджикистане и Кыргызстане и обеспечить гарантированное снабжение дешевой и безопасной электроэнергией населения. Республики Узбекистан. Таким образом, углубление водно-энергетической интеграции Узбекистана с Таджикистаном и Кыргызстаном имеет большие перспективы и может стать отправной точкой и локомотивом дальнейшего экономического развития этих стран и способствовать достижению продовольственной и энергетической безопасности всего региона.

Ключевые слова: вода, энергетика, интеграция, водно-энергетическая интеграция, водные ресурсы, регион.

MAIN DIRECTIONS OF JOINT WATER AND ENERGY SUPPLY IN THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA

TURSUNOV I. B.

Thus, we came to the conclusion that one of the key factors of regional economic integration in Central Asia is the energy factor. In our opinion, periodic integration between the countries of the region will allow downstream countries, in particular Uzbekistan, to receive cheap and safe electricity from renewable energy sources from Tajikistan and Kyrgyzstan. At the same time, the energy received in Uzbekistan is produced by burning oil, gas and coal, which undoubtedly leads to environmental problems in the region. In addition, energy is the driving force behind the economies

of the Central Asian countries, and the restoration of a unified energy system in the future will help eliminate electricity in the winter in Tajikistan and Kyrgyzstan and ensure a guaranteed supply of cheap and safe electricity to the population. The Republic of Uzbekistan.

Thus, the deepening of the water and energy integration of Uzbekistan with Tajikistan and Kyrgyzstan has great prospects and can become a starting point and a locomotive for the further economic development of these countries and contribute to the achievement of food and energy security for the entire region.

Keywords: water, energy, integration, water-energy integration, water resources, region.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 382. 243 (575.3)

ТАҲЛИЛИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ ИҚТИСОДИИ ХАДАМОТИ ЗИДДИИНҲИСОРӢ

ҚУРБОНОВ А.К., АЛИХОНЗОДА Ш.[1]

Яке аз масоили асосии гузариш ба иқтисоди бозорӣ фароҳам овардани фазои рақобати озод ва пешгирӣ намудани ҳар гуна равандҳои хусусияти инҳисоридошта дар иқтисодиёт мебошад. Муҳити рақобат боиси паст шудани нархҳо дар бозор мегардад. Ба ғайр аз он тавассути баланд бардоштани сатҳи истеҳсолот, сифати маҳсулот ва хизматрасонӣ мешавад. Дар ниҳояти кор он ба истеъмолкунандагон фоида меорад. Аммо ташкили фазои рақобат бе иштироки фаъолонаи бахши хусусӣ, ки асосан аз соҳибкории хурду миёна дар бахшҳои гуногун (саноат, кишоварзӣ, хизматрасонӣ ва ғайра) ғайри имкон мебошад. Таҷрибаи аксари кишварҳои пешрафта ва рӯ ба тараққӣ нишон медиҳад, ки ширкатҳои хусусӣ дар паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва фароҳам овардани ҷойҳои нави корӣ нақши калидӣ доранд ва ҳамчун манбаи асосии фановарӣ ва технологияҳои нав хизмат мекунанд.

Аз нуқтаи назариявӣ рақобат ҳамчун ҳодисае, ки танҳо ба тарзи истеҳсолоти сармоядорӣ хос буда ба он аслан муносибати манфӣ вучуд дорад. Дар раванди иқтисодиёти бозорӣ муносибат ба рақобат ба таври куллӣ тағйир ёфт ва корчалонон, соҳибкорон нағз дарк карданд, ки рақобат унсури асосии истеҳсолоти ҷамъиятӣ мебошад. Дар айни замон ба таври умум маълум шудааст, ки рақобат унсури таркибии бозор аст ва самаранокии фаъолияти он ҳар қадар баландтар бошад, рақобат ҳамон қадар фаъолтар ва шароити зуҳуроти он беҳтар мегардад. Рушди муносибатҳои рақобатӣ шарти асосии бозор мебошад. Таъсири самарабахши механизмҳои бозор на балки таъмини рушди устувори иқтисодӣ ба роҳ монда буда, балки, ҳалли масъалаҳои иҷтимоиро дар худ таҷасум мекунад.

Рақобат маҷмӯи беҳтарин шартҳои иқтисодӣ, технологӣ ва ҳуқуқиро талаб мекунад. Фақат баҳо додан ба раванди рақобат боиси болоравии сатҳи иқтисодӣ, афзудани самаранокӣ ва беҳтар шудани дараҷаи некуаҳволии мардум мегардад.

Дар низоми иқтисоди бозорӣ барои фароҳам овардани шароит барои ташаккули муҳити рақобат доимо роҳҳои нави онро амалӣ менамоянд. Бисёр субъектҳои иқтисодӣ ғайридавлатӣ гардонида шудаанд, ки дигаргун сохтани муносибатхъҳои моликият боиси ба вуҷуд овардани шаклҳои гуногуни ташкилию ҳуқуқии хочагидорӣ, озодикунонии соҳаи нархгузорӣ, музди мехнат, фаъолияти иқтисодии берунӣ ва ғайра мегардад. Баъд аз гузаштани давраи муайян муносибатҳои бозорӣ ба омили муайянкунандаи тезонидани раванди такроистехсолӣ гадидааст. Ракобат ба зуди хусусияти эҷодӣ гирифта наметавонад, мавқеи инҳисорот дар соҳаи истеҳсолот ва муомилот дар ҳолати набудани рақобат устувор боқӣ мемонад. Яке аз сабабҳои асосии монеъ шудан ба рушди муносибатҳои рақобатӣ дар бозор мавҷудияти монеаҳои мухталифе мебошад, бо таъсири ҳаргуна омилҳо ба таври сунъӣ низ ба вуҷуд овардан мумкин аст. Аз ин рӯ, имрӯз на танҳо таваҷҷӯҳи мақомоти

[1]**Адрес для корреспонденции:** Курбонов Абдулхайр Каримович - доктор экономических наук, профессор кафедры экономического анализа и аудита, Таджикского национального университета, пр. Рудаки 17, 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, тел.: (+992) 917 83 24 24; Алихонзода Шохрух – ассистент кафедры информационные системы в экономике Таджикский национальный университет, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел: 988-988-922, Email: sha_988988922@mail.ru

ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ноҳияҳоро ба масъалаҳои рушди рақобат зиёд кардан лозим аст. Вобаста ба ин, барои таҳияи маҷмӯи тадбирҳое, ки ба ташаккули муҳити рақобат ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисодиёт мусоидат кунандаеро амалӣ кардан зарур аст. Чунон, ки дар ҷадвали 1. иҷроиши нақша чорабиниҳо қонунгузории зиддиинҳисорӣ дида мешавад.

Ҷадвали 1.

Нишондиҳандаҳои иҷроиши нақша чорабиниҳо аз рӯи иҷроиши қонунгузории зиддиинҳисорӣ

	2019	2020	2021	То санаи 09. 2022
Фармоишҳо	198	225	265	251
Қарорҳо	22	168	158	176
Амрҳо	116	119	114	7
Протоколҳои ҳуқуқвайронкунӣ	38	70	43	7

Манбаъ: *Ҳисобот оид ба фаъолияти хадамоти зиддиинҳисории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2019-2022*

Чуноне, ки аз ҷадвал дида мешавад дар марҳилаи солҳои 2019-2022 аз тарафи Хадамоти зиддиинҳисории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон корҳои зиёда ба анҷом расонида шудаанд, мувофиқи маълумотҳои ҷадвал дида мешавад, ки шумораи фармоишҳо, қарорҳо ва амрҳо нисбат ба риоя намудани қонунгузории зиддиинҳисорӣ ва иҷроиши чораҳои ҷазоӣ нисбат ба субъектони хоҷагидор сол то сол афзоиш меёбанд.

Хадамоти зиддиинҳисории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати иҷрои саривақтии фармонҳо ва дастуру супоришҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, қарору фармоишҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, супоришҳои Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии пешбурди сиёсати зиддиинҳисорӣ, аз ҷумла дар самти рушд ва ҳимояи рақобат, танзими фаъолияти инҳисороти табиӣ, ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон ва назорати фаъолияти рекламавӣ, корҳои назаррасро ба анҷом мерасонад.

Дар айни замон низоми идоракунии давлатии танзими иқтисодиёти миллӣ комилан дар ҳамаи давлатҳо, аз ҷумла дар давлатҳои рӯ ба тараққӣ ташаккул ёфта амал мекунад. Гузашта аз ин, унсури ҳатмии он фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди муҳити рақобат дар бозори мол ва хизматрасонӣ мебошад. Чуноне, ки дар адабиёти илмӣ кайд карда мешавад, "Раванди ташаккули шароити институтсионалии рақобат на ҳама вақт бо як самти мутобиқшуда пеш меравад". Дар баробари кор карда баромадан ва қабул кардани меъёрҳои нави расмӣ дар меъёрҳои пеш қабулшуда тағирот ба амал меояд, ва ин тағиротҳо на ҳамеша ба воқеияти иқтисодӣ мувофиқ мебошанд. Солҳои охир субъектҳои хоҷагидори манфиатдор ба ташаккули институти рақобат ҳарчи бештар таъсир мерасонад. Ин гуна сохторҳои калони корпоративӣ, субъектҳои инҳисороти табиӣ, иштирокчиёни фаъолияти таблиғотӣ, инчунин ҳолатҳои муборизаи байни як қатор мақомоти иҷроия расман ба қайд гирифта шуданд[1].

Дар шароити иқтисоди бозрӣ баъди ниҳоди зиддиинҳисорӣ ин ҷузъи асосии пешбарандаи сиёсати иқтисодии давлат мебошад.Аз ин рӯ, барои арзёбии имкони сармоягузорӣ дар як минтақаи мушаххас, бунёди майдонҳои истеҳсолӣ, ташкили корхонаҳои муштарак, мо зарур мешуморем, ки фаъолияти мақомоти зиддиинҳисорӣ – танзимгари асосӣ бошад, чӣ дар бозорҳои инҳисорӣ ва чӣ дар бозорҳои рақобатпазир чунин фаъолият таҳлил карда шавад.

Аввалан, аз таҳлилҳо метавон муайян кард, ки кадом қонунвайронкуниҳои рақобатӣ бештар аз ҷониби кадом ташкилотҳо содир мешавад.

Аз нуқтаи назари мо, таҳлили вайронкунии принсипҳои рақобати одилона аз тарафи корхонаҳо нисбат ба рақобати озод ва рақобати носолим дар мониторинги амалҳои зиддирақобат муҳим аст.

Дар ин ҷо вазифаҳои асосии давлат оид ба баланд бардоштани рақобатпазирии минтақа ин муайян ва коҳиш додани монеаҳои маъмурие мебошад, ки пешбурди соҳибкориро беасос душвор нагардонанд. Ин вазифаро Хадамоти зиддиинҳисорӣ бар ӯҳда дорад.

Агар ба шаклҳои инҳисорот дар истеҳсолоти саноатӣ назар афканем, пас инҳо корхонаҳои алоҳидаи калон, иттиҳодияҳои корхонаҳо, ширкатҳои хоҷагидорӣ мебошанд, онҳо миқдори зиёди маҳсулоти навъи муайянро истеҳсол мекунанд, ки бо шарофати онҳо дар бозор мавқеъи ҳукмфармо дошта наметавонанд, дар натиҷа фоидаи зиёд ба даст оваранд.

Аз ин рӯ, хусусияти асосии ташаккули инҳисорӣ ин ишғол намудани мавқеи ҳукмфармо дар бозор ба мебошад. Ин равандро ҳамчун мавқеи бартаридоштаи соҳибкор ҳисобидан мумкин аст ва ба ӯ имкон медиҳад, ки танҳо ё якҷоя бо дигар соҳибкорон рақобатро дар бозор барои маҳсулоти муайян таъмин намояд. Мавқеи инҳисорӣ марбути ҳар як соҳибкор аст, зеро он имкон медиҳад, ки аз як қатор мушкилот ва хатарҳои марбут ба рақобат канорагирӣ намояд. Ҳамин тавр у метавонад дар бозор мавқеи имтиёзнокро ишғол намуда, ҷараёни

муомилотро дар онҷо дар дасти худ мутамарказ кунанд; ба дигар иштирокчиёни бозор таъсир расонад, баъзан шартхои худро ба гардани онхо бор кунад.

Сабабҳои ба вуҷуд омадани тамоюлоти инҳисорӣ ҳануз то дараҷае дар низоми иқтисоди бозорӣ кушода намудааст. Дар адабиёти иқтисодӣ оид ба ин масъала чунин нуқтаи назар мавҷуд аст. Мувофиқи ақидаи аввал, инҳисорот ҳамчун фавқулода маънидод карда мешавад, на хоси иқтисоди бозорӣ мебошад. Дар мавриди дигар нуқтаи назар бошад, шаклҳои инҳисороти табий муайян карда мешаванд. Ба ақидаи иқтисодчии англис А.Пигу, «Ҳокимияти инҳисорӣ тасодуфан ба вуҷуд намеояд», ин хулосаи мантиқии стратегияи корхонаҳо мебошад[3].

Барои ифодаи ин метавон гуфт, ки ҳама раванду инкишофии истеҳсолии корхона роҳҳои инҳисорот алоқаманд мебошад. Принсипи фоидаи иқтисодӣ, ки онро А.Смит баён кардааст, корхонаҳоро водор мекунад, ки доимо имкониятҳои зиёд кардани фоидаи худро ҷустуҷу кунанд. Яке аз онҳо, ки ҷолибкунонӣ ва боэътимоднокӣ ба даст овардани мавқеи шуҳратнок дар бозор ба ҳисоб меравад[4].

Ҳамин тавр, мо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки тамоюли инҳисорот дар иқтисодиёт аз бадастоварии фоида бармеояд. Ҷараёни дигари пешбарандаи амали соҳибкорӣ ин самт ҳаҷми баланди истеҳсолот ва сармоя мебошад. Чи тавре ки маълум аст, таъсири ин қонун дар тамоми марҳалахои инкишофи муносибатҳои бозорӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Муҳаррики он рақобат ба ҳисоб меравад.

Асоси қонунгузории танзими зиддиинҳисорӣ дар кишварро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи рақобат ва маҳдудсозии фаъолияти инҳисорӣ дар бозорҳои мол» ташкил медиҳад, ки заминаҳои ҳуқуқӣ ва ташкилии пешгирӣ, маҳдудкунӣ, рафъи фаъолияти инҳисорӣ ва рақобати носолимро муайян кардааст ва барои фароҳам овардани шароит барои ташкил ва фаъолияти босамари бозорҳои молӣ нигаронида шудааст.

Таъмини муҳити рақобат дар бозорҳои мол яке аз усулҳои асосии бозории самаранокӣ ба ҳисоб мервад. Дар ҳамин замина субъектҳои хоҷагидорӣ метавонанд истеҳсоли молро ба истеъмолкунанда таъмин намоянд.

Дар шароити иқтисоди бозаргонӣ рақобат як навъи махсуси муборизаи софдилонаи иқтисодӣ мебошад, ки ба ҳама субъектҳо имкониятҳои баробар медиҳанд. Дар инҷо субъекте, ки инвеститсияро истифода мекунад, ҷараёни пешрафтро таъмин менамояд, ки аз инҳо вобастагӣ дорад:

- рақобати байни истеҳсолкунандагон ва фурушандагони чакана барои шароити беҳтарини истеҳсол, хариду фурӯши мол;
- рақобат дар бозор байни истеҳсолкунандагони молу хизматҳо барои ҳиссаи бозор, зиёд кардани фоида ё ноил шудан ба мақсадҳои дигар.

Рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти ҳимояи ҳуқуқи молистеъмолкунандагон яке аз омилҳои муҳим чиҳати омӯзиши таҷриба буда ва дар ин замина омода намудани пешниҳодҳо барои такмили низоми қонунгузории соҳа мебошад. Дар асоси розигии Роҳбари Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 ноябри соли 2021, №12528(29-3.3) аз 23 то 25 ноябри соли 2021 сармутхассиси Раёсат Ҳакимзода А. А. дар Форуми байналмилалӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон дар соҳаи сайёҳӣ, ки дар шаҳрҳои Урганҷ ва Хиваи вилояти Хоразми Ҷумҳурии Узбекистон бо ширкати коршиносон ва намояндагони мақомоти ваколатдори давлатӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон, намояндагон ва коршиносони ҷамъиятҳои ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагони байналмилалӣ, минтақавӣ ва миллӣ баргузор гардид, иштирок намуда, дар мавзӯи «Танзими ҳуқуқии соҳаи сайёҳӣ ва ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагони хизматрасониҳои сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» баромад кард ва танзими ҳуқуқии соҳаи сайёҳӣ ва ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагони хизматрасониҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба иштирокчиёни Форум муаррифӣ намуд.

Дар соли 2021 ба Хадамот 83 адад мурочиатҳои хаттии истеъмолкунандагон ворид гардид, ки дар муҳлатҳои муқарраргардида дар асоси талаботи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мурочиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» мавриди баррасӣ қарор дода шуда, дар 13 ҳолат талаботи истеъмолкунандагон аз ҷониби Хадамот қонеъ карда шуда, дар 3 ҳолати дигар бинобар сабаби ба салоҳияти Хадамот мансуб набудани баррасии минбаъдаи аризаи шаҳрванд он ба мақомотҳои дахлдор ирсол гардид. Аз натиҷаи баррасии аризаҳои шаҳрвандон дар ин давра маблағи 33140 сомонӣ ба истеъмолкунандагон баргардонида шуд.

Дар ин давра, аз ҷониби Хадамот 138 адад нархномаҳои хизматрасониҳои пулакии муассисаву ташкилотҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ, аз ҷумла 49 муассисаи тиббӣ ва 89 муассисаи таҳсилоти олӣ ва миёнаи касбӣ ва муассисаҳои илмӣ мавриди таҳлил қарор дода шуда, ба мувофиқа расонида шуданд.

Дар баробари ин, аз натиҷаи таҳлили нархномаҳои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, миёнаи касбӣ ва олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021 унвонии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шуд, ки бо дарназардошти таъсири манфии оқибатҳои бемории сироятии коронавирус - Covid-19 ба рушди иқтисодиву иҷтимоии мамлакатҳо ва нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳолӣ, бо мақсади дастгирии иҷтимоии донишҷӯён ва оилаҳои онҳо, нархномаи хизматрасониҳои пулакии таълимӣ барои соли таҳсили 2022-2023 барои мувофиқа ба Хадамоти зиддиинҳисорӣ дар сатҳи амалкунанда, яъне бе тағйир (ба истиснои ихтисосҳое, ки нав ҷорӣ карда мешаванд) манзур карда шаванд. Пешниҳоди мазкур аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қобили

дастгирӣ дониста шуд ва мақомоти ваколатдори соҳаи маориф ва илм фазифадор гардиданд, ки барои иҷрои он тадбирҳои зарурӣ андешанд. Вобаста ба масъалаи мазкур, Фармоиши Хадамоти зиддиинҳисории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 ноябри соли 2021, №36 ба тасвиб расид ва барои риоя ва иҷро ба сохторҳои минтақавии Хадамоти зиддиинҳисорӣ ирсол гардида буд.

Иқтисоди сиёсии давраи шӯравӣ унсури роҳбариро дар системаи муносибатҳои сотсиалистӣ хос намеҳисобид. Рақобат бештар дар шароити тарзи сармоядории истеҳсолот инкишоф меёбад. Мақсади рақобат ин мубориза барои ба даст овардани фоидаи бештар аст. Раванди рақобат ба таври оммавӣ метавонад ба молистеҳсолкунандагони хурду миёна таъсир карда, муфлисшавии корхонаҳоро ба вуҷуд орад.

Дар адабиёти муосири иқтисодӣ рақобатро чунин шарҳ медиҳанд: «Рақобат хусусияти хос ба муносибатҳои бозорӣ мебошад. Дар шароити рақобати солим истеъмолкунандагон метавонанд муваффақ бошанд, манфиати ба даст оварда, фоидагиранда, молистеҳсолкунандагон ва фурӯшандагон маҷбуранд барои беҳтар қонеъ гардонидани муштариён кӯшиш кунанд[3].

Дар доираи назарияи иқтисодии классики рақобат хамчун унсури таркибии механизми бозор ба хисоб меравад. А.Смит рақобатро ҳамчун категорияи рафторӣ маънидод кард, ки фурӯшандаҳои алоҳида ва харидорони алоҳида дар бозор барои хариду фурӯши фоидаовар мутаносибан рақобат кунанд ва он ҳамчун «Дасти ноаён»-и бозорест, ки фаъолияти иштирокчиёни худро ҳамоҳанг месозад[5].

Рақобат ҳамчун қуввае амал мекунад, ки таъсири мутақобила ва пешниҳодҳоро таъмин намуда, мувозинати нархҳои бозорро таъмин мекунад. Дар натиҷаи рақобати байни фурӯшандагон ва харидорон нархи умумии молҳои якхела дар заминаи қонуни арза ва тақозо муқаррар карда мешавад. Рақобат фаъолияти механизми нархгузории бозорро таъмин мекунад. Ҳамин тавр, ба ақидаи мо, рақобат механизми танзими таносуби истеҳсолоти ҷамъиятӣ мебошад. Тавассути механизми рақобати байнисоҳавӣ метавонад аз як соҳа ба ҳамон зерсоҳа сармоя ворид карда мешавад.

Дар назарияи микроиқтисодии муосир рақобат ҳамчун унсури муайяни бозор фаҳмида мешавад. Вобаста ба дараҷаи мукаммалии рақобат дар бозорҳо ба навъҳои гуногун чудо карда мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо ҳамчун субъектҳои хоҷагидорӣ хос ҳисобида мешавад. Рақобатро метавон ҳам чун ҷараёни кори иштирокчиёни бозор баҳо дод, ки дар ин маврид мафҳумҳои «рақобат» ва «муқобилият» пайдо мешавад.

Равандҳои инҳисорӣ ба ҳар иқтисодиёте, ки дар он конунҳои истеҳсолоти молӣ амал мекунанд, хос мебошанд. Дар ташаккул ва инкишофи инҳисорот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нобаробарии моддию молиявии иқтисодиёт нақши калон мебозад. Дар чунин шароит ҳатто корхонаҳои хурде, ки маҳсулоти якхела истеҳсол мекунанд, инҷо метавонад мавқеъи ҳукмфарморо дар бозор ишғол намоянд. Нақши бозор дар муайянкунии сатҳи инҳисорӣ ва муомилоти пулӣ хелоҳам баланд буда, бо тағйир ёфтани он метавонад, тағйирот дар гардиши муомилоти пулӣ шавд.

Ба ақидаи мо рушд ва вазъи пурраи рақобат бо чунин вобаста мебошанд:

- суръати пасти мутобиқшавии баъзе корхонаҳо ба кор дар иқтисодиёти рақобати кушод;
- муносибати манфии баъзе роҳбарони хоҷагидорӣ ба кор дар шароити нави иқтисодӣ;
- рушди нокифояи таҳияи механизми танзими давлатии инҳисороти табиӣ;
- таъхир дар таҳияи механизмҳои интихобии ҳифзи истеҳсолкунандагони ватанӣ, аз ҷумла корхонаҳои хурд;
- дастгирии нокифояи самараноки давлатии соҳибкорӣ;
- муътадилсозии заминаи иттилоотӣ-оморӣ, равандҳои муҳимтарини иқтисодии смаранок инъикоскунандаи вазъи иқтисодӣ.

Ба ақидаи мо тадбирҳои зерин, ба танзими зиддиинҳисорӣ ва рушди муҳити рақобат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат мусоидат карда метавонад:

- такмили қонунгузории амалкунанда, инчунин қабули Қонуни нави Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи рақобат дар бозори хизматрасониҳои молиявӣ», ки предмети танзими он муносибатхои молиявие мебошанд, ки ба ракобат дар бозори когазхои киматнок, хизматрасонихои бонки, сугуртави ва дигар хизматрасонихо таъсир мерасонанд ва бо хифзи ракобат дар бозори хизматрасонихои молияви алокаманд мебошад.

Дар шароити муосир «Барномаи давлатии аз инҳисорот баровардани иқтисодиёт ва рушди ракобат дар бозорхои Ҷумҳурии Тоҷикистон» зарур аст. Дар барномаи мазкур бояд ҳадафҳо, афзалиятҳоро муқаррар карда бошад.

Мақсади сиёсати давлатии аз инҳисорот баровардани иқтисодиёт ва рушди рақобат дар бозорҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд баланд бардоштани самаранокии истеҳсолоти ҷамъиятӣ дар асоси танзими бозории равандҳои иқтисодӣ бошад. Ҳамин тариқ, донистани назария ва амалияи мақомоти зиддиинҳисорӣ, сохтор ва динамикаи ҳуқуқвайронкуниҳои зиддиинҳисорӣ метавонад маълумоти заруриро барои арзёбии рақобатпазирии иқтисодиёт таъмин намояд.

Ҳамин тавр таҳлили ҳамаҷонибаи нишондиҳандаҳои иқтисодии хадамоти зиддиинҳисорӣ дар шароити муосир нишон дод, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танзими зиддиинҳисорӣ нисбат ба субъектони хоҷагидор дар

самти бозорҳои молӣ ва танзими нарх дар соҳаи хизматрасонӣ таъмин карда мешавад. Дар ин маврид мавқеъи муайянро нисбат ба нарх муайянкунӣ корхонаҳои бахши хусусӣ мавқеи заруриро дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ишғол менамояд.

АДАБИЁТ

1. Chernyakov, M. Development of market theory: the relationship between competition risk and the digital market / M. Chernyakov, K. Akberov, I. Shuraev // American Scientific Journal. – 2021. – No 56-2. – P. 54-57.
2. Атюнькина, И. Н. Исторические аспекты развития теорий конкуренции и конкурентоспособности в экономической науке / И. Н. Атюнькина // Глобальный научный потенциал. – 2020. – № 11(116). – С. 238-242.
3. Пигу А.С. Экономическая теорияи благосостояния. - The Economics of Welfare: учебное пособие/ - М.: Прогресс, 1985. - Т.1. - 511 с.
4. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов:учебное пособие / – М.: Соцэкгиз, 1962. – 654 с.
5. Юданов А.Ю. Конкуренция: теория и практика: Учеб.-практ. пособие. – М.: Изд-во ГНОМ и Д, 2001. – 304 с.

ТАҲЛИЛИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ ИҚТИСОДИИ ХАДАМОТИ ЗИДДИИНҲИСОРӢ

ҚУРБОНОВ А.К., АЛИХОНЗОДА Ш.

Мақола ба таҳлили нишондиҳандаҳои иқтисодии хадамоти зиддиинҳисорӣ дар шароити муосир бахшида шудааст. Дар ин мақола танзими зиддиинҳисории Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин мушкилот ва роҳҳои ҳалли он баррасӣ карда мешавад. Барои таъмини рушди устувори рақобатпазирии молҳои ватанӣ ҳам дар бозорҳои дохилӣ ва ҳам дар бозорҳои ҷаҳонӣ сиёсати фаъоли иқтисодӣ аз ҷониби давлат зарур аст.

Афзоиши босуръати шумораи субъектҳои бозори молӣ, ки дар солҳои охир хело ҳам зиёд мушоҳида мешавад, зарурати фароҳам овардани муҳити рақобати одилона дар ин соҳаро тақозо мекунад. Масъалаҳои танзими зиддиинҳисории фаъолияти субъектҳои бозори молӣ ва танзими нарх дар соҳаи хизматрасонӣ хеле муҳим ва актуалӣ мебошанд.

Ҳамин тавр таҳлили ҳамаҷонибаи нишондиҳандаҳои иқтисодии хадамоти зиддиинҳисорӣ дар шароити муосир нишон дод, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танзими зиддиинҳисорӣ нисбат ба субъектони хоҷагидор дар самти бозорҳои молӣ ва танзими нарх дар соҳаи хизматрасонӣ таъмин карда мешавад. Дар ин маврид мавқеъи муайянро нисбат ба нарх муайянкунӣ корхонаҳои бахши хусусӣ мавқеи заруриро дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ишғол менамояд.

Калидвожаҳо: монополия, танзими зиддиинҳисорӣ, қонунгузории зиддиинҳисорӣ, иқтисод, савдои чакана, хизматрасонӣ, танзими нарх, бозор, бозорҳои молӣ, соҳаи хизматрасонӣ.

АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ АНТИМОНОПОЛЬНОЙ СЛУЖБЫ

ҚУРБОНОВ А.К., АЛИХОНЗОДА Ш.

Статья посвящена анализу экономических показателей антимонопольной службы в современных условиях. В данной статье рассматривается антимонопольное регулирование Республики Таджикистан, а также его проблемы и решения. Активная экономическая политика государства необходима для обеспечения устойчивого развития конкурентоспособности отечественных товаров как на внутреннем, так и на международном рынках.

Стремительный рост числа субъектов финансового рынка, наблюдаемый в последние годы, обуславливает необходимость создания условий добросовестной конкуренции в этой сфере. Вопросы антимонопольного регулирования деятельности субъектов товарного рынка и регулирования цен в сфере услуг очень важны и актуальны.

Таким образом, комплексный анализ экономических показателей антимонопольных услуг в современных условиях показал, что в Республике Таджикистан антимонопольное регулирование осуществляется в отношении хозяйствующих субъектов в направлении товарных рынков и ценового регулирования в сфере услуг. В этом случае предприятия частного сектора занимают необходимое положение в экономике Республики Таджикистан, определяя определенную позицию по отношению к цене.

Ключевые слова: монополия, антимонопольное регулирование, антимонопольное законодательство, экономика, розничная торговля, услуги, ценовое регулирование, рынок, товарные рынки, сфера услуг.

ANALYSIS OF THE ECONOMIC INDICATORS OF THE ANTIMONOPOLY SERVICE

KURBONOV A.K., ALIKHONZODA Sh.

The article is devoted to the analysis of the economic indicators of the antimonopoly service in modern conditions. This article discusses the antimonopoly regulation of the Republic of Tajikistan, as well as its problems and solutions. An active economic policy of the state is necessary to ensure the sustainable development of the competitiveness of domestic goods both in the domestic and international markets.

The rapid growth in the number of financial market entities observed in recent years necessitates the creation of conditions for fair competition in this area. The issues of antimonopoly regulation of the activities of the subjects of the commodity market and the regulation of prices in the service sector are very important and relevant.

Thus, a comprehensive analysis of the economic indicators of antimonopoly services in modern conditions has shown that in the Republic of Tajikistan, antimonopoly regulation is carried out in relation to economic entities in the direction of commodity markets and price regulation in the service sector. In this case, private sector enterprises occupy the necessary position in the economy of the Republic of Tajikistan, determining a certain position in relation to the price.

Key words: monopoly, antimonopoly regulation, antimonopoly legislation, economy, retail trade, services, price regulation, market, commodity markets, service sector.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК: 811.222.8=111

ИНЪИКОСИ ФАРҲАНГИ ҒИЗО ТАВАССУТИ ВОҲИДҲОИ ЛУҒАВӢ ДАР САРЧАШМАҲОИ ХАТТИИ МИЛЛӢ (ДАР МИСОЛИ ЗАБОНҲОИ ГУНОГУНСОХТОР)

АСЛАМОВ И.А., ҚОСИМОВ О.Ҳ.[1]

Хӯрданӣ ва нӯшиданӣ аз маводи аввалияи зиндагӣ ва ҳаёти инсонҳо мебошад. Ҷомеи инсонӣ бидуни ғизо фъол будаву вуҷуд дошта наметавонад.

Хӯрокворӣ ва ғизо бо гузашти замон ва рушди ҷомеа дар шакли анвои гуногун пайдо шуда, тағйиру таҳаввул ёфтаанд ва дар раванди такомули худ аз ҳолати ибтидоӣ ва сода ба ҳолати мураккабу печида гузаштаанд.

Омӯзиши вожаҳои гуногуни марбут ба хӯрокворӣ дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ, аз қабили *хӯриш, хон, кабоб, мурғи бирён, бирён бара, гӯри бирён, хоя, гӯшт, шир, мост, хорбор, гурунч, пист, гандум, ҷав, бобзан, кашк, тарб, тарина, ғармач, шароб, гулоб, май, мушки ноб, хик, машк, холигар, нонво, хӯришхона* “food, salad, tablecloth, kebab, fried chicken, fried lamb, fried deer, egg, meat, milk, kefir, rice, pistachios, wheat, barley, swivel, kampot, wine, waterskin, the cook, the baker. the kitchen” фарҳанги ғизову парвариши бадан, мизбониву суфраороии миллати тоҷикро ба аҳли олам муаррифӣ карда метавонад.

Қабл аз он ки ба таҳлили хӯрок ва ғизо дар осори бостонӣ ва классикии тоҷикон ва англисзабонон бипардозем, мехоҳем инҷо роҷеъ ба чанд вожаи муҳим аз майдони луғавиву маъноии *хӯрок/food* мавриди баррасиву тафсир қарор диҳем. Аз ин ҷумлаи калимаҳо мо ба тафсири вожаҳои *хӯриш, хӯрок, май ва ғ.* мепардозем.

Хӯрок. Вожаи хӯрок дар фарҳангҳо ба маънии “қут, таом, ғизо” омадааст. Шакли зоҳирии хӯрок нишон медиҳад, ки ин вожа калимаи сохта аст аз асоси замони ҳозираи феъли хӯрдан ва пасванди –ок.

Ҳамчуннн дар фарҳангҳо ин калима ба маънии “тӯша, захира, тадорук, нони рӯзина, хуриш” омадааст [Деҳхудо 2004 ФЗТ,169]. Аз ин реша дар забони тоҷикӣ вожаҳои фаровон сохта шудааст: хӯриш, ҳамхӯрок, хӯрокворӣ, хушхӯрок, бадхӯрок, хуранда, хорбор ва ғ.

Калимаи food еда хӯрок дар забони англисӣ низ ғизо ва таомро ифода мекунад, ва муродифоти он нисбат ба забони тоҷикӣ хеле бештар аст:

1) хӯрок – еда -food, meal, eating, fare, meat, feed;
2) ғизо – питание -supply, nutrition, food, diet, feeding, feed;
3) таом - пища - food, nutrition, meat, diet, nourishment, eating;
4) маҳсулоти хӯрокворӣ – продовольствие - food, foodstuffs, rations, supply, ration;
5) хӯроки чорво - корм - feed, food, forage, fodder, feed-stuff, nutrition;
6) тӯша - провизия - provisions, food, provision, victual, victuals, tack

Яке аз сарчашмаҳое, ки дар он хӯрокворӣ ва ғизо аз шакли содда то ба мураккаб тасвир гардидааст, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ мебошад. Дар ин асари беҳамто тасвири хон оростану ғизо хӯрдану нӯшидан дар фаслҳои гуногун ва ба муносибати ҳодисаҳои мухталиф баён гаштааст. Аз он ҷумла, дар достони Каюмарс, ки аввалин шоҳи ориёнажод буду асосгузори фарҳанги рӯзгордоӣ, роҷеъ ба хӯроку хӯрданӣ чунин байтҳо суруда шудааст:

Каюмарс шуд бр ҷаҳон кадхудой,
Нахустин ба кӯҳ андарун сохт ҷой...
Аз ӯ андаромад ҳаме парвариш,

[1] **Адрес для корреспонденции:** Асламов Иноятулло Акбархонович - Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни, Душанбе, Таджикистан; e-mail:inat1993@mail.ru; https://orcid.org/0000-0002-0326-3004; Касимов Олимджон Хабибович. – доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка Таджикского государственного медицинского университета им. Абуали ибни Сино; e-mail:olimjonk@yandex.ru/

Ки пӯшиданӣ нав буду нав хуриш [Шоҳнома, ҷ.1 , с. 36].

Дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ дар достони машҳури Заҳҳок роҷеъ ба падари ӯ Мардос, ки “шоҳи тозиён” ном бурда шудааст, дар бораи фарҳанги парвариши ҷонварони хонагӣ ва истеҳсоли маводи хӯрданӣ байтҳои ҷолиб ва пуразриш оварда шудааст:

Ки Мардос номи гаронмоя буд,
Ба доду деҳиш бартарин поя буд.
Мар ӯро зи дӯшиданӣ чорпой
Зи ҳар як ҳазор омадандӣ ба ҷой.
Бузу уштуру мешро ҳамчунин,
Ба дӯшандагон дода буд покдин.
Ҳамон гови дӯшо ба фармонбарӣ,
Ҳамон тозиаспи рамандафарӣ
Ба шир он касеро, ки будӣ ниёз,
Бад-он хоста даст бурдӣ фароз [Шоҳнома, ҷ.1 , с. 58].

Ҷолибтарин саҳнаи пайваста бо хӯрок ба нақши холигар – пазанда ворид шудани шайтон ва бар зидди инсон бероҳа кардани Заҳҳок мебошад, ки бо васвасаи иблис падари худ Мардосро нобуд сохта буд.

Бад-ӯ гуфт: “Гар шоҳро дарх(в)арам,
Яке номвар пок холигарам”.
Чу бишнид Заҳҳок, бинвохташ,
Зи баҳри хӯриш ҷойгаҳ сохташ. [Шоҳнома, ҷ.1 , с. 62].

Байтҳои “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки фарҳаги хӯроку хӯрокпазӣ дар тамаддуни мо таърихи хеле қадима дорад. Ва замоне буд, ки ниёгони мо гиёҳхор буданд, ҷонваронро куштану гӯшти онҳоро истеъмол кардан дар фарҳанги аҷдодони мо расм набуд. Маҳз аз замони Заҳҳоки баддин бо васвасаи иблис ба куштани ҳайвонот оғоз карданд ва аз гӯшти ҷонварон пухани ғизо сар шуд, яъне давраи гӯштхорӣ оғоз гардид. Фирдавсӣ ин падидаро чунин тасвир кардааст:

Калиди хӯришхонаи подшо,
Бад-ӯ дод дастури фармонраво.
Фаровон набуд он замон парвариш,
Ки камтар буд аз куштаниҳо хӯриш.
Ҷуз аз растаниҳо нахӯрданд чиз,
Зи ҳар-ч аз замин сар баровард, низ. . [Шоҳнома, ҷ.1 , с. 63].

Мо аз ин байтҳо он нуктаро низ дарк карда метавонем, ки ниёгони мо ба шинохт ва истеъмоли замбӯруғ (қорч, саморуғ, mushrooms “грибы”) низ қобил буданд (аз рӯй азмуни байти “Зи ҳар-ч аз замин сар баровард, низ”).

Анвои гуногуни хӯрок аз гӯшти ҷонварон дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ишорат ба он мекунад, ки дар даврaҳои аввали тамаддуни инсонӣ ниёгони мо дар ин самт маҳорат ва қобилияти фавқулодда доштанд ва на танҳо маззаву тамъи хӯрок, балки хосиятҳои шифоӣ ва нерӯбахшии он низ дар мадди назар пазандаҳову таббохон қарор мегирифт:

Пас Оҳармани бадкуниш рой кард,
*Ба дил **куштани ҷонвар** ҷой кард.*
*Ба **хунаш** бипарвард бар сони шер,*
Бад-он то кунад подшоро далер...
***Хӯриши зардаи хоя** додаш нахуст,*
*Бад-он дошташ чанд гаҳ **тандуруст**.*
Бихӯрду бад-ӯ офарин кард сахт,
***Маза** ёфт з-он **хӯрданаш** некбахт...*
*“Чу фардо-т аз он гуна созам **хӯриш**,*
*К-аз ӯ бошадат сар ба сар **парвариш**”.*
Бирафту ҳама шаб сиғолиш гирифт,
*Ки фардо чӣ созад зи **хӯрдан** ишгифт...*
***Хӯришҳо** зи **кабку тазарви сафед**,*
Бисозиду омад дили пурумед.
*Шаҳи тозиён чун **ба хон даст бурд**,*
Сари камхирад меҳр ӯро супурд.
*Савум рӯз **хонро** ба **мурғу бара**,*
Биёросташ гунагун яксара.
*Ба рӯзи чаҳорум чу **бинҳод хон**,*

Хӯриш сохт аз ***пушти гови ҷавон****.*
Бад-ӯ андарун ***заъфарону гулоб****.* [Шоҳнома, ҷ.1 , с. 64].
Ҳамон солхӯрда **маю мушки ноб**.
Чу Заҳҳок даст андароварду **х(в)ард**,
Шигифт омадаш з-он ҳушивор мард . [Шоҳнома, ҷ.1 , с. 64]..

Роҷеъ ба ғизо ва хӯрок дар дигар манбаъҳои пешинаи миллати мо низ мавод фаровон дарҷ гардидааст. Мо аз он ҷумла дар китобҳои нодири паҳлавии «Корномаи Ардашери Бобакон», «Дарахти Асурик» ва чандин андарзномаҳо ба ишороте зиёде роҷеъ ба хӯриш, одоби хӯрдан ва маводи хӯрданӣ дучор меоем. Масалан, дар "Андарзи марди доно ба писари хеш" "Handarz i dānāmard ō xweš pus" чунин андешаеро роҷеъ ба дастархон оростану хӯрок хӯрдан мушоҳида мекунем: *"...7. Аз паси виростани хони хеш рав, на аз паси хостани хони кас. Чун андак виростани хони хеш беҳтар аз бисёр хостани хони касон аст"* [Саймиддинов 2003, 172].

Андешаҳои марди доно ба писараш роҷеъ ба хӯрдани ғизо ва шароб дар ин сарчашмаи нодири забони паҳлавӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки дар фарҳанги ниёгони мо ҳамеша нигоҳ доштани нафс дар хӯрдану нӯшидани май ва риояи меъёру одоб, хусусан дар маросимҳои ҷамъиятӣ аз рукнҳои муҳимтарини шеваи иҷтимоии рӯзгору зиндагӣ ба ҳисоб мерафтааст. Дар ин андарзнома дономарди паҳлавӣ чунин гуфтааст: *"11. Дар зиёфат пайкор макун. ...15. Май ба андоза хӯр. 16. Дар хӯрдани май сухан баандоза гӯй.*" [Саймиддинов 2003,173].

Дар асари машҳур ба забони паҳлавӣ бо номи "Менӯи хирад" "Menōg I xrad", ки дар замони шоҳи сосонӣ Хусрави Анӯшервон ба шакли диалог навишта шудааст аз 62 саволу ҷавоб иборат аст, дар мавриди фарҳанги хӯрок чунин гуфта мешавад: "Ҳангоми хӯрок сухан макун, то аз ту ба Хурдоду Мурдод (фариштагони обҳо ва гиёҳҳо) ва Амраҳаспандон гуноҳи гарон (сар) назанад... Кӯшову миёнарав бош, ва аз кӯшиши неки хеш бихӯр ва эзадону неконро баҳра кун. ... Онки на аз кӯшиши дурусти хеш, балки аз чизи дигарон хӯрад, ӯ монанди касест, ки сари мардумон ба даст орад ва мағзи мардумон хурад" [Саймиддинов 2003, 181].

Сарчашмаҳои нодири чандҳазорсолаи миллии мо аз он нукта огоҳӣ медиҳанд, ки дар интихоби хӯрок ва пӯшок ниёгони мо хеле нозукандеш ва пурмасъулият будаанд ва таъсири ғизоро ба ҷисму равони кас ҳатман ба назар мегирифтаанд. Дар ин сарчашмаи пурқимат таъкид мегардад, ки шири гӯсфанд ҳатто қӯдаки навзодеро, ки аз шири модар маҳрум мондааст, аз нобудӣ наҷот дода метавонад. Ин пораи ҷолиб аз "Menōg I xrad"-ро роҷеъ ба интихоби шири гӯсфанд аз маҳсулоти ҷонварон гувоҳи ин андешаҳо шуморидан мумкин аст: "15. Пурсид доно аз менӯи хирад, ки аз хӯроке, ки мардумон хуранд..., кадом арҷмандтару беҳтар аст? Менуи хирад посух кард, ки аз хӯроке, ки мардумон хӯранд, шири гӯсфандон беҳтар офарида шудааст. Чи мардум ва чаҳорпой, ки аз модар зода шаванд, то замони хӯрок хӯрдан рӯидану парваришашон аз шир (бувад) ва бо шир зистан метавонанд. Ва агар мардумонро аз шири модар бозгиранд, ба шири гӯсфанд омӯхта кунанд ва дигар ононро нон ба кор наояд... Ва мардуми ширхӯр тандурусттару зӯрмандтар ва фарзандонашон низ бегазандтар бувад" [С. 2003,194].

Дар интихоби маводи ғизоӣ аз растанӣ ниёгони мо гандумро чун "сарвари ғаллаҷот", ки ин маънӣ дар китоби муқаддаси Авесто низ дарҷ гардидааст, афзал медонистаанд: "Ва аз ғаллаҷот гандум меҳтару беҳтар гуфта шудааст, чи сарвари ғаллаҷот аст ва аз Авасто низ номаш ба сарвари ғаллаҷот пайдост" [С. 2003,194].

Ҳамин гуна муносибати ҷудогона аз тарафи донандагони хӯрок нисбат ба меваҳо ва нӯшиданиҳо зоҳир гаштааст, ки бо тарзи истеъмолашон дар "Менуи хирад" тавсифу тафсир шудааст: "Аз меваҳо хурмову ангур меҳтару беҳтар гуфта шудааст. Ва чун нон набувад, меваро бояд дуо хонд. Ва чун аз меваҳо хурмо ё ангур дуо хонда шавад, метавонад ҳар меваро хӯрд. Ва чун нон набувад, он меваро бояд хӯрд, ки дуо хонда шуда бошад" [С. 2003,19].

Дар бораи май чун ҷузъи хӯрданиву нӯшиданӣ, моҳият ва таъйиноти он дар рӯзгор, ҳусну қубҳи он дар ин достони бостон – "Менуи хирад" андешаҳои хеле ҷолибе гуфта шудаанд, ки онҳоро минбаъд дар ашъори бузургони илми адаби тоҷик фаровон дучор мешавем: "Дар бораи май пайдост, ки гуҳари неку бадро бо май метавон ошкор кард... Чи марди некгуҳар май хурад, монанди ҷоме заррин ва симин аст. Ҳарчанд оно беш афрӯзанд, поктару равшантар бувад ва андешаву гуфтор ва кирдорро нектар дорад ва дар нисбати зану фарзанд ва ёрону дӯстон нармтару ширинтар бувад ва ба ҳар кори нек кӯшотар.

Ва марди бадгуҳар чун май хӯрад, хештанро аз андоза бештар пиндорад ва бо ёрон набард барад ва чирагӣ намояд ва масхараву истеҳзо кунад. Ва мардуми некро таҳқир кунад ва зану фарзанду банда ва парастори хешро биозорад, меҳмонии неконро барҳам занад ва оштиро бибарад ва хашмро оварад" [С. 2003,194].

Дар он даврони бостон низ пизишкон роҷеъ манфиату мазаррати шароб чун ҷузъи фарҳанги таому ғизо андешаҳои хешро дар заминаи таҷрибаву мушоҳида баён кардаанд. Донишмандони давраи сосонӣ дар бораи риояи меъёри шароб чунин гуфтаанд: "Ва ҳар кас дар ба андоза хӯрдани май ҳушёр бувад, чи аз ба андоза хӯрдани май ин чанд некӣ ба ӯ расад: хӯрокро ҳазм кунад ва оташи баданро биафрӯзад, ҳушу ёд ва тухму хунро афзояд ва ранҷро дур кунад ва чеҳраро афрӯзад ва чизи фаромӯшшударо ба ёд оварад ва некӣ дар андеша ҷой гирад ва биноии чашму шунавоии гӯш ва гӯёии забонро афзояд, ... хуш хобад ва сабук бархезад" [С. 2003,195].

Яъне, маълумоте, ки дар асарҳои ҳазор сол пеши фарҳанги ғизои миллии мо мавҷуд буд, имрӯз низ мутобиқи фаҳми рӯзу дониши воқеии инсоният аст, хусусан дар мавриди "тухму хунро" афзудани май ва "ранҷро дур кардани" он.

Суиистифода аз май ҳар он чи дар нафъи он номбар карда шудааст, ботил созад, яъне "ҳушу ёд ва тухму хунашро коҳиш диҳад ва ҷигарашро табоҳ кунад ва беморӣ андӯзад ... ва намозу ситоиши Яздон фаромӯш шавад ва ... Хурдоду Мурдодро биозорад ... ва онҷи кардан бояд, нокарда бимонад..." [С. 2003,195].

Ҷолиб аст, ки роҷеъ ба май ва таъсири он ба ҷисму равони нӯшандаи он Устод Рӯдакӣ низ андешавҳои аҷибу воқеъбинона баён кардааст. Байтҳои Рӯдакӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки асосгузори адабиёти ҷаҳоншумули тоҷик аз осори миллии бостон ва давраи миёнаи мо хеле хуб огоҳ будааст. Андешаҳои роҷеъ ба май дар "Минуи хирад" баёншударо Рӯдакӣ ба риштаи назм дароварда гуфтааст:

Май орад шарафи мард мепадид,
Озоданажод аз дирамхарид.
Май озода падид орад аз бадасл,
Фаровон ҳунар аст андар ин набид.
Ҳар он гаҳ, ки хурӣ май, хуш он гаҳ аст,
Хоса чун гулу ёсаман дамид.
Басо ҳисни баландо, ки май гушод,
Басо курраи навзин, ки бишканид.
Басо дуни бахило, ки май бихӯрд,
Каримӣ ба ҷаҳон-дар пароканид [Рӯдакӣ, 2019,274].

Дар ин сарчашмаҳои нодири андешаҳои миллии мо, ки ба фалсафаи ориёӣ замина ёфтаанд, дар мавриди пурхӯриву ҳирсу ҳарисӣ низ гуфтаҳои хеле ҷолиб пайдо мешаванд, ки ин андешаҳои пандомез ба бунёди маданияти дастархондориву суфраороии мо мусоидат кардаанд. Масалан, дар мавриди пурхӯриву ҳирс дар сарчашмаҳои мазкур чунин гуфта шудааст: "23. Бо ҳарисон дар сури мардум хӯрок маҳур" [С. 2003,173]; "Бо марди ҳарис ҳамроҳ мабош ва ба солорӣ магумораш" [С. 2003,185]; "Менуи хирад посух кард, ки ...барои осоиши тану равон ва задани Аҳриману девон қаноат беҳтар аст"

Чунонки дар "Вожашиносии забони форсии миёна" зикр мешвад, дар давраи миёнаи забони форсии тоҷикӣ анвои гуногуни хӯрок, дарахтони мевадор ва зироатҳо номбар гардидааст. Аз ҷумлаи аввалин хӯрданиҳо вожаҳои "шир" ва "гӯшт" ёд мешаванд. Ба сифати ғизо дар забони форсии миёна калимаҳои сапедбо, обкомаг (навъе аз суп), кашк, ҳалом (гӯшти обпаз), мост, пист ва ғ. номбар шудааст [Саймуддин, 91]. Аз калимаҳои мазкур дар давраи нави забони тоҷикӣ номҳои *шир, гӯшт, сапедбо, кашк, обгӯшт, мост, пист* зинда ва мустаъмал ҳастанд. Ҷолиб ин аст, ки калимаи *пист* дар давраи нави забони тоҷикӣ ҳамчун номи таом дар "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ ва дигар фарҳангҳои тафсирӣ дучор меояд:

Дар фарҳангҳо *пист* чунин тафсир ёфтааст: "ҳар ордеро гӯянд умуман ва орде, ки аз гандум ва ҷав ва нахӯд, онро бирён карда бошанд хусусан ва ба арабӣ савиқ хонанд, чи "савиқ-ал-шаир" орди ҷави бирёнкарда ва "савиқ-ал-ҳанта" орди гандуми бирёнкардаро гӯянд" (Бурҳони қотеъ), дар "Ғиёс-ул-луғот" тафсири зерин илова мегардад, ки "орди бирёнкарда, ки ба туркӣ *талқон* гӯянд ва ба лаҳҷаи мозандаронӣ *пиҳ* хонанд ва ба ҳиндуӣ *сату*" .

Дар "Шоҳнома" низ *пист* чун яке аз ғизоҳо тасвир шудааст ва ҷолиб ин аст, ки ин ғизо ҳангоми санҷидани хӯроке, ки яҳудӣ захролуд карда ба шоҳаншоҳ додан мехост, истифода гардидааст.

Биёвард ҷоме зи ёқути зард,
Пур аз шаккару ***пист*** *бо оби сард.*
Биёмехт бо шаккару ***пист*** *заҳр,*
Ки Баҳман магар ёбад аз ком баҳр...
Бифармуд то хонагӣ мурғ чор
Парастанда орад бари шаҳриёр.
Чу он мурғ бар ***пист*** *бигзоштанд,*
Гумоне ҳаме хира пиндоштанд.
Ҳам онгоҳ мурғ он бихӯрду бимурд,
Гумон бурдан аз роҳи некӣ бибурд [Шоҳнома, ҷ.7 , с. 157].

Дар сарчашмаҳои адабиву таърихӣ, аз он ҷумла "Тарҷумаи Таърихи Табарӣ", "Таърихи Ямонӣ" "Захираи Хоразмшоҳӣ" ***пист*** ҳамчун ғизо зиёд ба кор рафтааст, масалан, дар "Захираи Хоразмшоҳӣ" чунин омадааст: "Ё бо кашкоб, ки аз ***писти ҷав*** пухта бошанд" [ЗХ, с. 157]. "Ва агар таб набошад, ошомае аз кашки бирёнкарда созанд ё аз писти ҷав" [ЗХ, с. 157].

Ин нукта низ ҷолиб аст, ки дар "Захираи Хоразмшоҳӣ" калимаи "ошома" аз феъли "ошомидан" бо воситаи пасванди *–а* сохта шудааст, ки метавонад имрӯз дар таомномаи тарабхонаҳо ба ҷои калимаи "суп" истифода шавад. Яъне мо пешниҳод мекунем, ки дар луғати таомҳо калимаи ошома ба ҷойи суп абт гардаду истифода

шавад, зеро ин калимаи асили тоҷикӣ аст, дар гӯйишҳои мухталифи забони тоҷикӣ низ, яъне дар лаҳҷаҳои забони тҷикӣ ин калима ва асоси он ошомидан (нӯшидан) маъмул аст ва фаровон ба кор меравад.

Дар осори адибон низ пист чун ғизо бисёр ба кор рафтааст, аз он ҷума дар осори Фирдавсӣ, Анварӣ, Носири Хусрав, Хоқонӣ, Низомии Ганҷавӣ ва ғ.:

Ашки чашмам дар даҳон афтад гаҳи *ифтор* аз он-к,
Ҷуз ки оби гарму *писте* нагзарад аз нои ман. Хоқонӣ
Манам рӯй аз ҷаҳон як *гӯша* карда,
Кафе писти ҷавинро тӯша карда. Низомӣ.
Ҳар гаҳ ки маро шакар шуморӣ,
Ман пист аз он пасат шуморам. Носири Хусрав.

Мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар байтҳои боло лексикаи марбути хӯрок аз қабили *ифтор* (ғизои шом ҳангоми рамазон), *тӯша* (ғизо барои сафар), *оби гарм* (ғизои сабук), шакар (ширинӣ, ғизои лазиз) дар робита бо пист истифода гаштааст. Ин байтҳо, ва умуман, забони классикии тоҷик вожагони марбут ба майдони лексикии ғизо хеле фаровон аст ва хӯрок ҳамчун яке аз падидаҳои рӯзгори ниёгони мо аз муҳимтарин консептҳо дар таърихи фараҳанги рӯзгори мо ба ҳисоб меравад.

Роҷеъ ба вожаи *пист* ҳамчун номи яке аз хӯрокҳои сабуки срғизо ин нуктаро низ илова кардан мумкин аст, ки он чун тӯшаи дарвешон ва мусофирон маъмул буд, ки ҳангоми сафар бо худ мегирифтанд ва ин ғизо бо тарзи тайёр карданаш (ретсепташ) низ хеле ҷолиб буд. Масалан, дар "Бурҳони қотеъ" дар мавриди калимаи *пист* чунин тафсири ҷолиберо мушоҳида кардан мумкн аст:

"*пист* – мураккабе бошад, кибаъзе аз чилланишинон ва фақирон ва ҷӯгиёни Ҳиндустон аз ҷигари оҳу ва мағзи бодом ва амсоли он созанд, ки ҳар гоҳ миқдори пистае аз он бихуранд, то чанд рӯз муҳтоҷ ба таом нашаванд" [БҚ, с. 157].

Бояд зик кард, ки дар дар китоби «Корномаи Ардашери Бобакон» сухан дарбораи ғизое меравад, ки аз орд ва шакар таҳия мегардад ва барои бартараф сохтани ташнагиву хастагӣ бакор меравад.

Дар китоби «Дарахти Асурик» дар бораи нону орду панир ва маҳсулоте, ки аз он истеҳсол мешавад, сухан рафтааст. Ҳамзамон дар ин китоб дар бораи хӯрокҳои беҳтарин ва равиши таҳияи чанде аз хӯрокворӣ маълумот дода мешавад..

Тафсири вожаҳои марбут ба ғизо, анвои хӯрокворӣ ва нӯшиданиҳо дар фарҳангҳои классикии тоҷикӣ-форсӣ, аз он ҷумла, дар фарҳангҳои «Луғати Фурс»-и Асадии Тӯсӣ, "Бурҳони қотеъ", "Ғиёс-ул-луғот", "Фарҳанги рашидӣ", "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ", "Фарҳанги Онандроҷ" ва дигар фарҳангҳои тафсириву дузабона хеле фаровон ва муфассал омадааст.

Роҷеъ ба хӯрок ва ғизо дар рисолаҳои машҳури осори хаттии тоҷикӣ-форсӣ, аз он ҷумла дар китоби «Кимиёи саодат»-и Ғаззолӣ, С «Одоб-ул-мазифин ва зод-ул-акалин» ултонмуҳаммад бинни Муҳаммад ва «Саёҳатномаи Шордан» маълумоти фаровони ҷолиб оварда шудааст.

Дар хусуси хӯрокиҳо ва масоили марбут ба онҳо дар даврaҳои қабл аз исломи Эрон, мутаассифона иттилои кофие дар даст нест. Фақат дар се матни паҳлавӣ бозомада аз гузашта ба ишороте дар мавриди ғизоҳо бармехӯрем. Ин мутун иборатанд аз «Корномаи Ардашери Бобакон», «Дарахти Асурик», «Хусрав ва Редаг». Дар «Корномаи Ардашери Бобакон» аз ғизое, ки аз орду шакар таҳия мешавад ва барои рафъи ташнагиву хастагӣ муносиб будааст, сухан рафтааст. Дар матни «Дарахти Асурик» низ ба нону орд, панир ва навъе ширинӣ бо номи (равғани хӯрд) ишора шудааст. 21

Дар рисолаи «Хусрав ва Редаг», ки мунозираи хусрав бо ҷавоне аз дарбориёнаш бо номи Хушорзу аст, Хусрав дар бораи беҳтарин хӯрокиҳо аз ӯ суол мекунад ва тайи ин пурсишу посух равиши таҳияи бархе аз ғизоҳо зикр мешавад (хамон).

Аз номҳои муаррабшудаи ғизоҳои эронӣ, монанди: лузинҷ, фолузҷ ва ғайраҳо низ номи бархе аз ғизоҳо, мисли шӯрбо, ки дар китоби арабӣ, аз ҷумла «Аттабих»-и Бағдодӣ омада, метавон пай бурд, ки эҳтимолан дар дарбори хулафо касоне буданд, ки аз равиши омодасозии ғизоҳои эронӣ мутталеъ буданд. Мусалламан, эрониёне, ки дар дарбори хулафо хидмат мекарданд низ дар ошноии аъроб бо ғизоҳои эронӣ мутталеъ буданд. Мусалламан, эрониёне, ки дар дарбори хулафо хидмат мекарданд, низ дар ошноии аъроб бо ғизоҳо ва одобу фарҳанги эронӣ таъсири босазое доштаанд.

Таъкид бар ғизо дар фарҳанги бостонии мо ҷиҳати рушду назарраси инсон ва одоби хӯрокхӯрӣ яке аз арзишҳои фарҳангии ориёиёни бостон будааст. Онҳо ба сабаби таҷрибаву дарки дуруст аз боядҳову набоядҳои зиндагӣ дарёфта буданд, ки маншаи бисёре аз бемориҳо бетаваҷҷуҳӣ ба усули мабонии ғизо хӯрдан аст, ба ҳамин сабаб ин мавзӯъро бо таобире мутафовут ва мухталиф нишон додаанд. Ҳамчунин дар ибтидои вуруд ба баҳси таҳлили вожагони хӯрдан дар абёти «Шоҳнома» лозим аст, то маънии ғизо хӯрдану риояти одоби он дар назди эрониёнро мавриди баррасӣ қарор диҳем, чаро ки яке аз муҳимтарин ҳадафҳои ин рисола таҳлили вожаи хӯрдан мебошад ва дарки маонии хӯрдан бидуни таваҷҷуҳ ба одоби он тақрибан бе маъно ҷилва мекунад.

АДАБИЁТ

1. Рӯдакӣ Абӯабдуллоҳ. Ашъор. — Душанбе: “Ахтарони адаб”. Ҷ.1.- «Адиб», 2019. Чопи дувум. - 416 с. - ISBN 978-99947-32-61-6.
2. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна (Пажӯҳиш, тарҷума, ташреҳ”. Душанбе, “Пайванд”, 2001. - 310сю.+94с.
3. Саймиддинов Д. “Адабиёти паҳлавӣ. (Пажӯҳиш, тарҷума, ташреҳ”. Душанбе, “Пайванд”, 2003. -232с.+7с.
4. Фирдавсӣ Абулқосим “Шоҳома”. –Ҷилди 1. –Душанбе, “Ирфон”. – 1964. -468с.
5. Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарини, қадим, асри миёна ва давраи нав (дар як ҷилд).- Китоби якум: 700с.- Китоби дуюм: 413с.- Душанбе: Ирфон, 1998.
6. Занҷони Махмуд Фарҳанги ҷомеи «Шоҳнома». –Теҳрон. – Муассисаи интишороти Атоӣ.- 1994 (1372х.) – 1098с. +14с.
7. Касимов О.Х. «Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси». Душанбе: 2016. «Дониш». - 345 с.
8. Лингво 12. (ABBYY Lingvo 12). Многоязычный словарь.–М.-Soft maximator. – 2007.
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка. -Москва. –«Русский язык». -1986.-796с.
10. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию.- Москва: “Наука”. Главная редакция восточной литературы. - 1988. -389 с.
11. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна.- Душанбе. -2001.-310 с.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ (Словарь таджикского языка) [Х –начало ХХ вв]. В 2-х томах. – М.: Советская энциклопедия.- 1969.-1904с.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – В четырех томах.- Перевод с немецкого и дополнения член-корр. АН СССР О.Н.Трубачева. - Издание второе, стереотипное. –М. – «Прогресс». - 1987.
14. Фирдавсӣ А. Шоҳнома. Ҷ. 1-9. Душанбе : “Адиб”, 1987-1989.
15. Фирдоуси А. «Шахнаме». Перевод на русский язык Ц.Б. Бану-Лахути и В.Г. Берзнев. –М., «Наука».- Том 5.- 1984. - 390с.
16. Wolff Fritz Glossar zu Firdousis Shahname. -1935. – Georg Olms Verlagsbughhandlung Hildesheim. – Tehran. – Asatir. - 1998.– 911р.+109р.+ 28р.

ИНЪИКОСИ ФАРҲАНГИ ҒИЗО ТАВАССУТИ ВОҲИДҲОИ ЛУҒАВӢ ДАР САРЧАШМАҲОИ ХАТТИИ МИЛЛӢ
(дар мисоли забонҳои гуногунсохтор

АСЛАМОВ И.А., ҚОСИМОВ О.Ҳ.

Хӯрок ва ғизо дар осори бостонӣ ва классикии тоҷикон ва англисзабонон бо чандин гурӯҳи вожаҳои муҳим инъикос меёбад. Онҳо дар маҷмуъ майдони луғавиву маъноии хӯрок/food –ро ташкил медиҳанд, ки дар ин мақола мавриди баррасиву тафсир қарор гирифтааст. Аз ин ҷумлаи ин калимаҳо мо вожаҳои хӯриш, хӯрок, май, пист ва ғ. дар ин мақола мавриди тафсир қарор додаем.

Дар мақолаи истифодаи калимаҳои марбут ба хӯрок дар сарчашмаҳои бостонии миллӣ баррасӣ гардидааст. Роҷеъ ба интихоби хӯрок, нақши он дар рӯзгори қадим ва фарҳанги истифодаи ғизо низ чун падидаҳои лингвофарҳагӣ дар мақола баррасӣ шудаанд.

Шакли калимаҳо аз рӯйи сохт низ дар мақола мавриди таҳлили қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: калима, вожашиносӣ, майдони луғавӣ, семантика, хӯрок, лингвокултурология, забони тоҷикӣ, забони англисӣ.

РОЛЬ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ОТРАЖЕНИИ КУЛЬТУРЫ ПИТАНИЯ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ
(на примере разноструктурных языков)

АСЛАМОВ И.А., КОСИМОВ О.Х.

Еда и питание отражены в древних и классических произведениях таджиков и англоязычных народов с помощью нескольких групп лексических единиц. В совокупности они образуют лексико-семантическое поле еды, которое рассматривается и интерпретируется в данной статье. Среди этих слов мы находим слова khurish, khurok, may, pist, gurunj и т. д., которые анализированы в этой статье.

В статье рассматривается также употребление слов, связанных с едой, в древних национальных источниках. Как лингвокультурный феномен в статье также рассматривается выбора пищи, ее роль в древнем быту и культура трапезы в древнем периоде развития языка и культуры. Авторы предлагают также анализ структуры слов с семантикой пищи и еды.

Ключевые слова: лексические единицы, лексикология, лексическое поле, семантика, еда, лингвокультурология, таджикский язык, английский язык, словари.

THE ROLE OF LEXICAL UNITS IN REFLECTING FOOD CULTURE IN NATIONAL WRITTEN SOURCES
(by the example of different-structured languages)

ASLAMOV I.A., KOSIMOV O.H.

Food and nutrition are reflected in the ancient and classical works of Tajiks and English-speaking peoples with the help of several groups of lexical units. Together, they form the lexical-semantic field of food, which is considered and interpreted in this article. Among these words we find the words khurish, khurok, may, pist, gurunj, etc., which are analyzed in this article.

The article also discusses the use of words related to food in ancient national sources. As a linguocultural phenomenon, the article also examines the choice of food, its role in ancient life and the culture of the meal in the ancient period of the development of language and culture. The authors also offer an analysis of the structure of words with the semantics of food and food.

Key words: lexical units, lexicology, lexical field, semantics, food, cultural linguistics, Tajik language, English language, dictionaries.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491. 550-3 : 61

ЧАНД СУХАН ОИД БА СОХТОР ВА МАЪНОИ ЛУҒОТИ ПИЗИШКӢ ДАР ШЕВАИ ҶАНУБИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

МЕҲРАФЗОИ НИЗОМӢ[1]

Дар нимаи дуюми қарни гузашта шевашиносии тоҷик ба комёбиҳои бузурги илмӣ ноил гардида, аксари забонҳои маҳаллии қаламрави Тоҷикистон аз нигоҳи синхронӣ таҳқиқу баррасӣ гардидаанд. Аз пажуҳишҳои ба табъ расида маълум мегардад, ки донишмандони забоншинос дар омӯзиши савтиёт ва сарфу наҳви калонтарин шеваҳо дар муқоиса бо забони меъёри тоҷикӣ муваффақият ба даст оварда, чанде аз фарҳангномаҳои шевагиро низ мунташир намудаанд. Бо вуҷуди ин ҳама дастовардҳо баъзе аз масоили мавҷудаи шевашиносӣ то ҳол аз назари аҳли таҳқиқ дар канор мондаанд. Яке аз масъалаҳои муҳимми шевашиносӣ, ки камтар баррасӣ шудааст, қабати луғати пизишкии он мебошад. Ҳол он ки қабати мавзуии мазкур дар шева, ба таъбири устод Айнӣ, анбори холинашавандаро мемонад. Зикр ба маврид аст, ки дар луғоти пизишӣ ҷаҳонбиниву ҷаҳонфаҳмӣ ва хусусиятҳои равонии маскунони ин ё он минтақа таҷассуми воқеии худро ёфта, пажуҳиш дар ин самт метавонад дар муайян кардани роҳҳои таҳаввули этногенези бошандагони маҳал нақши муассир бозад. Дар тибби халқӣ баъзе расму оине мавҷуд аст, ки таҳқиқи онҳо барои соири улуми иҷтимоӣ (чун этнолингвистика, этнография, таърих ва фарҳангшиносӣ) матолиби тоза дода, аз аҳамият ва арзиши махсус бархурдоранд. Аз сӯи дигар, дар шароити муосир, ки хуруҷи бемориҳои нави сироятӣ маскунони сайёраро ба изтироб овардааст, рӯй овардан ба тибби суннатӣ барои ташаккули тарзи ҳаёти солим дар манотиқи гуногуни кишвар андешаи бебаҳс аст. Дигар ин, ки тибби суннатӣ бо роҳу усулҳои вижаи табобат аз тибби муосир куллан фарқ дорад. Чунончи, усули маъмули маҳаллии муолиҷаи дарди шикам, ки бо номи *кълухтафӣ (кулӯхтафӣ)* дар манотиқи ҷануби Тоҷикистон маъруф аст, дар тибби муосир вуҷуд надорад. Тибқи ин усул кулӯхро дар оташ тафсонида ба болои он об мепошанд ва бемор шиками худро дар буғи он нигоҳ медорад, ки ба рафъи дарди шикам таъсири мусбат мерасонад. Мо дар ин мақола тасмим гирифтем, ки дар заминаи фарҳангномаҳо [3], осори мардумшиносӣ [7,258-272] ва маводи луғати гирдоварда дар такя ба осори забоншиносон сохтор ва маънои луғоти пизишкиро ба ришгаи таҳқиқ кашем.

Дар бораи вазъи имрӯзаи хизматрасонии тиббӣ дар байни аҳолии манотиқи ҷануби Тоҷикистон ҳамин нуктаро бояд махсус таъкид кард, ки ҳоло ҳам мардум аз тибби суннатӣ васеъ истифода бурда, ба *момодойа* – мутахассиси соҳаи геникология ва *устo* – мутахассиси хатна эътиқоди қавӣ доранд. Гурӯҳи дигари табибони маҳаллиро дар манотиқи ҷануби Тоҷикистон *табибони шикастабанданд* ташкил медиҳанд. Маскунони маҳал аз ҳар гуна гиёҳу буттаҳои шифобахш ва анвои гуногуни шарбатҳо ба сифати дору ва даво дар баробари дорухати таъйинкардаи мутахассисони соҳа (*дъхтър//дъхтур* – духтур, доктор) истифода мебаранд [7,258].

Луғати пизишкии шеваи ҷанубӣ дар мақола барои суҳулати баррасӣ шартан ба чунин қабатҳои мавзуӣ тасниф шуда, аз назари сохтор ва маъно шарҳу тафсир ёфтаанд:

1. Истилоҳот ва номвожаҳои анатомӣ. Пайдоиши ин бахши луғат дар шеваи ҷанубӣ аз чанд роҳ сурат мегирад: а) бо роҳи истифода аз истилоҳоти маъмулӣ, ки барои тибби муосир низ муштарак мебошанд; б) бо роҳи маънои истилоҳӣ бахшидан ба вожаҳои умумистеъмоли адабӣ ва шевагӣ; в) падид омадани истилоҳоти тиббӣ дар заминаи вожагони шевагӣ; г) бо роҳи вомгирии истилоҳот аз забонҳои бегона; ғ) аз роҳи вожасозӣ (дар асоси қолабҳои мавҷудаи вожасозӣ).

[1] **Адрес для корреспонденции:** Мехрафзо Низоми, ассистент кафедры таджикского языка и литературы Дангаринского государственного университет, E-mail: mehrafzo1995@bk.ru. Тел: (992) 98 824 23 20.

а) дар шева истилоҳоти анатомии маъмул (соматизмҳо), ки дар тибби муосир низ роиҷанд, мавриди корбурди доимии гӯишварони манотиқи ҷанубии Тоҷикистон қарор мегиранд: *мағзи сар, косахонайи сар, ком, ҷигар, китф, рудайи борик, зону, сари зону, кулчайи зону, тораки сар, ангушт, нарангушт, нохун, бозу, бинӣ, ноф, майна* ва ғайра. *«Бархе аз ин ин номҳо* (номвожаҳои анатомӣ – М.Н.) *ҳамчун луғати бунёдии эронии бостон (дар мисоли забони "Авасто") дар омӯзиши муқоисавиву таърихии забонҳои қадими ҳиндуаврупоӣ якҷо бо забони ҳиндии бостон маротибае чандаз ҷониби донишмандони забоншиносии ҳиндуаврупоӣ таҳқиқ ва арзбӣ гардидааст»* [6,81].Ин гурӯҳи истилоҳот бидуни тағйироти маъно дар шева бо ҳамон маънои собиқа ва азалӣ мавриди корбурд қарор мегиранд. *«Аксарияти калимаҳои асосии ин гурӯҳ* – менависад, профессор С.Хоркашев – *барои забони адабии тоҷикӣ, шеваҳои забони тоҷикӣ ва умуман забонҳои эронӣ муштарак ҳисоб мешаванд»* [8,115].

Иддае аз ин истилоҳот имрӯз бо таъсири қонуниятҳои савтии шева ба тағйироти назарраси овозӣ дучор гардидаанд: *дъл* – дил, *даҳан//даан* – даҳон, *арапъшт* – аррапушт, *лав* – лаб, *астағун* – устухон, *авру* – абрӯ, *нул* – нӯл, *данду* – дандон, *ғълу//ғълун//ғълън* – гулӯ, *буғъм//бъғум//бъғъм* – буғум, *гърда* – гурда, *дъст* – даст, *дъм//дъмб//думб* – дум, *дъмғоза//думғоза* – думғоза, ҷойи ба устухон часпидаи думи ҳайвонот ва парандагон, *забон//зубон//зувон//зувун //зун//зъвон//зъвун* – забон, узвест иборат аз порчаи гӯшти мутаҳаррик дар даҳон, *забонча, заҳунча//зъҳунча* – забонча, забонак, *оғ* – бачадон, заҳдон, нутфагоҳ, *зонӣ* – зону, *китиф//къгиф//киф//кифт* – китф, *овхърак* – охураки китф, *мълк* – милк, *мичa//мъча* – мижа, *мийон//мийун//мин* – миён, *мана* – манаҳ, занаҳ, *рудайи дъвоздаҳангушта* – рӯдаи дувоздаҳангушта ва ғайра.

б) дар шева барои ифодаи мафоҳими тиббӣ вожаҳои маъмулии шевагӣ ва луғоти умумистеъмоли адабӣ дар гардиш қарор доранд. Вижагии ин вожагон дар он аст, ки илова бар маънои собиқаи худ дар шева маънои нави истилоҳӣ гирифтаанд: *банди сахт* – таноби маҳкам, *банди даст* – бозу, *чӯби качак* – чӯби фурӯхамида, *качаки даст* – оринчи даст, *кундайи бед* – чӯби ғафси бед, *кънда//кундайи сина* – қафаси сина, *муҳраи зебо* – навъе аз ороишот, *муҳраи гардан* – устухони гардан ва ғайра. Аз таҳлили вожагони боло маълум мегардад, ки истифодаи луғати ғайриистилоҳӣ ба ҳайси истилоҳи пизишкӣ як роҳи пайдоиши ин қабати луғат дар шева гардидааст.

в) падид омадани истилоҳоти тиббӣ дар заминаи вожагони шевагӣ яке аз роҳҳои асосии зуҳури ин қабати мавзуӣ маҳсуб меёбад: *лик* – ангушти хурди инсон, *алахша//алохша//алъхша* – ҷоғ, *анголак* – ҷоғ, *ангълак* – забонча, забонак, *чилик//чълик* – ангушт, *зилалъхша* – ҷоғ, *кърак* – чуқурчаи зери хекиртак, *лавкабуткънак* – супурз, сипурз, *мағзин* – рон, *нинак* – гавҳараки (мардумаки) чашм, *карок* – мак, хикиртак, *кашаки даҳан* – чокии даҳон, *каиғък, хаиғък* – хамгашти рон, ҷое, ки рон ба тана мепайвандад, *овлъпак* – нармии сари кӯдак, ҷойи мулоими фарқи сари кӯдак, *балдоқ* – буҷулаки пой, *долӣ, белак* – шона, *бъзак* – буҷулаки пой, *гардонъки сар* – чархаки (гирдаи) сар, *гърмък* – буғум, *даруна* – чарбӣ, равғани дарунии ҳайвонот, ки дар атрофи шикамба ба ҳам мерасад, *дафък//дафак* – пардаи дил, сари (қафаси) дил, *дукак//дъкак* – устухон, *йиғ//йъғ* – сари китф, кафал, сағрӣ, *кумағзик//кумағзък* – думғоза, *кунруда* – рӯдаи калон, *куркурак* – тағояки бинӣ, *кълйак//кълийак* – ҷоғ, манаҳ, занах, *кълъмга* – чорбанди кос, устухони қисми пой аз рон то думғоза, *къмъч* – рон, қуймич, *кындък* – сари (қафаси) сина, *кънорин* – куни оринч, *къркърак//къркърок* – хекиртак, *нилък* – милаи чашм, *мангал* – дасту пой ва ғайра.

г) бо роҳи вомгирӣ аз забонҳои бегона дар шева як идда истилоҳоти тиббӣ арзи ҳастӣ карда бошад ҳам, аз рӯйи теъдод миқдори камро ташкил медиҳанд: *қалб, меҳда//мида//меда, желудка* ва ғайра. Метавон гуфт, ки ин роҳи ташакулли луғати пизишкӣ барои шева хост нест.

ғ) тарзу тариқи истилоҳсозӣ дар шеваи ҷанубӣ ҷолиби таваҷҷуҳ буда, луғоти пизишкии ин бахш аз назари сохтор дар чунин қолабҳои вожасозиву ибораорӣ падид омадаанд, ки ба меъёрҳои вожасозии шева пурра мутобиқат мекунанд. Луғоти пизишкиро аз рӯи таркиби сарфӣ метавон ба чунин гурӯҳҳо тасниф намуд:

- Истилоҳоти содаи пизишкӣ: *авру, раг, астағун, ангушт, бун, гурда, чъшм, ком, лав, пъшт, оринч, гӯш, сина, ҷигар, нохун, бозу, бинӣ, ноф, дъл, даҳан//даан, нул, данду, ғълу//ғълун//ғълън, буғъм//бъғум//бъғъм, гърда, дъст, дъм//дъмб//думб, забон //зубон //зувон//зувун//зун//зъвон//зъвун, оғ, зонӣ//зону, китиф//къгиф//киф//кифт, мълк, мичa//мъча, мийон//мийун //мин, мана, қалб, меҳда//мида//меда, къмъч, алахша//алохша //алъхша, чилик, карок, йиғ//йъғ, къмъч* ва ғайра. Қаринанокии савтӣ аз вижагии хоси ин гурӯҳ ба ҳисоб меравад.
- Истилоҳоти сохтаи пизишкӣ: *дъмча, найча, нара, зара забонча, заҳунча//зъҳунча, овхърак, анголак, ангълак, кърак, мағзин, нинак, кашаки, хаиғък, долӣ, белак, бъзак, гърмък, даруна, дафък// дафак, дукак//дъкак, кындък, кънорин, нилък* ва ғайра. Ин дастаи истилоҳот бо усули сарфӣ сохта шуда, дар онҳо нақши пасвандҳо *-ча, -а, -ък//-ак, -ин* бузург аст. Ба пасванди *-ък,//-ак* сохта шудани 18 истилоҳи анатомии пизишкиро профессор С.Р. Раҳматуллозода дар осораш зикр мекунад [4,74; 5,69].
- Истилоҳоти мураккаби пизишкӣ: *нарангушт, дувоздаҳангушта, дъмғоза//думғоза, арапъшт, кузапъшт, овхърак, зилалъхша, лавкабуткънак овлъпак, кумағзик//кумағзък, кунруда, куркурак, кълйак//кълийак, кълъмга, кындък, къркърак//къркърок* ва ғайра. Истилоҳоти мураккаб бо усули вожасозии наҳвӣ-сарфӣ сохта

шудаанд. *«Ин усул дар забони тоҷикӣ* (ва дар сохтани истилоҳоти пизишкии шеваи ҷанубӣ низ – илова мо) *басо сермаҳсул мебошад» [*2,129].

- Ибораистилоҳоти пизишкӣ. *«Дар забони адабии тоҷик* (дар шева низ – М.Н.) *ҳамчун калима бе ҳеҷ тағйирот истифода шудани таркибу ибораҳо мушоҳида мешавад» [*2,129]. Ба ин падида лексиколизатсия шудани ибораҳо низ таъсири амиқ мегузорад. Дар шеваи мавриди таҳқиқ бахше аз истилоҳоти пизишкӣ дар заминаи калимасозии луғавӣ-наҳвӣ падид омадаанд. Чунончи*: мағзи сар, косахонайи сар, рудайи борик, рудайи дувоздаҳангушта, сари зону, кулчайи зону, тораки сар, банди даст, каҷаки даст, кънда//кундайи сина, муҳраи гардан, гардонъаки сар, кашаки даҳан* а ғайра.

2. Истилоҳоти дорушиносӣ. Доираи истилоҳоти дорушиносӣ дар шеваи ҷанубӣ нисбат ба соири қабатҳои мавзуии луғати пизишкӣ хеле фарох мебошад. Соҳибони ин шева анвои зиёди гиёҳу алафҳо, буттаву мевачот, сабзавоту донагиҳо, хӯрданиву нӯшокиҳоро ҳамчун даво дар муолиҷаи бемориҳои гуногун истифода мебаранд, ки чанде аз онҳоро дар ин ҷо мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

2.1. Номи гиёҳу алафҳо ва мевачоту сабзавот: *алаф//ʕалаф* – алаф, растанӣ, гиёҳ, *алафи кимийо* – алафи шифобахш, *алафи зувони говак* – говзабон, як навъи растанӣ, баргаш ба забони гов монандӣ дорад, *алафи шири харак* – як навъ алафи гулаш зардчатоби ширадор, *ангет* – як навъи буттаи хорноки кӯҳӣ, ки гулаш ба гули ҷигда монанд аст ва равғани меваash ба бисёр дардҳо давост, *ангури сагак* – буттае, ки донаҳои он ба ангур шабоҳат доранд, *андалғаз* – буттаи кӯҳӣ, ки навдаи онро барои чароғ дар даврахои пеш истифода мебурданд, *анис* – зира, *анҷибор* – як навъи алафи кӯҳӣ, ки баргҳои хурд дорад, *арзън//арзан* – арзан, *адас* – наск, *алатарбуз* – тарбузи ало-було, *мъсвок* – растаниест, ки дар шустани дандон истифода мебаранд, *атъргъл* – навъи гули садбарг, *будорак* – як навъи растанӣ аз ҷинси райҳон, *буғма* – як навъи растании талхак, ки ба ҳар гуна касалиҳо даво аст, *вълчак, бънгак* – як навъи растаниест, ки баргаш ба мушинг ва решааш ба картошка шабоҳат дошта, ширину муфид аст, *гаркунда* – қаламфури кӯҳӣ, ки ба дарди миён даво аст*, зарчуба* – гармдору, навъи доруе, ки аз решаи занҷабил ва дунба тайёр мекунанд ва онро занони нозоям ба зери ноф мемоланд, *мумийо* – мумиёӣ, як навъ моддаи сиёҳи муммонанд, ки дар баъзе дараҳо пайдо мешавад ва ҳамчун дору барои шифо бахшидани ҷойҳои шикастаи бадан ва касалиҳои дарунӣ истифода мешавад, *оқчой* ё *хилтит* – ферулаи Қӯқанд. Шираи ин гиёҳро дар ҳолати варами дуҷонибаи шуш бинӯшанд, *газанка* – бо номи сӯзгиёҳ маъруф буда, барги он нафъи зиёд дорад, *гашничи йобонӣ* – хокаи ҳосилшудаи онро ба захми бурида ва ҷароҳат бипошанд, *гъли бунафша* – бунафшаро дар шакли маҳлули ҷӯшонда барои рафъи гармизадагӣ бинӯшанд, *гъли махсар* – гиёҳест, ки дар минтақаи баландкӯҳ бирӯяд ва барои тамоми бемориҳо давост. Истеъмоли се маротибаи он бефарзандиро бартараф кунад, *испарак* – ларкспур (Delfinium L.). Баргу пояи онро ҷӯшонида, дар ҳолати гармӣ ба гулӯ банданд, ки бо бемории дарди гулӯ (ангина) давост, *качул* – решаи алафи хушбӯйест, ки аз Фарғона оварда шудааст. Як пораи решаи онро ҳангоми нафастангӣ ба даҳон гирифта, мемаканд, *корчи харак* – як навъи занбурӯғ. Онро ҷӯшонда, бо маҳлулаш гулӯро обгардон мекунанд, ки ба дарди гулӯ судбахш мебошад, *кошничаҳ* (дар Вахиё), *кучала* (дар Қаротегин) – навъе аз алаф. Он барои табобати бемории фалаҷ, шалдард ва варамҳо тавсия мешавад, *марз* – гиёҳест, ки дар муолиҷаи фалаҷ истифода мешавад ва онро дар дегҳои калон ҷушонда, беморро дар оби хунукшудаи он мешинонанд, *мармиҷон* – як навъи буттамева. Решаи онро дар шӯрбо андохта, тановул бикунанд, ки барои табобати бемории домана нафъбахш аст, *моралаф* – «алафи мор». Баргашро хушк карда, кӯфта, хокаи онро ба захмҳои одамон ва ҳайвонот бипошанд, ки захмҳои кӯҳнаро шифо бахшад, *мушхор* – эзорчаспак (Arctium mayus Gaerth.). Баргҳои ин гиёҳро, ки патрун ном дорад, каме хушк карда, ба варам банданд, *ғурайи мушхор* – 7 дона тухми эзорчаспакро шуста, бо шӯрбо истеъмол менамоянд, ки барои грижа ва қадкашӣ фоидапазир аст, *наҳуд* – навъе аз оилаи донагиҳо. Нахурдро як рӯз ё андаке камтар дар об тар карда, оби онро истифода мебаранд, ки барои муътадил кардани тапиши дил фоидапазир аст, *наъно* – навъе аз ҷинси гиёҳи пӯдина. Барои тоза кардани бадан ва сулфа истифода мешавад, *нозбӯ* ё *райҳон*. Барги кӯфтаи он ба гулӯдард фоида дорад, ё бо хамир омехта карда, ба болои дил гузоранд, ки тапиши дилро муътадил кунад, *оташак* – навъе аз алаф. Дар муолиҷаи шукуфа ва хоришак истифода мешавад, *пардам* – навъе аз алаф, ки дар фасли баҳор дар боғу киштзорҳо бирӯяд. Баргҳои онро барои бартараф кардани варамҳо ва дарди пучак истифода баранд.

2.2. Анвои дарахтони табобатӣ: *алғанҷор//алғънҷор* – як навъ олуи сиёҳи нордон, *амрут* – амрӯд, мурӯд, як навъи нок, *ангур//ангър* – ангур, *анҷир//йанҷир* – анҷир, *анҷирмурут* – навъи мурӯд, ки ба анҷир шабоҳат дорад, *анҷиршафтолу* – як навъи шафтолуи анҷирмонанд, *анор* – анор, нор, дарахте, ки меваи донагӣ дорад, *пучоқи анор* – пӯсти анорро сӯхта, дудашро ҳангоми зарар аз ғубори ангишт мисли сигор мекашад, *ос* – дарахти мирт (марг). Чӯбу барги онро барои сулфа, исҳол, боздоштани оби бинӣ ва дарунравӣ истифода баранд.

2.3. Таому ширинихо: *гулқанд* ё *ҷаланҷабин* – мураббои гул. Барои илтиҳоби шуш дар давоми 6 моҳ истеъмол кунанд, ки давои хуб аст, *коснӣ* ё *шири харак* (дар Қаротегин) – косниян ваҳшӣ (Cichorium intybus L.). Субҳ оби гиёҳи таршударо рехта, аз решаи он бо шакар мураббо тайёр кунанд ва пеш аз хоб бихӯранд. Мурабборо барои бемориҳои зардпарвин, сулфа вобаста ба ҳолати бемор аз 5 то 20 рӯз истифода мебаранд, *малҳам* – хамираи орди аз гандуми дар замини лалмӣ рӯёнда шуда (*гандуми лалма*). Ин хамира хеле зуд чирки

яраро тоза бикунад, *мурабойи ҳалилайи зард* – навъе аз мураббо. Истифодаи он барои беморони бавосир тавсия дода мешавад.

2.4. Анвои моеъҳо, нӯшиданӣ ва равғанҳои табобатӣ: *ови олу* – шарбат аз меваи дарахти олу, *ови ток* – шарбат аз токи ангур ҳангоми қайчӣ задани навдаҳои нолозим дар фасли баҳор. Онро дар шишаҳо ҷамъ карда, ҳангоми дарди сар як пиёла бинӯшанд, *ови анор* – шарбат аз меваи дарахти анор, *руғани сағър* – моеъи ғафси аз чарби сағур ҳосилшуда, *руғани хърс* – моеъи ғафсе аз чарби хирс ҳосилшуда, *руғани бобуна* – моеъи ғафси аз бобуна ҳосилшуда, *шир* – моеъи сафеди аз сафеда бой, *руғани бодум* – равғани ҳосилшуда аз бодом. Барои тоза кардан ва табобати захмҳо истифода мешавад, *шири асп, шири шътър, шири зан, намаков, ови борон* ва ғайра. Таҳлили луғоти пизишкии мазкур бори дигар андешаи донишманди забоншинос С. Хоркашевро собит менамояд, ки нигоштааст. *«Нӯшокии асосӣ об аст ва дар ҳамаи шеваҳои забони тоҷикӣ истифода шуда, дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ бо тағйири савтии **ов** мустаъмал аст»* [8,91].

Истилоҳоти мазкур ба василаи усулҳои маъмули вожасозии забони тоҷикӣ сурат гирифта, аз ҷиҳати таркиби сарфӣ онҳоро метавон ҳамчун истилоҳоти сода, сохта, мураккаб ва иборастилоҳот тасниф намуд. Ин истилоҳоти пизишкиро дар шева метавон чунин тасниф намуд:

- Истилоҳоти содаи пизишкӣ: *алаф//ҳалаф, ангет, анис, арзън//арзан, адас, мъсвок, буғма, мумийо, оқчой, хилтит, качул, кучала, марз, нахуд, ос, наъно, нозбу, райҳон, амрут анҷир//йанҷир, ангур//ангър, анор, коснӣ, малҳам, шир* ва ғайра.
- Истилоҳоти сохтаи пизишкӣ: *будорак, вълчак, бънгак, испарак, оташак* ва ғайра. Ин дастаи истилоҳот бо усули сарфӣ сохта шуда, дар онҳо нақши пасвандҳо *-ак* бузург аст. Дар тадқиқоти профессор С.Р. Раҳматуллозода ба сохта шудани 26 воҳиди луғавии марбут ба номи рустанӣ ва қисмҳои он бо пасванди *-ък,//-ак* ишора меравад [4,73; 5,68].
- Истилоҳоти мураккаби пизишкӣ: *андалғаз, анҷибор, алатарбуз, атъргъл, гаркунда, зарчуба, газанка, кошничаҳ, мармиҷон, моралаф, мушхор, пардам, алғанҷор//алғънҷор, анҷирмурут, анҷиршафтолу, гулқанд, ҷаланҷабин, намаков* ва ғайра.
- Ибораистилоҳоти пизишкӣ: *алафи кимийо, алафи зувони говак, алафи шири харак, анғури сағак, гаиничи йобонӣ, ғъли бунафша, ғъли махсар, корчи харак, ғурайи мушхор, пучоқи анор, шири харак, гандуми лалма, мурабойи ҳалилайи зард, ови ток, ови олу, ови анор, ови борон, руғани сағър, руғани хърс, руғани бобуна, руғани бодум, шири асп, шири шътър, шири зан* ва ғайра.

Ин бахши луғоти пизишкӣ доираи хеле фарохи анвои моеъҳо, гиёҳҳо, наботот, ҳайвоноту ҷонварон, ағзияву доруворихо ва нӯшиданиҳои гуногунро фаро мегирад.

3. Истилоҳоти ифодакунандаи номи амроз. Чун доираи истеъмоли истилоҳоти ин бахш хеле васеъ аст, барои суҳулати таҳлилу баррасӣ метавон онҳоро дар бахшҳои зайл муттаҳид намуд:

3.1. Номгӯйи мушаххаси бемориҳо: *айз//ҳайз* – ҳайз, хориҷшавии хун аз батни зан, *аксавара//акъсвара* – сарғ, девонаавзо, касе, ки ба касалии рӯҳӣ гирифтор аст, *аласма* – саръ, масрӯъ, *кудак партофтан* – исқоли ҳамл, *дарди сар, сардард* – як навъи дард, *хориш* – як навъи бемории сироятӣ, *рафтани шъкам* – бемории маъмул, ки дар тибби муосир бо номи дизентерия машҳур аст, *арқа* – касалии сарғ, *банум* – як хели захми бадани асп, *бағара//боғара, воғар* – ғуррӣ, ҷоғар, *гармка* – як навъи реши ҳайвонот, ки мӯйи вайро мерезонад, *гаръмбода* – як навъи дарди меъда, ки бештар дар хунукӣ хуруҷ мекунад, *гъл* – гул, чечак, нағзак, обилаест, ки дар бадани кӯдакон мебарояд ва пурхавф аст, *ғъли чъшм* – бемории чашм, ки ба тарзи доғ дар чашм пайдо мешавад, *гълудар* – гулӯдард, *гъшгар* – навъе аз бемории гузарандаи ҳайвонот, шукуфаи ҳайвонот, *дамгир* – бемории зиққуннафас, нафастангӣ, *дамӣ* – як навъи касалии бачагона, *дилҳайнак* – дарди меъда, *думана* – домана, тиф, арақи ҳасбадор, *доғӣ* – як навъи ҷароҳатест, ки дар гулӯ пайдо мешавад, *изҳордард* – исҳоли хунин, касалии исҳол, *кабудхъфа//кабутхъфа* – сулфакабудак, *кабутак* – як навъи ҷароҳатест, ки дар нӯги ангуштон ё панҷаи пой пайдо гардад, *калчайма* – як навъи касалии дарунравӣ, *качпаҳлун//качпаҳлин* – як навъи беморӣ, *кърмҷигар* – варами зери гулӯи гӯсфанд, ки аз кирми ҷигар пайдо шавад, *къч* – як хели касалӣ, *лавша* – лабша, бемориест, ки дар буни забон одам аз тарафи зер пайдо шавад, *ларзайи сийа* – табларза, *маак* – як нави захм, *маҷмаакасал* – бемории сил, *момаҳлай* – саръ, масрӯъ, *мубосил* – бавосир, бемориест, ки пой, зери бағал ё баъзе узвҳои бадан доим арақ карда, бӯйи нохуш бароранд, *навойӣ, нъвойӣ//нувойӣ* – зуком, тимоқ, *нарък* – рихинак, гармича, *насибахърак//насивахърак* – захми хурде, ки дар нӯги забон барояд, *нағзак* – нағзак, сурхакон, бемории бачагон, *нохуна//нахуна* – нохуна, гӯштпорае, ки дар гӯшаи чашм пайдо шуда, тадриҷан тамоми чашмро фаро гирад; хира шудани мардумаки чашм аз таъсири рутубат, катаракта, *нъҷ//нуҷ* – як навъ касалии пӯст дар ҳайвонот, *овгардон//овгардун* – як навъи беморӣ, ки дар натиҷаи тағйири иқлим пайдо шавад, *овка* – як навъи касалии ҳайвонот, *овпартойак* – як навъ бемории бачагона, ки гирифтори он бисёр об хӯрад, *ос* – масрӯъ, саръ, *бодбинӣ* – навъи зуком, *буғма* – гулӯзиндонак, *бъсмилпучак* – ҷароҳат, ки дар бадан барояд ва дохили он фасод дорад, пуччак, *гумиҷа//гъмиҷа//гъмъҷа* – гуммиҷа, говмижа, ҷароҳатест, ки бештар дар байни мижгонҳои чашм барояд, *гушдард* – дарди гӯш, *гъл ғалтидан* – навъи касалӣ, ки гулӯ варам кунад, *дарди хафақон* – касалиест, ки

бемор бо душворӣ нафас кашад, *дилкоко* – исҳол, дарунравӣ, *зарпарвин//зарпармин* – зардпарвин, зардча, зардпарма, заъфарма, *зиндонак//зиндунак* – гулӯзиндонак, *зов* – ҷоғар, ғуррӣ, касалии ғадуди гулӯ, *кӯндабод* – варам кардани милки дандон, *къчъкак* – насибахӯрак (захми нӯги забон), *озах* – озах, севол, ағаз, *лачұмак* – яраи кунҷи лаб.

3.2. Номи оризаҳо: *иллат//ҳилат* – иллат, нуқс, *даба* – дабба, ҷура, *гар* – реш, хориш, *ланг* – эпидемия, ҳар касалии сирояткунанда, ки аҳолиро фаро гирад, *бод* – бавосир, решест, ки дар аъқади одамӣ пайдо шавад, *ларза* – ҷунбиш, таконхӯрии пай дар пай, *тав* – ҳарорати аз меъёр баланди бадан, *тави тез* – ҳарорати шадиди бадан, *тави якруза* – ҳарорати бадан дар ҳудуди 12 соат, *сузъш* – дарди узви бадан, ки ба сӯхтани пӯсти бадан монанд аст, *арақ, араґ* – арақи бадан.

3.3. Натиҷаву аломати бемориҳо ва ҳолати нотобиии узви бадан: *назла* – назла, оби бинӣ, обе, ки аз димоғ ояд, *хъфа задан* – як нишонаи ҳолати музмини бемор, *оруґ задан* – нишонаи ҳолати ба эътидол омадани меъда, *сафсата гуфтан* – ҳолати бемор аз шиддати дард ва таби баланд, *хов накардан* – нишонаи носолимии асаб, *хънук шъдани бадан* – ҳолати аксуламали бадан ба бемории зуком, *кабут шъдани нохун* – аломати камхунии бемор, *съфед шъдани чъшм* – вазъи бемор дар ҳолати доштани бемориҳои марбут ба асаб, *танг шъдани чъшм* – натиҷаи аломати бемор дар ҳолати нотобӣ, *зард//съфед шъдани забун* – нишонаи бемориҳои марбут ба меъда, *ови чъшм рехтан* – ҳолати бемориҳои чашм, *хънък шъдани дъстъ по* – ҳолати аксуламали бадан ба фишорбаландӣ, *беҳъш шъдан* – таъсири организм аз дарди музмин, *нафастанг шъдан* – нишонаи бемории шуш ва дил, *сърх шъдани чъшм* – ҳолати бемориҳои чашм, *зардийи ру* – аломати носолимии шахс, *сухтани пуст* – таъсири шуои офтоб ба пӯст, *балғам пайдо шъдан* – ҳолати бемор пас аз шифои бемориҳои шуш ва зуком.

Истилоҳоти бахши мазкур низ ба василаи усулҳои маъмули вожасозии забони тоҷикӣ сурат гирифта, аз ҷиҳати таркиби сарфӣ онҳоро метавон ҳамчун истилоҳоти сода, сохта, мураккаб ва иборастилоҳоти пизишкӣ тасниф намуд. Қобили зикр аст, ки дар истилоҳсозии ин бахш усулҳои луғавӣ-наҳвӣ, наҳвӣ-сарфӣ ва сарфии истилоҳсозӣ бартарият доранд. Ба ҳамин тартиб, ин истилоҳотро дар шева аз ҷиҳати сохт метавон чунин гурӯҳбандӣ намуд:

• Истилоҳоти содаи пизишкӣ: *айз//hайз, аласма, тав, дард, хъфа, орӯґ, овла, озах, арқа, банум, гъл, къч, лавша, мубосил, нъҷ//нуҷ, ос, буґма, зов, озах, иллат//ҳилат, даба, гар, ланг, бод, тав, арақ, араґ* ва ғайра.

• Истилоҳоти сохтаи пизишкӣ: *хоръш//хориш, сухтагӣ, сърхча, сузъш, ларза, ғунгӣ, нохуна, ларза, баґара//боґара, воґар, ғъшґар, дамӣ, думана, доғӣ, кабутак,, навойӣ, нъвойӣ//нувойӣ, наръқ, наґзак, нохуна//нахуна, къчъкак, лачұмак*. Ин гурӯҳи истилоҳот бо усули сарфӣ сохта шуда, дар онҳо нақши пасвандҳо *-гӣ, -ча, -ъш, -а, -ш//-ъш, -гар, -ӣ, -ак, -ък//-ак* ва пешвандҳои *ба-, бо-, во-* бузург аст. *«Тарзи морфологии калимасозӣ ва махсусан аффиксатсия (дериватсия) дар забони тоҷикӣ* (ва шеваҳои он – иловаи мо) *мақоми хос дорад» [*1,4]. Бо роҳи аффиксатсия истилоҳоти зиёди пизишкӣ сохта шудаанд, ки дар нутқи табибони маҳаллӣ ва соҳибони шеваи ҷанубӣ мавриди корбурди доимӣ қарор доранд.

• Истилоҳоти мураккаби пизишкӣ: *сардард, аксавара//акъсвара, бодзахм, бодґъръфта, шавкурӣ, гармзадагӣ, дамкутайӣ, гармка, ғулудар, дамгир, дилҳайнак, изҳордард, кабудхъфа//кабутхъфа, калчайма, кафпаҳлун//кафпаҳлин, кърмҷиґар, момаҳлай, насибахърак//насивахърак, овгардон//овгардун,овка, бодбинӣ, бъсмилпучак, гумича //гъмича//гъмъча, гушдард, дилкоко, зарпарвин//зарпармин, кӯндабод* ва ғайра.

• Иборастилоҳоти пизишкӣ: *дарди сар, нъкъл//нъклаи сар, санги гурда, тави тез, тави якруза, ху«н» рафтани бънӣ, кабут шъдани нохун, тави тез, тави якруза, хъфа задан, оруґ задан, сафсата гуфтан, хов накардан, хънук шъдани бадан, кабут шъдани нохун, съфед шъдани чъшм, танг шъдани чъшм, зард//съфед шъдани забун, ови чъшм рехтан, хънък шъдани дастъ по, беҳъш шъдан, нафастанг шъдан, сърх шъдани чъшм, зардийи ру, сухтани пуст, балғам пайдо шъдан, кудак партофтан, рафтани шъкам, гъли чъшм, ларзайи сийа, гъл ғалтидан, дарди хафақон*.

Ҳамин тариқа, луғати пизишкӣ дар шеваи ҷанубӣ анбори холинашавандаест, ки мувофиқи қонунҳои инкишофи дохилии шева такмил ёфта, таҷрибаи ҳаётии бисёрсолаи сокинони ҷануби Тоҷикистонро бо эҳтироми хос ба расму суннатҳои онон инъикос мекунад. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ҳамчун як шохаи забони миллӣ метавонад дар ғаномандии забони илми тиб саҳми беназир гузошта, дар пур кардани халои мавчуда дар низоми истилоҳсозиии тибби муосир хизмати арзандае бар ҷой гузорад. Мебояд тарзи истилоҳгузинӣ аз ҳисоби шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ва истилоҳсозӣ дар заминаи ин шева мавриди таваҷҷуҳи ҳамешагии мутахассисони соҳа қарор гирифта, он истилоҳот дар осори тибби муосир ба таври густурда истифода шаванд. Омӯзиши жарфи луғоти пизишкии тибби суннатӣ ва муосири тоҷик барои тадвини фарҳангномаҳои тиббӣ маводи бойи лингвистӣ медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Бобомуродов Ш., Мӯминов А. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик /Ш. Бобомуродов, А. Муминов. – Душанбе: Маориф, 1983. – 117 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик (Лексикология, фонетика, морфология). Қ. 1. – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.

3. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаи ҷанубӣ) /М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1997. – 288 с.
4. Рахматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка /С. Рахматуллозода. – Душанбе, 2016. – 232 с.
5. Раҳматуллозода С.Р. Калимасозии исм //С.Р. Рахматуллозода. – Душанбе, 2019. – 218 с.
6. Саймиддинов Д. Вожасозии забони форси миёна /Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310 с.
7. Таджики Каратегина и Дарваза /под ред. Н.А. Кисякова и А.К. Писарчик. Вып. 2. – Душанбе: Дониш, 1970. – 312 с.
8. Хоркашев С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа /С. Хоракашев. – *Душанбе: Маориф, 2014. – 228 с.*

ЧАНД СУХАН ОИД БА СОХТОР ВА МАЪНОИ ЛУҒОТИ ПИЗИШКӢ ДАР ШЕВАИ ҶАНУБИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

НИЗОМӢ М.

Дар таркиби фарҳанги маънавии ҳар қавму халқият донишҳои тиббӣ аз аҳамият ва арзиши махсус бархурдор буда, солимгардонии аҳолӣ дар низоми ҷаҳонбинии онон мақоми хосро молик мебошад. Аз ин рӯ, ҷомеаи муосирро масъалаи мазкур ба изтироб оварда, масъулинро дар ҳар давру замон ба ҷустуҷӯйи роҳҳои самарабахши солимгардонии аҳолӣ мувоҷҷеҳ менамояд. Аз ин нигоҳ, омӯзиши жарфи улгуи тибби суннатӣ ба ташаккулии тарзи ҳаёти солим роҳ мекушояд. Масъалаи мазкур муаллифи мақоларо водор менамояд, ки луғоти пизишкиро дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ба риштаи таҳқиқ бикашад. Таҳқиқ дар заминаи маводи ҷамъовардаи муаллиф, фарҳангномаҳои шевагӣ ва осори мардумшиносӣ сурат гирифта, луғоти пизишкӣ аз рӯи қабатҳои мавзуӣ, сохтори сарфӣ ва наҳвӣ тасниф ва баррасӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: *қаринанокӣ, қабати мавзуӣ, сохтор, осори илми мардумшиносӣ, момодойа, исмҳои ифодагари номи аъзои бадан.*

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О СТРУКТУРЕ И СЕМАНТИКЕ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОЛОГИЙ В ЮЖНОМ ДИАЛЕКТЕ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

НИЗОМИ М.

В составе духовной культуры каждого народа медицинские представления занимают особое место, поскольку здоровье населения в мировоззренческой системе любого этноса выступает как безусловная витальная ценность. Современное общество, всегда обеспокоенное здоровьем нации, также осуществляет поиск эффективных профилактических и оздоровительных мер. Исходя из этого, изучение традиционной модели медицины будет способствовать развитию здорового образа жизни. Именно это обстоятельство побудило автора предпринимать попытки исследовать терминологии народной медицины в группах говоров южного диалекта таджикского языка, в основе которого лежат полевые материалы, диалектные словари и этнографические монографии. В статье классифицируются медицинские термины по их тематике, а также их морфологические и синтаксические структуры.

Ключевые слова: *вариант, тематический пласт, структура, этнографические монографии, гениколог, соматизмы.*

SOME WORDS ABOUT THE STRUCTURE AND SEMANTICS OF MEDICAL TERMINOLOGIES IN THE SOUTHERN DIALECT OF THE TAJIK LANGUAGE

NIZOMI M.

As part of the spiritual culture of every nation, medical ideas occupy a special place, since the health of the population in the worldview system of any ethnic group acts as an unconditional vital value. Modern society, always concerned about the health of the nation, is also looking for preventive and health measures. Based on this, the study of the traditional model of health will contribute to the formation of guidelines for a healthy lifestyle. It was this circumstance that prompted the author to attempt to explore the terminology of traditional medicine in the dialect groups of the southern dialect of the Tajik language, which is based on field materials, dialect dictionaries and ethnographic monographs. The article classifies medical terms according to their theme, morphological and syntactic structures.

Keywords: *variant, thematic layer, structure, ethnographic monographs, gynaecologist, somatic.*

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 809.155.0+802.0

ҶУЗЪИ МАЪНОИИ МУҲАББАТ БО ЭҲСОСИ МАЙЛУ РАҒБАТ ВА ДИЛБАСТАГӢ (ХЕШОВАНДӢ, ДӮСТӢ ВА РАФОҚАТ) ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

АЗИЗЗОДА Д.[1]

Дар забоншиносии муосир дар доираи парадигмаи инсонмарказӣ як қатор самтҳои нав ба вуҷуд омаданд. Забоншиносии маърифатӣ ва фарҳангӣ аз зумраи ин самтҳо маҳсуб меёбанд.

Барои самтҳои номбурда аз нуқтаи назари интегративӣ омӯхтани забон истилоҳоти «консепт» ва «тасвири ҷаҳон» хос мебошад.

Забоншиносии фарҳангӣ самтест дар илми забоншиносӣ, ки алоқамандии забон ва фарҳангро дар раванди амалкарди онҳо меомӯзад. Он семантикаи миллӣ-фарҳангии воҳидҳои забониро аз рӯйи мазмуни пурраи онҳо, то дараҷаи комилан наздик ба дарки онҳо аз ҷониби соҳибзабонон забон ва фарҳангро меомӯзад.

Мавзӯи таҳқиқи забоншиносии фарҳангӣ - таъсири мутақобилаи забонест, ки маълумоти фарҳангиро пешниҳод менамояд ва ба сифати воҳидҳои забонӣ натиҷаҳои шуури инсонро, ки дар достонҳо, ривоятҳо, асотир, фолклор ва дигар маводи динӣ дарҷ ёфтаанд, тавъам менамояд.

Ҳадафи забоншиносии фарҳангӣ омӯзиши усулҳоест, ки бо он забон таҷассум меёбад, ҳифз ва пешниҳод мегардад. Вазифаи забоншиносии фарҳангӣ – таҳқиқи робитаи мутақобилаи забон ва фарҳанг, забон ва этнос, забон ва ҳувият мебошад [2, 5-14].

Консепт мафҳумест, ки на танҳо дар илми забоншиносӣ, балки мантиқ, фалсафа, математика ва ғайра низ маъмул ва дар истифода аст. Аслан истилоҳи «консепт» аз илмҳои мантиқ ва фалсафа иқтибос шуда, ба илми забоншиносӣ ворид гардидааст.

Бинобар ақидаи забоншиноси англис Барри Смит, «консептҳо» ин натиҷаи маърифатии инсон мебошанд Консептҳо метавонанд абстракт ва ё мушаххас, сода ва ё таркибӣ, воқеӣ ва ё хаёлӣ бошанд. Консепт метавонад чизе бошад, ки дар хусуси он ҳарф мезананд, аз ин рӯ, консепт метавонад тасвири вазифа, ҳадаф, амал, стратегия ва ғайра бошад [6]. Ҳақиқатан, ақидаи Барри Смит қобили дастгирист, зеро консепт худ инъикосгари он донишҳою таҷрибаҳоест, ки дар раванди маърифатии инсон дар шуури ӯ таҷассум ёфтааст.

Ҳамаи фаъолияти маърифатии шахс ба инкишоф додани малакаҳо барои роҳнамоии ҷаҳон равона гардонида шудаанд ва он бо зарурати муайян кардан ва муқоиса кардани объектҳо алоқаманд аст. Маҳз барои таъмин намудани ин гуна амалиёт мафҳумҳо амал менамоянд. Истилоҳи «консепт» барои тавзеҳ додани воҳидҳои захираҳои тафаккурӣ ё равонии идрок ва он сохтори иттилоотие, ки дониш ва таҷрибаи шахсро инъикос мекунад, хизмат мерасонад. Чӣ тавре ки забоншинос Н.Н. Болдирев қайд менамояд «консептҳо таҷассумгари он воҳидҳои хаёлӣ, тадричгардидае мебошанд, ки дар раванди фикрронӣ инсон аз маъноҳои онҳо истифода мебарад. Онҳо инъикосгари донишҳо, таҷрибаҳои бадастоварда ва натиҷаи фаъолияти инсон, натиҷаи дарки муҳити атроф аз тарафи ӯ ҳамчун воҳидҳои муайян, «квантҳои дониш» мебошанд. Инсон бо консептҳо меандешаду тасаввур мекунад» [1, 23–24].

Яке аз консептҳое, ки дар ҳар як забон мақоми хосе дорад, ин консепти «муҳаббат» ба ҳисоб меравад. Муҳаббат ин эҳсосоти рӯҳию маънавии инсоният мебошад. Аз ин рӯ, дар дарки ин консепт бисёр хусусиятҳои умумӣ дар тасвири забонии халқиятҳои гуногун вуҷуд доранд. Илова бар ин, ҳар як забон дорои хусусиятҳои хоси худ мебошад.

Консепти «муҳаббат» ҳамчун зуҳуроти мураккаби бисёрҷанбаи равонӣ, эҳсосотии ҳаёти инсон дар аксарияти илмҳои гуманитарию ғайригуманитарӣ, ба амсоли фалсафа, диншиносӣ, этика, эстетика, танқиди адабӣ, санъатшиносӣ, равоншиносӣ ва ғайра мақоми баландро ишғол менамояд. Дар забоншиносӣ таҳлили муқоисавии консепти мазкур мақоми алоҳидаро касб мекунад ва он дар таносуби забону тафаккур, забону шуур, забону фарҳанг ва ғайра омӯхта мешавад.

[1] **Адрес для корреспонденции:** Азиззода Дилрабо – Таджикский государственный инистут языков им. С. Улугзода, к.н.ф. кафедры сопоставительного языкознания и теория перевода. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6. E-mail: Azizzoda.Dilrabo-1990@mail.ru. Телефон: (+992) 906-90-62-62.

Дар тафаккури тоҷикзабонон ва ҳам дар тафаккури англисзабонон якчанд намуди муҳаббат мавҷуд аст ба монанди: муҳаббат байни ду шахс, муҳаббат ба оила, муҳаббат ба Ватан, муҳаббат ба табиат ва муҳити зист ва ғайра. Ҳар як намуди муҳаббат як ҳавзаи маъноиеро ташкил медиҳанд, ки «муҳаббат» дар ин мавриҳ маъноҳои хоси худро касб мекунад.

Дар мақолаи мазкур консепти муҳаббат ҳамчун ҷузъи маъноии эҳсоси майлу рағбат ва дилбастагӣ, ки аз хешовандӣ, дӯстӣ ва рафоқат маншаъ мегирад, мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Лозим ба ёдоварист, ки хешовандону пайвандон, дӯстон ва рафиқон шахсони наздиктаринанд, ки дар ҳар лаҳзаи зиндагӣ ёвару мададгори кас мебошанд. Ҳамеша инсон сирру асрори дилашро ба наздиктарин шахсаш ифшо мекунад. Ин боварӣ бар пояи муҳаббат қарор дорад. Маҳз ҳамин гуна муҳаббат вожаҳои махсуси худро дорад, ки аз навъҳои дигари муҳаббат фарқ мекунад:

As for you, Achilles, no one was ever yet so fortunate as you have been, nor ever will be, for you were adored by all us Argives as long as you were alive, and now that you are here you are a great prince among the dead [14, 194]. [таҳтул. ту бошӣ Ахилес, касе ҳаргиз мисоли ту бахтолеъ набуд, нахоҳад буд, тамоми сокинони Агроса то даме ки ту зинда будӣ дилбастаи ту буданд ва кунун, ки ту дар ин ҷо ҳастӣ ту ба амсоли шоҳзодаи бузурги миёни мурдагон]

Дар мисоли мазкур барои изҳори муҳаббат дар забони англисӣ нисбати Ахилес аз ҷониби мардум калимаи adore истифода гардидааст. Албатта ин мардум ба ӯ дӯст ҳастанд ва некии ӯро мехоҳанд, қадру манзалати ӯ дар назди онҳо зиёд аст.

Дар низоми луғавии забони тоҷикӣ барои ифодаи муҳаббату навозиши модар ва падар лексемаи меҳр истифода мешавад, зеро лексемаи мазкур ба ҷузъ ишқу муҳаббат, инчунин, дӯстдорию навозиш ва меҳрубониро ифода менамояд. Модар барои ҳама халқиятҳо ганҷинаи бебаҳоест, ки ба инсон ҳаёт мебахшад ва тамоми умр бо меҳри худ фарзанди худро нигоҳубин ва ҳифз менамояд. Модар дар шуури инсон таҷассумгари некӣ, хирадмандӣ, меҳрубонӣ, навозиш ва ғамхорӣ мебошад. Тоҷикзабонон меҳри модаро ба офтобе, ки дунёро равшанӣ менамояд айният додаанд:

Ӯ модарашро ниҳоят дӯст медошт, ҷаҳон барояш бо меҳри модар равшан буд, вафоти ногаҳонии ӯ ҷавонро ба мусибати пурдарде андохт [12, 176].

Модар дар шуури ҳар як халқият таҷассумгари сарчашмаи хушкнашавандаи меҳру муҳаббат мебошад. Модар дар тасвири забонии ҷаҳони тоҷикзабонон ва англисзабонон ҳамчун инсоне инъикос гардидааст, ки тамоми ҳастии худро аз рӯзи пайдоиши фарзандаш ба ӯ мебахшад ва ҷони худро барои фарзанд дареғ намедорад, ки ҳолати мазкур дар ҷумлаҳои зер баръало намудор аст:

Алқисса, пирзан аз рӯйи меҳри модарӣ рӯзу шаб дар дуою зорӣ мекӯшид ва ҷоне, ки дошт, ба фарзанди дилбанд мебахшид [12, 235].

Пас аз ин ки он чиро аз меҳри модарон нисбат ба фарзандон шунидаӣ ва медонӣ, нисбат ба Маҷнун иброз кард, рӯ ба нисор кард [11, 78].

Қайд кардан ба мавриҳ аст, ки дар забони англисӣ барои ифодаи муҳаббати модарона худи лексемаи love истифода мегардад, зеро вожаи мазкур сермаъно буда, он ифодагари маъноҳои мухталиф мебошад:

But even if he has been wicked,' pursued Rose, 'think how young he is; think that he may never have known a mother's love, or the comfort of a home; that ill-usage and blows, or the want of bread, may have driven him to herd with men who have forced him to guilt [15, 337]. [таҳтул. Аммо гарчанде ӯ дар хашм буд, - идома дод Роуз, - фикр кун, чӣ гуна ӯ ҷавон аст; фикр кунед, шояд ӯ ҳаргиз муҳаббати модарӣ ва роҳати хонагиро надидааст].

Дар тасвири забонии ҷаҳони тоҷикзабонон, инчунин, меҳри фарзанд нисбат ба модар низ инъикос ёфтааст. Модар бо меҳрубонию навозиши худ чунон дар дили фарзанд мавқеъ мегирад, ки дурӣ аз модар боиси ғамгин ва мариз гаштан ва пазмони модар шудани фарзанд мегардад:

Салим, вақте ки дид Маҷнун ҳанӯз меҳри модарро дар дил дорад ва орзуманди дидори ӯст, таслим гирифт, то модарро ба дидори писар биёварад [1111, 77].

Падар дар пиндори тоҷикзабонон ҳамчун шахси сахтгир, ҷиддӣ ва мулоҳизакор фаҳмида мешавад, ки ҳеҷ гоҳ заифии худро да пеши касе нишон намедиҳад. Новобаста аз сахтгирию мулоҳизакориаш дар бештари мавридҳо муҳаббату меҳри падар нисбати фарзанд ӯро водор месозад, то заифи худро намудор созад:

Падар рухи чун баҳор ва тани пилвори писарашро дида ба вай дил бохт ва дар оғӯшаш гирифт, аз шоддӣ гирист [11, 52].

Дар ҷумлаи мазкур меҳри падар то андозае бузург тавсиф гаштааст, ки падарро ба рехтани ашки шоддӣ водор сохтааст.

Муҳаббат инсонро водор месозад, то меҳри падаронаи худро нисбати натанҳо фарзанди хеш, балки фарзанди бегона низ диҳад, яъне бо пайдо шудани меҳру муҳаббат нисбати фарзанди каси дигар метавон ӯро ҳамчун фарзанди худ қабул намуд ва ба ӯ меҳр баст:

Гуфт: меҳрубонӣ ва дилбастагии Афросиёб ба Сиёвуш чунон аст, ки ӯ шоҳзодаро ба ҷои фарзанд медонад ва бешак баъд аз сари худ подшоҳиро ба ӯ месупорад [1212, 203].

Дар мисоли болозикр барои изҳори муҳаббати падарвор калимаҳои меҳрубонӣ ва дилбастагӣ истифода гардидаанд, ки комилан ҳаммаънои муҳаббат буда, дар дили Афросиёб ҷой доштани муҳаббат-ро нисбат ба Сиёвуш ифода менамояд. Нависанда ба хотири обу ранги бадеӣ аз калимаҳои меҳрубонӣ ва дилбастагӣ истифода намудааст.

Барои англисзабонон муҳаббати падар нисбати фарзанд дар заминаи боварӣ асос ёфтааст, яъне агар падар фарзанди худро дӯст дорад, пас ба ӯ боварию итминони бештар ҳосил менамояд. Дар тасвири забонии ҷаҳони англисзабонон нисбати фарзанди охирин муҳаббати бештар доштани падар мушоҳида мегардад:

My father loved him best of us all, and trusted and believed him; for he was the youngest child, and others hated him-these qualities being in all ages sufficient to win a parent's dearest love [15, 36]. – Падарам ӯро аз ҳамаи моён зиёдтар дӯст медошт ва ба ҳар гапи ӯ бовар мекард. Гю писари охирини падарам буд ва моён ӯро чашми дидан надоштем ва ҳамин ҳол барои ба даст даровардани дили падарам дар ҳар маврид ба вай мадад мекард [9, 114].

Чун макони меҳру муҳаббат дил ба ҳисоб меравад, аз ин рӯ баъзан барои ифода намудани муҳаббат бо он вожаи дил-ро мутаносибан истифода менамоянд:

Гаштаю баргашта номи нажодатро пурсидам, як зарра меҳри падарӣ дар дилат наҷунбид [1212, 171].

Меҳри падарӣ дар забони тоҷикӣ чун ифодакунандаи мафҳуми муҳаббат омадааст. Мафҳумҳои меҳри падарӣ ва меҳри модарӣ дар тафаккури тоҷикзабонон қувваи бениҳоят бузург аст, ки ҳеҷ як меҳру дӯстдории дигарро бо он баробар намекунанд. Падару модар объекти муҳимтарини эҳтиром дар хонавода маҳсуб меёбанд. Маҳрум мондан аз меҳри падару модар барои мардуми тоҷик кулфати бузург аст:

Баъд аз он меҳри падар андар дили ман зиёдат шуд [9, 105].

Инчунин, тоҷикзабонон меҳри падарро ба гулхане шабоҳат додаанд, ки доимо ба фарзанд гармӣ медиҳад ва гармии он чунон шаддидест, ки бо дидори падар он дар дили фарзанд ҳис карда мешавад:

Сӯҳроб чун Таҳамтанро дид, боз дар дилаш гармии меҳри ӯро ҳис кард [12, 168].

Дар тасвири забонии англисзабонон дар муҳаббат ба падару модар ва ба объекти он баъзан ноустуворӣ мушоҳида мегардад:

She loved Elizabeth less than her other daughters, and she thought Mr.Collins quite good enough for her [1616, 32]. [таҳтул. ӯ Элизабетро нисбат ба дигар духтаронаш камтар дӯст медошт ва чунин меандешид, ки ҷаноб Коллинс барои ӯ нисбатан муносиб аст].

Меҳри фарзанд барои падарон ягона омили нигоҳдории оила ба шумор меравад. Падари тоҷик дар бештар маврид баъд аз сардгардинаи дилаш нисбат ба ҳамсараш, танҳо ба хотири фарзанд саъй менамояд, то оилаашро комил нигоҳ дорад:

Салим, вақте ки дид Маҷнун ҳанӯз меҳри модарро дар дил дорад ва орзуманди дидори ӯст, таслим гирифт, то модарро ба дидори писар биёварад [10, 77].

Барои тоҷикзабонон меҳри фарзанд манбаи қувваю неруи волидайн ба ҳисоб меравад. Фарзанд барои волидайн ганҷинаи бебаҳост ва ҳастии ӯ барои падару модар асосии ҳаёту зиндагӣ ба шумор меравад:

Ман, хурсанд, занак, даҳони мардуму дашти Худо, ихтиёрашон. Лекин ман Меҳрубонро дӯст медорам, вай ҷони ман, қуввату мадори дилам [10, 77].

Дар бештари мавридҳо дурӣ аз падар боиси мариз гаштани фарзанд мегардад:

Дилам барои занаш, бачаҳояш сӯхт, якеаш ҳамин Меҳрубони худамон андаке калонтар, «додо, додо» мегӯяд, гиря мекунад, ба падараш дил андохтааст, касал шудааст... [10, 76].

Дар забони англисӣ барои изҳори муҳаббат ба наздикон ва хешу ақрабо аз вожаи love/муҳаббат истифода мебаранд:

He claimed her good wishes and love as a sister, and they shook hands with great pleasure [16, 112]. [таҳтул. Ӯ ба вай некӣ хоста, ӯро ҳамчун хоҳар дӯст медошт ва онҳо бо хуррамии ниҳоят дасти ҳам фишонданд].

I would paint her and her dead sister’s child happy in their love for one another, and passing whole hours together in picturing the friends whom they had so sadly lost [16, 640] [таҳтул. Ман ӯро ва тифли хоҳари фавтидаи ӯро хушбахт аз муҳаббат ба ҳамдигар тасвир намуда, соатҳо якҷоя бо тасвири дӯстоне, ки онҳо ин қадар маҳзунона аз даст доданд сипарӣ менамуданд.

Инчунин, лексемаи love барои ифодаи муҳаббати дӯстон дар забони англисӣ истифода мегардад:

By degrees, he grew more calm, and besought, in a low and broken voice, that he might be rescued from his present dangers; and that if any aid were to be raised up for a poor outcast boy who had never known the love of friends or kindred, it might come to him now, when, desolate and deserted, he stood alone in the midst of wickedness and guilt [13, 230]. [таҳтул. Мунтазам ӯ нисбатан оромтар гашта, бо овози паст ва шикаста тавалло мекард, ки ӯро метавон аз хатарҳои кунунӣ наҷот дод; ва агар ба мардуми бечора, ки ҳеҷвақт муҳаббати дӯстон ва ё хешу таборонро надида буд, кӯмак расонида шавад, вай метавонист ҳоли ҳозир ба назди ӯ ояд, ҳангоме, ки ӯ мурдадил ва бесоҳибмонда, дар миёни зулм ва гуноҳ танҳоӣ меистод].

Қобил қайд аст, ки дар низоми луғавии забони англисӣ барои ифодаи меҳру муҳаббат нисбати ашхосе ба ҷузъ феъли love – дӯст доштан, инчунин, феъли like – писандидан низ мавриди истифода қарор мегирад:

The sailors all liked Long John Silver [17, 12]. [таҳтул. Ҷон Силвер барои баҳрнавардон писанд буд].

Дар забони тоҷикӣ низ барои изҳори муҳаббат ба хешовандону дӯстон наздиктарин ибораи дӯст доштан истифода мегардад:

Эй вой, ман меҳмонро хеле дӯст медорам, ба чашм! [88, 71].

Аз ҷумлаи мазкур бар меояд, ки тоҷикон мардуми меҳмоннавоз буда, аз меҳру муҳаббати зиёд нисбат ба меҳмон ҳама хоҳишу дархостҳои ӯро бо ҷону дил ичро менамоянд.

Истифода шудани вожаи муҳаббат/love шаҳодати васеъ истифода гардидани он дар забони англисӣ мебошад, аммо дар забони тоҷикӣ изҳори муҳаббат ба шахси наздик на танҳо бо як зумра калимаҳо маҳдуд мегардад, балки дар он ибораву воҳидҳои фразеологӣ низ истифода мешаванд:

Чун ба ӯ менигарам, меҳре дар ман тавлид мешавад ва шармам меояд, нишонаҳои падарам, ки модар гуфта буд, дар ӯ мебинаму дилам тоб мехӯрад [12, 168].

Дар ин мисол «меҳре дар ман тавлид мешавад» дорои маънои маҷозӣ буда, он ифодагари пайдо гаштани муҳаббатро нисбат ба дигар шахс ифода менамояд. Албатта меҳрро ба муҳаббат ҳаммаъно медонанд. Барои тоҷикзабонон шарму ҳаё нишонаи пайдо ва сар задани муҳаббат дар вуҷуди инсон мебошад. Дар баробаи пайдо гаштани ҳисси муҳаббат дар вуҷуди инсон, ҳисси шарм низ пайдо мегардад.

Барои ифода намудани муҳаббат таркиби феълии меҳр ба ҷунбиш омадан низ истифода мегардад:

Ин суханон дар дили Суҳроб меҳри падарашро ба ҷунбиш оварданд ва ӯ гуфт:... [12, 165].

Дар ҳарду забони муқоисашаванда манбаи зуҳур ёфтани муҳаббатро одамон дар дил мебинанд ва аксар вақт вожаи меҳр-ро бо дил дар якҷоягӣ ба кор мебаранд:

Симурғро раҳмаш омад, дар дилаш нисбат ба кӯдак меҳре тавлид шуд, охир вай ҳам модар буд [12, 51].

Ибни Салом ба дидани Лайлӣ меҳри ӯро ба дил гирифту огоҳ набуд, ки ҳарчӣ қадар ҳам молу манол харҷ кунад, боз ҳам наметавонад он чиро мехоҳад ба даст биоварад [11, 29].

Албатта, меҳр ин қадами аввал ба сӯйи муҳаббат аст ва он дар дил маскан мегирад.

Дар забони тоҷикӣ макони муҳаббатро дилу дида низ мегӯянд, яъне ҳам дар дил ва ҳам дар чашм муҳаббат ҷой дорад:

Душманӣ, бадхоҳӣ, дилу дидаи писарро кӯр карда буд, кина дар ҷӯшу меҳр надид, хуфтаву ҷаҳл бедор буд [1212, 165].

Тоҷикзабонон бар он ақидаанд, ки меҳру муҳаббат бо дил ҳис карда мешавад, на бо ақл фаҳмида мешавад. Чамш воситаи асосии пайдошавии меҳру муҳаббат дар дили шахс ба шумор меравад. Дар фаҳмиши тоҷикзабонон меҳр аввал дар чашм пайдо шуда, баъд тавассути он дар дил пайдо мешавад:

Аввал чашм бувад, он гаҳ дил писандад. Чун дил писанд кард, табъ бар-ӯ моил шавад, он гоҳ дил мутақози дидори ӯ бошад [7, 72].

Нафароне ҳастанд, ки бо дониш ва улуми худ ба дилҳо роҳ ёфтаанд ва мардум ба онҳо – ИИМ меҳр бастанд. Дар мисоли боло ибораи дӯст доштан ба кор бурда шудааст. Дар умум, мо шоҳиди он мегардем, ки дар забони англисӣ барои ифодаи меҳру муҳаббат нисбати шахсони наздик бештар мафҳуми love ва дар забони тоҷикӣ бошад меҳр доштан, дӯст доштан истифода гардидаанд.

Ҳамин тавр, агар дар забони тоҷикӣ муҳаббати падару модар нисбати фарзанд бо вожаи меҳр ифода ёбад, пас дар забони англисӣ барои ифодаи муҳабати волидайн бештар вожаи love мавриди истифода қарор мегирад, ки ҳолати мазкур яке аз хусусиятҳои хоси забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба шумор меравад.

АДАБИЁТ

1. Болдырев, Н. Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. / Н. Н. Болдырев. – Тамбов, 2001. – 123 с.
2. Маслова, В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. / В. А. Маслова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208с.
3. Фозилов, М. Зарбулмасалу мақолҳо дар тамсилу ҳикояҳо/ М. Фозилов. – Душанбе, 1973
4. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик чилди 1. / М. Фозилов. – Душанбе,1963 – 952с.
5. Oxford Dictionary of the English Language – London, 2002. – 590p.
6. Smith B. Beyond Concepts: Ontology as Reality Representation (Electronic resource) URL: https://philpapers.org
7. Унсурулмаолии, К. Кобуснома./ Унсурулмаолии, К. – Дуушанбе, 2016. – 240 с.
8. Ҷалолиддини, Р. Мунтахаби достонҳои «Маснавии маънавӣ». Бозгӯйи Аҳмад Нафисӣ./ Ҷалолиддини Р. – Душанбе, 2015. – 318с.
9. Марк, Т. Шаҳзода ва гадо./ Марк, Т. – Сталинбод, 1952. – с. 338.
10. Мирзоев, К. Дар орзуи падар./ Мирзоев К. – Душанбе, 1990. – с. 400
11. Низомӣ, Г. Лайлӣ ва Маҷнун. Баргардон ба наср Муртазо Қосимӣ./ Низомии Ганҷавӣ. – Душанбе, 2017. – 315 с.
12. Фирдавсӣ, А. Достонҳои «Шоҳнома». Нигориши С.Улуғзода./ А. Фирдавсӣ. – Душанбе, 1986. – с. 476
13. Charles, D. Oliver Twist/ Ch. Dickens. – NewYork: Lancer Books. –670p.
14. Homer. The Odyssey. Translated by Samuel Butler/Homer. – http://www.PlaneteBook.com/. – 443p.
15. Mark, Twain. The Prince and the Pauper/Mark Twain – New York, 2004. - 230p.

16. Jane, Austen. Pride and Prejudice/ J. Austen – London, 2008. – 225p
17. Robert, Louis Stevenson. Treasure Island/ Robert, Louis Stevenson. – 1993. – 183 p.

ҶУЗЪИ МАЪНОИИ МУҲАББАТ БО ЭҲСОСИ МАЙЛУ РАҒБАТ ВА ДИЛБАСТАГӢ (ХЕШОВАНДӢ, ДӮСТӢ ВА РАФОҚАТ) ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

АЗИЗЗОДА Д.

Дар мақолаи мазкур ҷузъи маънои «муҳаббат» бо эҳсоси майлу рағбат ва дилбастагӣ (хешовандӣ, дӯстӣ ва рафоқат) дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар таркиби консепти “муҳаббат” мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст, то ин ки фаҳмишу дарки тоҷикзабонон ва англисзабонон оид ба муҳаббат муайян карда шавад.

Дар қисмати аввали мақола мафҳуми «консепт» дар асоси фикру ақидаҳои забоншиносон шарҳ дода шудааст. Таҳлили шарҳи лексемаи «муҳаббат» нишон дод, ки консепти “муҳаббат” аз ҷузъи маънои муҳаббат бо эҳсоси майлу рағбат ва дилбастагӣ (хешовандӣ, дӯстӣ ва рафоқат), ҷузъи маънои муҳаббат бо эҳсоси муносибати байни ду шахс, ҷузъи маънои муҳаббат ба ашё ва ҷузъи маънои муҳаббат бо эҳсоси дилбастагӣ ба Ватан таркиб ёфтааст.

Баъдан муаллиф дар мақола ҷузъи маънои «муҳаббат» бо эҳсоси майлу рағбат ва дилбастагӣ (хешовандӣ, дӯстӣ ва рафоқат)-ро дар таркиби консепти “муҳаббат” дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ таҳлил намудааст. Таҳлили ҷузъи маънои «муҳаббат» бо эҳсоси майлу рағбат ва дилбастагӣ (хешовандӣ, дӯстӣ ва рафоқат) дар таркиби консепти “муҳаббат” дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нишон дод, ки ҷузъи мазкур аз муҳаббат ба модар, падар, фарзанд, Ватан, дӯст, хешу табор иборат аст.

Аз таҳлили ҷузъи маънои «муҳаббат» бо эҳсоси майлу рағбат ва дилбастагӣ (хешовандӣ, дӯстӣ ва рафоқат) дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар таркиби консепти “муҳаббат” малум гашт, ки новобаста аз урфу одат, ҳувияи ин халқиятҳо дарки мафҳуми «муҳаббат» аз тарафи тоҷикзабонон ва англисзабонон дорои хусусиятҳои умумӣ мебошад.

Аз ин ҷо бармеояд, ки ҳар як халқият дарки хоси мафҳумҳои гуногунро доранд. Хусусан мафҳуми «муҳаббат» аз тарафи тоҷикзабонон ва англисзабонон бо таври хоси ин миллатҳо дарк мегардад, ки ин хусусиятҳои хоси ва умумии халқиятҳои зикршуда дар мақола муфассал дарҷ гардидааст. Муаллиф барои тақвияти фикр мисолу намунаҳоро нишон дода, онҳоро бо далелҳои илмӣ мустаҳкам намудааст.

Калидвожаҳо: консепт, ҷузъи маъноӣ, шуур, фарҳанг, тафаккур, тафсир, маънои маҷозӣ, низоми луғавии забони англисӣ, низоми луғавии забони тоҷикӣ.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ ЛЮБВИ С ЧУВСТВОМ СТРАСТИ И ПРИВЯЗАННОСТИ (РОДСТВО, ДРУЖБА И ТОВАРИЩЕСТВО) НА ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

АЗИЗЗОДА Д.

В статье рассматривается семантический компонент «любовь» с чувством страсти и привязанности (родства, дружбы) на таджикском и английском языках в составе концепта «любовь» для определения понимания о любви носителями таджикского и английского языков.

В первой части статьи разъясняется понятие «концепт», исходя из взглядов лингвистов. Анализ интерпретации концепта «любовь» показал, что данный концепт состоит из семантических компонентов: любовь как чувство страсти и привязанности (родство, дружба и товарищество), любовь как чувство между двумя людьми, любовь к вещам и любовь как чувство преданности Родине.

Далее автор анализирует семантический компонент «любовь» с чувством страсти и привязанности (родство, дружба и товарищество) в составе концепта «любовь» в таджикском и английском языках. Анализ семантического компонента «любовь» с чувством страсти и привязанности (родство, дружба и товарищество) в составе концепта «любовь» в таджикском и английском языках показал, что этот компонент состоит из любви к матери, отцу, ребенку, родине, другу и родственнику.

При анализе семантического компонента «любовь» с чувством страсти и привязанности (родство, дружба и товарищество) в составе концепта «любовь» в таджикском и английском языках было выявлено, что независимо от традиций, тождества этих народов, при понимании концепта «любовь» таджиками и англичанами, имеют общие черты.

Отсюда следует, что у каждой нации свое понимание разных концептов. В частности, концепт «любовь» понимается таджиками и англичанами специфично для этих народов, и эти специфические и общие характеристики подробно описаны в статье. Чтобы подкрепить идею, автор приводит примеры и подкрепляет их научными данными.

Ключевые слова: концепт, семантический компонент, сознание, культура, мышление, интерпретация, переносное значение, английская лексическая система, таджикская лексическая система.

THE SEMANTIC COMPONENT OF LOVE WITH A SENSE OF PASSION AND AFFECTION (KINSHIP, FRIENDSHIP AND PARTNERSHIP) IN TAJIK AND ENGLISH

AZIZZODA D.

The semantic component of love with a sense of passion and affection (kinship, friendship and fellowship) in Tajik and English

This article examines the semantic component of "love" with a sense of passion and affection (kinship, friendship) in the Tajik and English languages as part of the concept of "love" to define the understanding of love by native speakers of Tajik and English.

The first part of the article explains the meaning of "concept" based on the views of linguists. Analysis of the interpretation of the concept "love" showed that this concept consists of semantic components love as a feeling of passion and affection (kinship, friendship and comradeship), love as a feeling between two people, love for things and love as a feeling of devotion to the Motherland.

Further, the author analyzes the semantic component "love" with a sense of passion and affection (kinship, friendship and comradeship) as part of the concept of "love" in Tajik and English. Analysis of the semantic component "love" with a sense of passion and affection (kinship, friendship and comradeship) as part of the concept of "love" in Tajik and English languages showed that this component consists of love for mother, father, child, homeland, friend and relative.

When analyzing the semantic component of "love" with a sense of passion and affection (kinship, friendship and comradeship) as part of the concept of "love" in the Tajik and English languages, it was revealed that regardless of tradition, the identity of these peoples in understanding the concept of "love" by Tajiks and English have common features.

It follows that each nation has its own understanding of different concepts. In particular, the concept of "love" is understood by the Tajiks and the British specifically for these peoples, and these specific and general characteristics of these peoples are described in detail in the article. To back up the idea, the author gives examples and backs them up with scientific evidence.

Key words: concept, semantic component, consciousness, culture, cognition, interpretation, figurative meaning, English lexical system, Tajik lexical system.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 81.2

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАСИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭМОТИВНЫХ МЕЖДОМЕТИЙ И ЭМОЦИОНАЛЬНО-ОЦЕНОЧНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ

(на материале таджикского, русского и английского языков)

НАЖМИДДИНОВА Д.М.[1]

Данная статья определяет стороны и функции-семасиологических особенностей эмотивных междометий, а также эмоционально-оценочных прилагательных. Несколько десятилетий лингвисты спорят, можно ли вообще считать междометие отдельной частью речи, и одним из семантических особенностей, их смысловая неопределенность, диффузность, взаимопроницаемость и сосуществование в них различных эмотивных смыслов. По мнению лингвистов, в частности эмотивные междометия считаются характерными лексическими путями выражения группами эмотивности а, также, именно они формируют базу междометной структуры.

Как известно междометие — это неизменяемое слово, которое непосредственно передает чувство, призыв к действию. Междометия не относятся ни к самостоятельным, ни к вспомогательным частям речи. Далее рассмотрим виды междометий:

Отрицательные междометия:

а) ***Ах, увы, эй, эх***! что определяют сомнение, подозрение, опасение.

б) Ой, батюшки, ба, ну, ох! сопротивление, раздражение, возражение, обвинение, гнев.

Термины, которые выражают положительные эмоции, среди междометий с семантически конкретными функциями единичны, ***слава богу, (облегчение): будь здоров, браво (наслаждение, восторг), ура (восторг)*** не все время указывает на расслабление, успокоение), так что целесообразней говорить о превосходство роли в различных текстах.

Совокупность эмотивных значений выражается в лексических толкованиях.

Для примера, междометие используется для передачи предостережение, несогласие, эмоцию, радости, согласия, восторга и остальные эмоции, а междометие ***Tarnation! – Проклятие, дьявол, черт*** показывает раздражение, гнев, игнорирование, выход из тяжелых обстоятельств и успокоение [1, с. 24]. Такого рода неоднозначность лингвистики описывается и объясняется направлением на вербальную речь, в которой, в основном самостоятельно выполняет функцию междометия, а также с легкостью отменяет полисемию и смысловую неясность. Комплекс эмоций, выявленных междометиями, незначителен, обусловлен первоначальными значениями: горе (ох, ах), гнев (ха, тьфу), равнодушие досада восхищение (ух, ох). В частности, разнообразны междометные пути высказывания изумления: ух, ***Э-ээ, О-оо***! и тогда далее. Многие

[1] **Адрес для корреспонденции:** Нажмиддинова Дилафруз Махмудовна, преподаватель кафедры иностранных языков ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет им. Абу али ибни Сино. Адрес:734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 139.E-mail: dilafruz_najmiddinova@mail.ru тел. +992003031280

междометия отображаются прагматикой собственного действия на эмоциональный круг говорящего и считаются оружием его эмоционального заражения: ох (успокоение), ***Э-ээ*** (запрет) и.т.д.

Все эмотивные слова, в соотношение от грамматического оформления, полагают на наличие эмоций в неразрывном мире с человеком, и его переносимостью. Общее семасиологическое основа эмотивной терминологии -выражение эмоциональной сферы жизни человека. Наблюдается совпадение всех грамматических видов эмотивной терминологии.

Эмотивные значения вставляются в термине грамматическими оболочками разного рода твердости. Таким образом, и грамматическая оболочка в разной степени ослабляет ситуативное значение эмотивных слов. По этой причине возникает разнообразие меж грамматическими группами в передаче эмоций.

Представление особенности эмотивных междометий является направлением в пределах выражения, нацеленные на лицо говорящего вербализованными эмоциями. Рассмотрение особенности эмотивных междометий производиться с помощью изучение эмотивного дейктического (указательного) поля, состоящие из эмотивных фразеологических единиц, названных эмотивами-дейктиками, эмотивами-знаками, эмотивами-демонстративами, эмотивными указателями, или эмотивными эгоцентрическими уточнителями [2, с. 10-12].

В результате, аффективы (междометные слова) могут выставляться в виде эмотивов- знаков, тем не менее, они не связаны к группе назывных терминов, как это обычно принято в лингвистике.

Так, например, междометия ***Ah!*** и ***Oh!*** разумеется, показывает на наличие эмоций в коммуникации, невзирая на то, что не содержит соответствие с наименованным предметом, созданным обратную связь, а именно эмоциональное воздействие и понимание со стороны говорящего. Более того, докладчик в данной ситуации едва ли засомневается: выражаясь эмоционально или лояльно?

Общелингвистические изучения использования междометий как эмотивов-символов в эмоционально-покрашенной беседе определяет шифтерность данных эгоцентрических уточнителей. Особенно, разве что выражение заключается из одного междометия, то заключительное, разумеется, сочетается эмотиву-символу, так как выясняется сравнительная сходство в определяющим, а также определенным содержанием, в учении знака:

... ***Oh, uh***, what did you say your name was?

- ***Oh***, what did you say your name was…?

образ из текстов Райдера Хаггарда, демонстрирующая единственное междометие ***Oh,*** в полной мере «управляется» с представленьем эмоции впечатления в тексте.

Основание с прежней версией, определим парадигму, в котором после междометия стоит другие части выражения:

*«**Oh**! You mean Jane, I suppose, because he danced with her twice. To be sure that did seem as if he admired her—indeed I rather believe he did—I heard something about it—but I hardly know what—something about Mr. Robinson».* Здесь междометие ***Oh!*** «функционирует» на основе индикативных показателей, знак показание пальцем на объект, так как аффектив показывает прекрасную молодую девушку и в то же время эмоционально особо отмечает её. Впрочем, лексические толкование междометий, которые подразумевают эмоции (например, в англ. языке Bless me означает: “used for showing surprise”, утверждает в обучении этих аффективных частей, в основном, как эмотивов-символов.

Главным образом, междометия соответственно традиционному понятию дейксиса навряд ли имеют возможность оцениваться как эмотивы-символы и различаться по выражению образ фразеологического содержания на интерпретирующие и номинативные, поскольку к некоторым значимостям, в первые, определяют форму самостоятельных частей речи. Все же, смысл семиотики междометий эмотивны а также и оценочны, которые разрешают им называться эмоционально-комментирующими единицами в ходе освоения эмотивного лексико-смыслового указательного поля. В дополнении их содержания формируются на небольшой близости меж являющими элементами знака, указывающими и указываемыми. В общем, в эмоциях, факт что междометия и оказываются, указанием на эмоциональность как определено в лингвистике. В виде примера используем в словарной статье междометия ***Ух!:*** «Используется для сообщения, покрашенном каким либо в значительной степени сознание (*восторг, очарование* и т. д.).

Направление при обращении междометие ***Ух!*** дает возможность расценить как показателем с написанным качеством, между тем как термин «восторг» и «изумление» показывает на «душевное» содержание языкового знака ***Ух!*** а именно его эмоциональность. В результате, в взаимном составе изучаемого демонстратива ***Ух!*** определена основа относительной близости, его наглядной концентрацией в тексте и указываемым знаком, что именно, указывает на эмоциии, известными известителеми получаемым адресатом в заявлении. Изучим употребление сообщенного эмоциональности в выражении: «***Ох, какая прекрасная погода***!.. ***До вечера отдыхали на пляже»*** или же прозы в английском:

«***Ooh!»***

Hit me with the,

*«**Ooh**!»*

Praise God when you hit me with the,»

«Ooh!»

В этом стихотворении междометие ***Ух!*** указывает на довольность эмоционального положения объявляющего. В общем, более или менее соотношение или на самом деле сходство меж sealing (печать, подпись), signing и signed (подписал) эмотива-дейктика ***Ух!*** может быть, не существуют. Между тем существует иной характер чувств меж создающими элементами точек, что характерны для значение знака-символа.

Однако как показал анализ фактического материала, в контексте исследования функционально-семасиологических особенностей эмотивных междометий, которые указывают на выражение эмоций говорящего, центр указательного дейктического. Так как они обладают выраженной эмотивностью и максимальной экспрессивностью, что вряд ли можно коррелировать с «пустотой» семантики, которая свойственна субститутам. Такая противоположная точка зрения на «демонстративов» эмоций объясняется тем, что понимание эмотивных междометий выходит за пределы сложившихся в современной лингвистике представления о дейксисе. Несмотря на то, что эмотивное междометие – это указание, в речевой ситуации, а также указывает на дополнительные параметры.

Исходя из вышеизложенного можно констатировать, что суть языкового знака заключается в единстве означаемого и означающего.

Следовательно, основным параметром расположения эмотивной дейктической единицы в указательном поле является характер лексического значения эмотива и конечно же междометия. То есть необходимо выявить в семантической структуре слово и какая часть отводится эмотивному значению: важно установить совпадение с денотатом, созначением, наводится ли эмотивность на ту или иную единицу эмоциональной ситуации, определяющее качество экспрессивности, и, направленную на репрезентацию речевого эффекта говорящего. Для этого необходимо установить семантический код, дешифрующий эмотивный знак. Здесь необходимо учесть и "взаимоотношения языкового значения с коннотацией".

По результату многих исследований междометия считается эмотивным и аксиологическим, а иногда оно считается смыслом семантики языкового материала, должно быть и экспрессивным. Исходя из этого, их можно рассматривать как аффективно-интерпретирующие единицы. Аффективы – междометия включают определение на эмоциональность замеченных в лингвистике. Получается, они представляют собой эгоцентричные уточнители, характеризующимися неконвенциально-дейктическим смыслами.

Далее рассмотрим примеры, междометие ***Ah***! в таджикском языке, что покажет на существование эмоций в высказываниях, не имея соотношенья с обозначаемым мишенью или объектом, что создана соответственная эмоциональная обратная связь и понимание со стороны высказавшего. Тем не менее, в таджикском языке междометия ***Э не-е! Не, ҳеҷ гоҳ!*** и т.д на существование эмоций в речевом множестве, помимо и относится к предмету.

Нозири роҳ ишгифтзада пурсид:

– Яъне, ки шумо ҳамеша дурӯғ мегӯед?

*– **Э не-е! Не, ҳеҷ гоҳ!***

– Мегӯед.

Ронанда – марди хомфарбеҳи миёнақади шикамкалон, мошинро дошт ва дав-давон назди нозири роҳ омад. Вай табъи болида дошт. Аниқтараш ширакайф буд. Бо як чобукӣ дасти нозири роҳро гирифта:

*– **Э-э…** асалому алайкум, начайлик! Аҳвол қалай, саломатӣ, кору бор, зиндагӣ ништяк? Аҳли байт, хурду калон, ҳама хубанд?*

– Ростӣ, ҳолам бад аст, – гуфт нозири роҳ.

– Э, не-й-е! Чаро? Барои чӣ? (Шералӣ Мӯсо, Қиссаи Баҳорӣ, 94)

Водитель, немолодой толстяк с большим животом, остановил машину и прибежал к инспектору дорожного движения ГИБДД. Он был в хорошем настроении. Точнее, было весело. Быстро взяв за руку дорожного инспектора:

- Э... Мир тебе, малыш! Как дела, здоровье, работа, жизнь? Ахль аль-Бейт, молодые и старые, все ли они хороши? «Честно говоря, у меня плохое настроение», — сказал инспектор ГИБДД.

- Эй, нет! Почему? Почему? (Подстрочный перевод)[1].

– Дар рӯи нозири роҳ хафагӣ соя афканд.

– Агар ҳамшаҳрӣ бошем, қоидаро вайрон кардан мумкин будааст. Ҳуҷҷатҳоятонро бароред!

*– **Намебарорам**!*

*– **Мебароред**!*

– Исто, ман рақами нишони туро навишта гирам, – гуфт ӯ ва даст ба нишони Назирзода бурд.

[1]подстрочный перевод

Вай худро каме қафо гирифта:
Обиды сыпались на лицо инспектора дорожного движения ГИБДД.
-Если мы соседи, можно было нарушать правила. Возьмите ваши документы!
-Я не могу этого сделать!
-Убери!
-Подожди, я запишу твое звание, - сказал он и потянулся за погоном *Назирзоды.*
- Он немного отстранился:
– Ба нишонам нарасед, – гуфт.
– Ин шаъну шарафи ман аст. Беҳтараш ҳуҷҷат пешниҳод кунед.
– Ҳуҷҷат ***нест****! – ба дурушті гуфт Зиё Олимуф.*
– Чӣ, шумо мошинро бе ҳуҷҷат меронед?
– ***Не-дия, бо хуҷҷат****!*
– Пешниҳод кунед.
– Чӣ кор мекунӣ? – шиддат кард Зиё Олимуф.
- Не трогай мой погон, *— сказал он.*
Это моя честь и мой статус. Лучше представить документ.
- Нет документа! - *строго сказал Зия Олимуф.*
- Что, ты водишь машину без прав?
-Неет…, с документом!
- Представьте ваши документы.
- Что ты делаешь? *– подчеркнул Зия Олимуф* [3, 94].

Далее приведены примеры из отрывка сонет В.Шекспира и здесь использованы негативные междометия:

Tybalt, my cousin! O my brother's child!
O Prince! O husband! O, the blood is spill'd
Of my dear kinsman! Prince, as thou art true,
For blood of ours shed blood of Montague.
O cousin, cousin!
Тибальт, мой кузен! О сын моего брата!
О принц! О муж! О, пролилась кровь
Моего дорогого родственника! Князь, как ты верен,
За кровь нашу пролил кровь Монтегю.
О двоюродный брат, кузен! [1]

Или же другие примеры из произведений русских писателей:

-А-а-а-у-у! — на высоких нотах взвывает один волк, второй, — это зов.

Об этих «зовах» Беннет наслышан от старых искателей приключений из легенд об Андриусе. Это что-то вроде общего сбора.

- А-а-у-у! — это уже звучит грубее и знакомее. И в паре сантиметров над ухом Беннета. Рэйзор.

— Р-рэйзор! — неверяще шепчет Беннет, через секунду не удерживая *равновесие и сваливаясь вниз на глубокие и грозные корни.* С губ срываются болезненные вопли, заставляя на пару мгновений съежиться. Рэйзор грациозно спрыгивает за ним. Перчатки привычно летят в сторону, Волчонок уже хочет коснуться лба, как Беннет резко распрямляется и садится на корточки***:***

— Я в порядке! В полном! Все отлично!

Рэйзор уставше вздыхает и лишь быстро заворачивает Беннета в тот лоскут ткани.

— Пла? стырь? — *неуверенно произносит Рэйзор, опасливо приблизившись к лицу искателя приключений.*

— Д-да? — У меня нет. Рэйзор потерял. Есть новый? Беннет неловко смеется. *Это напомнило ему, как в детстве папы дарили ему и еще паре детишек из гильдии парные подвески, которые в итоге быстро терялись. А теперь пластыри стали парными вещами для него и нелюдимого Волчонка. Очаровательно.*

— Почему *Беннет смеется?*

— Потому что Рэйзор очаровательный. — Очаровательный? Это как?

Беннет поджимает губы и путается в собственных мыслях: как ему, рыцарю Ордо Фавониус, может не быть очевидно, в чем дело?! Все же на поверхности! Почему он должен говорить такие смущающие вещи? Искатель приключений постепенно начинает походить на свой глаз бога, покрываясь красными пятнами от волнения и неловкости.

— Мы парни, Кэйа! *— выпаливает Беннет, прячась в своих ладошках.*

— Я настолько невезуч, что влюбился в парня!

— Ти-ш-ш! — капитан кавалерии прикладывает палец к губам.

— Не кричи так, если не хочешь, чтобы твой Волчонок нас услышал из библиотеки. Он все еще тут.

— Он не мой! *— вспылив, отрицает Беннет, тут же умолкая и съеживаясь. «Ну, это пока…».*

(Подстрочный перевод).

Независимо от этого, лексическая определение междометий, в особенности, таджикского "***Боже, Боже мой***" и английского "My God, my God",или "***Bless me***", утверждают нас анализировать эти аффективные единицы, как эмотивы-символы.

Bless me! Well, I am blessed! Bless my soul! expressing surprise

Боже мой! Господи! Честное слово! и тд.

(Подстрочный перевод).

God ***bless me****! - a traitor, do you say, and ready to sell his country, and to a rascally Frenchman too?"*

– Так вы говорите, он изменник и готов был продать свое отечество треклятым французам? (Подстрочный перевод).

There was my sister's son, Tom, jest cut his arm with a scythe, tumbled on it in the 'ayfield, and, ***bless me****! He was three months tied up sir. You'd hardly believe it. [1. c.67]– Вот, к примеру сказать, мой племянник Том порезал себе руку косой, – косил, знаете, споткнулся и порезал, – так, поверите ли, три месяца ходил с перевязанной рукой* (Подстрочный перевод).

And a time will come, Veronica, mark my words, a time will come when you will ***bless me*** *for my firmness to-night*

– Придет время, Вероника, помяни мое слово, придет время, когда ты будешь благословлять меня за мою сегодняшнюю твердость (Подстрочный перевод).

"God ***bless me****!" said I, gasping and winking after my first plunge into this fiery fluid.*

– Господи! — воскликнул я, закашлявшись после глотка этой огненной жидкости (Подстрочный перевод).

Blessed *if* ***I*** *don't think his heart must ha' been born five- and-twenty year after his body, at least!*

-Будь я проклят, если не думаю, что его сердце родилось по крайней мере на двадцать пять лет позже, чем его тело!

В результате, можно сказать что междометия - это значительный слитный грамматический тип термина, стремящийся и к эмотивам-номинативам, и к эмотивам- обозначениям. Другая семасиологическая характеристика междометий - их семантическая неясность, диффузность, взаимопроницаемость и симбиоз в них разных эмотивных содержаний.

Совокупность эмотивных значений междометий проявляються в лексических определеньях. В частности, междометие ***Ах***! используется для выражения опасности, угрозы, гнева, раздражения, согласия, благосклонности и других эмоций, а междометие ***Ах-ты*** показывает неприятность, раздражение, недовольство, чувство успокоения. Таким же образом, диффузность лингвистики выражается и обосновывается с целью на разговорное обращение, в которой в первую очередь, динамично функционируют междометия и легко убирает их полисемию а также смысловую неопределенность. Состав эмоций, отражающие междометиями, незначителен, сокращен начальными значеньями: *удар, беда (тю-тю, ох, ах), злость (ха, тьфу), безразличие (тьфу), оскорбление (фи, фу, фу-ты, э…), неприятность (фу-ты), недовольство (фу-ты ну-ты), озлобление (ругательство), недоверие (мм…), смех (ха-ха, хе, хе-хе-хе), восторг (эврика, боже!, бог мой!, гопля), энтузиазм (ура!), сдержанность (уф, фу-ты), эйфория (ух, о, фора).* Больше всего разнообразны междометные средство высказывание изумления: *тю, ух, фью, хо, хо-хо, бог мой! боже мой! и, эва, эк, эка, эко, представить, ой-ли, ну.* Многие междометия изображаются прагматикой, индивидуальное влияние на эмоциональную обстановку собеседника и считаются путем его эмоционального заражения: *(облегчение), чур (ограничение), эгей (предупреждение), ужо, эй, поди, эгей (опасность).* Все эмотивные выражения, независимо от грамматического оформления, предусматривают реальность эмоций в неразрывном связи с личностью, его чувствующим. Общий смысловой основой эмотивной терминологии - выражение эмоциональной сферы существование человека. В данном случаи отражается соответствие всех грамматических типов эмотивной терминологии. В разных уровнях твердости эмотивные значенья сохраняются в речи грамматическими оболочками. Поэтому и грамматическая оболочка в разных уровнях тяготит денотативную семиотику эмотивных выражений. На этом основании возникает отличие меж грамматическими группами в представленьи эмоций.

В конечном итоге исследование материала дозволяет создать другую специфику таджикского языка. Так, в частности, в разряд междометий могут переходить слова других частей речи. Многие слова перешли из других частей речи в восклицательные или используются как восклицательные. Тон смысла восклицаний, выражающих эмоции и чувства, возникших из других частей речи, зависит от структуры и содержания предложения и интонации. Относительно устойчивости и значение криков, выражающих горе, скорбь, тоску, бедствие, боль, протест, недовольство и т. д. Междометия: ***вой, э, вой, эй вой, вое, вой-вой, вох-вох, оббо, уббо.***

-Вой, мани сиёҳбахт акнун чӣ кор мекунам? Э вой, мани бефаҳм! Чоғам дар гӯр, ман чӣ кор кардам-а!"

-Что мне теперь делать, бедняжка? Вау, я не понимаю! Моя челюсть в могиле, что я наделал!».

Чтобы избежать «информационный хаос», противоречащий семиотике, необходимо учесть подвижность знаков, как необходимый знак при структурообразование эмотивно-указательного поля. Исходя из сказанного, рассмотрим употребление в эмотивных высказываниях таких дискурсивных маркеров как ***Well*** и ***Um***. При этом следует указать на наличие пометы ***interjection*** в словарных дефинициях данных единиц. Так же следует заметить, что употребление данных с междометиями в рамках высказывания и их повторяемость интенсифицирует эмоциональную окрашенность их семантики.

Приведем примеры:

Whether it will be the right Karsh, of course, or the right Karsh's table

*—**well, well,** in any case we should all find it an instructive experience, especially Karsh*

– Правда, неизвестно, будет ли это именно тот Карш и именно тот стол, но в любом случае это будет полезный и поучительный опыт для всех нас, а для Карша в особенности (Подстрочный перевод).

*I must humour him though,' cried old Arthur; 'he must have his way - a wilful man, as the Scotch say - **well, well,** they're a wise people, the Scotch.* [8, с.34]

– Но я должен ему потакать! — воскликнул старый Артур. — Он должен поступать по-своему — своевольный человек, как говорят шотландцы (Подстрочный перевод).

*«**Well, well**!» Mrs. Mountain cried eagerly; "it was right a gentleman should make himself merry in good company, and pass the bottle along with his friends* [15, с. 89)

– Так что же здесь такого! - поспешно объяснила миссис Маунтин. - Джентльмену в хорошей компании и положено веселиться, угощаться самому и угощать друзей (Подстрочный перевод).

– Кого я вижу! — воскликнул он. — Соучастник преступления собственной персоной (Подстрочный перевод).

*Miss Pecksniff's answer was scarcely a response to this gush of affection, for it was simply, **"Bother, Pa!" "Bother!"** repeated Mr. Pecksniff, in a tone of anguish. **"Oh! 'tis too late, Pa,"** said his daughter, calmly, "to talk to me like that. I know what it means, and what its value is." **"This is hard!"** cried Mr. Pecksniff, addressing his breakfast-cup. **"This is very hard! She is my child. I carried her in my arms, when she wore shapeless worsted shoes.***

Ответ мисс Пексниф едва ли можно было назвать ответом на этот поток нежности, потому что это было просто:

"Побеспокойся, папа!" - "Побеспокойся!" - повторил мистер Пексниф страдальческим тоном. "ой! - Слишком поздно, папа, - спокойно сказала его дочь, - так со мной разговаривать. Я знаю, что это значит и в чем его ценность".

- Это тяжело! - воскликнул мистер Пексниф, обращаясь к своей чашке с завтраком. "Это очень тяжело! Она - мой ребенок. Я носил ее на руках, когда на ней были бесформенные шерстяные туфли. (Подстрочный перевод).

—I might say, mufflers—many years ago!" "You needn't taunt me with that, Pa," retorted Cherry, with a spiteful look. "I am not so many years older than my sister, either, though she is married to your friend!" "Ah, human nature, human nature! Poor human nature!" said Mr. Pecksniff, shaking his head at human nature as if he didn't belong to it. "To think that this discord should arise from such a cause! oh dear, oh dear!" "From such a cause indeed!" cried Cherry. "State the real cause, Pa, or I 'll state it myself. Mind! I will!" [11, с.89].

— Я бы сказала, кашне — много лет назад!" "Тебе не нужно дразнить меня этим, папа", - *парировала Черри со злобным взглядом.*

—"Я тоже не на столько лет старше своей сестры, хотя она замужем за твоим другом!"

— Ах, человеческая натура, человеческая природа! Бедная человеческая натура! *- сказал мистер Пексниф, качая головой по поводу человеческой природы, как будто он к ней не принадлежал.*

- Подумать только, что этот разлад возник из-за такой причины! о боже, о боже!"

- "Действительно, по такой причине!" *- воскликнула Черри.*

- Назови истинную причину, папа, или я назову ее сам. Разум! Я так и сделаю!"

(Подстрочный перевод).

"Ah, I knows why she don't want to come by. Shamed! She's shamed, knowing what I knows. 'Er was glad enough to be in my 'ouse though when she were a girl. Come to the old woman with 'er trouble, begged for 'elp. Snivel and bawl.

" Ах, я знаю, почему она не хочет приходить. Опозоренный! Ей стыдно, что она знает то, что знаю я. Хотя она была достаточно рада оказаться в моем доме, когда была девочкой. Пришел к старухе с бедой, попросил помощи. Хныкать и реветь.

"Oh," said Wavey, lying dazed and somewhat bruised in Quoyle's large arms, "this is the hotel where Herold and I came on our honeymoon."

"О, - сказал Уэйви**, лежа ошеломленный и немного в синяках в больших объятиях Куойла, **- это отель, куда мы с Герольдом приехали в наш медовый месяц".(Подстрочный перевод)

Данные текстовые маркеры мы рассматриваем как эмотивы-символы. Данные эмотивы—указатели, как и междометия ***My God – О, Господи***и ***Damn – Проклятие, черт,*** обладают признаками индексальных знаков, которое обусловлено спецификой синтагматики данных единиц в речевой ситуации.

*'**Damn** you,' said the woman. 'What I should do is strangle you'* (Grossman.

-«Ох, ты, окаянный, – сказала женицина, – задушить бы тебя» (Подстрочный перевод).

*Why, if I see one pursuing party last night-coming up in order, **Damn** 'em, with their tramp, tramp-I see a hundred.*

– Да я за ночь не раз, а сто раз видел, что за мной гонятся солдаты – топ, топ сапожищами, черт бы их побрал!

*«**Damn**». Chin said the word softly, then closed his eyes and made himself think .*

– Черт возьми! — негромко выругался Чин, закрыл глаза и стал напряженно думать (Подстрочный перевод).

***Damn** it," she spurted as she dragged the communicator out, checked the display* [13,с.90)

–Черт бы ее побрал, –повторила Ева, вытаскивая рацию из кармана (Подстрочный перевод).

Ежедневные выражения с использованием термина «Damn»

*Turn off the **damn** TV! Выключите этот **чёртов** телевизор!*

*Everything is so **damn** expensive. Всё **чертовски** дорого.*

*Stop, **damn** you! Прекрати, **чёрт** бы тебя побрал!*

*I can't open the **damn** window. Не могу открыть это **чертово** окно! **Damn** it, be careful with that! Блин /**чёрт**/, поаккуратнее!*

*I don't give a **damn** for their opinions! **Плевать** я хотел на их мнение!*

*He **damned** them for their stupidity. Он **проклинал** их за их глупость.* [4, с.78]

Вслед за этим изучим эмоционально-оценочные прилагательные в структуре таджикского и английского языков.

Перед тем как начать анализ эмоционально-оценочных прилагательных, проанализируем термин оценочный концепт и степень в лингвистической науке. Интерпретирующий компонент языковых средств, степень (оценочная категоризация) в языке взаимосвязана с задачей теории ценности, а также указываемой оценочной категорией, что включает в себя комплексную систему. Проблема содержится в комплексном содействии различных видов понятий и показателей в ходе их формированья. К примеру, большая часть современных изучений языковых групп основываются не на самостоятельное умения, а групповое, которое переносится на изучение всесторонних процессов, как категоризации, так и концептуализации. Самостоятельный способ концептуализации и категоризации, и их взаимовлияние с опытом разного общества, как один из путей их объяснение остаются при этом недостаточно изученными. Этот когнитивный ход в лингвистике именуется оценочной категоризацией [Болдырев 2014: 178]. Во всех подробностях изучим его специфические особенности. Прежде всего, нацелимся к одному из главных принципов нынешней когнитивной науки, соответственно какой именно общество – не хаотичен, а структурирован на основе соотношений и различий, что создают предметы и происшествие окружающей действительности. Поэтому наше понимание готова сгруппировать знания об окружающей реальности как структуре категорий, а собственно: категория науки и происшествий, а также категория фраз и категории, которые их представляют. Естественно, настоящая категоризация наук и происшествий окружающей действительности, формируясь на единство и различий их реальных и оперативных стороны, замечают личное естественное выражение в семантической структуре лексических единиц.

Результат. Таким образом, исследуя отображение функционально-семасиологических особенностей эмотивных междометий в лексической, синтаксической и текстовой семантике, было отмечено, что при запутывании номинативного знака (в том числе и предложение, и текст) - при преобразовании от термина к предложению и тексту - углубляются и порядок выраженья эмоций в лексике, усиливаются номинативные способы представленья разнообразных аспектов гуманных чувств. В частности, все названные выше показатели отражают эмоции двойным характером: во-первых, самостоятельно от желанье говорящего как неизвестно что действующее в действительности (когнитивная лингвистика, а в терминологии, эмотивные значения структуры образа человека - в тексте); во-вторых, как эмотивные устремленности, выражаемые сообщающим (коннотативная лингвистика - в терминологии, модально-эмотивные значения - в тексте). Существование начальных принципов изображения эмоций в речи, предложении и тексте, а также наличие сопоставимых семасиологических элементов в их же смысловой системе - выявление семантического сходства этих единиц.

Эмотивность прилагательных неоднократно объединена с аксиологичностью, состоит из оценочного лингвистического содержания и эмоционального высказыванья; к тому же, факторы эмоций считаются мишенью оценки со стороны субъекта эмоции: «в комплексном коммуникации субъекта оценки и объекта

можно выделить компонент, который подразумевает обращение (хорошее / плохое) субъекта к объекту. Данный элемент можно отметить как «оценочность» или «эмоциональность», то есть эмотивность всегда одновременно выражает и оценочность, а средства актуализации категории эмотивности является одновременно и способами выражения оценки.

В частности в таких ситуациях считается об оценочной категоризации, содержащий характерный образ и базирующийся на соотношение конструктов и их особенности на субъекте. Оценочная категоризация при этом согласована с соотношением и сходством конструктов при помощи метафорического и метонимического отождествления. Данное положение позволяет рассматривать оценочную категоризацию мыслительную корреляцию объекта или явления, имеющих определенную оценочную категорию.

а. ЛИТЕРАТУРА:

1. Английская грамматика Лонгмана. Лондон и Нью-Йорк. - 1997. /Александр Л.Г. с.24.
2. 2Теоретические проблемы общей лингвистики, славистики, русистики: Сборник избранных статей. /Васильев Л.М. – Уфа: РИО БашГУ, 2006 стр 10-12.
3. Қиссаи Баҳорӣ. / Шералӣ Мӯсо, с.94
4. The Awakening. / Banks. L.A. p.78
5. The Lily ofthe Valley/ Balzac. Honorede, p.89
6. UncleEinar / Bradbury. Ray. p. 56
7. 7.Camille / Dumasfils Alexandre, p. 34
8. The Life and Adventures of Nicholas Nickleby / Dickens. Charles p. 34
9. 9.The Balland the Cross. / Chesterton. G.K.,p. 23
10. Martin Chuzzlewit./ Dickens. Charles., p. 56
11. Dragon at War. / Dickson. Gordon.,p. 89
12. Great Expectations. / Dickens. Charles.,p. 67
13. Creation in Death. / Robb. J.D., p. 90
14. Dragon at War/ Dickson. Gordon., p. 45
15. The Virginians, Thackeray. /William Makepeace., p.89)

ВИЖАГИҲОИ ФУНКСИОНАЛИВУ СЕМАСИОЛОГИИ НИДОҲОИ ЭМОТИВӢ ВА СИФАТҲОИ ЭҲСОСИВУ ТАЪКИДӢ
(дар асоси маводи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ)

НАҶМИДДИНОВА Д.М.

Хусусияти эҳсосот дар воқеият муайян кардани таъсироти равонӣ мебошад. Ба назар чунин мерасад, ки муқоисашаванда аст, яъне бо ёрии тавсифи мавзӯъ, ки маҳз ба он таваҷҷуҳи муҳокимакунанда дахл дорад, ба ибораи дигар, бо ишораҳо ё қисмати забон ба он ишора мекунад, ки аз ҷиҳати функционалӣ ба он баробаранд. Мафҳумҳои эҳсосотӣ бо ҳолатҳои хоси маълум дода мешаванд ва ин ҳолатҳоро метавон бо истифода аз сенарияҳои маърифатӣ муаррифӣ кард. Маълум аст,ки мо вазъияти эҳсосии худро бо чунин сенарияҳо шарҳ диҳем ва пешниҳоди ман бо далелҳо тасдиқ карда мешавад, ки маҳз фаҳмишҳои эмотсионалӣ дар миллатҳои гуногун ифода ёфтаанд, ки бо чунин сенарияҳо ба таври кофӣ тақлид мекунанд.

Дар сурати тартиб додан мавқеъ ва асоси ташаккули истинодҳо (ва имкони тарҷумаи дақиқи онҳо ба забони дигар) бояд хусусиятҳои раванди эмотсионалӣ ё мустақили субъектро ба инобат гиранд, ки онро метавон бо ифодаи мусбат тавсиф кард. ё ориентацияи манфӣ, характер ё пассивият ва гайра, гайр аз ин, ташаккули чунин ифодахо бояд ба назар гирифта шавад.

Асоси таснифоти хусусиятҳои функционалӣ-маъноии истинодҳои эмотсивӣ ва сифатҳои арзёбӣ, инчунин заминаи ба низом даровардани арзишҳои арзёбиро дар маҷмӯъ меъёрҳои гуногун гузоштан мумкин аст, аммо барои таснифоти гуногун чизи умумӣ вуҷуд дорад. яъне: муродифҳои эҳсосӣ ва сифатҳои арзёбӣ барои ифодаи муносибати арзишманди сухангӯ ё субъекти ин ё он ашё истифода мешаванд.

Калидвожаҳо: нидо, аломати эҳсосӣ, доираи дейктикии эмотивӣ, пасвандҳои эҳсосӣ, аломатҳои эҳсосӣ, сифат, истилоҳоти ғайримеъёрӣ, сифатҳои эҳсосӣ - баҳодиҳӣ.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАСИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭМОТИВНЫХ МЕЖДОМЕТИЙ И ЭМОЦИОНАЛЬНО-ОЦЕНОЧНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ
(на материале таджикского, русского и английского языков)

НАЖМИДДИНОВА Д.М..

Характеристика особенностей эмотивных междометий и эмоционально-оценочных прилагательных в действительности, это выявление психологических воздействий. Именно сопоставимость вроде бы устанавливается, иначе говоря, с помощью характеризации предмета, на какой именно относиться заинтересованность обсуждающего, иначе говоря, указания на него через жесты или же функционально-

равнозначный ему часть языка (фразы). Эмоциональные концепты задаются ситуациями, типичными для известных, и данные обстоятельство могут быть представлены при помощи когнитивных сценариев. Я предполагаю, что мы, действительно объясняем наше эмоциональное обстоятельство с помощью подобных сценариев, и мое предположение подкрепляться фактами, что именно эмоциональные понятья, высказываемые в разных нациях, в должной степени перфектно имитируются с помощью таких сценариев.

В случае формулировки положение и основание формирование междометий (и возможность для их точного перевода на другой язык) следует принимать к сведению характеристику эмоционального или самостоятельного процесса субъекта, что может описываться положительной или негативной направленностью, темпераментностью или пассивностью и т. п., к тому же, следует учитывать формирование таких выражений.

В основу классификации функционально- семантических характеристик эмотивных междометий и оценочных прилагательных, как и в основу систематизации оценочных значений в основном, могут быть поставлены разные критерии, однако есть и общее для разных классификаций, а именно: эмотивные междометия и оценочные прилагательные употребляются для выражения ценностного отношения говорящего или субъекта к тому или иному объекту.

***Ключевые слова*:** междометия, эмотивный знак, эмотивно дейктическая сфера, эмотивное междометия, эмотивы-символы, прилагательные, ненормативная терминология, эмоционально-оценочные прилагательные.

FUNCTIONAL-SEMASIOLOGICAL PECULIARITIES OF EMOTIVIVE INTERJECTIONS AND EMOTIONAL-EVALUATIVE ADJECTIVES (on the material of Tajik, Russian and English languages)

NAZHMIDDINOVA D.M.

Characterization of emotions in reality is the identification of psychological influences. It is the comparability that seems to be established, in other words, with the help of a characterization of the subject, to which exactly the interest of the discusser relates, in other words, pointing to it through gestures or a part of the language (phrases) that is functionally equivalent to it. Emotional concepts are given by situations typical of known ones, and these circumstances can be represented using cognitive scenarios. I assume that we do explain our emotional circumstance by means of such scenarios, and my suggestion is supported by the facts that it is the emotional understandings expressed in different nations that are adequately imitated by such scenarios. In the case of formulation, the position and basis of the formation of interjections (and the possibility for their exact translation into another language) should take into account the characteristics of the emotional or independent process of the subject, which can be described by a positive or negative orientation, temperament or passivity, etc., moreover , the formation of such expressions should be taken into account. The basis for the classification of the functional-semantic characteristics of emotive interjections and evaluative adjectives, as well as the basis for the systematization of evaluative values in general, can be set different criteria, but there is something in common for different classifications, namely: emotive interjections and evaluative adjectives are used to express a value attitude speaker or subject to this or that object.

Key words: interjections, emotive sign, emotive deictic sphere, emotive interjections, emotive symbols, adjectives, non-normative terminology, emotional-evaluative adjectives.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491. 55 - 3

АНЪАНАИ ЛУҒАТНИГОРИИ ФОРСӢ ДАР ҲИНДУ ПОКИСТОН

ФАЙЗОВА П.Б.[1]

Фарҳангнависӣ ё худ луғатнигорӣ ҳамчун илми мустақил ва яке аз бахшҳои бисёр муҳими илми забоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Ин бахши муҳим барои ба таври комил омӯхтан ва ташаккулу инкишоф ёфтани забон, бойигарии захираҳои луғавӣ, инчунин барои таҳқиқу омӯзиши осору афкори ниёгон арзиши зиёде дорад. Дар забоншиносии тоҷик фарҳанг ва луғатонмаҳои зиёде офарида шудаанд, ки аз захираи луғавии пурғановати забони тоҷикӣ дарак медиҳанд. Дар таърихи фарҳангнигории форсу тоҷик садҳо луғатномаҳое офарида шудаанд, ки дар тӯли асрҳо ганҷинаи бебаҳои адабиёти моро ҳифз кардаанд. Дар ҳақиқат вожаи "фарҳанг" дар луғатномаҳо маъноҳои илму дониш, ақлу заковат, одоб, шуур, маърифат, илм, тарбият, русум ва ҳунарро ифода кардааст.

Теъдоди зиёди луғатномаҳоро метавон мероси забонӣ ва фарҳангӣ дар таърихи тамаддун донист. Чун ки ба воситаи онҳо аз вазъияти илму фарҳанг, анъанаи милливу адабии давраҳои гуногун огоҳ шудан мумкин аст.

Дар таҳқиқи осори луғатнигории форсу тоҷик муҳаққиқон Саид Нафисӣ, Шаҳриёри Нақавӣ, Х.Блочман, К.Р.Залеман, С.И.Баевский, В.А.Рубинчик, С.Айнӣ, А.Нуров, В.А.Капранов, Қ.Рауфов, Собирҷон Ҳошимов ва дигар луғатшиносони варзида нақши муҳим доранд.

Муҳақиқон дар бораи масъалаҳои таърихи луғатнигорӣ, аҳамият ва арзиши фарҳангҳои тафсириву тарҷумавии давраҳои мухталиф таҳқиқот гузаронида, андешаҳои судмандро баён намудаанд. Инчунин барои муқаррар намудани миқдори луғатномаҳои гузашта ва баргардонидани фарҳангҳо ба хати имрӯза саҳми арзандаи худро гузоштаанд.

Дар хазинаи маънавияти халқҳои Осиёи Миёна асарҳои луғатнависӣ чун инъикоскунандаи маданияти миллӣ, ки имрӯз барои ривочу равнақи соҳаҳои гуногуни илму фан истифода мешаванд, саҳифаҳои дурахшон доранд.

Муносибатҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, ва фарҳангии Осиёи Миёна, Афғонистону Эрон бо мардуми Ҳинду Покистон таърихи ҳазорсола дорад. Аз асри XIII сар карда то асри XIX маркази инкишофи фарҳангнигории форсӣ-тоҷикӣ дар сарзаминҳои Ҳиндустон ба ҳисоб меравад.

Дар асрҳои XIII-XIX фарҳангнависии форсӣ-тоҷикӣ нисбат ба қарнҳои пешин ба зинаи баланди инкишоф расида, давраи сермаҳсултарин маҳсуб меёбад. Дар ин давра фарҳангҳои калонҳаҷми аз ҷиҳати қоидаҳои луғатнигорӣ дуруст ва қабатҳои лексикаи забонро дарбаргиранда рӯйи чоп меоянд. Ин аст, ки луғатшиносон асри ҳафтуми ҳичриро оғози бунёдгузории фарҳангнависии форсӣ дар Ҳинд медонанд.

Фарҳангнависӣ дар ин давра рушд ёфта, дар асри XV вусъат мегирад ва дар асрҳои XVI-XIX ба авҷи аъло мерасад. Аз асри XV мелодӣ фарҳангнависӣ аз Эрон ба Ҳиндустон мунтақил шуда, давлатҳои Эронии исломӣ дар сарзаминҳои Ҳинд ва Покистон ташкил меёбад ва корҳои сиёсиву мазҳабӣ хеле зиёд пешрафт мекунад. Дар баробари пешрафти корҳои сиёсӣ ва мазҳабӣ дар ин сарзаминҳо ба фанҳои адабию ҳунарӣ низ таваҷҷуҳи зиёде зоҳир мегардад. Хусусан дар ин давра мардуми Ҳинд ва Покистон ба адабиёти форсӣ таваҷҷуҳи хосса зоҳир менамоянд.

Сабаби ба забони форсӣ рӯ ниҳодани мардуми Ҳинд ва Покистонро муҳаққиқи эронӣ Шаҳриёри Нақавӣ чунин гуфтаанд: "Султон Сикандари Лудаҳӣ ки дар соли 790 ҳичрӣ қамарӣ мутобиқи 1480 милодӣ дар Деҳлӣ ба салтанат расид, тасмим гирифт, барои идораи умури кишвар афродеро интихоб кунад, ки бо забон ва адаби форсӣ ошноие дошта бошад" [12,с.12]. Ё ин ки дар мақолае дар бораи забони расмӣ будани форсӣ дар ин сарзамин ба таври зайл мегӯяд:

"Баъд аз ҳамлаи Маҳмуди Ғазнавӣ ва ташкили салотини исломӣ дар Ҳинду Покистон тамаддун ва забону адабии Эрон дар он сарзамин рахна пайдо кард ва то ҳафт қарн дар он ҷо форсӣ забони расмӣ буд" [Мақолаи шумораи 4 ва 5. Фарщангнависӣ дар Ҳинду Покистон, с.172].

Бар асари ин таваҷҷуҳ ва ташвиқ дар ин кишварҳо таҳсил бо забони форсӣ қарор гирифтааст. Забони расмии дарборҳои салотин дар Деҳлӣ ва Дакани Ҳиндустон забони форсӣ буд. Дар натиҷа забони форсӣ дар ин сарзамин поя ва асос гузоштааст. Мардум ин забонро хуб пазируфтанд, шоирон бошанд, дар шеърҳои худ аз калимаҳои

[1] **Адрес для корреспонденции:** Файзова Парвинахон Бургутовна - Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры истории языка и типологии. 754025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Emile: donish-2018@mile.ru: Тел.: (+992) 918-71-30-36.

зиёди форсӣ истифода намуданд. Ба ин васила мардум луғатҳои форсиро мавриди истифодаи худ қарор дода, барои хуб омӯхтани забони форсӣ ба фарҳангҳо ва луғатномаҳо рӯ овардаанд. Ба ин тариқ мақому манзалати забони форсӣ дар Ҳиндустон хеле боло меравад. Мавриди зикр аст, ки дар тӯли асрҳои XVI-XIX садҳо шоирон аз Эрон ба Ҳиндустон сафар намуданд. Вуруди шоирон дар сарзамини Ҳинд барои пешрафти забону адаб шароити мусоиде фароҳам овардааст. Хусусан дар давраи Ҳукмронии Темуриёни Ҳинд, ки солҳои 1526-1857 дар Ҳиндустон салтанат доштанд, бо мақсади дар таърих боқӣ гузоштани корнамоиҳои худ аҳли илму ҳунарро аз Осиёи Миёна ва Эрону Афғонистон даъват менамоянд ва ба ин васила забони тоҷикӣ-форсӣ дар ин сарзамин хеле пешрафт мекунад.

Фарҳангнигории форсу тоҷик дар қарнҳои XIV-XIX асосан дар сарзаминҳои Ҳинду Покистон ривоҷу равнақ меёбад. Луғатшинос ва муҳаққиқ Шаҳриёри Нақавӣ сабабҳои ба ин кишварҳо мунтақил шудани фарҳангнигориро ба се марҳилаи инкишоф чудо намудаанд:

1. Асрҳои XIII-XV аввалин фарҳангҳои дар Ҳинд таълифёфта;
2. Асрҳои XVI-XVIII нашъунами босуръати анъани луғатнигорӣ;
3. Давраи ҷаддиди асри XIX инкишофи анъанаи луғатнигорӣ; [12, с.15].

Баъд аз забт гардидани Ҳиндустон аз тарафи Маҳмуди Ғазнавӣ (999-1030) забони форсӣ-тоҷикӣ дар ин сарзамини паҳновар мавриди истифода қарор гирифт. Забони форсӣ-тоҷикӣ дар Ҳиндустон забони расмӣ-маъмурӣ мегардад. Тамоми корҳои давлатӣ, идорӣ, умуман ҳамаи навиштаҷоти дарборӣ бо забони тоҷикӣ-форсӣ сурат мегирад. Аз ин рӯ ниёзи омӯзиши забони форсӣ пеш меояд. Барои омӯхтани забони форсӣ луғат ва фарҳангҳо нақши муҳим мебозанд. Илми луғатнависӣ ба дараҷае пеш меравад, ки муаллифон байни худ мусобиқа ороста, дар ин соҳа фарҳангномаҳои гуногунҳаҷму гуногунмазмунро, ки лексикаи забони тоҷикӣ-форсиро аз рӯйи сохту тартиби мухталиф инъикоскунандаро меофаранд. Эҳтиёҷоти мардум барои ба сомон расонидани фарҳангнависӣ дар сарзаминҳои Ҳинду Покистон заминаи мусоиде фароҳам овард. Ба тадриҷ, фанҳои фарҳангнависӣ ва таърихи тазкиранависӣ дар ин давра рушд кард.

Дар асрҳои XV-XVII дар Ҳиндустон луғатномаҳои машҳур ва муътабари "Фарҳангномаи Қаввос"- и Муборакшоҳи Ғазнавӣ машҳур ба Қаввос, "Дастур-у-лфазл"- и Ҳоҷиби Хайроти Деҳлавӣ, "Шарафномаи Мунярӣ"- и Иброҳим Қаввоми Форукӣ (асри XV), "Муайяд-ул-фузало"- и Мавлоно Муҳаммад ибни Шайх Лоди Деҳлавӣ (1519), "Фарҳанги зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё" (837-1433), "Уммон-ул-маонӣ" – и Сайид Иброҳим Сағуди Амири Балхӣ (859-1455) дар асрҳои XIII-XV дар қаламрави Ҳинду Покистон мураттаб гардидаанд, ки аз ҷумаи онҳо мебошанд. Ба мо зарур меояд, фарҳангҳоеро номбар кунем, ки онҳо ибтидои фарҳангнигории форсу тоҷикро ташкил намуда, дар Ҳиндустон таълиф гардидаанд.

1. "Фарҳанги Қаввос" охири асри XIII ва аввали асри XIV;
2. "Дастур-ул-афозил" (743-1342);
3. "Донишномаи Қадархон" (807-1405);
4. "Адот-ул-фузало" (822-1419);
5. "Фарҳанги зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё" (837-1433);
6. "Баҳр-ул-фазоил" (1433-1434);
7. "Уммон-ул-маонӣ" (859-1455);
8. "Мифтоҳ-ул-фузало" (873-1468);
9. "Шарафномаи Мунярӣ" ё "Фарҳанги Иброҳимӣ" (1473-1474);
10. Маҷмаъ-ул-Аҷам (899-1493);

Бояд тазаккур дод, ки аввалин китоби дар заминаи фарҳангнависии форсӣ дар сарзаминҳои Ҳинду Покистон навишта шуда **"Фарҳанги Қаввос"** мебошад, ки онро Мавлоно Муҳаммад Фахриддин Муборакшоҳи Ғазнавӣ маъруф ба Камонгар ё Қаввос соли 515-690 ҳиҷрӣ мутобиқ ба 1290-1315 мелодӣ таълиф намудааст. Китоб шомили бист ҳазор луғат мебошад. Фарҳанг аз панҷ бахш иборат буда, бахшҳо ба бобҳои нисбатан хурд ва гунаҳо тақсим мешаванд. Ҳар як бахш мавзӯи алоҳидаро дар бар мегирад. "Китоб бидуни муқаддима аз фасли ҳамза шуруъ шуда, ҳеч қайде дар он барои алифи мамдуда ва мақсура нагардидааст, феҳристи мутобиқ ҳам дар он вуҷуд надорад" [12,с.56]. Ба ақидаи луғатшинос Амон Воҳидов асосгузори фарҳангнигории форсӣ тоҷикӣ дар Ҳиндустон Фахриддин Муборашоҳ Қаввосӣ муаллифи "Фарҳанги Қаввос" ба ҳисоб меравад [2,с.48.]. Нусхаи фарҳанги мазкур дар китобхонаи Калкуттаи Ҳиндустон маҳфуз аст. Зимни муқоисаи "Фарҳанги Қаввос" бо "Луғати фурс" А.Воҳидов ба чунин хулоса меояд: "Муқоисаи "Фарҳанги Қаввос" бо "Луғати фурс" ҳаминро нишон медиҳад, ки баъзе мақолаҳои луғавӣ бо ҳам мутобиқати пурра доранд. Шарҳи калимаҳои зер дар ҳар ду луғат як хел аст:

Талоҷ – бонг ва машғала бошад;

Буб – бисот ва фарш бошад;

Баъзан дар шарҳи як калима "Фарҳанги Қаввос" маънои мухтасари онро орад, аммо дар "Луғати фурс" чанд маънои он оварда мешавад:

Фадранг – чӯбе бошад, ки бад он ҷомашӯён ҷома кӯбанд ва аз паси дар низ ниҳанд баҳри устуворӣ ва вақте ки ҷанг афтад дар даст гиранд (“Луғати фурс”).

Фадранг – чӯбе бошад, ки паси дар ниҳанд ба ҷиҳати маҳкамӣ (“Фахри Қаввос”). ” [2,с.51].

Дуюмин китоби дар ин замина навишта шуда, **“Дастур-ул-афозил”**- и Мавлоно Рафеъ Деҳлавии маъруф ба Ҳоҷиби Хайроти Мутуфӣ мебошад, ки соли таълиф ба 1343ҳ рост меояд. Фарҳанг 2155 моддаи луғавиро ташкил дода, аз рӯйи ҳарфи аввали эзоҳшаванда тартиб ёфтааст. Муаллиф сарчашмаи луғати худро нишон надодааст, лекин истифодаи санадҳои шеърӣ нишон медиҳад, ки муаллиф аз “Фарҳанги Қаввос” баҳрабардорӣ кардааст. Мувофиқи муқоисаи А.Воҳидов “Дастур-ул-афозил” бо “Луғати фурс” ҳаминро нишон медиҳад, ки модаҳои луғавӣ бо ҳамдигар мутобиқати пурра доранд. Масалан, ЛФ **ҳазиш** – кадбону бошад, ДА **ҳазиш** – кадбону. ЛФ ойин расм бошад; ДА ойин расм.

Баъзан шарҳи “Дастур-ул-афозил” нисбати “Луғати фурс” фарқ мекунад: ЛФ **Бошанг** – хиёр бошад барои тухм; ДА **Бошанг** – хӯшаи хурди ангур; [2, с.53].

“Дастур-ул-фузало” чорумин фарҳанге мебошад, ки то замони мо омада расидааст. Муаллифони фарҳангҳои “Адот-ул-фузало”, “Фарҳанги зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”, “Шарафномаи Мунярӣ”, “Муайяд-ул-фузало”, “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” “Дастур-ул-афозил” - ро ҳамчун сарчашма мавриди истифода қарор додаанд.

Яке аз дигар луғатҳои нодире, ки дар ин замина таълиф гардидааст, “**Донишномаи Қадархон**” мебошад. Муаллифи асар Ашраф ибни Шараф ул Музаккар ал Форуқӣ буда, соли 807 ҳичрӣ, мутобиқи 20 июни соли 1405 мелодӣ таълифи фарҳангро ба итмом расонидааст.

Китобҳои “Адот-ал-фузало”- и Бадриддини Деҳлавӣ (822ҳ), “Фарҳанги зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”, “Мифтоҳ-ул-фузало”- и Мавлоно Муҳаммад бин Довуд бин Маҳмудшодии Ободӣ (873 839ҳ), “Фарҳанги Иброҳимшоҳӣ” (муаллифаш номаълум), “Баҳрул-фазоил-фӣ-манофеъ-ул-фозил”- и Фазлиддин бин Муҳаммад бин Рустам бин Аҳмад, “Муҷмаъ-ул-Ачам” - и Осим Шуайб Абдусӣ, “Туҳфат-ул-саодат” - и Мавлоно Муҳаммад бин Шайх Зиёиддин, низ дар ин замина таълиф гардидаанд.

“Адот-ул-фузало”. Фарҳанги “Адот-ул-фузало” аз тарафи Қозихон Бадр Муҳаммади Деҳлавӣ соли 1419 дар Ҳиндустон таҳия шудааст. Фарҳанг аз ду қисм иборат буда, қисми аввал 21 бобро ташкил дода, шарҳи калимаҳои алоҳидаро фаро мегирад. Қисми дуюм бошад, калимаҳои мураккаб ва ибораҳоро дар бар гирифтааст. Нусхаи дастхати он дар китобхонаи миллии Париж, осорхонаи Британия, шуъбаи дастхатҳои Лоҳур нигоҳ дошта мешавад. Муаллиф аз “Луғати фурс” - и Асадии Тӯсӣ, “Фарҳангномаи Фахри Қаввос”, “Дастур-ул-фузало”, ба сифати сарчашма истифода намудааст. Фарҳанг ба луғатҳои минбаъдаи “Шарафномаи Мунярӣ”, “Муайяд-ул-фузало” ҳамчун сарчашма истифода шудааст.

“Фарҳанги зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”. “Фарҳанги зуфонгуё ва ҷаҳонпуё” аз тарафи Бадриддин Иброҳим дар солҳои 1301-1433 мураттаб шудааст. Дар “Фарҳанги зуфонгуё ва ҷаҳонпуё” бештар аз 4000 воҳиди луғавӣ мавҷуд буда, баъзе калимаҳои арабӣ, румӣ ва туркӣ низ шарҳ ёфтаанд. Асосан фарҳанг лексикаи Мовароуннаҳр, Бухоро, Нишопур ва Озарбойҷону Шерозро дар бар гирифтааст. Фарҳанг мулҳақоте низ дорад, ки дар он калимаю ибораҳои маҷозӣ аз тарафи муаллиф оварда шудааст.

Муаллифони Луғатҳои “Фарҳанги Иброҳимӣ” (1473), “Туҳфат-ус-саодат” (1510), “Муайяд-ул-фузало” (1519), “Мадор-ул-афозил” (1593), “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” (1608) ва ғайра фарҳанги мазкурро ҳамчун сарчашма истифода намудаанд.

Ин фарҳанг яке аз аввалин луғатҳои нисбатан калонҳаҷм буда, аз ҳафт қисми бузург иборат аст. Ҳар як қисми китоб луғатномаи алоҳидаро ташкил медиҳад. Инчунин аввалин фарҳанге мебошад, ки таркиби луғавии забонро ба гурӯҳҳо (бахшҳо) тақсим намуда, онҳоро аз ҷиҳати баромад (этимология) муайян кардааст, ки албатта ин кор хеле заҳмати зиёд талаб мекунад. Муаллиф вожаҳои мансуби форсӣ -оҷикиро аз ҷиҳати калимасозӣ ба гурӯҳҳои якрешагӣ (сода), калимаҳои дурешагӣ (мураккаб), калимаҳои масдарӣ ҷудо намудааст. Яке аз вижагиҳои “Фарҳанги Зуфонгӯё” аз фарҳангҳои пешина дар он аст, ки он ҷиҳатҳои гуногуни забонро дар худ таҷассум намуда, бештар дар он равияи луғатнигорӣ ва забоншиносӣ акс ёфтааст. Аввалин касе, ки “Фарҳанги Зуфонгӯё” - ро ҳамчун сарчашма истифода намудааст, муаллифи “Баҳр-ул-фазоил” Муҳаммад ибн Қавом ибн Рустам ибн Аҳмади Балхӣ мебошад.

“Баҳр-ул-фазоил”. Фарҳанги “Баҳр-ул-фазоил” солҳои 873-1433 аз тарафи Фазлиддин бин Муҳаммад бин Қавом бин Рустам бин Аҳмади Балхӣ дар Ҳиндустон таҳия шудааст. Фарҳанг аз ду қисм иборат буда, қисми якум дорои 28 боб ва қисми дуюм бошад, аз 14 боб иборат аст, ки бобҳо ба 36 фасл тақсим шудаанд. Номи пурраи фарҳанг **“Баҳрул-фазоил-фӣ-манофеъ-ул-фозил”** мебошад.

“Уммон-ул-маонӣ”. Фарҳанги “Уммон-ул-маонӣ” таҳти рақами 957 дар фонди дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ Тоҷикистон нигоҳ дошта мешавад. Муаллифи луғат Сайид Иброҳим Саъуди Амири Балхӣ мебошад, ки соли 1455 таълиф шудааст. Дар фарҳанг тафсири калимаҳо нисбатан мухтасар мебошад, барои таъкиди маънои онҳо мисолҳо дода нашудаанд.

“Мифтоҳ-ул-фузало”. Мавлоно Муҳаммад ибн Довуд Маҳмуди Шодиободӣ тайи солҳои 813-1468 фарҳанги “Мифтоҳ-ул-фузало”-ро дар Ҳиндустон таҳия намудааст, ки аз 22 боб иборат мебошад. Дар фарҳанг калимаҳои

нодири форсӣ ва номи ашхос шарҳ ёфтаанд. Фарҳанг асосан калимаҳои ашъори шоирони қадимро шарҳ медиҳад. Дастхати луғати мазкур дар осорхони Британияи Кабир нигоҳ дошта мешавад.

Таълифи **Шарафномаи Мунярӣ"** ҳудуди солҳои 1473-1474 мебошад. Муаллифи "Шарафномаи Мунярӣ" Шайх Иброҳими Қаввом буда, дар асри XV дар Ҳиндустон умр ба сар бурдааст. Луғат бо номҳои "Фарҳанги Иброҳимӣ", "Шарафноами Иброҳимӣ" низ маъруф аст. "Луғат муқаддимаи лексикӣ грамматикӣ дорад, ки дар он баъзе қоидаҳои забони тоҷикӣ-форсӣ аз ҷумла дар хусуси маънои хурдиро ифода намудани пасванди -ча ва инчунин вазифаи артикли -е ва бо исмҳои шахси ҷамъ омадани суффикси -он ва бо исмҳои ғайри шахс омадани суффикси -ҳо, бо мисолҳо нишон дода мешавад" [2,с.85].

"Муҷмаъ-ул-Аҷам"- и Осим Шуайб Абдусӣ тайи солҳои 895-1493 дар Ҳиндустон таҳия гардидааст. Муаллиф фарҳанги хешро ба вазир Алӣ Акбар Довудхон бахшидааст. Дастхати ин луғат низ дар осорхонаи Британияи Кабир маҳфуз мебошад. "Муҷмаъ-ул-Аҷам" аз ду қисм иборат буда, қисми якум калимаҳои сода ва дар қисми дуюм калимаҳои мураккаб тафсир ёфтааст. Луғат нашри интиқодӣ нашудааст.

Барои инкишофи фарҳангнигории мактаби Ҳинд таҳияи фарҳангҳои тоҷикӣ-форсии дар охири асри XIII ва аввали асри XV заминаи мустаҳкам гузошт ва дар таърихи луғатсозӣ мавқеи намоёнро ишғол намуд. Дар фарҳангҳои ин давра асосан калимаҳои камистеъмол, архаистӣ ва қисман ибораҳои душворфаҳми забони тоҷикӣ-форсӣ, ки дар ашъори шоирон дучор меомаданд, шарҳу эзоҳ гардидаанд.

Аз асри XVI ба баъд дар дар замони салтанати Темуриёни Ҳинд (1526-1857) дар ин сарзаминҳо осори гаронбаҳо ва азиме чун фарҳангҳои муътабар ва мукаммал ба забони форсӣ ба ёдгор мондаанд. Қобил ба зикр аст, ки бештарини фарҳангҳои тафсирии дар ин даврон фароҳам омада фарҳангҳои ҷомеъ мебошанд. Луғатҳои машҳуре, ки имрӯз ифтихори луғатшиносии тоҷику форс мебошанд ва дар навбати худ луғатофарии тоҷику форсро машҳур гардонидаанд, дар ҳамин давра ва дар ҳамин сарзамин фароҳам омадаанд. Фарҳангомаҳое, ки дар ин давра офарида шудаанд, дар илми луғатнависии форсизабонон мавқеи муҳимро соҳиб гаштаанд.

Дар хусуси луғатномаҳои барҷаста ва машҳури ин замон ба таври мухтасар маълумот медиҳем.

Фарҳангҳои машҳури "Муайяд-ул-фузало", "Туҳфат-ус-саодат", "Фарҳанги Ҳусайни Вафоӣ", "Тӯҳфат-ул-аҳбоб" и Ҳофизи Ӯбаҳӣ, "Мадор-ул-афозил", "Мачмаъ-ул-фурс"и Сурурӣ, "Кашф-ул-луғот" ва ғайраҳо дар ҳамин давра таҳия гардидаанд.

"Туҳфат-ус-саодат" ё ин ки номи дигараш "Фарҳанги Искандарӣ" аз тарафи Маҳмуд ибни Зиёуддин Муҳаммад таҳия гардидааст. Муаллиф луғати худро соли 1511 дар Ҳиндустон таълиф намуда, ба Сикандари Лудаҳӣ бахшидааст. Дар луғат асосан калимаҳои тоҷикӣ-форсӣ ва қисман арабию туркӣ гирдоваоӣ шудаанд.

"**Муайяд-ул-фузало**" - и Мавлоно Муҳаммад ибни Шайх Лод ибни Абдулваҳҳоби Деҳлавӣ фарҳанги маъруф ва машҳур буда, дар ду ҷилд соли 1519 ба чоп расидааст. Луғат аз рӯйи ҳарфи аввал ва охири калимаҳои эзоҳшаванда тартиб дода шудааст.

"**Фарҳанги Ҳусайни Вафоӣ**" дар замони ҳукмронии шоҳ Таҳмосп (1524-1576) соли 1526 таълиф ёфтааст. Фарҳанг аз 25 боб, 451 фасл ва 2425 маддаи луғавӣ иборат буда, бобҳо аз рӯйи тартиби ҳарфи аввали калимаҳо мураттаб шудаанд.

"**Тӯҳфат-ул-аҳбоб**" - и Ҳофизи Ӯбаҳӣ соли 1530 дар Осиёи Миёна (Бухоро) навишта шудааст. Миқдори калимаҳои эзоҳшавандаи луғат зиёда аз 2400 буда, асосан лексикаи қадимаи тоҷикӣ форсӣ ва қисман калимаҳои шевагиро дар бар мегирад. Дар охири фарҳанг як миқдор ибораҳои фразеологӣ низ шарҳ дода шудааст.

"**Мадор-ул-афозил**" яке аз луғатҳои тафсирии дар Ҳиндустон интишор шуда, муаллифи асар Файзии Сирҳиндӣ мебошад. Луғат 22 сентябри соли 1598 таълиф гардидааст. "Мадорулафозил" аз 28 боб иборат буда, калимаҳои эзоҳшаванда аз рӯйи ҳарфи аввал боб ва аз рӯйи ҳарфи охир фаслро ташкил медиҳад.

"**Мачмаъ-ул-фурс**" - и Сурурӣ тайи солҳои 1599-1600 аз тарафи Муҳаммад Қосим ибни Ҳоҷӣ Муҳаммади Кошонӣ мутахаллис ба Сурурӣ таҳия гардидааст. Луғат аз муқаддима, 28 боб ва мулҳақот (илова) иборат аст. Луғат зиёда аз 6000 моддаи луғавиро дарбар мегирад.

Комилтарин фарҳанги дар ин давра таълиф шуда, **"Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ**" - и Мир Ҷамолиддин Ҳусайн ибни Фахриддини Ҳасани Инҷуи Шерозӣ аст, ки соли 1596 дар замони ҳукумати Акбаршоҳ бо фармони худи шоҳ ба тартибу тадвини он шуруъ намуда, соли 1608 дар аҳди ҳукмронии фарзанди ӯ Ҷаҳонгир таълифи онро ба поён расонидааст. "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ" соли 1875 дар Лакҳнав дар ду ҷилд ва соли 1975 бо кушиши Раҳими Афифӣ дар Машҳад ба табъ расидааст. Ба ақидаи Ҳ. Рауфов "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ" сарчашмаи муҳимме барои лексикографияи тоҷик мебошад.

Фарҳангҳои муътабар ва мукаммале ба монанди "Фарҳанги Қатрон"-и Ҳаким Қатрон, "Меъёр-ул-ҷамол"- и Шамсиддини Фахрӣ, "Мачмаъ-ул-луғот"- и Ҷалолуддини Акбаршоҳ, "Фарҳанги Шерҷонӣ"- и Шерҷонӣ, "Мадор-ул-афозил"- и Аллоҳдоди Файзӣ, "Чаҳор унсури дониш"- и Амонуллоҳ Ҳусайнӣ, "Қотеи бурҳон" ва "Дирафши ковиёнӣ"- и Мирзо Асадуллохон Ғолиби Деҳлавӣ, "Фарҳанги Шерхонӣ"- и Шерхони Сур, "Луғати илмӣ"- и Муҳаммад писари Шайх Зиё, "Таълифи Юсуфӣ"- и Ғулом Юсуф, "Шараф-ул-луғот"- и Мир Ҳасан, "Фарҳанги Ҷаъфарӣ"- и Ҷаъфаралихон, мансуб ба ҳамин давронанд.

“Маҷмаъ-ул-луғот” аз тарафи яке аз донишманд ва сиёсатмадори номдор Ҷалолуддини Акбаршоҳ соли 994 ҳичрӣ-қамарӣ таълиф гардидааст, ки нусхаи хаттии луғат 414 саҳифа иборат аст. “Мадор-ул-афозил”- и Аллоҳдоди Файзӣ соли 1001 ҳичрӣ-қамарӣ таълиф ёфтааст. Нусхаи хаттии фарҳанги мазкур дар китобхонаи Осфияи Ҳайдаробод маҳфуз аст, ки шомили 450 саҳифа мебошад. “Чаҳор унсури дониш”- и Амонуллоҳ Ҳусайнӣ аз соли 1014 то 1037 ҳичрӣ-қамарӣ таълиф намуда ба падараш Хони хонҳо бахшидааст. Муҳтавои фарҳанг луғати форсӣ ва арабӣ буда, дар он илова бар алфози форсӣ алфози зиёди арабӣ зикр шудааст.

“Мадор-ул-афозил”- и Аллоҳдоди Файзӣ соли 1001 ҳичрӣ-қамарӣ таълиф ёфтааст. Нусхаи хаттии фарҳанги мазкур дар китобхонаи Осфияи Ҳайдаробод маҳфуз аст, ки шомили 450 саҳифа мебошад.

“Чаҳор унсури дониш”- и Амонуллоҳ Ҳусайнӣ аз соли 1014 то 1037 ҳичрӣ-қамарӣ таълиф намуда ба падараш Хони хонҳо бахшидааст. Муҳтавои фарҳанг луғати форсӣ ва арабӣ буда, дар он илова бар алфози форсӣ алфози зиёди арабӣ зикр шудааст.

Бояд қайд намуд, ки дар байни фарҳангҳои ҷомеи он вақта “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” мартабаи аввалро соҳиб гаштааст ва беҳтарину олитарин фарҳанг маҳсуб ёфтааст. “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” дорандаи вожаҳои бештари забони форсӣ ба шумор меравад.

Баъд аз “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” Абдуррашид ибни Сайид Абдулғафури Татавӣ бар асоси таҳқиқи худ, дар бораи иштибоҳот ва камбудиҳои “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ”- и Ҳусайни Инҷу фарҳанги худро бо номи “**Фарҳанги Рашидӣ**” таълиф намудааст, ки фарҳанги мазкур дар миёни фарҳангҳои форсӣ мақоми муҳимро пайдо кардааст. Фарҳанг аз муқаддима, 24 боб ва хотима иборат аст, ки зиёда аз 9 ҳазор калима ва ибораро дар бар гирифтааст. Муаллиф дар муқаддима доир ба қоидаҳои забон, тағйироти фонетикӣ, пасвандҳои калимасоз ва дигар масъалаҳои забоншиносӣ маълумот додааст. “Фарҳанги Рашидӣ” аз тарафи Муҳаммад Аббосӣ дар соли 1654 дар ду ҷилд ба табъ расидааст.

Дар ин давра Муҳаммад Ҳусайн Бурҳони Табрезӣ яке аз луғатшиносони бузузурги адабиёти форсу тоҷик дар Дакани Ҳинд асари пуразришу гаронбаҳояш “Бурҳони Қотеъ”- ро таълиф намудааст.

“Бурҳони қотеъ” дар таърихи луғатофаринии мардуми форс-тоҷик яке аз мукаммалтарин, маъруфу машҳуртарин ва мақбултарин фарҳанге мебошад, ки соли 1652 Муҳаммадҳусайн ибни Халафи Табрезии мухалис ба Бурҳон дар Ҳайдарободи Дакан таълиф кардааст. Ин фарҳанг дар байни фарҳангҳои пеш аз худ таълиф гардида ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати насру назм ва тартиб фарқ дошта, маҳбубияти хосе, дар ҳама кишварҳои форсишинос пайдо намуда ва ба забони туркӣ низ тарҷума шудааст. “Бурҳони қотеъ”, ки инқадар маҳбубият пайдо намуд дар саросари Ҳиндустон, Осиёи Миёна, Эрону Афғонистон мақбули хосу ом гардид. Бисёре аз котибону нусхабардорон дар сарзаминҳои мазкур аз ин фарҳанги пурмуҳтаво бо теъдоди фаровон нусхаҳои зиёде ба табъ расонидаанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бо ҳуруфи кирилли соли 1993 аз тарафи Амон Нуров дар 3 ҷилд бо таҳияи матн, пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳрист ба табъ расидааст.

Такя бар эродҳо ба “Бурҳони Қотеъ” Сирочиддин Алихони Орзу соли 1169 ҳичрӣ “Сироҷ-ул-луғот”- ро ба табъ расонд.

“**Сироҷ-ул-луғот**” аз тарафи шоири маъруф Сирочиддин Алихон мутахаллис ба Орзу соли 1734 таълиф гардида, асосан калимаҳои шуарои қадимро дар бар мегирад.

Соли 1734 Сирочиддин Алихони Орзу давоми (дафтари дувуми) Фарҳанги “Сироҷ-ул-луғот” бо номи “Чароғи ҳидоят” - ро мураттаб сохт.

“Чароғи ҳидоят” фарҳанги тафсирии фразеологӣ буда, ду ҳазору ҳафтоду панҷ калимаву ибораро дар бар гирифтааст. Муаллифи фарҳанг ҳангоми таълифи асари худ аз 37 сарчашмаи илмию адабӣ, лексикографӣ, ва инчунин осори манзуму мансури 186 шоирону нависандагони форсизабони Ҳиндустон, Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Озарбойҷон ва Туркия мавриди истифодаи худ қарор додааст. Фарҳанг захираи бойи калимаву истилоҳоти форсӣ, паҳлавӣ, дарӣ суриёнӣ, лотинӣ ва арабиро дорост. Бартарияти ин фарҳанг аз фарҳангҳои қаблӣ дар он аст, ки аз калимаҳои иқтибосии ҳиндӣ, урду, арабӣ ва туркӣ, инчунин модаҳои луғавии нав, мафҳумҳои зиёди таърихӣ, этнографӣ, ҷуғрофӣ, истилоҳоти дигар соҳаҳо ва ҳамчунин калимаву ибораҳои рехтаи душворфаҳми шоирони муосири муаллиф шарҳу эзоҳ ёфтаанд, ки дар фарҳангҳои пешин аксари ин калимаҳо дида намешаванд. “Чароғи ҳидоят” чандин маротиба дар Ҳиндустон дар солҳои гуногун чопи сангӣ шудааст. Соли 1959 дар Теҳрон бо саъю кӯшиши оқои Муҳаммад Дабири Сиёқӣ ин фарҳанг тавассути нашриёти “Қонуни маърифат” ба табъ расидааст. Соли 1992 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи Амон Нуров бо ҳуруфи имрӯзаи тоҷикӣ нашр шудааст.

“Фарҳанги Муҷмалӣ”- и Қамариддин низ дар ин даврон навишта шудааст. Муаллиф барои омода намудани фарҳанги худ чил сол заҳмат кашидааст. Дар луғати мазкур дар бораи сарфу наҳви форсӣ ва арабӣ маълумот дода мешавад.

Ҳамчунин луғатҳои фаннӣ ва луғатҳои марбут ба осори махсус низ дар ин даврон навишта шудаанд, ки китобҳои зерин аз ҷумлаи онҳост: **“Фарҳанги луғоти дасотир”** то ҳол муаллифаш маълум нест, **“Кашф-ул-луғот”**- и Абдурраҳим Аҳмади Сурбаҳорӣ, **“Муроот-ал-истилоҳ”**- и Онандроми Мухлис, **“Баҳори аҷам”**и Рой Лоло Тик Чанди Баҳор, **“Мусталаҳот-аш-шуаро”**- и Сиёлкутӣ, **“Маҷмаъ-ул-ҷавомеъ”** ва **“Махзан-ул-адвия**”-

и Сайид Муҳаммад Ҳусайн ибни Муҳаммадҳодӣ, "**Маворид-ул-масодир**"- и Алӣ Ҳасанхони Салим, "**Латоиф-ул-луғот**"и Мавлавӣ Абдулатиф.

Фарҳангнависӣ дар асрҳои маинбаъда низ дар сарзаминҳои Ҳинд ва Покистон идома пайдо кард. Дар қарни XIX ҳукумати ин сарзамини паҳновар таҳти салтанати англисҳо қарор гирифт. Забони форсӣ, ки асрҳои аср дар ин сарзаминҳо забони давлатӣ буд, мақоми худро оҳиста-оҳиста аз майдони илму сиёсат берун кард. Забони англисӣ ҷойгузини забони форсӣ гардид. "Вале дар ин ҳол Инглистон наметавонист нуфузи аҷиби забони форсиро дар Ҳиндустон нодида бигирад ва бо ин ки дар пешрафти он латмаи шадиде ворид сохт бино ба муқтазиёти замон ва ҷиҳати ҷалби назари муғулиён ва таълифи қулубашон ба фикри тадвини як фарҳанги муҷаллали форсӣ ва арабӣ уфтод" [Ш.Нақавӣ ҳамон мақола, с.179].

Давраи сеюми луғатнигорӣ дар Ҳинду Покистон давраи ҷаддид мебошад, ки аввали асри XIX ва асри XX- ро дар бар мегирад. Дар мамлакат бисёрзабонӣ паёдо мешавад. Дар фарҳангҳои ин давра фароҳам омада, пеш аз ҳама дар феҳрасти калимаҳои эзоҳшаванда тағйирот ба вуҷуд меояд. Дар луғатҳо ба ғайр аз калмаҳои форсию арабӣ калимаю ибораҳои ҳиндӣ (урду), санскритӣ, англисию туркӣ низ дохил шуда, онҳо қисми муаяни калимаҳои луғатро ташкил медиҳанд.

Яке аз луғатҳои нисбатан машҳур, ки дар Ҳиндустон чоп шудааст "**Шамс-ул-луғот**" мебошад. Фарҳанг хусусияти дузабона дошта, калимаҳои арабӣ, тоҷикӣву форсӣ ва қисман туркӣ тафир дода мешавад.

Баъдан ҷонишини шоҳи он вақтаи сарзамини Ҳинд хонуме бо номи Бегим дар соли 1886 луғати арабиву форсӣ ва санскритиву англисӣ ва туркиву урдуро бо номи "**Хизонат-ул-луғот**" дар ду ҷилд чоп намудааст. Бегим ягона бонуе мебошад, ки дар фарҳангнависии форсӣ хидмати бузурге кардааст.

Фарҳангномаҳои зиёде ба монанди "**Ҳафт қулзум**"- и Ғозиуддин Ҳайдар Бодшоҳи Ғозӣ (1818), "**Осаф-ул-луғот**"- и Наввоб Азиз Ҷанг Баҳодур дар ҳабдаҳ ҷилд, "**Армуғони Осифӣ**" дар ҳашт ҷилд, "**Фарҳанги Онандроҷ**"-и Муҳаммади Подшоҳ (1888) дар ду ҷилд, ва монанди инҳо дар ҳамин давра фароҳам оварда шудаанд. Яке аз донишманди арабидон Муҳаммад Ғиёсуддин луғате бо номи "**Ғиёс-ул-луғот**" ба чоп расонд.

"**Ҳафт қулзум**" - и Ғозиуддин Ҳайдар Бодшоҳи Ғозӣ соли 1815 ба табъ расидааст. Луғат аз 7 ҷилд иборат мебошад.

"**Ғиёс-ул-луғот**" яке аз фарҳангҳои тафсирии машҳуре мебошад, ки дар заминаи асарҳои бисёри лексикографӣ ва илмию адабӣ тасниф шудааст. Муаллиф луғатномаи худро дар асоси маводи осори илмиву адабӣ ва луғатномаҳои гузаштагону ҳамзамононаш дар давоми чордаҳ сол таълиф кардааст. Дар натиҷа ин фарҳанг дар байни фарҳангномаҳои дигар хусусияти луғатномаи ҷамъбасткунандаро пайдо кардааст. Муаллиф ин фарҳанги арзишманди худро соли 1827 ба анҷом расонидааст. Фарҳанг ҳабдаҳ ҳазору панҷсаду сиву ҳафт мақолаи луғавиро дар бар гирифта, асосан калимаҳои асарҳои машҳури назму насри форсу тоҷик, миқдори зиёди истилоҳоти соҳаҳои гуногуни илми онвақта, махсусан соҳаҳои фалсафа, мантиқ, филология, нуҷум, тиб, табиатшиносӣ, риёзиёт ва ғайраро фаро гирифтааст. Ин фараҳнг соли 1890 аз тарафи Насируддини Аҳмадхон ба забони урду бо номи "Насир-ул-луғот" тарҷума шуда, соли 1987 бошад, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ҳуруфи имрӯза аз тарафи луғатшинос Амон Нуров дар се муҷаллад ба табъ расидааст.

"Ғиёс-ул-луғот" аз дигар фарҳангҳо пеш аз ҳама аз ҷиҳати интихоби калимаҳои асосии эзоҳшаванда фарқи намоён дорад. "Дар асрҳои XVIII-XIX нисбат ба омӯхтани фанҳои дақиқ меафзояд. Ба ин муносибат ба истиллоҳоти фаннӣ низ бисёртар мароқ зоҳир мекардагӣ мешаванд" [2,с.130]. Муаллифи "Ғиёсуллуғот" ки худ бевосита муддарис буд, талаби хонандагон ва аҳли илму адабро ба назар гирифта, дар луғати худ истилоҳоти фанниро бештар дохил мекунад. Ӯ истилоҳоти фанҳои мухталифи замони худро ҷамъ намуда, ба таври илмӣ ва эътимоднок тафсир медиҳад.

"**Фарҳанги Онандроҷ**" - и Муҳаммади Подшоҳ китоби бузурге мебошад, ки 3107 саҳифаи калонҳаҷмро ташкил медиҳад. Муаллиф асари худро соли 1888 ба итмом расонидааст.

Охирин фарҳанги комил ва муҳим дар ин замина навишта шуда, дар сарзамини Ҳинд "**Фарҳанги Низом**" - и Саид Муҳаммад Алии Доъӣ-у-Ислом мебошад. Ин фарҳанги бузург дар мудатти солҳои 1358-1346 ҳичрӣ аз тарафи Низоми Ҳайдаробод дар панҷ ҷилд нашр гардидааст. "Фарҳанги Низом" - и Сайид Муҳаммад Алӣ яке аз беҳтарин ва мукаммалтарин луғатномаҳои тафсирии дар Ҳиндустон интишор шуда мебошад, ки бар асоси забони форсии моваруннаҳрӣ навишта шудааст.

Дар хусуси "Фарҳанги Низом" донишманд Шаҳриёри Нақавӣ чунин ибрози андеша намудаанд: "Фарҳанги Низом, яке аз муҳимтарин фарҳангҳои форсӣ, таълифи Сайид Муҳаммад Али Доъӣ-ул-Ислом аст ва он дар панҷ ҷилд (бо тақтеи бузург), ки маҷмӯъи теъдоди сафаҳоти он 2469 сафҳа мебошад, дар хилоли муддати 12 сол аз 1346 то 1358 ҳичрии қамарӣ дар матбааи азими Устими Пуриси Ҳайдароботи Дакан ба чоп расидааст" [12, с.256].

Сайид Муҳаммад Алӣ дар бораи луғатнависӣ чунин андеша доранд: "Тараққии ҳар миллат ва мулк ба тараққии забони он мулк ва миллат аст ва асоси тараққии забон тартиби китоби луғати ҷомеи он аст, ки дорои ҳар се шуъбаи забон яъне, такаллум, наср ва назм бошад" [7,с.2].

Шумораи фарҳангҳои дар ин даврон таълиф ёфта хеле зиёданд, мо аз фарҳангҳои хурд ва камҳаҷм худдорӣ намуда, танҳо фарҳангҳои калонҳаҷм ва комилро зикр намудем.

Ҳамин тариқ луғатнависӣ дар сарзаминҳои Ҳинду Покистон таърихи дерина дорад. Яке аз ҷиҳатҳои ба худ хоси луғатҳои дар Ҳиндустон интишоршуда аз он иборат мебошад, ки дар онҳо ба ғайр аз калима ва ибораҳои умумиистеъмолии забони тоҷикӣ воҳидҳои луғавие ҷамъ карда шудаанд, ки махсуси форсизабонони Ҳиндустонанд.

АДАБИЁТ

1. Айнӣ С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик //Куллиёт.Ҷ.12. - Душанбе:Ирфон,1975. - 260с.
2. А.Воҳидов. Фарҳангнигории форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои X-XIX.Монография. - Самарқанд, 2018. – 144.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. - Душанбе: Дониш, 1985. - 356с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.2 - Душанбе: Дониш, 1986. - 372с.
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология / зери таҳрири Б.Ниёзмуҳаммадов. Душанбе: Ирфон, 1973. Қ.1. 464. - 450.
6. Муҳаммад Ҳасандӯст. Фарҳанги решашиносхтии забони форсӣ. - Ҷ.1. - Техрон: 1393х.
7. Фарҳанги Низом. Ҷ.1. Нахустин чоп дар Ҳинд, с.1305х. Дувумин чоп дар Техрон, с.1362.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. - М.С.Э., 1969. - 951 с.
9. Ҳ.Мачидов. Забони адабии ҳозираи тоҷик. - Ҷ.1. - Луғатшиносӣ. - Душанбе, 2007. - 243с.
10. Ҳ.Мачидов. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. Дастури таълимӣ. - Душанбе: 1982. - 100с.
11. Ҳошимов С. Луғатнигорӣ. - Душанбе: "Маориф ва фарҳанг", 2004. - 79с.
12. Шаҳриёр Нақавӣ. Фарҳангнависи форсӣ дар Ҳинду Покистон. - Техрон: 1341х.

АНЪАНАИ ЛУҒАТНИГОРИИ ФОРСӢ ДАР ҲИНДУ ПОКИСТОН

ФАЙЗОВА П. Б.

Фарҳангнигорӣ яке аз бахшҳои муҳимми илми забоншиносӣ ба шумор рафта, омӯзишу баррасии он воситаи асосии шинохти таркиби луғавии забон мебошад. Мақолаи мазкур фарҳангҳои маъруф ва муътабари дар Ҳиндустон таълифшуда фаро гирифтааст. Дар Ҳиндустон фарҳанг ва луғатонмаҳои зиёде офарида шудаанд, ки аз захираи луғавии пурғановати забони тоҷикӣ дарак медиҳанд. Дар таърихи фарҳангнигории форсу тоҷик садҳо луғатномаҳое дар ин сарзаминҳо офарида шудаанд, ки дар тӯли асрҳо ганҷинаи бебаҳои адабиёти моро ҳифз кардаанд. Дар мақола дар бораи соли таълиф, ҳаҷм, сохт ва вижагиҳои фарҳангҳо маълумот дода шудааст.

Калидвожаҳо: фарҳанг, луғат, фарҳангнигорӣ, луғатнигорӣ, таърих, китоб, Ҳиндустон, Покистон, забон, забони форсӣ, забони тоҷикӣ.

ТРАДИТЦИИ ПЕРСИДСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ В ИНДИИ И ПАКИСТАНЕ

ФАЙЗОВА П. Б.

Лексикография является одним из важных разделов языкознания, при изучении и рассмотрении лексики словарей можно описать словарный состав языка. В статье рассматриваются самые папулярные словари, написанные в Индии. В Индии создано множество словарей, отражающих богатую лексикографию таджикского языка. В истории персидско - таджикиской лексикографии были созданы сотни словарей, сохранявшие нашу безценную литературу на территории этих земель. В статье приведена информация об истории создания, количестве, структуре и особенностях словарей.

Ключевые слова: словарь, лексикография, история, книга, Индия, Пакистан, язык, персидский язык, таджикский язык.

TRADITIONS OF PERSIAN LEXICOGRAPHY IN INDIA AND PAKISTAN

FAYZOVA P. B.

Lexicology is one of the important sections of linguistics. Its analysis and consideration is one of the main tools of research and study of language vocabulary. The article examined the most popular dictionaries, which is written in India. In India, many dictionaries have been created that reflect the rich lexicography of the tajik language. In the history of pers – tajik lexicography, hundreds of dictionaries were combined that preserved our priceless literature of the territory of these lands. The article provides information about the history of creation, number, structure and features of dictionaries.

Key words: dictionary, lexicography, history, book, India, Pakistan, language, person language, tajik language.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК 491.550:42

ВИЖАГИҲОИ САРАЪЗОҲОИ ҶУМЛА ДАР ПАРЕМАҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

ҚАҲҲОРОВ Ш.Р.[1]

Имтидоди солиёни охир оид ба омӯзиши воҳидҳои забон, бахусус, паре-ма эътинои муҳаққиқон бағоят афзуда, дар илми забоншиносии ҳам ватанӣ ва ҳам хориҷӣ корҳои тадқиқотӣ ба таври назаррас муҷтамаъ шудаанд. Бо вуҷуди ҳамаи ин, баъзе ҷанбаҳои парема, аз ҷумла мавқеъ ва ифодаи сараъзоҳои ҷумла дар парема мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст, ки мубрамияти мақолаи мазбурро таҷассум менамояд. Чи тавре қайд мекунанд, зарбулмасал аз ҷиҳати сохт ҷумлаи комил, мутлақ ва том маҳсуб меёбад [7, 31; 9, 44]. Биноан, ҳамаи ҳиссаҳои номии нутқ дар парема бо роҳҳои мухталиф ва муталаввин ифода ёфта, функсияи ҳамаи аъзоҳои ҷумларо ифо менамоянд.

Парема муштамили семантикаи дақиқу сареҳ ва сохтори синтаксисӣ буда, воҳиди коммуникативии фразеологияи забон маҳсуб меёбад [1, 122; 9, 31; 8, 16]. Дар зарбулмасал ганҷинаи ҳикмату андарзҳои антиқаи ниёгон, ки дар он фалсафа ва таҷрибаву мушоҳидаҳои ҳаётии мардум таҷассум ёфтаанд, идроҷ шудаанд. Ҳар як қавму миллат ҳовии чунин дурдонаҳои нодир буда, мусаллам аст, ки онҳо аз лиҳози маъно ё шаклан бо ганҷинаи миллати дигар қаробат доранд.

Ҳадаф ва мақсади асосӣ аз иншои мақолаи мазкур омӯзиш, қиёс ва баррасӣ намудани хусусиятҳои ифодаи сараъзоҳои ҷумла – мубтадо ва хабар дар маводи парема дар назар аст.

Мубтадо сараъзои ҷумла буда, предмети фикрро далолат мекунад ва бо калимаҳои гуногунмаъное баён меёбад, ки муҳтавои предмети грамматикӣ доранд. Ба вазифаи мубтадо ҳама гуна калимаҳое, ки предметро фаҳмонида, амалу ҳолат ё аломати хабар аз рӯи шахсу шумора ва замон ба он равона меша-вад, омада метавонанд. Аз ин вачҳ, ҳамаи намудҳои исм, ҷонишинҳо, инчунин мафҳумҳои дигар, ки хусусияти предметӣ пайдо кардаанд: сифат, шумора, сифати феълӣ, инфинитив, герундий (дар забони англисӣ), ҳиссаҳои дигари нутқ ва ибораҳо ба вазифаи мубтадо омада метавонанд.

Дар забони англисӣ вижагии мубтадо ва хабар дар он аст, ки дар ҷумлаҳои ҳикоягӣ мубтадо пеш аз хабар маъво мегирад. Ин шаҳодат аз он медиҳад, ки ҳини мавқеъ гирифтани дилхоҳ калима ё калимаҳо дар чунин ҷой онҳо ҳамчун мубтадои ҷумла ҳисобида мешаванд [5, 227].

Исмҳои ҷинс дар таркиби парема нисбат ба дигар гурӯҳи исмҳо ба вази-фаи мубтадо бештар истифода мешаванд: A child must first creep, then go - Аввал расан аст в-он гаҳе чох; Men make houses, women make homes - Хоксорат мекунад, зан мекунад, / Тоҷдорат мекунад, зан мекунад. A beggar can never be bankrupt - Гадо муфлис намешавад.

Дар таркиби паремаҳои забонҳои мавриди таҳқиқ (махсусан дар забони англисӣ) антропонимҳо ба вазифаи мубтадо он қадар назаррас нестанд, ҳамчу-нин қайд мекунад Л.В. Гриченко [3, с. 24]: A bad Jack may have as bad a Jill - Ғайрати мардӣ надорӣ, зан махоҳ.

Дар мисолҳои тоҷикӣ бошад, назар ба англисӣ каме фаъолтаранд: Исо ҳам бо роҳи худ, Мӯсо ҳам - Every herring must hang by its own gill; Эшмат мераваду Тошмат меояд - It’s six of one, half a dozen of the other; John’s as good as my lady at night - Дар шаб харкурра товус менамояд.

Исмҳои абстракт ва конкрет низ ба вазифаи мубтадо меоянд: англисӣ: The eye is bigger than the belly - Бинӣ набошад, чашм чашмро мекобад; Might goes before right - Дасти зӯр боло; Love can neither be bought, nor sold - Бахтро дар бозор намефурӯшанд; Nature is deeper than nurture - Барф меравад, хунукиаш мемо-над; тоҷикӣ: Риши дарозу сари кӯчак нишони аҳмақист - Beard creates lice, not brains; Илм нур асту ҷаҳл торикӣ - The only jewel which will not decay is knowledge.

Дар таркиби паремаҳои забони тоҷикӣ як теъдод сифатҳое роиҷанд, ки бештар хусусият ва зобу вижагии инсонро падид оварда, ба исм табдил меё-банд ва дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд; Ҳар чи дар оина ҷавон бинад, пир дар хишти пухта он бинад - The best wine comes out of an old vessel; Аҳмақ риш орояд, оқил – сухан -

[1] **Адрес для корреспондеции:** Каххоров Шодимурод Рустамович – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры иностранных языков Национальной академии наук. 734025, город Душанбе, пр. Рудаки, 33. Тел: (+992) 92-909-44-00. E-mail: muallififarhang@gmail.com

A wise man cares not for what he cannot have; Ҳайф доно мурдану афсӯс / сад ҳайф нодон зистан - Weeds want no sowing.

Дар забони англисӣ сифатҳои субстантивӣ бо артикли муайянии “the” истифода шуда, кулли ҳамон синфро ифода мекунанд [5, 64]: The rich has many friends - Агар туро зар бошад, олам бародар аст; The poor do penance for the sins of the rich - Буз бо буз меҷангад, пои меш мешиканад. Сифатҳои rich (бой) ва poor (камбағал), ки бо артикли муайянии “the” истифода шудаанд, кулли бойҳо ва камбағалон дар назар аст.

Герундий дар забони англисӣ яке аз шаклҳои тасрифнашавандаи феъл буда, бо ҳамроҳ кардани пасванди “-ing” ба асоси фел сохта шуда, метавонад функсияи мубтадоро иҷро намояд. Герундий ба забони тоҷикӣ бештар тавас-сути масдар ва исм ифода меёбад [9, 48]: Doing is better than saying - Кардан аз гуфтан беҳтар аст; Fasting comes after feasting - Имрӯз накд, фардо насия; Feasting makes no friendship - Маро дар рӯзи меҳнат ёр бояд, вагарна рӯзи шодӣ ёр бисёр.

Баъзе шаклҳои сифати феълӣ, алалхусус сифати феълии замони ҳозира (Participle I), мафҳуми предметӣ пайдо карда, вазифаи мубтадоро ифо мена-мояд [3, 87-88]: Ҳар хӯрданӣ пас доданӣ дорад - Bitter is the bread of charity; Кӯтоҳбаёнӣ хоҳари истеъдод аст - Brevity is the soul of wit. Дар забони англисӣ бошад, сифатҳои феълии замони ҳозира (Participle I) дар ҷумла ба вазифаи мубтадо намеояд. Он метавонад ҳамчун муайянкунанда ва ҳол дар ҷумла хизмат кунад.

Инфинитив ё ибораҳои инфинитивӣ дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонад [5, 271], ки ин ба парема характернок мебошад [3, 88]: To teach a fool is the same as to treat a dead man - Пушти ману табари қассоб; To know everything is to know nothing - Донистани бисёр ин ҳоло ҳам нодонист; Омадан бо иродат, рафтан бо иҷозат - It’s the host will on a visit. Шунидан кай бувад монанди дидан - Seeing is believing. Дар мисолҳои охирини тоҷикӣ “Шунидан кай бувад монанди дидан” инфинитив истифода ёфта, дар тимсоли англисии он “Seeing is believing” герундий истифода шуда, ҳам мубтадо ва ҳам хабари номиро ифода мекунад.

Ҷонишинҳои шахсӣ, номуайянӣ, таъинӣ, манфӣ, нафсӣ дар ҷумла мета-вонанд мубтадо шуда оянд. Ҷонишинҳои шахсӣ дар мисолҳои англисӣ бештар вомехӯранд: We know not what is good until we have lost it - То аз ман намонӣ қадри ман надонӣ; You cannot eat your cake and have it - Наметавон худо ва хурморо бо ҳам хост; He that is warm thinks all so - Сер чи парвои гурусна дорад; They are both of the same kidneys - Кар додари кӯр.

Дар мисолҳои тоҷикӣ ҷонишинҳои шахсӣ камтар корбурд шудаанд: Мо зи ёрон чашми ёрӣ доштем, худ ғалат буд он чи мо пиндоштем; Ман аз бегона-гон ҳаргиз нанолам, ҳар он чи кард бо ман, ошно кард - Defend me from my friends; I can defend myself from my enemies; Ман неки ту хоҳаму ту хоҳӣ бади ман, / Ту нек набинию ба ман бад нарасад - A wicked man is his own hell.

Ҷонишинҳои номуайянӣ чун ҷонишинҳои шахсӣ дар паремаҳои тоҷикӣ назар ба паремаҳои англисӣ мавқеи баъдиро ишғол кардаанд: Every one is akin to rich man - Агар туро зар бошад, олам бародар аст; Everybody wants to go to heaven but nobody wants to die - Дил кашолу даст кӯтоҳӣ мекунад; Anything worth doing is worth doing well - Ҳар коре, ки арзиши анҷом шуданро дорад, месазад, ки хуб анҷом ёбад; тоҷикӣ: Андак бар бисёр далел бошад - Light gains make a heavy purse; Ишрат дигаре кардаву меҳнат дигаре дид - Asses fetch the oats and the horses eat them.

Аз васати ҷонишинҳои таъинӣ ҷонишинҳои ҳар ки - anyone ва ҳама-all дар ҷумла ба вазифаи мубтадо дар таркиби паремаҳо бештар ба назар мера-санд: All is fish that comes to the net - Такка бошаду шир диҳад; All is not gold that glitters - На ҳар он чиз, ки зард бувад, бошад зар; All is not lost that is in peril (danger) - То реша дар об аст, умеди самаре ҳаст.

Чунин навъи ҷонишинҳо дар мисолҳои тоҷикӣ низ назаррасанд: Ҳар ки сурат дӯст медорад, зи маънӣ ғофил аст - Appearances are deceitful; Аз одами бекор - ҳама безор - A lazy man is the beggar’s brother; Бештар талабад ҳар ки бештар дорад - Avarice increases with wealth. Дар ду мисоли охирин сараъ-зои ҷумла дар қисми дуюми ҷумла омадааст.

Ҷонишини манфии ҳеҷ ба вазифаи мубтадо дар шакли таркибии ҳеҷ кас - nobody ва ҳеҷ чиз - nothing ба вазифаи мубтадо меояд: From nothing, nothing can come - Шукр кун, ки неъматат афзун шавад, ношукрӣ кунӣ, аз кафат берун шавад; Nobody calls himself a rogue - Ҳеҷ кас ба айби (гуноҳи) худ иқрор намешавад.

Ҷонишини фавқуззикр дар паремаҳои тоҷикӣ низ вомехӯранд, вале нис-бат ба навъи дигари ҷонишинҳо камтар ба назар мерасанд: Ҳеҷ кас аз ҷуфт надорад гузир - A black man is a jewel in a fair woman's eye; Ҳеҷ кас бе аҷал нахоҳад мурд - Death when it comes will have no denial; Ҳеҷ чиз ба ту наздик-тар аз ту нест - The only way to have a friend is to be one.

Шумораҳои миқдорӣ вижагии предметӣ пайдо карда, яъне субстантиват-сия шуда, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд. Дигар навъи шумораҳо ба вазифаи мубтадо ба чашм намерасанд: One cannot make a silk purse out of a sow's ear - Ниҳоли талх нагардад ба тарбият ширин; One cannot jump above his head - Зӯри беҳуда миён мешиканад; Two is company, but three are none / a crowd - Дар хурсандии ду нафар сеюм шахс мисли хори халанда аст.

Дар мисолҳои тоҷикӣ низ маҳз шумораҳои миқдорӣ дида мешаванд: Ду понздаҳ - як сӣ - It is as broad as it is long; Чил камоли шаст, шаст заволи шаст - Life begins at forty. Дар мисоли охирин ду мубтадо дида мешавад: чил-forty, шаст-sixty.

Дар васати паремаҳо ҳолатҳое дучор мешаванд, ки исмҳо чида шуда вазифаи мубтадоро ифо менамоянд, ки онро мубтадои чида низ мегӯянд: A pebble and a diamond are alike to a blind man - Барои кӯр торику равшан яксон аст; A boaster and a liar are cousins / all one - Худситоӣ нест расми мардуми соҳибкамол.

Мубтадоҳои чида дар паремаҳои тоҷикӣ низ роиҷанд: Обгина ва санг бо ҳам намесозанд - Oil and water don't mix; Риши дароз ва сари кӯчак нишони аҳмақист - All asses wag their ears.

Хабар яке аз сараъзои ҷумла буда, амал, ҳолату вазъият ва аломати ба предмети сухан - мубтадо нигаронидашударо ифода мекунад. Ба вазифаи хабар асосан феъл серистеъмол аст. Ба вазифаи хабар исм, сифат, ҷонишин, шумора, инфинитив, сифати феълӣ, герундий ва калимаҳои дигар низ метаво-нанд истифода шаванд. Хабарҳо аз лиҳози вижагии морфологӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: хабарҳои феълӣ ва хабарҳои номӣ.

Ҳамаи сиғаҳо ва шаклҳои гуногуни феъл дар ҷумла бевосита хабари феъ-лӣ шуда меоянд. Ин гуна хабарҳоро дар таркиби паремаҳои тоҷикию англисӣ низ дидан мумкин аст: Ба даҳони пӯшида пашша намедарояд - A close mouth catches no flies. Дар мисолҳои овардашуда хабар ба воситаи шакли содаи сиғаи хабарӣ ифода ёфтааст. Мисоли дигар: Чу ёбӣ дӯсте сахташ нигаҳ дор, ба сустӣ доманаш аз даст магзор - Love your friends but look to yourself. Дар мисолҳои овардашуда хабар ба воситаи шакли содаи сиғаи амрӣ ифода ёфта-аст. Инчунин дар таркиби зарбулмасалҳо хабарҳое мавҷуданд, ки ба воситаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфтаанд: If you run after two hares, you will catch neither - Як сағда нашояд дар ду меҳроб; If you lie down with dogs, you will get up with fleas - Аз думи зоғ равӣ, нӯлат ба пору мезанад. тоҷикӣ: Чароғро бикушад, агар аз ҳад бурун шавад равған - A beggar's purse is bottom-less; Агар гавҳаршинос бошӣ, теғро урён тамошо кун - A black plum is as sweet as a white.

Дар мисолҳои муҷтамаъ ҳолатҳое низ дучор мешаванд, ки сифати феълии замони гузашта функсияи хабарро ичро менамояд: Work done, time for fun. тоҷикӣ: Нахӯрдаву набурда ноҳақ дарди гурда.

Дар мисоли зерини тоҷикӣ сифати феълии замони ҳозира ба вазифаи хабар омадааст: Саги лоянда гиранда набошад - Barking dogs seldom/never bite.

Инфинитив дар сурати ифо намудани функсияи хабар вижагии номӣ пай-до намуда, ҳамчун исм бо феъли ёридиҳандаи to be - будан меояд: Хостан тавонистан аст - Fate leads the willing and drags the unwilling; Теғ бар хоро задан бозуи худ ранҷондан аст - It is very hard to shave an egg.

Дар мисолҳои англисӣ мавридҳои истеъмоли инфинитив дар паремияҳо низ назаррас аст: The only way to have a friend is to be one; To know everything is to know nothing; The greatest business of life is to prepare for death. Дар мисоли дуюм инфинитиви "to know" ҳам ба вазифаи мубтадову ҳам хабар омадааст.

Хабарҳои номӣ ба воситаи ҳиссаҳои мустақили номии нутқ ва ёридиҳан-даҳои феълӣ ифода меёбанд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик бо бандакҳо хабар шуда омадани исм бисёр дучор мешаванд ва ҳамин гуна ҳодиса дар таркиби паремия низ ба назар мерасад: Аз паи ҳар гиря охир хандаест; Аз паси зулмат басе хуршедҳост; Аз паси ҳар шомгаҳе чоштест - After the darkest hour is the dawn.

Ба воситаи феъли ёридиҳандаи "будан - to be" ва исм хабарӣ номӣ таш-кил меёбад: Бадкирдор бадандеш мебошад; Масчид набуд намоз набуд, имоми ришдароз набуд; Сухан шунидан бехи давлат мебошад; англисӣ: A faithful friend is a medicine of life - Дӯсти меҳрубон беҳтар аз бародар аст; A good sight is feast for the eyes - Ҳар ки хушрӯ бувад, ҳама чашм бар ӯ бувад.

Ба воситаи феъли ёридиҳандаи "шудан - to become" хабар шуда омадани исм: Аз худи мо мулло шудию дар ҷони мо бало шудӣ; Арӯс шудам халос шудам; Масчид бишуд имом бишуд, паша ба ҳар таом бишуд; англисӣ: With time and patience the leaf of the mulberry becomes satin - Сабр талх аст, валекин бари ширин дорад.

Ҳамчунин дар забони англисӣ хабари номӣ ба худ феълҳои to look, to turn ва ғайра қабул менамояд: The other side of the road always looks cleanest - Кӯфтаи ҳамсоя тухми қоз дорад; When the moon turns green cheese - Кай, ки думи шутур ба замин расад.

Ба вазифаи хабар омадани сифат дар адабиёти бадеӣ характернок мебо-шад. Сифатҳо ба вазифаи хабар баъзан танҳо (дар забони тоҷикӣ), баъзан дар якҷоягӣ бо бандакҳо ва феълҳои ёридиҳанда меоянд: Бас ки бар ногуфта шодон будаам, бас ки бар гуфта пушаймон будаам; Рӯи зебо марҳами дилҳои хаста асту калиди дарҳои баста; Дили беғараз кушод аст.

Дар мисолҳои забони англисӣ низ мавқеи сифат ба вазифаи хабар серис-теъмол аст: To be content with little is true happiness; Dumb dogs are dangerous; A lazy boy and a warm bed are difficult to part; All things are obedient to money.

Гарчанде ба вазифаи хабар омадани шумора дар паремаҳо назаррас бо-шанд ҳам, доираи онҳо нисбат ба дигар аъзоёни ҷумла тангтаранд: Ду понздаҳ - як сӣ; Даҳ бар сари понздаҳ; Дахл - нуздаҳ, харҷ - бист; Умр агар ҳазор сол аст, охир марг аст.

Дар паремаҳои англисӣ низ шумораҳо ба вазифаи хабар дучор меша-ванд: Fear is one part of prudence; A penny saved is two pence got; For one rich man that is content there are a hundred that are not.

Ҷонишиниҳои шахсӣ гоҳо бо бандак ва гоҳо бе бандак дар ҷумла ба вази-фаи хабар меоянд: Агар соқӣ ту бошӣ, май тавон хӯрд; Коре, ки на кори туст, маспор, роҳе, ки на роҳи туст, маспар!; Майли касе кун, ки талабгори туст. Чи тавре, ки мебинем, дар забони тоҷикӣ ҷонишинҳои шахсӣ ба вазифаи хабар омадаанд. Ҷонишинҳое, ки дар ҷумла ба вазифаи мубтадо, хабарҳои номӣ ва пуркунанда меоянд, ҷонишинҳои исмӣ номида мешаванд, чунки онҳо вазифаи синтаксисии исмро иҷро мекунанд. Дар таркиби паремаҳои забони англисӣ чунин ҷонишинҳо мавҷуд нестанд.

Дар ҷумла зарф ба вазифаи хабар дар ҳамбастагӣ бо феъли ёридиҳанда истеъмол мешавад: Гушнаро нон ба танӯр дер мешавад (дер - тарзи амал); Ди рафту парӣ рафту рӯз имрӯз аст (имрӯз - замон). Меҳмон камтар кунад таъ-зим соҳибхонаро (камтар - миқдору дараҷа); Аз беруни бало будан, дар даруни он будан беҳтар аст (беҳтар - тарзи амал, дараҷаи қиёсӣ).

Дар таркиби паремаҳои англисӣ низ зарфҳо ба вазифаи хабар корбурд шудаанд: A constant guest is never welcome; A friend is never known till needed; Hindsight is always twenty-twenty.

Феъли ҳол дар вазифаи хабар бо ёридиҳандаҳои феълӣ (будан, шудан ва ғ.) ҳамчун предикатив истеъмол мегардад: Он ки аз пул бигзарад, хандон бувад - A heavy purse makes a light heart; Дузди ногирифта султон аст, пас аз гирифтан гирён аст - A blot is no blot unless it be hit.

Дар паремаҳои забони англисӣ ҳолатҳое рост меоянд, герундий хабарро ифода менамояд: Doing nothing is doing ill - Аз одами бекор Худо / ҳама безор; Pardoning the bad is injuring the good - Ба дӯст ҷафо кардан - ба душман вафо кардан.

Хулоса, метавон изҳор дошт, ки барои ифодаи сараъзоҳои ҷумла дар паремаҳои забонҳои мавриди муқоиса кулли ҳиссаҳои номии нутқ хизмат мекунанд. Боиси зикр аст, ки бо вуҷуди фарқ доштан дар системаи ҷумла ҳис-саҳои нутқи ҳар ду забон аз бисёр ҷиҳат дар ифодаи сараъзоҳои ҷумла ба ҳам мувофиқат мекунанд. Герундий, ки ба забони тоҷикӣ хос нест, дар забони то-ҷикӣ бо сифати феълӣ, феъли ҳол ва исм ифода меёбад ва дар ҷумлаи парема функсияи сараъзоҳои ҷумларо ифо менамояд.

АДАБИЁТ

1. Азимова, М.Н. Сопоставительно-типологическое исследование фразеоло-гической системы таджикского и английского языков / М.Н. Азимова. – Душанбе, 2006. – 242 с.
2. Гриченко, Л.В. Антропонимы в русских и английских пословицах: экс-прессивность и обобщенность семантики // Филология и культура. 2014. №1(35). С. 24-30
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 2. Синтаксис / таҳр. Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1984. – 324 с.
4. Каушанская, В.Л. Грамматика английского языка: учеб. пособие / В.Л. Каушанская, Р.Л. Ковнер, О.Н. Кожевникова и другие. – 6-е изд. – Москва: Айрис Пресс, 2012. – 384 с.
5. Кобрина, Н.А. Грамматика английского языка: Морфология. Синтаксис: учеб. пособие / Н.А. Кобрина, Е.А. Корнеева, М.И. Оссовская, К.А. Гузеева – СПб., СОЮЗ, 1999. – 496 с.
6. Қаҳҳоров Ш.Р. Таҳлили луғавӣ-маъноии зарбулмасал ва мақол дар забон-ҳои тоҷикӣ ва англисӣ: автореф. дис. ном. илм. филол.: 10.02.20 – Хуҷанд, 2021. – 60 с.
7. Қаҳҳоров, Ш.Р. Фарҳанги паремаи англисӣ-русӣ-тоҷикӣ / Ш.Р. Қаҳҳоров. – Душанбе, 2022. – 590 с.
8. Раджабова, М.М. Структурно-семантические особенности коммуника-тивных фразеологических единиц в таджикском и английском языках / М.М. Раджабова. – Худжанд: ИП Файзибоев М. “Меъроч”, 2021. – 164 с.
9. Усмонова, М.Э. Синтаксиси муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ: кит. таълимӣ / М.Э. Усмонова. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2019. – 160 с.

ВИЖАГИҲОИ САРАЪЗОҲОИ ҶУМЛА ДАР ПАРЕМАҲОИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

ҚАҲҲОРОВ Ш.Р.

Мақолаи мазкур ба яке аз масъалаҳои мубрами рӯз - таҳлил ва баррасии амиқи вижагиҳои сараъзоҳои ҷумла дар паремаҳои забонҳои тоҷикӣ ва англи-сӣ дар тарҳи муқоисавӣ бахшида шудааст. Муаллифи мақола кӯшидааст, ки ҳамаи он ҳиссаҳои нутқе, ки дар ҷумла функсияи сараъзоҳои ҷумларо ифо менамоянд, дар маводи парема муфассалан ташреҳу тавзеҳ диҳад. Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар системаи ҷумлаи паремаи ин ду забони мавриди муқоиса – тоҷикӣ ва англисӣ ҳам фарқ ва ҳам монандӣ мушоҳида мешавад.

Калидвожаҳо: *функсияи синтаксисӣ, ҳиссаҳои нутқ, мубтадо, хабар, парема, инфинитив, герундий.*

ОСОБЕННОСТИ ГЛАВНЫХ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ТАДЖИКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПАРЕМИЯХ

ҚАҲҲОРОВ Ш.Р.

Статья посвящена одному из самых актуальных вопросов современности - анализу и углубленному рассмотрению особенностей главных членов предложения в паремиях таджикского и английского языков в сопоставительном плане. Автор статьи подробно проиллюстрировал все части речи, которые выполняют функцию главных членов предложения на материале паремий. Стоит отметить, что в системе предложения паремий этих двух сопоставляемых языков - таджикского и английского, существуют как различия, так и сходства.

Ключевые слова: *синтаксическая функция, части речи, подлежащее, сказуемое, паремий, инфинитив, герундий.*

THE FEATURES OF THE MAIN PARTS OF THE SENTENCE IN THE TAJIK AND ENGLISH PAREMIAS

KAHOROV Sh.R.

This article is devoted to one of the most today vital issues - comparatively analysis and profound consideration of the features of the main parts of the sentence in the paremias of the Tajik and English languages. The author of the article borne down to elaborate all those parts of speech that function the main parts of the sentence. It should be noted that there are both differences and similarities in the paremia system of sentences of these two comparing languages - Tajik and English.

Key words: *syntactic function, parts of speech, subject, predicate, paremia, infinitive, gerund.*

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 891. 550.09

БОЗТОБИ ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ ДАР АДАБИЁТ: БУРДУ БОХТ

САТТОРЗОДА А.[1]

*“*Адабиёти замони Истиқлол” мафҳуми густурда буда, тамоми асарҳои бадеиеро фаромегирад, ки дар онҳо ҳодисаву воқеаҳои замони Истиқлол, мавзӯъ ва масъалаҳо, назариёт, андешаҳо ва рӯҳи ин замон ба таври бадеӣ ва ҳунарӣ бозтоб гардидаанд. Аз ин рӯ навиштаҷоти манзуму мансури фаровонеро, ки солҳо бо номи шеъру достону повесту роману драма ва ё очерку мақолаҳои публитистӣ дар ин марҳалаи замонӣ чоп шудаанд ва моли адабиёти бадеӣ нестанд, набояд ба адабиёти замони Истиқлол нисбат дод.

Рӯҳ ва андешаи замони Истиқлол на танҳо дар асарҳои бадеие, ки бевосита ба ҳодисаву воқеаҳои замони Истиқлол, мавзӯъ ва масъалаҳои он вобаста мебошанд, балки метавонад дар асарҳои адабие низ, ки ба таърихи дуру наздики кишвар, мавзӯъҳои суннатӣ ва ҷовидонии адабиёт, монанди ишқ, ватан, модар ва ғ. бахшида шудаанд, ҳамчунин дар тарҷума, нашр, нақд ва таҳқиқ низ бозтоб гардад.

Дарёфти расмии Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (9 сентябри 2991) ба раванди адабӣ дар кишвар ва ҷустуҷӯҳои эҷодии адибони он, аз он ҷумла ба муҳтаво ва сабки осори онҳо таъсири назаррас расонд.

Адибони тоҷик, чи номиву чи ҷавон ва чи соҳибтаҷрибаву чи навқалам, бидуни истисно, эъломи Истиқлоли давлатиро ба хушӣ пазируфтанд ва ба он ҳамовозӣ карданд. Устод Мӯмин Қаноат достони “Ҳамосаи дод” (1995)-ро бо байти зерин оғоз карда буд:

Мурғи Истиқлол омад пайки иқболи баланд,
Чун ҳумое соя меафганд аз боли баланд.

Дар миёни адибони насли Истиқлоли тоҷик камтарин касе пайдо мешавад, ки мисли зиндаёд Лоиқ фарорасидани айёми Истиқлоли миллат ва кишварашро муштоқона интизорӣ мекашид ва мегуфт:

Баҳри Истиқлоли миллат
Камтарин тоҷик агар чун ман бисӯзад,
Аз тулӯъи фоли миллат
Решаи манҳуси Аҳриман бисӯзад!

Гулназар, муаллифи суруди миллии Тоҷикстони соҳибистиқлол дар таронае Истиқлолро “матлаи бахт”-и тоҷикон номидааст:

Матлаи бахт аст субҳу шоми Истиқлол,
Ҳамдиливу ваҳдат аст инъоми Истиқлол.

Камол Насрулло бовар бар он дорад, ки Истиқлол орзуву ормонҳои чандинҳазорсолаи тоҷикон ба озодӣ ва истиқлолро амалӣ гардонд ва аз ниҳоди миллати тоҷик доғи ҳасрат ва навмедиҳоро зудуд:

Оҳ, Истиқлол, Озодӣ!
Ин туӣ, моро ба мо додӣ!
Ин туӣ, дарҳои ишқу меҳрубониро кушудӣ!
Аз ниҳоди миллати мо
Доғи ҳасрат, доғи навмедӣ зудудӣ!

[1] **Адрес для корреспонденции:** Абдунаби Сатторзода, д.ф.н., главный научный сотрудник Института языка и литературы имени Абу Абдулло Рудаки АМИТ, тел.: 551118303.

Низом Қосим аз забони 15-солаҳо дар 15-солагии Истиқлоли Тоҷикистон навишта буд:

Эй Ватан, ҳар лаҳзаи бахти ту сад соли дил аст,
Рӯзи Истиқлоли ту Наврӯзи иқболи дил аст.

Зимнан, аз фарорасидани замони Истиқлол аз устодон Мӯмин Қаноату Лоиқ сар карда, то Аҷамию Аҷамрод ва се Бузургмеҳр – Баҳодуру Ҳакиму Тоҷиддину Муҳриддини Сабурӣ ва шоирони дигар истиқбол кардаанд.

Вазъи нооромии сиёсии ҷумҳурӣ, ки аз охири солҳои 80-ум ва ибтидои 90-уми асри гузашта сар шуда, баъд аз эъломи расмии Истиқлол низ дар солҳои 1991 ва 1992 идома дошт, оқибат ба ҷанги шаҳрвандии таҳмилӣ овард ва шодию хушиҳои моро дар ибтидои замони Истиқлол ба ғаму андӯҳ, мусибату мотам бадал намуд.

Қутбӣ Киром аз он рӯзҳо шаҳодат медиҳад, ки:

Оби Истиқлол хун шуд,
Ошиқиҳоям ҷунун шуд.

Ба қавли Алимуҳаммад Муродӣ дар он солҳо ҳатто сабзаҳо хунмаст шуда буданд:

Дар ҳавои гиряи борон
Сабзаҳо
Чун қотилони нашъаманди маст мерақсанд...
Сабзаҳо имсол хунмастанд.

Дар бораи сабаб ва омилҳои сарзадани ҷанги шаҳрвандӣ (5 майи 1992) дар Тоҷикистон дар ин муддат сиёсатмадорон, муҳаққиқон ва коршиносон, чи дар дохил ва чи дар хориҷи кишвар, мушоҳида ва мулоҳизаҳои зиёде гуфта ва навиштаанд. Аз адибоне, ки ба ин мавзӯъҳо даст задаанд, ба назари камина, бештар ва беҳтар аз ҳама Нависандаи халқии Тоҷикистон, барандаи Ҷоизаи давлатии ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ Ӯрун Кӯҳзод дар ҳикояи “Гудоз” (1993), қиссаи “Гуреза” (1994), мақолаҳои публитистии “Муроҷиат ба мардум” (1994), ҳикояи “Кироӣи гиря надошт” (1998), достони мансури “Се роҳакӣ аз се ҳизб” (2002) ва хосса дафтари панҷуми романи машҳураш “Ҳайҷо” (2012) андеша рондааст. Муаллиф, чунонки ба сабки нигорандагии ӯ дар бисёре аз асарҳояш хос аст, ҳодисаи мазкурро бо ҳавсала ва диққати тамом мисли як ҳуруфнависи (стенографисти) чирадаст ба қалам овардааст. Ба ӯ дар ин кори душвор доштани таҷриба ва малакаи зиёди нависандагӣ, мушоҳидаҳои бевоситааш аз ин ҳодисаҳо, ки дар пеши чашми ӯ мегузаштанд, шиносоияш бо иштироккунандагони он, мутолиаи пайгиронаи он воқеаҳо мусоидат намудаанд. Бино бар навиштаи нависанда, воқеъа ва ҳодисаҳое, ки дар Тоҷикистон дар ниҳоят ба ҷанги шаҳрвандӣ оварданд, пеш аз ҳама, ба фурӯпошии босуръати Иттиҳоди Шӯравӣ дар як шаб, таъсиси панҷ ҳизби қудратталаби сиёсӣ ва се сиёсатро тарғибу ташвиқ кардани онҳо дар ду марказ вобастагӣ дорад.

Қаҳрамони роман Довуди Абдураҳмони яҳудӣ бо дӯсти содиқи даврони донишгоҳиаш Дилмуроди тоҷик пас аз оғози ҳодисаҳои солҳои навадум дар Тоҷикистон дар яке аз мулоқотҳояшон изҳор менамояд, ки: “*Ман пагоҳ-фардо меравам. Кӣ медонад, дигар якдигарро мебинем ё не? Кӣ медонад? Боз дар ин вазъияти имрӯза?!*” Дилмурод мисли аксари тоҷикон ҳозирбин буда, дар бораи рӯзи фардояш фикр ҳам намекунад, бинобар ин чунин ҷавоб медиҳад: *“Вазъияти имрӯза ҳамон вазъияти дирӯза. Ҳеч фарқе надорад”.* Довуд, ки аз ҷараёни воқеъаву ҳодисаҳои охир дар Тоҷикистон таҳлилу бардоштҳое дошт, бо боварӣ ва қатъият мегӯяд, ки: “*Дорад. Хеле фарқ дорад. Бинед, дар мамлакат як ҳодисаҳо шуда истодааст, ки сару ҳисобаш гум. Ба хонаи занбӯр чӯб халонидагӣ барин. Нооромӣ, талотӯб, ғавғо, даъво...Худатон аз ҳамааш, беҳтар аз ман, хабар доред. Мехонед, мешунавед, мебинед. Ҳоҷат ба шарҳи ман нест. Ман ба шумо як гапи дигарро гуфтанӣ. Гуфтанӣ, ки ҳамин ҳавлии ман бегона нашавад. Барои ҳамин ҳама ҷояшро ба шумо нишон додам. Ҳамин ҳавлиро шумо гиред”*. Нависанда пас аз ин саволу ҷавоби қаҳрамонҳояш нуктаи ҷолиберо таъкид намудааст, ки манзараи оғози он рӯзҳои мудҳишро ба хубӣ бозгӯ мекунад. Ӯ менависад: “*Ва пеш аз воқеъаҳои моҳи феврал (1990- А.С.) буд ин суҳбат. Ва хеле пештар буд аз ГКЧП. Ва Дилмурод ба гуфтаҳои Довуд чандон аҳаммият надод, сабук шуниду сабук фаромӯш кард ва на ҳавлии Довудро харид ва на барои сарфаҳм ба мағзи суханҳои ӯ фикр кард, ҳарчанд, ки дар пеши чашмаш кӯчокӯч аз рӯз то рӯз авҷ мегирифт; ва урусҳо, бахусус урусҳое, ки дар вазоратҳо кор мекарданду дар шаҳрҳои калони Русия пушту паноҳ доштанд, дар роҳи оҳан барои борашонро бурдан навбат меистоданд; ва мардони тоҷик, ки занҳои урус ё украин, ё белорус ва ё немис доштанд, хонаҳояшонро мефурӯхтанду харҷи роҳ ғун меоварданд; ва олимону рассомону рӯзноманигрону коргардонҳои театру кино, ки дар шаҳрҳои қадимаи Осиёи Миёна реша ва ё дар Москову Ленинград дӯстони содиқ доштанд, рахти сафар мебастанд”*.

Кӯҳзод бо ҳамин сабк ва тарзи баён дар ин роман аз ҷунибиши моҳи феврали соли 1990, ба кӯчаҳойи калон ва майдонҳои шаҳр селвор рехтани анбӯҳи ҷавону наврас, ташвишу тараддуди шаҳрвандон, гирди ҳам омадани тӯдаҳои норозӣ, пайдо шудани воизоне, ки аз бепарвоиҳои ҳукумату ҳукуматдорон вазъ мегуфтанд, ба Душанбе омадани ҳаштод оилаи гурезаҳои арманӣ ва додани хона ба онҳо ва овозаҳои дигар, ташкили Комиссия барои ҳалли масъалаҳои мавҷуда бо Ҳукумат хонандагонашро огоҳ мекунад.

Нависанда бархилофи аксари адибони дигари тоҷик, ки он воқеъаҳоро дар навиштаҳояшон баён намудаанд, танҳо бо зикри сурати онҳо қаноат накарда, сирати аз чашмҳо пинҳони онҳоро низ, ки ба қавли ӯ "фақат маъмурони (эмиссарони) махфикори хориҷӣ медонистанд", ошкор сохтааст. Яке аз онҳо бо номи Волдемир ёд мешавад, ки, бино бар навиштаи муаллиф, бо одамони даркорӣ, ба шумули мансабдорони собиқ ва феълӣ пинҳонӣ вомехӯрд, бо воситаи оҷиронаш, аз қабили Солеҳтаксӣ ба воситаи пул, ба онҳо супориш медод ва иқдомоти баъдии онҳоро тарҳрезӣ менамуд. Аз рӯи ишораҳои муаллиф дар асар бармеояд, ки Волдемир аз "*давлатҳои мустамликадору мустамликаҳое*" мебошад, ки *"таҷрибаи бобарори дусаду сесадсола доштанд"* ва ин махфикоронро "*тарбия мекарданд ва мефиристоданд ба он ҷое, ки дилашон мехосту фоидае дошту шароити мувофиқ ва баҳонаи муносиб дошт"*. Ҳамчунин нависанда дар роман ишора ба он намудааст, ки ҳамон шабе, ки *"ҳукумат яклухт – котиби якуми ҳизби коммунистӣ ва раиси шӯрои вазирон ва раиси шӯрои олӣ ба истеъфо рафтанд", "аз Москов ду десант омад – як десанти сиёсӣ бо сарварии вазири корҳои дохилии СССР ва як десанти ҳарбӣ бо силоҳу сипоҳиёни хоса ва яккачину бо тачриба"*.

Ба омили хориҷӣ дар ҳодисаҳои солҳои 90-ум дар Тоҷикистон, ба "бегонагон", "меҳмонҳои нохонда" Искандари Хатлонӣ ҳам дар шеърҳои "Қулфи шикаста, калиди гумшуда" ва "Шиноварони дарёи хун" (феврали 1990) ишораҳо дошт.

Кӯҳзод ва Искандари Хатлонӣ бо ҳамин таъкид бар он мекунанд, ки ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон омилҳои хориҷии муассир дошт ва онҳо онро созмондиҳӣ ва назорат мекарданд. Натиҷаи таҳқиқи бадеии адибони тоҷик дар соли 2012 андешаи Президенти муҳтарами Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҷаноби олӣ Эмомалӣ Раҳмонро, ки дар оғози ҷанги шаҳрвандӣ ба он дода буд, тасдиқ мекунад. Ӯ ин ҷангро "ҷанги таҳмилӣ" номида буд.

Яке аз адибони номии рус гуфта буд, ки "таърих дар лаҳзаҳои фоҷеабори он беҳтар шинохта мешавад". Абдуҳамид Самад низ, тавре ки дар мусоҳибааш бо Нурмуҳаммад Зуҳурӣ таъкид намудааст, "ҳадаф аз иншои "Гардиши девбод" кӯшише дар тасвири бадеии воқеъият ва ҳолати равонии гузаштагони мо дар он замонҳои пурфоҷеа аст" (Абдулҳамид Самад. Санги маҳак ва тарозуи ҳунар, Д., 2013, с. 251). Дарвоқеъ, дар романи "Гардиши девбод" воқеъаҳои се фоҷеаи бузург дар таърихи нав ва навтарини мардуми тоҷик – фитнаи инқилоби болшивекӣ (1920), ҷанги бузурги ватанӣ (1941-1945) ва ҷанги шаҳрвандии таҳмилии солҳои 90-ми асри XX тасвир ёфтааст. Нависанда ин се фоҷеаи бузургро дар таърихи нав ва навтарини мардуми мо аз тариқи баёни саргузашти сокинони яке аз деҳаҳои дурдасти Кӯлоб ба қалам овардааст. Ба сухани дигар, муаллиф он се фоҷеаро аз ҳаллоҷии сару дили пиру ҷавони ин деҳаи кӯҳистони тоҷик гузарониданӣ шудааст.

Ӯ ин корро дар қисми аввали романи "Гардиши девбод" (2007) асосан ба воситаи баёни силсилаи андешаву хотироти қаҳрамонаш – Дилёби дар тифлӣ ятиммонда, кампири ғамхору пуштибони ӯ Сифат, бобои Некном, муллои деҳа Комилбой, Сафои Афлотун, муаллим Меҳрон ва дигарон анҷом додааст. Аз ин сабаб китоби аввали романи "Гардиши девбод" аз силсилаи ҳикояву новеллаҳои ҷудогонаи хотирмон ва хонданибоб иборат шудааст. Онҳо ба ҳам сахт гиреҳ хӯрдаанд, онҳоро наметавон аз ҳам ҷудо кард. Ва тасодуфӣ нест, ки китоби аввали роман фаслбандию боббандӣ нашудааст. Интихоби чунин тарзи баён ва сабки нигориш ба табиати гардиши девбоди ҳодисаҳои таърихии давраи нав ва навтарини зиндагии тоҷикон муносиб ва мувофиқ омадааст. Намунаи барҷастаи чунин тарзи тасвир дар адабиёти муосири ҷаҳон, насри адибони Амрикои Лотин, аз ҷумла Габриел Гарсиа Маркс ва дигарон мебошад. Аз нависандагони имрӯзаи тоҷик ба он бештар Кӯҳзод майл дорад.

Ва азбаски ҳадафи нависанда дар китоби дуюми романи "Гардиши девбод" нисбат ба китоби якуми он андаке дигартар аст ва он ба тасвири замони ҷанги шаҳрвандӣ махсус гардонда шудааст, тарзи баён ва сабки нигориши ӯ нисбат ба якум фарқ мекунад.

Абдуҳамид Самад, тавре ки худ дар хитоби худ "Ба хонанда" дар поёни китоби дуюм изҳор доштааст, хостааст, ки "воқеъаҳои бешумори даҳшатбори сиёсӣ-иҷтимоӣ, дигар шудани сохти давлатдорӣ, муборизаҳои шадиди хунрезу харобкор, авҷи фасоди кинаву адоват, ахлоқи инсонҳо, парокандагиву фирори ҳамватанон"-ро ба тасвир кашад. Аз ин рӯ нақли худро аз ин воқеъаву падидаҳо дар 34 фасл бахшбандӣ намудааст ва онро бо хитоб "Ба хонанда" ҳусни анҷом бахшидааст.

Агар дар китоби якум садо ва изи "хирси андеша" бармало ба назар мерасид ва шунида мешуд, дар китоби дуюм тарзи таҳкия ё нақли воқеъа ва ҳодиса, дида ва шунидаҳо бартарӣ дорад, нисбат ба "андешаву хотира".

Барои Насим шунидани он ки дӯсти донишгоҳиаш саҳату саломат бо аҳли оилааш ба Ватан бармегардад ва дар мулки бегона ҳамеша номи ӯ дар забонаш будааст, бас будагист. Аммо барои хонандаи роман ва муҳаққиқони он номбар кардан, зикр намудан, ба ёд овардани ҳодисаву воқиаҳое, ки аз сари қаҳрамонони асар дар зодгоҳашон, дар Вахш ва пойтахти кишварашон гузаштаанд, кофӣ нест. Хонандагон ва муҳаққиқон аз нависанда тасвири бадеии он ҳодисаву воқеаҳои мудҳишеро, ки аз сару дили қаҳрамонони роман ва кишварашон гузашт, баёни ҳақиқати бадеии онҳоро, таҳлили онҳоро мехоҳанд. Онҳо донистаниand, ки иллати ба фитнаи инқилоби болшивекӣ гирифтор шудани тоҷикон дар давраи нави таърихи худ, ба фоҷеаи ҷанги бузурги ватанӣ даргир шудани он дар давраи навини таърихии худ ва ниҳоят ба сари онҳо таҳмил гардидани ҷанги шаҳвандӣ дар солҳои 90 асри XX дар чист ва ғ. ва ҳ.к.

Дар романи нависандаи номӣ Карорматуллоҳи Мирзо “Марги бегуноҳ” (2012) саҳнаҳои даҳшатангез ва хунини ҷанги граждани дар Тоҷикистон дар давраи пайдо шудани силоҳдорон дар деҳаҳо ба қалам омадааст. Қумондон Барзу аз ҷумлаи “одамоне, ки дасти росташонро аз чап надониста, радди маърака имрӯз пешдарою пешгузар”, “одамони девонаавзо”, “на худ ва на Худоро мешиносанд”, “оқипадари худозада” буд ва худро ҳокими мутлақ ва деҳаҳои гирду атрофро қаламрави худ ҳисоб мекард ва онҳое, ки ба ӯ сари итоат намефаровардаанд, мепарронд, чунонки бо эшони Саидҷалохон ва духтараш муаллимаи деҳа Малика, мудири мактаб Мустафо карада буд. Ба ӯ хабаркашоне мисли Хидиралии носипос ва кӯрнамак ва беномус мадад мерасонданд.

Романи “Марги бегуноҳ”–ро ба саҳнаҳои ба Дараи марг бурдани мудири мактаби деҳа Мустафо писари бобои Абдусалим ва бо дастони худ гӯри худро кофтани ӯ ва лаҳзаи ба даст афтодани Барзу ва бо ҷумлаи “Содирхон ва фарзандони махсуми Ҷонмаҳмад Барзуро ба Дараи марг мебурданд” ба охир мерасад.

Карорматуллоҳи Мирзо бо тачрибаи кофие, ки дар сохтани қолиби навъи адабии роман, нақли ҳодисаҳо, забон ва сабки нигориш дар эҷод дорад, асари хонданбоберо офаридааст. Аммо барои хонанда ба таври равшан маълум нест, ки чаро воқеаҳо дар деҳот чунин ҷараён гирифтанд, бесарусомониҳо шуданд, чунин рӯзҳои наҳс ва балоро ба сари мардум кӣ овард? Оё сабагори онҳо хусумати деринаи байни деҳаҳо, одамони ҷудогона, авлодҳои ҷудогона аст? Ё натиҷаи манфиатҷӯӣ ва фурсатталабии шахсони алоҳидае мисли Барзу ва Хидиралӣ? Нерӯҳои сиёсӣ, гурӯҳҳои маҳаллӣ ва минтақаӣ? ва ғ. мебошанд. Ишораҳои канда-канда ва парешоне, ки дар роман мавҷуданд, аз қабили даъвати “бо сари пӯшида мактаб меравӣ, бандҳои дасту почаҳоятро мепӯшонӣ, эзор, куртаи остиндароз мепӯшӣ”, “таноби ҳукумат дароз аст, вақташ меояду танобро мекашад, меёбад” ва ғ. моҳияти ҳодисаву воқеъаҳои он рӯзҳоро муайян намекунанд.

Муаллифи китоби хотиротии “Моҷарои рафта” (2018) Абдухалил Холиқзода, чунонки худ менависад, “дар Иттиҳоди шӯравӣ ба камол расида, дар тӯли зиёда аз сӣ соли охир пайваста дар Душанбе зиста, шоҳиди таҳаввулоту кашмакашҳои замони пошхӯрии Иттиҳоди шӯравӣ ва ба даст овардани Истиқлол ва ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон будааст”. Аз он ҷумла ӯ шоҳиди тазоҳуроти густурдаи 11 феврали 1990, аз тири сарбозон кушта шудани 25 нафар, истеъфои роҳбарони аввали вақти ҷумҳурӣ, аввалин иштибоҳи зиёиёни ташнаи забону фарҳанги миллӣ, воқеъаҳои соли 1991, пайдо шудани аввалин ҳизбҳои сиёсию ҳаракатҳои мардумӣ дар Тоҷикистон –“Растохез”, Ҳизби демократ, Ҳизби наҳзати исломӣ ва ҷамъияти “Лаъли Бадахшон”, эъломи Истиқлоли давлатӣ (9 сентябри 1991), ба вуҷуд омадани ду майдон – Шаҳидон ва Озодӣ, шиддат гирифтани вазъ, таъсиси “Фронти халқӣ” ва “Наҷоти Ватан”, оғози ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон буд.

Ба андешаи ӯ, “фаъолияти Ҳизби наҳзати исломӣ ва муваффақиятҳои ба даст овардаи он нухбагони русро зуд ба ҳуш овард...Русия тасмим гирифт дар ҷанги дохилии Тоҷикистон дахолат кунад ва аз ба қудрат расидани исломиён пешгирӣ кунад...Елтсин – Раиси ҷумҳури вақти Русия ба чунин қарор омад, ки дар тасмимгирӣ бештар ба мавқеъи Ислом Каримов – Раиси ҷумҳури онвақтаи Ӯзбекистон такя кунад, зеро манфиатҳои онҳо ба ҳам мувофиқ омада буд”.

Дар насри замони Истиқлол якчанд ҳикоя, қисса ва романҳое низ ба вуҷуд омаданд, ки бевосита ба ҳодисаву воқеъаҳои солҳои 90 дар Тоҷикистон бахшида нашуда бошанд ҳам, дар онҳо ишораҳое ва ё саҳнаҳои ҷудогонаи он солҳо ва тамсилҳое аз онҳо ҷо доранд, ки, бидуни шак, дар бозтоби ҳунарии замони Истиқлол ҳар як ҷойгоҳи худро доранд, мисли романҳои Сорбон “Кадевар” (2006), “Росу” (2009) ва “Шаҳрбону” (2012), Гулрухсор “Сакарот” (1990-20080, асарҳои Саттор Турсун “Эътироз” (2013, қисса) ва “Садама ва ё Достони як марди саргардон” (Бобҳо аз роман, 2021), Қодири Рустам “Пойҳо ва рӯйҳо” (Роман, 2013), Ҳанифаи Муҳаммадохир “Дастпухтаи модарам” (Ҳикоя, 2020) ва ғ.

Баррасии асарҳои мансуре, ки дар онҳо воқеъа ва ҳодисаҳои замони ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон тасвир ёфтаанд, ошкор сохт, ки дар аксарияти мутлақи онҳо, дар яке камтар ва дар дигаре бештар, осори “тафаккури сиёҳусафед” (Абдуллоҳи Раҳнамо) зуҳур дорад. Вале воқеъият дар асл мураккабтар аст, аз он чизе ки мо мегӯему менависем. Инсоф он аст, эътироф намоем, ки баъзе аз нависандагонамон дар навиштаҳояшон кӯшишҳое кардаанд, ки дар паҳлуи рангҳои сиёҳу сафед аз рангҳои дигар низ истифода баранд, аммо он рангҳои дигар ҳанӯз бисёр заиф ва норушан мебошанд. Чунин ҳолат вобаста ба он ҳам мебошад, ки дар замина, яъне дар арзёбии падидаи муракаб ва пуртазоде чун ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон ҳанӯз на танҳо миёни адибон, балки олимон ва коршиносон низ фикри ягонае вуҷуд надорад.

Агар нависандагони тоҷик ба бозтоби бадеии ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон пас аз 15-20 соли сипарӣ шудан аз он шурӯъ намуда бошанд, шоирони тоҷик ин корро дар гармогармиаш анҷом додаанд. Зиндаёд Лоиқ ғазале дорад, ки таърихи онро моҳи майи 1992 зикр намудааст ва дар он чунин байтҳое ҳастанд:

Зи осмону замин бӯи хун ҳамешунавам,
Чӣ беш гӯям аз ин, рӯзгор хунин аст...

Низом Қосим дар маҷмӯааш, ки номи рамзии “Шеъри захмӣ”-ро дорад, дар ғазале, ки таърихи эҷодаш 1992 аст, ба мушоҳида гирифтааст, ки дар он солҳо ҳатто аз масҷидҳо ба ҷои садои пир бонги тир меомад:

Ҳамегуфтам, ки аз масҷид садои пир меояд,

Дареғи ман, надонистам, ки бонги тир меояд!

Лоиқ аз шоирони камшумори тоҷик буд, ки дар солҳои 90 *шеъри ҳақиқат* мегуфт, бо ин ки нағз медонист, ки ин кори ӯ дар он шароити басо душвори амниятӣ дар кишвар баробар ба марг буд:

Ҷон ба қурбони ту, эй меҳани хунинкафанам,
Будӣ байтулшарафам, гаштаи байтулҳазанам.
Душманат чор тараф аҷнабию хонагианд,
Тани танҳо ба чӣ неру сафи аъдо шиканам?

Дӯст душманнасақу душмани ту дӯстнамост,
Рост гӯям, бипарронанд зи чашму даҳанам.

Ато Мирхоҷаи Нерӯ шеъре дорад бо номи "Нома ба силоҳдор" ва дар он аз силоҳдори ҳамдиёраш бо лутфи малеҳе, ки хоси каломи ӯст, илтиҷо мекунад, ки тир на танҳо ба ҷони худи ӯ, балки ба ҷони онҳое низ, ки аз Зарафшону Бадахшон, Хатлону Рашгон, Кофарниҳону Ҳисори Шодмон ҳастанд, мазан.

Акбари Абдуллоҳ, ки камондоронро хуб мешиносад, шак дорад, ки ба онҳо илтиҷову хитоб таъсире расонад ва камонашонро ба замин гузоранд ва тир назанад. Зеро, ба гуфтаи шоир, вақте ки камондорон дар каминанд, ба ёди ину онанд ба ҷуз ёди миллат ва манфиатҳои миллии Ватани хеш. Ӯ ҳикмати маълумеро такрор менамояд, ҷиноятккор на замон дораду на замон.

Бо дарёфти сулҳу оштӣ пас аз се солу се моҳи Музокироти сулҳи байни тоҷикон (5 апрели 1994 – 27 июни 1997) ва имзои "Созишномаи умумии сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон" (27 июни 1997) ва барқарор гардидани оромиву амният дар ҷумҳурӣ *доираи мавзӯъ ва масъалаҳои адабиёти замони Истиқлол васеъ мешавад*. Шоирон ва нависандагони тоҷик ҳамзамон бо идомаи таҳқиқи мавзӯъҳои Истиқлол ва ҷанги шаҳвандӣ ба баёни мавзӯъҳои *сулҳу оштӣ ва ваҳдати миллӣ* низ таваҷҷуҳи зиёд зоҳир мекунанд.

Оғозгари бозтоби шоиронаи ин мавзӯъ низ устод Лоиқ буд. Шеърҳои маълуми ӯ "Имоми ду тарафро мекунам табрик" (декабри 1996) ва "Раҳми парвардигори мо омад" (январи 1997) саризабонҳоянд. Чунончи:

Раҳми Парвардигори мо омад,
Нури ҳақ бар диёри мо омад...
Ҷанги девонавори мо бигзашт,
Сулҳи деринтизори мо омад.

Дар сулҳу ваҳдатсароӣ шоирони дигари тоҷик низ сухани шоиронаи муносиб пайдо кардаанд ва гуфтаанд. Чунончи устод Бозор Собир дар шеъре дар хитоб ба ҷонибҳои даргир "ягона роҳи салоҳро дар пайванду ҳамбастагӣ дидааст" (Низом Қосим):

Ҳақназар Ғоиб онҳоеро, ки миллати тоҷикро ба маҳалҳо ва ҳизбу гурӯҳҳо қисмат мекунанд, душмани ҷон мехонад ва ҳушдор медиҳад, ки агар қавми парокандаи тоҷик ба ҳам наояд, на танҳо аз тоҷ – давлати худ, балки ҳастияшро дар олам ба бод медиҳад:

Эй қавми пароканда, дар ин дам ба ҳам оед,
Шуд хонаи мо хонаи мотам, ба ҳам оед.

Озар дастҳоеро, ки ба тарафи ҳам дароз шудаанд, ба шамъдон ва ангуштҳоро ба шамъ шабоҳат дода, бовар бар он дорад, ки агар ин дастҳо ба ҳам оянд, рӯдбори рушноӣ дар Ватан ҷорӣ мешавад:

Озарахш ба ҳамватани қаҳриаш ёдрас мешавад, ки ҳарду соҳибхонанд, барои ҳамин ҳам чу нури дида ба пурсиши якдигар оянд, бо ҳам гароянд:

Биё, эй ҳамватан боҳам сароем,
Ки соҳибхони ин ширинсароем!

Рустам Ваҳҳобзода нишони оштиро дар ҳафт ранги зиндагӣ –рангинкамон дида, ба мушоҳида гирифтааст, ки:

Қаҳрамони ҷанг дар насли башар бисёр ҳаст,
Ормони халқ бошад қаҳрамони оштӣ.

Абдуллоҳи Раҳнамо, ки қадри сулҳу ваҳдатро хубтар аз дигарон медонад, бовар бар он дорад, ки барои расидан ба сулҳу ваҳдат бояд аз ҳизби мансабу ҳизби маҳал берун шуд, синаҳоро аз ғубори ҳамдигар бояд шуст, аз ғафлату бенангӣ раҳоӣ ёфт, то аз чанги аҷал миллату давлати худро раҳо дод. Ӯ мегӯяд:

Гар зи ҳизби мансабу ҳизби маҳал берун шавем,
Ҳамчу миллат, ҳамчу давлат аз аҷал берун шавем...

Мавзӯи дигари адабиёти замони Истиқлол офаридани *чеҳраҳои онҳое мебошанд, ки дар раванди сулҳу ваҳдат иштирок доштанд ва кишвару мардумонашро ба ин рӯзи саид расонданд. Табиист, ки диққати адибони тоҷикро, пеш аз ҳама, симои Пешвои миллат - Асосгузори сулҳу Ваҳдат Президенти муҳтарами Тоҷикистон Ҷаноби олӣ Эмомалӣ Раҳмон ба худ ҷалб намудааст* ва дар замина аз байту бандҳои алоҳида то шеъру достону қиссаву роману асарҳои драмавӣ ва публитистии фаровоне таълиф намудаанд.

Масъалаи дигаре, ки дар даврони Истиқлол диққати адибони тоҷикро ба худ намудааст, *тасвири ҷараёни бунёди иншоотҳои азиме, аз қабили истгоҳҳои барқи обии Роғун ва Сангтӯда, нақбҳои Истиқлол ва Шаҳристон* ва ғ. мебошад ва онҳо дар ин замина як силсила асарҳои манзуму мансур офаридаанд.

Ҳасани Султон, ки забоншиноси номӣ ва донандаи хуби таърихи гузашта ва ҳозираи миллати тоҷик аст, дидани вусъат ва бузургии иншооти Нерӯгоҳи барқии обии Роғун барояш нақши бошукӯҳи кӯҳи Бесутуни таърихии Ориёи бостонӣ, нури гулханҳои хомӯши Саразми қадимӣ, оташи ҷовиди куҳантарин оташкадаи Навбаҳори Балхро ба хотир овардааст. Ӯ мегӯяд:

НОБ-и Роғун
Дар дили кӯҳ
Ҳамчу нақши бошукӯҳи Бесутун аст.
Бо хати зар
Дар ҷабинаш сабт таърихи навини Ориёно.

Камол Насрулло нерӯгоҳи барқи обии Роғунро "кохи орзуи ҳафсаду ҳафтод пушти худ" номида, ҳамватанонашро ба сохтани он даъват менамояд:

Биё, созем Роғунро
Ба рӯи тахтапушти худ,
Чу кохи орзуи ҳафсаду ҳафтод пушти худ!

Озарахш омодааст тани хокии худро дар таҳкурсии Роғун, сари сангинашро ба девори дарғоташ гузорад ва аз обанбори чашмонаш ба обанбори нурободи бунёдаш қатари ашкашро зам намояд, то Роғун бунёд бигардад:

Тани хокии худро хишт месозем
дар таҳкурсии Роғун,
Сари сангини худро васл
бар девори дарғоташ,
Зи обанбори чашмон ашк мерезем,
Ба обанбори нурободи бунёдаш...

Романи мустанади рӯзноманигор ва нависандаи номии тоҷик Бахтиёри Муртазо "Нақби Истиқлол", ки соли 2007 ба табъ расида буд, дар доираҳои адабӣ, фарҳангӣ ва сиёсии кишвар баҳои сазовор гирифт. Ба романи мазкур аз ҷумла Президенти муҳтарами Тоҷикистон Ҷаноби олӣ Эмомалӣ Раҳмон таваҷҷуҳ зоҳир карда буданд ва онро "асари хотирмон" дар бораи корнамоии қаҳрамонони сохтмонҳои бузурги кишвар номидаанд. Бояд эътироф кард, ки ин баҳои баланди Сардори Давлат ва Ҳукумат дар маҷмӯъ ба адабиёти тоҷик дар замони Истиқлол низ мебошад.

Вақте ки кас ба мутолиаи романи мазкур шурӯъ мекунад, бо қаҳрамонони он – нақбканону муҳандисони таҳҷоию хоричӣ, рафти корҳои сохмонӣ, маҳалли воқеъоту ҳодисоти асар шинос мешавад, дар ҳайрат меафтад, ки чӣ тавр як инсоне, ки касби асосиаш рӯзноманигорӣ, нависандагӣ ва тарҷумонӣ мебошад, мисли як муҳандиси баландихтисоси тачрибадор ва аз сирру асрори нақбканӣ огоҳ сухан меронад ва нақл мекунад. Вале нафаре, ки аз кору фаъолияти пайгиронаи муллифи роман, аз омӯхтани ӯ тамоми ҳуҷҷату санадҳои марбут ба нақби Анзоб, диду боздидҳои ҳамешагииаш бо коргарони одӣ ва мутахассисони баландпояи дохилӣ ва хориҷии ин сохтмон, сафарҳои хидматии пайдарпаяш ба ин сохтмон, маҳаллу минтақаҳои гирдуатрофи он ва ҳамчун коргари одӣ дар сохтмонҳои азим кор карданаш огоҳӣ меёбад, бовар бар он мекунад, адибони миллатпараст ва ватандӯсте мисли Бахтиёри Муртазо ба хотири ояндаи кишварашон ва беҳбудии зиндагии ҳамватанон ба анҷоми ҳамагуна корҳо қодир мебошанд.

Афшин ном шоире соли 2006 дар рӯзномаи "Тоҷикистон" хитобаеро зери унвони "Нақби миллат" чоп кард, ки дар он бархилофи аксарияти онҳое, ки дар бораи Нақби Истиқлол то ба имрӯз навиштаанд, таъкид ба аҳаммияти фавқулодаи нақби мазкур барои ба ҳам пайвастани минтақаҳои Тоҷикистон ва таҳкими Ваҳдати миллати тоҷик кардааст ва гуфтааст:

Нақби Анзоб,
Нақби дилҳо,
Нақби миллат!
Ту шимолӣ, ту ҷанубӣ васл кардӣ,
Самтҳоро, қутбҳоро васл кардӣ.
Ту расонидӣ ба ҳам кӯҳҳову пуштаҳо,
Наслҳову фаслҳоро васл кардӣ...
Вақти он аст, эй азизон, мо кунун
ақлу дилҳомон ба ҳам созем,
роҳи дилҳомон бипаймоем,
То шавем аз нав чу миллат,
Миллати беиллату зиллат.

То ки чун Айнию Дониш,
То ки чун Мирзои Турсун, чун Ғафуруф,
То ки чун устод Лоиқ,
То ки чун Эмомалӣ Раҳмон,
То ки чун шерони Аҳмадшоҳи Масъуд
Дар ғами тоҷик сӯзем,
Миллате аз нав бисозем...

Ёди ёру диёр, васфи зодгоҳу Ватан аз мавзӯъҳои ҷовидонии адабиёт ба шумор мераванд ва дар ҳама давру замон дар адабиёти бадеӣ ҳузур доштанд. Адабиёти замони Истиқлоли тоҷик низ аз ин истисно нест. Фақат фарқ дар ин аст, ки мавзӯи мазкур ба тақозои даври Истиқлоли давлатӣ ҷанбаҳои тозае ба худ гирифтааст. Агар дар даврони Шӯравӣ аз зодгоҳ, ба истилоҳ ватани кучак сухан кардан расм набуд ва адибони шӯравии тоҷик бештар аз ватани бузург сухан мекарданд, Душанберо додари Маскав мехонданд (Файзулло Ансорӣ), бо он ҳама устодон Мирзо Турсунзода ва Мӯмин Қаноат дар шеърҳояшон аз рӯди Қаратоғу Варзоб бо меҳру муҳаббати фарзандӣ ёд меоварданд. Зиндаёд Лоиқ, устод Бозор ва Гулрухсор аз деҳаи хурди Мазору кӯҳи Чилмеҳробу ҷангали Лайлӣ, қишлоқаку қурғони Собирбой ва Яхч сухан гуфтанро дар шеъри муосири тоҷик расмӣ гардонданд.

Замони Истиқлол барои шоирону нависандагони муосири тоҷик тамоми маҳдудаҳоро аз миён бардошт ва чун натиҷа дар васфи ватани кучаку бузург дар ин сӣ соли охир навиштаҷоти фаровоне гуфта ва чоп шуданд. Дар ин навиштаҳо ба ҷуз Тоҷикистону пойтахти он шаҳри Душанбе метавон гуфт номи тамоми деҳу шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ зикр ёфтаанд.

Шоироне, ки аз онҳо ва шеърҳои ҷудогонаашон дар боло ёд кардем ва пораҳое нақл намудем ва ҳам онҳое, ки зикрашон дар боло нарафт, дар васфи Ватан сурудаҳое доранд, ки дар онҳо баёту бандҳои зебо ҳастанд, чунончи:

Гулназар:

Он гуна муқаддасӣ, ки арзанда бувад
Дӯзанд зи парчами Ватан пираҳанат!

Ато Мирхоҷаи Нерӯ:

Помер-Ватан, Ватан, Ватан, ҷон Ватанам,
Ҳар рӯди ту ҷону ҳар шахи ту баданам.
Тӯфони ҳаводис наканад аз ҷоям,
Вақте ки ба қуллаҳои ту такя занам.

Озарахш:

Чун Зарафшони равон пои туро мебӯсам,
Ту биафзо ба таманнои ғурурафкани ман.

Давлат Сафар:

Ҳама ганҷе, ки зи каф тоҷики раҳгумзада дод,
Дар Бухорои зарафшони дилам мемонад.

Абдуллоҳи Раҳнамо:

Дар кафи нозаш Душанберо ба ҷон мепарварад,
Бӯи Турсунзода дорад атри борони Ҳисор.

Ба маврид аст, аз як камбудие, ки, мутаассифона, ба аксарияти навиштаҳои, чи адибони номиву соҳибтаҷриба ва чи навқаламу бетаҷриба, дар бораи Ватан, Истиқлол, Ваҳдат ва Президент хос аст, чанд сухан гӯем. Ингуна навиштаҳо маъмулан бисёр умумӣ, хушк, такрорӣ ва забонзада буда, ҳеч маъниву тасвири шоиронае надоранд, мисли он ки ҳамаи онҳоро як муаллиф навишта бошад. Агар аз ҳамин нигоҳ барои имтиҳон ба вижанома ва баёзҳои мачаллаи "Садои Шарқ" ва "Адабиёт ва санъат", ки ҳамасола ба ифтихори рӯзҳои Истиқлол, Ваҳдат, Президент, Парчам, Забон, Роғун ва ғ. нашр мегарданд, мурур кунед, ба дурустии ин қазия ба осонӣ бовар хоҳед кард. Иллати ин падидаро устод Кӯҳзод дар он дидааст, ки мо ҳанӯз ба маънои аслии ин мафҳумҳои муқаддас сарфаҳм нарафтаем, маънои онҳоро дуруст ва амиқ бо дилу ҷон дарк накардаем, барои ҳамин ҳам ба таҳқиқи бадеии онҳо дар адабиёт ба таври бояду шояд муваффақ нагардидаем (Кӯҳзод. Ғайр аз хӯрдан ва пӯшидан, Д., 2017, с.98).

Чанд сол пеш Низом Қосим мақолае бо номи "Меҳру сеҳри нақди шеър" дар мачаллаи "Садои Шарқ" (2012, №6) чоп карда, умумигӯиро "аз дардҳои аёни шеъри муосири тоҷик" номида буд. Маълум мешавад, ки ҳанӯз ҳам ин дарди шеъри мо на танҳо даво наёфтааст, балки бештар гаштааст. Барои ҳамин ҳам муаллиф бо гузашти 9 сол дар маърӯзаи ҳисоботии худ ба сифати раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон дар Анҷумани 15-уми нависандагони ҷумҳурӣ такрор мекунад, ки: "*Ҷои таассуф аст, ки ашъори зиёди сиёсиву иҷтимоие, ки дар ин давра ба миён омаданд, аз ҳадди ишору хитоба фаротар нарафтаанд. Махсусан, дар аксари шеърҳое, ки ба Пешвои миллат, Ваҳдат, Истиқлолият, Роғун бахшида шудаанд, умумигӯиву урёнбаёнӣ ва такрори маъниҳои маъмуливу забонзад зиёд ба назар мерасад. Дар ин гуна шеърҳо маъниҳои тоза, тасвирҳои хотирнишин ва нақши сувари хаёлро,*

ки таъмингари асосии бадеияти шеъранд, камтар мебинем. Дар онҳо ғолибан матлабҳои мақолаву гузоришҳои рӯзмарра ба қолаби назм дароварда мешаванд, ки арзиши бадеие надоранд" (Садои Шарқ, 2021, №1, с.11).

Мо набояд ба худ иҷоза диҳем, ки дар бораи муқаддасоти миллии худ, монанди Ватан, Забон, Истиқлол, Президент, Парчам, Наврӯз ва ғ. бетарафона, лоқайдона, хушку берӯҳ, суханҳои такрорӣ ва умумӣ гӯем, шиор диҳем. Агар дар ин заминаҳо сухани гуфтанӣ надошта бошем, нагӯем беҳтар аст.

Солҳои ҷанги шаҳрвандӣ ҳамроҳ бо худ падидаҳои иҷтимоиеро, мисли гурезаҳои дохилӣ ва хориҷӣ, бечошудагон ва муҳоҷирони меҳнатиро ба вуҷуд овард. *Адибони тоҷик, ҳам ба назму ҳам ба наср, як силсила асарҳои хуби ҳаётӣ офариданд, ки кору бор ва рӯзгори сахту вазнини ҳамватанони моро дар мулки бегона тасвир менамоянд.*

Гулназар:

Эй ғолибони Гирмон
В-эй саркашони Меҳан!
Чун шоҳиди замонҳо
Бошед довари ман:
З-он Маскаве, ки омад
Хатти сиёҳи бобом,
Дардо, расид имрӯз
Тобути додари ман!

Муҳаммадалии Аҷамӣ:

Дуо кун, осмон борон бигирад,
Сафар, эй ҳамсафар, поён бигирад.
Бишӯям фаслҳои ғурбатамро,
Садои мурда дорам, ҷон бигирад.

Сиёвуш:

Ҷойи шабнам хун чакидам дар чаманзори Ватан,
Боди ғурбат оқибат бар хоки ғамҳоям фиканд.

Яке аз ҳикояҳои беҳтарини Равшани Махсумзод "Тобут дар бағал" ривояти талх ва дардноки ду ҳамватани мо, як зану як марде, ки ба кишвари бегона ҳиҷрат карда бударду ҳоло мехоҳанд, ки ҷасади кӯдаки парпечашонро дар ватани хеш гӯр кунанд, то мисли фарзанди аввалаашон ғарибхок нашавад.

Кӯҳзод яке аз мақолаҳои публитистиаш "Дар атрофи хислати тоҷикон" (1997)-ро бо ҳушдоре ба охир расондааст: "*Бо роҳи Истиқлол равонем ва бояд бидонем: роҳ дағар буғур ва душворгузар аст. Мушкил аст ба кӯи мурод расидан"*.

Баёни дарду ғам, нолаву оҳ, гиряву фарёд, ғуссаву ҳузн, буғзу ҳасрат адабиёти ду даҳсолаи замони Истиқлол, алалхусус шеъри онро, бино бар гуфтаи муаллифонашон, ба "шеъри алам", "шеъри зодаи табу тоб", "шеъри хаста", "шеъри ҳазини марсияпӯши дил", "шеъри дилмурдаву озурдафасли бедардон", "ғамнома" табдил додааст. Шоирон ва нависандагони мо аз олуда шудани муҳити маънавӣ ("эрозияи одамӣ"), бемаърифатӣ, бекадрии илму адаб, боло гирифтани ҷаҳолат, бемехрию номеҳрубонӣ дар байни тоифаи муайяни ҷомеаи муосири тоҷик, модиётпарастӣ, молу чизпарастӣ ва ғ. нигаронӣ доранд.

Алимуҳаммад Муродӣ шеъри дард зиёд мегӯяд ва таъкид намудааст, ки ин дардҳое, ки мегӯяд, шахсӣ нестанд ва ба сиёсатҳои замон низ коре надорад: *"Дарди ман ҷуз дарди миллат, дарди Ватан, дарди ҳар як тоҷик, дарди андешаи дирӯзу имрӯзу фардои ин қавму диёр чизи дигаре нест*". Ӯ шеъре дорад бо номи "Хокистари дил" ва дар он чунин байте омадааст:

Ғамбароронӣ ман ҳама рафтанд,
Ғамшарикам ҳамин қалам монда.

Ба андешаи Озар:

Замон замони муҳаббат нест, замон замони фаромӯшист,
Тиҳӣ бигарду азизе шав, ки халқ гарми тиҳиҷӯшист.

Абдуҷаббори Суруш таъкид бар он карда, ки баъзан сухан дар баёни дардҳояш оҷиз аст:

Аз осмони ҳасрати ман рез, эй Борони ман, Борон!
Буғзи маро бо буғзи худ омез, эй Борони ман, Борон!
Баъзан сухан он қадр оҷиз дар баёни дардҳои мост,
Оҳ аст шарҳи дарди диловез, эй Борони ман, Борон!...

Нависандаи ҷавон Шодӣ Рачабзод кӯшиш намудааст, ки ин дардҳои ҷомеаи тоҷикро дар мисоли зиндагии деҳот ва деҳотиён дар ҳикоя, новелла ва очеркҳояш бо тамоми пастиву баландиҳо, печутоб ва мушкилиҳояш ҳақиқатнигорона бозтоб диҳад. Ӯ анҷоми кореро ба зима гирифтааст, ки аксарияти мутлақи адибони муосири тоҷик, чи собиқадору чи навқалам, аз он канора мегиранд ва ё ба он даст зада бошанд ҳам, ғолибан яктарафа ва рӯякӣ муносибат мекунанд.

Фарзона хонандагону шунавандагон, мухлисону алоқамандон ва ҳамватанони азиз ва ҳампешагони қаламкаши худро дар шеъраш барои рафтан ба **олами Боло**, ҷониби арши кибриё, олами малакутӣ, ошиёни қудсӣ, қуллаҳои улвӣ, дурдасти мунаввар, ба олами маънавияту маърифати фарри аҳуроӣ ва сунъи қуръонӣ, барои рӯ овардан ба **равзанаи Нур**, ба ноҳияи Офтобу Моҳтобу Ситорагон, ба гузаргоҳи Каҳкашон, ба тулӯъ ва шафақ, фурӯғистони нопаймуда, барои расидан ба субҳ ва **дунёи Зебоию Покӣ**, ба баҳору фарвардину урдубиҳишт, ба сабоҳати шабнаму борони раҳмат ва **Фардои нозанин** даъват ва тарғибу ташвиқ мекунад.

Ангезаи даъвати Фарзона ба **олами Боло**, **равзанаи Нур**, **дунёи Зебоию Покӣ** ва **Фардои нозанин** аз воқеъияти талхи замона – *даврони ба истилоҳ гузариши* "ногоҳонӣ" ва то андозае "ичборӣ" аз як низоми сиёсӣ ба низоми сиёсии дигар, яъне аз сотсиализм ба демократия ва паёмадҳои вазнин ва номатлуби он, *даврони густариши босуръат ва харобиовари равандҳои ҷаҳонишавӣ* дар ҷаҳони нотайёри имрӯзӣ мебошад.

Ин замон, ин ҷомеа ва аҳли ин замону ин ҷомеа маҳдуд ба як кишвре, ба як мамлакате ва ба як миллату қавме нест. Ин замону ин ҷомеа ва аҳли онҳо, ки шоираи тоҷик мудели адабию ҳунарии онро бозтоб намудааст, ба замон, ба ҷомеаи ба истилоҳ постиндустарӣ – пасосаноатии муосири ҷаҳонӣ тааллуқ дорад. Вусъати назари ӯ на танҳо кишвари азизаш Тоҷикистон, Осиёи Марказӣ, ҷаҳони исломро, балки ҷомеаи ҷаҳониро, яъне тамоми қалламрави Шарқу Ғарб ва Осиёву Африқоро фаро бар мегирад.

Мехоҳам навиштаамро дар бораи бозтоби замони Истиқлол дар адабиёти тоҷикро бо иқтибос аз суханони Президенти муҳтарами Тоҷикистон, Ҷаноби олӣ Эмомалӣ Раҳмон ҳусни хотима бахшам. Он кас гуфтаанд: *"Барои адабиёти муосири тоҷик даврони Истиқлолият давраи куллан нав маҳсуб мешавад.*

Рушду такомули минбаъдаи он аз адибон масъулияти баландро тақозо менамояд. Бинобар ин, инъикоси дурусти ғояҳои Истиқлолияти давлатӣ бояд муҳимтарин вазифаи адабиёт дар даврони Истиқлолият бошад...

Вале холисонаву мунсифона бояд гуфт, ки адабиёти мо аз замона қафо монда, ҳамаи комёбиҳои даврони Истиқлолият ҳанӯз пурра ва дар паҳнои манфиатҳои имрӯзу фардои миллат ва давлат инъикос намеёбанд" (Суханронӣ дар мулоқот бо зиёиёни мамлакат, 19 марти 2015).

Ман бо имони комил аз рӯи он чи мутолиа ва баррасӣ намудам, тасдиқ мекунам, ки адибони тоҷик барои ичрои ин вазифаи бузург ва масъуле, ки Сардори Давлат ва Ҳукумат гузоштанд, омода мебошанд.

БОЗТОБИ ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ ДАР АДАБИЁТ: БУРДУ БОХТ

САТТОРЗОДА А.

"Адабиёти замони Истиқлол" мафҳуми густурда буда, тамоми асарҳои бадеиеро фаромегирад, ки дар онҳо ҳодисаву воқеаҳои замони Истиқлол, мавзӯъ ва масъалаҳо, назариёт, андешаҳо ва рӯҳи ин замон ба таври бадеӣ ва ҳунарӣ бозтоб гардидаанд. Дар мақола бурду бохти адабиёти тоҷикӣ дар замони Истиқлол накд ва баррасии ҳаматарафа шудааст.

Калидвожаҳо*: замони Истиқлол, адабиёти бадеӣ, бозтоби ҳунарӣ. назм, наср, ҳикоя, қисса, роман.*

ЛИТЕРАТУРА ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ: ДОСТИЖЕНИЯ И УПУЩЕНИЯ

САТТОРЗОДА А.

"Литература периода Независимости", будучи широкое понятие, охватывает всю литературу, в которой художественно изображены события периода Независимости и в них отражены тематика и проблемы, идеи и миропонимание того времени. В статье подробно анализированы ее достижения и просчеты.

Ключевые слова: *период Независимости, художественная литература, художественное изображение, поэзия, проза, рассказ, повесть, роман.*

LITERATURE OF THE INDEPENDENCE PERIOD: ACHIEVEMENTS AND DISADVANTAGES

SATTORZODA A.

"Literature of the period of Independence", being a broad concept, covers all literature in which the events of the period of Independence are artistically depicted and they reflect the themes and problems, ideas and worldview of that time. The article analyzes in detail its achievements and disadvantages.

Keywords: *the period of Independence, artistic literature, artistic image, poetry, prose, short story, tales, novel.*

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491. 550 + 42]-3: 677

ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ТЕКСТИЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

ХАСАНОВА С.[1]

Один из самых развитых отраслей в мире на сегодняшний день является текстильное материаловедение, которое со своей особенностью тесно связанно с разными научными и техническими дисциплинами. Оно по преимуществу опирается на такие дисциплины, как физика и химия, так как практически все высокомолекулярные вещества составляют текстильные материалы. Для обработки результатов испытаний применяются современные вычислительные методы в материаловедении. Переработка текстильных материалов, прежде всего, имеет тесные отношения с науками, которые изучают такие действия, как ткачество и прядение.

Следовательно, в лексическом составе каждого языка существует совокупность терминов, которые относятся к определенной отрасли науки и техники. Одними из них являются текстильные терминологические единицы, которые разделяются на следующие тематические группы:

Наименование лица по деятельности. Данная терминогруппа состоит из терминов-существительных, которые обозначают наименования профессий или деятельность в области текстильной промышленности. К ним относятся следующие терминологические единицы: *ҳунарманд – artisan; ресмонрес, чархрес – spinner; бофанда – weaver. пахтакорӣ – cotton product; косибӣ - craftsmanship, пилапарварӣ - silkworm breeding; шоьибофӣ – silk-weaving;; пашмресӣ – wool-spinning; абрешимресӣ - silk-spinning, ресиш, ресидан - spinning; пашминабофиҷ – wool-weaving; касби бофандагӣ – weaving.* По сравнению с таджикским, в английском языке у термина *ьунарманд* имеется несколько синонимов: *artificer, artisan, craftsman, handicraftsman, mechanic, tinker, tradesman, handicraft worker*. У всех указанных единиц прослеживается сходства по значению, но отрасли применения немного отличаются**.** Например, термины *artisan, craftsman, handicraftsman* с таджикским эквивалентом «ҳунарманд»-и дастӣ используются лишь в сфере текстильной деятельности. Термины *чархрес – spinner; бофанда – weaver* как названия профессий, непосредственно, свойственны тем людям, которые занимаются прядильным действием или человек, который ткет ткань.

Наименования предметов текстильного производства. К этой группе относятся те термины, которые носят названия предметов текстильного производства. По морфологической структуре термины данной группы разделяются на непроизводные *(с=зан, тевана, пуд, лупа, моку, парра; needle, reel (spool), skein, reed, tow, woof, mill, comb shuttle, reel);* производные *(щалтак, т=бча, бофандагиҷ, пощанда, кулоьак; attachment, tambour);* сложные *(чорч=ба, ресмонресиҷ, ховандаста; webglass, pick-counter yarnbeam);* составные или термины-словосочетания *(лупаи пурбини бофандагиҷ – cloth counting glass; барабани (устовони) тортанҷ – chain cylinder, с=зани чокд=зиҷ, шонаи ресмонресиҷ*. Из приведенных терминов видно, что большинство терминов в сравниваемых языках по структуре являются непроизводными, т.е. простыми. И по структуре, и по значению у простых терминов обоих языков, наблюдается общность и сходство.

Наименования текстильных машин, станков (оборудования). Данная терминогруппа или терминосистема состоит из тех терминов, которые обозначают наименования используемых машин или технического оборудования в текстильной и швейной промышленности. К ним относятся следующие термины или термины-словосочетания:

тачҳизоти бофандаги – knitting equipment (вязальное оборудование):

knitting machine – мошини бофандагӣ (вязальная машина); сӯзани тӯрбофӣ – crochet hook (вязальный крючок); сиҳҳои бофандагӣ – вязальные спицы (knitting needles);

[1] Адрес для корреспонденции: Хасанова Саодат, доктор Ph.D кафедры языкознания и сопоставительной типологии Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, тел.:935281020.

дастпӯшаки бофандагӣ – knitted glove (вязаная перчатка); таҷҳизот барои коркарди пахтаи хом – raw cotton processing equipment (оборудования для переработки хлопка сырца);

таҷҳизот барои пур кардани болишт, курпа, бозичаҳо – equipment for stuffing pillows, blankets, toys (оборудование для набивки подушек, одеял, игрушек);

таҷҳизот барои ранг кардани матоъ – equipment for applying paint to textiles (оборудование для нанесения краски на текстиль); таҷҳизот барои коркарди чарм - skin treatment equipment (оборудование для обработки кожи);

таҷҳизот барои коркарди пашм - wool processing equipment (оборудование для обработки шерсти); таҷҳизот барои истеҳсоли ғунчалаб аз матоъ – equipment for the production of fabric bows (оборудование для производства бантиков из ткани);

таҷҳизот барои истеҳсоли арғамчини ғафс, таноб, банд, ришта, ресмон – equipment for the production of ropes, cords and laces (оборудование для производства канатов, веревок и шнурков);

таҷҳизот барои буриши матоъ – textile cutting equipment (оборудование для резки и раскроя текстиля); таҷҳизот барои хушк намудани матоъ - equipment for drying fabrics (оборудование для сушки тканей);

мошин барои боандозва, мавзун буридани маводҳои ҳамвор - machines for dimensional cutting of flat materials (станки для мерной резки плоских материалов); дастгоҳи бофандагӣ – weaver's loom (ткацкие станки);

дастгоҳи наддофӣ – combing machine (чесальная машина); дастгоҳи бофандагии худкор – automatic loom; тозкунак, мошини кӯбанда – kneader; дастгоҳи шоҳибофӣ – silk-weaving loom; дастгоҳи бофандагии уфуқӣ – low-warploom;

чархи ресмонресӣ - spinning-wheel; мошини тортанҷ – warping machine – сновальная машина; дастгоҳи шоҳибофӣ - silk-weaving loom; дастгоҳи дастӣ – hand knitting frame (loom) – ручной ткацкий станок; дастгоҳи бофандагии уфуқӣ – low-warp loom.

Следовательно, каждое оборудование, которое упомянуто выше, в свою очередь, состоит из совокупности наименований, которые составляют терминополе названия текстильных машин, станков (оборудования).

Наименования тканей. Одним из основных терминов и терминосочетаний, которые составляют терминогруппы текстильной промышленности, являются названия тканей. К данной группе относятся следующие термины и термины-словосочетания: *матоъ, газвор – cloth, fabric, material; textile; нейлон – nylon; матоъи абрешимӣ — silk (cloth); матоъи пашмин – woollen cloth; матоъи нахӣ – light fabric;*

матои ороишӣ – soft furnishings; матои патдор, пашмдор – terry; велюр (навъи аълои бахмал) – velour; пилтабахмал – corduroy.

Наименования волокон и нитей. Данное терминополе, в свою очередь, разделяется на две подгруппы: а) термины, относящиеся к волокну и ее разновидности и б) нить.

а) Термины и терминосочетания, относящиеся к волокну и его разновидностям: нах, – fibre, нахи бофандагӣ – textile fibre; нахи таркибӣ – elementary fibre, нахи сунъӣ - man-made fiber/ artificial fibre, нахи синтетикӣ – synthetic fibre; нахи табиӣ – natural fibre; chemical fibre – нахи химиявӣ; crimped fiber – нахи печондашуда; staple fibre – тори штапель/нахи сарҷинӣ; complex fibre – нахи маҷмуӣ/комлексӣ.

б) Термины и терминосочетания, относящиеся к нити и её разновидностям:

ришта, ресмон – yarn; ришгаи бофандагӣ – textile yarn; filament – ришгаи оддӣ (ришгаи одии бофандагӣ, ки дарозиаш охир надорад); multifilament – ришгаи маҷмуӣ (ришгаи бофандагие, ки аз дув а ё зиёда ришгаи оддӣ иборат аст); monofilament yarn – ришгаи оддие, ки бевосита барои маҳсулоти бофандагӣ истифода мешавад; ресмон, калоба, нах - yarn, thread;

spun yarn – ришгаи печондашаванда; spun yarn of the same origin – ришгаҳои якхела (ресмоне, ки аз як намуди ришта бофта шудааст); blended yarn – ресмони омехта (ресмоне, ки аз якчанд намуди ришта бофта шудааст);

high bulk yarn – ришгаи калонҳаҷм, калоба; ришгаи танҳо – single yarn; multiple wound yarn – ришгаи бофташуда;

ресмони дутоба – folded yarn; ресмони бофташуда – folded spun yarn; ришгаи якқабатбофташуда – piled yarn; subled yarn – ресмони бисербофташуда;

natural yarn – нахи табиӣ; combination yarn – ресмони омехта (калобаи бофандагии аз ришта ва ё нахҳои гуногун иборатбуда, ки аз нигоҳи сохтори химиявӣ тафовут дорад);

ришгаи печдор – fancy yarn; ресмони пашмин - woolen yarn, wool yarn, ресмони пахтагӣ/ ресмони карбосӣ - cotton yarn.

Названия фабрик. К данной терминогруппе относятся те термины, и терминосочетания, в которых готовят текстильные изделия, например: фабрикаи бофандагию ресандагӣ – weaving mill, weaving factory; фабрикаи шоҳибофӣ – silk-weaving mill; фабрикаи пиллакашӣ silk-reeling establishment/filature; фабрикаи абрешимресӣ – silk-mill; фабрикаи ҷӯроббофӣ – stocking factory (mill); фабрикаи пашминабофӣ - wool weaving factory/mill; фабрикаи пашмресӣ – wool-spinning mill

Наименования производственных процессов. К данной теримногруппе, в основном, относятся те термины, которые образованны от разных глаголов и обозначают какое- либо действие в отрасли текстильной промышленности: тортанӣ/таниш – warping; шоназанӣ/наддофӣ – combing; пайвасткунӣ – interlocking, печдарпечшавӣ (тарзи ба ҳамдигар печидани тору пуди матоъ) – interlacing; рангкунӣ – pinkness.

Следовательно, все текстильные термины рассматриваемых языков, согласно морфологическим структурам, можно представить в форме диаграммы, следующим образом:

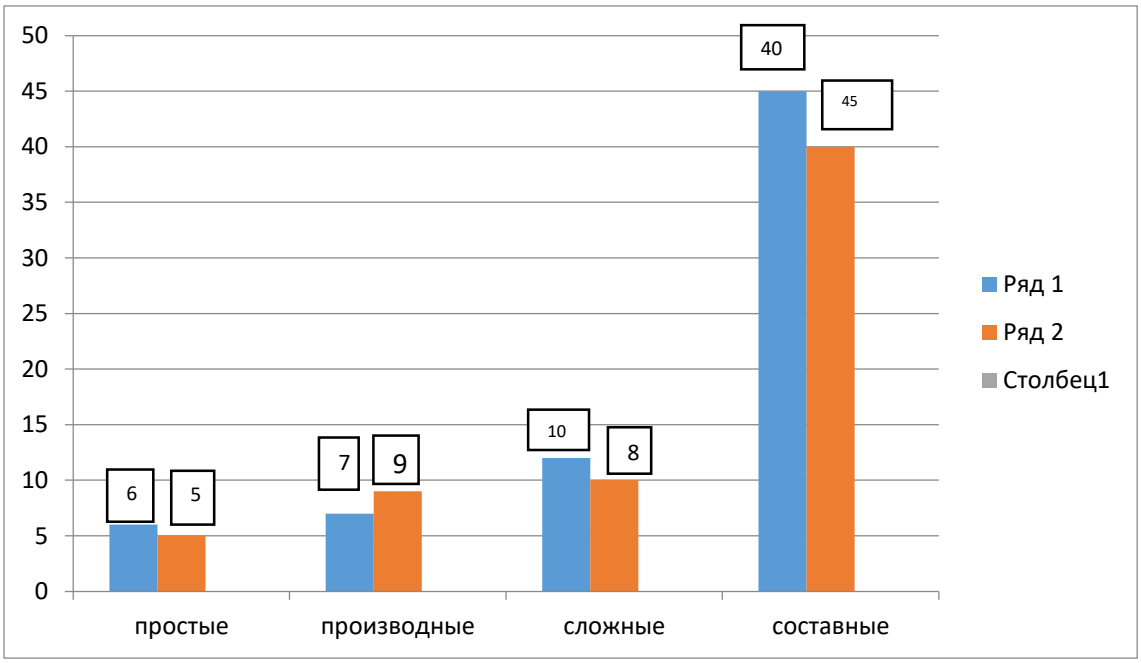

Таким образом, из вышеприведенной диаграммы стало известно, что значительное количество терминов в сравниваемых языках по морфологической структуре являются термины-словосочетания и по частеречному соотнесенности – существительные. Большинство таджикских терминосочетаний создаются на основе модели Noun+Adjective (*матоъи абрешимӣ; матоъи пашмин; матоъи нахӣ; матои ороишӣ)*, а в английском языке продуктивна модель Adjective + Noun (*woollen cloth; light fabric; soft furnishings).*

Таджикские термины-словосочетания образуются при помощи таких синтаксических средств, как изафетная связь *(тавҷизоти бофандагӣ, дастгоҳи бофандагӣ, сӯзани тӯрбофӣ, сиҳҳои бофандагӣ; дастӯшаки бофандагӣ),* предложный *(тавҷизот барои коркарди пахтаи хом; тавҷизот барои пур кардани болишт, курпа, бозичаҳо; тавҷизот барои ранг кардани матоъ; тавҷизот барои коркарди чарм; тавҷизот барои коркарди пашм)*, то в английском языке их заменяют порядком слов (*textile cutting equipment, skin treatment equipment, wool processing equipment)* и предложный *(equipment for the production of fabric bows; equipment for the production of ropes, cords and laces; equipment for drying fabrics*).

ЛИТЕРАТУРА

1. Кукин Г.Н., Соловьев А.Н. Текстильное материаловедение. Исходные текстильные материалы. - М.: Лег.промбытиздат, 1985. -230с.
2. Лебедева Н. И. Прядение и ткачество в XIX в. - начале XX – века. М.: Изд-во Феникс, 1986-150с.
3. Ткачева Л. Б. Основные закономерности английской терминологии. Томск, Омск, Изд-во гос. ун-та, 1987. – 198 с.
4. Ткачева Л. Б. Терминологическое обеспечение научно-технического прогресса. – Омск, Изд-во гос. ун-та, 1987. -198 с.
5. Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках. – М.: Изд-во МГУ, 1966. – 420 с
6. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 274 с.
7. Хаютин А. Д. Термин, терминология и номенклатура. Самарканд, Политиздат, 1971. – 129 с.
8. Цейтлин Е. А. Очерки истории текстильной техники. – М.: Изд-во «Лабиринг», 1940. – 15 с.
9. Чумакова Ю. П. Лексика, связанная с обработкой шерсти, прядением и ткачеством в Рязанской области. – М.: Изд-во «Просвещение», 1961. – 120с.
10. Шанский Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка. - М.: Изд-во «Просвещение», 1971. -200с.
11. Ширмер А. Терминообразование. – М.: Высшая школа, 1962. – 412 с.

ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ ИСТИЛОҲОТИ НАССОҶИИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

ХАСАНОВА С.

Мақолаи мазкур ба таснифи мавзуии истилоҳоти нассоҷии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Ҳамаи воҳидҳои истилоҳии гурӯҳи мазкур ба истилоҳоти ифодакунандаи номгӯйи касбҳои фаъолияткунанда дар саноати нассоҷӣ, истилоҳоти ифодакунандаи ашёҳои дар истеҳсоли маҳсулоти нассоҷӣ истифодашаванда, истилоҳоти ифодакуннадаи номгӯйи мошинҳо, дастгоҳҳо ё таҷҳизоти бофандагӣ ва истилоҳоти ифодакуннадаи матоъ ҷудо шудаанд. Аз лиҳози сохтори морфологӣ истилоҳоти ишорашуда ба содаву сохта ва мураккабу таркибӣ ҷудо мешванд. Бештари истилоҳот дар шакли ибора-истилоҳ истеъмол мегарданд. Аз таҳлил ва муқоиса истилоҳот маълум шуд, ки ҳам аз нигоҳи сохтор ва ҳам корбурд дар ҳарду забон ҳам умумӣ ва шабоҳатнок мушоҳида мешавад.

Калидвожаҳо: истилоҳ, истилоҳот, майдони истилоҳӣ, низоми истилоҳӣ, гурӯҳи истилоҳот, забон, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, муқоиса, истилоҳоти нассоҷӣ, тасниф, сохтор, маъно, таҳлили сохторӣ, истилоҳоти сода, истилоҳоти сохта, истилоҳоти мураккаб, истилоҳоти таркибӣ, ибора-истилоҳ.

ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ТЕКСТИЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

ХАСАНОВА С.

Данная статья посвящена тематической классификации текстильных терминов таджикского и английского языков. Все терминологические единицы указанной группы терминов разделены на термины, обозначающие имена лиц, работающих в текстильной промышленности, термины, обозначающие предметы, используемые в текстильном производстве, термины, обозначающие текстильные машины, станки или оборудование и термины, обозначающие ткани. Согласно морфологической структуре, все термины, относящиеся к вышеуказанной терминологии, являются простыми, производными, сложными и составными. Большинство терминов в сравниваемых языках используются в виде термина-словосочетания. Из анализа и сравнения терминов стало известно, что как с точки зрения структуры, так и функциональных особенностей в обоих языках есть сходства и общности.

Ключевые слова: термин, терминология, терминологическое поле, терминологическая система, терминологическая группа, язык, таджикский язык, английский язык, текстильная терминология, классификация, структура, семантика, структурный анализ, простые термины, производные термины, сложные термины, составные термины, термины-словосочетания.

THEMATIC CLASSIFICATION OF TEXTILE TERMINOLOGY OF TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

ХАСАНОВА С.

This article is dealt with thematic classification of textile terms of the Tajik language. All terminological units of the specified term group are divided into terms of the names of persons working in the textile industry; terms of the names of items used in textile production; terms of the names of textile machines, units or equipment and terms of the names of fabric. According to the morphological structure, all terms related to the above terminology are simple, derived, complex and composite. Most of the terms in the compared languages are used in the form of phrase. From the analysis and comparison of terms, it became known that both in terms of structure and functional features in both languages there are similarities and commonalities.

Keywords: term, terminology, terminology fields, term system, term group, language, Tajik language, English language, comparison, textile terminology, classification, structure, semantics, structural analysis, simple terms, derived terms, complex terms, compound terms, word combinations.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 42 + 491.71+491. 550]-25

СОПОСТАВЛЕНИЕ АНГЛИЙСКИХ, РУССКИХ И ТАДЖИКСКИХ ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

ГАФАРОВА М. М[1].

Фразеология – это раздел языкознания, который изучает устойчивые сочетания в языке, а также их совокупность в языке в целом.

Фразеологические единицы, или фразеологизмы составляют важный элемент языка. Они, в течение многих веков, служат строительным материалом языка в форме готовой матрицы с ранее известными значениями.

Таджикский язык богат фразеологическими единицами. Они составляют специальный слой словарного состава языка.

Целью статьи является сопоставительный анализ таджикских, русских и английских фразеологизмов, выявление характерных особенностей и общего в их семантической структуре. Данное обозрение имеет направление к непосредственному выходу в сравнительно-типологическую проблему, опирающуюся на контрастивность конкретных языковых явлений, обозначающуюся ведущим научно-методологическим принципом.

Как правило, типологические исследования охватывают в основном фонетику и грамматику, также синтаксис. За пределами остается такая важная, определяющая живой облик речи, область, как - лексика с ее особенностями в словоупотреблении, словообразовании и фразеологической спецификой. Изучение данной области может преподнести ответ на вопрос о практической близости языков, что необходимо выявить эти сходства.

Одним из важных источников совершенствования фразеологического фонда языка является заимствование и сопоставление фразеологических единиц с других языков. В виду огромного количества заимствованных фразеологических единиц в таджикском языке, исследование их структуры и значений может предоставить хороший материал для определения общих закономерностей развития. Заимствованной фразеологией называется комплекс фразеологических единиц, освоенных с других языков со стилистикой цитирования или путем кальки. Например, фразеологические единицы «аз пашша фил сохтан» - «сделать из мухи слона», «Боми чаҳон» - «Крыша мира», «аз даҳонаш бӯи шир меояд» - «молоко на губах не обсохло» заимствованы с русского, «нуқтаи назар» - «воззрение», «чопи сангӣ» - «литографическое издание», «маликаи саҳро» - «принцесса полей» заимствованы с персидского языка [Маджидов, 74].

С русского языка в таджикский язык заимствованы фразеологизмы в достаточно большом количестве. Следует привести такие примеры: *«поставить на ноги – ба пой рост кардан; душой и телом – бо ҷону дил; типун тебе на язык – аз даҳонат шамол барад; не даст упасть и волоску – як тори мӯйро ҳам бечо шудан нагузоштан; одного поля ягоды – ду мағзи як бодом; игра не стоит свеч – ба як пули пуч ҳам намеарзад; пускать пыль в глаза – ба чашмон хок пошидан; без ножа зарезать – бе корд куштан; сгореть со стыда – аз шарм замин накафад, ки дарояд; от нечего делать – аз бекорӣ – кадукорӣ; оставить в дураках – гӯл додан; не по зубам – дандон нагузаштан, зӯри касе нарасидан; знать как свои пять пальцев – мисли панҷ панҷаи худ донистан; спать как уб итый – мурда барин хоб рафтан; как снег на голову – аз бом тароша афтода барин; передать из рук в руки – аз даст ба даст»* и т. д.

В фразеологическом фонде нашего языка, кроме обще иранских слоев и древнего таджикского языка, можно еще увидеть и позднее сформировавшихся ФЕ, фразеологизмов, развивающихся по своей структуре и значению, также, слитные обороты, заимствованные с других языков.

ФЕ не всегда могут образоваться в результате сращения простых синтаксических конструкций, но могут образоваться на основе наличия фразеологических моделей. В таких случаях, модель какой- либо употребляемой ФЕ служит для формирования других ФЕ. На основе наличия моделей ФЕ возможно возникновение новых вариантов. Например, выражение «арақи чабин рехтан – обливаться потом, т.е., пер.

[1] Адрес для корреспонденции: Гафарова Муслима Муминжановна, заведующей общегуманитарной кафедрой Медицинского колледжа города Гулистан, кандидат филологических наук тел: 92 935 19 11.muslimagaffarova@mail.ru

трудиться с большим усердием, в поте лица» стало мотивацией формирования выражения «лахти чигар рехтан - мучиться, страдать» и т.п. [Маджидов, 73].

Фразеологический фонд таджикского языка обогащался в результате развития семантики, расширения диапазона употребления и становления еще более устойчивых и слитных ФЕ. Большое количество ФЕ, которые употреблялись в нашем языке с древних времен, в настоящее время еще более развиваясь, становились носителями новых значений. Например, глагольная фразеологическая единица «поднять руки – даст бардоштан» до революции была известна как «воздеть руки к небу, т.е. произнести мольбу в чьей-то адрес», позже, в годы Советской власти, она приобрела значение «голосовать, согласиться». [Маджидов, 73-74]

Фразеологизмы других языков вначале употреблялись в коренной, подлинной форме для обеспечения реалистического описания и индивидуализации событий и характеров отдельными писателями. Например, русские выражения «не дай Бог – Худо накунад», «руки вверх – дастон боло (таслимшави)», «первый почин – оғози нахуст» употребляются только в стилистических целях. [Маджидов, 75].

Основную часть заимствованных ФЕ составляют фразеологические кальки. Фразеологическими кальками являются те части ФЕ, которые образуются в результате дословного перевода выражений, народных оборотов и словосочетаний других языков. Дословный их перевод иногда становится мотивацией возникновения таких выражений, что грамматическая связь и смысловые связи их составных элементов для таджикского языка в какой-то степени оказываются аномальными. Следственно, образование кальки, в том числе, фразеологической, не всегда можно считать позитивным явлением языка. Несмотря на данное предположение, в каждом языке, который, как в прошлом, так и в настоящем, располагал и располагает определенной связью с другими языками, можно наблюдать определенное количество фразеологических калек.

Фразеологические кальки разделяются, с точки зрения стиля и логики перевода, путем их включения в группы правильных и неисправных, на совершенных и несовершенных, модельных и содержательных, прямых и косвенных. [Маджидов, 76]

Правильные кальки составляют наиболее употребительные фразеологические кальки. Если выражение с другого языка цитируется без каких-либо детальных изменений и переводится с таким значением, образуется правильная фразеологическая калька. Например, фразеологизмы, переводившиеся с русского языка *«первая ласточка – фароштуруки аввалин – благая весть; как дойная корова – гови дӯшои барин – источник бескорыстного дохода; выносить сор из избы – чанги хонаро ба кӯча баровардан – раскрывать тайну близких людей; характерами не сошлись – номувофиқ омадани афъол – с кем-то не сойтись; книга-ключ к науке и знаниям – китоб-калиди илму дониш»* и др. являются из числа таких фразеологизмов.

ФЕ других языков, возможно переводившиеся с детальными лексико-грамматическими изменениями и дифференциальными оттенками значения, образуют неисправные кальки. Неисправная фразеологическая калька в определенной степени различается от подлинного экземпляра. Большая часть таких ФЕ, хотя и компонентным составом отличаются от своего подлинного экземпляра, но оставляют за собой право сохранить их общее значение. Например, нижеследующие фразеологизмы, которые переводились с русского языка, обладают именно такой специфичностью: *«с неба звезду достать и на память подарить – аз осмон моҳро канда гирифта додан – обещания, обычно преподнесенные любимому человеку; век живи, век учись – аз гаҳвора то гӯр илм омӯз - назидание об обязательности достижения знаний; где труды, там плоды – ҳаракат кунӣ, баракат бинӣ - побуждает к трудолюбию; повесить себе нос – фуки худро овезон кардан – обидеться на кого-то; играть под чью-то дудку – дар доираи касе бозӣ кардан - оказаться под чьим-то влиянием; тепленькое местечко – ҷойи равғанин – найти удобное расположение; седьмая вода в киселе – хеши дур – дальний родственник; быть перед овцами молодцом, а перед молодцами самим овцом – хонашери майдон ғариб – отважный перед слабыми, а слабый перед сильными; если нет охоты, найдется много отговорок – дили нохоҳаму узри бисер;* и т.д.

Безусловно, иногда таджикский экземпляр обладает более колоритностью фраз относительно подлинного экземпляра. Колоритность этих фразеологических калек образуются за счет новых составных элементов, которые дополняются к их таджикскому экземпляру: *«заварить кашу и самому попробовать – маззаи атолаи бемаззаро чашидан – залезть в путаницу; подальше от греха – аз бало ҳазар – обойти какой-то недостойный поступок, или злосчастного человека; раз на раз не приходится – кӯза ҳама вақт ба лаби об сиҳат рафта сиҳат намеояд – отражает изменчивое положение вещей; для милого друга семь верст не околица – аз дӯст як ишорат, аз мо ба сар давидан; весна красна цветами, а осень – снопами – савр бе сар нест, чавзо бе дарав – о свойствах времен года; искать днем с огнем – дар рӯзи равшан бо чароғ наёфтан – труднонаходимый, редко встречающийся; разбитое корыто – тосу кӯзаи кӯҳна – старые вещи; мутить воду – оби софро лой карда гаштан – перессорить людей»* и т.п.

Наивысшего образца употребления значений народных оборотов и выражений в форме двустиший и четверостиший, а также притч, можно наблюдать в творчестве великого персидско-таджикского поэта и мыслителя шейха Саади Ширази. Многие из высказываний поэта стали «крылатыми» фразами, а его

нравоучения могли служить образцом поведения. Многие изречения Саади до того близки к народному творчеству, что трудно выразиться, заимствованы они Саади из народа, или же, наоборот, внедрены им в народное творчество. В своем всемирно известном произведении «Гулистон» Саади широко использует значения народных оборотов и полезных изречений. Например:

Подумав как следует, мысль излагай, - *Аввал андеша, в-он гаҳе гуфтор*

А *«стен без фундамента не воздвигай» - Пойбаст омадаст, пас девор.* [Саади Шерози, 16;121]

В другом поучительном рассказе о мудреце везире Саади использует такое народное изречение: *«…ложь, преследующая благую цель, лучше правды, ведущая к искушению – дурӯғи маслиҳатомез, беҳ аз рости фитнаангез».* [Саади Ширази 18; 123]

В другом рассказе о храбром царевиче и его завистливых братьев, Саади изрекает такое народное сочетание:

«Пусть конь арабский даже очень худ-

Он лучше, чем откормленный осел -

Аспи този агар заиф бувад

Ҳамчунон аз тавилаи хар беҳ». [Саади Ширази, 18; 124]

Он также в этом рассказе приводит полезные притчи, образца:

«Несправедливо, чтобы доблестные мужи умирали, а бездарные их места забирали – Махол аст, ки ҳунармандон бимиранд, беҳунарон ҷойи онҳо бигиранд». [Саади Ширази, 21; 126]

В вышеуказанном своем рассказе он искусно употребляет значение народного изречения в форме двустиший:

«*Под сенью совы не укроемся мы*

Коль в мире не будет волшебной хумы-

Кас наёяд ба зери сояи бум

Вар хумой аз чаҳон шавад маълум». [Саади Шерози, 21; 126]

Другая народная мудрость из уст Саади так гласит: *«Могущество человека есть следствие доблести, а не богатства, величие – следствие разума, а не возраста – Тавонгарӣ ба ҳунар аст, на ба мол, бузургӣ ба ақл аст, на ба сол».* [Саади Шерози, 22; 127]

Саади в своем великолепном произведении приводит и притчи с уст героев бессмертного шедевра Фирдоуси «Шахнаме». Так, он словами Заля напоминает великому богатырю Рустаму о том, что нельзя недооценивать врага:

«…Не презирай во веки силы вражьей –

Раздувшись, мелководная река

Верблюда унесет с его поклажей –

…Душман натавон ҳақиру бечора шумурд

Дидем басе, ки оби сарчашмаи хурд,

Чун бештар омад, шутуру бор бибурд». [Саади Шерози, 127]

Можно еще привести тысячу таких примеров с произведений этого великого персидско-таджикского мудреца, учителя жизни.

Иногда в формировании той или иной таджикской фразеологической единицы можно ясно наблюдать влияние выражений других языков. Например: *«каждый мерит по своему измерению – бо оршини худ чен кардан – оценивать кого-л. по себе» и т.п.*

В таджикский язык заимствованы ФЕ с разных языков – с русского, арабского, английского, французского, персидского, тюркского, узбекского и остальных. На примере с русского, в общей интерпретации, познакомились выше. Посредством русского языка в наш язык заимствована целая серия фразеологических единиц с других языков, которые в своем историческом развитии не имели никакую связь с таджикским языком.

Например, заимствованные ФЕ в наш язык с английского языка посредством русского: *Standard of life – жизненный уровень – дараҷаи некӯаҳволӣ; account current – текущий счет – ҳисоби ҷорӣ; struggle for life – борьба за существование – мубориза барои ҳаёт; iron curtain – железный занавес – пардаи оҳанин; cold war – холодная война – ҷанги сард*. [Маджидов, 1982; 79-80].

Английская фразеология представляет немалую трудность для изучающих английский язык. В составе английской фразеологии, максимально богатой и разнообразной, имеется большое количество фразеологических единиц, отличающихся многозначностью и стилистической разно плановостью, т.е. существуют такие ФЕ, которые употребляются в различных стилях речи.

Фразеология является одним из важных источников обогащения словарного состава английского языка. Ниже приведем ФЕ, соответствующие по семантике, трем сопоставляемым языкам:

play the advantage over somebody – обмануть, надуть – фанд додан – гӯл додан; adversity is a good discipline – несчастье закаляет человека, что мучит, то учит – аз ранҷ кашидан одами ҳур гардад; be up against – стоять перед задачей, встретить трудности – бо душвори рӯ ба рӯ шудан; I have not seen you for ages – я не видел вас

целую вечность - сколько лет, сколько зим – кӯҳ ба кӯҳ намерасад, одам ба одам мерасад; be in an agony of despair – быть в полном, безысходном отчаянии – сахт рӯҳафтода шудан; agues come on horseback but go away on foot – беда к нам верхом, а от нас пешком – болезнь входит пудами, а выходит золотниками – дард бо мисқол медарояду бо хирвор мебарояд; to the backbone – до мозга костей – то мағзи устухон; stab in the back – всадить нож в спину; предательски нападать; клеветать, злословить за спиной – пушти сари касе ғайбат кардан и т.д. [Англо-русский фразеологический словарь, 30-33,62].

В целом, заимствованные фразеологические единицы с других языков, особенно с русского, обогащают золотой фразеологический фонд таджикского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кунин, А.В. Английская фразеология. Теоретический курс / А.В. Кунин. -М.: Высш. шк, 1970. -344 с.
2. Маҷидов, Х. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик / Х. Маҷидов. -Душанбе, 1982. -С.10.
3. Саади Шерози. Отрывки из «Гулистона». –Душанбе: Маориф, 1985.
4. Хушенова, С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка / С.В. Хушенова. –Душанбе: Дониш, 1971. -190 с.
5. Англо-русский фразеологический словарь, 30-33,62.

МУҚОИСАИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ, РУСӢ ВА ТОҶИКӢ

ҒАФАРОВА М.М.

Мақолаи мазкур ба муқоиса ва гирифтани воҳидҳои фразеологии феълии тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Фразеологизмҳои ҳар як забон бо асолати баён, рангин будани ибораҳо ва хусусиятҳои миллӣ фарқ мекунанд. Дар мақола муаллиф бори дигар ба мавҷудияти умумият дар қабати фразеологии забонҳои дорои сохторҳои гуногун ишора мекунад.

Калидвожаҳо: Воҳидҳои фразеологӣ, ГПУ, воҳидҳои фразеологии гирифташуда, таҳлили муқоисавии ГПУ, варақаҳои фразеологӣ.

СОПОСТАВЛЕНИЕ АНГЛИЙСКИХ, РУССКИХ И ТАДЖИКСКИХ ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

ГАФАРОВА М. М.

Настоящая статья посвящена сопоставлению и заимствованию таджикских, русских и английских глагольных фразеологизмов. Фразеологизмы каждого языка отличаются своеобразностью выражения, колоритностью фраз и национальной спецификой. В статье автор еще раз указывает на существование общности в фразеологическом пласте в разноструктурных языках.

Ключевые слова: Фразеологические единицы, ГФЕ, заимствованные ФЕ, сопоставительный анализ ГФЕ, фразеологические кальки.

COMPARISON ENGLISH, RUSSIAN AND TAJIK VERBAL PHRASEOLOGICAL UNITS

GAFAROVA M. M.

Given article is devoted in comparison and borrowing aspect of Tajik, Russian and English verbal phraseological direction. The phraseological combination of each language differs with their variety of expression. In this article the author promotes the opinion about the generality in phraseological units in different structure of languages.

Key words: phraseological units, verbal phraseological units, borrowed phraseological units, comparison analysis of verbal phraseological units, phraseological calque.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491550

ФИЛОСОФСКО-КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ЯЗЫКОВОЙ ОБЪЕКТИВАЦИИ POYGĀ И RŮʒ В ПАМИРСКИХ ЯЗЫКАХ

НЕКУШОЕВА Ш. С.[1]

Данная статья продолжает предпринятое нами исследование концепта ДОМ в памирском языковом сознании. Нами была напечатана серия статей, посвященных лингвокультурному анализу лексических единиц, отражающих место и роль разных частей традиционного памирского дома в миропонимании носителей памирских языков [5; 6; 7]. В том числе, были рассмотрены и анализированы лексические единицы – репрезентанты самого традиционного памирского дома, лексические единицы, отражающие сакрализацию порога, а также идентифицирующие порог как свое-чужое пространство, а также лексические единицы, отражающие роль и место двух параллельных частей памирского дома – *bārnêx* и *kicor* в качестве мужского и женского пространства традиционного памирского дома. В данной работе предпринята попытка охарактеризовать семантические особенности лексических единиц через призму языковой объективации двух поляризованных сторон памирского дома – *růʒ* и *poygā*. Эти две лексемы являются репрезентантами концепта ДОМ в памирских языках.

Данные поляризованные стороны традиционного памирского дома характеризуются наличием особенностей, отражающих национальную культуру памирских народов, которые веками чтились среди носителей этих культур, и их культурно-философская, морально-нравственная ценность передавалась из поколения в поколение. Лексические единицы для обозначения данных двух поляризованных сторон поддаются лингвокультурной интерпретации, могут быть эксплицитно, рационально, объективно и правдоподобно объясняться конкретными культурными причинами [9, 8-22].

Маклаковой Е.Н. отмечены следующие формы проявления лингвокультурологических особенностей языковых единиц:

1. наименования исторических событий, хранящихся в исторической памяти народа (шапка Мономаха);
2. наименования культурологических реалий (сибирский валенок);
3. наименования ономастических реалий (непомнящий родства Иван, Иванов, Петров, Сидоров);
4. наименования, связанные с национальными прецедентными текстами (человек в футляре);
5. наименования национально-исторических безэквивалентных реалий (большевик, троцкист);
6. наименования национально-материальных (бытовых) реалий (кладезь премудрости);
7. наименования, отражающие национально-культурную символику (цветовая символика) [3, 9].

На наш взгляд, анализируемые нами два элемента артефакта памирского дома *růʒ* и *poygā*, проявляют свои лингвокультурологические особенности второй и седьмой формой из списка Маклаковой Е.Н., так как по нашим наблюдениям эти элементы составляют культурологические особенности и их символизм в философском мировосприятии памирцев.

Для обозначения этих двух частей в памирских языках используются лексические единицы: шуг. *růz/ʒ*, руш., хуф. *rūz*, бр., рош. *rūzm*, сар. *rezn*, вах. *ricn*, ишк. *ресьп*, язг. *reǰon*, мдж. *rūžan* «продух», «отверстие на потолке памирского дома», слово этимологически возводится к др.-ир. **raučana*, авест. *raočana* «окно» [8], и шуг. *poygā* руш., хуф. *pōgā*, бр., рош. *payga*, сар. *puygo*, вах., ишк. *poga* «пол», «основание». *Poygā* – центральная часть традиционного памирского дома является самой низкой частью, тогда как самая верхняя часть этого дома является *růʒ* - световое отверстие на потолке в качестве окна. Слово *poygá* (тадж. *пойгоҳ* «место у входа для снимания обуви (в жилых помещениях старого типа), перс. پایگاه - основание»; «степень», «достоинство») является общеиранской лексемой, состоящая из двух компонентов перс.-тадж. *poy* «нога» и *gá*, перс. -тадж. *gah* // *goh* «место».

[1] Адрес для корреспонденции: Некушоева Ш.С., сотрудник Института гуманитарных наук имени Б. Искандарова Национальной академии наук Таджикистана (736002 г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4) Тел.: (+992) 935971176;
E-mail: nekushoeva@bk.ru

Относительно слова *poygā* в словаре Карамшоева Д. наблюдается наличие полисемии. Автор словаря даёт два значения данного слова, где первое «бега», «скачки» (ср. в тадж. *poygoh* … в третьем значении «скотный двор», «конюшня», «стойло» [10, 410]) откуда вытекают такие дериваты, как *poygā-diwent* «скачки», «бега»; *poygā-diwen-ī̆j* – «участник скачек», *poygā-ǰoj* «место для скачек». Второе значение данного слова - это «центральное место при входе в дом» [2], основание традиционного памирского дома.

Согласно данному словарю лексическая единица *rů̊z/ʒ* имеет значение «окно в крыше», «потолочное отверстие», далее автором словаря даются следующие дериваты: шугн. *rů̊ʒ-dāxt* (< *rů̊ʒ*, *taxtā*), руш., хуф. *rūzdaxt*, бр., рош. *rūzmdāxt* «крышка для окна в крыше», ср. вах. *ricn-gin/gəw* [8, 295]; шугн. *rů̊ʒ-ðorg*, руш., хуф. *rūzðů̊rk*, бр., рош. *rūzmðorg* «жердь у крышки для окна на крыше», ср. вах. *ricn-bánḍ*, ишк. *ruzanbandьk* [8, 295].

Функциональное предназначение отверстия на крыше заключается в освещении помещения природным дневным светом, а также в выходе дыма от огня наружу. При разведении огня в доме, в связи с отсутствием специально сооруженной трубы для выхода дыма наружу, продух оставляли открытым [11, 121-122]. Дым настолько годами оседал на бревна потолка дома, что из-за сажи не было видно естественного цвета древесины.

С философско-космологической точки зрения одна из этих поляризованных сторон - *poygā* является символом связи домочадцев с Землей, символом устойчивости, чистоты и благодати. Вероятно, с целью укрепления связи домочадцев с Землей раньше данную часть памирского дома не покрывали древесиной или каменистой поверхностью, а оставляли в виде почвы. С космологической точки зрения *poygā* является репрезентацией Земли и имеет непосредственную связь с *rů̊ʒ* – продухом, символизирующим небеса. Клочок земли, на котором возводится дом, перед постройкой очень тщательно выбирался. Так как, согласно поверьям памирцев, земля под постройку дома не должна быть спорной шуг.-руш. *čīdmīzd-and zimað bojad janjoli māved*, земля для постройки дома должна иметь словесное благословение старших – шуг.-руш. *piyil suðjin* [7].

Национально-культурная характеристика ярче выражена лексемой *rů̊ʒ*, к которой у народов Западного Памира двоякое отношение. Если, с одной стороны, продух символизирует проход - портал и связующее звено обитателей дома с небесами, с возвышенным миром, связь с небесной благодатью, с духовным началом, является символом света и добра, источником ниспослания божественной благодати, то с другой стороны, он считается проходом для злых темных духов и всякой нечисти, которые могут сильно навредить домочадцам. С продухом у народов Западного Памира связаны многочисленные поверья, обряды и ритуалы, отраженные семантикой ряда лексических единиц. Анализ языкового материала показывает, что представляется возможным выделение нескольких категорий на основании отнесенности языковых единиц-экспликаторов слова *rů̊ʒ* либо к религиозно-философской сфере, либо к народно-мифологическим суевериям.

Отметим примеры, в которых подчёркиваются религиозно-философские и народно-мифологические черты *rů̊ʒ* - продуха в миропонимании народов Западного Памира. Семантика ряда единиц показывает, что:

– **Окно в крыше выступает в качестве источника благодати**: Выражение, как *barakati Xuðoy* ta *rů̊ʒ-va ar xů̊nā deðd – благодать Божья в дом входит через окно в крыше,* отражает веру этнических групп Западного Памира в то, что продух является неким проходом во внешний мир, в небеса. Небеса – в качестве воздушного пространства в форме свода, в понимании памирцев, являются местом ангелов, добрых духов и Бога. Следовательно, через окно в крыше в дом входит благодать и милость Бога. Согласно словам наших информантов, потолочное отверстие днем оставляли открытым с целью поступления божественной благодати в дом, а ночью предпочитали его закрывать, ибо этот период суток связывается с темнотой, темными силами и со злом. В семантике выражения шуг. - руш. *duo ta Nawrūz-and as rů̊ʒ kin-en – молитву возносят на праздник Навруз с окна на крыше,* лексема *rů̊ʒ* также выступает в качестве источника добра и благодати. Навруз - символ нового дня и нового начинания, поэтому важно в начале пути возносить молитву именно посредством потолочного отверстия, сверху вниз, тем самым освящать и очищать все пространство дома, приготавливая его для дальнейшего благополучного проживания.

– **Окно на крыше выступает в качестве портала для добрых духов:** В таких выражениях, как *rū ta rů̊ʒ-va naxtīzd xu tīzd* – букв. *душа человека выходит и уходит через окно на крыше*; *to Nawrūz ta tar rů̊ʒ na-jad-en – до праздника весеннего равноденствия Навруз нельзя подходить (сверху) к окну на крыше*, лексема *rů̊ʒ* выступает в качестве источника добра и прохода для добрых сил, а также души. Памирцы верят, что проход в обе стороны, как внутрь дома, так и наружу для ангелов, а также для человеческой души, души усопшего родственника - шугн. -руш. вах., ишк. *arwo* «дух предка» (к араб. ломанному мн. числа ارواح ед. чис. روح - *ruh* – душа, понятие, носящее культурологические ценности в мировоззрении народов Западного Памира) в дом является не дверь, а именно потолочное отверстие памирского дома. Согласно поверьям памирцев, если злые духи могут входить в дом как посредством двери, так и через потолочное отверстие, что также часто наблюдается в прецедентных фольклорных текстах, то души людей и ангелы приходят только через потолочное отверстие, ибо этот проход является связью с возвышенным. Семантика второго выражения указывает на веру памирцев в то, что в самые холодные зимние дни (шуг. - руш. *čilagi*) ангелы не спускаются на землю – шуг. *čilagi malojika-jen ar zamin na-xafc-en*, поэтому нерезонным считалось открывать его в эти зимние дни.

– **Окно на крыше выступает в качестве портала для злых духов:** как уже было отмечено, у народов Западного Памира мы наблюдаем двоякое отношение к потолочному отверстию. Ряд выражений отражают целиком противоположную веру в окно на крыше, т.е. это отверстие может оказаться и средством проникновения злых духов. К таким выражениям можно отнести следующие единицы: *to čil rūz ta kūdak růʒ bīr-va na-naγʒimb-en – до сорока дней ребенка* (*новорожденного*) *нельзя переносить под окно на крыше*, так как считалось, что злые силы через потолочное отверстие могут наносить вред ребёнку; шуг. *almasti růʒ-va yoδd xu zečā jigār yest – ведьма через окно на крыше приходит и уносит печень роженицы*. В семантике первого выражения лексема *růʒ* выступает в роле неблагоприятного портала для роженицы и новорожденного, тогда как во втором выражении только для роженицы. Семантика второй лексической единицы отражает веру народов Западного Памира в пагубное воздействие шугн. - руш, вах., ишк. *almasti* (фантастическое существо, безобразная волосатая женщина с отвислыми грудями. Ей приписываются такие качества, как прожорливость и людоедство [8, 80]) по отношению к роженице, у которой она в момент родов может вынуть печень и съест ее. Согласно словам информантов, с целью предотвращения подобных случаев, раньше в некоторых местах при сооружении центральной части покрытия дома – шуг. -руш. *čorxůna*, вах., ишк. *čorxona* одно из брёвен изготавливали из можжевельника - шуг.-руш. *ambaǎc*, входящего в состав сакральных объектов народов Западного Памира и, согласно их поверьям, обладающего свойствами оберега, талисмана.

– **Окно на крыше выступает в качестве категории благополучия / не благополучия дома:** В семантике ряда выражений можно наблюдать, что слово *růʒ* в них выступает в качестве некоего мерила благоустройства и благополучия домохозяйств. Формулировка шуг. *as wef růʒ rīγan-in δud tīzd* – букв. *из их окна на крыше выходит масляный дым* используется для выражения наличия необходимых удобств в чьём-либо доме. Антонимическое значение к данной единице носит выражение шуг. *as wef růʒ-and δud nist* – букв. *из их окна на крыше нет дыма.* Данная антонимическая формулировка может быть использована как в качестве мерила неблагополучия какого-либо домохозяйства, т.е. указывая на низкий социально-экономический уровень семьи, так и может быть использована в прямом значении. Зимой, когда выпадало слишком много снега, люди по причине отсутствия одежды, обуви не могли ходить друг к другу справляться о здоровье. Поэтому наблюдали за потолочным отверстием домов, в случае присутствия дыма в потолочном отверстии домохозяйства убеждались, что в доме соседа, родственника все в порядке, если же дым долгое время отсутствовал, тогда били тревогу. В значении некоего оценочного мерила слово *růʒ* встречаем также в составе фразеологического оборота шуг. *ʒīr pi růz* «ничего нет», «пусто», «бедно». Например, *mi tama joy-and doyim-aϑ ʒīr pi růz* «в этих ваших местах вечно ничего нет» [7].

– **Окно на крыше как средство для проведения обрядов, ритуалов и гадания:** Ряд выражений, в составе которых мы находим лексему *růʒ*, отражают разного рода суеверия народов Западного Памира. Обращает на себя внимание огромное количество выражений и действий, отражающих обряды, ритуалы и гадания, проводимые посредством потолочного отверстия. Это и элементы гадания, и обращение к Богу с использованием куклы в качестве молящей фигуры, а также бытовые и праздничные обряды и ритуалы. К примеру, выражение *sawora-vidīrm ta růʒ-va ziwêδ-en* букв. *веник-всадник выносят через окно на крыше* отражает ритуал, проводимый на праздник весеннего равноденствия – Навруз, когда совершается символический ритуал вынесения грязи, болезни, всех невзгод посредством потолочного отверстия из дома. Заключается данный ритуал в том, что веник *sawora-vidīrm* (букв. *всадник-веник*, разновидность веника, к основанию которого прикрепляется длинная палка, для того чтобы доставать до потолка традиционного дома [12]), которым в день обряда очищения чистят потолок памирского дома как от грязи, так и символически от всех невзгод, скопившихся в течение года, выносится наружу через окно на крыше. Хозяйка, занимавшаяся уборкой дома, передает веник через продух находящемуся на крыше человеку, а тот в свою очередь берет этот веник и бросает его куда-нибудь подальше от дома в знак устранения беды и невзгод из дома. Выражение *růʒ-va kūdak ziwêstow – выносить ребенка через потолочное отверстие отражает* ритуал спасения ребенка от возможной смерти. Если в доме часто погибал новорожденный, то следующего новорожденного ребенка завязывали в простыню и передавали через продух находящейся на крыше дома многодетной женщине – соседке, у которой не было прецедентного случая потери ребенка. Та брала новорожденного на три дня к себе домой, заботилась о нем, а на третий день тем же путем, т.е. через окно на крыше спускала ребенка обратно в его дом. Согласно, поверьям памирцев, этот ритуал способствовал сохранению жизни данному ребенку. Вероятно, ритуал этот может быть связан как с верой памирцев о проникновении злых духов через потолочное отверстие, так и их верой в то, что это проход является источником добра и света. Поэтому, и то, и другое могли повлиять и способствовать формированию данного ритуала, т.е. совершением данного обряда источник зла можно обмануть вынесением ребенка из дома, а в качестве источника добра окно на крыше может благодатно повлиять на ситуацию и сохранить жизнь ребенку.

Обряд шуг. - руш. *kiloγuzγuz* проводится на праздник весеннего равноденствия шуг. -руш. *xidīr ayům*, вах., ишк. *šogun*. Люди посещают дома друг друга с целью попросить что-либо у хозяев (например, сладостей,

барана, корову или даже невесту и т.д.). Просьба эта раньше совершалась исключительно через окно на крыше: взбирались на крышу дома, опускали веревку или большие платки в потолочное отверстие, напевали специально предназначенную песню и под конец просили то, чего желали. Непозволительным считается у этих народов отказ в просьбе на *Xidīr ayům [*12].

На праздник Навруз проводили гадание, которое заключалось в приготовлении шуг. - руш., ишк. *bōj*, вах. *boč* - похлебки из толченных зерен и мяса, которую перемешивали при помощи деревянной ложки шугн.-руш. *čib*. Затем ложку перекидывали через окно на крыше наружу. Согласно словам информантов, гадание заключалось в том, что, если ложка падала лицом вниз, это предвещало обильные дожди, в случае ее падения на обратную сторону, предвещалась засуха или малое количество осадков.

С применением специально изготовленной куклы на потолочном отверстии традиционного памирского дома, весною проводили ритуал вознесения молитвы. Заключался данный ритуал в том, что в весенний период, когда обильно и непрерывно шли дожди, подготавливали куклу, лицо которой смазывали сажей от котла. Затем втыкали ее на продухе снаружи лицом повернув к Кибле (направление в сторону Мекки, запад, место захода солнца) претендуя, что кукла молится и просит у Бога уменьшить или прекратить дожди. Смазанное в черный цвет лицо символизировало бытовые невзгоды и тяжелые времена, ибо обильные осадки могли обрушить на людей беды в виде селевых потоков, лавин и т.п., а также надолго затянуть земледелие, что могло способствовать снижению уровня урожайности.

Необходимо подчеркнуть, что окно на крыше с внутренней стороны дома обделывается специальной четырехступенчатой конструкцией шуг. *čorxůnā*, руш., хуф., бр., рош. *čōrxonā*, вах., ишк. *čorxoná* «ступенчатая конструкция потолка», букв. «четыре дома», которые вместе создают единый элемент средней потолочной части традиционного памирского дома. Несмотря на четкое разделение данных двух архитектурных элементов, на что указывает и наличие отдельных лексических единиц для их обозначения, простым носителем памиро-бадахшанской культуры *růʒ* и *čorxůnā* воспринимаются как неотъемлемые части одного целого. При именовании данной конструкции взяты во внимание ее внешние особенности. Лексическая единица *čorxůnā,* проявляя лингвокультурные особенности, также является национально значимой единицей. С философско-космологической точки зрения в картине мира памирцев четыре уровня данной конструкции символизируют четыре элемента: шуг.-руш. *zimāδ* – земля, шуг.-руш. *ǩac* – вода, шуг.-руш. *yōc* – огонь, шуг.-руш. *awo*, тадж. *havo* (*ǩāʒ*) - воздух (ветер) [7]. Наравне с этим в мировоззрении народов Западного Памира данные четыре уровня связаны с именами четырех исламских ангелов высшей категории (мукар-рабун), каждый из которых в свою очередь связан с одним из названных четырех стихий, т.е. происходит синкретизм религиозного и культового образа мышлений. Имя ангела хранителя, посланника Бога Джибриля связывается с первым домом, со стихией земля, ангел милосердия Микаил имеет связь со вторым домом, со стихией воды, вестник страшного суда Исрефил связан с третьим домом, который является воплощением стихии воздуха, ветра и архангел смерти Азраила связан с самым верхним домом, со стихией огня. Такое понимание и восприятие окна на крыше памирского дома способствовало тому, что исторически потолочное отверстие с четырехступенчатой конструкцией в миропонимании этих этнических групп приобрел статус портала благодати. Также следует отметить, что окно на крыше со ступенчатой конструкцией использовался как для отвода дыма из помещения и обеспечения хорошего освещения жилого помещения, так и играл роль солнечного календаря и солнечных часов [1, 163].

Вторая лексема *poygā* в памирских языках не применяется для обозначения пола в этажных домах, в этом случае используется только заимствованное из рус. *pol*. Центральная часть памирского дома - *poygā* является символом связи с землей, символом устойчивости, чистоты и благодати. Вероятно, с целью укрепления связи с землей раньше данную часть памирского дома не покрывали древесиной или не создавали каменистую поверхность, а оставляли в виде почвы. С космологической точки зрения *poygá* является репрезентацией Земли и имеет непосредственную связь с *růʒ* – продухом, символизирующий небеса. Клочок земли, на котором возводится дом, перед постройкой очень тщательно выбирался. Так как, согласно поверьям памирцев, земля под постройку дома не должна быть спорной шуг. - руш. *čīdmīzd-and zimaδ bojad janjoli māved*, земля для постройки дома должна иметь словесное благословение старших – шуг. -руш. *piyil suδjin [*7].

Анализ языкового материала показывает, что лексема *poygā* в контексте различных выражений приобретает особые черты. Изучение семантики устойчивых сочетаний показывает, что лексема *poygā* может проявлять разного рода категории, а также отражать различные ритуалы и обряды. Отметим примеры, в которых подчёркиваются разновидности критерий лексемы *poygā* в составе выражений и формулировок:

– **Категория статуса человека:** Формулировка шугн. *poygá-tīr xu δust zinêdow* «быть гостем», определяет статус человека в качестве гостя. Например, *yu mudům maš poygá-tīr xu δust zinod - он был частым гостем в нашем доме* (букв. «он часто мыл свои руки на нашем *poygá*»). Выражение *poygā-ndīr wirīvdow* - букв. *стоять в центре дома* используется в значении оказывать услуги, служить, прислуживать хозяевам дома и определяет статус человека в качестве доброжелателя семьи, человек, который с уважением относится к этому

дому, и может оказаться как другом семьи, родственником, так и человеком благодарным этому дому. Формулировка *poygā-ndīr raqos vidow* - букв. *быть танцором в центральной части дома* определяет статус человека как близкого друга семьи, родственника, делящего радости хозяев. Выражение *poygá-tīr xu ðust zinêdow* «быть гостем» семантически указывает на специально сооруженное в центральной части дома углубление шуг., руш., хуф. *obx̌īn*, ишк. *obšīn* к перс.-тадж. *ob* «вода» и *šin* осн. нас.вр. «сидеть». Сооружение функционально применялось для мытья рук, откуда и происхождение данной фразеологической единицы. Использование *obx̌īn* в качестве захоронения часто встречается в прецедентных фольклорных текстах народов Западного Памира. Как правило, в сказках народов Памира здесь закапывают некоего злого духа *žindūrv-ak*, или какие-либо другие магические предметы.

Оппозицию к выражению *poygā-ndīr wirīvdow* «оказывать услуги хозяевам дома» составляет формулировка *dupecā-ndīr wirīvdow* «стоять в пространстве от входной двери до начала центральной части (*poygā*)». На данном пространстве стояли с целью просьбы о прощении или чего-либо другого, а стоящему здесь человеку нельзя было отказать в его просьбе. Пространство *dupecā* «узкий коридор от входной двери к центру дома» примыкает к *poygā* и фактически является его продолжением. Однако, как видим, действие «стоять» на данном пространстве, выраженное в вышеприведенной формулировке, приобретает совсем иное значение – здесь человек выступает в качестве просящего чего-либо.

– **Категория отсутствия таланта:** Отражение отсутствия таланта у человека мы наблюдаем в поговорке шуг. *kampīr raqosi na-vārð-ed, lůvd poygā tāng* // букв. *старуха не умеет танцевать, говорит центр дома узкий*, применяется в момент, когда кто-либо не в состоянии выполнить какое-либо дело, указывает на второстепенные или даже не существующие причины. Данная поговорка также непосредственно указывает на функциональное предназначение *poygā* в праздничные и свадебные дни, т.е. в эти дни пространство *poygā* используется в качестве танцевальной площадки [4].

Согласно Назаровой З. в Ишкашиме «Пол в домах раньше делали из больших камней - плит - ишк. *sayoč*. Процесс изготовления такого пола называется *sayočroni*. Плита была удобнее для подметания, чем земля» [4]. Однако, до недавнего времени в Рушанской и Шугнанской районах наблюдался земляной, ничем не покрытый центр традиционного памирского дома. В селениях же долины Бартанга Рушанского района до сих в большинстве домохозяйствах центральную часть дома не покрывают, она остается в своем первоначальном виде и представляет собой земляную почву.

Таким образом, основополагающую часть информации о миропонимании того или иного, мы получаем посредством языковых единиц, что способствует осознанию того факта, что люди живут в мире созданных ими концептов. С этой точки зрения важную роль играют национально - значимые лексические единицы, которые характеризуются наличием особого значения в культуре того или иного народа. У памирцев Западного Памира составляющая языковая объективация двух лексем *růʒ* и *poygā* дает нам основание отнести их в категорию национально значимых лексических единиц, основанием чего являются результаты анализа языкового материала, в данном случае, устойчивых выражений и фразовых единиц. Их семантический анализ указывает на наличие относительно обеих лексем как религиозно-философской интерпретации, так и народно-мифологических суеверий. На основе проведённого анализа выражений и фразовых единиц были обнаружены возможности демонстрирования различных категорий данными двумя лексемами. Обе лексемы являются составной частью концепта ДОМ в памирской языковой картине мира, а архитектурные элементы, которые они обозначают, в мировоззрении народов Западного Памира отражают национально-культурные символики.

Информанты

1. Давлатназаров Худоназар, кишлак Джирудж, Паршинев Шугнанского района, 1945 год рождения.
2. Шорахматуллоева Сумангул, г. Хорог, 1945 года рождения.
3. Муборакшоева Шоиста, г. Хорог, 1940 года рождения.
4. Ёрмамадов Ёрмамад, кишлак Горджвин, Шугнанского района, 1938 года рождения.

Сокращения

шуг.-руш. – шугнано-рушанская группа памирских языков, шуг. – шугнанский язык, руш. – рушанский язык, хуф. – хуфский язык, бр. – бартангский язык, рош. – рошорвский язык, сар – сарыкольский язык, вах. – ваханский язык, иш. – ишкашимский язык, язг. – язгулямский язык.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, М.С. Таджики долины Хуф. М.С. Андреев. Под ред. Э. Кочумкуловой. – Вып. I-II. / М.С. Андреев. Переизд. Б.: ОсОО «Джем Кей Джи», 2020. -794с.
2. Карамшоев, Д. Шугнанско-русский словарь. Том 2. М.: - Наука, 1991, -614с.
3. Маклакова Е.Н. О понятии лингвокультуралогической специфики значения слова // Текст. Дискурс. Картина мира. – Воронеж, 2011. –Вып. 7. –С.9
4. Назарова З. Дом в языке и культуре // Научный альманах. Традиционная культура. №2, 2009

5. Некушоева Ш.С. Порог (*pidīnd*) как средство идентификации пространства (на материале шугнано-рушанской группы памирских языков) // Сборник статей Международной научно-практической конференции «Русский и иностранные языки: инновации, перспективы исследования и преподавания в вузах Таджикистана» (Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования, национальный исследовательский университет «МЭИ», филиал в г. Душанбе (Республика Таджикистан), 11-12 февраля 2021 года, С. 269-281.
6. Некушоева Ш.С. Вербальная репрезентация *порога* в шугнано-рушанской группе памирских языков // Актуальные направления фундаментальных и прикладных направлений (Topical areas of fundamental and applied research XXV), Publisher: Lulu Press, Inc. 627 Davis Drive, Suite 300, Morrisville, NC, USA 27560. 2021, -С. 115-131.
7. Некушоева Ш.С. Концепт ДОМ в шугнанской языковой картине мира // Отдел культурного наследия и гуманитарных наук Высшей Школы развития Университета Центральной Азии. Научный доклад №7, 2020 – 38 стр. https://ucentralasia.org/Research/ResearchPapers
8. Стеблин-Каменский И. М. Этимологический словарь ваханского языка. – СП (б), 1999, с. 295
9. Стернин И.А. О понятии лингвокультурной специфики языковых единиц // Язык, словесность, культура, №1, 2011. – С. 8-22 (с.10)
10. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. Зери таҳрири Д. Саймиддинов, С.Д. Холматова, С. Каримов. –Душанбе: Пайванд, 2006. – 669с.
11. Шишов А. Таджики (Этнографическое исследование). – Алматы, 2006, с. 121-122
12. Юсуфбеков Ш., Шоинбеков А. Шогуни баҳор. - Душанбе, 2019

ҶИҲАТҲОИ ФАЛСАФӢ-ФАРҲАНГИИ ОБЪЕКТИВАТСИЯИ POYGĀ ВА RŮʒ ДАР ЗАБОНҲОИ ПОМИРӢ

НЕКУШОЕВА Ш.С.

Калимаҳои дорои хусусиёти миллӣ-фарҳангӣ нақши муҳиме дар муайян намудани ҷиҳатҳои когнитивӣ ва консептуалии ҷаҳонбинии халқиятҳои гуногун мебозанд. Одатан, ин гурӯҳи калимаҳоро метавон таҳти тафсири лингвофарҳангӣ қарор дода, тавассути сабабҳои дақиқи фарҳангӣ шарҳу тавзеҳ дод. Аз ин ҷиҳат, дар мақола объективатсияи забонии ду лексема *růʒ* ва *poygā*, ки ифодакунандаи ду унсури маъмории хонаи суннатии помирӣ – равзана ва қисмат марказии хона мебошанд, ба роҳ гузошта шудааст. обозначающих два параллельных архитектурных элемента традиционного памирского Объективатсияи забонии ин ду лексема имконият дод, ки онҳо ба категорияи луғоти муҳими миллӣ шомил гарданд, зеро муайян гаидид, ки ҳар ду лексема метавонанд таҳти таҳлили философӣ-фарҳангӣ ва халқӣ-мифологӣ қарор гиранд. Дар баробари ин ин ду лексема иньикоскунандаи категорияҳои мухталифи забонӣ мебошанд.

Калимаҳои калидӣ: объективатсияи забонӣ, růʒ ва poygā, хонаи помирӣ, арзишҳои миллӣ-фарҳангӣ, хусусиёти лингвофарҳангӣ, одоту суннатҳо, тасвири забонии халқиятҳои Помир.

ФИЛОСОФСКО-КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ОБЪЕКТИВАЦИИ POYGĀ И RŮʒ В ПАМИРСКИХ ЯЗЫКАХ

НЕКУШОЕВА Ш.С.

Лексика, обладающая национально-культурными особенностями, играет огромную роль в раскрытии когнитивных и концептуальных аспектов мировоззрения разных народов. Как правило, такая лексика поддается лингвокультурной интерпретации и объясняется конкретными культурными причинами. С этой точки зрения в статье предпринята попытка анализировать языковую объективацию двух лексем *růʒ* и *poygā*, обозначающих два параллельных архитектурных элемента традиционного памирского дома – окно в крыше и центральную часть дома. Языковая объективация данных двух лексем позволила включить их категорию национально значимых лексических единиц, так как было выявлено, что обе лексемы поддаются философско-культурным и народно-мифологическим интерпретациям и наравне с этим, обнаружены возможности демонстрировать различные категории данными единицами.

Ключевые слова: языковая объективация, růʒ и poygā, памирский дом, национально-культурные ценности, лингвокультуралогические особенности, ритуалы и обряды, памирская языковая картина мира.

PHILOSOPHICAL AND CULTURAL ASPECTS OF LINGUISTIC OBJECTIVATION OF POYGĀ AND RŮʒ IN PAMIR LANGUAGES

NEKUSHOEVA Sh.S.

Vocabulary, which has national and cultural characteristics, plays a huge role in revealing the cognitive and conceptual aspects of the worldview of different people. As a rule, such vocabulary is given a linguacultural interpretation and is explained by specific cultural reasons. From this point of view, the article attempts to analyze the linguistic objectification of two lexemes růʒ and poygā, denoting two parallel architectural elements of a traditional Pamiri house - a skylight and the central part of the house. The linguistic objectification of these two lexemes made it possible to include them in the category of nationally significant lexical units, since it was revealed that both lexemes are subject to philosophical-cultural and folk-mythological interpretations, and along with this, opportunities were found to demonstrate different categories by these units.

Key words: linguistic objectivation, růʒ and poygā, pamiri house, national and cultural values, linguacultural features, ritual and ceremony, linguistic picture of the world.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491.. 550 +42]-3: 666. 6

ШАРҲУ ТАВЗЕҲИ ИСТИЛОҲОТИ КУЛОЛГАРИИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ ДАР СЕ САРЧАШМА

ҶАҲОНГИРОВ Ш.[1]

Нақши асару вожаномаҳо дар эҳёи луғоту истилоҳоти соҳаҳои мухталифи илму техника басо назаррас буда, мо дар зер аз се сарчашмае, ки дар рушду такомули истилоҳоти кулолгарии забони тоҷикӣ нақши бориз доранд ёдовар мешавем.

Фарҳанги бостоншиносии тасвирӣ (Картинный археологический словарь) [6]. Фарҳанги мазкур ба қалами Н.Ф. Саввониди мансуб буда, дар он 26 ҷадвал бо 607 истилоҳ дар шакли тасвир ва 2324 ибораисттилоҳ бо ду забон – англисиву русӣ ҷой дода шудаанд. Қисме аз фарҳанги мазкур, ки фарогири истилоҳоти кулолгарӣ аст, луғоту истилоҳоти соҳаи мазкур вобаста ба роҳу усули кулолгарӣ, тачҳизоти кулолгарӣ ва маводу ашёҳои барои истеҳсоли кулолгарӣ истифодашаванда гурӯҳбандӣ гардидаанд. Миқдори умумии истилоҳоти мансуби «кулогарӣ»-е, ки дар фарҳанги зикршуда омадааст, 138 адад истилоҳу истилоҳибораҳои меҳварӣ ва 150 адад истилоҳу ибораистилоҳҳои иловагиро ташкил медиҳад.

Истилоҳоти фарҳанги мазкурро метавон аз лиҳози сохтори наҳвӣ ба содаву сохта ва мураккабу таркибӣ ҷудо намуд.

Истилоҳоти сода: area –майдон, фазо, pot – хум, дег, hole – хандақ, чуқурӣ, wheel – чарх, bowl - коса, clay - гил, break - , lid - сарпӯш, pinax - табақча, cup - пиёла, kothon - кофон, jug – кӯза, fabric - хамира, patera - патера, lebes - лебес, dinos - динос, pyxis – пиксида, lamp - , foot -,

Истилоҳоти сохта: assemblage – бандубаст, amphora – амфора (зарфи кӯзамонанд барои нигоҳдошти ашёи моеъ), stamnoi -, lebetes, lagynoi -, pinakes, dimoi, Lydia, kernoi, pithoi, fragment – пора, қисм.

Истилоҳоти мураккаб: quardruple - , architrave - , platform, intercolumniation – vase-painting, spy-hole, salt-celler - ,

Истилоҳоти таркибӣ: bonfire firing - , stoking tunnel -, staking chamber - , vent hole -, pottery sales -, pottery-malking area -, settling basin of a potter - , pottery assemblage – бастубанди маҳсулоти кулолӣ, imperpeable clay – гили , purification of clay – тоза кардани хок/гил, flat-based bowl -, glassy coating, plastic vase-, running dog - .

Чи тавре ки аз таҳлилу баррасии истилоҳоти фарҳанги мазкур маълум гардид, миқдори зиёди онҳоро истилоҳоти таркибӣ ё истилоҳибора ташкил медиҳад.

Он осори таърихию этнографие, ки дар қаламравӣ Осиёи Марказӣ ва Британияи Кабиру ИМА таълифу тадвин гардидаанд, фарогири маводи зиёде буда, аз забоншиносону истилоҳшиносон тақозо менамояд, ки ба вижагиҳои забонии онҳо таваҷҷуҳи беандоза диҳанд. Яке аз олимоне, ки дар таълифоти ӯ хусусиятҳои корбурдии истилоҳоти «кулолгарӣ» мавриди таҳлилу баррасии амиқи илмӣ қарор гирифтааст, ин Е.М.Пещерева ба шумор меравад.

Керамика Таджикистана [5]

Асари мазкур ба қалами муаррих Б. Одинаев марбут буда дар он масъалаҳои Таърихи пайдоиши маснуоти кулолгарӣ таҳлилу баррасӣ мешавад. Асар аз се фасл иборат буда фасли якуми он ба таърихи истеҳсоли маснуоти сафолии Тоҷикистон дар нимаи аввали садаи 20, фасли дуюм ба асосҳои таърихии ташаккули санъати кулолгарии тоҷик дар нимаи дуюми садаи 20 ва фасли сеюм бошад ба санъати кулолгарии тоҷик дар интиҳои садаи 20 ва ибтидои садаи 21 бахшида шудааст.

Муаллиф асарро бо пайдоиши санъати кулолгарӣ ва маснуоти аз хоку гил тайёршуда, ки ҳамчун ниёзи муҳими мардум ба шумор мерафт дар асоси сарчашмаҳои то замони китобати асар шарҳу тавзеҳ додааст.

Асари мазкур саросар аз вожаву калима, ибора ва истилоҳу ибораистилоҳ иборат буда шарҳу тавзеҳи вижагиҳои забонии онҳо аз аҳмият холӣ нахоҳад буд. Ҳамин тавр, он истилоҳоте, ки ба санъати кулолгарӣ,

[1] **Адрес для корреспонденции:** Ҷаҳонгиров Ш., доктор Ph.D кафедры языкознания и сопоставительной типологии, Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни.

таҷҳизоте, ки аз он маснуоти кулолӣ тайёр мешавад ва истилоҳҳои ҳамчавор ба соҳаи кулолгарӣ, ки дар китоби ишорашуда дарҷ ёфтаанд аз нигоҳи сохтор ба якҷузъаву бисёрҷузъа ҷудо намуд.

Истилоҳоти якҷузъа. Ин гурӯҳи истилоҳот танҳо аз як калима иборат буда, баёнкунандаи мафҳумҳои ба ҳунари кулолгарӣ (шустагарӣ, рехтагарӣ, качкорд, хачик, ранг, оҳанпуки [5, 102]) мансуб буда, маснуоти аз хоку гил ва сафол истеҳсолшуда (коса, кӯза, пиёла, офтоба, ҷувоз, мурғобӣ (зарф дар шакли паранда) [5, 43], тавоқ, хурмача, дугӯша, шокоса, тағора, чинӣ, испеч, ҷуша, қалами, харрот, чизма, басма, гирех [5, 45], хуштак, аспак, аждаҳо [5, 46], тавлак, тутӣ, [5, 47], ҷонварнусха [5, 45], хоки сурх, чоройнак, гулоб [5, 67], шер, маймун, ҳуштак [5, 68], қолиб, табақ [5, 70], якдаста, мурғобича [5, 72]), тасвираҳои дар маснуоти кулолӣ аксёфта: абр [5, 46], қаламӣ, мӯйқалам [5, 45], басма, гулоб)- ро ифода мекунанд. Аз шарҳи истилоҳти зикршуда маълум гардид, ки аксарияти онҳо дар соҳаи кулолгарӣ истеъмол мегарданд. Аз лиҳози мансубият ба ҳиссаҳои нутқ қисми зиёди истилоҳоти овардашуда исми моддӣ буда, дар таркиби ибора ва ҷумла хусусияту аломати истилоҳии онҳо ҳувайдо мегардад. Илова бар ин бархе аз истилоҳоти якҷузъаи зикршуда аз лиҳози таркиби морфологӣ ба содда (хурма [5, 45], лух [5, 102],), сохта (чоргӯша [5, 43], ялғончӣ [5, 45], мусича [5, 47]) ва мураккаб (мӯйқалам [5, 45], гилбутта [5, 45], лойхона [5, 102]) ҷудо шуда, басомади арабӣ, русӣ, ӯзбекӣ ва ғ. доранд.

Истилоҳоти бисёрҷузъа. Пайдост, ки ин навъи истилоҳот аз ду ва ё зиёда ҷузъи мустақил иборат буда, яке ба дигаре ба воситаҳои мухталифи алоқаи наҳвӣ (пайваст ва тобеъ) пайваст мешаванд: замини каланднахурдагӣ, ҷонварнусха [5, 45], дукни-коса [5, 48], абри баҳор [5, 46], мӯи буз [5, 102], косачаи чойхӯрӣ-пиёла, косачаи панҷарадор [5, 205].

Кулолгарӣ [1]. Китоби мазкур ба қаламми А. А. Азизов ва Ш.Ю. Азизов мансуб буда, муҳаққиқону пажӯҳандагони соҳаи кулолгариро бо омӯзиши санъати қадимаи миллӣ – кулолгарӣ ошно месозад. Муаллифон, нахус роҷеъ ба таърих ва инкишофи санъату ҳунари кулолгарӣ таваққуф намуда, пасон, таҷҳизот, асбобҳо ва маводҳо, намудҳои дастгоҳҳои кулолгарӣ, риояи техникаи бехатарӣ, марҳилаҳои омода намудани маҳсулоти кулолӣ, технологияи кулолгарӣ фикру назари худро баён менамоянд. Асари зикршуда пур аз истилоҳу ибораистилоҳои кулолгарӣ буда, мо дар зер хусусиятҳои лингвистии онҳоро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳем. Нахуст, он истилоҳоте, ки дар китоб ҷой доранд, аз нигоҳи мавзӯ тасниф намуда, таркиби морфологии онҳоро муайян менамоем.

Ҳамин тавр, истилоҳоти китоби фавқро метавон аз лиҳози таснифи мавзӯӣ ба гурӯҳҳои зерин метавон ҷудо намуд:

а) **истилоҳ ва ибораистилоҳоти мансуби маснуоти кулолгарӣ ва ашёву зарфҳои аз он тайёршаванда**: хок [1, 7], гил [1, 7], сафол [1, 9], лой [1, 7], лойи сафед [1, 7], лойи суюқ [1, 69], гаҷ [1, 69], матоъ [1, 69], сафолпора, пиёла [1, 7], коса [1, 7], табақ [1, 7], кӯза [1, 7], хурма [1, 7], хум [1, 7], танӯр [1, 7], дег [1, 8], тубак [1, 9], офтоба [1, 11], лаганд [1, 11], сафолаи гили сурх [1, 11], гили сафед [1, 11], гилбӯта [1, 65], гилмоя [1, 66], мӯйи гусфанд [1, 66] ва ғ.

б) **истилоҳ ва ибораистилоҳоти мансуби таҷҳизот, асбобҳо ва маводҳо кулолгарӣ:** доира**,** доираи кулолгарӣ [1, 19], дастгохи машқ [1, 19], танзимгар [1, 19], доираи аз лухи бофташуда [1, 20], дастгохи дастӣ [1, 20], чӯбча [1, 20], дастгохи поякӣ [1, 21], дастгохи баркӣ [1, 21], дастгохи кулолгарӣ [1, 22], доираи даврзанандаи болоӣ [1, 22], доираи даврзанандаи поёнӣ [1, 22], тир [1, 22], ҷойи нишасти кулол [1, 22], ҷойи погузории кулол [1, 22], ҷой барои лой [1, 22], ҷойи гузоштани зарфи тайёр [1, 22], миз [1, 24], тасмаи чархзанонанда [1, 24], тасмаи чархзаннадаи резинӣ [1, 24], ресмони шасти моҳидорӣ [1, 24], сими рубоб [1, 24], кундачаи чӯбин [1, 24], тугма [1, 24], асбобҳои асосии кулолгарӣ [1, 25], паргори ғафсиченкунанда [1, 25], ҳалқа [1, 25], халачӯб [1, 25], мӯйқалам бо обчинак [1, 25], қолабҳо [1, 25], сим [1, 25], обчинак [1, 25], исфанҷ [1, 25], ғафсиченкунак [1, 25], халачӯбҳои махсус [1, 26], шоначаҳои кулолгарӣ [1, 27], бигиз [1, 27], белча [1, 27] лой [1, 28], лойи борик [1, 28], маъдан [1, 28], лойи ғафс [1, 28], сирко [1, 29], ҷурғоти туруш [1, 29], зуволаи лой [1, 29];

в) истилоҳ ва ибораистилоҳоти мансуби технологияи тайёр кардани зарфҳои сафолӣ дар дастгоҳи кулолгарӣ: якҷоякуни қисмҳои асосии зарф [1, 32], шаклҳои геометрӣ [1, 33], қутр ва силиндр [1, 33], тарошидани маснуот [1, 37], башаклдарории маснуот [1, 37], коркарди лой бо мушт [1, 38], ҷойгиркунии масолеҳ [1, 38], нишонагузории маркази гумбазшакли лой [1, 39], силиндиршакл кардани зарф [1, 39], буридани қисмҳои изофагӣ [1, 39], кашида дароз кардани силиндр [1, 39], башаклдарории сатҳи таги кӯза [1, 39], васеъ кардани деворҳо, бо исфанҷ гирифтани намии даруни кӯза [1, 40], кашидани гарданаи кӯза [1, 40], буридани маснуоти тайр бо сим [1, 40], хушкунии маснуоти тайёр то ҳолати сахтӣ [1, 40], сарозер ҷойгир кардани кӯзача бо ёрии лой [1, 40], тарошидани асоси кӯзача бо ҳалқа [1, 40], лойкунӣ [1, 41], ҳаммарказонӣ [1, 41], ба поён пахш кардани конус [1, 41], ҳаммарказонии конуси кӯтоҳкардашуда [1, 41], нишона кардан ба маркази гунбаз [1, 41], кашида дароз кардани силиндр [1, 41], бо сим буридани маснуоти тайёр [1, 41], гузориши даст ва ангуштон [1, 41], пайканӣ [1, 47], пайдарпайии тарошидани асос [1, 48] ва ғ.

г) истилоҳ ва ибораистилоҳоти мансуби ороиш ва намудҳои нақш дар рӯйи зарфҳои сафолӣ: тобиш [1, 50], нақшкубӣ [1, 50], ҳаккокӣ [1, 50], кандакорӣ [1, 50], пардоздиҳӣ [1, 50], ҳотамкорӣ [1, 50], ороиши турӣ-рахдор [1, 50], нақкошӣ бо ангоб (лойи борики ранга) [1, 50], аноргул [1, 51], аштак [1, 51], барги бед [1, 51],

бодом [1, 51], гулгулак [1, 51], ислимӣ [1, 51], каҷҷак [1, 51], лола [1, 52], маҷнунбед [1 52], райҳон [1, 52], себарга [52], тоҷи хурус [52], аждаҳо [1, 52], шӯршӯрак [52], думи товус [52], морпечон [1, 53], нохуни паланг [1, 53], чанги гунҷишк [1, 53], оташ [1, 53], хашттарак [1, 53], гулбаст [1, 53], оба [1, 53], марза [1, 53], дойрача [1, 53], ҳайвонҳои афсонавӣ [1, 14], болу пар ва фуки ҳайвонҳои даранда [1, 14], барг [1, 13], хатҳои морпеч [1, 13], моҳӣ [1, 13], мурғобӣ [1, 13], кабӯтар [1, 13], паланг [1, 13], катиба [1, 13], гул [1, 15], гули довудӣ [1, 15], лола [1, 15], анор [1, 15], шер [1, 16], маймун [1, 16], ҳайвонҳои хаёлӣ [1, 16] ва ғ.

д) истилоҳ ва ибораистилоҳоти мансуб ба санъати ороиши амалӣ тавассути коркарди бадеии гилкориву кулолӣ ва ачубасозӣ: ҳайкалчаҳо [1, 16], ҳайкалчаҳои одам [1, 60], шаддаи марҷон [1, 61], дев [1, 60], грифон [1, 60], кентавр [1, 60], аждаҳо [1, 60], мурғи ҳумо [1, 60], симурғ [1, 60], парӣ [1, 60], аспак [1, 16], ҳуштак [1, 16], куррача [1, 62], бузича [1, 62], баррача [1, 62], тойча [1, 62], шер [1, 62], гусфанд [1, 62], аспи шохдор [1, 62], Афандӣ бо хари худ [1, 62], Қорӣ ишкамба [1, 62], бой ва камбағал [1, 62], бедонабоз [1, 62], чупонбача [1, 62], доиразан [1, 62].

Аз шарҳу тавсифи истилоҳу ибораистилоҳоти зикршуда маълум гардид, ин намуди истилоҳҳот дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ як гурӯҳи муайянеро ташкил мекунанд. Як қисми истилоҳоте, ки зикрашон дар боло рафт, калимаҳои умумиистеъмолӣ буда, дар соҳаи кулолгариву сафолгарӣ дар таркиби ибораву ҷузъҳои алоҳидаи санъати кулолгарӣ омада, ба сифати истилоҳ ба кор рафтаанд. Роҷеъ ба кадом ҳиссаи нутқ мансубият доштани истилоҳоти овардашуда таваҷҷӯҳ намоем, миқдори зиёди онҳо ба исм марбутанд.

Ҳамин тавр, метавон ба хулосае омад, ки аксарияти истилоҳоти дар китоби мазкур ҷойдошта дар ҳоли ҳозир ба сифати ибораистилоҳоти исмиву феълӣ дар санъату ҳунари кулолгарӣ аз ҷониби кулолону кулолгарон ва сафолгарон истеъмол мегарданд.

Ҳамин тавр, аз таҳлилу баррасии истилоҳоте, ки зикрашон дар боло рафт, метавон ба хулосае омад, ки бештари онҳо дар шакли мураккаб ва таркибӣ, яъне ибораистилоҳ ба чашм мерасанд. Илова бар ин, бархе аз истилоҳоти иқтибосшуда бо ҳамон маънию шакле, ки дар забони асл доштанд, дар ҳоли ҳозир ҳам, ҳамон тарз корбурд мегарданд.

АДАБИЁТ

1. Азизов А. А., Азизов Ш.Ю. Кулолгарӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2018. – 84 с.
2. Бобомуродов, Ш., Мӯминов, А. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1983. – 120с.
3. Бурҳон, М.Х. Бурҳони Қотеъ. – Душанбе: Адиб, 1993. – 347 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. Фонетика. Морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 352 с.
5. Одинаев Б. Керамика Таджикистана XX-XXI веков. – Душанбе: Изд-во «Сино», 2018. – 232 с.
6. Одинаев Б. Керамика Таджикистана XX-XXI веков. – Душанбе: Изд-во «Сино», 2018. – 232 с.
7. 6.Саввониди Н.Ф. Картинный археологический словарь. – Санкт-Петербург, 1995. – 62 с.

ШАРҲУ ТАВЗЕҲИ ИСТИЛОҲОТИ КУЛОЛГАРИИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ ДАР СЕ САРЧАШМА

ҶАҲОНГИРОВ Ш.

Дар мақолаи мазкур шарҳу тавзеҳи истилоҳоти кулолгарии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар се сарчашма мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегирад. Сарчашмаҳое, ки дар мақола зикри номашон рафт, саршор аз истилоҳоти кулолгарӣ ва маснуот аз сафол тайёршуда иборат буда, дар мақола вижагиҳои забонии онҳо муайян карда шудааст. Муаллиф ҳар як истилоҳи кулолгарии сарчашмаҳои овардашударо, нахуст аз ҷиҳати таркиби морфологиашон таҳлил шуда, пасон таҷҳизот, асбобҳо ва маводҳо, намудҳои дастгоҳҳои кулолгарӣ, риояи техникаи бехатарӣ, марҳилаҳои омода намудани маҳсулоти кулолӣ, технологияи кулолгарӣ фикру назари худро баён менамоянд.

Калидвожаҳо: истилоҳ, истилоҳоти кулолгарӣ, муқоиса, сарчашма, забон, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, истилоҳоти сода, истилоҳоти сохта, истилоҳоти мураккаб, ибораистилоҳ.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ГОНЧАРНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ В ТРЁХ ИСТОЧНИКАХ

ДЖХОНГИРОВ Ш.

В работе рассматривается интерпретация гочароной терминологии таджиксого и английского языков в трёх источниках. Источники, которые их имена упоминялось выше охватывая значительное количество гончарной терминологии и керамическое изделия, а также их лингвистические особености выявляются в статье. Автор сначала анализировал морфологической структуры каждой гончарной терминологии указанных источников, а потом классифицировал терминов вышеуказанных источниках на: орудия, аппараты, материалы, типы гончарных аппаратов, соблюдения техники безопастности, периоды производства гончарные изделия и гончарная технологии. .

Ключевые слова: термин, гончароная терминология, сравнения, источник, язык, таджикский язык, английский язык, простой термин, производный термин, сложный термин, термины-словосочетаня.

INTERPRETATION OF POTTERY TERMINOLOGY OF TAJIK AND ENGLISH LANGAUGES IN THE THREE SOURCES
JAHONGIROV Sh.

This article deals with interpretation of pottery terminology of Tajik and English languages in the three sources. The sources which mentioned above consist of considerable of pottery terminology and ceramics production and also were clarifies their linguistic peculiarities. An author first analyzed morphological structure of pottery terminology of the mentioned sources as well as classified them into: tools, apparatus, materials, ceramics unit type, observation of techniques security, periods of ceramics terminology production and pottery technology

Keywords: term, pottery terminology, comparison, source, language, Tajik language, English language, simple term, derived term, compound term, term phrase.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491. 550

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

КЕНДЖАЗОДА М.С.[1]

На первый взгляд, проблема предложения в лингвистике кажется полностью изученной, но в истории лингвистики в связи с появлением различных социальных наук проблема грамматики простых предложений наряду со всеми другими проблемами этой отрасли требует нового подхода и отношения. В последние десятилетия в изучение лингвистики включены элементы освоения других различных наук, что требует свежего взгляда на многие изучаемые важные вопросы структуры языка. Поэтому иногда информация, которая была доступна всего несколько лет назад, и выраженная в целом идея теряют свою ценность и требуют нового подхода к проблеме.

Выражение мысли не ограничивается рамками предложений, но логическая взаимосвязь в выражении цели определяется формой предложений. Предложение, как основная единица речи человека в связи с грамматическими образцами имеет структурно-смысловую природу. В предложении наиболее важная семантическая суть выражается через предикативное отношение между главными членами предложения. Кроме того, предложение имеет структурные особенности, которые, в первую очередь, состоят из разных интонаций предложений, порядка слов, типов связи и грамматических средств связи членов предложения.

При изучении правил построения предложений в науке синтаксис, прежде всего, необходимо определить, как слова и словосочетания в предложении объединяются в качестве членов этого предложения и образуют основную единицу общения.

В лингвистике определились два характерных признака предложения, хотя взаимосвязь и последовательность этих признаков еще полностью не исследована. Таковыми признаками являются информационная интонация и предикативное отношение предложения, т.е. соответствие выраженного содержания с действительностью, проявляющиеся в совокупности таких грамматических категорий, которые определяют и устанавливают характер предложения.

Предложение, как и другие единицы языка, имеет свои особенности.

Первым характерным признаком предложения является его предикативная особенность, потому что основная функция предложения - информировать о событиях объективной действительности. Например*: Одина проснулся в спешке из-за шума камней, разбивающихся о гору, и звука стада* (*Аз тараққо–туруққи ба ҳам хӯрдани сангҳову акси садои кӯҳсор ва рамидани рама - аз ин овозҳои ҳавлангез Одина саросемавор аз хоб*

---

[1] **Адрес для корреспонденции:** Кенджазода Манучехра Солех – Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, докторант. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр.Рудаки, 17. E-mail: kenjazoda-1978@mail.ru

бедор шуд)[Одина, 10]. Но Рахимабегим умерла, не достигнув исполнения своей мечты (Лекин Раҳимабегим ба ин орзуи худ нарасида, вафот кард)[Одина, 16]

Вторым признаком предложения является интонация (тон) сообщения. Благодаря интонации даже слова и словосочетания становятся предложением*: - Бибиджон! Не горюйте зря! Я действительно не болен.*

– Қаротегин... Ин чӣ гуна харобаи зулмобод буд. Одина аз маҳбубаи худ абадӣ ҷудо шуда буд! Это были такие развалины притеснения, что его зловещими арбабкамалами Одина был навсегда разлучен со своей красавицей- возлюбленной! [Одина, 144]

Следует отметить, что слова и словосочетания, которые используются в предложении с помощью таких видов связи как согласование, управление и примыкание, могут выражать информацию только посредством интонации.

Академик А.А. Шахматов об этом в своей работе «Синтаксис русского языка» пишет: «Слово и словочетание становятся предложением при условии, когда выражают полную и совершенную мысль; полная мысль предполагает и требует согласования между субъектом и предикатом, который объединяет член словосочетания единой интонацией» [Шахматов, 17].

Интонация вне лексического содержания, вне отношения предложения с действительностью не выражает отдельную, законченную, логическую мысль. “Интонация - это не средство формирования и воплощения мысли, без слова она может быть выражением эмоции, но не имеет содержательного значения” [Норматов, 2000]. Что касается интонации сообщения, то это лишь форма выражения более или менее закрытой единицы предложения. Интонация может быть средством превращения слова или словосочетания в предложение, она может выполнять предикативную функцию. Таким образом, интонация сообщения является важным средством формирования мысли и выступает как один из особых постоянных признаков предложения. Именно в этом заключается одно из принципиальных отличий предложения от словосочетаний.

Третий признак предложения - это модальный аспект того факта, что действие и состояние происходит во времени и лице. Этот признак предложения выражается различными способами, в первую очередь при помощи сказуемого предложения, которое выражается наклонениями глагола, а также вспомогательными глаголами, глагольными окончаниями, частицами [ГСТЛЯ, 1986;]: *Ту дар бораи онҳо чизе шунида бошӣ, бигӯ. (Если вы о них слышали что-нибудь, скажите.) [Одина, 159]. Як дӯкони самоворхонаро кӯфтам. Самоворчӣ бедор шуда дарро кушода дид. [Я постучался в самоварную лавку. Самоварщик проснулся, открыл дверь и посмотрел. [*Марги судхӯр*, 87]*.

Четвертый признак предложения – это порядок слов внутри него. Пока слова не будут расположены согласно критериям и правилам языка, не будет выражена мысль. Например, средства выражения *гузошта буд, шунидан, Шариф, таъсир, Одина, саргузашт* приведены последовательно, но мысль не выражена. Когда слова располагаются в определенном порядке согласно законам языка, будет обеспечено выражение мысли:

Шунидани ин саргузашти Шариф ба Одина хеле таъсир гузошта буд [Одина, 166]. Услышанный рассказ Шарифа произвёл глубокое впечатление на Одину.

Из четвертого признака предложения следует, что в структурной системе простого предложения таджикского языка порядок слов внутри предложения, то есть позиция его членов, очень важен. В простых предложениях таджикского языка порядок расположения его членов следующий:

В простых двусоставных предложениях подлежащее, как главный член предложения, имеет определенное место. Оно, в основном, распологается в начале предложения: ***Самоворчӣ*** *либосҳои тар шуда яхбастаи маро дида, сандалиро бардошт [Одина, 66]*. В этом предложении подлежащее - Самоворчӣ*, либосҳоро-дополнение, тар шуда яхбаста – определение признака, ман - притяжательное определение, дида – обстоятельство причины, сандалиро - прямое дополнение, бардошт - сказуемое*, которое можно оценить так: **подлежащее+дополнение+определение признака и притяжательное +обстоятельство причины+прямое дополнение +сказуемое.**

В современной художественной прозе можно наблюдать предложения, в которых подлежащее стоит не в начале предложения, то есть не в своем обычном месте, а рядом со сказуемым. Такое расположение подлежащего происходит в случае его подчеркивания: *То падарам миёнбанди холии ҳарифро ба дасташ печонидан **ҳариф** дам меистод [*Субҳи ҷавонии мо*, 12]. Баъди бозгашта рафтани Ибод ва рафиқонаш **Одина** хотирҷамъ шуд [Одина, 24].*

В некоторых случаях в простых двусоставных предложениях подлежащее меняет свое обычное место и используется в интерпозиции, например: *Пас аз гирифтани ризои модаркалони худ **Одина** чоруқи даридааширо ба по кард [Одина, 26]*. Иногда подлежащее может находиться также в конце предложения: *Ба сари Восеъ қамчин боло кард **доруға** [250, 24]*.

В простых предложениях таджикского языка сказуемое, в основном, употребляется в конце: *Тӯраи валиаҳд ғайр аз кӯпкоритозӣ ва шикори бо шоҳин, бедонабозиро ҳам **дӯст медошт** [*Восеъ*, 9]. Сартароши солхӯрда деҳқони ҷавонеро рӯйи санг шинонда мӯйи сараширо **метарошад** [*Восеъ*, 19]*.

В собранном нами материале наблюдаются случаи, когда сказуемое также использовано в середине предложения: *Боз шавҳараширо ба тасаллӣ додан* ***даромад*** *зани меҳрубон [*Восеъ, *34].*

Обстоятельство в предложении располагается в следующих позициях:

Обстоятельство может быть использовано в начале предложения, его позиция, как и позиция подлежащего и сказуемого, неустойчива. Оно в следующих предложениях использовано в начале предложения:

Аз деҳоти дуру наздик, аз авулҳои *Қирғизистони ҳамсоя ва аз Тӯс пиёдаю савораи бисёре меомаданд [*Субҳи ҷавонии мо, *6].* ***Ниҳоят*** *вай бархоста, оҳиста-оҳиста қадам монда баромад [*Субҳи ҷавонии мо, *19].*

В отношении случаев использования видов обстоятельств в начале предложения М. Норматов придерживается следующей точки зрения: "Обстоятельство также располагается в начале предложения. Причина использования обстоятельства в этом положении зависит от нескольких факторов: первое, в положении логической зависимости обстоятельства от всех последующих членов; второе, в положении выражения обстоятельством известного читателю понятия; третье, обстоятельство имеет тесную семантическую связь с предыдущим текстом" [Норматов, 2000,109].

*Дар он ҷо як бист нафар колхозчиён барои аз ҷӯйбор об баровардан ҷӯй мекофтанд[*Субҳи ҷавонии мо, *178].* ***Ба ин қадар*** *ҳам хашми Арбоб бартараф нашуд [Одина,18].* ***Дар офтоб сӯхта-пухта, базӯр нафас гирифта, аз сари полиз давон-давон*** *Зебӣ омад [*Субҳи ҷавонии мо, *22].*

Место дополнения в структурной системе простых предложений является обычным и естественным, оно в двусоставных распространенных предложениях занимает позицию между главными членами: *Фарзанди одам дар ду рӯз дӯстону дилбастагони худро зиёдтар ёд мекунад[Одина,70]. Одина модаркалони меҳрубони худро низ аз ёд набароварда буд[Одина,72].*

В таджикском литературном языке дополнение также широко используется в начале предложения. В следующих предложениях как косвенные дополнения, так и прямые дополнения находятся в начале предложения. *Ба ман аз музикашунавӣ ҳам зиёдтар тамошои давидани панҷаҳои падарам рӯ-рӯйи пардаҳои дутор завқе мебахшид [*Субҳи ҷавонии мо, *11]. Туро мегалтондагӣ палвон ҳоло набаромадааст[*Субҳи ҷавонии мо, *14].* Определение, как второстепенный член предложения, имеет обычное и устойчивое место. Изафетное определение, употребляемое как для пояснения подлежащего, так и других членов, обязательно занимает позицию после определяемого, однако неизафетное определение используется перед определяемым. *Биёбони васеи бедолу дарахтро теппачаҳои реги сурх фаро гирифта буданд [Ёддоштҳо, 76]. Зани Ҳасан дар рӯймоли худ як нон печонда ба пеши ӯ ниҳод [Ғуломон, 56].*

Таким образом, в двусоставных простых предложениях структурная система предложения неустойчива. Главные члены предложения – подлежащее и сказуемое, обычно имеют постоянное место, но в художественной прозе со стилистическим намерением изменяют свое место. Позиция употребления членов предложения зависит от стиля писателя.

Порядок слов в структурной системе предложения считается одним из важнейших инструментов. Правильное использование слов помогает ясному и понятному выражению мысли. Порядок слов в структурной системе предложения не одинаков. В языке прозы функция порядка слов связана с его коммуникативной функцией. В этом смысле задача порядка слов в предложении состоит в том, чтобы правильно объяснить слушателю или читателю мысль говорящего. Информативная функция требует, чтобы в каждом случае определялось место слова. В этом случае говорящий делает акцент не на отдельном слове, а на всех словах в предложении, то есть в этом случае никакая часть предложения не выделяется.

Обычный порядок членов двусоставного предложения таджикского языка соответствует формуле SOV: сначала подлежащее, потом второстепенные члены, в конце сказуемое. Следует отметить, что в художественной прозе наблюдаются случаи, когда писатель использует предложение в соответствии со своей целью - один из самых важных инструментов в конкретной структурной системе. В этом случае предложение выражает различные оттенки значения. Такое положение связано с коммуникативной функцией. Коммуникативная функция является средством подчеркивания того или иного слова, которого писатель считает важным.

В таджикском языке структурное построение односоставных глагольных простых предложений происходит следующим образом.

В простых односоставных предложениях место второстепенных членов предложения неустойчиво. Они могут употребляться как в начале, так и в середине предложения: *Дирӯза ошро аз ёдат набарор! Дар ягон мавриди дигар боз ба ту нафъ расонда ҷойи ин моли ночизонаатро чанд-чанд карда пур мекунам[*Марги судхӯр, ***37].*** *– Корамро ба худашон мегӯям… Кай ба хона меомада бошанд? [*Марги судхӯр, ***41].*** *– Ҳуҷра ёфтед ё ин ки ҳоло ҳам бошишгоҳ надоред?*

В двусоставных нераспространенных предложениях место членов предложений более устойчиво: *Молик барошуфт [Ривояти сугдӣ,176]. Саворони Виркан ҳуҷум карда буданд [Ривояти сугдӣ,175].*

Из анализа примеров становится ясно, что в структурной системе простых предложений таджикского языка место подлежащего и сказуемого в его построении устойчиво, только в случае подчеркивания или стилистического акцентирования изменяется их место.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айнӣ, С. Ёддоштҳо / Садриддин Айни. - Қ. 1-4. - Душанбе: Адиб, 2010. - 852 с.
2. Айнӣ, С. Одина/ Садриддин Айни. - Ч. 1. -Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1958. – 183с. (на тадж.яз.).
3. Айни, С. Смерть ростовщика / Садриддин Айни. - Душанбе, 1985. - 160 с. (на тадж.яз.).
4. Грамматика современного таджикского литературного языка. Морфология и синтаксис простых предложений.- Душанбе: Дониш, 1986.- Ч.2. -368 с. (на тадж.яз.).
5. Виноградов В.В. Некоторые проблемы изучения синтаксиса простых предложений / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. - 1964. №1. С. 24.
6. Норматов, М. Простые предложения в современном таджикском литературном языке / М. Норматов.-Душанбе, 2000. - 234с. (на тадж.яз.).
7. Улугзода, С. Восеъ / С. Улугзода. Душанбе: Образование и культура. 2012. -484 с.
8. Улугзода, С. Согдийская легенда / С. Улугзода. -Душанбе: Адиб, 2002. –220 с. (на тадж.яз.).
9. Улугзода, С. Утро нашей молодости / С. Улугзода. - Душанбе: Ирфон, 1968. (на тадж.яз.).
10. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. –Ленинград, 1964, –362с.

ВИЖАГИҲОИ СОХТОРИИ ҶУМЛАҲОИ СОДА ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОҶИКӢ

КЕНҶАЗОДА М.С.

Мақола ба масъалаи низоми сохтории ҷумлаҳои содаи яктарикиба ва корбасти он дар забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Муаллифи мақола кӯшиш намудааст, ки асарҳои назарии доир ба ҷумлаҳои содаи яктаркиба бахшидаро таҳлилу баррасӣ намояд. Доир ба мавқеи истифодаи сараъзоҳои ҷумла, хусусан мубтадо, андешаронӣ намуда, корбурди онро дар забони тоҷикӣ таҳқиқ ва тавассути мисолҳои фаровон аз насри бадеӣ муайян намудааст. Муаллиф тавассути овардани мисолҳои зиёд ба чунин хулоса меояд, ки дар низоми сохтории ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ мавеқеи мубтадо дар аввали ҷумла устувор буда, танҳо дар мавриди таъкиди матлаб ва ғаразҳои услубӣ ҷойи он иваз мешавад.

Омӯзиш ва таҳқиқи низоми сохтории ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар маводи насри бадеӣ аввалин бор корбаст шуда, дар мақолаи мазкур хусусияти нав ба нави онҳо ошкор карда мешаванд. Ҷиҳати дигари муҳими омӯзиши низоми сохтории ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар он аст, ки муҳаққиқон паҳлуҳои гуногуни онро ба риштаи таҳқиқ накашидаанд ва он ба омӯзиши дақиқи ин масъала водор мекунад.

Калидвожаҳо: *ҷумлаҳои сода, мавқеи корбурди сараъзоҳо, муайянкунанда, пуркунанда, хабар, таъкиди маъно, воситаи алоқа, пешоянду пасояндҳо.*

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

КЕНДЖАЗОДА М.С.

Статья посвящена структурной системе простых односложных предложений и ее использованию в таджикском языке. Автор статьи попытался проанализировать теоретические аспекты вопроса по простым односложным предложениям. Фиксируя множество примеров, автор приходит к выводу, что в структурной системе простых предложений таджикского языка исходное положение в начале предложения устойчиво, и только при подчеркивании предмета и стилистических амбиций оно заменяется.

По мнению автора, в простых предложениях таджикского языка позиция сообщения также стабильна и всегда стоит в конце предложения. Изучение и исследование структурной системы простых предложений таджикского языка впервые используется в прозе, и в данной статье раскрываются их новые особенности. Еще одним важным аспектом изучения структурной системы простых предложений таджикского языка является то, что исследователи не изучили различные ее аспекты, и это приводит к более детальному изучению данного вопроса.

Ключевые слова: *простые предложения, положение предлогов, определитель, заполнитель, сообщение, ударение, средства общения, префиксы и суффиксы.*

STRUCTURAL FEATURES OF SIMPLE SENTENCES IN MODERN TAJIK LITERARY LANGUAGE

KENJAZODA M.C.

The article is devoted to the structural system of simple one-syllable sentences and its use in the Tajik language. The author of the article has tried to analyze the theoretical works on simple one-syllable sentences.

Reflects on the position of the use of particular phrases, especially the original, researches its use in the Tajik language and identifies it through numerous examples from fiction. By giving many examples, the author concludes that in the structural system of simple

sentences of the Tajik language, the original position at the beginning of the sentence is stable, and only when emphasizing the subject and stylistic ambitions, it is replaced.

According to the author, in simple sentences of the Tajik language, the position of the message is also stable and always comes at the end of the sentence.

The study and research of the structural system of simple sentences of the Tajik language is used for the first time in the materials of fiction, and this article reveals their new features. Another important aspect of studying the structural system of simple sentences of the Tajik language is that researchers have not studied its various aspects, and this leads to a more detailed study of this issue.

Keywords: simple sentences, position of prepositions, determiner, filler, message, emphasis, means of communication, prefixes and suffixes.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491. 550 + 43] - 55

ПАДИДАИ АНТОНИМӢ ДАР ИСТИЛОҲОТИ САРФИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

НУРОВА З., ҶАМАТОВ С.[1]

Ҳар як падидаи забон қобилияти ба худ касб кардани ин ё он мафҳумро соҳиб аст. Дар қатори падидаҳои маъмули забон, антонимҳо ҷойгоҳи хосаеро ба худ касб кардаанд, ки аз ифодаи хусусияти маънои онҳо дар матн ҳувайдо мегардад. Роҷеъ ба падидаи антоним дучор гардидани истилоҳ то ҳол ҳам байни забоншиносону истилоҳшиносон назару андешаи мушаххас вуҷуд надорад. Бештари олимон бар он таъкид мекунанд, ки вожагони муқаррарӣ ё умумиистеъмолии забон қобили ба зуҳуроти антоним дучор шуданро доранд, аммо дар раванди таҳқиқу омӯзиши истилоҳоти соҳаҳои муайяни илм маълум гардид, ки аломату хусусияти падидаи мутазодшавиро дар истилоҳ низ метавон дарёфт.

Пеш аз он, ки ба масъалаи зуҳуроти антонимия дар истилоҳоти сарфии забонҳои тоҷикиву олмонӣ даст занем, зарур мешуморем, ки чанде бошад ҳам ба таърифи мафҳуми «антоним» таваҷҷуҳ намоем. Дар «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» мафҳуми антоним чунин шарҳу тавзеҳ дода шудааст: «Антонимҳо (аз юн. anti – зид + onyna – ном). Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд. Антонимия чун падидаи сермаъноӣ (полисемия) ва синонимия тамоми сатҳҳои забонро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, ба ҷузъ антонимияи луғавӣ боз антонимҳои фразеологӣ, сарфӣ, наҳвӣ мавҷуданд. Калимаҳои антонимӣ дар доираи як гурӯҳи луғавию дастурии калимаҳо вуҷуд доранд, яъне мансуби як ҳиссаи нутқанд: сифат бо сифат: дароз – кӯтоҳ, гарм – хунук; феъл бо феъл: рафтан – омадан, гирифтан – додан» [1, 29].

Забоншинос Ҳ. Маҷидов низ ба масъалаи омӯзиши антонимҳо таваҷҷуҳ намуда, антонимҳоро аз ҷиҳати ифодаи маънои луғавиашон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мекунад: «а) антонимҳои сирф луғавӣ ва б) антонимҳои маъноӣ. Антонимҳои луғавӣ бо маънои асосии луғавӣ ва бо бештарини маъноҳои иловагиашон бо ҳам антоним мешаванд. Масалан, гурӯҳҳои ифодагари ҳаҷм: хурд – калон, дароз – кӯтоҳ; хосиятҳои ҳодисаҳои табиат: гармӣ – сардӣ, хушкӣ – тарӣ. Дар антонимҳои маъноӣ маъмулан маъноҳои ҷудогонаи ҳамон як калимаи алоҳида ба ҳам зид ҳастанд» [5, 81-88].

Омӯзишу таҳқиқи антонимҳо аз назари забоншиносони рус низ дур намондааст. Г.О. Винокур, А.И. Моисеев ва дигарон доир ба антонимҳо чунин қайд намудаанд: «Дар мувофиқат аз дигар нуқтаи назар «истилоҳ» – калимаи умумизабонӣ дар истифодабарии хос мебошад ва сипас ҳамаи ҷараёнҳои луғавӣ-маъноии умумизабонӣ ба системаи истилоҳотӣ интишор меёбанд». Диду назари Н.З. Котелова роҷеъ ба мафҳуми антоним чунин аст: «Антоним-истилоҳот аз антонимҳои ғайриистилоҳӣ кам нестанд» [4, 122].

Лозим ба ёдоварист, ки олмонишиносони рус низ ба масъалаи таҳқиқу омӯзиши мафҳуми «антоним» таваҷҷӯҳ намудаанд. Забоншинос К. А. Левковская ба масъалаи таҳқиқи антоним даст зада, ба падидаи мазкур

[1] Адрес для корреспонденции: Нурова Зведамо Сафаровна, соискатель кафедры языкознания и сопоставительной типологии ТГПУ имени Садриддина Айни; Ҷаматов Самиддин Салохиддинович, д.ф.н., профессор кафедры кафедры языкознания и сопоставительной типологии ТГПУ имени Садриддина Айни, тел.: 935281020; email:jsamiddin@mail.ru.

таърифи зеринро муносиб медонад: «Wörter, die durch Kontrastassoziation verbunden, polar entgegengesetzte Begriffe bezeichnen, werden Antonyme genannt» (Калимаҳое, ки ба воситаи шабоҳати таззодӣ алоқаманданд, мафҳумҳои мутақобилан зидро ифода мекунанд, антонимҳо номида мешаванд). Илова бар ин, мавсуф ба масъалаи тафовути антоним аз синоним ишора карда, чунин менависад: «Jede Sprache ist viel reicher an Synonymen als an Antonymen, denn meisten Wörter einer Sprache bezeichnen Erscheinungen, denen keine Kontrastbegriffe gegenüberstehen. Zum Unterschied von den Synonymen, unter denen nicht nur Wortpaare, sondern auch längere Synonymreihen vorhanden sein können (essen (хӯрдан) – speisen (хӯрдан); genießen (бо завқ ва иштиҳо хӯрдан)), bilden die Antonyme ihrem Wesen nach nur Wortpaare, z. B. groß-klein» (Дар ҳар як забон синонимҳо нисбат ба антонимҳо бештаранд, чунки аксарияти калимаҳои забон падидаҳоеро ифода мекунанд, ки мафҳумҳои зидмаъно нестанд. Бар хилофи синонимҳо, ки дар байнашон на танҳо чуфти калимаҳо, балки як қатор силсиласинонимҳо мавҷуданд, антонимҳо аз рӯйи мавҷудияташон танҳо чуфти калимаҳо месозанд (калон – хурд)) [11, 178-179].

Дар ин радиф олмоншиносони маъруфи рус М.Д. Степанова ва И.И. Чернышева дар асари хеш «Луғатшиносии забони ҳозираи олмон» (Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache) ба антоним таърифи зайлро мансуб мешуморад: «Antonyme sind Gegenwörter oder Gegensatzwörter, Wörter mit Gegenbedeutung. Eine überaus wichtige Voraussetzung der Antonymie ist das Vorhandensein eines gemeinsamen semantischen Kerns, auf dessen Basis der Polarität entsteht» (Антонимҳо калимаҳои тазод ва ё зидмаъно, калимаҳо бо маънои муқобил мебошанд. Яке аз заминаи муҳими антонимия мавҷудияти решаи умумии маъноӣ мебошад, ки аз он асоси мутақобилият пайдо мешавад). Дар баробари ин, суханшиносони зикршуда проблемаи тафовути антонимро аз синоним ин тавр шарҳ медиҳанд: «Zum Unterschied von der Synonymie ist die Antonymie bedeutend weniger entwickelt. Die Möglichkeit der Antonymie ist stark gebunden an das Vorhandensein qualitativer Merkmale, die sich gradieren und/oder zum Gegensatz führen lassen. Deswegen ist die Antonymie in erster Linie bei Adjektiven und mit ihnen in Relation stehenden Substantiven und Verben entwickelt: arm - reich; Armut - Reichtum.» (Бар хилофи синонимҳо антонимҳо хеле кам ташаккул ёфтаанд. Имконияти антонимҳо бо мавҷуд будани аломатҳои сифатӣ вобастагии қавӣ дорад, ки боиси афзудани тазод мегарданд. Аз ҳамин лиҳоз антонимҳо дар навбати аввал дар сифатҳо ва дар муносибат бо онҳо дар исмҳо ва феълҳо ташаккул ёфтаанд: камбағал – бой, камбағалӣ - сарватмандӣ) [12, 26-27].

Суханшиносон А. Искоз ва А. Ленкова дар асарашон «Луғатшиносии забони олмонӣ» (Deutsche Lexikologie) истилоҳи «антоним»-ро чунин маънидод намудаанд: «Antonyme (vom grch. *anti* – gegen, *onoma* – Name, eigentlich Gegenname) sind solche Wörter, die völlig entgegengesetzte Begriffe bezeichnet. z.B. Tag - Nacht. Antonyme finden wir bei verschiedene Redeteilen: Substantive, Adjektive, Adverbien, Verben u. a. (Антонимҳо (юн. *anti* – зид, муқобил, *onoma* – ном, аслан номи муқобил), калимаҳое мебошанд, ки пурра мафҳумҳои зидмаъноро ифода мекунанд. Мисол, шаб – рӯз. Антонимҳоро мо дар ҳиссаҳои гуногуни нутқ дида метавонем: исм, сифат, зарф, феъл ва ғ. Антонимҳо аз рӯйи пайдоишашон ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: 1. Антонимҳое, ки аз аввал зидмаъно буданд. Ба ин гуруҳ антонимҳои хеле зиёд дохил мешаванд, онҳо асосан исмҳо ва сифатҳои аслӣ мебошанд: ҷанг – сулҳ, дуст – душман, баланд – паст ва ғ; 2. Антонимҳое, ки дар натиҷаи рушду такомул, тағйири маъно ва калимасозӣ маъноҳои муқобилро қабул намудаанд: қиммат – арзон, хуб – бад ва ғ. [10; 221-222].

Бояд қайд намуд, ки тавсифи ашёву предмет дар ҳар як илм мавҷуд аст ва бешубҳа, дар байни истилоҳоти грамматикӣ шумораи зиёди антонимҳоеро метавон мушоҳида намуд, ки ба морфология, махсусан, ба ҳиссаҳои нутқ мансубанд. Истилоҳоти бахши сарф низ фарогири як зумра антонимҳо мебошад.

Аз гуфтаҳои фавқ бармеояд, ки ҳар як қисмати забоншиносӣ фарогири миқдори зиёди антонимҳо буда, сарф низ аз он дар канор нест. Дар раванди таҳқиқ мо бо бархе аз антонимҳои мансуби қисмати сарф дучор омадем, ки маъмултаринашон инҳо мебошанд: феъл – Verb: гузаранда – монда (transitiv – intransitiv); фоъил – мафъул (Aktiv – Passiv), пайвандак – Konjunktion: пайвасткунанда – тобеъкунанда (beiordnende – unterordnende); артикл – Artikel: муайянӣ – номуайянӣ (bestimmt – unbestimmt), исм –Substantiv; хос – ҷинс (Eigenname – Gattungsname), шумора – Zahl; танҳо – ҷамъ (Singular – Plural).

Бояд тазаккур дод, ки истилоҳ-антонимҳои зикршуда дар таркиби луғавии забон ба сифати калимаҳои иқтибосӣ, ибораҳои феълӣ ё ибораҳои исмӣ истифода мешаванд. Илова бар ин, доираи истеъмоли антонимҳои «пешоянд – пасоянд, пешмавқеъ – пасмавқеъ, энклитика – проклитика» (объектҳои дар масоҳат нишондиҳандаи диаметрӣ ҷойгиршавии рӯ ба рӯй) низ дар забони олмонӣ фаррох аст. Ислоҳоти сарфие, ки антоними худро доранд аз нигоҳи сохтор якранг нестанд. Бештари онҳо дар таркиби ибора ҷой гирифта, хусусияти антонимии худро ба сифати ҷузъи ибора муаррифӣ мекунанд.

Маврид ба зикр аст, ки дар низоми аксарияти ҳиссаҳои нутқи мустақил метавон падидаи антонимиро мушоҳида намуд, яъне ҳар як истилоҳ метавонад ба худ антоним гирад. Масалан, агар ба мутаззодшавии истилоҳоти сарфии забонҳои қиёсшаванда назар афканем, пеш аз ҳама дар низоми ҳиссаҳои нутқ мо ин падидаро мушоҳида мекунем:

забони тоҷикӣ: исмҳои сода – исмҳои мураккаб, сифатҳои аслӣ – сифатҳои нисбӣ, шумораҳои миқдорӣ – шумораҳои тартибӣ, феълҳои гузаранда – феълҳои монда, зарфҳои хосаи тавсифӣ – зарфҳои ҳолӣ, пешояндҳои аслии сода – пешояндҳои аслии таркибӣ, пайвандакҳои пайвасткунанда – пайвандакҳои тобеъкунанда

забони олмонӣ: einfache Substantive – zusammengesetzte Substantive, qualitative Adjektive – relative Adjektive, Ordnungszahlen – Grundzahlen, transitive Verben – intransitive Verben, einfache Adverben – zusammengesetzte Adverben, bestimmte Artikel – unbestimmte Artikel, echte abgeleitete Präpositionen – echte einfache Präpositionen, beiordnende Konjunktion – unterordnende Konjunktion.

Ҳамин тавр, аз мисолҳое, ки зикршон дар боло рафт, маълум гардид, ки ҷузъи дуюми ибораистилоҳҳои забони тоҷикӣ ба худ зуҳуроти мутаззодшавиро касб кардаанд. Дар забони олмонӣ бошад, бештар ҷузъи якуми ибораистилоҳот ба худ падидаи антонимиро мегиранд, яъне ин аломати тафовутнокии байни ду забон дар дархурди падидаи антонимӣ ба шумор меравад.

Лозим ба ёдоварист, ки дар низоми ҳиссаҳои нутқи ҳарду забон ҳам, силсила антонимҳо мавҷуданд ва аз ин рӯ, мо зарур мешуморем, ки он антоним-истилоҳҳое, ки хоси ин ё он ҳиссаи нутқ ҳастанд, ба таври зайл дастабандӣ намоем:

а) Истилоҳ-антонимҳои исмӣ. Исм ва муодили олмонии он Substantiv дар ҳарду забони муқоисашаванда ҳам, яке аз ҳиссаҳои нутқи мустақил маҳсуб ёфта, фарогири як миқдор истилоҳ-антоним аст. Истилоҳ-антонимҳои исмӣ забонҳои фавқуззикр, асосан, дар таркиби ибораистилоҳҳо, ки ба воситаи алоқаҳои мухталифи наҳвӣ (пайваст ва тобеъ) сохта шудаанд, ҷойгир аст, ба монанди:

забони тоҷикӣ: исмҳои ҷинс – исмҳои хос, исмҳои мушаххас – исмҳои маънӣ, исмҳои ҷондор – исмҳои бечон, категорияи муайянии исм – категорияи номуайянии исм, шакли танҳо – шакли ҷамъ, исмҳои мураккаби пайваст – исмҳои муракаби тобеъ [3, 90-131]

забони олмонӣ: Appelativ – Eigenname, Dingname – Abstraktum, belebte Substantive –unbelebte Substantive, einfache Substantive – zusammengesetzte Substantive, die starke Deklination der Substantive – die schwache Deklination der Substantive, Singulariatantum – Pluraliatantum, Kategorie der Bestimmtheit des Substantivs – Kategorie der Unbestimmtheit des Substantivs, Singular – Plural, [8; 22, 32, 33, 35, 9; 155, 171].

Аз шарҳу тавзеҳи истилоҳ-антонимҳои забони тоҷикӣ маълум гардид, ки аксарияти онҳо ба воситаи алоқаи изофӣ сохта шудаанд, аммо муодилҳои онҳо дар забони олмонӣ ба воситаи алоқаи тартиби калима ба якдигар пайваст шудаанд, яъне дар созмони истилоҳ-антонимҳои исмӣ тафовут ҷой доштааст.

б) Истилоҳ-антонимҳои сифатӣ. Сифат – Adjektiv/Eigenschaftswort низ амсоли исм ҳиссаи мустақили нутқ буда, миқдори истилоҳ-сифатҳое, ки яке аз ҷузъҳои онҳоро сифат ташкил медиҳанд, чандон зиёд нестанд:

забони тоҷикӣ: сифати сода – сифати таркибӣ; аз рӯйи дараҷа: дараҷаи қиёсӣ – дараҷаи ғайриқиёсӣ; дараҷаи одӣ – дараҷаи олӣ; сифати мураккаби пайваст – сифати мураккаби тобеъ; сифати якҷузъа – сифати сеҷузъа [3, 132-155].

забони олмонӣ: einfache Adjektive – abgeleitete Adjektive, konkrete Adjektive – unbestimmte Adjektive, eingliedrige Adjektive – dreigliedrige Adjektive, Positiv – Superlativ, die nominale Deklination der Adjektive - die pronominale Deklination der Adjektive [8; 73, 79, 9; 224, 228].

в) Истилоҳ-антонимҳои шумораги. Дар ҳарду забон ҳам, истилоҳ-антонимҳое, ки ба шумора - Numerale мансубанд, миқдорашон хеле маҳдуд аст.

забони тоҷикӣ: шумораи сода – шумораи мураккаб, шумораи аслӣ – шумораи тахминӣ; шумораи муайян – шумораи номуайян [3, 150-154].

забони олмонӣ: einfaches Numerale – zusammengesetztes Numerale, bestimmtes Numerale – unbestimmtes Numerale; Kardinalzahlen – Ordinalzahlen [8; 118, 120; 9; 282-283].

Истилоҳ-антонимҳои феълӣ. Феъл – Verb яке аз ҳиссаҳои меҳварии нутқи забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ буда, истилоҳ-антонимҳое, ба он марбутанд, дар муқоиса бо дигар ҳиссаҳои нутқ хеле зиёданд:

забони тоҷикӣ: феъли мустақил – феъли ёридиҳанда (ёвар); феъли монда – феъли гузаранда; феъли бевосита – феъли бавосита; феъли сода – феъли сохта; тарзи фоили феъл – тарзи мафъули феъл; намуди мутлақи феъл – намуди давомдори феъл; феъли шуҳудӣ – феъли нақлӣ; сиғаи хабарӣ – сиғаи амрӣ; замони ҳозираи феъл – замони гузаштаи феъл; асоси замони ҳозира – асоси замони гузашта [3, 172-244].

забони олмонӣ: starke Verben – schwache Verben, einfache Verben – zusammengesetzte Verben, Vollverben – Hilfsverben, persönliche Verben – unpersönliche Verben, konjugierte Verben – nichtkonjugierte Verben, terminative Verben – kursive Verben, einwertige Verben – dreiwertige Verben, Aktiv – Passiv, finite Formen – infinite Formen, Personalformen – Nominalformen, abhängige Infinitiv – unabhängige Infinitiv, Indikativ – Konjunktiv, Gegenwart – Vergangenheit, die präsentischen Zeitformen – die präteritalen Zeitformen [8; 123-134, 147,158, 160, 171; 9; 114-115].

Бояд тазаккур дод, ки дар забони олмонӣ як миқдор истилоҳ-антонимҳои феълие мавҷуданд, ки ба воситаи алоқаи пешояндӣ сохта шудаанд, ба монанди: Verben mit trennbaren Vorsilben (феълҳо бо пешвандҳои ҷудошаванда) – Verben mit untrennbaren Vorsilben (феълҳо бо пешвандҳои ҷудонашаванда [

ғ) Истилоҳ-антонимҳои зарфӣ. Дар раванди таҳқиқ мо истилоҳ-антонимҳое дучор омадем, ки хоси

зарфанд:

забони тоҷикӣ: зарфи сода – зарфи мураккаб; зарфи мураккаби пайваст – зарфи мураккаби тобеъ; зарфҳои аслӣ – зарфҳои нисбӣ [3, 266-284];

забони олмонӣ: einfache Adverbien – abgeleitete Adverbien, qualitative Adverbien – quantitative Adverbien [8; 194-195]

Ҳамин тариқ, аз шарҳу тавзеҳ ва таҳлилу баррасии истилоҳ-антонимҳои сарфии забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ маълум шуд, ки дар усул ва тарзу роҳи созмони онҳо умумият, монандӣ ва тафовут ҷой доштааст, ки инро мо дар мисолҳое, дар боло зикрашон рафт, баръало мушоҳида намудем.

АДАБИЁТ

1. Бобомуродов, Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе, 2014. – 208 с.
2. Винокур, Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИНФЛП: сб. Статей по языкознанию. – М.: 1939. – Т. V. – С. 3-54.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе, Дониш, 1985. – 356 с.
4. Котелова, Н. З. К вопросу о специфике термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 122-126.
5. Лаврова, Н. Н. Антонимия лингвистических терминов // Термин и слова. – Горкий: Изд-во ГТУ, 1983. – С. 30-37
6. Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. ҷ. 1. (луғатшиносӣ). – Душанбе: Деваштич, 2007. – 243 с.
7. Ҳусейнов, Х., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ – Душанбе: Маориф, 1983. – 255 с.
8. Arssenjewa, M. G. Grammatik der deutschen Sprache, – M.: Verlag Pädagogische Fremdspracheinstitut, 1968. – 319 s.
9. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. – Leningrad. 1962. – 699 s.
10. Iskos, A. Lenkowa A. Deutsche Lexikologie. Учпедгиз, 1960. – 269 s.
11. Lewkowskaja, X.A. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. – M.: Высшая школа, 1968. – 319 s.
12. Stepanowa, M. D., Tschernyscheva I. I.. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. – M.: Academia, 2005. – 252 s.

ПАДИДАИ АНТОНИМӢ ДАР ИСТИЛОҲОТИ САРФИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

НУРОВА З., ҶАМАТОВ С

Дар мақолаи мазкур падида антонимӣ дар истилоҳоти сарфи забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ таҳлилу баррасӣ мегарданд. Пайдост, ки антоним яке хусусиятҳои хоси ин ё он калима, яъне ифодакунандаи маънои таззод ба шумор рафта, бештари олмион зуҳуроти онро дар истилоҳ ҳамчун «беморӣ» арзёбӣ мекунанд. Яке аз сабабҳои мутаззодшавии истилоҳоти ин ё он соҳа, пеш аз ҳама, мавҷудияти силсилаантонимҳои ҳамон соҳа мебошад. Сарф як бахши бузурги дастури забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ маҳсуб ёфта, фарогири як зумро истилоҳотест, ки ба худ ҷуфти мутаззодро соҳибанд. Ин падидаи забонӣ қариб дар ҳамаи ҳиссаҳои нутқи забонҳо қиёсшванда дида мешавад. Яке аз ҳиссаҳои нутқи мустақил, ки дар он падидаи антоним бештар ба назар мерсад, ин исм, яъне Substantive аст. Вижагиҳои монандиву умумияти антонимҳо дар ҳар ду забон ҳам, ин мавҷуд будани антонимҳо дар ҳамаи ҳиссаҳои нутқи забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ ба шумор меравад, ба монанди: бевосита – феъли бавосита; феъли сода – феъли сохта; тарзи фоили феъл – тарзи мафъули феъл; намуди мутлақи феъл – намуди давомдори феъл; феъли шуҳудӣ – феъли нақлӣ; сиғаи хабарӣ – сиғаи амрӣ; замони ҳозираи феъл – замони гузаштаи феъл; асоси замони ҳозира – асоси замони гузашта; starke Verben – schwache Verben, einfache Verben – zusammengesetzte Verben, Vollverben – Hilfsverben, persönliche Verben – unpersönliche Verben, konjugierte Verben – nichtkonjugierte Verben, terminative Verben – kursive Verben, einwertige Verben – dreiwertige Verben, Aktiv – Passiv, finite Formen – infinite Formen, Personalformen – Nominalformen, abhängige Infinitiv – unabhängige Infinitiv, Indikativ – Konjunktiv, Gegenwart – Vergangenheit, die präsentischen Zeitformen – die präteritalen Zeitformen.

Вожаҳои калидӣ: забон, забони тоҷикӣ, забони олмонӣ, антоним, сарф, муқоиса, исм, сифат, феъл, зарф, пешоянд, пайвандак, ҳиссаҳои нутқи мустақил, ҳиссаҳои номустақили нутқ, фарқият, тавофут, моандӣ.

ЯВЛЕНИЯ АНТОНИМИИ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ ТАДЖИКСКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

НУРОВА З., ДЖАМАТОВ С.

В данной статье рассматривается явление антонимом морфологических терминов таджикского и немецкого языков. Известно, что антоним является одним из особых свойств слов или терминов т.е. обозначает противоположное значение. Явление антонимов у лингвистических терминов оценивается как «болезнь» со стороны большинство учёных. Одной из причин появления антонимов у терминов той или иной области является, прежде всего, наличие рядов антонимов в одной и той же области. Морфология как одна из важных частей грамматики таджикского и немецкого языков состоит из большого количество антонимов. Это языковое явление можно увидеть практически во всех частях речи в сравниваемых языках. Одна из самостоятельных

частей речи, в которой прослеживается большое число антонимов – это имя существительное, то есть Substantive. Сходство и общность антонимов на обоих языках, это наличие антонимов во всех частях речи на таджикском и немецком языках, таких как: бевосита – феъли бавосита; феъли сода – феъли сохта; тарзи фоили феъл – тарзи мафъули феъл; намуди мутлақи феъл – намуди давомдори феъл; феъли шуҳудӣ – феъли нақлӣ; сиғаи хабарӣ – сиғаи амрӣ; замони ҳозираи феъл – замони гузаштаи феъл; асоси замони ҳозира – асоси замони гузашта; starke Verben – schwache Verben, einfache Verben – zusammengesetzte Verben, Vollverben – Hilfsverben, persönliche Verben – unpersönliche Verben, konjugierte Verben – nichtkonjugierte Verben, terminative Verben – kursive Verben, einwertige Verben – dreiwertige Verben, Aktiv – Passiv, finite Formen – infinite Formen, Personalformen – Nominalformen, abhängige Infinitiv – unabhängige Infinitiv, Indikativ – Konjunktiv, Gegenwart – Vergangenheit, die präsentischen Zeitformen – die präteritalen Zeitformen

Ключевые слова: язык, таджикский язык, немецкий язык, антоним, морфология, сравнения, имя существительное, имя прилагательное, глагол, наречия, предлог, союз, знаменательные части речи, вспомогательные части речи, отличие, сходство, общность.

PHENOMENA OF ANTONYMY IN THE MORPHOLOGICAL TERMS OF THE TAJIK AND GERMAN LANGUAGES

NUROVA Z., JAMATOV C.

This article deals with phenomenon of the antonym in the morphological terms of the Tajik and German languages. It is known that the antonym being one of the special properties of words or terms, i.e. denotes the opposite meaning, and the existence of an antonym for terms in linguistics is assessed as a "disease" by most scientists. One of the reasons for the appearance of antonyms in terms of a particular area is, first of all, is the presence of a series of antonyms in the same area. Morphology as one of the important parts of the grammar of the Tajik and German languages consists of a large number of antonyms. This linguistic phenomenon can be seen in almost all parts of the speech of the compared languages. One of the independent parts of speech in which a large number of antonyms can be traced is the noun, that is, the Substantive. The similarity and commonality of antonyms in both languages is the presence of antonyms in all parts of speech in Tajik and German languages, like: бевосита – феъли бавосита; феъли сода – феъли сохта; тарзи фоили феъл – тарзи мафъули феъл; намуди мутлақи феъл – намуди давомдори феъл; феъли шуҳудӣ – феъли нақлӣ; сиғаи хабарӣ – сиғаи амрӣ; замони ҳозираи феъл – замони гузаштаи феъл; асоси замони ҳозира – асоси замони гузашта; starke Verben – schwache Verben, einfache Verben – zusammengesetzte Verben, Vollverben – Hilfsverben, persönliche Verben – unpersönliche Verben, konjugierte Verben – nichtkonjugierte Verben, terminative Verben – kursive Verben, einwertige Verben – dreiwertige Verben, Aktiv – Passiv, finite Formen – infinite Formen, Personalformen – Nominalformen, abhängige Infinitiv – unabhängige Infinitiv, Indikativ – Konjunktiv, Gegenwart – Vergangenheit, die präsentischen Zeitformen – die präteritalen Zeitformen

Key words: language, Tajik language, German language, antonym, morphology, comparisons, noun, adjective, verb, adverbs, preposition, conjunction, significant parts of speech, auxiliary parts of speech, difference, similarity, similarity.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491. 71+ 491. 550] - 56

НАУЧНОЕ ОБОСНОВАНИЕ СУЩЕСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ РУССКИХ И ТАДЖИКСКИХ ЛИНГВИСТОВ

РАХМОНОВА Н.Ш.[1]

Фразеология как самостоятельная лингвистическая дисциплина возникла в 40-х гг. XX в. в советском языкознании. Именно русскими учеными - языковедами были заложены предпосылки теории фразеологии (А.А. Потебни, И.И. Срезневского, А.А. Шахматова и Ф.Ф. Фортунатова). Влияние на развитие фразеологии оказали также идеи западноевропейского лингвиста Ш. Балли [2, 4-17]. Вопрос об изучении устойчивых сочетаний слов в специальном разделе русского языкознания - фразеологии был поставлен в учебно-методической литературе еще в 20-40 гг. в работах Е.Д. Поливанова, С.И. Абакумова, Л.А. Булаховского. Изучение фразеологии стимулировалось лексикографической практикой, с одной стороны, а с другой – работами акад. В.В. Виноградова[3, 76], в которых были поставлены вопросы об основных понятиях фразеологии, ее объеме и задачах. В 50-х годах главное внимание уделялось вопросам сходства и различий фразеологизмов со словом и сочетанием слов; проблематика фразеологии исчерпывалась в основном выяснением критериев фразеологичности и уточнением основ классификации фразеологизмов. С конца 50-х годов наметилась тенденция системного подхода к проблемам фразеологии, разрабатываются вопросы, связанные с описанием фразеологизмов как структурных единиц языка (А.И. Смирницкий, О.С. Ахманова). 60-70 -е годы в развитии фразеологии характеризуются интенсивной разработкой собственно фразеологических методов исследования объектов фразеологии, основанных на идеях системно-уровневого анализа фактов языка (В.Л. Архангельский, Н.Н. Обобщая широкий спектр взглядов на фразеологию, можно отметить следующее. В современной лингвистике чётко наметилось два направления исследований.

Первое направление исходной точкой имеет признание того, что фразеологизм — это такая единица языка, которая состоит из *слов,* т.е. по природе своей *словосочетание.* При этом одни учёные высказывают мысль, что объектом фразеологии являются все реально возможные в данном языке конкретные словосочетания, независимо от качественных различий между ними. Так, например, Копыленко говорит следующее: “Фразеология охватывает все ... сочетания лексем, существующие в данном языке, в том числе и так называемые “свободные” словосочетания” [5].

С другой стороны, объектом фразеологии в границах этого направления признаются только некоторые разряды и группы словосочетаний, которые выделяются из всех возможных в речи особым своеобразием. В зависимости от того, какие признаки принимаются в расчёт при выделении таких словосочетаний, и определяется состав подобных единиц в языке. Только эти “особые” словосочетания и могут быть названы фразеологизмами. Несмотря на условность понятий и связанное с этим разграничение, обычно говорят, что фразеология может быть представлена:

а) как фразеология языка в “широком” смысле слова, включающая в свой состав и словосочетания, переосмысленные полностью, и словосочетания, в которых есть не переосмысленные слова-компоненты. Примером такого “широкого” понимания объёма и состава фразеологии может служить точка зрения В.Л. Архангельского, О.С. Ахмановой, Н.М. Шанского.

б) как фразеология русского языка в “узком” смысле слова, включающая в свой состав только словосочетания, переосмысленные до конца. К числу работ, отражающих такое понимание объёма и состава фразеологии русского языка, относятся, например, статьи В.П. Жукова. [4]

В обоих случаях условный характер фразеологизма, как и лексемный характер компонентов его не ставится под сомнение этими учёными. Фразеологизм рекомендуют рассматривать контаминацию признаков слова и словосочетания, подчёркивается омонимичность фразеологизма и соотносимого с ним по структуре словосочетания.

[1] **Адрес для корреспонденции: Рахмонова Наргис Шарифовна –** докор филологических наук, профессор Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саид Носир 33.Телефон: 917-09-02-99 (моб.); эл. почта: nargisbonu66@mail.ru.

Второе направление в русской фразеологии исходит из того, что фразеологизм — это не *словосочетание* (ни по форме, ни по содержанию), это единица языка, которая состоит не из слов. Объектом фразеологии являются выражения, которые лишь генетически суть словосочетания. "Они разложимы лишь этимологически, то есть вне системы современного языка, в историческом плане" [4]. Эти выражения противопоставляются словосочетаниям, не омонимичными, так как качественно отличаются от них. Основным в изучении фразеологизма делается не смысловая и формальная характеристика компонентов, его образующих, и не связей между компонентами, а самого фразеологизма в целом, как единицы языка, имеющей определённую форму, содержание и особенности употребления в речи. Состав фразеологии образуется из категориально однотипных единиц. История и этимология каждого фразеологизма изучается в не прямолинейной зависимости от неких "универсальных" схем переосмысления словосочетаний, от степени семантической слитности компонентов и от степени десемантизации слов в словосочетаниях. Основные положения этого направления рассматриваются А.И. Молотковым в вводной статье к "Фразеологическому словарю русского языка", в его книге "Основы фразеологии русского языка" и других работах [8].

Нам ближе позиция Н.М. Шанского, высказанная в ряде его работ, например, в книге "Фразеология современного русского языка". Эта точка зрения представляется наиболее оправданной, тем более что её разделяют многие учёные, в частности, авторы энциклопедии "Русский язык". Там, например, даётся следующее определение фразеологизма:

"Фразеологизм, фразеологическая единица, - общее название семантически несвободных сочетаний слов, которые не производятся в речи (как сходные с ними по форме синтаксические структуры - словосочетания и предложения), а воспроизводятся в ней в социально закреплённом за ними устойчивом соотношении смыслового содержания и определённого лексико-грамматического состава. Семантические сдвиги в значениях лексических компонентов, устойчивость и воспроизводимость - взаимосвязанные универсальные и отличительные признаки фразеологизма" [12].

Фразеологизм имеет ряд существенных признаков: устойчивость, воспроизводимость, целостность значения, расчлененность своего состава (раздельнооформленное строение). Устойчивость и воспроизводимость понятия соприкасающиеся, но не тожественные. Все языковые единицы, обладающие устойчивостью, воспроизводимы, но не все воспроизводимые образования наделены устойчивостью.

Воспроизводимость–это регулярная повторяемость языковых единиц разной степени сложности. Воспроизводятся пословицы и поговорки: *Слово не воробей, вылетит - не поймаешь; Скучен день до вечера, коли делать нечего;* крылатые изречения: *Счастливые часов не наблюдают;* составные термины и наименования: *белый медведь, серная кислота, ядерный реактор;* собственно фразеологизмы: *брать на буксир, собаку съел* и т.д.

Устойчивость — это мера, степень семантической слитности и неразложимости компонентов. Устойчивость служит формой проявления идиоматичности. Так, фразеологизмы с целостным немотивированным значением типа *у чёрта на куличках* - "очень далеко" характеризуются большей устойчивостью, чем фразеологизмы с целостным мотивированным значением типа *плюнуть негде* - "так много кого-либо, что вовсе нет свободного места".

Целостное значение — это такое общее (единое) значение фразеологизма, которое трудно или невозможно вывести из значения образующих частей. Целостность значения фразеологизма достигается полным или частичным переосмыслением компонентов, в результате чего они, как правило, расходятся в значении с соответствующими словами свободного употребления.

Важным признаком фразеологизма является его расчленённое строение, "сверхсловность". Так, фразеологизм *втирать очки* и свободное словосочетание *читать газету* построены по одному образцу "гл.+сущ. В вин. п.", являются раздельнооформленными единицами и не различаются по своим внешним признакам.

Фразеологизм всем своим составом сочетается в речи со знаменательным словом [9].

В стилистическом отношении фразеологизмы резко отличаются от слов. Основная масса слов стилистически нейтральна, чего нельзя сказать о фразеологизмах, основное назначение которых - выражение разного рода оценок и отношение говорящего к высказываемому, которые являются существенным элементом фразеологического значения. Не может существовать текст, состоящий из одних фразеологизмов.

Фразеологизмы русского языка могут быть расчленены на три основных стилистических пласта. Большая часть фразеологизмов относится к разговорной речи. Область применения таких фразеологизмов - бытовое общение, устная форма диалогической речи: *задирать нос, заткнуть за пояс.* Фразеологизмы просторечного характера употребляются преимущественно в обиходно-бытовой речи и имеют грубовато-сниженный стилистический оттенок: *лезть в бутылку, лыка не вяжет, не лаптем щи хлебаю.* Одним из отличительных свойств разговорно-просторечных фразеологизмов является то, что они в основном они образуются в

результате метафорического переосмысления свободных словосочетаний такого же лексического состава: *закидывать удочку, заткнуть за пояс* (кого) и др.

Межстилевые фразеологизмы не имеют какой-либо стилистической окраски (сниженной или возвышенной) и активно употребляются в разных стилях устной и письменной речи. Это сравнительно небольшой разряд фразеологических единиц: *во всяком случае, время от времени.* По большей части стилистически нейтральные фразеологизмы включают компоненты, соотносительные со словами неконкретного содержания. Поэтому соответствующие обороты, как правило, не могут быть противопоставлены свободным словосочетаниям эквивалентного состава и вследствие этого лишены обобщённо-метафорического значения.

Книжные фразеологизмы свойственны по преимуществу в письменной речи и обычно придают ей оттенок приподнятости и торжественности; они присущи в основном в общественно-публицистической, официально-деловой и беллетристической речи. Не всегда книжные фразеологизмы обладают экспрессией торжественности и приподнятости. Они могут быть и стилистически нейтральными. Таковы характерные для литературно-книжной речи обороты иноязычного происхождения типа *зондировать почву, авгиевы конюшни.*

Публицистические фразеологизмы применяются в общественно-политической литературе. Их цель - сообщение знаний и воздействие на читателей или слушателей. Вследствие этого публицистические фразеологизмы близки как к научному, так и к книжному стилю. В них встречается самая разнообразная лексика - от специальной технической до высокой, поэтической.

Научные фразеологизмы используются в научных трудах всех областей знаний. Основное их назначение - сообщение сведений и результатов, полученных той или иной отраслью науки. Для научного стиля фразеологизмов характерно использование большого количества терминов, относящихся к соответствующей области науки, и абстрактной лексики. Даже конкретные слова обычно употребляются в отвлечённом значении.

В официально-деловом стиле фразеологизмы применяются в канцелярских, юридических и дипломатических документах. В деловой речи им присуща высокая степень стандартизации. Фразеологизмы употребляются в их прямом и точном значении, не допускающем двоякого толкования.

С точки зрения актуальности применения фразеологизмы, как и слова, могут быть употребительными, устаревающими и устаревшими. Степень употребительности зависит и от стилистической окраски фразеологизма: стилистически нейтральные и разговорно-просторечные фразеологизмы обычно используются активно; напротив, книжные обороты не в такой мере свойственны словоупотреблению наших дней. Устаревшие обороты утрачивают внутреннюю форму и нередко содержат архаические элементы.

Структурно-семантические свойства фразеологизмов, различающие их типы, формируются, как правило, в процессе переосмысления исходных сочетаний слов в целом или хотя бы одного из лексических компонентов сочетания. В первом случае образуются фразеологизмы, обладающие слитным значением (или свойством идиоматичности). Слитное значение может быть образным или безобразным и неразложимо назначения их лексических компонентов: *смотреть сквозь пальцы, видал виды, курам на смех, отлегло от сердца.* Во втором - у переосмысляемого слова формируется фразеологически связанное значение, которое способно реализоваться только в сочетании с определённым словом или рядом слов, что приводит к образованию устойчивых словесных комплексов, обладающих аналитическим (расчленённым) значением: *белое мясо, золотая молодёжь, раб страстей (привычек, моды), приходить у мысли (к выводу, к решению).*

Среди фразеологизмов первого рода выделяют фразеологические сращения (их значения абсолютно немотивированны в современной лексике языка): *лить пули, кривая вывезет, на все корки,* и фразеологические единства, в значении которых можно выделить смысл, мотивированные значениями компонентов в их обычном употреблении: *преградить путь, на всех парах, тёмный лес.* Отличительная черта единств - образность.

Фразеологизмы, характеризующиеся аналитическим значением, представляют собой особый тип структурно-семантических единиц фразеологического состава - фразеологические сочетания. Это фразеологические обороты, в которых есть слова, как со свободным значением, так и фразеологически связанным. Специфическим признаком слов с фразеологически связанным значением является отсутствие у них самостоятельной знаковой функции: при семантической отдельности таких значений слов они способны обозначать внеязыковые объекты только в сочетаемости с другими словами, которые выступают как номинативно опорные компоненты этих сочетаний слов *(черный хлеб, черный рынок, черный костюм, черный день).* Это их свойство проявляется в зависимости выбора слов с фразеологически связанными значениями от семантически ключевых слов в процессе построения лексико-грамматического состава предложения. Ограничения в выборе фиксируются нормой, которая закрепляет сочетаемость слов в их фразеологически связанных значениях с определёнными словами: одним словом, рядом слов или несколькими рядами, например, *сорить деньгами, перст судьбы, сын степей (гор), глубокая старость* или *глубокая ночь (осень, зима),* а сочетания в целом характеризуются ограничениями в преобразовании их лексико-грамматического строения. Слова с фразеологически связанными значениями выступают как константные элементы

фразеологических сочетаний, они вступают в синонимические, антонимичные и предметно-тематические связи только совместно с семантически ключевыми для них словами. Омонимичных же свободных сочетаний слов фразеологические сочетания почти не имеют.

Н.М. Шанский выделяет также четвёртый тип фразеологизмов - фразеологические выражения. Это "устойчивые в своём составе и употреблении фразеологические обороты, которые не только являются семантически членимыми, но и состоят целиком из слов со свободным значением. От фразеологических сочетаний фразеологические выражения отличаются тем, что в них нет слов с фразеологический связанным значением: *Любви все возрасты покорны; Волков бояться - в лес не ходить; оптом и в розницу; всерьёз и надолго; процесс пошёл; рыночная экономика.*

В качестве значимых единиц фразеологические обороты употребляются в языке по-разному. Одни выступают в постоянном лексико-грамматическом составе: *плакучая ива; ирония судьбы; Мёртвые сраму не имут; по образу и подобию; лечь в основу;* другие функционируют в виде нескольких равноправных вариантов. И факт наличия в языке большого количества фразеологизмов, сходных по семантике, но различающихся лексико-грамматическим оформлением, вызывает острые дискуссии. Главный вопрос, стоящий перед практической фразеологией, - что считать вариантами, а что - синонимами того или иного оборота. Понятие варианта фразеологизма обычно даётся на фоне тождества его целостного значения или образа. Большинство учёных признает, что "варианты фразеологического оборота — это его лексико-грамматические разновидности, тождественные ему по значению и степени семантической слитности". Однако несогласия возникают, когда начинается определение типов варьирования. Основными типами фразеологического варьирования являются формальные трансформации и лексические замены компонентов фразеологизма. Такую классификацию фразеологических вариантов признаёт большинство исследователей. Формальное варьирование компонентов фразеологизма определяется фактом генетической общности слова и фразеологического компонента, поэтому виды варьирования компонента аналогичны видам варьирования лексем. В живой речи можно записать все виды таких вариантов - от акцентологических и фонетических (ср. *грибы распускать и грибы распускать* - "плакать, хныкать"; закономерно фонетического *стать дубом, дубьем, дубью* и др., или искажение обороты *Варфоломеевская* ночь в пск. *хыламеевская* ночь) до синтаксических (пск. *на штата работать* вместо *в* штате). Морфологические варианты фразеологических единиц обычно сводятся к двум типам - парадигматическим и словообразовательным. В первом случае изменения компонентов наблюдаются в пределах парадигмы исходных слов: *бью (бил, била) баклуши, держать в уме* (диал. *в умах).* Второй тип - варианты, обусловленные модификациями словообразовательных формантов: *пальцы / пальчики оближешь, сходить /сойти с ума.*

Лексическое же варьирование фразеологического оборота констатируется многими исследователями. Но и в новейших работах можно найти решительный отказ от трактовки лексических замен как вариантности и стремления рассматривать это явление как фразеологическую синонимию. Весьма определенно в этом плане мнение Бабкина, считающего понятие "фразеологический синоним" неоспоримым, а "фразеологический вариант" - спорным в применении к случаям лексической замены компонентов фразеологизма. В.В. Виноградов выделяет три типа фразеологических вариантов:

1) фразеологизмы, содержащие разные, но одинаково семантически пустые компоненты (в таком случае фразеологизм может функционировать и без этих членов): *гроша ломаного (мерного) не стоит – гроша не стоит; что есть (было) силы - что сила;*

2) фразеологизмы, содержащие слова, различающиеся грамматически;

3) фразеологизмы, отличающиеся один от другого как полное и сокращенное разновидности (в таком случае их отношения идентичны отношениям, существующим между полными и сокращёнными словами): *идти на попятный двор - идти на попятный; быть в интересном положении - быть в положении* fср. *заместитель-зам., радиостанция-рация).*

Фразеологические обороты, имеющие в своём составе общие члены и сходные по значению, он рекомендует считать "дублетными синонимами". Таким образом, обороты типа *задать баню (перцу;, от всего сердца - от всей души; бить баклуши (шабалу); молоть вздор (ерунду); сложить (сломить) голову; взять (заключить под стражу); набитый (круглый) дурак* и т.п. признаются синонимами-дублетами. Как пишет Шанский, "по своему лексико-семантическому характеру фразеологизмы такого рода аналогичны однокорневым лексическим синонимам типа *топонимия - топонимика, синь - синева, трёшка - трёшница, лукавость - лукавство".*

Точку зрения, согласно которой лексические замены во фразеологических оборотах ведут к образованию синонимов, а не вариантов, пытается теоретически обосновать и А.И. Фёдоров. Замена компонента фразеологизма, по его мнению, меняет характер образного представления последней, её оценочную и стилистическую окраску.

В.М. Мокиенко [7], напротив, полагает, что такая трактовка значительно объединяет понятие фразеологического варианта и чрезмерно расширяет понятие фразеологического синонима. Основная посылка, приводящая исследователей к отрицанию лексической вариантности фразеологизма, не может быть признана объективной. Лексическая замена компонентов далеко не всегда меняет образ, характер фразеологизма. Нередко могут заменяться слова-синонимы, обеспечивающие стабильность образного представления, причём круг этих слов, особенно в живой речи весьма широк. Довольно часто замена компонентов проходит в тематическом круге лексики, обеспечивающим относительную тождественность образного представления: *намылить шею (голову); рехнуться (спятить, сбиться с ума).* Трудно не признать структурно-семантическую близость, почти тождественность оборотов подобного типа. Отказ от определения их как лексических вариантов фразеологизма приведёт их к смешению с фразеологическими синонимами различной структуры и стилистической оценки типа *откинуть лапти - сыграть в ящик - дать дуба* или *пересчитать рёбра - задать трёпку - показать кузькину мать.* Он также отмечает, что "лексическое варьирование — это собственно фразеологическое варьирование, трансформация раздельно- оформленной, но семантически цельной единицы". Основными признаками варианта фразеологизма Мокиенко считает единство внутренней мотивировки, образа фразеологического оборота и относительную тождественность синтаксической конструкции, в рамках которой проходят лексические замены. Благодаря этим условиям "лексические замены в вариантах фразеологических единиц носят строго закономерный, системный характер".

В Энциклопедии "Русский язык" [10] вопрос о вариантах освещён кратко, но вполне определённо: "В структуре большинства фразеологизмов-идиом выделяют константные (постоянные) и переменные элементы. Константные элементы образуют основу тождества единицы, переменные элементы создают возможность варьирования. Вариантность фразеологизмов-идиом выражается в видоизменении элементов, соотносимых с единицами разных уровней: лексико-семантического *(упасть / свалиться с луны / с неба, висеть / держаться на волоске / на ниточке,* сравним также стилистические варианты: *лезть / переть на рожон, свернуть голову / башку),* синтаксического, морфологического, словообразовательного и фонетического, а также в изменении количества лексических компонентов, не нарушающих тождества единицы". Иными словами, авторы "Энциклопедии" придерживаются приблизительно той же точки зрения, что и В.М. Мокиенко. Нам также подобный взгляд кажется наиболее обоснованным. Раздельно-оформленность и целостность образа фразеологизма обеспечивают взаимозаменяемость его компонентов и в то же время семантическую стабильность фразеологической единицы при её варьируемости. Именно благодаря этим свойствам становится возможным создание новых оборотов, или "квазифразеологизмов", на базе уже имеющихся в языке путём авторского варьирования компонентов. Вопрос о вариантах фразеологических оборотов особенно важен, так как непосредственно связан с лексикографической практикой. В каждой словарной статье того или иного словаря рассматривается по одной фразеологической единице. Если предположить, что фразеологизм может иметь лексические и стилистические варианты, то все эти варианты должны быть учтены в пределах одной статьи. Если считать лексические модификации дублетными синонимами, то каждый синоним должен быть рассмотрен в отдельной статье словаря. При этом задача лексикографа отчасти упрощается, потому что в словаре могут быть упомянуты не все синонимические обороты, а, например, самые употребительные, самые частотные.

Проблема вариантов и синонимов фразеологических оборотов также тесно связана с вопросом об исходной форме фразеологизма. Как писал А.М. Бабкин, если обороты "*бросаться в глаза, кидаться в глаза, метаться в глаза, бить в глаза и лезть в глаза* - это варианты одной фразеологической единицы" [1], то "вопрос о том, какой же именно? Конечно, при чисто внешнем лексико-грамматическом подходе можно вообразить модель: варьируемый глагол + *в глаза".* Естественно, что у лексикографов возникают затруднения, связанные с тем, в каком виде фразеологический оборот ставить в заглавие словарной статьи. Наиболее логичным на наш взгляд является подход, применяемый многими лексикографами и рассмотренный В.П. Жуковым в его работе «Фразеологическая вариантность и синонимия в связи с проблемой фразеографии (на материале Словаря фразеологических синонимов русского языка)» Автор отмечает, что фразеологизмы могут иметь варианты одного компонента и могут совмещать в себе одновременно несколько вариантных форм (особенно характерно это для глагольных фразеологизмов разной степени сложности) [4]. Самые трудные случаи встречаются тогда, когда имеют место одновременно несколько типов варьирования (см. выше). При этом отдельные варианты фразеологизмов в их конкретном словоупотреблении могут внешне заметно отличаться друг от друга. В.П. Жуков дает следующий путь выхода из затруднения. Относительно вариантов *давать ходу и задать тягу* («поспешно убегать») он пишет: «вариантность здесь не переходит в синонимию, так как исходная формула анализируемого оборота выглядит так: *давать (задавать) ходу (тягу, дёру, чёсу),* где варьируемые существительные являются синонимами. Но даже при условии, что лексическая модификация воспринимается авторами словаря как синоним, а не вариант оборота, то проблемы все равно остаются. Они связаны с нахождением исходной формы фразеологизмов, имеющих грамматические варианты. Трудности такого рода

подметил и охарактеризовал Б.Т. Хайитов в статье «Фразеологизмы в словаре» [11]. Автор обращает внимание на морфологические особенности глагольных фразеологизмов русского языка и отражение этих особенностей во «Фразеологическом словаре русского языка» под редакцией А.И. Молоткова (изд. I - 1967, изд. Y - 1994). Во вводной статье «Как пользоваться словарем» относительно глагольных фразеологизмов, ограниченных в своем словоупотреблении, даны следующие указания: «Если же глагольный компонент дается не в инфинитиве, а в какой-либо из личных форм, то это означает, что фразеологизм употребляется только или преимущественно в этой форме. «Тем не менее, реальное воплощение этого положения в некоторых словарных статьях «Фразеологического словаря» обнаруживает непоследовательность. Именно эти непоследовательность и отмечает Б.Т. Хайитов. Глагольные фразеологизмы, которые употребляются только или преимущественно в какой-либо из грамматических форм, в некоторых словарных статьях помещены в инфинитиве *(зарубить себе на носу, не нюхать пороху, клин клином вышибать, дать дуба, приказать долго жить, сыграть в ящик, высмотреть все глаза).* Интересно, что иллюстративные примеры нередко противоречат соответствующим заголовочным формам по понятной причине: из-за ограниченного употребления оборота в речи. Наблюдается и обратная картина: многие фразеологизмы, имеющие несколько грамматических форм, заголовки словарной статьи помещены в какой-либо одной. Тем не менее, в цитатах показаны несколько возможных для данного фразеологизма форм, причем не всегда легко четко установить, какая из них более употребительна. Например, фразеологизм *сидит в печенках,* зафиксированный 3-м лице ед. числа, в иллюстративных примерах приводится в следующих формах: *«сидим в печенках, сидела в печенках; глазом не моргнул - глазом не моргнут, глазом не моргну, глазом не моргнем, глазом не моргнув».*

Фиксация глагольных фразеологизмов в словаре в той или иной грамматической форме важна для решения еще одной проблемы: разграничения фразеологических паронимов. Например:

Нога не ступала чья (несов. вид, прош. вр.) - где никто никогда не бывал, не жил. О глухих, диких, необжитых местах.

Нога не ступит чья (Прош. Вр., неопред. - личное) - кто-либо не появится где-либо. Фразеологические паронимы могут принадлежать как одному, так и к разным лексико-грамматическим разрядам, в чем также немаловажно роль морфологических свойств главного слова фразеологизма: *язык проглотить* - замолчать, перестать говорить, не болтать и т.п. (глагольный фразеологизм); *язык проглотить* - очень вкусно (наречный фразеологизм) - употребляется только в форме 2-го лица.

Общие рекомендации по фиксации глагольных фразеологизмов в словаре могут быть обозначены по трем пунктам, что и было сделано Б.Т. Хайитовым:

1) фразеологизмы, имеющие все или большинство грамматических форм, в заголовке словарной статьи следует дать в инфинитиве, и при помощи иллюстративных примеров показать другие формы;

2) при фразеологизмах, ограниченных в грамматических формах, желательно поместить все употребляющиеся формы, например: *чем Бог послал - чем Бог пошлет;*

3) для фразеологизмов, имеющих только одну грамматическую форму, более целесообразной представляется её фиксация с указанием ограничительной пометы, например: «только в прош. вр.», «только в 3 лице» и т.п. [11]

Но главное, фразеологизмы составляют, конечно, только часть всей фразеологической системы русского языка. А другие виды фразеологических оборотов тоже имеют свои особенности, и их описание в словарях также не идеально. Это еще раз подтверждает мысль о том, что в области фразеологии и фразеографии русским ученым открывается широкое поле для исследований.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабкин, А.М. Идиоматика (фразеология) в языке и в словаре //Современная рус. лексикография. // А.М. Бабкин. - Л., 1977. - С. 4-17.
2. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. // Ш. Балли. - М.: Изд-во иностр. Лит., 1955. - С. 416.
3. Виноградов, В.В. Основные понятия русской фразеологии, как лингвистической дисциплины. // В.В. Виноградов. - М., 1946. – 76с.
4. Жуков, В.П. Русская фразеология. // Жуков, В.П. - М.: Высш, шк., 2001 - 310 с.
5. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии: Проблемы, методы, опыты. - Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та . - 1980.- 190 с.
6. Мачидов, Ҳ. Фразеология //Энсиклопедияи советии тоҷик. // Ҳ.Мачидов.-Душанбе.-1987.-Ҷилди 7.-С. 583.
7. *Мокиенко, В.М. Загадки русской фразеологии*: Науч.-попул.// *В.М. Мокиенко.* – М. : Высш. шк., 1990. – 160 с., - С. 87.
8. Молотков, А.И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания. // А.И. Молотков. - М., 1967. - С. 7-23.
9. Рахмонова, Н.Ш. Соматические фразеологические единицы в таджикском и русском языках. // Н.Ш. Рахмонова. / Диссер. канд. филолог. – Душанбе, 2006. – 162с.

10. Русский язык: Энциклопедия / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН; Под общ. ред. А. М. Молдовано — 3-е изд. перераб. и доп. М.: АСТ-ПРЕСС ШКОЛА, 2020. — 904 с.
11. Хайитов, Б.Т. Фразеологизмы в словаре // Б.Т. Хайитов. – М.: Русская речь. – 1987. – № 1. – С. 86-89.
12. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка. // Н.М. Шанский. – М.: Высш, шк., 1963. - 156 с., - С. 33.

АСОСНОКСОЗИИ ИЛМИИ ХУСУСИЯТҲОИ МУҲИММИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ АЗ ТАРАФИ ЗАБОНШИНОСОНИ РУС ВА ТОҶИК

РАХМОНОВА Н.Ш.

Муаллиф дар мақола асосҳои илмии хусусиятҳои муҳимми вохидхои фразеологӣ, хусусан забоншиносони рус ва точикро мавриди пажуҳиш қарор додааст. Самти аввали афкор аз нигоҳи олимон эътирофи он аст, ки фразеология чунин воҳиди забон аст, ки аз калимаҳо иборат аст. Дар баробари ин баъзе олимон чунин ақидаро баён мекунанд, ки объекти фразеологизм ҳамаи ибораҳои муайяне мебошанд, ки дар забонҳои мазкур, сарфи назар аз тафовути сифати байни онҳо воқеан имконпазиранд. Ҳамин тавр, масалан, Копиленко чунин мегӯяд: «Фразеология ҳамаи ... таркибҳои лексемаҳоеро, ки дар ин ё он забон вучуд доранд, аз чумла ибораҳои ба истилоҳ «озод»-ро дарбар мегирад»

Аз тарафи дигар, дар доираи ин самт объекти фразеологизм танҳо категорияҳо ва гуруҳҳои алохидаи ибораҳо эътироф мешаванд, ки аз ҳамаи онхое, ки дар гуфтор имкон доранд, бо хусусияти хоса фарқ мекунанд. Вобаста ба он ки ҳангоми таъкиди ин гуна ибораҳо кадом аломатҳо ба назар гирифта мешаванд, таркиби ин гуна воҳидҳо дар забон муайян карда мешавад. Танҳо ин ибораҳои «махсус»-ро воҳидҳои фразеологӣ номидан мумкин аст.

Ба андешаи муаллифи мақола, дар ҳар ду маврид ҳам хусусияти шартии воҳидҳои фразеологӣ, ҳамчунин хусусияти лексемаи таркибии он аз ҷониби олимони мазкур мавриди шубҳа қарор намегирад. Дар фразеологизм тавсия дода мешавад, ки олудашавии аломатҳои калима ва ибораро баррасӣ намуда, омоними воҳиди фразеологӣ ва иборае, ки дар сохтор бо он алоқаманд аст, таъкид карда мешавад.

Самти дуюм дар фразеологияи русӣ аз он бармеояд, ки воҳиди фразеологӣ ибора нест (на аз ҷиҳати шакл ва на аз ҷиҳати мазмун), воҳиди забонест, ки аз калимаҳо иборат нест. Объекти фразеология ибораҳое мебошанд, ки танҳо аз ҷиҳати генетикӣ моҳияти ибораҳоро ташкил медиҳанд. "Онҳо танҳо аз ҷиҳати этимологӣ, яъне берун аз системаи забони муосир, аз истилоҳи таърихӣ таҷзия мешаванд."

Дар умум, муаллиф қайд мекунад, ки воҳидҳои фразеологӣ метавонанд вариантҳои як ҷузъ дошта бошанд ва дар як вақт якчанд шаклҳои вариантиро муттаҳид созанд (ин хусусан ба воҳидҳои фразеологии фразеологии дараҷаҳои гуногуни мураккаб дахл дорад).

Калидвожаҳо: воҳидҳои фразеологӣ, забоншиносон, воҳиди фразеологӣ, ибора, калима, лексема, шакл, мазмун, ифода.

НАУЧНОЕ ОБОСНОВАНИЕ СУЩЕСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ РУССКИХ И ТАДЖИКСКИХ ЛИНГВИСТОВ

РАХМОНОВА Н.Ш.

В статье автором анализируется научное обоснование существенных признаков фразеологических единиц, а именно русскими и таджикскими учеными-лингвистами. Первое направление мнение точкой зрении ученых имеет признание того, что фразеологизм — это такая единица языка, которая состоит из *слов,* т.е. по природе своей *словосочетание.* При этом одни учёные высказывают мысль, что объектом фразеологии являются все реально возможные в данном языке конкретные словосочетания, независимо от качественных различий между ними. Так, например, Копыленко говорит следующее: “Фразеология охватывает все ... сочетания лексем, существующие в данном языке, в том числе и так называемые “свободные” словосочетания”.[1]

С другой стороны, объектом фразеологии в границах этого направления признаются только некоторые разряды и группы словосочетаний, которые выделяются из всех возможных в речи особым своеобразием. В зависимости от того, какие признаки принимаются в расчёт при выделении таких словосочетаний, и определяется состав подобных единиц в языке. Только эти “особые” словосочетания и могут быть названы фразеологизмами.

По мнению автора статьи, в обоих случаях условный характер фразеологизма, как и лексемный характер компонентов его не ставится под сомнение этими учёными. Фразеологизм рекомендуют рассматривать контаминацию признаков слова и словосочетания, подчёркивается омонимичность фразеологизма и соотносимого с ним по структуре словосочетания.

Ключевые слова: фразеологиеские единицы, лингвисты, фразелогизм, словосочетание, слово, лексема, форма, содержание, выражение.

SCIENTIFIC JUSTIFICATION OF ESSENTIAL FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS RUSSIAN AND TAJIK LINGUISTS

RAHMONOVA N.SH.

In the article, the author analyzes the scientific substantiation of the essential features of phraseological units, namely by Russian and Tajik linguists. The first direction of opinion from the point of view of scientists is the recognition that phraseologism is such a unit of language that consists of words, i.e. the nature of the phrase. At the same time, some scientists express the idea that the object of phraseology is all concrete phrases that are actually possible in a given language, regardless of the qualitative differences between them. So, for example, Kopylenko says the following: "Phraseology covers all ... combinations of lexemes that exist in a given language, including the so-called "free" phrases."[1] On the other hand, only certain categories and groups of phrases are recognized as the object of phraseology within the boundaries of this direction, which stand out from all those possible in speech with a special originality. Depending on what signs are taken into account when highlighting such phrases, the composition of such units in the language is determined. Only these "special" phrases can be called phraseological units. According to the author of the article, in both cases, the conditional nature of the phraseological unit, as well as the lexeme nature of its components, is not questioned by these scientists. Phraseologism is recommended to consider the contamination of the features of a word and a phrase, the homonymy of the phraseological unit and the phrase that is correlated with it in structure is emphasized.

The second direction in Russian phraseology proceeds from the fact that a phraseological unit is not a phrase (neither in form nor in content), it is a unit of language that does not consist of words. The object of phraseology are expressions that are only genetically the essence of phrases. "They are decomposable only etymologically, that is, outside the system of modern language, in historical terms."[2]

In general, the author notes that phraseological units can have variants of one component and can combine several variant forms at the same time (this is especially true for verbal phraseological units of varying degrees of complexity).

Key words: phraseological units, linguists, phraseological unit, phrase, word, lexeme, form, content, expression.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491. 550 - 54

КАЛИМАСОЗИИ ПАСВАНДҲОИ БИСЁРВАЗИФА ДАР “ЁДДОШТҲО” ВА ИФОДАИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

РАҶАБОВА Ҷ.Н.[1]

Проблемаи таҳқиқи калима ва муносибатҳои калимасозӣ аз самтҳои муҳими забоншиносӣ буда, масъалаи таҳқиқи таркиби калима дар робита бо омӯзиши муқоисавии он бо забонҳои хориҷӣ бахши муҳими забоншиносии муосири тоҷик ба ҳисоб меравад, ки бо шарофати Қонуни ҶТ “Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” имрӯз аҳамияти махсусе пайдо кардааст.

Бояд гуфт, ки таҳқиқи муқоисавии таркиби калима ва калимасозӣ (хусусан дар мисоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ) шохаи нисбатан ҷавон аст ва дар аввали солҳои 2000-ум ривоҷ пайдо кардаву ташаккул ёфтааст.

Пажӯҳиш ва омӯзиши муқоисавии падидаҳои лингвистии забони тоҷикӣ бо забонҳои хориҷӣ, таҳқиқи сохтори калима ва вижагиҳои калимасозӣ, бешак, барои дарки дурусти калимаву ифодаҳои забонҳои хориҷӣ, тарҷумаи дурусти онҳо, донистани қонунияти ҳамнишинии калимаҳо, тарзи ифодаи маънӣ дар матнҳои тарҷумавӣ ва дигар ҳодисаҳои лексикиву семантикии мавҷуда заминаи хубу созгор фароҳам хоҳад овард. Донистани шаклу қолиби калимаҳои хориҷӣ, маънии категориявии пасвандҳои калимасоз ва муқоисаи онҳо бо ҳамгунҳои забони тоҷикӣ ба фаҳмиши равшану тарҷумаи саҳеҳи онҳо мусоидат хоҳад кард.

Калимасозӣ, роҳу воситаҳои он, унсурҳои калимасоз дар забони тоҷикӣ таърихи беш аз ҳазорсола дорад. Аввалин ишораҳо дар бораи вандҳои калимасоз дар фарҳангҳо дучор мешаванд. Муаллифи “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” ба калимаофарии пасвандҳои калимасоз таваҷҷуҳ намуда, ба ин вазиифа омадани пасвандҳои –манд, -ванд, -гор, ур,- -лох, бор-, сор, зор, -истон//-стон, диз, -вон, -осо, -сон, -гар, -но,-ор,-ча,-як,--гин,- й,-ин, -а, -дон ва ғ. зикр гардидааст. Баъзеи ин пасваенду пешвандҳо аз истеъмол баромадаанд: диз, вом, қисми дигар имрӯз чун пасвандҳои шаклсоз амал мекунанд: ча, як. Муаллифи “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” вазифаи ин пасванду пешвандҳоро дар калимасозӣ низ муайян намудааст:

Забоншинос Ш. Рустамов дар асараш таърихи куҳан доштани калимасозиро дар забони тоҷикӣ таъкид намуда, зикр намудааст, ки на танҳо дар фарҳангу луғатҳои пеш аз инқилоби октябр, балки дар асарҳои илмӣ ва адабӣ низ муаллифон ба калимасозӣ, пасванду пешвандҳои калимасозӣ забони тоҷикӣ-форсӣ эътибор додаанд. Забоншинос дар “Алмӯъҷам фӣ маори ашъор –ул-аҷам” доир ба хусуси калимасозии пасвандҳои –лох, -манд,-ванд (хешованд, худованд), -гор(гилкор, офаридгор, омӯзгор..), -сор (нагусор, кӯҳсор, рухсор, шохсор), -вор (ҷомавор, хонавор), -ваш, -нок, -бон, гин ва ғайра мавҷудияти маълумоти муфассалро таъкид намуда, барраси онҳоро дар забоншиносӣ зарур медонад [Ш.Рустамов,1981, 9]

Доир ба тарзу усулҳои калимасозӣ дар забоншиносии англис ва тоҷик фикру андешаҳои гуногун вуҷуд дорнад. Бештари муҳаққиқон ҳангоми баррасии хусусиятҳои луғавию маъноӣ, сарфию наҳвии забон ба хусусиятҳои вожасозии он эътибор додаанд. Дар баъзе китобу дастурҳои таълимӣ дар бахши морфология ба калимасозии ҳиссаҳои нутқ, хусусан ба исм ва сифат таваҷҷуҳи зоҳир шудааст, роҳҳои сохта шудани калимаҳо, таркиби морфологии онҳо нишон дода шудаанд. Дар қисми дигари китобҳои дарсӣ ва дастурҳои пажӯҳишӣ барои калимасозӣ бахши ҷудогона таъсис дода шудааст, ки чунин муносибат нақши калимасозиро ҳамчун қисми мустақили забоншиносӣ ҷиддан боло мебарад.

Дар баробари забоншиносии тоҷик дар таҳқиқи калимасозии забони тоҷикӣ (форсӣ) олимони шарқшиноси рус низ таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд, ки аз ин ҷумла Лившитс, Л.С. Пейскиков, Ю.А. Рубинчик, В.С. Расторгуева ва дигаронро номбар кардан мумкин аст. Онҳо бештар ба масъалаҳои калимасозии исму сифат ва муносибатҳои пасвандҳои калимасози –стон/истон,- сор,-ваш, -шон,-бор,- лох, -дон, -гар-, -гор, -кор, -чӣ, -бон, -вона, пона, -манд, -вар, -ёр, -вор, -й/ -гӣ, -ин, -ина, -она, -гонӣ, -он, -иш, -ак ва ғайра бо асосҳои калимасоз эътибор додаанд.

[1] **Адрес для корреспонденции:** Раджабова Джамиля Назирмадовна, старший преподаватель кафедры иностранных языков Кулябского государственного университета им. Абуабдуллох Рудаки, Куляб, Таджикистан; e-mail: ddkrjn@mail.ru; https://orcid.org/0000-0002-6450-5003

Бояд таъкид кард, ки саҳми пасванду пешванҳои калимасоз дар сохтани ҳиссаҳои нутқ баробар нест. Баъзе воҳидҳои калимасоз дар мисоли вандҳо танҳо дар сохтани як ҳиссаи нутқ истифода мешаванд, қисми дигар дар сохтани ҳиссаҳои гуногуни нутқ иштирок менамоянд. Вобаста аз ин хусусият пешванд ва пасвандҳои калимасоз ба гурӯҳҳои гуногун тасниф гардида, баррасӣ шудаанд.

Дар забони тоҷикӣ оид ба масъалаи роҳҳои калимасозӣ андешаҳои гуногун баён гардидаанд, ки маъмул ва мукаммалтарини онҳо дар таҳқиқоти Ш.Рустамов зикр шудааст. Ин забоншиноси маъруф калимасозиро ба навъҳои зерин ҷудо кардааст 1) калимасозии морфологӣ; 2) калимасозии морфологию синтаксисӣ; 3) аббревиатура ё калимасозии калимаҳои ихтисоршуда; 4) калимасозии синтаксисӣ-морфологӣ; 5) калимасозии луғавӣ-маъноӣ; 6) калимасозии луғавӣ-синтаксисӣ [Рустамов, 1981, 112].

Муҳаққиқи забони форсӣ Ф. Амонова ба таҳқиқи калимасозии забони форсӣ ҷиддӣ машғул шуда, роҷеъ ба самтҳои ономасилогии низоми калимасозӣ ва вандҳову нимвандҳо таълифоти ҷолиб пешниҳод намудааст [1985, 1996].

Доир ба масъалаи калимаҳои сохта ва мураккаб дар калимасозии забони англисӣ низ таҳқиқоти ҷолиб анҷом дода шудааст.

Дар ин мақола мо муносибатҳои калимасозии 2 воситаи калимасоз - пасванди *-а* ва пасванди *-вор* ва тарҷимаи калимаҳои бо ин пасвандҳо сохташуро дар забони англисӣ мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Хусусиятҳои калимасозии пасванди –вор ва роҳҳои ифодаи он дар забони англисӣ. Пасванди **-вор** дар калимасозии сифат ва зарф истифода мешавад. Ба кадом маънӣ кор бурда шудани он дар матн равшан ифода мегардад.

Дар пажуҳишҳои забоншиносӣ дар бисёр таълифот пасванди -вор ҳамчун пасванди сифатсоз ва зарфсоз зикр ёфтааст [Пейсиков, 1973; Грамматикаи ЗАҲТ, 1985].Дар раванди калиасозӣ пасванди **-вор** аз исм сифатҳои монандӣ, сифатҳои нисбӣ ва зарф месозад. Баррасии мисолҳо маълум месозад, ки пасванди **-вор** пасванди исмсоз низ ҳаст. Дар ин қолаб калимаҳои **шоҳивор**, **либосвор,** истифода гардидааст. Дар ин вазифа ба вазифаи ҷузъи маънодор ҳам исмҳои моддӣ ва ҳам маънӣ ба кор бурда шудааст:

а) Яке аз вазифаҳои ин пасванд сохтани исми маънӣ мебошад:

*Ман **ҷумедвор** будам, ки ту дар душориҳои зиндагонии мадраса тоб оварда шер мешавӣ* (Ёд., 13). *Дар он гуна вақтҳо аз тарс дар баданам ларза меафтод, ки мабодо ба вай наздик рафта ё ин ки аз вай дур монда бошам, ки сеюмбора **сазовор**и танбеҳ шавам"* (Ёд., 414).

б) вазифаи дигари ин пасванд аз исм сохтани исми моддӣ месозад.

Калимаи **либосвор** аз исми **либос** ва пасванди **-вор** таркиб ёфта, чунин маъниро ифода мекунад: "матои муносиби либосдӯзӣ; як либосвор… миқдори матоъ, ки аз он ягон либос (мас., куртаву лозимӣ) дӯхтан мумкин аст" [ФТЗТ. 2008: 720]. Дар ҷумлаи зерин калимаи **либосвор** чун нумератив истифода гардидааст:

*...як тӯб сатин, як тӯб чит, як тӯб суф, ду рӯймоли фарангӣ, як **либосвор** шоҳӣ ва як ҷуфт кафшу маҳсиро пеш–пеш харида дар хӯрҷин ҷой карда монда буд* (Ёд., 61). *Ӯ модаркалони меҳрубони худро низ аз ёд набароварда буд: барои ӯ савғотӣ гӯён як **либосивор** чит, як **либосивор** суф ва як **қарсвор** дока харид* (Ёд., 61).

Навъҳои гуногуни ширинихоро **ширавор** гӯянд. Калимаи **ширавор** имрӯз низ дар гуфтугӯ серистеъмол аст:

*Маҳрамони Урмон-полвон дастархонро паҳн карда бар рӯйи он лаълиҳои **ширавор** ва нонҳоро гузоштанд...* (Ёд Ғ., 193).

Ин пасванд бо исми **хона** омада, калимаи **хонавор** сохтааст, ки маънии хонадон, оиларо ифода мекунад ва имрӯз дар истеъмол нест:

*Аз деҳаи мо, ки тахминан 300 **хонавор** одам дошт, ҳар рӯз як ё ду ҷанозаро ба мазор мебурданд* (Ёд., 187). *Агар боз бисёртар одам даркор бошад, кариб ҳазор **хонавор** ғуломони беобузаминро медонам, ки дар тумани Шофирком ҳастанд* (Ёд Ғ., 233).

в) Аз сифат исми шахс месозад:

Дар мисоли зерин калимаи бузургвор ба маънии исм омадааст. Ин калима, аслан, сифат буда, бо роҳи калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ ба вазифаи исм гузаштааст, аммо дар ҳар ду вариант ҳам истифода мегардад:

*Кадом **бузургвор**? – боз тааҷҷубе ман зиёдтар шуд* (Ёд., 405).

2. Сифат. Дар сифатсозӣ серистеъмол буда, асосан, сифати монандӣ месозад:

а) Ин пасванд бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ омада, сифатҳое месозад, ки хислату рафтори шахс ва аломати ашёро мефаҳмонанд:

*Гадозан аз ҳаракатҳои **девонавор**и бемор ба тааҷҷуб омада, ба ӯ нигоҳ карда истода буд…* (Ёд Ғ., 142). *Баъд аз он ду пояшро ҳам ба ҳам ҷафс карда, аз буҷулакаш бастанд ва зонуҳояшро хам карда аз миёни дастҳои бастааш ба боло кашида аз хами зонуҳояш як чӯби **каланддаставор**ро гузаронда он бандиро ғелонда партофтанд* (Ёд Ғ. 286) .

Пасванди **-вор** дар зарфсозӣ маъмул ва серистеъмол буда, дар осори насрии устод Айнӣ фаровон истифода гардидааст:

а) Аз исми шахс зарфҳои монандӣ месозад, ки ба маънии решаи калима алоқамандӣ доранд.

Рӯзҳо, ҳафтаҳо, моҳҳо ва солҳо гузаштан гирифтанд, ятим ба бой аз таҳти дил ***фарзандвор*** *хизмат кардан гирифтааст...* (Ёд., 50). *Ман на танҳо розӣ, балки аз ҷону дил ва* ***девонавор*** *рағиб мебошам, ки муҳаббати қалбии мо бо ҳам, дар зоҳир ҳам бо риштаи никоҳ баста шуда, мо бо ҳам инсонвор зиндагонӣ намоем, – гуфтам ман дар ҷавоб ва илова кардам:* (Ёд., 430). *Аммо мехостам сарупо бараҳна дар кӯчаҳо баромада* ***маҷнунвор*** *навҳакунон гардам* (Ёд., 444).

б) Зарфи тарзи амал.

Аз исмҳои ифодакунандаи ҳайвоноту ҳашарот, хазандагон зарфҳое месозад, ки аз рӯйи хислат, рафтору кирдор ба онҳо монанд будани хислату рафтори шахсро мефаҳмонад:

Баъзе аз инҳо, бе он ки сараширо бардорад ё чашмаширо кушояд, ***магасвор*** *садои ғинг-ғинги заифе мебароварад* (ЁОд., 143). *Лекин ман аз ҳар дуи ин китобҳо ҳам чизи дурусте намефаҳмидам ва бо фармуди устоди худ* ***тӯтивор*** *такрор карда аз ёд менамудам* (Ёд., 177). *Бо вуҷуди ин «ҳамдинам ва ҳаммиллатам» гуфта худро* ***гӯсфандвор*** *ба дасти душманони одамхӯри худ супоридан гуноҳ набуда чӣ буд?.. Пас аз он қофилаи мардикоронро, ки бисёртараш тир, мафлуку гурусна буданд,* ***рамавор*** *пеш андохта, ба сӯйи Фарғона ронданд* (ЁОд., 22). *Мурид ва халифагоне, ки хӯроки саҳариро* ***говвор*** *хӯрда буданд...* (Ҷ.Б., 88). *Аммо ҳамин бача, ҳамин морбачаи аз мор рӯйида* ***морвор*** *забонбозӣ карда мегӯяд: «куҷо меравед, Бобоғулом?* (ЁдҒ., 140). *Вақте ки отряд ба лаби Ҷилвон расид, дар биёбони ҳамвори бедолу дарахт аз дур сиёҳии чанд чизе, ки* ***гурбавор*** *давида мерафт, намудор гардид* (ЁдҒ., 393)

Аз исмҳои модӣ ва маънии ғайришахс бештар зарф месозад:

Дигаре гуфт: "Агар Худо дар дӯзах барои ҳар гунаҳгор як ***кӯрпачавор*** *ҷой муайян карда бошад...* (Ёд., 156). *Мулло Ҳомид ғазалхони бисёр хуб буда, лаълиро ҳам* ***доиравор*** *хуб менавозад* (Ёд., 260). *Овози Мулло Ҳомид равғанӣ ва ишкамӣ буда,* ***сурнайвор*** *дароз буд* (Ёд., 261). *Рӯзӣ ки аз Махдум қоматбаланд буд, ду панҷаи худро бо зарбаи сахт ба ду китфи ӯ зад ва* ***анбӯрвор*** *маҳкам дошта бо қуввати тамом пасу пеш такон дод* (Ёд., 270). *Дар ин вақт бародари калонам ва Эргашро кофта ба ҳар тараф* ***саросемавор*** *давидани падарам ва дигарон ба нақоранавозии ман халал расонид* (Ёд., 19). *Баъд аз он шохҳои майда ва химчаҳоро дар байни ходаҳои қатор* ***сабадвор*** *бофт ва дар охири ин кор ба тағоиҳоям гуфт*:(Ёд., 41).

Ин пасванд бо калимаи иқтибосии русӣ омада, зарфи монандӣ месозад:

Баъд аз он як чӯбчаро ***пробкавор*** *тарошида, ба он тарафи сӯрохи най, ки аз он ҷо ишками най чок карда шуда буд, зада банд кард* (Ёд., 73).

Дар ин қолаб зарфҳои сохтаеро дар осори нависанда мушоҳида кардем, ки имрӯз дар истифода нестанд. Чунончи: **лӯнги+вор, ёғи+вор, сархат+вор, банди+вор, кучан+вор, калова+вор** ва ғ.

Дар тани ин калбачагон куртаву лозимӣ набуд, фақат ба ҷойи лозимӣ як латтаи ҷиғда-ҷиғда даридаро ***лунгивор*** *ба миёнашон печонда буданд* (Ёд.372). *Ҳар кас аз ин амр гардантобӣ кунад, молаширо ҳам «ярғу» гӯён подшоҳӣ мекунем ва дудаширо дар банди занҷир кашида* ***ёғивор*** *ба зиндони Қаротегинаш мефиристонем,* (Од., 63).

Калимаи **ёғӣ** дар луғатнома чунин шарҳ ёфтааст: "ёғӣ ба ҳукумати подшоҳӣ исёнкарда; саркаш, исёнгар" [Айнӣ. 1976: 113].

Бе ҳеҷ гуна маиқ ба даст қалам гирифта бо дастҳои ларзон он ҳарфҳоро дар коғазе ***сархатвор*** *навиштам* (Ёд., 128). *Одамони закотчӣ ва навкорони ҳокими Қаротегин атрофи онҳоро фурӯ гирифтанд, ... худи аҳли қофиларо ба ғӯшае* ***бандивор*** *нишонданд* (Од., 62). *Ӯ саллааширо* ***кучанвор*** *то гарданаш печондааст* (Ғул., 244). *Саллаи калони Қоришикамба вайрон шуда,* ***каловавор*** *ба гарданаш афтода, ҳалқаҳои вай* ***камандвор*** *ба тамоми баданаш печида ва барҳои ҷомаҳои тагу рӯйпӯшидааш ба ҳар тараф паҳну парешон шуда рафта буданд* (Марги суд., 228).

Таҳлилу баррасии мавод нишон дод, ки пасванди **-вор** дар сохтани исм, сифат, зарф истифода гардидааст. Ин пасванди муштараквазифа бештар зарф сохта, дар сохтани исм ва сифат каммаҳсул аст.

Хусусиятҳои калимасозии пасванди –а ва роҳҳои ифодаи он дар забони англисӣ. Пасванди -а дар аввалин сарчашмаҳои забоншиносии замони шӯравии тоҷик ҳамчун пасванди калимасоз, сермаъно, серистеъмол, муштараквазифа ва сермаҳсул таъкид гардидааст. Ин пасванд таърихи қадима дошта, чун калимасоз дар сарчашмаҳо зикр гардидааст [Л. С. Пейсиков, 1973; Ш. Рустамов, 1972; О. Қосимов, 1988: 87; Шамси Қайси Розӣ, 1991: 198].

Абдурауфи Фитрат (1930) вазифаи калимасозии пасванди **-а**-ро чунин шарҳ додааст: *«-а - ин часпак дар забони тоҷикӣ чанд тариқа истеъмол мешавад. Дар охири феъли замони гузашта омада, сифати феълӣ месозад: рафт+а,'' омада+а, расид+а, гузашт+а, бархост+а, барҷаст+а ва дигарҳо.*

Айнан ҳамин шакли боло барои сифати мафъулӣ ҳам истеъмол мешавад: гуфт+а, навишт+а, фиристода+а, пухт+а...

Дар забони тоҷик(ӣ) бештар ҳамин часпак ҳам дар сифати фоилӣ, ҳам сифати мафъулӣ ба шакли -агӣ меояд: рӯзҳои гузашт+агӣ, одами омад+агӣ, хати ман навишт+агӣ....

3) часпаки "-а" ба охири исм омада, исми нисбатдор месозад: даст+а, пой+а, дандон+а, чашм+а, гӯш+а, кӯҳ+а ва дигарҳо. Гоҳо дар ин часпак дар сурати "ак" меояд: часп+ак ва гоҳо дар сурати "ок" меояд: хӯр+ок, пӯш+ок.

4)Часпаки "а" дар охири феъли амр омада, исми кор мекунад: ханд+а, нол+а, пӯй+а, мӯй+а" [Фитрат, 1930: 122-123].

Бояд зикр намуд, ки асари Фитрат яке аз аввалин сарчашмаҳоест, ки дар мавриди хусусиятҳои калимасозӣ баҳс мекунад. Дар ин сарчашма пасвандҳо бо истилоҳи "часпак" зикр гардида, вазифаҳои пасвандҳои калимасоз аниқ шарҳ дода шудааст. Аммо муҳаққиқ пасвандҳои **"-ак"** ва **"-ок"-** ро, ки исм месозанд, шакли дигари пасванди "-а" меҳисобад, ки қобили қабул нест. Ин пасвандҳо мустақиланд, вале дар баъзе калимаҳо пасванди **-а** ва пасванди **-ак** хусусияти муродифӣ зоҳир мекунанд. Чунончи*: дастаки дар // дастаи дар.*

Пасванди **-а** сермаъно, синоморфема, омоморфема ва серистеъмол аст. *"Сермаъноии суффикси **-а** танҳо дар исмсозии худи он, вале омоморфемагии он на фақат дар дохили исм, балки дар калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ мушоҳида мешавад"*– зикр намудааст, забоншинос Ш. Рустамов [Ш. Рустамов 1972: 40].

Ин пасванд дар сохтани исмҳо маъмул буда, дар чунин мавридҳо исми нав месозад:

а) Аз исм бо ёрии пасванди **-а** исми нав сохта мешавад, ки ба асоси калима аз ягон ҷиҳат монанд будани онро ифода мекунад. Қисми бештари чунин калимаҳо исмҳои моддӣ мебошанд: **доман+а, даст+а, гӯш+а, чашм+а, дандон+а, ҳалқ+а, савор+а, кокул+а, пушт+а** ва ғ:

*Як тарафи тасма дар хонаи зер, дигараш ба **гардана** (губчак)-и чархе андохта шудааст...* (Од., 35).

Исмҳои сохтаи **доман+а, кокул+а, ҷавон+а, мол+а, дандон+а, пушт+а, дар+а,** ки бо пасванди **-а** бунёд гардидаанд, маъниҳои гуногунро мефаҳмонанд. Калимаи **домана** хусусияти омонимӣ дошта, ба ду маънӣ кор бурда мешавад: 1. бемории гузаранда, ки дар маводи мо дучор нагардид; 2. ба маънии исми макон:

Дар доманаҳои хомаҳои рег, ки монанди дараҳои кӯҳистон ба назар менамуд...(Ғул.,127.) *Муаллими ман кашиш ва доманаҳои ҳарфҳои калонро качу килеб карда навишт ва баъд аз он ҷоҳои аз қойида берун баромадаи онҳоро ба нӯги қаламтарош аз дандонҳояш оҳор тарошида гирифта молид*... (Ёд., 128)

Исми сохтаи **кокул+а** дар романи "Ғуломон" ба маънии пӯчоқи ғӯзаи пахта омадааст ва имрӯз ба ин маънӣ кокулаи ҷуворӣ истифода мегардад:

*Суханҳои сурхи мувофиқи замон! — гуфт Қутбия, ки дар сари дастархон аз сарангуштҳои нозуки худ нӯғҳои хорвор халидаи **кокула**ро мебароварад* (Ғул., 563).

Калимаи **даст+а** хусусияти омонимӣ дошта, дар маводи тадқиқотии мо ба маънии **гурӯҳ** омадааст:

*Вақте ки даста ба ҳавлӣ даромада, ба дари хонае, ки амир нишастааст, рӯ ба рӯ шуд, удайчӣ бо овози баланд ном ва амалҳои ишторокунандагони он **дастаро** як-як гуфта, барои салом ва дуо омадани онҳоро изҳор мекунад ва удайчӣ ва шиғовул бо дастони худ аз паси сари аҳли **даста** зер карда онҳоро ба таъзим намудан ишорат мекунанд* (Ёд., 367).

Калимаи **замин+а** ба маънии асос, бунёд гузоштан корбаст шудааст:

*Мақсади Абӯмуслим аз ин сафар ин буд, ки агар имкон ёбад, оммаи арабҳоро ба худ кашида барои ба рӯйи кор овардани Алавиён **замина** тайёр кунад*... (Исён. Муқ., 129).

б) Пасванди **-а** аз исм исми маънӣ месозад: **овоз+а, замон+а:**

*"**Замона** ҳар касро нарм мекунад, – гуфт Қулмурод, –дар замони амир бурути инро табар намебурид"* (Ғул., 337); *"–Масалан, дар миёни харидорон ин гуна **овоза**ҳо паҳн кардан даркор аст, ки гӯё бештари ин ғуломон ва канизон суннӣ буда, дар мазҳаби Имоми Аъзаманд*..." (Ғул., 81);

Ин гуна калимаҳо, миқдоран зиёд набошанд ҳам, дар гуфтор серистеъмоланд.

в) Пасванди **-а** аз сифатҳои аслӣ исмҳое месозад, ки аз ягон ҷиҳат ба решаи калима алоқамандӣ дорад: **сабз+а, бунафш+а, ҷавон+а, шӯр+а, фаъол+а**:

***Сабза** ва **себарга**ҳои ин чорбоғ, ба сабаби ин ки рӯзе ду бор бо обпошакҳо ба болояшон об пошида мешуд, чунон ки ба тозагӣ бар рӯяшон борон борида бошад, сабзу хуррам буданд*... (Ғул., 192). *Аспашро, ки ба ғирчос зада хӯрдани **шӯра** ва хошоки хушкидаи регзор даромада буд, ба ҳоли худаш гузошта, ҷомаашро ба дасташ гирифта, ба тарафи деҳа рӯй овард* (Ғул., 215).

Исми сохтаи **ҷавон+а** дар асар ба ҳайвон мансуб аст. Дар муқобили калимаи *пирғов, гови ҷавон* **ҷавона** номида шудааст. Калимаи мазкур имрӯз низ дар истеъмол буда, дар гуфтугӯ бештар мушоҳида мегардад:

*Хуб, ин тавр бошад, –гуфт он одам «Сиёҳқундузро» нишон дода, –ин **ҷавона**атон панҷсад сӯм, ана он пирговатон чорсад сӯм ва модаговатон дусад сӯм ва ба ҳамааш як ҳазору яксад сӯми шақарросӣ гиред* (Ғул., 492); *Ин барзаговро шумо **ҷавона** гуфтед ва ҳол он ки як гови калони шаисола аст* (Ғул., 492).

Калимаи **фаъола** аз сифати аслии *фаъол* ва пасванди *-а* чун ифодакунандаи ҷинси занона сохта шудааст. Шакли *фаъол*, ки дар забони арабӣ ифодакунандаи ҷинси мардона аст, дар забони адабии муосири тоҷик барои ҳар ду ҷинс истифода мешавад. *Фаъола*, ки дар забони адабиёти классикӣ истифода мешуд, ҳоло аз байн рафтааст. Шояд сабаби аз байн рафтани он дар забони адабии муосири тоҷикӣ мавҷуд набудани ҷинсият ҳамчун категорияи грамматикӣ бошад.

г) Аз шумораи аслӣ исмҳои ифодакунандаи узви инсон ё ҳайвон, моҳҳо, рӯзҳо сохтааст**: панҷ+а, ҳафт+а:**

*Як **ҳафта** бо ин ҳол гузашт, дар муддати ин як **ҳафта** ин ду дилбохта якдигарро надиданд* (Дох.,122); *Бо ин ҳам ки чӯпон бедор нашуд, саг, дар ҳолате ки нохунҳояшро ғун карда буд, бо **панҷа**и пойи пешаш кафи пойи чӯпонро хоридан гирифт...* (Ғул., 216)

д) Аз асоси замони ҳозираи феъл исмҳои шахс, моддӣ ва маънӣ месозад, ки ин тарзи калимасозӣ маъмул ва серистеъмол аст: **гурез+а, шукуф+а овез+а, нол+а, рез+а:** Калимаи **гуреза** аз асоси замони ҳозираи *гурез* ва пасванди *-а* бунёд гардида, ишора ба шахсоне, ки аз ҷое мегурезанд ё аллакай гурехтаанд [Айнӣ, 1976: 80]:

*Шабҳо аз он ҷо ҳам овози **нола** ва ғурриш мебаромад* (Ёд., 62). *Баъд аз он ки **гуреза**гон омада, оби ин ҳавзро хӯрда тамом кардаанд, мурдаҳо намоён шуда, даррандагон ва паррандагон гӯшти онҳоро хӯрда ва устухонашон ба ин ҷо тӯда шуда мондааст* (Ёд., 129). *Гулбибиро мо намегӯем, ки аз дебо қабо, ... аз дурру марворид **овеза**ву гарданбанд, аз зари холис даспона ва аз алмос ангуштарин дошт* (Од., 30); *Ҳаво соф ва ... бӯйи хуши **сабза**ҳои навхез, **шукуфа**ҳои навшукуфта ва баргҳои навсабзида бо буғи фораме, ки аз замини пурнами трактор кафонда партофта мебаромад...* (Од., 531).

Аз мисолҳои боло маълум мешавад, ки пасванди **-а** аз асоси замони ҳозираи феъл исмҳои гуногун сохта метавонад, ки маънӣ ва мафҳумҳои мухталифро ифода мекунанд.

Дар осори нависанда калимаи сохтаи **реза** ба чунин маъниҳо кор фармуда шудааст: 1. аҳли оила.:

*Мо дар Туркистон аракӣ ҷабин рехта, нахӯрда, напӯшида, нафақаи аҳлу аёл гӯён ин панҷ – шаш пулро захира карда будем, раво медоред, ки баъд аз чандинсола мусофирату ғурбат дасти хушк ба пеши хурду **реза**ҳои худ биравем…* (Од., 63).

Калимаи **реза** ба маънии мазкур дар забони имрӯза қариб истеъмол намешавад, 2. майда, хурд:

*...дору иборат аз борут – доруи милтиқ буд, ки барои гулрез кардани оташи он дар вай **реза**ҳои ҳар гуна филизот – металл ва аз ин ҷумла чӯянрезаҳо омехта буданд* (Ёд., 134).

Ба маънии дуюм дар услубҳои гуногуни забони имрӯзаи тоҷикӣ хеле маъмул аст. Масалан калимаи **ханда** аз асоси замони ҳозираи феъли *ханд* ва пасванди *-а* сохта шуда, исми маънӣ мебошад:

*Бой ки сабаби ин **ханда**ро нафаҳмида буд, ҳайрон-ҳайрон ба ҳар кас нигоҳ мекард* (Ғул., 496).

ё) Аз асоси замони гузаштаи феъл исмҳои гуногун месозад, аммо камистеъмол аст: **мурд+а:**

*Ҷавоби ин савол мушкил нест: арабҳои истилогар дар вақти ғалабаашон на танҳо аз душмани зинда дар даст афтодаашон интиқом мекашиданд, балки **мурда**ҳои душманашонро ҳам таҳқир карда, дили пуркинаи худро ором мededоданд* (Исён.Муқ., 180).

е) Дар осори нависанда пасванди **-а** бо калимаҳои тақлидӣ низ ба кор рафтааст**: шаршар+а, каҳкаҳ+а:**

*Акнун он дар ҳақиқат рӯд - наҳр шуда буд; акнун оби он монанди **шаршара**ҳо шарросзанон меомад* (Ғул., 435).

Пасванди **-а** муштараквазифа буда, дар сохтани дигар ҳиссаҳои нутқ ширкат меварзад:

а) Пасванди **-а** аз асоси замони гузашта ва ҳозираи феъл сифат сохтааст: **овез+а, суфт+а:** Калимаи **овеза** дар маводи мо хусусияти омонимӣ зоҳир карда, дар мисоли боло исм ва дар мисоли зерин ба вазифаи сифат истифода шудааст:

*Бар болои бомчаи зинхона, ки дар даруни саисхона буд, дар атрофи гулхани афрӯхта дар зери нури лампаи ҳафтӯми **овеза** саисҳо давра нишаста, чой нӯшида, чилим кашида, чақ-чақ карда менишастанд* (Ғул., 461). *Ман ҳайронам, ки мардум суф ва сатинҳои бадошти суфтаро нахарида, аз пушти ҳамон карбос ва қаламии дағали карруки **овеза** чаро ин қадар медавида бошанд? -гуфт мудири хоҷагии колхоз ва эзоҳ дод* (Ғул., 462).

Аз сифати ифодакунандаи ранг номи растанӣ сохтааст:

...ба боло менигаред то чашматон кор мекунад, давроварди сангҳои шаффофу дағалро баргҳои ревоҷ, шохаҳои санбуру гулҳои бунафша фурӯ мебинед (Од., 29).

б) Пасванди **-а** дар сохтани сифати феълӣ зиёд истифода мегардад: **осуд+а, шукуфт+а, олуд+а** ва ғ.

*Офтоби форами моҳи мизон (сентябр) ҳавои ёбонро монанди ҳавои баҳорони беборон хуш ва хуррам гардонда буд; ғӯзапояҳо, ки монанди гулбуттаҳои саврии сафед сар то по **шукуфта** буданд, ба ин баҳорон зинати гулистонро мededоданд;*(Ғул., 530). *Саройбон як санги қайроқро ба орд **олуда** карда ба сари Некқадам молид...* (Ғул., 59) *Аммо эшонӣ ва дуохонӣ як пешаи бисёр **осуда** аст* (Ёд,.153)

Дар мисоли зерин калимаи **осуд+а**, ки аз асоси замони гузашта ва пасванди **-а** таркиб ёфтааст, ба вазифаи зарф омадааст:

*… «то омадани табар кунда меосояд»– то аз дастам рафтани заминҳоям дар деҳа **осуда** зиндагӣ кунам (*Марги суд., 213).

Калимаи **савор**, аслан, сифат буда, бо пасванди **-а** омада, сифат сохтааст, ки аломатро мефаҳмонад: одами **савора.** Калимаи мазкур дар мисоли зерин ҳамчун зарфи тарзи амал корбаст шудааст:

*Қорӣ Маҳмуд **савора** омада, ба он сӯйи ҷӯй фуромад ва аспашро ба ҳавлиаш сар дода, худ ба лаби ҷӯй, дар рӯбарӯйи ман нишаста дасташро шустан гирифт...* (Ёд., 213).

Дар осори нависанда барои муайян намудани ҷинсият низ пасванди **-а** истифода гардидааст: **рафиқ+а, фаъол+а, ятим+а**:

*Мол ва ашёҳои колхозро месӯзонад, фаъол ва **фаъола**гони меҳнаткашро дар кунҷ ва ба ҳилаҳо мекушад ва мекушонад* (Дох., 398); *Дохунда дафтарчаашро дар бағал гузошт ва бо **рафиқа**и худ пеш рафтан гирифт* (Дох., 388). *Модоме ки аз сафар гузир нест, маро ва ин духтари **ятима**ро дар ин вайрона танҳо магузор, моро ҳам ҳамроҳи худ аз ин диёр бардор*! (Од., 79).

Пасванди муштараквазифаи **-а** сермаҳсул буда, маъниҳои гуногуни грамматикӣ ва услубиро ифода мекунад. Инчунин дар калимасозии калимаҳои мураккаби омехта мавқеи устувор дорад, ки он дар боби алоҳида баррасӣ мегардад. Пасванди **-а** дар осори насрии устод Айнӣ дар калимасозӣ фаровон ба кор бурда шуда, асосан, исмҳои моддӣ ва маънӣ месозад. Ин пасванд дар калимасозӣ сермаҳсул аст. Ҳамчунин пасванди муштараквазифаи *-ворӣ* низ сермаҳсул буда, маъниҳои гуногунро ифода мекунад, дар сохтани ҳиссаҳои гуногуни нутқ иштирок меварзад.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев, Б. Т. Словообразование имен существительных в современном персидском литературном языке: / Б. Т. Абдуллоев АКД. –Баку, 1964.–22с.
2. Амонова Ф. Р. Именное суффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках. -Уч. пособие. – Душанбе: Изд. ТГУ, 1982. -55 с.
3. Виноградов, В. В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии. / В. В. Виноградов - М // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. : Наука, 1975.–С.166-221.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. .-қисми I: Фонетика, морфология, –Душанбе: Дониш, 1985. –356 с.
5. Земская, Е. А. Современных русский язык. Словообразование./ Е. А. Земская -М.: Просвещение,1973. –303с.
6. Касимов, О. Х. Лексика и словообразование в «Шохноме» Абулкасима Фирдоуси. / О. Х. Касимов –Душанбе: Дониш. 2016.–346с.
7. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – Наука, 1981.- 200 с.
8. Кумахов, М.А. О соотношении морфемного строения слова и словообразования ./Кумахов М.А. // Вопр. языкознания. – 1963. –№6. –С.107-120.
9. Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка. –М.: Изд– во МГУ, 1975. -207 с.
10. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Ш. Рустамов –Душанбе: Дониш, 1972.–79 с.
11. Рубинчик Ю.А. Грамматика персидского языка. М.- 2001. - 500с.
12. Рустамов Ш. Исм (категорияҳои грамматики, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ). – Душанбе: Дониш, 1981. – 219 с.
13. Турсунов, М. Типы составных слов в современном таджикском литературном языке //Ученые записи Ленинабадского педагогического института. вып.4./ М. Турсунов -Ленинабад, 1953.-С.7-14.
14. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо (аз рӯйи маводи шеваҳои ҷанубу шарқии забони тоҷикӣ). -Душанбе. -2010. -150с.
15. Айнӣ, Садриддин. Ёддоштҳо. Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. - 464 с.

КАЛИМАСОЗИИ ПАСВАНДҲОИ БИСЁРВАЗИФА ДАР “ЁДДОШТҲО” ВА ИФОДАИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

РАҶАБОВА Ҷ.Н.

Дар макола хусусиятхои таркибӣ ва маънои исмхои сохта дар асоси маводи осори С.Айнӣ мавриди баррасӣ карор гирифтааст. Дар асоси мисолхои сершумор аз осори бадеии С.Айнӣ хусусиятхои калимасозии суффиксхои сервазифаи -а ва -ворӣ таҳлил карда мешавад. Дар асоси мисолҳо хусусиятҳои тарҷумаи ҳосилаҳои ин суффиксҳо ба забони инглисӣ ошкор карда шудаанд.

Мувофики мушохидахои муаллиф, пасванди -а бо маънои гуногун яке аз морфемаҳои сермаҳсули калимасози забони точикист. Ин суффикси бисёрфункционалӣ дар ташаккули якчанд ҳиссаҳои нутқ иштирок мекунад. С.Айнӣ ба корбурди ин гуна пасвандҳо бо муносибати эҷодкорона муносибат кардааст. Бо ин муносибат ӯ дар инкишофи назарраси кобилияти калимасозӣ ва захираи лугавии забони точики ҳиссаи арзанда гузоштааст.

Вожаҳои калидӣ: таҳлили калимасозӣ, суффикс, семантика, калимаҳои сохта, ҳосила, забони тоҷикӣ, забони форсӣ, забони англисӣ.

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

РАДЖАБОВА Дж.Н.

В статье рассматриваются структурно-семантические особенности производных имен существительных на основе произведений С.Айни. На основе многочисленных примеров из художественной прозы С. Айни анализируются словообразовательные особенности многофункциональных суффиксов *-а* и *-ворӣ*. На основе примеров раскрываются особенности перевода производных этих суффиксов на английский язык.

По наблюдениям автора, суффикс имен существительных -а с разнообразной семантикой являются одним из продуктивных словообразовательных морфем таджикского языка. Этот многофункциональный суффикс участвует в словообразовании нескольких частей речи. С. Айни относился к использования подобных суффиксов с творческим подходом. Таким отношением он способствовал существенному развитию словообразовательных возможностей и словарного состава таджикского языка.

***Ключевые слова*:** словообразовательный анализ, суффикс, семантика, производное, таджикский язык, персидский язык, английский язык.

WORD FORMATION OF MULTIFUNCTIONAL SUFFIXES IN "YODDOSHTHO" OF S. AYNI AND THE WAYS OF THEIR EXPRESSION IN ENGLISH

RAJABOVA J.N.

The article deals with the structural and semantic features of derivative nouns based on the works of S. Ayni. On the basis of numerous examples from S. Aini's fiction, the word-formation features of the multifunctional suffixes -a and -vory are analyzed. On the basis of examples, the features of the translation of the derivatives of these suffixes into English are revealed.

According to the author's observations, the noun suffix -a with various semantics is one of the productive word-forming morphemes of the Tajik language. This multifunctional suffix is ??involved in the word formation of several parts of speech. S. Aini treated the use of such suffixes with a creative approach. With this attitude, he contributed to the significant development of word-formation capabilities and vocabulary of the Tajik language.

Key words: word-formation analysis, suffix, semantics, derivative, Tajik language, Persian language, English language.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491. 550 + 42] - 25

ВИДЫ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СОЧЕТАЕМОСТИ ПРИ ГЛАГОЛАХ ДЕСТРУКТИВНОЙ СЕМАНТИКИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ (НА МАТЕРИАЛЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ)

МИРЗОЕВА Ш.Ю.[1]

Вопросы, связанные с лексической наполняемостью синтаксических конструкций при некоторых лексико-семантических группах, в частности, деструктивных глаголов частично рассматривались в лингвистической науке.

Данная статья посвящена анализу синтаксических позиций субъекта и объекта. Включающих глаголы деструктивной семантики, исходя из того факта, что глагольные наименования разграничиваются по «направленности» их значения на тот или иной предмет следующим образом: субъект действия; объект действия. В формуле S←V→O отображается двунаправленность глагола, но при этом полностью изоморфна препозитивной композиции [Уфимцева 2002: 45].

В ходе анализа фактического материала было выявлено, что в таджикском и английском языках в конструкциях, включающих глаголы деструктивной семантики, субъектом действия могут выступать не только одушевленные имена существительные, но и неодушевленные, а также их указательные заменители – дейктики.

В таких конструкциях одушевленные имена существительные называют:

1. **Отдельных людей:** *Маосири он ба шуҳур ва аъвом аз арсаи айём маҳв нашавад. Хат маҳв гашт аз сафаҳои китобҳо, азбаски ашки аҳли талаб карда буд тар* (Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ч. 2. 674).

He has been all these days in possession; he had no cause to like me; he must have raged to see himself displaced; and ***he has destroyed*** *this document* (*Stevenson, Robert Louis. The Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde, 23*) – *Хайд был здесь полным хозяином несколько дней, у него не было причин любить меня, он, несомненно, пришел в бешенство, обнаружив, что его лишили наследства, - и все-таки* **он** *(Хайд)* **уничтожил** *завещания! I know what Cromwell will do,* ***he will destroy*** *this holy thing which God gave as a sign of his forgiveness* (Sansom, Christopher John. Dissolution, 89) – *Я знаю, что сделает с ней Кромвель.* **Он уничтожит** *эту святыню. Уничтожит то, что Господь послал нам в знак своего прощения.*

2. **Животных**: **Dog** ***made no attempt*** *to eat them but simply tossed the corpses, each the size of a mouse, into the air with a snap of the neck and a grinning release of the jaws* (King, Stephen. The Dark tower 7: The Dark Tower. 45) – *Собака* **разгрызла** *троих, не пытаясь их съесть, отбрасывала в сторону трупы, каждый размером с мышь, резко мотая головой и разжимая челюсти.*

3. **Группу людей:** *The partisans blew up the bridge across the quiet river – Партизаны взорвали мост через речку.*

4. **Группу животных:** *Small* ***rodents destroyed*** *half of the crops – Мелкие грызуны уничтожили половину посева.*

Неодушевленные имена существительные называют:

1. **Природные явления**: *Yet the heart of the* ***hurricane*** *was towering toward her like a mountain come to life, a dire colossus striding to stamp the Giantship down to its doom* (Donaldson, Stephen R. The One Tree. 23) – *А впереди уже, словно выросшая из океана скала, ревел набравший силу* **ураган**, *дожидавшийся, пока корабль сам нырнёт в его безжалостные объятия.* ***The wind*** *was so strong that it carried off some of the soil from the surface of the ground, and then the* ***hurricane*** *drove a wall of water up the Angara. I saw it all quite clearly, because my land was on a*

[1] Адрес для корреспонденции: Мирзоева Шахноза Юсуфовна, преподаватель кафедры иностранных языков ГОУ "Таджикский государственный медицинский университет им. Абуали ибни Сино", E.mail:sahnozamirzoeva68@gmail.com тел 907005646.

*hillside – **Ветер** был так силен, что снес немного почвы с поверхности земли; а потом этот* **ураган** *на Ангаре воду валом погнал: мне все хорошо было видно, т. к. пашня была на бугре.*

2. Психические, ментальные явления: *He drove away thought; thought tortured him – Он отгонял* **мысль***:* **мысль** *терзала его. Some small part of Raven recognized that the thought should be appalling to her, yet with her body needing his so desperately, she craved his mouth on her, felt hunger herself* (Feehan, Christine. Dark Prince, 67) *– Какой-то частью своего сознания Рейвен понимала, что эта* **мысль** *должна быть ей отвратительна, но ее тело так отчаянно нуждалось в нем, она так страстно желала почувствовать на себе его губы, ощутить его голод.*

Глаголы деструктивной семантики встречаются также в безличных конструкциях – главным образом тогда, когда источником действия выступают стихийные силы, то есть ситуация разрушения, изменения, уничтожения создаются «стихийными каузаторами» [Анищева 1981:19]. Следовательно, производителями действия в конструкциях с глаголами деструкции, могут выступать имена существительные широкого круга наименований, а ограничения наблюдаются на уровне конкретных глаголов. В частности, при глаголах с семантикой «разделение», «отделение» производителем действия выступают одушевленные имена существительные, при глаголах, имеющих значение «обработка», «рытье» производителем являются неодушевленные имена существительные – трактор, экскаватор и т.д.

Анализ языкового материала также позволил установить, что переходные глаголы со значением «деструкция» репрезентируют объектную валентность. Например: *And as before, it was good to burn, he felt himself gush out in the fire, snatch, rend, rip in half with flame, and put away the senseless problem* (Bradbury, Ray. Fahrenheit 451, 90) *– И, как и прежде, жечь было наслаждением - приятно было дать волю своему гневу, жечь, рвать, крушить,* **раздирать** *в клочья, уничтожать бессмысленную проблему. He trailed off, shivering, and scratched a red place on his right arm as he studied the ravaged metal sheathing – Передернувшись, он умолк и, почесывая алое пятно на правой руке, стал рассматривать* **разодранную** *металлическую обшивку. Then all at once Abbe Mouret remembered: The fever had struck him in Desiree's farmyard, while he was looking at the hens still warm from laying, the rabbit-does plucking the down from under them* (Британский корпус английского языка 2007) *– И тут аббат Муре неожиданно вспомнил все. Лихорадка, продолжавшаяся и теперь, охватила его впервые на скотном дворе Дезире, когда он глядел на еще теплых от сидения на яйцах кур и кроличьих самок,* **раздиравших** *себе шкурку на брюхе.*

В лингвистической науке выделяют следующие типы объектной лексической сочетаемости:

1. Свободная
2. Полигрупповая
3. Моногрупповая

Свободный тип сочетания – представляет собой лексическую сочетаемость словарных единиц, в которой субъектом / объектом может выступать большое количество лексико-семантических групп имен существительных. Например, таджикском языке: *Баъд аз он вазири султон шуд, би мурд ва шаҳид шуд. Абуисҳоқ аз дунё бирафт, дар соли сесаду як ва фарзандони ӯ ба деҳи Сафина ва Севанҷ монданд. Боз ал-Хитӣ буд ва аз баъди узл ба Тус вафот ёфт, дар самон ва миатайн. Ва аз баъди он Қусам ба Марв рафт ва онҷо фавт шуд ва баъзе гуфтаанд, ки ба Самарқанд фавт шудааст* (Наршахӣ Абӯбакр, Таърихи Бухоро, 2012: 179). *После этого он стал султанским министром, умер и принял мученическую смерть. Абу Исхак скончался в триста первом году, а его дети остались в деревнях Сафина и Севанджс. Он снова был аль-Хити и умер в Тусе, на Самоне и Миатане. И после этого Кусам отправился в Марв и там умер, а некоторые говорят, что он умер в Самарканде.*

В полигрупповой тип лексической сочаемости входят большинство глаголов с обобщенной деструктивной семантикой, а также глагольные единицы, указывающие на способ деструктивного действия ***взорвать, оборвать, затоптать, стереть, разрущить, разбить, сломать***. Например: *Well, having determined that there is no safe place anywhere on or in the earth to detonate the device, you appear to have only one option: You must launch the device into the depths of outer space where its explosion will cause no damage – Итак, смирившись с тем, что на земле и под землей нет безопасного места, где можно было бы* **взорвать** *бомбу***,** *вы приходите к выводу, что остается только один выход: необходимо запустить ее в космос, где взрыв не причинит ущерба никому. We wanted to let you know, Captain-that if you think, uh, blowing up the lifeboat might be the best thing for all concerned, we're with you – Мы хотели сказать вам, капитан, что если, по-вашему, э-э… Лучше было бы* **взорвать** *шлюпку***,** *мы не возражаем. Is it not strange, Robert, how, among men, this crawling is revered-how children tear at their wings, so they may indulge in this magnificent crawling? – Не правда ли, очень странно, сколь высоко почитают люди такое ползание и, как дети, тщатся до времени* **оборвать** *свои крылья, чтобы поскорее насладиться великолепием этого ползания. He didn't like to venture far from home, he said; crowds made him nervous; two blocks away, he said, and he started to feel as though the buildings were going to collapse on him – Он заявил, что не любит гулять по городу: стоит отойти на пару кварталов от дома, как начинает казаться,*

что люди готовы его **затоптать**, *а здания — обрушиться ему на голову* (Британский корпус английского языка 2009).

Моногрупповой тип глагольных конструкций включает имена существительные только одной лексико-семантической группы. Например, глагол ***брить*** сочетается с существительными – ***волосы, усы***:

I was shaving at my window in the morning when I heard the rattle of hoofs and, looking up, saw a dog-cart coming at a gallop down the road (Conan Doyle, Arthur. The Adventure of the Devil's Foot. 67) – *Утром, когда я* **брился**, *я услышал стук копыт и, выглянув из окна, увидел двуколку, которая во всю прыть неслась по дороге. Behind them Mister Wolf walked, accompanied by a tall man with his head shaved except for a flowing scalp lock* (Eddings, David. Pawn of Prophecy, 90) – *Позади шествовал господин Волк в сопровождении высокого человека с* **бритой** *головой; единственная длинная прядь была оставлена на макушке.*

Деструктивный глагол ***казнить, прикончить*** сочетается с одушевленными именами существительными:

Of course, they could be forgeries, but why would a man pretend to the ownership of documents that could lead easily to his execution? (Liss, David. A Spectacle Of Corruption, 45) – *Конечно, это могли быть фальшивки, но зачем человеку притворяться, что у него на руках документы, из-за которых его могли* **казнить**?

Remember who came along when the miners in that valley on Mercury had a wild boy in a cage, and were going to finish him off like they had the tribe that raised him – Вспомни, как я появился, когда шахтеры в той долине Меркурия хотели **прикончить** *дикого мальчишку в клетке, как* **прикончили** *они все вырастившее его племя. Mushari, who thought of himself as brave little David about to slay Goliath, was exactly half his age – Мушари был вдвое моложе Элиота и воображал себя этаким маленьким Давидом, который решил* **прикончить** *Голиафа. And he's not going to bite me, because he wants Nuit dead as bad as I do—Nuit did his family... so he's not going to bite me – И он не будет меня кусать, потому что не меньше меня хочет* **прикончить** *Нюита. Нюит уничтожил его семью... он меня не укусит* (Британский корпус английского языка 2009).

Как было отмечено выше предметом нашего исследования являются семы, репрезентирующие ***разрушение, уничтожение, видоизменение*** не только в стадии завершения, но и в стадии неполного и даже начального завершения. Суть данного подхода заключается в том, что при завершении действия, реализуемого глагольными единицами данного типа, объект претерпевает изменения и может быть уничтожен, если не вообще как предмет, то, во всяком случае, как предмет утилитарного назначения, или изменен в своей структуре. Например, семантика глагола ***break - сломать*** отличается от семантики глагольной единицы ***rack; cause to ache ломать*** семой завершения действия:

Now, if you have the element of surprise, the best way to take Strigoi is to come around from behind, break their necks, and then stake them – Теперь, если фактор неожиданности на вашей стороне, лучший способ прикончить стригоя — это обойти его сзади, **сломать** *шею и проткнуть колом. Malign fate had broken their necks, perhaps, but never their hearts – Злой рок мог* **сломать** *им хребет, но не мог сломить их дух. "Of course not." Nathaniel laughed, and Griffen almost broke his nose right there – — Нет, конечно, — рассмеялся Натаниэль, и Гриффен еле удержался, чтобы не* **сломать** *ему нос.*

Таким образом, можно отметить, что для глаголов со значением «деструкция» характерен специализированный контекст; субъектом при таких глаголах выступают главным образом одушевленные и неодушевлённые имена существительные; объектом при глаголах выступают имена существительных разных лексико-семантических групп. Как показал языковой материал, наиболее важным в глагольных конструкциях является объектный компонент с онтологией деструкции, то есть деструктивное воздействие на объект.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев Б. Т. Глагольная лексика в «Гаршасбнаме» Асади Туси: АКД / Б. Р. Алиев.- Душанбе, 1999.- 24 с.
2. Бадмаева Ю. Д. Бурятский глагол в исследованиях отечественных монголоведов // Вестник Московского университета. Сер. 9, Филология. — 2011. — № 6. — С. 175-186.
3. Бердиева Т. Назарияи иктибос (калимоти арабй дар забони точики). - Душанбе, 1991.- 128 с.
4. Бердиева Т. Феълҳои таркибии номӣ бо исмҳои арабӣ / Т. Бердиева. –. Душанбе: Сино, 1995. – 292 с. 2
5. Дудчук Ф. И. Полевые исследования двух тюркских языков: границы описания и объяснения // Вопросы языкознания. — 2009. — N 1. — С. 126-138.
6. Гузев В. Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: глагол : (на материале староанатолийско-тюркского языка). — Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1990. — 165 с.
7. Ковригина Е. А. Об архаических элементах в семантике приставочных дериватов глагола болеть в пространстве диалекта // Вестник Московского университета. Сер. 9, Филология. — 2020. — № 5. — С. 108-115.
8. Никитина Е. Н. Видо-временная форма глагола речи в речевом акте : (проблема выбора вида и времени) // Известия РАН, Серия литературы и языка. — 2013. — Т. 72, № 6. — С. 47-55.
9. Павлова Е. А. Королевство простого прошедшего времени. — Москва : Чистые пруды, 2009. — 31 с.
10. Падучева Е. В. Генитив дополнения в отрицательном предложении // Вопросы языкознания. — 2006. — N 6. — С. 21-43.

11. Субъектно-объектные отношения в предложении (на материале романо-германских языков) : межвуз. сб. науч. тр.. — Иваново : ИвГУ, 1985. — 148 с.
12. Райлян С. В. Некоторые проблемы стилистического словообразования (На материале оценочной суффиксации французского глагола). — Кишинев : Штиинца, 1980. — 197 с.
13. Шарапкова А. А. Роль глагольной семантики в создании портрета главного героя в романе Т. Мэлори "Смерть Артура" // Вестник Московского университета. Сер. 9, Филология. — 2013. — № 3. — С. 185-196.
14. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Москва. Советская энциклопедия. – 1969.

НАВЪҲОИ МУВОФИҚАТИ ЛУҒАВӢ ДАР МАВРИДИ ФЕЪЛҲО БО МАЪНИИ ДЕСТРУКТИВӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКИ ВА АНГЛИСӢ (аз рӯйи маводи матнҳои бадеӣ)

МИРЗОЕВА Ш.Ю.

Мақолаи мазкур ба мазмуни луғавии мавқеъи синтаксисӣ дар баъзе гурӯҳҳои лексико-семантикӣ, аз ҷумла феълҳои деструктивӣ бахшида шудааст. Дар рафти тахлил маълум гардид, ки аз хама сермахсул мувофикати луғавии объекти бисёргурӯҳӣ мебошад. Дар ин гуна сохтор феъл бо исмхо дар гурӯххои гуногуни лексикию семантикӣ пайваст мешавад. Мутобиқати моногурӯҳӣ камтар ба мушоҳида мерасад. Муайян карда шуд, ки пайдоиши навъҳои гуногуни мувофиқат ба омили экстралингвистикӣ вобаста аст - ҳар гуна мувофиқати луғавии объект дар ҳолати хос будани равand эътибор дорад. Омӯзиши истифодаи феълҳои деструктивӣ имкон дод, ки тавсифи пурраи маъно ва мувофикати луғавии предмети феълхои таъсири харобиовар ба предмет ошкор карда шавад, ки параметрхои системавии онхо вобаста ба намуди гуфтор метавонад тағйир ёбад.

Калидвожаҳо: феъл, деструксия, мувофиқат, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, семантика, матн**.**

ВИДЫ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СОЧЕТАЕМОСТИ ПРИ ГЛАГОЛАХ ДЕСТРУКТИВНОЙ СЕМАНТИКИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ (на материале художественных текстов)

МИРЗОЕВА Ш.Ю.

Данная статья посвящена лексической наполняемости синтаксической позиции при некоторых лексико-семантических группах, включающих деструктивные глаголы. В ходе анализа было установлено, что наиболее продуктивной является полигрупповая объектная лексическая сочетаемость. В таких конструкциях глагол сочетается с именами существительными разных лексико-семантических группах. Менее продуктивным выступает моногрупповая сочетаемость. Было установлено, что возникновение разных типов сочетаемости обусловлено экстралингвистическим фактором – любая объектная лексическая сочетаемость действительно в случае специфичности процесса. Исследование деструктивного употребления позволило выявить полную характеристику семантики и объектной лексической сочетаемости глаголов деструктивного воздействия на объект и выявить, что их системные параметры могут претерпевать изменения, обусловленные типом дискурса.

Ключевые слова: глагол, деструкция, сочетаемость, таджикский язык, английский язык, семантика.

TYPES OF LEXICAL COMPATIBILITY WITH VERBS OF DESTRUCTIVE SEMANTICS IN TAJIK AND ENGLISH (ON THE MATERIAL OF FICTION TEXTS)

MIRZOEVA Sh.Y.

This article is devoted to the lexical fullness of the syntactic position in some lexico-semantic groups, including destructive verbs. During the analysis, it was found that the most productive is the polygroup object lexical compatibility. In such constructions, the verb is combined with nouns of different lexical and semantic groups. Monogroup compatibility is less productive. It was found that the occurrence of different types of compatibility is due to an extralinguistic factor – any object lexical compatibility is valid in the case of the specificity of the process. The study of destructive use allowed us to reveal the full characteristics of the semantics and object lexical compatibility of verbs of destructive influence on the object and to reveal that their system parameters may undergo changes due to the type of discourse.

Keywords: verb, destruction, compatibility, Tajik language, English, semantics.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 808. 03

ТАКМИЛЁБИИ МАҲОРАТИ ТАРҶУМОНӢ ВА МУҲАРРИРИИ С.УЛУҒЗОДА ДАР ДУ ТАРҶУМАИ ЯК РОМАН («ЗАНБӮР» ВА «ҒУРМАГАС») (Э.Л.ВОЙНИЧ)

ГУЛОВА С.Н.[1]

Кори тарҷумонӣ дар кишвари мо сол аз сол аҳамияти бузурги таърихиву давлатӣ пайдо карда, як шакли комилҳуқуқи эҷодиёти бадеӣ ба ҳисоб меравад. Дар шароити торафт густурдатар гардидани робитаҳои байналмилалии мо ва баланд шудани он нақши таърихие, ки кишвари мо дар рушду тараққиёти дунё мебозад, тарҷума як воситаи муҳими алоқаи эҷодии байналмилалӣ ба шумор меравад.

Тарҷума ва тарҷумонон худ пайвандгари забонҳо, адабиётҳо ва халқу миллатҳоянд. Маҳз, тавассути ин ҳар ду мардуми рӯйи олам рӯҳи ҳамдигарро эҳсос мекунанд. Дар самти пайванд сохтани равобити адабии тоҷику рус, тоҷику англис, тоҷику араб, тоҷику украин, тоҷику гурҷӣ ва дигар миллатҳо саҳми тарҷумонҳо шоёни таҳсин аст.

Мавриди зикр аст, ки дар адабиёти ҷаҳонӣ асарҳое ҳастанд, ки бо гузашти солҳо арзиши худро гум накардаанд ва хонандагони чандин давру замонҳоро ба худ ҷалб мекунанд. Романи «Ғурмагас» низ аз чунин шоҳкориҳои адабиёти ҷаҳонист. Дар пешниҳод кардани он барои хонандаи тоҷик хизмати адиб ва тарҷумон С.Улуғзода бузургу назаррас аст. Романи мазкур аз замони таълиф ва тарҷумааш то имрӯз барои халқҳои мухталиф, аз ҷумла тоҷикон хидмати бузургро ба анҷом расонидааст, зеро мутарҷим кӯшидааст, ки онро ба замона созгор намояд, то ба талаботи замон ҷавобгӯй бошад ва диққати хонандаро ба худ ҷалб кунад.

Сотим Улуғзода ба кори тарҷума ҳанӯз дар солҳои ҷавониаш камар баста буд. Аз ҷумла, ҳангоми аз забони русӣ (Овод) ба забони тоҷикӣ (1931) баргардон кардани романи нависандаи англис Э.Л.Войнич «The Gadfly» (Ғурмагас) ҳамагӣ бист сол дошт. Ба андешаи мо, барои намояндаи насли ҷавон ин як корнамоист, зеро дар замони имрӯза шояд мо ҳамсоли С. Улуғзода барин ҷавонеро вонахӯрдаем, ки ба чунин тарҷумаи ҷиддӣ машғул шуда бошад.

Мавриди зикр аст, ки романи нависандаи англисзабон Э.Л.Войнич «The Gadfly» аз ҷониби С.Улуғзода ду маротиба тарҷума шуда, панҷ маротиба рӯйи нашрро дидааст. Серталабӣ аз болои навиштаҳои худи тарҷумон буд, ки баъди 50 сол бори дигар ба тарҷумаи худ қалами таҳрир зад.

Инак, дастранҷи овони ҷавонӣ ва тарҷумаи такмилёфтаи С.Улуғзода («Занбӯр» ва «Ғурмагас»)-ро порча-порча аз нуқтаи назари забонӣ, доир ба тағйиру иловаҳо, ки мутарҷим онро воҷиб донистааст, мавриди таҳқиқ қарор хоҳем дод.

Мисол:

Матн:

1. «The Gadfly» (1953): At supper he talked of nothing but plans for excursions, mountain ascents, and botanizing expeditions (P.18).	**2. «Овод» (1973)**: За ужином только и толковал что о планах дальнейших прогулок в горы, о восхождениях на вершинны, о сборе трав (С.20).
3.(«Занбӯр» (1931): Дар вақти *таоми шаб* гуфтугӯ танҳо дар бораи нақшаҳои экскурсия, дар бораи ба кӯҳ баромадан ва аз хусуси *саёҳатҳои набототӣ буд* (С.32).	**4. «Занбӯр» (1952):** Дар вақти *таоми бегоҳӣ* гуфтугӯ танҳо дар бораи *плани экскурсия*, дар бораи ба кӯҳ баромадан ва аз хусуси *ҷамъоварии* наботот мерафт (С.16).
5. «Ғурмагас» (1982): Вақти *хӯроки шом* гуфтугӯ танҳо *даргирди саёҳати фаннӣ, кӯҳбароӣ ва гиёҳчинӣ чарх мезад* (С.14).	

Дар ин матнҳо ҷумлаҳо бо тарзҳои гуногун сохта шудаанд, вале як фикрро ифода мекунанд. Баъзе калимаву ибораҳоеро, ки дар вариантҳои аввали тарҷума аз назари мутарҷимносуфтаанд ё бемавридкор фармуда шудаанд, ҳангоми таҳрири минбаъдаи(«Ғ»: 1982) ихтисор шудаанд. Матни мазкур(«Ғ»: 1982) орӣ аз калимаву

[1] **Адрес для корреспонденции:** Гулова Сарвиноз Нуровна, соискатель кафедры стилистики и литературного редактирования Национального университета Таджикистана.Электронная почта: noz-86@inbox.ru Тел.: +992 00-966-22-92.

ибораҳои такрор буда, ихтисори онҳо ба матн ҳеҷ халале ворид намекунад, баръакс, матлаб дар он содаву равшантару мукаммалтар ифода меёбад, ки ин вариант қобили қабули ҳам мутарҷим ва ҳам хонанда мебошад.

Тарҷумон **таоми шаб**ро дар нашри («З»: 1952) бо ибораи **таоми бегоҳӣ** иваз намудааст. **Шаб** гуфта муддати муайян – аз фурӯ рафтани офтоб то тулӯи он дар назар дошта мешавад. Албатта, вақти хӯрок хӯрдан як муддати муайянро дар бар мегирад. Аммо ба ин (таоми бегоҳӣ – («З»: 1952) ҳам қонеъ нагардида, дар матни («Ғ»: 1982) ибораи **хӯроки шом**-рокор фармудааст, ки ин хоси забони адабист ва ифодаи табиӣ мебошад.

Ибораи **нақшаи** – («З»: 1931, 1935,1937), **плани экскурсия**ро («З»:1952) дар нашри охирин бо ибораи**саёҳати фаннӣ**иваз намудааст, ки ба назари мо,як ибораи фасеҳи тоҷикӣ буда, дар лексикаи соҳавӣ мақоми худро пайдо карда метавонад.

Устод Улуғзода вожаи **наботот**ро дар матни («Ғ»: 1982) ихтисор намудаву ба ҷойи он калимаи **гиёҳ**ро истифода бурдааст. Вожаи **наботот**дар сарчашмаҳо ҳамчун 1.**олами наботот, дунёи рустаниҳо**маънидод шудааст (ФЗТ: 1969. Ҷ.I, 817), ки то андозае мафҳуми умумиро ифода намуда дар мавриди мазкур чандон мувофиқат намекунад.

Вожаи **гиёҳ** бошад, ба маънои **алаф, набототи ғайричӯбӣ** шарҳ дода шудааст (ФЗТ: 1969. Ҷ.I, 262).Мантиқан, ҳангоми сайру саёҳат ҳамаи олами набототу рустаниҳоро ҷамъоварӣ намекунанд, танҳо гиёҳҳои манфиатбахшу табобатӣ дар назар дошта мешавад. Бинобар ин С.Улуғзода дар таҳрири охиринкалимаи**гиёҳ**ро муносибу мувофиқ донистааст**.**

Дар баробари ҳамаи ин С. Улуғзода барои мӯҷазбаёнӣ аз муродифоти воситаҳои забон низ истифода кардааст. Масалан, ба ҷойи ибораҳои **ба кӯҳ баромадан, саёҳатҳои набототӣ – саёҳати набототӣ, ҷамъоварии наботот** исмҳои амали **кӯҳбарӣ** ва **гиёҳчини**ро («Ғ»: 1982) ба матн ворид намудааст.

Инчунин дар як ҷумла аз ду маротиба истифода кардани пешоянди **дар бораи** даст кашида, онро бо як пешоянди номии **даргирди** иваз намудааст, ки ба ин васила ҳам маънӣ саҳеҳ ифода ёфтааст ва ҳам аз такрори бемаврид худдорӣ намудааст. Ҳатто, аз пешоянди **аз хусуси** низ даст кашида, ки ба манфиати кор шудааст, зеро ҷумларо бо чунин тарз анҷом додааст:*гуфтугӯ танҳо* ***даргирди*** *саёҳати фаннӣ,* ***кӯҳбарӣ ва гиёҳчинӣ*** ***чарх мезад.***

Воқеан, чунин ба назар мерасад, ки мутарҷим ва муҳаррир С.Улуғзода ҳар як ҷумлаи тарҷумакардаашро гаштаю баргашта мутолиа карда, пас аз онустокорона қалам задааст ва варианти нисбатан комили ҳар як ифодаю ҷумларо пешниҳод кардааст.

Матни навбатиро аз нигоҳи тарҷумаву таҳрир ва услуби нигориши тарҷумон аз назар мегузаронем.:

Матн:

1. «The Gadfly» (1953): Breakfast had not long been on the table, however, when he came tearing into the room, hatless, with a tiny peasant girl of three years old perched on his shoulder, and a great bunch of wild flowers in his hand (P.18).	**2. «Овод» (1973**): Однако, не успели подать завтрак, как юноша вбежал в комнату, без шляпы с большим букетом диких цветов. На плече у него сидела девочка лет трех (С.20).
3. «Занбӯр» (1931): Монтанелли акнун мехост, ки *ошхона* даромада, *қаҳва биҳӯрад,* Артур ба пушташ як духтараки сесолаи *қишлоқиро* гирифта, сарлучба хона даромад, аз гулҳои *бегона як қабза* дар даст дошт (С.33).	**4. «Занбӯр» (1937):** Монтанелли акнун мехост, ки *ошхона* даромада, *қаҳва биҳӯрад,* ***ки*** Артур *ба пушташ* як духтараки сесолаи *қишлоқиро* гирифта, *сарлуч* ба хона даромад ***ва*** аз гулҳои ***худрӯйи ёбоӣ*** *якқабза* дар даст дошт (С.18).
5.«Занбӯр» (1952): Монтанелли акнун мехост, **ба** *ошхона* даромада, ***кофе нӯшад, ки як маҳал*** Артур як духтар**аки** сесолаи *қишлоқиро* ***дар пуштаи бардошта,*** *сарлуч* **ба** хона даромад. ***Вай*** аз гулҳои ***худрӯйи ёбоӣ*** *як қабза* дар даст дошт (С.16).	**6. «Ғурмағас» (1982):** Монтанелли **ба таомхона** даромада, **қаҳва** *нӯшидан*ӣ **шуда буд, ки** Артур як духтар**чаи** сесолаи **деҳотиро дар** пушташ **бардошта,** *сарлуч* **вориди** *хона* шуд. **Вай дастагуле** аз гулҳои **худрӯйи даштӣ ба** даст дошт (С.24).

Дар матнҳои боло калимаву ибораҳоеро вохӯрдан мумкин аст, ки дар нашрҳои солҳои гуногун шакли дигар ё муродифи онҳо ба кор бурда шудаанд. Масалан, мутарҷим вожаи *«ошхона»*-ро ба «*таомхона*» («Ғ»:1982) иваз намудааст. Имрӯзвожаи «ошхона»-ро ҳама медонад. Дар ҳама марказҳои хӯрокхӯрии кӯчаю маҳалла ва бозорҳо ин вожаро во мехӯрем. Маънои калимаи «ошхона» васеъ аст: *ошхонаи кӯчаву бозор (столовоя), ошхонаи бинои ҷудогона дар ҳавлӣ.* Аммо *«таомхона»* ҳанӯз ҳам серистеъмол нашудааст, зеродар талаффуз назар ба «ошхона» андак мураккабтар аст. Мутарҷим ба ҳамин мақсад онро бо калимаи «таомхона» иваз намудааст, яъне, ғайр аз пухтани хӯрок, инчунин чой, қаҳва ва дигар нӯшокиҳоро истеъмол кардан мумкин аст, зеро қаҳрамони асар ба таомхона бо мақсади нӯшидани қаҳва ворид шудааст.

Яке аз омилҳое, ки ба забони зинда таъсир мерасонад, лаҳча ва таъсири забонҳои бегона мебошад. аз як нашр то нашри дигар тағйирот мушоҳида мешавад. Аз ҳамин сабаб бошад, ки вожаи қаҳваро истифода кардаасту соли 1952 ин калима ба кофеҷояшро иваз кардааст. Соли 1982 боз бо номи пешинааш, яъне қаҳва мубаддал гаштааст. Аз ин бармеояд, ки таъсирнокии давру замон аз мадди назар дур нест. Шояд таъсирашро гузаштааст (русикунонӣ). Равиши тарҷума ва таҳрири С.Улуғзода ҳамқадаму ҳамнафаси замон буд.

Инчунин вожаи **қишлоқ** дар тарҷума ва нашри соли 1982 мутарҷим онро бо калимаи **деҳот** иваз кардааст, ки ин албатта, калимаи тоҷикист. Вожаи «кишлоқ» бештар шакли омиёна дорад. Деҳот бошад ба гӯш нарму малеҳ ва ашрофона садо медиҳад.

Тарҷумон кӯшиш кардааст, ки калимаву ибораҳои сирф тоҷикиро ҳангоми тарҷумаҳояш ба кор барад. Ин тарҷумаҳо барои хонандаи имрӯз манбаи илмомӯзиву забондонист.

Дар ҳамаи нашрҳои солҳои гуногун то тарҷумаи «Ғ» (1982) С.Улуғзода ифодаи **қабза**ро ба кор бурдааст, аммо дар варианти охирин вожаи **дастагул,**шакли дигари **гулдаста**ро беҳтар донистааст. **Қабза** вожаи арабист, аммо аз ҷиҳати маъно ба **дастагул** наздик: **1. даст, панҷа, чизе, ки дар мушт ғунҷад, чизе, ки ба мушт ғунҷад; 2. ченакест, ки баробари як каф (мушт); даста, мас., 3. қабзаи шамшер, қабзаи ханҷар**(ФЗТ: 1969. Ҷ.I, 660)меояд. Азбаски **дастагул** вожаи зебои тоҷикист, бинобар ин онро ҷой додааст. Имрӯз ин калима ҳам дар забони гуфтугӯйӣ ва ҳам китобӣ серистеъмол аст. Дар матни русии «Овод» (1973) низ ба ҳамин маънӣ (с большим **букетом** диких цветов) далолат мекунад.

Тарҷумон гулҳоро **бегона, худрӯйи ёбоӣ** гуфта, дар охир қаринаи **худрӯйи даштиро**интихоб кардааст, зеро ин ибораи мустаъмали тоҷикист. Яъне устод С.Улуғзода дар байни ҳазорон калимаву ибораҳо беҳтарину шевотаринашро интихоб менамояд, ки ин аз пос доштани забону фарҳанги хеш дарак медиҳад. Нависанда ба ин васила ба наслҳои оянда забони шевову зебои тоҷикиро нишон додан мехост.

Азбаски сухан дар мавриди «каҳва» мерафт, бинобар ин масдари **хӯрдан**ро дар бо феъли **нӯшидан**(«Ғ»:1982) иваз намудааст, ки ин албатта мувофиқи матлаб аст. Мутарҷим албатта, пеш аз таҳриру тарҷума ин ҷиҳатҳоро бо назар гирифтааст.

Як ҷиҳати дигари кори устод С. Улуғзода он аст, ки ҳангоми таҳрир ибораи **акнун мехост**ро ихтисор намудаст, зарфи **акнун** ва феъли замони ҳозира ояндаи **мехост**. Зарфи **акнун** замоне, ки амали замони гузаштаи нисбатан наздик, ҳозира ва ояндаро шарҳу эзоҳ медиҳад.

Мехост – шакли замони гузаштаи ҳикоягии феъл мебошад. Ин маъно дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва пуркунанда омадааст, мушоҳида мешавад. Феъли ҷумлаи пайрав пас аз феълҳои ба шакли замони гузашта омадаи сарҷумла амали давомдори гузаштаро мефаҳмонад. Пайвандаки тобеъкунандаи **ки** ҳам дар нутқи китобӣ ва ҳам дар гуфтугӯйӣ ба таври васеъ истифода мешавад. Мутарҷим тавонистааст, ки тавассути пайвандаки тобеъкунандаи **ки** дар як вақт ҳолат ва замони воқеъшавии амалро нишон диҳад. Ин пайвандак дар таркибиҷумлаи пайрави замон омада, онро ба сарҷумла тобеъ гардонидааст.

Ифодаи **як маҳал (**«Ғ»: 1952), ки аслан хоси нутқи гуфтугӯйӣ мебошад ва маънии додашударо хеле хуб ҳам ифода мекунад,дар матни («Ғ»: 1982) ихтисор гардидааст. Вожаҳои **як маҳал – як вақт** ва **яке** ҳаммаъноянд. Дар ин ҷо муродифоти ҷумлаи пайрави замон мушоҳида мегардад, яъне фикр аввал ба як тарз, баъдан ба шакли дигар баён мегардад.

Тартиби калима (инверсия), тарзи ҷо ба ҷогузории вожаву ибораҳо низ, аз мадди назари тарҷумони асар дур намондааст. Ҷойи ибораи **ба пушташ**ро дар матни («Ғ»: 1982) пас аз калимаи **деҳотӣ** тағйир додааст. Як сабаби иваз кардани ҷойи аъзоҳои ҷумла таъкиди маънои онҳост.

С.Улуғзода кӯтоҳбаёнӣ ва содабаёниро аксар вақт барои хонанда талқин мекунад. Дар матни тарҷумаи аввал матн дар шакли як ҷумлаи мураккаб тафсил ёфта, дар тарҷумаи дуюм ду ҷумларо дар бар гирифтааст. Аммо дар матни асл низ як ҷумла, дар матни русии «Овод» матлаб дар ду ҷумла зикр ёфтааст.

Матн:

1. «The Gadfly» (1953): The initiator was passionately describing to her the misery of the Calabrian peasantry; and she satlistening silently, her chin resting on one hand and her eyes on the ground (P.28).	**2. «Овод» (1973):** Ломбардец с горячностью рассказывал ей о нищете колабрыйских крестьян, а она сидела молча и слушала, опершись подбородком на руку и опустив глаза (С.28-29).
3. «Занбӯр» (1931): *Одами ҷавон*ба ӯ *камбағалӣ* ва *гадоии* деҳқонони вилояти Калабрияро ҳикоя мекард ва духтарак***бозуяшро***ба *тахти манаҳаш*такя дода, ба замин *нигоҳкунон* хомӯш менишаст (С.47).	**4. «Занбӯр» (1952):** Ҷ*авони*аз Ломбардия *омадагӣ* ба *камбағалӣ* ва *гадоии* деҳқонони вилояти Калабрияро ҳикоя мекард ва духтарак ***манаҳашро*** *бо дасташ* такя дода, ба замин *нигоҳкунон* хомӯш менишаст (С.26).
5. «Ғурмагас» (1982): Ҷ*авони*Ломбардӣ ба *вайқашиокии* деҳқонони вилояти Калабрияро ҳикоя мекард ва духтарак ***манаҳашро*** *бо дасташ* такя дода, ***чашм***ба замин **дӯхта** хомӯш менишаст (С.33).	

Дар матнҳои баррасигардида мутарҷим дар тарҷума ва нашри солҳои 1931, 1935, 1937 ибораи **одами ҷавон**ро ба кор бурдааст ва ин ифода дар нашри соли 1952 – **ҷавони аз Ломбардия** ва баъдан ба **ҷавони ломбардӣ**(1982) иваз карда шудааст.

Сол аз сол маҳорату лаёқати тарҷумонии мутарҷим инкишоф ёфта, забони адабии тоҷикро ба куллӣ аз худ кардааст. Масалан, **одами ҷавон**(тарҷумаи таҳтуллафзии ифодаи русии **молодой человек** – *шарҳи муаллиф*)**.** Худи вожаи**ҷавон** мафҳуми **шахс** аст. Дар забони адабӣ ва гуфтугӯйӣ баъзан вожаҳои **одам, шахс, кас** ва ғайраҳо дар ҳолатҳое истифода мешаванд, ки ба онҳо он қадар эҳтиёҷ нест, зеро сифат метавонад дар ҷумла ҳам шахсро ва ҳам сифати шахсро ифода кунад. Барои мисол, дар зарбулмасали халқии «**Моргазида** аз ресмони ало метарсад» сифати феълии **моргазида,** ба шахсе далолат мекунад, ки ӯро мор газидааст.

М.Шакурӣ дар китоби худ қайд намудааст, ки: «талаби асосии услуб ин аст, ки дар ибораи изофӣ калимаҳои **шахс, одам, инсон, кас** ва ғайра бо сифатҳои исмшаванда наоянд, беҳтар аст. Ин қоидаи асосист, ки истисноҳое ҳам дорад, вале, асосан, бояд риоя шавад. Дар сурате **шахс, одам, кас** ва дигар чунин мафҳумҳои умумиро мушаххас кардан даркор шуд, пеш аз ҳама сифати исмшаванда зикр шудани исми холис зарур аст. Чунончӣ, дар ибораҳои **ҷавони донишманд, марди баинсоф, зани соҳибҷамол, подшоҳи золим** ва ғайра ҳамаи сифатҳо сифатҳои исмшаванда мебошанд, аммо исмҳое, ки пеш аз онҳо бо изофат омадаанд, ки мафҳуми умумии **шахс, инсон, одам** вамонанди инҳоро мушаххасӣ мебахшанд: **ҷавон, мард, зан, подшоҳ** нисбат ба **шахс** ва **одам** мушаххастар аст, як ҷузъи мафҳуми умумии куллист, ҷузъро аз кулл ҷудо мекунад. Бинобар ин, зикри ин исмҳо дар ибораи изофии дорои сифатҳои исмшаванда ҳатман зарур аст. Агар ин исмҳоро зикр кунем, номаълум мемонад, ки кадом донишманд, кадом баинсоф, ё чӣ гуна золимро дар назар дорем. Лекин ҳангоме ки умуман аз **донишманде** ё **донишмандоне, баинсофе** ё **баинсофоне, золиме** ё **золимоне** сухан меравад, ба зикри он мафҳуми умумии **шахс, одам** ва ғайра эҳтиёҷ намемонад, зеро ин мафҳумро худи он сифатҳои исмшаванда дар бар доранд (Шукуров: 2005, 55).

Агар ба нашри солҳои пешин эътибор диҳем, аз куҷо будан, ё аз куҷо омадани ҷавон ишора нашудааст, вале дар ду нашри соли охир зикр гардидааст. Ин калима дар матни тарҷумаи «Овод» қайд шудааст, аммо дар матни асли англисӣ мушоҳида нагардид.

Тарҷумон вожаҳои **камбағалу гадоро** бо як калимаи **қашшоқ** дар таҳрири матни охир («Ғ»: 1982) иваз мекунад.

Камбағал гуфта, бештар камбизоатро дар назар дорем. **Гадо** бошад, шахсе, ки бо мақсади рӯзгузаронӣ аз дигарон чизе талаб мекунад. Аммо **қашшоқӣ** дараҷаи ниҳоии*бечизӣ,нодорӣ, камбағалӣ, бенавоӣ* (ФЗТ: Ҷ.2, 663) ба ҳисоб меравад. Шояд, аз сабаби ба ин дараҷа камбағал будан мутарҷим дар «Ғ» **қашшоқ** гуфтааст, яъне деҳқонону кишоварзони минтақаи Калабрия дар чунин вазъият зиндагӣ мекунанд, зеро дар матни асли англисӣ – **misery**ва дар тарҷумаи русии «Овод» – **нищета**ба маънои **фақирӣ, қашшоқӣ, бенавоӣ** ва ғайра далолат мекунад.

Ибораи «бозувонашро – бозуяшро ба таҳти манаҳаш такя дода» –ро дар тарҷума ва нашрҳои пешин илова гардидаасту дар нашри («З»: 1952) ва («Ғ»: 1982) ба ҷойи **бозӯ** вожаи **даст** омадааст. Чаро? Аслан, агар ба маънои луғавии калима эътибор диҳем, **бозу**-*қисми даст аз китф то оринҷ* (ФЗТ: Ҷ.I, 196). Дар «Gadfly» ва «Овод» ҳам **даст** ишора шудааст, мутарҷим дубора онро саҳеҳ кардааст.

Фирдавсӣ мегӯяд, ки:

Ҳаме ҷонаш аз рафтани ман бихаст,
Яке мӯҳра бар бозуи ман бубаст.

Агар достони Рустаму Сӯҳробро дар «Шоҳнома»-и безавол ба хотир орем, ҳангоме ки Рустам ба сафари тӯлонӣ меравад, Рустам ба Таҳмина бозубанде медиҳад, ки агар фарзанди онҳо писар тавлид ёбад, ин бозубандро дар бозуи ӯ бубандад, то падар писарро аз рӯйи он бишиносад.

Мутарҷим низ дарк кардааст, ки тавассути калимаи **бозу** ба манаҳ такя карда намешавад. Дар матни асл (The Gadfly) **hand** ва тарҷумаи русии (Овод) низ **рука** омадааст. Ҳамаи инро мутарҷим ба эътибор гирифта, ба матни тарҷумаи минбаъдааш тағйирот ворид намудааст.

Ифодаи **нигоҳкунон** дар («Ғ»: 1982) бесабаб ба воҳиди фразеологии **чашм дӯхтан**иваз нашудааст. **Нигоҳ кардан**маънои **назар кардан, мушоҳида кардан, дидан** дорад. Аммо **чашм дӯхтан**дар як маврид беихтиёр нигоҳ кардан, на бо мақсади муайян ба як нуқта нигоҳ карда истоданро ифода менамояд. Аз сабаби он ки ӯ беихтиёр ба замин хомӯшона нигоҳ мекард, муҳарир онро «чашм дӯхта, хомӯшона менишаст» гуфтааст.

Мутарҷим феъли **ҳикоя карданро** дар матни боло бамавқеъ истифода кардааст, аммо дар матни зер дар тарҷумаи дуюм андаке тобиши дигар дорад:

Матн:

1.«The Gadfly» (1953): “Ah, yes! Anyhow, I went to stay with the Wrights.” (The Wrights were old schoolfellows of hers who had moved to Florence**.)** (P.29)	**2.«Овод» (1973):** –Да, понимаю… Так вот, я уехала погостить к Райтам. (Райты были ее школьные подруги, переехавшие во Флоренцию) (С.29).

3. «Занбӯр» (1935): – *Ҳа. медонам,* гӯш *бикунед, то ман*ба шумоҳ **икоя** кунам, ки ман *чӣ гунна* **ба**Флоренсия рафтам. Ман ба хонаи Райт барои меҳмонӣ рафта будам *(Райтдугонаи бачагаш* Ҷимма буда ва *дар вақтҳои охир хонаводаи онон,* ба Флоренсия кӯчида омада буданд) (С.24).	**4. «Ғурмагас» (1982):** *–Бале*, маълум... Гӯш *кунед,*ба шумонақл кунам, ки ман *чӣтавр*ба Флоренсия рафтам. Ба хонаи Райтҳо ба меҳмонӣ рафта будам (Райтҳодугонаҳои мактабаш Ҷемма буда ва ба Флоренсия кӯчида буданд) (С.34).

Дар ин матнҳо сухан дар бобати феълҳои **ҳикоя кардан** ва **нақл кардан** меравад.

Калимаҳои мазкур дар дохили силсилаи муродифҳои забони тоҷикӣ аз ҷиҳати тобиши маъно, обуранги услубӣ, обуранги ҳиссии мусбату манфӣ, обуранги маҳал ва замон фарқ мекунанд.

Феъли **нақл кардан** аз синонимҳои **гуфтан, ҳикоят кардан, қисса кардан, баён кардан** ва ба инҳо монанд аз ҷиҳати тобиши маънои гузаронидан, яъне ҳодиса ва ё воқеаи аз касе шунида ё аз ягон ҷой хондаро ба мусоҳибаш гуфтан фарқ мекунад.

Академик Муҳаммадҷон Шакурӣ дар «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» дар мариди феълҳои мазкур зикр мекунад, ки «**Нақл кардан**» муродифи «**ҳикоя кардан**» аст. Вале маънои аслии «**нақл**» аз «**ҳикоя**»фарқ дорад. **«Нақл»** чизеро аз ҷое гузаронидан ва аз ҷое ба ҷое гузаштан мебошад. Калимаҳои **«нақлиёт»** ва **«ноқил»** (гузаронандаи электрик) аз ҳамин аст. Агар «**нақл кардан**»-ро доир ба сухан кор фармоем, асли маънои он гапро аз забони худ не, балки аз забони дигаре гуфтан аст (МШ: 2005, 249).

Аз ин бармеояд, ки агар шахс саргузашти худашро гӯяд, феъли **ҳикоя кард**мувофиқтар аст. Дар матни тарҷумакардаи устод Улуғзода ин ҷиҳат, яъне феъли **ҳикоя кардан** бамавқеъ истифода шудааст. Дар матне, ки пештар оварда шудааст, мутарҷим феъли **ҳикоя кардан**ро низ дар ҳамин маврид истифода кардааст (матни пеш аз ин овардашуда). Аммо аз чӣ сабаб бошад, ки дар таҳрири («Ғ»: 1982), феъли **нақл кардан** дар ҷойи худ истифода нашудааст.

Чизи дигар қобили қайд аст, ки ҳангоми тарҷумаи аввал нашри соли 1931 ҷонишини **ту** истифода гардидааст, аммо минбаъд он бо ҷонишини **шумо** иваз шудааст. Ин нуктаро забоншинос – Баҳриддин Камолиддинов дар китоби худ «Меъёри забони адабӣ ва забони матбуот» нигошта, ки:

«Ба мусоҳиб гоҳ бо ту, гоҳ бо шумо муроҷиат кунед, бешак, боиси озурдагии хотири ӯ мегардад. Мушкилии дигар ин аст, ки тавозӯъ ва муносибати боэҳтиромонаи гӯянда дар забони тоҷикӣ на танҳо нисбат ба мусоҳиби ҳозир – шахси дуюми танҳо, балки нисбат ба шахси ғоиб – шахси сеюми танҳо низ ифода меёбад» (Камолидинов:2007, 52)

Аз ин рӯ, масъалаи одоби муошират ҳам дар мадди назари мутарҷим дур намондааст.

Мутарҷим ҳангоми таҳрири («Ғ»: 1982) аз истифодаи суханҳои барзиёд даст кашидааст, ки инро дар забоншиносӣ **ҳашви қабеҳ** меноманд. Ӯ **ман-**ибарзиёд ва пайвандаки тобеъкунандаи **то-**ро низ ихтисор кардааст.

Инчунин, бо илова кардани пешоянди **ба,** кияке аз вазифаҳои асосии онифодаи самту ҳаракат мебошад, ба ҷумла равшанӣ андохтааст.

Хулоса, на танҳо асарҳои тарҷумавии С.Улуғзода (аз он ҷумла тарҷумаи «Ғурмагас»), балки тамоми асарҳои адиб баъди ба нашр расидан боз таҳрири худи муаллифро дидаанд. Масалан, романи «Навобод», ки дар таҳрири аввал (1950) «Диёри Навобод» ном дошт, ҳангоми таҳрири дуюм (1953) унвони «Навобод»-ро гирифт. Асари «Достонҳои Шоҳнома» дар таҳрири аввал дар ду китоб ба нашр расида (1976-1977), дар таҳрири дуввум (1986)дар шакли як китоб ба табъ расид. Дар қатори ин офаридаҳо асарҳои таърихии устод Улуғзода низ чандин маротиба таҳрир ва такмил ёфтаанд. Чунончи, повести «Ривояти суғдӣ» дар шакли китоб аввалин бор соли 1977 дар нашриёти «Ирфон» ба нашр мерасад, баъдан муаллиф бо таҳриру иловаҳои нав повести мазкурро соли 1984 дар нашриёти «Маориф» бори дигар чоп мекунанд. Романи «Восеъ» бори нахуст дар чаҳорҷилдаи «Асарҳои мунтахаб» соли 1969 чоп шуда буд. Баъд аз даҳ сол (1979) нависанда романро аз нав таҳрир карда, ба табъ мерасонад. Романи «Фирдавсӣ» ҳам бори аввал соли 1986 дар маҷаллаи «Садои Шарқ» (№10, №11), соли 1988 дар нашриёти «Адиб» дар шакли китоби алоҳида ба табъ мерасад. Соли 1990 зери таҳриру такмили нави муаллиф бо хати арабиасоси форсӣ, соли 1991 дар нашриёти «Адиб» бори дигар чоп мешавад.

Чунон ки мушоҳида гардид, қариб тамоми асарҳои бадеию тарҷумавии С.Улуғзода таҳриру такмил ёфта, чандин маротиба аз нашр баромадаанд. Аз ин рӯ, омӯзиши нусхаҳои мухталифи осори бадеию тарҷумавии адиб, тарҷумон ва муҳаррир дар бахши филологияи тоҷик масъалаи муҳими илмӣ ба ҳисоб меравад.

Воқеан, С.Улуғзода маданияти гуфтор ва маҳорати хуби тарҷумонӣ дорад. Ҳангоми тарҷума, албатта, нозукӣ ва меъёрҳои забони худро нигоҳ доштааст. Ин аст, ки забони тарҷумаи «Ғурмагас» (1982) суфтаву равон ва мушаххас баромадааст.

АДАБИЁТ

1. Ғаффоров Р. Нависанда ва забон. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 208 С.
2. Ғаффоров Р., Ҳошимов С., Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1985. – 191 С.
3. Камолиддинов Б. Меъёри забони адабӣ ва забони матбуот.– Душанбе, 2007. – 52 С.
4. Кӯчаров А. Нақди матн ва масъалаҳои матншиносии насри С.Айнӣ.– Душанбе: «Матбуот», 2002. – 272 С.
5. Мухторов Ш. Замон ва тарҷумон.– Душанбе: Адиб, 1989.- 208 С
6. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи.–М.:Высшая школа, 1974. – 352 С.
7. Тарҷума ва балоғати сухан. Ҷ.2. – Душанбе: Девайтич. 2005. – 192 С.
8. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад.– Душанбе: Ирфон, 2005. – 400 С.

II) Рӯзнома ва маҷаллаҳо:

1. Комёр М. Шермарди қаламрави сухан // Аз рӯзгори устод Сотим Улуғзода. // Садои мардум. – 1997, 2 июл.
2. Кӯҳзод У. Муодили адабиёти асил (эҷодиёти С. Улуғзода) // Ҷавонони Тоҷикистон. – 2002, 25 октябр.
3. Турсунов С. Дар селоби қисмат // Устод Улуғзода 90-сола мешавад. Ҷумҳурият. – 2002, 30 ноябр.
4. Самадов А. Шермарди қаламрави сухан // Устод С. Улуғзода 90-сола мешавад. Ҷумҳурият. – 2002, 30 ноябр.
5. Сотим Улуғзода суханвари бузурги миллати тоҷик аст: Паёми табрикии Э. Раҳмон Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ифтихоричашни 100-солагии нависандаи халқии Тоҷикистон, барандаи Ҷоизаи давлатии ба номи А. Рӯдакӣ. // Ҷумҳурият. – 2012, 18 октябр.
6. Сотим Улуғзода – классики адабиёти муосири тоҷик. Ҷумҳурият – 2012, 18октябр.
7. Устод С.Улуғзода: «Худшиносии миллӣ донистани миллат аст: Мусоҳибаи солинавӣ». // Газетаи муаллимон, 1983.
8. Шарифов Х. Гӯяндаи достони таърихи тоҷикон // Ё сифате, ки ба осорибадеии устод Сотим Улуғзода метавон нисбат дод. // Садои мардум. – 1997, 18, 28,29 январ.

III) Луғат

1. Мамадназаров С. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ. – Душанбе, 2007.
2. Мюллер В.К. Англо-русский словарь. – М.: Русский язык,1990. – 483 С.
3. Русско-таджикский словарь (под редакцией М. Асимова). М.: Русский язык, 1985. – 1280 С.
4. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (Тартибдиҳанда М.Фозилов). Ҷ.I. – Душанбе: Нашрдавтоҷ., 1963. – 952 С.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ (Дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошимов, Н. А. Маъсумӣ). Ҷ.I.–М.: Советская энциклопедия, 1969. – 952 С.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ (Дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошимов, Н. А. Маъсумӣ).Ҷ.II.– М.:Советская энциклопедия, 1969.–952 С.
7. Ҷамшедов П., Розӣ Т. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ (бо вожагони тоҷикӣ). – Душанбе: Пайванд, 2005. – 1202 С.
8. StandardTajik – English dictionary. Star Publications. 2000. V. D. Ruderman. Choose the right word. – Moscow: Higer school house, 1964.

IV) Манбаи таҳқиқот:

1. Voynich E.L. The Gadfly. M.: Foreinge languages, publ., hose, 1953 –332 p.
2. Войнич Э.Л. Овод. – М.: Детская литература, 1973. – 304 с.
3. Войнич Э.Л. Занбӯр. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., Самарқанд. – 1931. – 448 с.
4. Войнич Э.Л. Zanbur. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1935. – 252 с.
5. Войнич Э.Л. Zanbur. – Сталинобод: Ленингард, 1937. – 328 с.
4. Войнич Э.Л. Замбӯр. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1952. – 312 с.
5. Войнич Э.Л. Ғурмагас. – Душанбе: Маориф, 1982. – 320 с.

ТАКМИЛЁБИИ МАҲОРАТИ ТАРҶУМОНӢ ВА МУҲАРРИРИИ С.УЛУҒЗОДА ДАР ДУ ТАРҶУМАИ ЯК РОМАН («ЗАНБӮР» ВА «ҒУРМАГАС») (Э.Л.ВОЙНИЧ)

ГУЛОВА С.Н.

Дар мақолаи мазкур бори аввал масъалаҳои такмилёбии маҳорати тарҷумонӣ ва муҳарририи Сотим Улуғзода, инчунин тағйирот ва мавқеи истифодаи вожаҳо, ихтисору иловаҳо дар мисоли «Занбӯр» ва «Ғурмагас» баррасӣ гардидаанд. Аз як нашр ба нашри дигар суфтаву равон гардидани тарҷумаҳо ва дар порчаҳои начандон калони аз ҷониби мо интихобшуда ин қадар тағйирот ворид намудан аз серталаб будани С.Улуғзода нисбат ба фаъолияти тарҷумонии худ гувоҳӣ дода, тадриҷан пухтаву расотар гардидани сабки нигориши нависандаро нишон медиҳад.Омӯзиш ва таҳлилу баррасии муқоисавии ҳам асарҳои бадеӣ ва ҳам тарҷумаҳои С.Улғзода имрӯз ҳам аҳамияти илмӣ ва ҳам аҳамияти амалӣ дорад. Романи «Ғурмагас» панҷ маротиба аз ҷониби мутарҷим қалами таҳрир дидааст. Нашри аввали роман бо хатти арабӣ (1931-Занбӯр), дуюму сеюм бо хатти лотинӣ (Zanbur-1935, 1937), чаҳоруму панҷум бо алифбои криллӣ (1952, 1982-Ғурмагас) тарҷумаву таҳрир карда шуд. Аз баррасии тарҷума ва таҳрири нашри “Занбӯр” ва “Ғурмагас” маълум гардид, ки муқоисаи ин матнҳо, ду маротиба тарҷума шудани як роман ва таҳрир ёфтани нашрҳо аз нигоҳи забон ва услуби нигориши тарҷумон таҳқиқоти нав мебошад. Маҳорати забондонӣ ва услуби нигорандагии мутарҷим С.Улуғзода дар истифодаи вожаҳо бо тобишҳои гуногуни маъноӣ, маъниофарӣ, тарзи баёни андеша, тахайюли

бою рангини эҳсосот ва нигоҳ доштани асолати забони модарӣ дар ҷараёни ду тарҷумаи як роман ошкор гардида, заминаи минбаъда барои қаламкашон ва мутарҷимони оянда мегардад.

Калидвожаҳо: тарҷумон С. Улуғзода, робитаҳои байналмилалӣ, романи Ғурмагас" шоҳкориҳои адабиёти ҷаҳонӣ, тарҷума, нависандаи англис, Э. Л. Войнич, таҳрир, тағйиру иловаҳо, таҳқиқ, ихтисор, вожа, муродиф, мафҳум, кӯтоҳбаёнӣ, услуби нигориш

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕРЕВОДЧЕСКОГО И РЕДАКТОРСКОГО МАСТЕРСТВА С.УЛУГЗАДЕ В ПРОЦЕСЕ ДВУХ ПЕРЕВОДОВ ОДНОГО РОМАНА («ЗАНБЎР» И «ҒУРМАГАС» - “ОВОД” Э.Л.ВОЙНИЧА)

ГУЛОВА С.Н.

В данной статье впервые рассматриваются вопросы совершенствования навыков перевода и редактирования Сотима Улугзода, а также изменения и положение употребления слов, сокращений и дополнений на примере «Занбур» и «Гурмагас» («Овод»). Размеренность языка переводов писателя от одного издания в другое и внесение стольких изменений в отобранные нами небольшие фрагменты свидетельствуют о высокой требовательности С.Улугзода к своей переводческой деятельности и свидетельствуют о постепенном созревании и ясности стиля писателя.Изучение и сопоставительный анализ художественных произведений и переводов С.Улугзода имеют сегодня не только научное, но и практическое значение. Роман «Гурмагас» («Овод») редактировался пять раз. Первое издание романа было переведено и отредактировано на арабской графике (1931-Занбур), второе и третье –на латинице (Занбур-1935, 1937), четвертое и пятое –на кириллице (1952, 1982 – «Гурмагас»). По анализу перевода и редактированных изданий «Занбур» и «Гурмагас» становится очевидно, что сопоставление этих текстов, перевод одного и того же романа дважды и редактирование изданий с точки зрения языка и стиль является новым исследованием в этой области. Выявлены лингвистическое мастерство и деликатный стиль С.Улугзода, как переводчика при использовании лексикив различных значениях и коннотациях, способы выражения мысли, воображение и эмоциональные окраски и сохранение при этом самобытности родного языка в процессе двух переводов одного романа, которое может стать практической основой для будущих писателей и переводчиков.

Ключевые слова: переводчик С. Улугзода, международные связи, Роман" Гурмагас, " шедевров мировой литературы, перевод, английский писатель, Э. Л. Войнич, редакция, изменения и дополнения, исследования, сокращения, технические путешествия, словарь, синоним, понятие, краткость, стиль внешности, владение языком и культурой, нормы языка.

IMPROVEMENT OF THE TRANSLATION AND EDITORIAL SKILLS OF S.ULUGZADE IN THE PROCESS OF TWO TRANSLATIONS OF ONE NOVEL

(“Zanbor” and “Gurmagas” - “the Gadfly” by E.L. Voinich)

GULOVA S.N.

This article considers for the first time issues of improving the translation and editing skills of Sotim Ulughzoda, as well as changes and the provision on use of words, abbreviations and additions in the example of "Zanbur" and "Ghurmagas" ("The Gadfly"). The regularity of the language of the writer's translations from one publication to another and the introduction of so many changes in the small fragments wich we have been selected indicate that S. Ulughzod's high demands on his translation activities and indicate the gradual maturation and clarity of the writer's style. The research and comparative analysis of S.Ulugzoda's works of fiction and translations are not only scientific, but also practical importance today. The novel "Ghurmagas" ("The Gadfly") has been edited five times. The first edition of the novel was translated and edited in Arabic script (1931-Zanbur), the second and third – in Latin (Zanbur-1935, 1937), the fourth and fifth – in Cyrillic (1952, 1982 – "Ghurmagas"). The prosess of analyzing the translation and edited editions of "Zanbur" and "Ghurmagas", was determined that the comparison of these texts, the translation of the same novel twice and the editing of editions from the point of language and style is a new research in this field. The linguistic skill and delicate style of Sotim Ulughzoda as a translator when using vocabulary in various meanings and connotations, ways of expressing thoughts, imagination emotional, standig and preserving the identity of the native language in the process of two translations of one novel, which can become a practical basis for future writers and translators are revealed.

Key words: translator Sotim Ulughzoda, international relations, the novel "Ghurmagas", the masterpieces of world literature, translate, writer E. L. Voynich, editorial board, changes and additions, research, abbreviations, technical travel, dictionary, synonym, concept, countryside, in short, style of appearance, kitchen, language and culture, culture of speech, good translation skills, norms of their language.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491. 550 - 54

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ПРЕФИКСОВ *БЕ-* И *НО-* В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ И СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ИХ ПРОИЗВОДНЫХ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

КАМАРИДДИНОВА М.Т.[1]

Одним из важных направлений лингвистической науки считается исследование и возрождение лексического богатства письменных памятников классического периода развития языка, осуществляемое путем словообразовательного анализа их словарного состава.

Исследование словообразования является важным направлением таджикского языкознания, особенно, если оно направлено на лингвистический анализ такого важного и достоверного источника развития таджикской словесности как «Бустон» Саъди Шерози.

Существует бесспорная необходимость бережного отношения к «Бустон» Саъди Шерози как к духовному богатству и уникальному лингвистическому феномену, как к объекту комплексного и скрупулезного исследования культурно-литературных и лингвистических особенностей.

В иранском языкознании до настоящего времени не было проведено специального исследования, которое было бы посвящено анализу аффиксальных моделей и способов имен прилагательных такого эталонного и объемного произведения персидско-таджикской классической литературы, каковым является «Бустон».

Префикс бе – и его словообразовательные отношения. Префикс *бе-* имеет словообразовательную модель “бе +существительное”, которая существовала и в среднеперсидском языке с префиксом-предлогом “пад” / “pad”/ [Саймиддинов 2001, 136]. Данная словообразовательная морфема, соединяясь с основами, образует прилагательные с семантикой отсутствие какого-либо признака: ***беҳуд – вне себя, бешарм - бесстыдный, бекор - безработный, беилм – необразованный, бехабар – неосведомленный, несведущий; беақл – глупый, бечора – бедный, немощный*** и др. [Саъди, 1977]:

В-агар бо ҳама халқ нармӣ кунад,
Ту ***бечорагӣ***, бо ту *гарм**ӣ*** кунад [Саъди, 1977:144];
Гунаҳ буд марди *ситам**гораро***,
Чӣ товон зану тифли ***бе**чораро*** [Саъди, 1977:33].

Префикс ***бе-*** в «Словаре таджикского языка» имеет такие значения: 1. Предлог, обозначающий неучастие или отсутствие в чем-либо; 2. Префикс, располагаясь в начале существительных, придаёт им форму и значение качества и отрицания [ФЗТ. Т.1. 1969, 166]. При образовании качественных прилагательных от существительных данный суффикс проявляет продуктивность. С помощь этого суффикса образовываются единицы, которые обозначают отсутствие признака в их основах.

Префикс ***бе-*** из существительных, прилагательных и основы глагола образует наречие способа действия, количества и степени, цели и причины [ГСТЛЯ 1985, 279]. Данная приставка образует прилагательные и наречия, обозначающие «не обладать признаком и особенностями». Префикс *бе-* является полисемантичным или многофункциональным аффиксом. Саъди очень часто использует этот суффикс при образовании прилагательных.:

Бераҳм –бешафқат, сангдил –безжалостный, беспощадный:
Ба **бе***раҳм**ӣ*** аз беху бораш макан,
Ки нодон кунад ҳайф бар хештан [Саъди, 1977:35]..

Бенаво, бенавоён –а)бетушагӣ, нодорӣ, фақирӣ – бедный, неимущий; б)сокит, хомӯш, беовоз – **тихий, молчаливый:**

Ман аз **бе**навоӣ наям рӯйзард,

[1] **Адрес для корреспонденции:** Камариддинова Махинбону Тоджиддиновна, преподаватель кафедры языкознания и сопоставительной типологии Кулябского государственого университета имени Абуабдуллох Рудаки, Таджикистан, тел. 98908464.

Ғами **бе***навоён* рухам зард кард [Саъди, 1977:46]..

В данных стихотворных отрезках **бенавоӣ** ва **бе***раҳм***ӣ**, состоящие из аффиксов и основы, прошли два словообразоательных этапа:

первый этап: бе-+наво –бедный; **бе-+***раҳм* **–жестокий;**

второй этап: бенаво+**-ӣ - бедность**; **бе***раҳм*+**-ӣ** жестокость, бедод+-гар – золим, берахм – угнетатель, беспощадный:

Сиголанд аз ӯ некмардон ҷазар,
Ки хашми Худояст **бе***додгар* [Саъди, 1977:48]..

Данная словообразовательная единица тоже прошла два словообразовательных этапа: сперва от осно

Исследователи [ГСТЛЯ.1985] отмечают в основном функцию словообразовательного префикса бе- в создании имен прилагательных и наречий. Префикс бе- является одним из продуктивных словообразовательных префиксов, он участвует в образовании нескольких частей речи.

1). Словообразовательный префикс бе- от имен существительных образует прилагательные. От основ глагола префиксом образуется наречия образа действия, наречия причины, цели и количественные наречия. Образованные данным префиксом прилагательные и наречия выражают значение отсутствия каких-либо качеств.

Префикс *бе-* является многозначной омоморфемой и в произведениях писателя в словообразовании прилагательных. В том числе от личных имён существительных образует прилагательные со значением отсутствия качеств, указанных в корне:

Туро чора аз зулм баргаштан аст,
На **бе***чорао* **бе***гунаҳ* куштан аст [Саъди, 1977:66]..
Ман аз **бе***забон***ӣ** надорам ғаме,
Ки донам, ки ногуфта монад ҳаме[Саъди, 1977:0]..
Агар **бе***навоӣ* барам в-ар ситам,
Гарат оқибат хайр бошад, чӣ ғам? [Саъди, 1977:70].

2). Словообразовательный префикс бе- от абстрактных существительных образует качественные прилагательные. В данном случае функции словообразовательной основы выполняют такие существительные как *наво –имущество, состояние; мағз* – мозг, ядро; *муруввват – жалость, адаб – вежливость, садо – звук, асл – порода, основа, акл – ум, разум; номус – честь* и т.п.:

Даҳон бе забон панд мегуфту роз,
Ки, эй хоҷа, бо **бе***навоӣ* бисоз[Саъди, 1977:71]. .
Зи фархундахӯй нахӯрдӣ пагоҳ,
Магар **бе***навое* дарояд зи роҳ [Саъди, 1977:86].
Камар варзад он сар, ки мағзе дар ӯст,
Ки дунҳимматонанд ***бе****мағзу* пӯст[Саъди, 1977:102]..
Зараш дидаму заръу шогирду рахт,
Вале ***бе****мурувват* чу бебар дарахт [Саъди, 1977:10]..

3). Словообразовательный префикс бе- участвует в образовании прилагательных на базе конкретных существительных, такие словообразовательные основы встречаются намного реже чем абстрактные существительные. Великий словотворец по этой модели употребил существительные *дида – глаза, қофила – караван, ҳосил– урожай, худ – сам, свой, мағз – мозг, сердцевина, сир* – эмаль, *хуҷра – худжра, кас – человек*:

Ҳикоят ба шаҳр - андар афтоду ҷӯш,
*Ки **бе**дидае дида баркарда дӯш [Саъди, 1977:111].*
Тиҳидаст мардони пурҳавсала,
*Биёбоннавардони **бе**қофила[Саъди, 1977:126].*
Яке ҳотиф андохт дар гӯши пир,
*Ки **бе**ҳосил**ӣ**, рав, сари хеш гир [Саъди, 1977:130].*
«Чу дидӣ, к-аз он рӯй бастаст дар,
Ба ***бе****ҳосил***ӣ** саъй чандин мабар» [Саъди, 1977:130].
Ки то бо *худ***ӣ**, дар худат роҳ нест,
В-аз ин нукта ҷуз ***бе****худ* огоҳ нест [Саъди, 1977:141].
Каду сарбузург асту ***бе****мағз* низ [Саъди, 1977:155].

Префиксальная морфема бе- образовывает на основе конкретных существительных лексические единицы, которые выступают в метафорическом или переносном значении . К таким единицам с переносным значением относятся следующие слова: *бехуд- досл. без себя, перен.* вне себя, возомнивший себя; гневный*; беҳунар - досл.* без мастерства, без ремесла*, перен.* никчемный, неумеющий*; безабон -*

досл. без языка, *перен.* молчаливый, тихий, бесшумный; *беобрӯй - досл. без воды на лице, перен.* дебоширство, наглость; не имеющий уважения:

Яке ***бе****худ* аз *хашм****нокӣ*** чу маст,
Яке бар замин мезанад ҳарду даст [Саъди, 1977:153].
Пиёз омад он ***бе****ҳунар* ҷумла пӯст,
Ки пиндошт, чун писта мағзе дар ӯст [Саъди, 1977:154]..
Ки боре бар ин ринди нопоки маст,
Дуо кун, ки мо ***бе****забонему* маст [Саъди, 1977:157]..
Яке карда ***бе****обрӯӣ* басе,
Чӣ ғам дорадаш з-обрӯи касе [Саъди, 1977:167].

В своем произведении Саъди Ширози использовал слова, образованные при помощи указанного префикса, которые перестали употребляться в современном этапе развития таджикского языка, или теперь используются в другом значении, с новым семантическим оттенком: ***бе****қофила – без каравана, без основного инструмента,* ***бе****дида – без глаз, слепой, недальновидный:*

Ҳикоят ба шаҳр - андар афтоду ҷӯш,
Ки ***бе****дидае дида баркарда дӯш [Саъди, 1977:111].*
Тиҳидаст мардони пурҳавсала,
Биёбоннавардони ***бе****қофила[Саъди, 1977:126].*

4). Участие префикса бе- в образовании прилагательных/наречий. Префикс бе- активно участвует в образовании прилагательных ***на основе*** глагольных частей речи, в том числе, наречий. В этих лексических единицах от различных наречий образованы прилагательные, которые в контексте могут выступать как наречие: бепоён - бесконечный, бесконечно; беҳушояш - бессознательный, бессознательно; **бе***даст***гоҳ – без средств,** беспомощный, беспомощно; ***безавол*** *– вечный, вечно, бессмертный, бессмертно;* **бе***қадам* – недобрый, злосчастный; несчастно; **бесафо** – недобрый, нечистый; злостно, грязно (поступать); **бе***роҳрав* – заблудившийся, заблужденно:

Касеро дар ин базм соғар диҳанд,
Ки доруи ***бе****ҳушояш* дар диханд *[Саъди, 1977:6]*.
Набинӣ, ки дарвеши **бе***даст***гоҳ,**
Ба ҳасрат кунад дар *тавонг****ар*** нигоҳ *[Саъди, 1977:31]*.
Қадам бояд андар тариқат, на дам,
Ки асле надорад дами **бе***қадам [Саъди, 1977:41].*
Агар шукр кардӣ бар ин мулку мол,
Ба молею мулке расӣ ***бе****завол [Саъди, 1977:148]*.
Чӣ *нек***ӣ** тамаъ дорад он ***бе****сафо*,
Ки бошад дуои бадаш дар қафо *[Саъди, 1977:51]*.

Савори нигунбахти **бе***роҳрав*
Пиёда барад з-ӯ ба рафтан гарав *[Саъди, 1977:153].*

Словообразовательный **п**рефикс бе- продуктивно функционирует в создании наречий, и образует наречия различной семантической направленности, в том числе, наречия образа действия, наречия места, наречия сходства, количества и т.д.:

В функции корневой морфемы в основном выступают абстрактные существительные. Примеры данной модели иллюстрированы в следующих примерах, в которых словообразовательной основой использованы существительные: *бе+ҳуш (без памяти), бе+хабар – безвестный, безвестно;* бе+*дарег - безжалостно, безжалостный, беспощадный, беспощадно; бе+ақл – дурной, дурно; бе+ихтиёр (невольный, невольно), бе+ ҳаракат (неподвижный, неподвижно), бе+ҳол (слабый, ослабший),* бе*гунаҳ* - невинный, безвинно; *беқадам* – недобрый, бесполезный, бесполезно; *бебар* – бесплодный, бесплодно; *бемурувват* – безжалостный, безжалостно; бе*наво* –а) бедный, бедно; б)тихий, тихо; бе*чора* – жалкий, жалко, *беҳунар – неумелый, неумело; беиззат* - без уважения, неуважаемый и т.д.:

Туро чора аз зулм баргаштан аст,
На **бе***чора***и бе***гунаҳ* куштан аст *[Саъди, 1977:66].*
Даҳон бе забон панд мегуфту роз,
Ки, эй хоҷа, бо **бе***навоӣ* бисоз *[Саъди, 1977:71].*
Камар варзад он сар, ки мағзе дар ӯст,
Ки дунҳимматонанд ***бемағзу*** пӯст *[Саъди, 1977:102].*
Зараш дидаму заръу шогирду рахт,
Вале ***бемурувват*** чу ***бебар*** дарахт *[Саъди, 1977:103].*
Ба маънӣ тавон кард даъвӣ дуруст,
Дами ***беқадам*** такягоҳест суст *[Саъди, 1977:103].*

Яке гуфташ: «Эй пири ***беақлу*** ҳуш,
Ачаб растӣ аз қатл!»Гуфто: «Хамӯш”! *[Саъди, 1977:110].*
Дар он қавми боқӣ ниҳоданд теғ,
Ки ронанд селоби хун **бе*дареғ*** *[Саъди, 1977:108].*
Гарат бори дигар бибинам, ба теғ,
Чу душман бибуррам сарат ***бедареғ*** *[Саъди, 1977:127].*
Ту, эй ***бехабар,*** ҳамчунон дар деҳӣ,
Ки дар хештан мансабе мениҳӣ *[Саъди, 1977:138].*
Наҳӯрд аз ибодат бар он ***беҳунар,***
Ки бо ҳақ накӯ буду бо халқ бад *[Саъди, 1977:153].*
Чу ***беиззатӣ*** пеша кард он ҳарун,
Шуданд он азизон хароб андарун *[Саъди, 1977:157].*

Особое внимание привлекает лексическое образование **бе***хештан* – вне себя; без сознания, бессознательно, который на современном этапе используется в виде **бехуд** на основе притяжательного местоимения ***худ***. Второй вариант данной единицы также часто встречается в творчестве С.Ширази ***:***

Чу наздик бурдаш зи хон баҳрае,
Баровард **бе*хештан*** наърае *[Саъди, 1977:98].*
Ки то бо *худ****ӣ***, дар худат роҳ нест,
В-аз ин нукта ҷуз ***бехуд*** огоҳ нест *[Саъди, 1977:141].*

5). Словообразовательный префикс *бе-* создает словообразовательные отношения с основами простых и составных глаголов, в результате чего образуется наречие образа действия: ***бе****+додо* - несправедливо, угнетенно;

На ***бе****дод* аз ӯ баҳраманд омадам,
На низ аз ту ғайбат писанд омадам *[Саъди, 1977:222].*
Чу бедод кардӣ, таваққуъ мадор,
Ки номат ба *нек****ӣ*** равад дар диёр*[Саъди, 1977:66].*
Агар шукр кардӣ бар ин мулку мол,

Словообразовательный префикс *бе-* соединяется с основами составных глаголов, и образуется наречие времени и образа действия: ***бе****+****завол*** - навсегда, бесконечно; **бе**+*дареғ* - беспощадно, без раздумий:

Агар шукр кардӣ бар ин мулку мол,
Ба молею мулке расӣ ***бе****завол [Саъди, 1977:48].*
Дар он қавми боқӣ ниҳоданд теғ,
Ки ронанд селоби хун **бе***дареғ [Саъди, 1977:108].*
Гарат бори дигар бибинам, ба теғ,
Чу душман бибуррам сарат ***бе****дареғ [Саъди, 1977:127].*

6). Активен словообразовательный префикс *бе-* в сочетании с соматизмами и *составными частями растительного происхождения.*

а) с соматизмами: ***бе****+забон – молчаливый, немой; молча;* ***бе****+ равон – бездушный; бездуховный; бездушно;* ***бе****+ мағз – безмозглый, без сердцевины; без внутренностей;* ***бе****+дида – без глаз; слепой; слепо;* ***бе****+ақл – безумный; безумно; безсознательно;* бе+ҳуш - *безсознательный; безсознательно*; без памяти; ***бе*** **+** *қадам* - недобрый, злосчастный; несчастно; *бе +мағз – безмозглый, без внутренности, без сердцевины; бе+* пӯст –облупленный, без кожи; ободранный; лущенный:

Ба фасли хазон дарнаёбӣ дарахт,
Ки ***бе****барг* монад зи сармои сахт *[Саъди, 1977:283].*
Зи ҳар ноҳият корвонҳо равон,
Ба дидори он сурати ***бе****равон [Саъди, 1977:253].*
Камар варзад он сар, ки мағзе дар ӯст
Ки дунҳимматонанд ***бемағзу*** пӯст *[Саъди, 1977:177].*
Ба маънӣ тавон кард даъвӣ дуруст
Дами ***бе****қадам* такягоҳест суст *[Саъди, 1977:103].*

Яке гуфташ: «Эй пири ***бе****ақлу* ҳуш
Ачаб растӣ аз қатл!» Гуфто:«Хамӯш” *[Саъди, 1977:110].*
Забон даркаш, эй марди бисёрдон,
Ки фардо қалам нест бар ***бе****забон [Саъди, 1977:212].*
Каду сарбузург асту ***бе****мағз* низ *[Саъди, 1977:155].*
Ҳикоят ба шаҳр - андар афтоду ҷӯш

Ки ***бе**дидае* дида баркарда дӯш *[Саъди, 1977:111]*.

б) в качестве словообразовательной основы выступают фитонимы – название растений и его частей: ***бе**+ ҳосил – бесплодный, неурожайный;* ***бе**+ барг –безлистный, сухой;* ***бе**+ мағз – безмозглый, без сердцевины, без внутренностей;* ***бе**+бар - бесплодный, безрезультатный;* бе+ҳуш - беспамятный; бессознательный*; бе+* пӯст – без кожи, облупленный, ободранный; лущенный:

Яке ҳотиф андохт дар гӯши пир,
Ки ***бе**ҳосил**ӣ***, рав, сари хеш гир *[Саъди, 1977:130]*.
Чу дарвеш ***бебарг*** дидам дарахт,
Қавибозувон сусту дармонда сахт *[Саъди, 1977:45]*.
Зараш дидаму заръу шогирду рахт
Вале ***бе**мурувват* чу **бебар** дарахт *[Саъди, 1977:103]*.
Чу дарвеш ***бебарг*** дидам дарахт,
Қавибозувон сусту дармонда сахт *[Саъди, 1977:45]*.

7). Часть образованных с помощью префикса бе- лексических единиц следует считать сращениями, поскольку их словообразовательная основа на сегодняшнем этапе развития языка не являются самостоятельными лексическими единицами. К таким лексическим единицам относятся ***бе+гона; бе+**ҳуда; бе+долу дарахт* ва ғ.:

Чу дар рӯи бегона хандид зан,
Дигар мард, гӯ, лофи *мард**ӣ*** мазан *[Саъди, 1977:229]*.
Баромад зи савдои ман сурхрӯй,
К-аз ин ҷинс ***бе**ҳуда* дигар магӯй *[Саъди, 1977:239]*.

8). Заметная группу образованных с помощью префикса бе- лексических единиц составляет религиозная лексика. Это в основном словообразовательные основы арабского происхождения, связанные с понятиями и ритуалами шариата и исламской религии: **бе+***раҳмат* – без божественного благоволения; ***бе+вузӯ*** – без ритуального омовения; ***бе**тоат – без поклонения:*

Шабе ҳамчу рӯзи қиёмат дароз,
Муғон гирди ман ***бевузӯ*** дар намоз *[Саъди, 1977:255]*.
Умед аст аз онон, ки тоат кунанд,
Ки ***бе**тоатонро* шафоат кунанд *[Саъди, 1977:285]*.
Ҷаҳонсӯзу **бе***раҳмату* хиракуш.
Зи талхиш рӯи ҷаҳоне туруш *[Саъди, 1977:12]*.

9). Словообразовательный префикс *бе-* соединяется с существительным, выражающими время, и образуют наречие времени: ***бе+вақт; бе+дарак.*** Словообразовательный префикс *бе-* занимает особое место в образовании наречий меры и степени: ***бе+ҳад(д), бе+ҳисоб.***

10). Ещё одна особенность данной словообразовательной морфемы проявляется в том, что она соединяется с парными синонимами и содержательными словами: ***бемағзу*** пӯст – без мозга и кожи; ***беақлу*** ҳуш без разума и сознания (памяти). При этом, словообразовательный префикс вступает в словообразовательное отношение с первым компонентом, но одновременно вступает в семантическую связь со вторым словом и дистанционно принадлежит и ко второму слову:

Яке гуфташ: «Эй пири ***беақлу*** ҳуш,
Аҷаб растӣ аз қатл!»Гуфто: «Хамӯш”! *[Саъди, 1977:110]*.
Камар варзад он сар, ки мағзе дар ӯст,
Ки дунҳимматонанд ***бемағзу*** пӯст *[Саъди, 1977:102]*.

11). Словообразовательный префикс *бе-* соединяется с различными основами и образовывает лексические единицы, относящиеся к различным частям речи. Некоторые из этих единиц впоследствии приобретают свойства имен существительных и переходят в разряд этой части речи, иными словами они проходят процесс субстантивации в речи выполняют функции имен существительных. К этим единицам относятся следующие слова:**бе+***чора***гон – бедные, слабые;** ***бе+** тоатон – неверующие, не молящиеся* и т.д.:

Ҷаҳон гирд кардам, нахӯрдам бараш,
Бирафтам чу **бе***чора***гон** аз бараш *[Саъди, 1977:60]*
Бияндохт шамшеру таркаш ниҳод,
Чу *бечорагон* даст бар каш ниҳод *[Саъди, 1977:107]*.
Умед аст аз онон, ки тоат кунанд,
Ки ***бе**тоатонро* шафоат кунанд *[Саъди, 1977:285]*.

В исследуемом произведении наблюдаются случаи, когда префикс бе- выступает в качестве синоморфемы со словообразовательным суффиксом но-, который также носит отрицательную категориальную семантику..

В целом, словообразовательный префикс бе- является одним из продуктивных словообразовательных морфем в языке исследуемого произведения «Бустон» Саади Ширази. Данная словообразовательная морфема вступает в словообразовательные отношения с единицами различных частей речи, его производные относятся к категории имен прилагательных, наречий, а также существительных, которые прошли процесс субстантивации. Многие модели, по которым образованы производные с префиксом бе-, актуальны и функционируют также на сегодняшнем этапе развития языка.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Грамматика современного таджикского литературного языка. Душанбе, «Дониш», Т.1. 1985.
2. Касимов О.Х. «Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси». Душанбе: 2016. «Дониш». - 345 с.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. -Москва. –«Русский язык». -1986.-796с.
4. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна.- Душанбе. -2001.-310 с.
5. Саъдии Шерозӣ “Бӯстон”. – Нашриёти “Маориф”. – Душанбе, 1977. – 160с.
6. Фарҳанги забони точикӣ (Словарь таджикского языка) [X –начало XX вв]. В 2-х томах. – М.: Советская энциклопедия.- 1969.-1904с.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – В четырех томах.- Перевод с немецкого и дополнения член-корр. АН СССР О.Н.Трубачева. - Издание второе, стереотипное. –М. – «Прогресс». - 1987.
8. Фирдавсӣ А. Шоҳнома. Ҷ. 1-9. Душанбе : “Адиб”, 1987-1989.
9. Фирдоуси А. «Шахнаме». Перевод на русский язык Ц.Б. Бану-Лахути и В.Г. Берзнев. –М., «Наука».- Том 5.- 1984. -390с.
10. Wolff Fritz Glossar zu Firdousis Shahname. -1935. – Georg Olms Verlagsbughhandlung Hildesheim. – Tehran. – Asatir. - 1998.– 911р.+109р.+ 28р.

МУНОСИБАТХОИ КАЛИМАТСОЗИИ ПЕШВАНДИ бе- ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА ТАРЗИ ТАРЧУМИ ОНХО БА ЗАБОНИ РУСӢ

КАМАРИДДИНОВА М.Т.

Дар мақола пешояндҳои калимасози -на ва бе- дар забони адабии тоҷик таҳлил карда шудаанд. Таҳлил нишон медиҳад, ки ин пешояндҳо дар калимасози сифату зарфҳо маҳсуланд. Онхо асосан аз исм, сифат, шумора, асоси феъл ва хисса калимахои нав месозанд. Тахлили материалхо нишон дод, ки суффикс дар ташаккули сифату сифатхои феъл бесамар аст, вале дар сохтани зарфхои замон, микдор ва дарача бесамар аст. Дар вазифаи ҷузъи маънодор бо ин суффикс асосан исмҳои маънӣ меоянд.

Вожаҳои калидӣ: забони тоҷикӣ, забони русӣ, забоншиносӣ, пешояндҳои ҳосилшуда, асоси феъл, тарҷума, асоси ҳосилшуда, сифатҳо, шумораҳо**.**

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ПРЕФИКСА *БЕ-* В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ И СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ИХ ПРОИЗВОДНЫХ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

КАМАРИДДИНОВА М.Т.

В статье проведен анализ словообразовательных префиксов –но и бе- в таджикском литературном языке. Анализ показывает, что эти приставки продуктивны в словообразовании прилагательных и наречий. Они образовывают, в основном, от существительных, прилагательных, числительных, глагольных основ и причастий новые слова. Анализ материалов показал, что суффикс ***бе-*** продуктивен в образовании прилагательного и наречия образа действия, но в создании наречия времени, количества и степени он непродуктивен. В функции содержательного компонента с данным суффиксом, в основном, выступают абстрактные существительные.

Ключевые слова: таджикский язык, русский язык, лингвистика, словообразовательные префиксы, глагольные основы, перевод, производные основы, прилагательные, числительные.

WORD-FORMING RELATIONSHIPS OF PREFIX BE- IN THE TAJIK LANGUAGE AND WAYS OF THEIR TRANSLATION DERIVATIVES INTO RUSSIAN

KAMARIDDINOVA M.T.

The article analyzes the word-building prefixes –no and be- in the Tajik literary language. The analysis shows that these prefixes are productive in word formation of adjectives and adverbs. They form, mainly, new words from nouns, adjectives, numerals, verb stems and participles. The analysis of materials showed that the suffix is unproductive in the formation of adjectives and adverbs of mode of action, but in the formation of adverbs of time, quantity and degree it is unproductive. The function of the content component with this suffix is mainly abstract nouns.

Key words: Tajik language, Russian language, linguistics, derivational prefixes, verb stems, translation, derived stems, adjectives, numerals.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 4

ТАЪРИХИ ОМӮЗИШИ ХУСУСИЯТҲОИ ТАРКИБИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ СЕРМАЪНО ДАР ЗАБОНШИНОСИИ МУОСИР

АЗИЗОВА М. С.[1]

Таркибҳои фразеологии дар илми забоншиносӣ ҳамчун «оина»-и забон маҳсуб ёфта, дар он хусусияти ҷаҳонбинии миллӣ тачассум гардидааст. Воҳидҳои фразеологӣ (минбаъд ВФ) ба соҳибзабонон имконияти ба таври маҷозӣ (пуробуранг) баён кардани фикрро медиҳад.

Омӯзиши воҳидҳои фразеологии сермаъно дар илми забоншиносӣ ҳанӯз аз аввали асри XX, баъд аз назарияи танқидии забоншинос Ш.Баллӣ ва мақолаи академик В.В.Виноградов «Об основных типах фразеологических единиц в русском языке» яке аз масъалаҳои баҳснок мавриди таҳқиқ қарор дода шуд. Дар натиҷа даҳҳо рисолаҳои илмӣ, мақолаҳои сершумор оид ба хусусиятҳои фразеологияи забонҳои гуногун нашр гардидаанд [4, с. 21].

Масъалаи омӯзиши ВФ-и сермаъно дар илми забоншиносӣ масоили баҳснок боқӣ монда, муҳаққиқон доир ба маъно ва хусусиятҳои гуногуну серпаҳлӯи он баҳсҳои зиёде намуда, тадқиқотҳои илмии хешро ба анҷом расонидаанд, вале ҳанӯз ба як ақидаи умум наомадаанд. Дар аксарияти таҳқиқотҳо роҷеъ ба маънои ибораҳои фразеологӣ чунин ақидаҳо ҷой дода шудаанд: сермаънӣ дар ибораҳои фразеологӣ мавҷуд аст ва ё баръакс сермаънӣ хоси ВФ нест.

Новобаста аз омӯзиши сершумор доир ба сохтори маъноии ВФ, аз сабаби мураккаб будани маъноҳо дар он ин масъала то ҳол ҳалли пурраи хешро наёфтааст.

А.И.Ефимов сермаъноии ВФ-ро эътироф наменамояд, зеро ӯ чунин таъкид намудааст, ки «агар калимаҳо дорои маъноҳои зиёд бошанд, ибораҳои фразеологӣ танҳо як маъноро дарбар мегиранд ва сермаънӣ хоси ВФ нест. Онҳо маъноҳои навро фаро гирифта наметавонанд, зеро фасоҳати маъноҳо вобаста ба матн барои тағйир ёфтани маъноҳо имконият намедиҳанд» [10, с 14].

Сабаби маҳдуд будани маъноҳо дар ВФ дар он аст, ки назар ба калимаҳо онҳо дорои сохтори семантикии устувор буда, ҷузъҳои ибораҳо маъноҳои томро ташкил медиҳанд.

Масалан, яке аз ҷузъи ибораи ***гурги борондида*** –ро иваз намуда, ***гурги барфдида*** ё ***рӯбоҳи борондида*** гӯем, ибора ҳам аз ҷиҳати маъно ва ҳам сохт барҳам мехӯрад.

А.В.Кунин доир ба сохти таркибии ибораҳои фразеологӣ таъкид намудааст, ки ВФ – таркибҳои устувори лексемаҳо буда, дар раванди тарҷума интиқоли пурра ё ҷузъиро тақозо мекунанд. [13, с.157] Хусусиятҳои маъмули ВФ-ро таҳқими луғавӣ, маънои том ва низоми алоҳидаи ибораҳо меноманд. Омили асосии устувории ВФ дар забон фасоҳату маҷозияти онҳо мебошад, ки ба яке аз талаботи инкишофи забон, яъне эзоҳталабӣ мувофиқат мекунанд [13, с. 164].

ВФ низ ба монанди калимаҳо якчанд сифатҳову хусусиятҳои семантикиеро доро мебошанд, ки ба инкишофи ВФ-и сермаъно, омонимҳо, антонимҳо ва синонимҳо оварда мерасонад. [4, с.9]

Забоншиносони машҳури рус В.П.Жуков, В.М.Глухов сабаби асосии бавуҷудоии маъноҳои нави воҳидҳои фразеологиро вобаста бо маҷоз медонанд. «Маъноҳои нав дар воҳидҳои фразеологӣ ҳар бор дар заминаи бознигарӣ, ки дар асоси маҷоз ба вуҷуд меояд, пайдо мешаванд», қайд менамояд В.П.Жуков [11, с.47].

Чун анъана маҷоз дар асоси навъҳои гуногуни шабоҳат дар асоси хусусиятҳои гуногуни ашёҳо, ҳайвонҳо, паррандаву ҳашаротҳо ва дигар чизҳо суръат мегирад. Масалан, шабоҳати синну сол: **babes and sucklings** – шахси бетаҷриба, аз дунё бехабар, **old stager** (амер.old coon) - шахси ботаҷриба, гурги борондида. Шабоҳати рафтор: **every dog is lion at home** – хона шеру майдон ғариб, **as wise as an owl** – шахси оқил, кордон. Шабоҳати

[1] **Адрес для корреспонденции**: **Азизова Мехрангез Саидовна,** докторант (PhD) 2 курса кафедры современного русского языка и общего языкознания факультета русской филологии. ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова», Худжанд, Таджикистан. ***e-mail:*** *amekhrangez@list.ru*

эҳсоси зоиқа: **sweet as honey** (as sugar) – ширин, чун асал; **the sweet and the bitter of life** – ширинию талхии ҳаёт, пастиву баландии зиндагӣ ва ғайраҳо.

Дар илми забоншиносӣ масъалаи омӯзиши меъёрҳои маъноҳои полисемантикии ВФ қариб, ки ба назар намерасид ва ин тааҷҷубовар нест, зеро ҳодисаи сермаъноӣ дар ВФ то дер аз ҷониби забоншиносон эътироф нагардида буд. Бо вуҷуди ин дар таҳқиқотҳои як қатор пажӯҳишгарони рус маълумотҳои пуразриш, мушоҳидаҳо ва эродҳо доир ба масъалаи ВФ-и сермаъно қарор гирифтааст.

А.И.Молотков – якумин тартибдиҳандаи луғати фразеологии забони русӣ, дар монографияи хеш таъкид намудааст, ки «зуҳуроти сермаъноӣ дар таркиби ВФ зоҳиран гурӯҳ ва категорияҳои калимаҳои гуногунро ташкил дода, ба ҳудудгузории маъноҳо дар ВФ вобаста ба мувофиқати исмҳо аз бо назардошти ҷондор ва бечон буданашон дарак медиҳанд. Ҳамчунин, маъноҳо дар ВФ сермаъно бо ҳамдигар ҳамон вақт алоқаманд мешаванд, агар ки а) як маъно предмети муайян ва маънои дигар фаҳмиши абстрактиро ифода намояд, б) яке мафҳуми умумӣ, дигаре қисман, в) яке маънои том, дигаре қисми онро ташкил диҳанд.[16, с. 68]

Омӯзиши В.Н.Гришанова оид ба меъёрҳои ВФ- и сермаъно ҷолиби диққат аст. Забоншинос меъёрҳои асосии семантикии ВФ-и зеринро пешниҳод намудааст:1) тавъампазирии луғавии ВФ; 3) фарқият байни ВФ дар натиҷаи муносибат бо инсон; 4) таркибҳои гуногунии грамматикии ВФ; 5) муносибатҳои ВФ бо ин ё он ҳиссаҳои нутқ ва вазифаҳои онҳо дар ҷумла; 6) меъёрҳои калимасозӣ дар ВФ.

Ба ақидаи забоншинос меъёрҳои фарқияти маъноҳои ВФ тобишҳои эмотсионалӣ ва экспрессивӣ, муносибатҳои гуногуни услубӣ ва ҳамчунин, дараҷаҳои гуногнуни маҷозиро дарбар мегиранд.[8, с. 88]

Забоншиносони рус А.М.Чепасова, В.М.Глухов, Т.Е.Помикалова ва Н.А.Павлова аҳамияти масъалаи сермаъноӣ ва омонимҳои ВФ -ро эътироф намуда, таъкид намудаанд, ки байни онҳо алоқамандии зич мавҷуд аст.

Таҳқиқоти А.М.Чепасова доир ба таснифоти сермаъноӣ ва омонимияи фразеологӣ манъбаи арзандае хоҳад буд, зеро ба ақидаи ӯ омонимия ва полисемияи фразеологӣ дар илми забоншиносӣ аслан бо ташаккулёбии фразеологияҳо, сермаъноӣ, шабоҳат ва фарқияти онҳо сарукор дорад. Мавсуф дуруст таъкид намудааст, ки масъалаи ВФ-и сермаъно ва омонимҳо дар ташаккулёбии забон алоқамандӣ доранд. Дар илми забоншиносӣ масъалаи тафовут байни ВФ-и сермаъно ва омонимҳо ҳаст ва бояд хоҳад монд, зеро инкишофёбии маъноҳо дар забон доимо ба вуҷуд меояд, ки он ба худ таснифоти муайянеро талаб менамояд.[19, с. 22]

Муҳимияти масъалаи мазкурро забоншинос Н.А.Павлова дарк намуда, қайд намудааст, ки «масъалаи меъёрҳои объективии фарқияти ВФ сермаъно ва омонимҳо, мавҷудияти ҳудуди доимии байни онҳо, то ҳол масъалаи асосӣ дар илми забоншиносӣ қарор гирифтааст.»[17, с. 18]

Ҳалли мукаммали ин масъала дар асари забоншинос В.М.Глухов "Полисемия и омонимия глагольных фразем в современном русском языке" инъикос ёфтааст. Муаллиф усулҳои фарқияти байни полисемияи фразеологӣ ва омонимҳоро дар асоси муқаррар намудани муносибатҳои денотативӣ ва десигнативӣ, муқоисаи муодилҳо байни маъноҳо, муайянкунӣ дар асоси монандӣ ва таҳлили таърихию этимологӣ ба рох мондааст, ки он бо мақсади дарёфти сарчашмаҳо ва пайдоиши ибораҳои фразеологи мебошад. Ғайр аз ин забоншинос чунин роҳҳои ба вуҷуд омадани омонимҳои фразеологиро ошкор намудааст:

1. Омонимҳои фразеологии мустақил ва монанд: ***вытянуться в нитку*** *«хеле хароб шудан»* - ***вытянуться в нитку*** *«ба як қатор истодан».*

2. Таъсири забони адабӣ дар музофоти муҳити нутқ: ***разделать под орех*** «ягон кори хуб кардан» - ***разделать под орех*** «дашном додан, сарзаниш намудан, танбеҳ додан». [7, с. 13]

Муаллиф якчанд аломатҳои пайдоиши омонимҳои фразеологиро шарҳ медиҳад. Масалан, вайроншавии шакли дохилии фразеологизм, пайдошавии пояи мустақили образнокӣ, аз байн рафтани алоқа байни маъноҳо, ба ҷойи як ВФ-и полисемантикӣ пайдо шудани якчанд маъноҳои инвариантӣ ва ғайраҳо.

Бо назардошти ҳамаи далелҳо ва меъёрҳои фарқкунандаи ВФ-и полисемантикӣ ва омонимӣ бояд зикр намуд, ки полисемия ва омонимияи фразеологӣ дорои қисматҳои мураккаб мебошанд.

Дигар масъалае, ки дер боз диққати илмии муҳаққиқонро ҷалб намудааст, ин омӯзиши қисматҳои ВФ.

Доир ба омӯзиши қисматҳои ВФ якумин маротиба В.В.Виноградов ақидаи хешро баён намудааст, зеро ӯ ба фаҳмиши диалектикии хусусиятҳои қисматҳо ва маънои фразеологӣ асос гузошта буд.

Ба ақидаи муҳаққиқони рус таърихи омӯзиши қисматҳои ВФ аз се марҳила иборат аст. Масалан, В.М.Бурмако қайд намудааст, ки «дар марҳилаи якум масъалаи тафовут байни ВФ ва ибораҳои озод ҷой дода шудааст». Дар марҳилаи дуюм бошад, ба ақидаи забоншинос ин ошкор намудани тарзи тағйирот байни қисматҳои ВФ, яъне муайян намудани хусусиятҳои қисматҳо ва маъноҳо дар ВФ.[5, с. 136]

Ин масъала дар нимаи аввали соли 70-ум аз ҷониби забоншиносон В.Л.Архангелский, Р.Н.Попов, В.П.Жуков ва дигарон ҳалли пурраи хешро ёфт. Дар натиҷа муайян гардид, ки: 1) қисматҳои ВФ хусусияти луғавии хешро нигоҳ медоранд; 2) дар баъзе маврид як қисми онро аз даст медиҳанд; 3) ё тамоман хусусияти луғавии худро аз даст медиҳанд.[4, с. 43]

Таҳқиқоти муҳаққиқи варзида Р.Н.Попов дар ҳалли масъалаи қисматҳои ВФ манъбаи арзанда хоҳад буд, зеро мавсуф таъкид карда буд, ки «қисматҳои ВФ ибораҳоеро дарбар мегиранд, ки ҳам аз ҷиҳати маъно ва ҳам шаклан муттаҳид ҳастанд».[18, с. 26]

Дар ин бобат гуфтаҳои забоншиноси маъруф В.М.Бурмако низ хеле ба маврид аст: «Аз сабаби мураккабияти омӯзиши ВФ, қисматҳои он ва ташаккулёбии маъноҳои ибораҳои фразеологӣ ақидаҳои гуногун боқӣ хоҳад монд». Бо вуҷуди ин, забоншинос дар он ақида аст, ки «дар илми забоншиносӣ доир ба омӯзиши ВФ-и сермаъно якчанд комёбиҳои назаррас ба даст оварда шудааст».[5, с. 38]

Дар марҳилаи сеюми омӯзиши қисматҳои ВФ, ақидаи нодурусти А.И.Молотков доир ба омӯзиши қисматҳо ва умуман моҳияти ВФ ҷой дода шудааст. Назарияи нодурусти А.И.Молотков, ба ақидаи В.М.Бурмако дар «беасос шуморидани қисматҳои ВФ, ба пуррагӣ гум кардани хусусияти луғавии онҳо буд, ки бо ин ақидаи хеш ӯ ташаккулёбии маъноҳои ВФ инкор намудааст.»[5, с. 59]

Ҳоло бошад, тадқиқоти қисматҳои ВФ дар асарҳои забоншиносон В.А.Лебедский, Е.Е.Иванова, Н.А.Павлова ва дигарон инъикос ёфтааст.

Масалан, Е.Е.Иванова қисматҳои ВФ -ро дар асоси ибораҳои феълӣ таҳлил намуда, ба хулосае омадааст, ки «қисматҳои ВФ шакли худро нигоҳ медоранд, аз ҷиҳати маъно инкишоф меёбанд, бо вуҷуди ин дар баъзе маврид қисми муайяни таркиби маъноҳои луғавии хешро нигоҳ медоранд ё аз даст медиҳанд».[12, с. 14]

В.П.Жуков нақши асосии қисматҳои ВФ -ро дар ҳамбастагӣ бо маъно эътироф намуда, қайд менамояд, ки «маъноҳои ВФ дорои қисматҳо буда, дараҷаи иштироки қисматҳои ВФ дар ташаккулёбии маъноҳои том қобилияти зиддияти байни муодилҳои ибораҳои озодро муайян менамояд».[11, с. 41]

Омӯзиши маъноҳо дар ВФ яке аз масъалаҳои гуногунҷанба маҳсуб ёфта, забоншиносон онро дар асоси муқоисаи маъноҳои фразеологӣ ва луғавӣ, тавассути таҳлили амиқи хусусиятҳои семантикии ВФ ҳал менамоянд. Аксари пажӯҳишгарон дар он ақидаанд, ки ВФ-и назар ба маъноҳои луғавӣ ва ибораҳои озод дорои маъноҳои мураккаб мебошанд.

Доир ба омӯзиши сохти семантикии ВФ саҳми забоншиносон В.П.Жуков ва А.М.Мелерович назаррас аст.

Ҳалли мукаммали омӯзиши сохтори семантикии ВФ дар асари А.М.Мелерович ҷой дода шудааст. Таҳлили семантикии ВФ-е, ки аз ҷониби забоншинос оварда шудааст, ин «муайянсозии сохтори маъноӣ дар асоси зоҳиршавии алоқаи байни маъноҳо ва намудҳои ВФ» мебошад. Бо назардошти хусусияти луғавии қисматҳои ВФ А.М.Мелерович чунин ақида дорад, ки «мувофиқати семантикии калимаҳо дар таркиби ВФ бо маъноҳояшон дар системаи забон ҳамчун маънои ғайримустақим ифода ёфтаанд.»[15, с. 79]

Таҳлили сохтории ВФ-и сермаънои феълҳоро дар асари забоншиноси рус Н.С.Дмитриев мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар он қайд гардидааст: «татбиқи ҳар як маъноҳои ВФ-и сермаъно дар матнҳои гуногун ба вуҷуд омада, ҳамчун нишондиҳандаи доимии забон амал мекунад.» Дар натиҷаи таҳлили 50 феълҳои сермаънои фразеологӣ забоншинос ба хулосае меояд, ки «арзиши полисемияи ВФ, ба монанди калимаҳои сермаъно дар забон хусусиятҳои матнии худро дорост».[9, с. 12]

Масалан, ибораи сермаънои **«фисфисаки маизкӯбак»**-ро, ки аз ду маъно иборат аст: 1. хаппаки ба кори худ ҳушёр; 2. маккори худро зоҳиран сода нишондиҳанда; бо кадом маъно омадани ибораи мазкурро аз матн мушоҳида кардан осон аст:

Сағираҳо бало мешаванд, худат бехабар мемонӣ, ки аз дасти онҳо ба бало гирифтор шудаӣ. Ин хелаша **фис-фисаки маизкӯбак** мегӯянд. (Ҷ.Икромӣ, «Тори анкабуд»)

Вай мехоҳад, ки аз об хушк барояд. Вале ба фикри мо ин **фис-фисаки маизкӯбак** ба мақсади худ ноил шуда наметавонад. (Хорпуштак)

Доир ба ин масъала забоншинос Арсентева Е.Ф. таъкид намудааст, ки сохти семантикии фразеологизм барои моделикунонии ВФ, замина гузоштааст, ки ҳамаи элементҳояш байни ҳам дар робитаи мустаҳкам ва вобастагӣ қарор дорад.[2, с.87]

Бештари таҳқиқоти забоншинос А.В.Кунин маводи фонди фразеологияи забони англисиро фаро гирифтааст. Мавсуф доир ба таркибҳои устувор таҳқиқоти назаррасро ҷамъбаст намуда, таснифоти сохтори-семантикии ВФ-ии забони англисии муосир ва принсипҳои тартиб додани луғати русӣ-англисии фразеологиро пешниҳод намудааст.

Ба ақидаи В.Л.Архангелский устувории ибораҳои фразеологӣ – маҷмӯи маҳдудиятҳо дар интихоби фразеологизмҳои тағйирёбанда ба шумор меравад. Тағйрёбии махсусиятҳои аъзоҳои ибораҳо ба таркиби ибораҳои фразеологӣ хос нест, гарчанде аз рӯйи назария муодилнокии аъзоҳои он имконпазир аст. Мафҳуми пажӯҳишгар оид ба устувории ВФ барои муайян намудани он ҳамчун сохтори комплексӣ имкон медиҳад. Вобаста ба ҷузъҳои таркибии ВФ забоншинос қоидаҳои оригиналии устуворро пешниҳод намудааст. [3, с.62]

Роҷеъ ба ҳудуди ибораҳои фразеологӣ то алҳол ба таври бояду шояд таҳқиқоти аниқе арзи вуҷуд надорад. Дар илми забоншиноси ягон таърифи ҳамаҷонибае, ки аз он моҳияти ибораҳои фразеологӣ маълум гардад, арзи вуҷуд надорад. Як гурӯҳ муаққикон фразеологияро ба маънои васеъ фаҳмида, ба он ҳамагуна воҳидҳои таркибии забонро мансуб донистаанд, гурӯҳи дигар ин масъаларо ба маънои танг қабул карда, танҳо ибораҳои

устувор ва анъанавии забонро дохил намудаанд. Дар натиҷа ҳудуди ВФ, аз як тараф, ба воҳидҳои луғавӣ ва аз тарафи дигар, бо воҳидҳои гуногуни нутқ омехта карда мешавад.[14, с.56]

Дар рушду таҳқиқи масоили мубрами фразеологияи тоҷик нақши забоншиноси варзида, профессор Ҳ. Маҷидов назаррас мебошад. Мавсуф дар мавриди ин қазийя қайд намудааст, ки ҳар як маънои мушаххаси ВФ паҳлӯҳои муайяни соҳаи забонро нишон дода, маъноҳои он асолати образнокиро ифода менамоянд.

Ба ақидаи Ҳ.Маҷидов маъноҳо дар ВФ-и сермаъно аз ҳамдигар на танҳо дар асоси самти консептуалӣ, балки бо хусусияти образнокӣ фарқ мекунанд. Ҳамчунин, забоншинос қайд менамояд, ки ҳамаи маъноҳо дар ибораҳои сермаъно умумияти дохилиашонро нигоҳ медоранд, вагарна доир ба мавҷудияти ВФ-и сермаъно сухан намерафт.[14, с.123]

Забоншиноси Азимова М.Н. қайд мекунад, ки ВФ барои хушобуранг ва муассир гардонидани услуби баён хизмат намуда, бо баробари номбар кардан метавонад ин ё он тобишҳои маъноиро ифода намоянд. Рехтагии қолаб, устувории таркиб ва маънои яклухтро ифода кардан аз аломатҳои хос ва принсипҳои асосии ҷудо кардани ВФ маҳсуб меёбад.[1, с.19]

Ҳамин тавр, дар забоншиносии муосир масъалаҳои зерин, ки ба омӯзиши ВФ полисемантикӣ алоқаманд аст, ҳалли худро ёфтааст:

1. Масъалаи хусусиятҳои таркиби ВФ ба пурраги омӯхта шуда, доир ба тағйироти куллӣ ва якҷояшавӣ дар ВФ таҳқиқотҳои аниқ ба сомон расидааст. Дар натиҷа муайян гардидааст, ки 1) таркибҳои ВФ хусусияти луғавии худро нигоҳ медоранд; 2) дар мавридҳои гуногун онро аз даст медиҳанд; 3) ё тамоман хусусияти луғавии хешро аз даст медиҳанд.
2. Муносибати байни ВФ-и сермаъно ва омонимҳо ҳалли худро ёфт, яъне тафовути байни полисемия ва омонимхои фразеологӣ муайян гардид; роҳҳои ташаккулёбии омонимҳои фразеологӣ; хусусияти муносибатҳои дохилифразеологии омонимҳо таҳқиқ карда шудааст.

Хусусияти мураккаби маъноҳо дар ВФ имкон медиҳанд, ки онҳо дар системаи забон ҷойи махсусеро ишғол намоянд ва аз дигар маъноҳо, аз ҷумла аз маъноҳои луғавии калимаҳо фарқ дошта бошанд. Маъноҳои ВФ на танҳо объект, ашё ва дигар ҳақиқати воқеиро номбар мекунанд, балки дар аксар вақт онҳоро тавсиф менамоянд, ки на ҳамаи калимаҳо дорои чунин хусусият мебошанд.

АДАБИЁТ

1. Азимова М.Н. Воҳидҳои фразеологии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар шарҳи муқоисавӣ - типологӣ. Хуҷанд: Нашриёти «Меъроҷ», 2014-180с
2. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (На материале фразеологических единиц, семантически ориентированных на человека, в английском и русском языках). – Казань: Изд-во Казан. Ун-та, 1989. -126с.
3. Архангельская Ю.В. О семантической категории пространства в русской фразеологии // Семантика языковых единиц: Материалы 3-и межвуз. н. -и. конф. - М., 1993. - С.6-8.
4. Бичурина Г.И. Фразеологическая полисемия в русском и татарском языках: дис. канд. филол. наук / Бичурина Г.И. – Казань, 1998.- 159с.
5. Бурмако В.М. К проблеме семантической структуры фразеологизмов Семантико-грамматические свойства фразеологизмов русского языка: Межвуз. сб. науч. тр. - Челябинск: ЧГПИ, 1985. - С. 146-158.
6. Виноградов В.В. Русский язык: (грамматическое учение о слове). - М. -Л. -Учпедгиз, 1947. - 748с.
7. Глухов В.М. Полисемия и омонимия глагольных фразем в современном русском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. - Ростов-на-Дону, 1971. - 18с.
8. Гришанова В.Н. К вопросу о критериях разграничения значений поли-семичных фразеологических единиц // Рус. яз. в школе. -1979. - №6. -С.84-88.
9. Дмитриева Н.С. Об установлении семантической структуры многозначных фразеологических единиц (На материале глагольной фразеологии) // Очерки по семантике русского глагола. Уч. зап. Башкир, ун-та. Вып. 43. Сер. филол. наук. №16. - Уфа, 1971. - С. 12-26.
10. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи / А.И.Ефимов. – М.: МГУ, 1961. – 508с.
11. Жуков В.П. К вопросу о многозначности фразеологизмов // Вопросы фразеологии. - Ташкент, 1965. - С.41-52.
12. Иванова Е.Е. Структурно-семантические свойства фразеологизмов с компонентом-глаголом движения: Автореф. дис.... канд. филол. наук. -Курган, 1991.-20с.
13. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. пособие для ин-тов и фак-тов иностр. яз. - М.: Высш. шк., 1986. - 336с.
14. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка. – Душанбе: Деваштич, 1982.-409с.
15. Мелерович А.М. Проблема семантического анализа фразеологических единиц современного русского языка: Учеб. пособие по спецкурсу. -Ярославль, 1979. - 79с.
16. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. - Л.: Наука, 1977. -283с
17. Павлова Н.А. Омонимия как проявление системных семантических отношений и нарушения семантического тождества фразеологических единиц: Автореф. диссертации докт. филол. наук. - Орел, 1996. - 38 с.
18. Попов Р.Н. Методы исследования фразеологического состава: Учеб. пособие. - Курск: Кур. гос. пед. ин-т, 1976. - 83с.

19. Чепасова А.М. Семантические и грамматические свойства именных фразеологизмов: Автореф. диссертации докт. филол. наук. - Л., 1985. - 26с.

ТАЪРИХИ ОМӮЗИШИ ХУСУСИЯТҲОИ ТАРКИБИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ СЕРМАЪНО ДАР ЗАБОНШИНОСИИ МУОСИР

АЗИЗОВА М. С.

Таснифоти омӯзиши воҳидҳои фраезологии сермаъно масоили мубрами илми забоншиносӣ ба шумор рафта, ақидаҳои муҳаққиқон доир ба ин мавзӯъ гуногун мебошад. Ҳадафи мақола ҳаллу фасли хусусиятҳои таркибии воҳидҳои фразеологии сермаъно мебошад. Омӯзиши меъёрҳои воҳидҳои фразеологӣ ва марҳилаҳои асосии таърихи омӯзиши қисматҳои воҳидҳои фразеологӣ аз нуқтаи назари забоншиносон мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Ҳамчунин, диққати асосӣ ба алоқамандӣ ва тафовут байни полисемия ва омонимҳои фразеологӣ равона карда шудааст, ки ин масъала то ҳол аз ҷониби муҳаққиқон ба пуррагӣ ҳалли худро наёфтааст.

Дар натиҷаи омӯзиши хусусиятҳои таркибии воҳидҳои фразеологӣ хулосабардорӣ карда шудааст, ки сермаъноӣ хоси ибораҳои фразеологӣ буда, дорои сохти семантикии устувор мебошад. Маъноҳо пояи асосии воҳидҳои фразеологиро ташкил медиҳанд ва ҳар қадар, ки дар мундариҷаи маъноии воҳиди фразеологӣ маъноҳо бештар инъикос гарданд, ҳамон қадар маъноии ягонаи он пуробуранг мегардад.

Калидвожаҳо: *полисемияи фразеологӣ, омонимҳои фразеологӣ, қисматҳои воҳидҳои фразеологӣ, сохти семантикӣ, маънои маҷозӣ, меъёрҳои воҳидҳои фразеологӣ, муодил.*

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ПОЛИСЕМИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

АЗИЗОВА М. С.

Изучение классификации многозначных фразеологических единиц в современном языкознании является актуальным, и мнения исследователей по этому поводу разные. Статья преследует цель изучения особенностей состава многозначных фразеологических единиц в современном языкознании. С точки зрения языковедов изучение критериев фразеологических единиц и основные этапы их истории находятся в стадии исследования.

Также основное внимание уделяется взаимосвязи и дифференциации между полисемией и фразеологическими омонимами, что до сих пор в языкознании полностью не нашло своего решения.

В результате изучения особенностей состава фразеологических единиц делается вывод, что многозначность типична для фразеологизма и имеет устойчивую семантическую структуру.

Основная причина возникновения новых значений фразеологизмов связана с их переносным значением. Значения составляют основную основу фразеологических единиц, и чем больше в семантическом содержании фразеологических единиц отражаются значения, тем более насыщенным становится его основное значение.

Ключевые слова: *фразеологическая полисемия, фразеологическая омонимия, компоненты фразеологической полисемии, семантическая структура, метафорическое значение, критерия фразеологических единиц, эквивалент.*

HISTORY OF STUDYING THE FEATURES OF POLYSEMIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN MODERN LINGUISTICS

AZIZOVA M. S.

The classification of the study of polysemy of phraseological units is an important problem in linguistics, and researchers have different point of view about it. The article is devoted to the study of the structural features of polysemy of phraseological units. The study of the criterion of phraseological units and the main stages of the history of the study of the components of phraseological units from the point of view of linguistics has been investigated. The main attention is paid to the connection and difference between polysemy and phraseological homonyms, which have not yet been fully studied.

As the result of studying the compositional features of phraseological units, it is noted that polysemy is inherent in phraseological units and it has a stable semantic structure. If phraseological unit has more meanings its main meaning becomes more significant.

Keywords: *phraseological polysemy, phraseological homonyms, components of phraseological units, semantic structure, metaphorical meaning, criterion of phraseological units, equivalent.*

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491. 550 - 3

ОИДИ БАЪЗЕ НАЗАРИЯҲОИ ИНКИШОФИ ИСТИЛОҲОТ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК

АТТОЕВ С. К.[1]

Истилоҳот ва истилоҳотсозӣ таърихи дуру дароз дорад ва ҳампояи даврaҳои аввали пайдоиши забон аст. Ҳар вақте инсоният барои ифодаи мафҳумҳо ва ашёҳои хос калима ва ё ибораи махсусе истифода карда бошад, ҳамон дам ба масъалаи истилоҳот ва истилоҳофаринӣ рӯ ба рӯ шудааст. Ин гурӯҳи вожагон аз ҳамон замоне, ки одам қодир шуд ҷойгоҳи худро дар олами ҳастӣ бишносад ва ба номгузории ашёи вохӯрдааш шуруъ кунад, пайдо шудан гирифтанд. Ва ҳар андоза, ки илму басирати вай бар унсурҳои ташкилдиҳандаи муҳит ва ҷузъиёти он фузунӣ гирифт, вожаҳои нав ба наве барои ифодаи ҳар чизу ҳар падида пайдо карду истифода бурд.

Истилоҳоти забони тоҷикӣ дар ин замон бо забони туркӣ хеле омехта гардид. Ҳарчанд дар шеър забон нисбатан беолоиш буд, вале корбурди он дар доираҳои расмӣ хеле душворфаҳм буд. Дар ин давраи такомули забон абармардоне чун Аҳмади Дониш ва устод Садриддин Айниву ҳамандешони онҳо ба майдон омаданд, ки эҷоду фаъолияташон забони тоҷикиро боз ҳам густаришу инкишоф дод. Воқеан, фарҳанги тоҷик ва забони тоҷикро дар садсолаи ахир бе устод Айнӣ ҳаргиз наметавон тасаввур кард. Дар ин давраи пурошӯб ӯ шахсутуни забони модарӣ гардид. Аввалин китобҳои луғати дузабонаи тоҷикӣ ба русӣ ва русӣ ба тоҷикӣ дар риштаҳои гуногуни илму фарҳанги тоҷик маҳз бо ширкату машваратҳои устод Айнӣ ба вуҷуд омаданд.

Дар ин мавзуъ истилоҳшинос С. Назарзода чунин ибрози ақида мекунад: Мо дар ин фасл наметавонем ба тамоми хусусиятҳо ва ҷанбаҳои гуногуни инкишофу такомули истилоҳот ва истилоҳофаринӣ равшанӣ андозем. Ҳар як марҳилаи такомули он на танҳо мақолаи алоҳида, балки пажуҳиши амиқи илмиро талаб дорад"[Назарзода, 2015,2]

Дар аввали солҳои 60- уми асри гузашта дар истилоҳшиносии забони тоҷикӣ марҳилаи нав оғоз мешавад. Дар ин давра дар саҳифаҳои рӯзномаву маҷаллот ба омӯзиши паҳлуҳои гуногуни истилоҳсозии забони муосири тоҷикӣ донишмандони ботаҷриба ба монанди Шукуров М., Шарофов Н. Рустамов Ш., Бердиева Т. ва дигарон мушоҳидаҳо ва андешаҳои худро пешниҳод кардаанд.

Боз як таҳқиқоти арзишманд оид ба истилоҳот дар забоншиносии тоҷик китоби Шаропов Н. «Дар бораи инкишофи терминологияи илмӣ-техникии тоҷик» «Пути развития лексики современного таджикского литературного языка» («Роҳҳои инкишофи лексикаи забони адабии муосири тоҷик») мебошад. Муаллиф боби алоҳидаеро бо номи «Место терминологии в развитии словарного состава таджикского языка» («Мақоми истилоҳот дар инкишофи таркиби луғавии забони тоҷикӣ» ба вожагузинии даврони нави забони тоҷикӣ бахшида, дар он вобаста ба аҳдофи кори мазкур ба таври умум роҷеъ ба истилоҳоти иҷтимоиву сиёсии забони тоҷикӣ, нуфузи вожагони риштаҳои дигари илму техника дар ин соҳа, ғанӣ шудани он аз ҳисоби луғатҳои русӣ - интернатсионалӣ ва муфассалтар дар хусуси ташаккули исгилоҳоти ҳарбӣ баҳс мекунад [Шаропов, 1988,76].

Донишмандони маъруфи рус Д.С. Лотте, А. А. Реформатский, В. П. Даниленко Т. Л. Канделаки, А. В. Суперанская ва дигарон саҳми худро роҷеъ ба истилоҳсозӣ гузоштаанд. Нахустин назарияҳои истилоҳшиносӣ дар илми забоншиносӣ дар ибтидои асри XX пайдо шудааст. Омӯзиши истилоҳсозӣ ва назарияи он дар замони шуравӣ аз мақолаи академик Д. С. Лотте «Вазифаҳои навбатии истилоҳсозии техникӣ» (1931) оғоз гардидааст [Лотте, 1931,76]

Аз асри XI сар карда то ин замон фарҳангҳои сершумор таълиф гардидаанд, ки захираи луғавии соҳаҳои гуногуни илму адабии моро ба қадри имкон фаро гирифта, калимаву истилоҳ ва ибораҳои гуногуни барои ҳонанда номафҳум ва пӯшида ва аз ҷумла, аз забонҳои арабӣ, ҳиндӣ, туркӣ, лотинӣ ва ғайра ба забони тоҷикӣ дохил шуда, ҳамчун осори гуногунсоҳа ва гуногунжанр шарҳу тафсир дода шудаанд.

С. Айнӣ нахустин шахсе мебошад, ки дар замони муосир барои навиштани як луғати пуразриш заҳмат кашидааст. Дар "Луғати нимтафсилӣ" ӯ кӯшиш намудааст, тамоми калимаҳои дар китоб дарҷшударо шарҳу эзоҳ диҳад, ки барои хонандаи ин асар мушкил нагардад. Ва ин китоб барои забони тоҷикӣ ягона сарчашмае мебошад, ки бидуни калимаҳои русӣ – русӣ байналмилалӣ навишта шудааст [Айнӣ, 1976,67]

[1] Адрес для корреспонденции: Аттоев Сухбатхон Каримович-соискатель кафедры иностранных языков Национальной Академии наук Республики Таджикистан. Эл.почта: gtl.karimi@gmail.com, тел.: 900 999 550

С. Айнӣ «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-ро омода намуда, ҷунин мегӯяд: “Имрӯз барои васеъ кардани забони илмӣ ва адабии тоҷик ва барои фаҳмида ҳондани оммаи босаводшудаи тоҷик ва ҷавонони таҳсилдида ва таҳсилдидаистодаи ӯ ба китобҳои луғати гуногун мӯҳтоҷем: “Мо бояд дар ҳар фан луғатҳои алоҳидаи илмӣ ва барои таъмин кардани талаби ҷавонони бодониш шудаистодаи тоҷик луғатҳо дошта бошем, инҷунин мо китоби луғате дошта бошем, ки хазинаи забони халқро дарбар гирифта бошад ва забони зиндаи халқро ба пеши коркунони илмӣ ва адабӣ мисли материал тайёр карда монад..» [Айнӣ,1976,4]

Бо зиёд шудан ва афзоиши таълифоти илмӣ, хусусан дар соҳаи забон,тиб, нуҷум, риёзиёт, мантиқ, фалсафа, поэтика ва ғайра ба луғатҳои ихтисосӣ ва энсиклопедияҳои мухтасар эҳтиёҷ пайдо шуд. «Ғиёс-ул-луғот» — таълифи Муҳаммад Ғиёсиддин бинни Ҷалолиддини Ромпурӣ (ФЗТ,7) аз ҷумлаи чунин фарҳангҳост. [Ғиёс-ул-луғот,1987,5].

М.Ф. Фозилов доир ба вижагиҳои забонии “Таърихи Табарӣ”, Х. Камолов доир ба ибораҳои изофии ‘Таърихи Табарӣ”, Б. Раҳмонов доир ба вижагиҳои феъл дар “Таърихи Бухоро” ва дигарон корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ анҷом додааст. Дар такомул ва ташаккули илми забоншиносии давраи шуравии тоҷик саҳми олимони шинохта: Л. Бузургзода [1940], Ш. Ниёзӣ [1979], Б. Ниёзмуҳаммадов [1970], Н. Маъсумӣ [1970] ва Д. Тоҷиев [2019] хеле бузург аст.

Тадқиқоти забоншинос С. Назарзода дар ҷодаи забоншиносӣ бисёрҷабҳа буда, истилоҳшиносиву истилоҳофаринӣ яке аз фаъолиятҳои марказиву чашмгири ӯро ташкил медиҳад. Ҳатто яке аз пуразиштарин осори ӯ «Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гароиш ва дурнамо» маҳз масъалаи мазкури забоншиносиро ба баҳс мекашад. Воқеан, талошҳои пайвастаи С.Назарзода дар самти таъйини истилоҳоти милливу ғайримиллӣ ва ба риштаи таҳрир кашидани муҳимтарин қонунҳои истилоҳсозӣ ба посдориву нигаҳдошти забони модарӣ равона карда шудааст [Назарзода,2004,15].

Истилоҳотшиносӣ ё терминология яке аз қишрҳои махсуси луғат буда, вижагиҳои ташкилёбии маъноиро дар алоқа бо гурӯҳҳои дигари луғавӣ ифода менамояд. Вижагиҳои асосии истилоҳотҳо, сохтор ва сабки онҳо низ ба бахши ҷудогонаи луғатшиносӣ, ки маҳз истилоҳотшиносӣ ном дорад, ба таври боз ҳам мукаммалтар инъикос ёфтааст.

Истилоҳот дар таркиби луғавии ҳар як забон мавқеи муҳимеро ишғол намуда, дорои як қатор вижагиҳои фарққунандаи функционалӣ, генетикӣ - таркибӣ, луғавӣ– маъноӣ, морфологӣ, вожасозӣ ва услубӣ-номинативӣ мебошад.

Яке аз аломатҳои хоси истилоҳот ин ташкили сохти он ба шумор меравад. Маҳз дар натиҷаи пешрафти илму техника ҳар як соҳаи муайяни ҷамъиятӣ соҳиби захираи истилоҳотии худ гардид. Ҳар як истилоҳот як унсури забон аст, ки моҳияти хоси илмӣ дошта, бо аломатҳои махсуси худ аз калимаҳо ба куллӣ фарқ мекунад.

Нахустин назарияҳои истилоҳшиносӣ дар илми забоншиносӣ дар ибтидои асри XX пайдо щуданд. Пеш аз ҳама донишмандон ва забоншиносон кӯшиш карданд, то фарқи байни калима, вожа ва истилоҳро муайян намоянд. Дар аксар ҳолатҳо вожа ва калима ҳамтои якдигар буда, онҳоро забоншиносон ба як маънӣ истифода мекунанд. Вале дар баъзе ҳолатҳо фарқи байни онҳоро низ ташхис додаанд.

Забоншиноси америкоӣ Л. Блумфилд [L. Bloomfield, 1959, 118] вожаро калимае муаррифӣ кардааст, ки аз лиҳози сохторӣ аз ду тараф фосила дорад. Вай қайд мекунад, ки вожа сурати озодест, ки шомили ду ё чанд сурати баста буда, ба ҳайси резатарин воҳиди лугавӣ метавонад ба танҳоӣ ба кор равад. Беҳтарин намунаи вожа, ба ақидаи ӯ, вожаи “хат” аст, ки дар ҳар ду тарафи он фосила риоя мешавад. Ба гуфтаи донишмандон вожа фаҳмотар аз калима буда, дар фарҳангҳо ба сурати маҳалли мустақил оварда мешавад, ки ин мақомро калима доро нест. Яъне ҳар вожае калима буда метавонад, аммо ҳар калима вожа буда наметавонад [L. Bloomfield, 1959, 118]

Аммо истилоҳ ҳамчун калима ё ибора дар ҳавзаи амалкарди илми муайян маънои хосе дорад ва мафҳуми мушаххасеро ба шакли дақиқ ифода мекунад. Истилоҳоти як соҳа метавонад дар соҳаи дигар маънои истилоҳотии худро аз даст бидиҳад ва ба сифати калимаи оддӣ ва маъмул истифода шавад.

Вожаҳо дар таркиби луғавӣ мавҷуд буда, дар услубҳои гуногун (асарҳои бадеӣ, илмӣ ва ғ) баробар истифода мешаванд. Ин гуна вожаҳо хусусияти умумиистеъмолӣ доранд, ки онҳоро муштаракуслуб меноманд. Вожаҳои умумиистеъмолӣ миқдори зиёди вожаҳои таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд.

Вожаҳои соҳавӣ /профессионализм/ барои ифода кардани асбобу анҷомҳо, воситаҳои истеҳсолот ва мафҳумҳои касбу корҳои соҳаи ҷудогона дар таркиби луғавӣ, калимаҳои махсус мавҷуданд, ки онҳоро профессионализм меноманд. Маънои профессионализм калимаҳои касбӣ-соҳавӣ/ барои ҳама маълум нест, онҳо хоси ин ё он касбу ҳунар ба шумор мераванд. Аз ин ҷиҳат профессионализмҳо бо термин наздикӣ пайдо мекунанд.

Ҳар як касбу кор калимаҳои махсуси худро дорад. Як қатор калимаҳои соҳавӣ /профессионализм/ ба калимаҳои умумиметеъмолӣ монанд бшанд ҳам, аммо дар соҳаи касбу кори муайян хусусияти соҳавии худро нигоҳ медоранд.

М. Мухаммадиев дар китоби «Вожашиносии забони муосири тоҷик» Оид ба истилоҳот – терминҳо чунин гуфтааст: Калимаҳое, ки ба як мафҳум вобаста шуда дар ягон соҳаи ҳаёти ҷамъиятӣ барои ифодаи як маъно хосанд, истилоҳ /термин/ номида мешавад. Ҳар як соҳаи ҳаёти ҷамъиятӣ /илм, техника, иқтисодиёт ва ғайра худ, терминҳои махсус дорад. Калимаҳои таркибии луғавӣ хусусияти терминӣ пайдо мекунанд ва дар натиҷа доираи

истеъмоли онҳо маҳдуд мегардад. Терминҳо дорои хусусияти моносемантикӣ буда, як маънои конкретро мефаҳмонанд: синоним, ҳичӯ, калима, ибора, бандак пешоянд, графема, диалектология ва ғайра [Мухаммадиев,1977,39]

Дар ҳолати ба маънои дигар омадан ва аз маънои конкретии худ дур рафтан истилоҳ хусусияти худро гум карда, ба қатори калимаҳои умуми истеъмолӣ дохил мешавнд ва ё истилоҳоти соҳаи дигар низ мегардад. Масалан, калимаи ДОРО 1. доранда, тавонгар, соҳиб, молик; дорои хату савод соҳиби савод, босавод; дорои чизе будан чизеро фарогиранда будан, ҳовии чизе будан. 2. сарватманд, бодавлат: одами доро, синфи доро.

ДОРОЙ I давлатмандӣ, тавонгарӣ; боигарӣ, сарват, чизу чора, молу мулк. ДОРОЙ II ангури дорой ангури пешпазаки сафеду сурхчаранги пӯсташ тунук.[ФТЗТ,2008,466]

ҚАВЛ I а. гуфтор, сухан, калом; аз қавли… аз гапи…, аз сухани…; аз рӯи қавли… // назар ба қавли… мувофиқи гапи…, тибқи гуфтаи…; ба қавли… бино ба гуфтаи…, ба гуфти…, аз рӯи гапи… тавре ки мегӯя(н)д. 2. фикр, ақида. 3. аҳд, паймон, мисоқ; ваъда; қавлу қарор а) аҳду паймон барои иҷрои коре; гуфтугузор; б) аҳд ва пойдорӣ ба аҳд; қавл гирифтан (аз касе) паймон гирифтан, аҳд гирифтан аз касе; қавл додан ваъда додан, иҷрои кореро ба ӯҳда гирифтан; қавл надоштан дар қавли худ вафодорӣ накардан, ваъдахилоф будан; аз қавли худ (бар) гаштан аз рӯи гуфтаи худ амал накардан; аҳди худро шикастан;

ҚАВЛ II а.кит. тарона; тасниф; лаҳне дар мусиқӣ.[ФТЗТ,2008,653]

Аз мутолиа ва таҳлили истилоҳ ба хулоса омадан мумкин аст, ки саволҳои посухталаб дар ин замина ба маротиби бештар аз масоили ҳалшуда мебошанд ва чанд ҳислат ва аломату тарзи истилоҳсозӣ ба хубӣ ошкор шудааст.

Тавре, ки С. Назарзода қайд мекунад: Вожаи «истилоҳ»-ро дар точикӣ ва форсӣ аз арабӣ гирифта, ба маънои нав ба кор мебаранд, ҳол он ки вай дар гузашта, чунон ки пештар дидем, маънои «ба ҳам сохтан, созиш, сулҳ ва оштӣ кардан» доштааст. Аммо имруз ин калима ба он маъно дар забони арабӣ дигар истифода намешавад, ки ин яке аз вижагиҳо ва аломатҳои истилоҳсозии муосир мебошад ва ғ. [Назарзода,2017,57]

Дар даврони Истиқлол барои рушди забони давлатӣ шароити мусоид фароҳам шудааст. Асарҳои зиёди илми оид ба забоншиносӣ ва таъриҳи забон офарида шуданд. Махсусан, асарҳои Президенти кишвар, Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Ҷаноби Олӣ Эмомали Раҳмон дар бахши забоншиносӣ ҳеле муҳимманд. Махсусан, асарҳои «Забони миллат – ҳастии миллат" "Ба сӯйи пояндагӣ" яке аз манбаъҳои пурқиммат барои таҳқиқи илмии таърихи забони точикӣ мебошад. Тавре, ки дар ин асар қайд мешавад: «Бо фаро расидани Истиқлолият ва забони давлатӣ эълон гардидани забони точикӣ масъалаи забон, аҳаммияти хоса пайдо кард ва ба ҳадде мубрам гардид, ки онро метавон яке аз падидаҳои муҳимми шуури миллӣ ва афкори ҷамъиятии он солҳо номид». [Эмомалӣ Раҳмон,2011,349]

Инчунин, гуфта шудааст: «Дар замони шуравӣ, бешак, корҳои зиёде дар соҳаи мактабу маориф ва «навсозии» забон анҷом дода шуд. Забон аз печидагӯӣ ва сақъбофии муншиёна, ки мероси асрҳои охир буд, раҳоӣ ёфт. Усулҳои наву замонавии таҳқиқ дар соҳаи забон ҷорӣ гардид, як зумра муҳаққиқону мутахассисон дар ин ришта тарбия ёфта, заминаҳои бунёди илми забоншиносии муосири точик гузошта шуд, вале ҳамзамон ба хотири «демократикунонӣ» забони точикӣ бисёр вожагони асили худро аз даст дод. Ба ҷойи онҳо калима ва истилоҳоти бамавриду бемаврид аз забонҳои гуногун ва ё калимаҳои носуфтаву худсохта, луғатҳои омиёна, қолабҳои калимасозию ибораороии бегона ва сабку услубҳои тақлидӣ ба забони мо ворид гардид» [Эмомалӣ Раҳмон,2011,349]

Масъалаи истилоҳомӯзӣ ва омӯзиши воситаҳои ифодаи он солҳои зиёд мавзӯи баҳси олимон гардидааст. Муҳаққиқони забоншинос марҳилаҳои таърихии омӯзиши забон ва забоншиносиро аз сар гузаронида, марҳилаҳои онро муайян намудаанд ва асарҳои пурқиммату фарҳангҳо офаридаанд. Фарҳангу луғатномаҳои фаровон, ки луғатшиносон ва фарҳангнигорони машҳур дар даврaҳои гуногун таҳия ва таълиф кардаанд, ганҷинаи бебаҳои вожагони забони точикӣ маҳсуб гардида, то имрӯз қолаб ва шаклу гунаҳои мухталифи калимасозӣ ва истилоҳофаринии забон аз рӯи онҳо омӯхта мешавад, ки манбаҳои асосии истилоҳоти забоншиносӣ мебошанд. Яке аз онҳо қадимтарин луғати тафсирӣ, «Луғати фурс»- и Асадии Тӯсӣ (асри XI) мебошад. «Луғати фурс» тафсири калимаҳои нодиреро, ки дар осори шоирони Осиёи Миёна ва қисми шарқии Хуросони асри X ва ибтидои асри XI вомехӯранд, фаро мегирад.

АДАБИЁТ

1. Айнӣ С. Куллиёт. Нашриёти "Ирфон" Душанбе,1976.-ҷ.12. -130с
2. Айнӣ С. Луғати нимтафсилии точикӣ барои забони ада- бии точик//Куллиёт, Т. XII. Душанбе, 1976.-357 с
3. Ализода, С. С. Сарфу наҳви точикӣ / С.С. Ализода. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 80 с.
4. Ғиёс-ул-лурот», ҷ.1Душанбе:Адиб. Алиф шин1987 480с 67,
5. Даниленко ВИ.Русская терминология Опыт лингвистического описанияИздательство наука 1977.-235с
6. М.Мухаммадиев " синонимҳо дар забони адабии ҳозираи точик".- Душанбе.-Нашриёт .-1962.-159с
7. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии точик. -Сталинобод, 1959. -294 с.

8. Назарзода С. Ташаккули истилоҳ,оти ичтимой-сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи ХХ.-Душанбе-2004.-302 с.
9. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот/С.Назарзода. –Д.: Дониш, 2003. – 150 с.
10. Президент нақши Эмомалӣ Раҳмон дар таҳкими ҳокимияти давлатӣ ва истиқлолияти миллӣ.-Душанбе.” Ирфон”.-2011.- с349,371с
11. Саймиддинов, Д. Словообразование среднеперсидского языка/ Д. Саймиддинов. -Душанбе: Пайванд, 2001. – 320
12. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (иборат аз ду ҷилд), ҷилди 2 (нашридувум) зери назари Сайфиддин Назарзода, Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон, Душанбе-2010.- С.396.
13. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ, (иборат аз 2 ҷилд), ҷилди 1, тартибдиҳандагон: С. Назарзода, А.Сангинов, Р. Ҳошим, Ҳ. Рауфзода, зеритаҳрири Сайфиддин Назарзода (раис), Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон Душанбе– 2008.- С.787.
14. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ // Академияии лмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Институти забон ва адабиёти Рӯдакӣ. Нашри дувум бо илова, такмил ва ислоҳ. Зери таҳрири Д. Саймиддинов, С.Д. Холматова, С. Каримов—Душанбе: «Чопхонаи Пайванд», 2006.
15. Шаропов, Н.А. Пути развития лексики современного литературного языка.-Душанбе: Дониш, 1988.-133 с.
16. Шукуров М. Забони мо - ҳастии мост.-Душанбе: Маориф, 1991.-231 с.
17. Шукуров М. Ҳар сухан чоеву ҳар нукта мақоме дорад-Душанбе: Ирфон, 1985.
18. Человек и общество. К.Э.С. Краткий энциклопедический словарь -справочник. Политология. Отв. ред. Борцов Ю.С., науч.ред. Коротец И.Д. Ростов на Дону, изд. «Феникс»,1997.- 608с

ОИДИ БАЪЗЕ НАЗАРИЯҲОИ ИНКИШОФИ ИСТИЛОҲОТ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК

АТОЕВ С.

Дар ин мақола баъзе хусусиятҳои истилоҳот дар забоншиносии тоҷик баррасӣ мешавад.

Пайдо шудани хар як тадкикотҳои нави илмӣ дар ин самт ба муайян намудани роҳу шаклҳои бойшавӣ ва инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик мусоидат карда, аҳамияти калони илмию амалӣ дорад.

Омӯзиши хусусиятхои семантикӣ ва калимаҳои полисемантикӣ нишон медиханд, ки ҳамаи ин маъноҳои гуногуни як калима, як умумият ва муносибати якхела доранд, ва ин имкон медихад, ки дар даврaҳои гуногуни таърихӣ, калимаю мафҳумҳои нав сабаби пайдоиши маънои нави калимаҳо мегарданд. Аз мутолиа ва таҳлили истилоҳ ба хулоса омадан мумкин аст, ки саволҳои посухталаб дар ин замина ба маротиби бештар аз масоили ҳалшуда мебошанд ва чанд ҳислат ва аломату тарзи истилоҳсозӣ ба хубӣ ошкор шудааст:

Калидвожаҳо: сиёсӣ, луғат, тоҷикӣ, англисӣ, забон, семантика, муқоисавӣ, полисемия, калима, маъно, умумӣ, монандӣ ва ғ.

О НЕКОТОРЫХ ТЕОРИЯХ РАЗВИТИЯ ТЕРМИНОВ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

АТОЕВ С.

В данной статье рассматривается некоторые особенности терминов в таджикском языкознании.

Появление каждой новой исследовательской работы в этой области способствует выявлению путей и закономерностей обогащения и развития современного таджикского литературного языка и имеет большое научное и практическое значение.

Семантические особенности терминов показывают, что все эти разные значения одного слова имеют какую-то общность, близость. Семантические особенности семантических признаков слова показывают, что все эти разные значения одного слова имеют между собой что-то общее, родство, что позволяет установить семантические закономерности и определить причины появления новых значений слов в ту или иную историческую эпоху.

Ключевые слова: термин, лексика, таджикский, язык, семантика, многозначность, слово, значение, общность, близость и т.д.

ABOUT SOME THEORIES OF THE DEVELOPMENT OF TERMS IN TAIK LINGUISTICS

ATOEV S.

This article examines some features terminology of Tajik language. The emergence of each new research work in this area contributes to the identification of ways and patterns of enrichment and development of the modern Tajik literary language and is of great scientific and practical importance. Semantic features terminus show that all these different meanings of one word have some commonality, affinity.

Semantic features of semantic features of a word show that all these different meanings of one word have something in common, kinship, which allows us to establish semantic patterns and determine the reasons for the emergence of new meanings of words in a particular historical era.

Keywords: political, vocabulary, Tajik, English, language, semantics, comparative, polysemy, word, meaning, generality, closeness, etc.

АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ. № 4, 2022

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. № 4, 2022

УДК: 491. 550 + 491. 71] – 3 : 625

ОИДИ БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ИСТИЛОҲОТ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА РУСӢ

ХОШИМОВА Н. М.[1]

Тадқиқи осори классикон барои муайяну равшан кардани инкишофи забони адабии он аҳамияти калон дорад, зеро дар асоси маълумоти таърихи забон проблемаҳои ниҳоят муҳими забон, аз ҷумла ҳолати имрӯзаи онро фаҳмидан мумкин аст.

Истилоҳот ва истилоҳотсозӣ таърихи дуру дароз дорад ва ҳампояи даврaҳои аввали пайдоиши забон аст. Ҳар вақте инсоният барои ифодаи мафҳумҳо ва ашёҳои хос калима ва ё ибораи махсусе истифода карда бошад, ҳамон дам ба масъалаи истилоҳ ва истилоҳофаринӣ рӯ ба рӯ шудааст. Ин гурӯҳи вожагон аз ҳамон замоне, ки одам қодир шуд ҷойгоҳи худро дар олами ҳастӣ бишносад ва ба номгузории ашёи вохӯрдааш шурӯъ кунад, пайдо шудан гирифтанд. Ва ҳар андоза, ки илму басирати вай бар унсурҳои ташкилдиҳандаи муҳит ва ҷузъиёти он фузунӣ гирифт, вожаҳои нав ба наве барои ифодаи ҳар чизу ҳар падида пайдо карду истифода бурд.

Дар ин давраи такомули забон абармардоне чун Аҳмади Дониш ва устод Садриддин Айниву ҳамандешони онҳо ба майдон омаданд, ки эҷоду фаъолияташон забони тоҷикиро боз ҳам густаришу инкишоф дод. Воқеан, фарҳанги тоҷик ва забони тоҷикро дар садсолаи охир бе устод Айнӣ ҳаргиз наметавон тасаввур кард. Дар ин давраи пурошӯб ӯ шахсутуни забони модарӣ гардид. Аввалин китобҳои луғати дузабонаи тоҷикӣ ба русӣ ва русӣ ба тоҷикӣ дар риштаҳои гуногуни илму фарҳанги тоҷик маҳз бо ширкату машваратҳои устод Айнӣ ба вуҷуд омаданд.

Дар ин мавзӯъ истилоҳшинос С.Назарзода чунин иброз мекунад: Мо дар ин фасл наметавонем ба тамоми хусусиятҳо ва ҷанбаҳои гуногуни инкишофу такомули истилоҳот ва истилоҳофаринӣ равшанӣ андозем. Ҳар як марҳилаи такомули он на танҳо мақолаи алоҳида, балки пажӯҳиши амиқи илмиро талаб дорад” [Назарзода, 2015,2]

Нахустин назарияҳои истилоҳшиносӣ дар илми забоншиносӣ дар ибтидои асри XX пайдо шуданд. Бунёди заминаҳои назариявӣ ва амалии таҳқиқоти **истилоҳот** ба қалами арбобони барҷастаи илму фарҳанг ба монанди устод С. Айнӣ, Б. Гафуров, А. Деҳотӣ ва як қатор муҳаққиқони дигар ба монанди Т. Зеҳнӣ, Р. Ҳошим, М. Шукуров, Э. Муллокандов, Я.Калонтаров, Шарофов Н, Ш. Рустамов, С.Қодирӣ таалуқ дошта, онҳо фикру андешаҳои худро оиди истилоҳ иброз доштанд.

М. Шукуров дар мақоллаи «Садои Шарқ», сипас дар шакли китоб таҳқиқоти илмии худро бо номи «Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» чоп карда, дар он «масъалаи тозагии забон ва ҳусни гуфтор»-ро ҳамчун масъалаи илмию фарҳангӣ ва «вазифаи ҳар як зиёии тоҷик», «масъалаи муҳимми давлатӣ ва сиёсӣ» арзёбӣ мекунад [Шукуров, 1985,32].

Бояд гуфт, ки истилоҳшиносӣ ба таври куллӣ дар забоншиносии чаҳонӣ шохаи нисбатан ҷавон аст ва дар Иттиҳодди Шуравӣ дар охири солҳои 20-уми асри гузашта, пеш аз ҳама дар забони русӣ пайдо ва ташаккул ёфт. Зеро бахши истилоҳсозии ин забон ҳампои таҳаввулоти илмиву фарҳангии кишварҳои пешрафтаи аврупоӣ ва дастовардҳои илми забоншиносии нав инкишоф ёфта, ягона забоне буд дар байни дигар забонҳои Иттиҳоди Шуравӣ, ки метавонист тамоми истилоҳоти илмии замони навро баён кунад. Аз ҷониби дигар дар ҳамин марҳилаи инкишоф буд, ки истилоҳсозии он мавриди мудохилаи бошууронаи забоншиносон карор гирифта буд.

Нахустин роҳбарони фаъолияти истилоҳгузинӣ ва бунёдгузорони ин илм дар Иттиҳоди Шуравӣ академик Д.С. Лотте ва С.А. Чаплигин буданд, ки дар ибтидои солҳои 30 - юм асосҳои назарӣ ва методологии онро муайян намуданд. Дертар бо инкишофу пешрафти ин бахш, пажӯҳишҳои амиқу густурдае дар ин замина сурат гирифт, ки дар онҳо забоншиносон ва муҳаққиқони забардасти истилоҳгузинии умумӣ ва забони русӣ роҷеъ ба паҳлуҳои гуногуни назарӣ ва амалии ин масъала изҳори ақида кардаанд.

[1] **Адрес для корреспонденции**: Хошимова Насибахон Муртазоевна, соискатель кафедры иностранных языков Национальной Академии наук Республики Таджикистан. **Эл.почта:** nasibakhon.khoshimova@mail.ru, **телю: 93 555 7556**

Тадқиқоти забоншинос С. Назарзода дар ҷодаи забоншиносӣ бисёрҷабҳа буда, истилоҳшиносиву истилоҳофаринӣ яке аз фаъолиятҳои марказиву чашмгири ӯро ташкил медиҳад. Ҳатто яке аз пуразиштарин осори ӯ «Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таъриҳ, ғароиш ва дурнамо» маҳз масъалаи мазкури забоншиносиро ба баҳс мекашад. Воқеан, талошҳои пайвастаи С.Назарзода дар самти таъйини истилоҳоти милливу ғайримиллӣ ва ба риштаи таҳрир кашидани муҳимтарин қонунҳои истилоҳсозӣ ба посдориву нигаҳдошти забони модарӣ равона карда шудааст. [Назарзода,2004,15].

Дар даврони Истиқлол барои рушди забони давлатӣ шароити мусоид фароҳам шудааст. Асарҳои зиёди илми оид ба забоншиносӣ ва таъриҳи забон офарида шуданд. Махсусан, асарҳои Президенти кишвар, Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Ҷаноби Олӣ Эмомали Раҳмон дар бахши забоншиносӣ ҳеле муҳиманд. Махсусан асарҳои «Забони миллат – ҳастии миллат" "Ба сӯйи пояндагӣ" яке аз манбаъҳои пурқиммат барои таҳқиқи илмии таъриҳи забони тоҷикӣ мебошад. Таврe, ки дар ин асар қайд мешавад: «Бо фаро расидани Истиқлолият ва забони давлатӣ эълон гардидани забони тоҷикӣ масъалаи забон, аҳамияти хоса пайдо кард ва ба ҳадде мубрам гардид, ки онро метавон яке аз падидаҳои муҳими шуури миллӣ ва афкори ҷамъиятии он солҳо номид» [Эмомалӣ Раҳмон,2011,349]

Саид Нафисӣ дар мақолаи «Фарҳангҳои порсӣ» феҳристи фарҳангҳои форсиро овардааст, ки он 202 луғатро дар бар мегирад ва қисме аз онҳо то замони мо нарасидааст. Дар «Луғатнома»-и Деҳхудо шумораи ин фарҳангҳо 250 китоб нишон дода шудааст [ФТЗТ,2008,7]

«Луғатнома»-и Алиакбари Деҳхудо фарҳанги бисёрҷилдаи энсиклопедӣ ва аввалин фарҳанги ҷомеест, ки калима ва истилоҳоти соҳаҳои гуногунро фаро мегирад. Яке аз хусусиятҳои барҷастаи ин «Луғатнома» айнан овардани вожагон ва ашъори шоирон аз фарҳангу луғатномаҳои тафсирии давраи классикӣ мебошад ва он як навъ ҷамъбасти фарҳангнигории тоҷикӣфорсӣ аз «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ то ибтидои асри ХХ ба ҳисоб меравад. [ФТЗТ,2008,7]

«Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар ду ҷилд зери таҳрири М. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ рӯи чопро дид. Ин нахустин фарҳанге буд, ки дар қарни ХХ нашр шуда, вожагони забони тоҷикиро (албатта дар ҳудуди имконоти ин ду ҷилд) аз асри Х то ибтидои садаи ХХ дар бар мегирифт. Дар таҳияи ин луғат фарҳангҳои маъруф ва серистеъмоли забони тоҷикӣ, чун «Бурҳони қотеъ», «Ғиёсуллуғот» ва мисли инҳо истифода шуда, маводи фаровон ва мисолу иқтибосоти зиёд аз осори шоиру нависандагони классикӣ дар он ҷой дода шудааст. [ФЗТ,1969,7]

Сарчашмаҳои илмие, ки дар бораи калимасозӣ ва истилоҳофаринии забони форсии тоҷикӣ маълумот медиҳад, инҳоанд:

"Ат - тафҳим**"**- и Абурайҳони Берунӣ - ин асар аз рӯи сарчашмаҳои илмӣ шояд аввалин асарест, ки дар бораи истилоҳоти фаннҳои дақиқ навишта шудаанд[ФЗТ,1969,7] .

"Донишнома"- и Ибни Сино, ки ба забони форсии тоҷикӣ таълиф шудааст, бештари истилоҳоти илми ҳикматро баррасӣ менамояд. Инчунин "Бурҳони қотеъ, Ғиёс –ул- луғот, Кимиёи саодат, Сиёсатнома, Ҷаҳор мақола, Меъёр –ул- ашъор, Асос – ул – иқтибос" ва ғайраҳо, ки ҳамаи онҳо дар бораи чӣ гуна сохтани луғот ва истилоҳоти илмӣ маълумот додаанд[ФЗТ,1969,7] .

Аз замони Сосониён якчо бо осори чанд фарҳангнома низ ба мерос мондааст. Ин фарҳангномаҳо нахустин ва куҳантарин манбаъ дар таъриҳи фарҳангнависӣ ба форсӣ буда, баъдан дар усули танзим ва сохтори фарҳангномаҳои давраи аввали порсии дарӣ низ таъсир гузоштаанд.[Саймиддинов,2001,63]

Н.Маъсумӣ дар омӯзиш ва тадқиқи масъалаҳои гуногуни илми забон саҳм гузоштааст. Таваҷҷӯҳи олимро бештар вазъият ва тағйиротҳои таркиби луғавии забони адабии тоҷик аз асри Х то ХІХ, вазъияти забони адабӣ дар ибтидои асри ХХ ва роҳҳои инкишофу тараққиёти ҳолати ҳозираи забони адабӣ ба ҳуд ҷалб намуда, тадқиқотҳои зиёде анҷом додааст. Ҳангоми омӯзиш ва баррасии ҳолати забони адабӣ ба қисматҳои сарфу наҳв, услубҳои забон ва маданияти нутқ ва инчунин тартиб додани луғат эътибори махсус додааст. Дар омӯзиш ва тадқиқи яке аз мавзӯъҳои мураккабтарину душвортарини бахши морфология – ҳиссаи нутқи феъл саҳми олим ниҳоят калон аст. Доир ба ҷумлаҳои содда ва мураккаб низ Н.Маъсумӣ тадқиқотҳои назаррасро ба қалам овардааст. [Маъсумӣ,1969,50]

Дар забоншиносии муосири тоҷик омӯзиш ва тадқиқи забон аз тарафи Н.Маъсумӣ нисбатан пурра ва мукаммал анҷом дода шудааст. Асарҳои пуразиши олим дар ин соҳа «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик» ва «Забон ва услуби Аҳмади Дониш» мебошанд, ки барои муҳаққиқони минбаъдаи ин соҳа чун қутбнамо хизмат кардаанд. Дар асари якум забон ва услуби яке аз асарҳои устод С.Айнӣ – «Марги судхӯр» ҷиҳатҳои лексикӣ, сарфӣ ва наҳвии повести мазкур пурра муайян карда шудааст. Н.Маъсумӣ ба таълифи китобҳои дарсӣ саҳми худро гузоштааст. Ба ин «Забони адабии ҳозираи тоҷик» (бо ҳаммуаллифӣ), «Фолклори тоҷик» мисол шуда метавонанд. Нашри луғати дучилдаи тафсирии «Фарҳанги забони тоҷикӣ низ маҳсули меҳнати муаллиф ва хизмати бузурги ӯ мебошад. [Маъсумӣ,1969,56]

Муаллиф доир ба масъалаҳои гуногуни забон ва адабиёти тоҷик зиёда аз 25 асари илмиву 200 мақолаи ҷудогона навиштааст.

Аз асри 11 сар карда то ин замон фарҳангҳои сершумор таълиф гардидаанд, ки захираи луғавии соҳаҳои гуногуни илму адабии моро ҳаддалимкон фаро гирифта, калимаву истилоҳ ва ибораҳои гуногуни барои ҳонанда номафҳум ва пӯшида, ва аз он ҷумла, аз забонҳои арабӣ, ҳиндӣ, туркӣ, лотинӣ ва ғайра ба забони тоҷикӣ дохил шуда, ҳамчун осори гуногунсоҳа ва гуногунжанр шарҳу тафсир дода шудаанд.

Носири Хусрав барои инкишофу таҳаввули аксари ин илмхо сахми арзанда гузоштааст. Андешахои забоншиносии бештару беҳтар дар асархои ӯ Чомеъ-ул-хикматайн Зодул-мусофирин ва Хонулихван баён гардидааст. Н.Хусрав мафҳумҳои фоил ва феълро вобаста ба идрок шарҳ додаст. Бисёр чолиби таваҷҷӯҳ аст, ки Носири Хусрав се замони амалро бо мисолҳои мушаххас таъкид кардааст: "Замон ба се қисм аст, ки яке хозир, чу имруз ва ин соат . Ва дигар гузашта, ди ва парер. Ва се дигар оянда , чун фардо ва пасфардо мебошад, яъне ӯ дар устувор гардидани бисёр мафҳумҳову истилоҳоти забоншиносии форсу тоҷик хизматҳои шоистаро ба ҷо оварда аст. [Маъсумӣ,1969,56]

Ҳамин тавр, истилоҳсозӣ яке аз воситаҳои муҳими ҳар гуна забони миллӣ мебошад,ки дар шакли тайёр ва баъзан бо каме тағирот ё ҳамчун истилоҳоти бегона, ба монанди истилоҳоти забонҳои классикии (юнонӣ ва лотинӣ) ва ҳамчунин истилоҳоти забони муосир (чинӣ, фаронсавӣ, олмонӣ, русӣ ва гайра) ба забони тоҷикӣ дохил мешавад. Дар системаи истилоҳот чи тавре забоншинос С.Назарзода қайд мекунад, ба назар гирифтани омилҳои ба талаботи забон мувофиқ хеле мувофиқ мебошад:

• якмаъноӣ**:** дар системаи истилоҳоти як сохаи илм истилоҳ бояд якмаънӣ бошад, яъне бояд мазмуни танхо як мафхуми илмиро инъикос кунад ва баръакс барои ифода кардани мафхуми илмие танхо як истилоҳ истифода шавад;

• системнонокӣ: ҳар як истилоҳи илмӣ узви системаи истилоҳоти муайяни илм ва ё илмҳои дигар буда, танҳо дар ҳамин системаи истилоҳот сахеху якмаънист, берун аз доираи ин система истилоҳ якмаъноии худро гум мекунад;

• саҳеҳӣ: калима ва ё ибораи истилоҳшаванда бояд аз унсурҳои зиёдатӣ орӣ буда, мазмуни мафхуми илмиро ба таври саҳеҳ инъикос карда тавонад; дараҷаи сахехии истилоҳи илмӣ ба истифодаи воситаҳои дурусти калимасозиву иборабандӣ бастагӣ дорад;

• кӯтоҳӣ ва ихчамӣ: истилоҳи илмӣ бояд хатталимкон кӯтоҳ бошад, вале дар ин маврид дар адабиёти илмӣ-техникӣ дар шакли ибора бештар сохта шудани истилоҳро набояд камии он донист.

Сермаъноӣ ё ки полисемия (юн. ро1у-сер, бисер + кета - аломат), аз ҳодисаҳои ниҳоят сершохаи системаи забон ба шумор рафта, тамоми қабатҳои онро фаро мегирад. Ҳарчанд ин ҳодиса, пеш аз ҳама, ба калимаҳо нисбат дорад, воҳидҳои дигари забон, чун воҳидхои фразеологӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва ҳодисаҳои мухталифи нутқ низ сермаъно шуда метавонанд.

Дар забоншиносии тоҷик беш аз ҳама сермаъноии луғавӣ мавриди баҳс қарор гирифтааст. Роҷеъ ба ин мавзӯъ рисолаву мақолаҳои ҷудогона навишта шудаанд. Бо вуҷуди он дар бисёр дастуру китобҳои дарсӣ мавриди шарҳи ин мавзӯъ талқин карда мещавад, ки маъноҳои ҷудогонаи калимаи сермаъноро ба гурӯҳҳои аслӣ ва мачозӣ чудо кардан лозим аст. Маъноҳои мачозӣ аз маънои аслӣ тавлид ёфтаанд, маънои аслӣ якумдарача буда, маъноҳои мачозӣ дуюмдарачаанд ва ҳоказо.[Тоҳирова,1973,21]

Дар таҳқиқоти бештари муҳаққиқон, ки ҳадафи асосиашон ошкор кардани хусусиятҳои калимасозии ин ё он ҳиссаи нутқ ё гуруҳи ҳиссаҳои нутқ будааст, имконоти калимасозии пешванду пасвандҳо, мураккабшавӣ ва таркибсозиҳо дар доираи ҳиссаҳои нутқ баррасӣ гардидаанд. Барои мисол истилоҳи "**сифат**"-ро меорем. Истилоҳи "**сифат**" дар забони тоҷикӣ ҳиссаи нутқ ба шумор меравад. Мисол:сифати аслӣ, сифати нисбӣ ва ғ.

Дар созмонёбии вожаи **бесифат** пешоянд ва хиссаи нутқ, яъне сифат иштирок мекунад ва онро мо бо модели **пешоянд+сифат** ишора мекунем.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки миқдори зиёди вожаҳо бо ҳамроҳ кардани ҳиссаҳои гуногуни нутқ калимаҳои мураккаб месозанд. Мисол: Бо ҳамроҳ кардани вожаи "**аъло"** ба вожаи "**сифат"**, калимаи мураккаби "**аълосифа"** сохта мешавад, ва онро мо бо модели **сифат+сифат** ишора мекунем**.**

Инчунин вожаи **бадсифат** низ чунин шаклро дорост**.** Бо ҳамроҳ кардани вожаи "**аъло"** ба вожаи "**сифат"**, калимаи мураккаби "**аълосифат"** сохта мешавад, ва онро мо бо модели **сифат+сифат** ишора мекунем**.**

Дар созмонёбии вожаи **бадсифатӣ** се ҷузъӣ калимасозӣ иштирок мекунад: **сифат+сифат+пасоянд, бад+сифат+ӣ. [**ТРС,2006,65]

Дар забони тоҷикӣ вожаи **баланд сифат** чунин тарзи калимасозӣ дорад: **сифат+сифат,** яъне бо ҳамроҳ кардани вожаи "**баланд"** ба вожаи "**сифат"**, калимаи мураккаби "**баланд сифат"** сохта мешавад, ва онро мо бо модели **сифат+сифат** ишора мекунем**.** [ТРС,2006,65]

Инчунин вожаи **баландсифат** низ чунин шаклро дорост**.** Бо ҳамроҳ кардани вожаи **баланд"** ба вожаи "**сифат"**, калимаи мураккаби "**баланд сифат"** сохта мешавад, ва онро мо бо модели **сифат+сифат** ишора мекунем**.**

Дар созмонёбии вожаи **баландсифатӣ** се ҷузъӣ калимасозӣ иштирок мекунад: **сифат+сифат+пасоянд, баланд+сифат +ӣ.**

Дар забони тоҷикӣ вожаи **бӯкаламунсифат** чунин тарзи калимасозӣ дорад: **сифат+сифат,** яъне бо ҳамроҳ кардани вожаи "**бӯкаламун"** ба вожаи "**сифат"**, калимаи мураккаби "**бӯкаламунсифат"** сохта мешавад, ва онро мо бо модели **сифат+сифат** ишора мекунем **[**ТРС,2006,65]

Дар байни маъноҳои мухталифи луғавӣ, ки инъикоси шайъҳо, ҳодисаҳо ва аломатхои ҷудогонаи онҳо дар шуури одамон мебошанд, яке аз онҳо мақоми аввалият, сарсилсилагӣ дорад. Ба ин сабаб аст, ки он дар бештарини мавридҳо ҳамчун омили ба вучуд оварандаи алоқаи мантиқиву шайии байни калима ва маъноҳои дигари он хизмат мекунад. Ин маъно ҳамчунин ба хосиятхои умумиистеъмол ва умумихалқӣ будани худ фарқ карда, дар луғатҳои тафсирӣ ҳамчун маънои аввалиндарачаи калима оварда мешавад.

Ин маъно, ки хосиятҳои фарқкунандаи мафҳуми ифодашавандаро дар худ инъикос кардааст, ба тавлиди маъноҳои луғавии дигар ҳамчун заминаи мантиқӣ хизмат мекунад.

Чунин имкониятҳои тавлиди маъноҳои нав ба нав дар забон беохир буда, моҳияти қонунияти мантиқиву шайъии байни калимаҳо ва ҳодисахои ҳаёти воқеӣ дар ҳамин равand ифода ёфтааст.

Синонимҳо яке аз воситаҳои бой гардонидани таркиби луғавӣ ба шумор мераванд. Истифодаи синонимҳо дар нутқ боиси гуногунрангӣ ва пурмаъноии он гардида, сухани гӯянда ва нависандаро аниқу дақиқ баён месозад. Аз ин рӯ, омӯзиши синонимҳо дар илми забоншиносӣ ҳамеша мавзӯи муҳим ва актуалӣ ба шумор меравад.

Дар забони тоҷикӣ доир ба синонимхо аввалин маълумотҳои хурд дар луғатҳои тафсирӣ дида мешавад. Масалан, «Ғиёс-ул-лугот» Мухаммад Ғиёсиддин ибни Далолиддин калимаи синонимҳоро ин тавр маънидод кардааст: «Муродиф... дар паи касе нишинанда ва лафзе, ки ба лафзи дигар дар маънӣ шарик бошад» [Ғиёс-ул-луғот, 1987,67] «Дар маънӣ шарик будан, аз чиҳати маъно наздик ва монандии калимаҳо асоси синонимии онҳост. Чунон ки мебинем, Мухаммад Риёсиддин ҳам дар асари худ Гиёс-ул-луғот ин ҷиҳатро кайд менамояд. [Ғиёс-ул-луғот, 1987,67].

М.Мухаммадиев дар асари худ дар бораи ибораҳои синонимӣ, сохт ва тарзи ташкильёбии онҳо маълумоти нисбатан муфассалтар медихад. Муаллиф дуруст қайд мекунад, ки «забони тоҷикӣ аз чунин ибораҳо ниҳоят бой аст»[Мухаммадиев,1962,43]

Истифодаи воситаҳои синонимӣ дар нутқ ҳамеша ба он боис мегардад, ки нутқи гӯянда тобишҳои гуногунрангиро ба худ касб карда, паҳлӯҳои мухталифи фикрро ифода созад.

Калимаи **таъриф** синонимҳои **ситоиш, тафсиф маноқиб ҳамду сано, васф** дорад. Ин калимаҳо дар маънои умумикунандаи баҳои мусбӣ додан ба - предмет, ва шахс синоним мешаванд. Калимаи таъриф ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар забони умумии гуфтугуӣ аз синонимҳои дигар серистеъмол аст.

Дар луғати Тоҷикӣ –русӣ истилоҳи таъриф маънои зеринро дорад:

таъриф 1. описание, характеристика; определение; дефиниция; таърифи калима лингв. определение слова; 2. хвала, похвала, восхваление; таъриф кардан хвалить, восхвалять; б) описывать, определять [ТРС,2006,625]

Омӯхтани калимаҳо аз ҷиҳати маъно баробар ва ё хеле наздик, ки ба баъзе тобишҳои маъноӣ ва дараҷаи истеъмоли худ аз якдигар хеле фарқ мекунанд, барои муайян иамудани ҳолати луғавии забон ва моҳияту дараҷаи истеъмоли он аҳамияти фавқулъода муҳимме дорад.

Яъне, калимаҳои синонимӣ яке аз воситаҳои гуногунии ифода, таъсирнок ва ба тафсил баён кардани фикр мебошанд, ки дар забон бо хусусиятҳои зерин муҳим ва аҳамиятнок мебошанд.

Ҳамин тавр, бояд қайд кард, ки яке аз роҳу усули беҳтари рушд ва ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забон ин истилоҳсозӣ ба шумор меравад. Шумораҳои зиёди истилоҳҳои дар забон истифодашаванда дар асоси моделҳои гуногуни истилоҳсозӣ пайдо шудаанд. Мутобиқати забонро системаи воситаҳои лексикӣ, ва грамматикии он муайян мекунад. Омӯзиш ва тавсифи ин воситаҳо даҳсолаҳои зиёд вазифаи забоншиносӣ буд. Истилоҳҳое, ки дар забони тоҷик ва русӣ аз рӯи меъёру қоидаҳои забонӣ сохта шудаанд, дорои вижагиҳои муҳим буда, барои ташаккули вожаҳо дар соҳаҳои гуногун забон хизмат мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Айнӣ С. Куллиёт. Нашриёти "Ирфон" Душанбе,1976.-ҷ.12,-130с
2. Айнӣ С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони ада- бии тоҷик // Куллиёт, Т. XII. Душанбе, 1976.- 357 с
3. Ализода, С. С. Сарфу наҳви тоҷикӣ / С.С. Ализода. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 80 с.
4. Ғиёс-ул-лурот», ҷ1. Душанбе: Адиб. Алиф шин1987 480с 67,
5. Даниленко В.И. Русская терминология Опыт лингвистического описания Издательство наука 1977.-235с
6. Мухаммадиев М. "Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик".- Душанбе.-Нашриёт.-1962.-159с
7. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. -Сталинобод, 1959. -294 с.
8. Назарзода С. Ташаккули истилоҳоти ичтимой-сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX. - Душанбе - 2004. -302 с.
9. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот/С.Назарзода. –Д.: Дониш, 2003. – 150 с.
10. Президент нақши Эмомалӣ Раҳмон дар таҳкими ҳокимияти давлатӣ ва истиқлолияти миллӣ.-Душанбе." Ирфон".- 2011.- с349,371с
11. Саймиддинов, Д. Словообразование среднеперсидского языка/ Д. Саймиддинов. -Душанбе: Пайванд, 2001. – 320

12. Тоҳирова Қ Лексикаи забони слабни хознраи точик (материалхо). — Душанбе, 1967. — СП; Забони адабии хознраи тоник. — Қисми 1. - Душанбе, 1973. - С. 21-22; Забони хозираи точик. Лексика. -Душанбе, 1981. -С. 14
13. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (иборат аз ду ҷилд), ҷилди 2 (нашридувум) зери назари Сайфиддин Назарзода, Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон, Душанбе-2010.- С.396.
14. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ, (иборат аз 2 ҷилд), ҷилди 1, тартибдиҳандагон: С. Назарзода, А.Сангинов, Р. Ҳошим, Ҳ. Рауфзода, зеритаҳрири Сайфиддин Назарзода (раис), Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон Душанбе– 2008.- С.787.
15. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ // Академияии лмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Институти забон ва адабиёти Рӯдакӣ. Нашри дувум бо илова, такмил ва ислоҳ. Зери таҳрири Д. Саймиддинов, С.Д. Холматова, С. Каримов—Душанбе: «Чопхонаи Пайванд», 2006.
16. Шаропов, Н.А. Пути развития лексики современного литературного языка. -Душанбе: Дониш, 1988. -133 с.
17. Шукуров М. Забони мо - ҳастии мост.-Душанбе: Маориф, 1991.-231 с.
18. Шукуров М. Ҳар сухан чоеву ҳар нукта мақоме дорад-Душанбе: Ирфон, 1985.

ОИДИ БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ИСТИЛОҲОТ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА РУСӢ

ХОШИМОВА Н. М.

Муаллиф дар ин мақола хусусиятҳои истилоҳотро ҳамчун унсури муҳими забон ва масъалаҳои стандартизатсияи истилоҳот дар забон мавриди баррасӣ қарор додааст. Забони тоҷикӣ дар даврони истиқлолият ҳамчун забони давлатӣ ташаккул ёфт, аз ҷумла, дар ин давра истилоҳот ҳамчун яке аз воситаҳои асосии забон инкишоф ёфта, ҳоло дар давраи рушд қарор дорад.

Истилоҳот дар асоси қоидаву қонунҳои дар забон мавҷудбуда ва бо ёрии истилоҳотсозии хоси забони адабии тоҷикӣ ташаккул меёбад. Дар созмонёбии истилоҳот созмонёбӣ бо қолабҳо мавқеъи муҳим доранд. Бештари онҳо калимаҳои мураккаб сохта, дар истилоҳотсозӣ сермаҳсуланд.

Дар забони русӣ низ истилоҳотсозӣ дар созмонёбӣ мавқеъи муҳим дошта, хеле сермаҳсуланд. Вожа ва истилоҳот, ки ҷузъи таркибии лексикаи умумӣ ва истилоҳот мебошанд, тамоми равандҳои инкишофи ҷомеа ва забонро тай намуда, инкишоф меёбанд.

Калидвожаҳо: истилоҳот, хусусиятҳо, синоним, усул, қолабҳо, ташаккул, сермаҳсул, созмонёбӣ, истилоҳотсозӣ ва ғ.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ СПОСОБ ОБРАЗОВАНИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ СТРОИТЕЛЬСТВА ДОРОГ В ТАДЖИКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

ХОШИМОВА Н. М.

В данной статье автор рассматривает особенности терминологии как важного элемента языка и вопросы стандартизации терминологии в в языкознании. Таджикский язык сформировался как государственный язык в период независимости В частности, в этот период терминология развивалась как один из основных средств языка и в настоящее время находится в периоде развития.

К производнойной группе терминов можно отнести такие термины, которые образованы на основе существующих в языке правил и законов литературного таджикского языка. Среди них наибольшее количество составляют термины, образованные по модели сложных слов и имееют широкое употреление.

Терминологическая лексика и термины, являясь неотъемлемой частью общей лексики и терминологии, развиваются вместе с ней, проходя через все процессы развития общества и языка.

Ключевые слова: термин, терминология, система, особенности, специфика, способ, формирование, развитие, модель и др.

SOME FEATURES OF FORMATION TERMINOLOGY IN TAJIK AND RUSSIAN

HOSHIMOVA N. M.

In this article, the author considers the features of terminology as an important element of the language and the issues of standardization of terminology in Tajik language. The Tajik language was formed as a state language during the period of independence. In particular, during this period, terminology developed as one of the main means of the language and is currently in a period of development.

The derivative group of terms can include such terms that are formed on the basis of existing rules and laws in the language of literary Tajik. Terminological vocabulary and terms, being an integral part of the general vocabulary and terminology, develop together with it, passing through all the processes of development of society and language.

Key words: term, terminology, system, features, specificity, word combination, method, formation etc.

ТАРТИБИ ПЕШНИҲОД КАРДАНИ ТАҚРИЗ БА МАҚОЛАҲОИ ИЛМИИ БА МАҶАЛЛАИ «АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ» ВОРИДГАРДИДА

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла ворид мегарданд, аз ташхиси (экспертизаи) пешакӣ мегузаранд (ин аз ҷониби ҳайати таҳририя-мутахассисони соҳавӣ сурат мегирад) ва баъд аз ташхиси мутахассисон-экспертҳо ба тартиби муқарраршуда барои чоп дар маҷалла қабул карда мешаванд. Талабот оид ба танзими нусхаи аслии мақола дар ҳар шумораи маҷалла ҷой дода шудааст.

Агар мақола дар шакли дастхат қабул карда шуда бошад, дар ин ҳолат идораи маҷалла ба муаллиф доир ба муҳтаво ва шакли мақола, рафъи камбудию норасоиҳои дар матн ҷойдошта мулоҳизаҳои худро баён месозад. Танҳо баъди ислоҳи норасоиҳо ва мувофиқ кардани шаклу муҳтавои мақола бо талаботи маҷалла муаллиф имкони барои тақриз пешниҳод кардани таълифоташро дорад.

Сипас, мақола ба тартиби ҳатмӣ ба ҳайати таҳририяи маҷалла ва ё ташхиси мутахассисони соҳа (номзад ва ё доктори илм) барои тақриз пешниҳод мегардад.

Тақриз бояд ҷиҳатҳои асосии сифати мақола, аз ҷумла навгониҳои масоили илмӣ, муҳиммият, арзиши воқеӣ ва таърихӣ, саҳеҳии иқтибоси овардашуда, сабки нигориш, истифодаи маъхазҳои муосир ва ҳамчунин бо далелҳо баршумурдани камбудиҳои онро фарогир бошад. Дар хулосаи тақриз ба мақола аз ҷониби мутахассисони соҳа бояд баҳои умумӣ дода шуда, ба ҳайати таҳририя пешниҳод гардад, ки мақола қобили чоп аст, ё барои тақризи иловагӣ ба мутахассисони соҳа фиристода шавад ва ё қобили чоп набудани мақола дар тақриз ҳатман қайд карда шавад. Ҳаҷми тақриз на камтар аз як саҳифаро бояд дар бар гирад.

Идораи маҷалла ба муаллиф маводро иборат аз нусхаи тақриз бо хулосаи мусбат, ислоҳи камбудиҳо, зарурати таҳрири дубора ва ё инкори чопи мақола ирсол медорад. Муаллиф (муаллифон) бояд тамоми ислоҳоти заруриро дар матни ниҳоии дастхат анҷом диҳад ва ба идораи маҷалла матни саҳеҳу комили мақоларо бо сабти электронии ислоҳшуда ва нусхаи қоғазии он бозпас диҳад. Баъд аз такмил мақола дубора барои тақризи мутахассисон пешниҳод мегардад ва ҳайати таҳририя дар бораи чопи он қарори дахлдор қабул менамояд.

Мақола барои чоп бо дарназардошти мавҷуд будани тақризи мусбат ва қарори мусбати ҳайати таҳририя қабул карда мешавад. Тартиб ва навбати чопи мақола вобаста ба таърихи дастрас шудани матни ниҳоии он ба идораи маҷалла муайян карда мешавад.

Барои поймол накардани ҳуқуқи муаллиф дастхатҳо на ба таври ошкоро, балки махфӣ тақриз карда мешаванд. Ба муқарризон иҷозат дода намешавад, ки барои манфиати шахсии худ мақоларо нусхабардорӣ кунанд.

Тақриздиҳандагон ва ҳайати таҳририя ахбор, далелу санади дар мақолаи ин ё он муаллиф мавҷудбударо то чоп шудани мақола дар саҳифаҳои маҷалла, барои зарурати худ ҳуқуқи мавриди истифода қарор додан надоранд.

Тақриз воридгардида дар идораи маҷалла ба муддати то 5 сол нигоҳдорӣ мешавад.

Идораи маҷалла дар ҳолати зарурат нусхаи тақризро тибқи дархост ба Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия ирсол медорад.

БА МАЪЛУМОТИ МУАЛЛИФОН

Дар маҷаллаи «Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ» мақолаҳое чоп мешаванд, ки дар асоси натиҷаҳои навини таҳқиқоти соҳаҳои гуногуни илмҳои фалсафа, иқтисодиёт ва филология таълиф шудаанд.

Барои ба ҳайати таҳририя пешниҳод кардани мақола муаллифонро зарур аст, ки ба қоидаҳои зерин ҷиддан риоя намоянд:

Ҳаҷми мақола набояд беш аз 10 саҳифаи компютерӣ бошад. Ба он худи матни асосии мақола, дар зарурат аксҳо, адабиёти истифодашуда ва матни фишурдаи мақола ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дохил мебошанд.

Мақола бояд бо низоми Microsft Word мураттаб гардад. Инчунин мақола дар шакли чопӣ ҳамроҳ бо файли электронии он ба идораи маҷалла супорида мешавад. Дастнавис бояд дар компютер ҳуруфчинӣ шуда бошад (тариқи Times New Roman Tj), андозаи ҳарфҳо 14 ва фосилаи байни сатрҳо 1,00 (ҳошияҳо: боло -3 см., поён -2,5 см., чап- 3 см.,рост- 2 см;). Варақҳо бояд саҳифабандӣ гарданд.

Аз боло, дар мобайни саҳифаи аввал номи мақола нишон дода мешавад ва дар поёни номи мақола ному насаби муаллиф (муаллифон) оварда мешавад. Поёнтар номи муассиса, суроға, e-mail. Минбаъд, баъд аз як сатр матни асосӣ дода мешавад. Дар охири мақола баъд аз руйхати адабиёт фишурдаи он ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ, англисӣ ва калидвожаҳо (иборат аз 8 – 10 калима) оварда мешаванд.

Рӯйхати адабиёт ба таври умумӣ пас аз матни асосӣ оварда мешавад. Муаллифон бояд ба қоидаи тарзи дурусти овардани рӯйхати адабиёти истифодашуда риоя намоянд. Рӯйхат бояд аз 5-6 номгӯйи адабиёти муҳимтарин иборат бошад.

Мақолаҳои илмии ба идораи маҷалла пешниҳод шаванда бояд хулосаи ташхис ва тақризи мутахассисонро дар бобати ба чоп тавсия гардидани он дошта бошанд.

Ҳайати таҳририя мақолаҳоеро, ки ҷавобгӯи чунин талабот нестанд, қабул наменамояд.

Нишонаи мо: 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33, утоқи 40, тел: 2274743.

ПОРЯДОК РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ, ПРЕДСТАВЛЯЕМЫХ В ЖУРНАЛ «ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА. ОТДЕЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК»

Статьи, поступающие в редакцию, проходят предварительную экспертизу (проводятся членами редколлегии – специалистами по соответствующей отрасли науки) и принимаются в установленном порядке. Требования к оформлению оригинала статей приводятся в каждом номере журнала.

Если рукопись принята, то редакция сообщает автору замечания по содержанию и оформлению статьи, которые необходимо устранить до передачи текста на рецензирование.

Затем статьи рецензируются в обязательном порядке членами редколлегии журнала или экспертами соответствующей специальности (кандидатами и докторами наук).

Рецензия должна содержать обоснованное перечисление качеств статьи, в том числе научную новизну проблемы, её актуальность, фактологическую и историческую ценность, точность цитирования, стиль изложения, использование современных источников, а также мотивированное перечисление её недостатков. В заключение дается общая оценка статьи и рекомендации для редколлегии – опубликовать статью, опубликовать её после доработки, направить на дополнительную рецензию специалисту по определенной тематике или отклонить. Объем рецензии - не менее одной страницы текста.

Редакция журнала направляет авторам представленных материалов копии рецензий с положительным заключением, замечаниями и необходимостью доработать статью или мотивированный отказ. Авторы должны внести все необходимые исправления в окончательный вариант рукописи и вернуть в редакцию исправленный текст, а также его идентичный электронный вариант вместе с первоначальным вариантом рукописи. После доработки статья повторно рецензируется, и редколлегия принимает решение о ее публикации.

Статья считается принятой к публикации при наличии положительной рецензии и если её поддержали члены редколлегии. Порядок и очередность публикации статьи определяется в зависимости от даты поступления ее окончательного варианта.

Рецензирование рукописи осуществляется конфиденциально. Разглашение конфиденциальных деталей рецензирования рукописи нарушает права автора. Рецензентам не разрешается снимать копии статей для своих нужд.

Рецензенты, а также члены редколлегии не имеют права использовать в собственных интересах информацию, содержащуюся в рукописи, до её опубликования.

Рецензии хранятся в редакции журнала в течение 5 лет.

Редакция журнала направляет копии рецензий в Министерство образования и науки Российской Федерации при поступлении в редакцию издания соответствующего запроса.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

В научном журнале «Известия Национальной академии наук Таджикистана. Отделение общественных наук» печатаются статьи, содержащие результаты научных исследований по философским, экономическим и филологическим наукам.

При направлении статьи в редколлегию авторам необходимо соблюдать следующие правила:

Размер статьи не должен превышать 10 страниц компьютерного текста, включая текст, таблицы, библиографию, рисунки и тексты аннотаций на таджикском, русском и английском языках.

Статья должна быть подготовлена в системе Microsoft Word. Одновременно с распечаткой статьи сдается электронная версия статьи. Рукопись должна быть отпечатана на компьютере (гарнитура Times New Roman Tj 14, формат А4, интервал одинарный, поля: верхнее - 3см, нижнее – 2,5см, левое – 3см, правое – 2см;), все листы статьи должны быть пронумерованы.

Сверху страницы по центру листа указывается название статьи, ниже через один интервал инициалы и фамилии автора (авторов). Ниже название организации, адрес, e-mail. Далее через строку следует основной текст. В конце статьи после списка литературы приводятся аннотации на русском и английском языках и ключевые слова (8 - 10 слов).

Список литературы приводится в общем порядке после основного текста статьи. Авторы должны соблюдать правила составления списка использованной литературы. Он должен содержать 5-6 наименований литературы.

Научные статьи, представленные в редакцию журнала, должны иметь экспертное заключение, авторскую справку (для статей серии естественных наук) и отзыв специалистов о возможности опубликования.

Редколлегия оставляет за собой право производить сокращения и редакционные изменения статьи.

Статьи, не отвечающие настоящим правилам, редколлегией не принимаются.

Адрес редколлегии: Республика Таджикистан, Душанбе, пр.Рудаки, 33, кабинет 40 ,тел.: 2274743

THE PROCEDURE FOR REVIEWING RESEARCH ARTICLES SUBMITTED TO THE MAGAZINE «NEWS ACADEMY OF SCIENCES REPUBLIC OF TAJIKISTAN DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES»

The article, coming to the editor are preliminary examination (conducted by members of the editorial board-specialists in the related division of science) and shall be adopted in accordance with the established procedure. Requirements for original articles appear in each issue of the magazine.

If the manuscript is accepted, the editorial stuff reports the author comments on the content and design of the article that need to be resolved before transfer the text for analysis.

Then the article reviewed compulsorily members of editorial board or experts of the relevant specialty (candidates and doctors of Sciences).

The review should contain a reasonable listing qualities article, including scientific novelty of the problem, its relevance, factual and historical value, accuracy, style, using contemporary sources, and also motivated its enumeration deficiencies. In the conclusion of an overall assessment of the articles and recommendations for editorial board-post article, publish it after finalization, directed to an additional consideration specialist for a certain topic or decline. The amount of reviews is not less than one page of text.

The editorial board sends the poster submissions copies of the reviews with a positive conclusion, the comments and the need to modify the article, or a reasoned refusal. Authors must make all the necessary corrections in the final manuscript and return to the editor of the amended text, as well as its identical to the electronic version along with the original version of the manuscript. After reworking the article repeatedly reviewed and Editorial Board decides on its publication. Article, adopted to publication, but needs to be updated, forwarded to the authors with the comments of the reviewer and editor. Authors must make all the necessary corrections in the final manuscript and return to the editor of the amended text, as well as its identical to the electronic version along with the original version of the manuscript. After reworking the article repeatedly reviewed and Editorial Board decides on its publication.

Article shall be considered to have been accepted for publication in the presence of positive reviews and if it was supported by members of the editorial board. The order and priority of publication of an article is determined depending on the date of receipt of the final version.

Reviewing manuscripts is carried out confidentially. Revelation of the confidential details of the peer review of a manuscript infringes the rights of the author. Reviewers are not permitted to make copies of articles for their needs.

Reviewers, as well as members of the Editorial Board have no right to use for their own purposes the information contained in the manuscript before its publication.

Reviews are stored in the editorial office for 5 years.

The Editorial Board sends copies of reviews to the Ministry of education and science of the Russian Federation for admission to the editor of the publication of the corresponding request.

INFORMATION TO THE AUTHORS

Scientific journal News National Academy of Sciences of Tajikistan Department of Social Sciences, is a series of economic and social sciences» publishes articles which contain results of scientific researches on philosophy, economic and philological sciences.

When sending articles to the editorial staff the authors must obey following rules: the size of the article must not be more than 10 pages of computer text, including text, tables, bibliography, pictures and texts with summaries in Tajik and Russian languages.

The article must be prepared in the system of Microsoft word. Article must be in 2 versions: electronic and printed.

Manuscript must be printed on computer (Times New Roman Tj; 14, Form A4, ordinary interval, tap-3cm, botton-2,5cm, left-3cm, right side of the list-2cm) all lists must have number. On the top of the page, in the center of the list is pointed the theme of the article, lower in one interval the name (s) of the author(s), lower the title of organization, address, e-mail. Further in line follows (start) the main text. At the end of the article after the list of bibliography next coming up summaries in tajik and russian and key words (8-10 words) list of literature comes, in general order, after the main text of the article. The authors must follow the rules of writing.

The list of used literature. It must contain not less than 5-6 titles of the literature.

Scientific articles, presenting to the editorial staff of the journal must have expert conclusion, the author's confirm (for articles of natural sciences) and review of specialists on the possibility of publishing.

Members of the editorial staff have the right to reduce and editorial changes of the article.

The articles, which do not meet the requirements, will are not received.

Address of the editorial board: Republic of Tajikistan , Dushanbe, pr.Rudaki , 33 , an office 40. tel : 2274743

«АХБОРИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН . ШУЪБАИ ИЛМҲОИ ҶАМЪИЯТШИНОСӢ»

Индекси обуна: 776820

Дабири масъул: Олимҷон Қосимов

Ҳуруфчини компютерӣ ва саҳифабанд: Шаҳристон Набиева
E-mail: Shahr2002@ mail.ru

Суроға: шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ, ҳуҷраи 40, Телефон барои тамос: 2274743.

Макони чоп: 734063, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 299/2. Муассисаи нашрявии «Дониш», Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Ба матбаа супорида шуд _____2022

Чопи афсетӣ. Ҷузъи чопӣ _____

Андоза_____Супориш №_____

Барои нашр имзо шуд _____2022

Адади нашр: 200 нусха. Нархаш шартномавӣ